

॥ श्रीदधिमथी जयति ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिनिर्मितं

पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यम् ।



एतद्व्याख्यानभूत उपाध्यायकैयटप्रणीतो भाष्यप्रदीपस्तद्व्याख्यानभूतो
नागेशभट्टविरचितो भाष्यप्रदीपोद्घोतः

तत्र

तृतीयाध्यायात्मकं

विधिप्रकरणरूपं तृतीयखण्डम् ।

जयपुरराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाधीतशास्त्रेण लवपुरीयप्राच्यविद्यालयसंस्कृत-
श्रेणिप्रधानाध्यापकेन महामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्तशर्मणा वलियामण्ड-
लान्तर्गतछाताग्रामवास्तव्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीपण्डितकाशीनाथशास्त्रि-
तनुजन्मना व्याकरणाचार्य श्री पं० रघुनाथशास्त्रिणा च वैद्य-
नाथप्रणीतभाष्यप्रदीपोद्घोतच्छायासारं पदमञ्जरी-
शब्दकौस्तुभौ समवलम्ब्य, विषमस्थलटिप्पण्या
पाठभेदादिपूरणेन च संभूष्य
संशोधितम् ।

तस्येदं प्रथममावर्तनम् ।

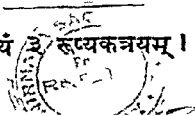
सुम्बेर्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शकाब्दाः १८५९, ख्रिस्ताब्दाः १९३७.

मूल्यं ३/०० रूप्यकत्रयम् ।





अथ किमपि प्रस्तुतसंवद्धमुच्यते तत्कर्णे कर्तव्यं कृतिभिः । प्रदीपोद्घोतसहितो महाभाष्यग्रन्थो मुद्र-
यितुमुपक्रान्तः पस्पशाह्निकादिचतुर्थाध्यायान्तो विश्वेशकृपया खण्डत्रयात्मना संपन्नः । अत्र च त्रिष्वपि
ग्रन्थेषु त्रिष्वपि च खण्डेषु पूर्वपक्षादिग्रन्थविभागस्तत्संवद्धप्रदीपोद्घोतग्रन्थविभागश्च दाधीचेत्युपाधिधा-
रिभिः काश्यामेव शिवसायुज्यमात्रैर्महामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्तशर्मभिः संपादितः । स एव चास्माभिः
संशोधितो यथास्थानं यथौचित्यं यथामति परिवर्तितः स्वनामाङ्कितया टिप्पण्या परिवर्धितश्च । अस्य चैत्थं
समुद्रितस्य ग्रन्थस्योपयोगे लोक एव साक्षीति नात्र किमपि वक्तव्यम् । चतुर्थाध्यायात्परत्र च यद्यपि
श्रीदाधीचसंपादितो ग्रन्थो नास्ति तथापि प्रयतिष्यामहे तादृशस्यैव संपादने यदीदृशचतुर्थाध्यायान्तो ग्रन्थो
विदुषां संमोदावहेत् । अत्र च यथाशक्ति बहुप्रयतमानस्य मम बुद्धिस्खलितं दृष्टिस्खलितं वा संशोध्या-
ध्याययन्तु विद्वांसः सज्जनाः स्वलितसमाधानशीला इति मुहुः संप्रार्थयते—

आपाठ शुक्ला ५
वि० १९९४
काशी.

सुधियामनुग्राह्यः

पण्डित रघुनाथशास्त्री ।

॥ श्रीः ॥

बहुतिथकालात्प्राक् प्रारब्धमपीदं भाष्यप्रकाशनरूपं कार्यमद्यावधि चतुर्थाध्यायान्तं भागत्रयात्मकं
सम्पन्नं, तद् वाचकमहोदयेभ्यः समुपह्रियते । अतः परञ्च चतुर्थाध्यायमारभ्य आ अष्टमाध्यायरूपो
भाष्यांशः सप्रदीपः सोद्घोतश्च मुद्रयितुमारब्धो नचिरादेव विद्वज्जनकरकमलान्यलङ्करिष्यतीति सोत्सुकान्
वाचकवृन्दान् समाश्रासयामः

निर्णयसागराधिपतयः ।

॥ तृतीयाध्यायस्थविषयानुक्रमणिका ॥

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
प्रत्ययसूत्रस्याधिकारत्वाक्षेपः	१	कष्टाद्येत्स्य क्यच्प्रत्ययान्तत्वचतुर्थ्यन्तत्वविचारः	४७-४८
समाधानम्	३	रोमन्यादिभ्यः क्यच्विधिः	४८-४९
विकारगमनां प्रत्ययसंज्ञापदानम्	४	कर्तृवेदनाग्रहणप्रयोजनप्रदर्शनम्	४९
तभिराकरणम्	५	नमसः क्यचि द्वितीयोपपादनम्	५०
परध्वेतिसूत्राक्षेपसमाधानभाष्ये	७	नयजादिषु, अर्थदेसावश्यकत्वानावश्यकत्वविचारः,	५१
सूत्रप्रत्याख्यानवार्तिकम्	८	हृल्लिकल्बोरत्विनिपातनसमर्थनम्	५१-५२
सूत्रावश्यकतासमर्थकवार्तिकम्	९	यच्विधायके समभिहारशब्दार्थविचारः	५३
सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वसमर्थनम्	१०	धातुग्रहणकाञ्चलादिग्रहणप्रयोजनप्रदर्शनम्,	५४
प्रकृतिप्रत्यययोरेकतरनियमार्थत्वमाहाङ्गो- भयनियमार्थत्वसंसाधनम्	१२	क्रियासमभिहारै यद्ये लोटा सह विप्रतिषेधवि- चारः । निलं कौटिल्ये-इति सूत्रे	५५
आयुदात्तध्वेतिसूत्रस्य प्रयोजनाक्षेपतदुपपादन- भाष्ये ।	१३	नित्यग्रहणप्रत्याख्यानं च सत्यापेतिनिपातन- विचारः	५६-५७
स्वरप्रकरणं विनाप्यत्र प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन स्वरविधान- प्रयोजनाक्षेपसमाधानभाष्यवार्तिकानि । ...	१४	हेतुमतीत्यस्य प्रत्ययार्थविशेषणत्वप्रकृत्यर्थविशे- षणत्वविचारः	५७-६१
गुणादिष्वनुबन्धकरणाक्षेपसमाधानभाष्ये मानवधेति सूत्रेऽभ्यासरूपसाधनम्	२०	हेतुशब्दार्थविचारः	६२
धातोः कर्मण इति सूत्रे षातुग्रहणाक्षेपसमाधान- भाष्यवार्तिकानि	२३	लोहविषये णिजापत्तिवारणम्	६३
कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यसाधकवाधकभाष्यवा- र्तिकानि	२५	कृष्णादिषु णिचो वारणम्	६३-६४
वाचचनप्रत्याख्यानम्, प्रयोगविशेषेषु सन् साधक- वार्तिकानि तत्प्रत्याख्यानभाष्यं च	२८-२९	यद्यथादिषु तत्समर्थनं च	६४
सङ्घन्तासनः साधकवाधकभाष्याणि	३०-३१	णिच्प्रत्ययविधायकवार्तिकद्वयम्	६५
क्यचि चित्त्वप्रयोजनाक्षेपसमाधानभाष्याणि	३१-३२	णिच्प्रतिषेधवार्तिकम्	६६
आत्मग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्	३२	णिज्जविधायकवार्तिकानि तत्प्रत्याख्यानं च कण्डूादिभ्यो यकि ककारप्रयोजनविचारः वाग्रहणाव- श्यकत्वानावश्यकत्वविचारश्च णिच्छि णकारप्रयो- जननिरूपणम्	६७-६९
सुव्ग्रहणप्रयोजनविचारः	३३	वृद्धिप्रतिषेधाभावज्ञापकंस्य मित्प्रतिषेधस्य सार्थक्यानर्थक्यविचारभाष्यम्	७३-७४
वाक्यात्क्यञ्जुत्पत्तिशङ्कासमाधानभाष्याणि	३४-३५	आयादय आर्धधातुके वा इति सूत्रं किमायादीनां नि- वर्तकमुत तेषां विधायकमिति विचारः	७४-७७
क्यजन्तकारकनिर्णयाधिकरणम्	३५	सनाद्यन्ता इति सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्	७७-७८
उक्ते कर्मणि क्यचो विचारः	३८	विकरणानामुत्सर्गापवादत्वविचारः, ।	७९
क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः, परिगणनवार्तिकं च काम्यचि चित्त्वप्रयोजनसंप्रधारणम्	३९	सिपो विकरणस्य सनादिप्रकृतिप्रकृतिफलनिरासः पकारेकारानुबन्धप्रयोजनप्रदर्शनं च	८०-८१
क्यच्सुलोपयोः संनियोगाक्षिष्टत्वान्वाच्यशिष्टत्व- विचारः, अवगल्भादिभ्यः क्विच्चिधायक- वार्तिकम्-सर्वप्रतिपदिकेभ्यः क्विच्चिधिवार्तिकं च ४१-४२	४०	कास्प्रत्ययादित्यत्र कास्त्वेकाच इति न्यासस्थापनम् इजादेश्च गुरुमत इत्यत्रौपदेशिकं गुरुमत्त्वं सामा- न्यतो वेति विचारः, उर्णोतिराम् प्रतिषेधार्थ- प्रयत्नश्च	८३-८६
भ्रुवादिभ्यः क्यञ्चो ह्रोलोपसंनियोगाक्षिष्टत्वा- न्वाच्यशिष्टत्वविचारः, च्विच्चिधिविचारः, च्विच्चिधिविचारः, च्विच्चिधिविचारः, च्विच्चिधिविचारः	४२-४५	विदेराम् संनियोगेनादन्तत्वव्यवस्थापनम्	८७
लोहित्वादिभ्यः क्यचि ककारपकारयोः प्रयोजननिरूप- णम्-आदिग्रहणप्रत्याख्यानं च	४५-४७	कृद्धानुप्रयुज्यते लिटीति सूत्रस्य प्रयोजन- प्रदर्शनम्	८७-९०
		क्लेस्वसर्गात्त्वसमर्थनम्, इदिरवचित्त्वव्यव- स्थापनं च	९१-९४

विषयाः	पृष्ठसंख्या
सिचश्चित्तवैदित्वसार्धक्यनिरूपणम्,	९४-९५
स्युधादिभ्यो वैकल्पिकसिञ्चिविधिवार्तिकं, तद्व्याख्याभाष्यं च	९६-९७
इगुपधत्वानिद्वौपपादनम् ।	९८
श्लिष आलिङ्गने इति सूत्रस्य नियमार्थत्ववर्णनम्	९९-१००
णिश्रद्धसुभ्य इति सूत्रे न्यूनतापूरकवार्तिकम्, तत्खण्डनवार्तिकम्, अङ्घ्रिधायकम् अस्यतीत्यादिसूत्रं, जूस्त्वम्भादिसूत्रं च	१००-१०१
चिणादेशविधिसूत्रद्वयम्, कर्मणि लकारे द्विवचनबहुवचनानां भावे तु नियतैकवचनत्वस्योपपादनम्,	१०२-१०४
भावकर्मकर्तृणां सार्वधातुकार्थत्वं विकरणार्थत्वं वेति विचारः	१०५-१०७
कर्मकर्तरी यग्विधिवार्तिकं तत्प्रत्याख्यानभाष्यं च	१०८-१०९
थसोऽनुपसर्गादित्यत्रानुपसर्गग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्-श्रमि शकारप्रयोजनप्रदर्शनम्	११०-१११
तनादिसूत्रे पृथक् कृन्ग्रहणप्रयोजनम् विन्दिग्रहण्योरित्यत्राकारफलोपपादनं च	११२
तत्रैव नुम्ग्रहणप्रयोजनम्-श्राप्रत्यये शिचत्वफलवर्णनं च,	११३-११४
अस्ययो बहुलमित्यत्र योगविभागप्रदर्शनम्, अङ्कप्रत्ययविधायकसूत्रवार्तिकानि च,	११५
कर्मवत्कर्मणेति सूत्रस्य पदकृत्यप्रदर्शनम्,	११६-११७
परिसंख्यावार्तिकत्रयं, तत्प्रत्याख्यानभाष्यं च कर्मवद्भावफलविचारश्च-सूत्रप्रयोजनविचारश्च	११७-१२०
सूत्रवैयर्थ्यवार्तिकं तत्प्रत्याख्यानभाष्यं च,	१२१
सकमेकार्णां कर्मवद्भावप्रतिषेधाय वार्तिकद्वयम्,	१२२
कर्मवद्भावविकल्पवार्तिकं इयन्विधिवार्तिकं च,	१२३
फरणेन सुत्यक्रिये कर्तरी कर्मवद्भावविधिवार्तिकं, अयत्यादिषु कर्मवद्भावप्रतिषेधवार्तिकं, भूपादिषु यकृचिण्प्रतिषेधवार्तिकं च,	१२४
दुहादिशेत्तुमण्पादिषु यकृचिण्प्रतिषेधसूत्रवार्तिकानि, कृष्पादिषु कर्मवद्भावे इयन् परसंपदविधिसूत्रं परिसंख्यानवार्तिकं च तत्प्रत्याख्यानभाष्यं च	१२५-१२६
भातो रित्यसाधिकापयविनिर्णयः, सूत्रप्रयोजनोपदर्शनं च	१२७-१३०
तपोपपदं धामोस्थमिति सूत्रस्य पदत्वप्रदर्शनम् उपपददर्शोपयोगिणामभ्यर्थिविचारश्च	१३१-१३३
श्रुतिविल्लात्रादिश्रुतप्रयोजनम्	१३४-१३५
भाउरूपोऽश्रिदाम् इत्यत्र श्योपदार्थनिर्णयसूत्र-	

विषयाः	पृष्ठसंख्या
फलप्रदर्शनम् वाशब्देनोत्पत्तिविकल्पो वाधकत्वविकल्पो वेति विवेचनम्,	१३६-१३९
वाऽरूपोऽस्त्रियामित्यस्य परिभाषात्वाधिकारत्वविचारः,	१४०
कृसा इत्यस्याधिकारावधिनिर्णयः, तव्यदादिविधायकसूत्रवार्तिकानि, अचो यदित्यत्राज्ग्रहणप्रयोजनवर्णनम्, यत्प्रत्ययविधायकवार्तिकानि, १४१-१४२	
यत्प्रत्ययविधायकसूत्राणि, अजर्जपदे कर्तरी यद्व्यवस्थापनम्,	१४३
क्यवृविधायकसूत्राणि-भुवोभावे इत्यत्र भावग्रहणफलप्रदर्शनम् क्यवृविधायकसूत्रवार्तिकानि, १४४-१४५	
भृजोऽसंज्ञायामित्यत्रासंज्ञायामित्यस्य सार्थक्यप्रदर्शनम्	१४६-१४७
क्यपि ष्यति च निपातनीयरूपाणि,	१४८-१४९
ओरावश्यके इत्यत्रावश्यक इत्यस्योपपदत्वथोत्पत्तिविचारः,	१५०
ष्यति तत्सदर्थेषु निपातनीयरूपाणि,	१५१
तृचश्चिरवप्रयोजनं, परिसंख्यावार्तिकद्वयं तत्प्रत्याख्यानवार्तिकद्वयं, पचादिपाठप्रयोजनं च, इगुपधेभ्यः के उपपदविचारश्च,	१५२-१५३
शान-धुन्-सुन् प्रत्ययविधायकसूत्रवार्तिकानि, १५४-१५५	
परिसंख्यावार्तिकपरिगणनवार्तिकानि तत्प्रत्याख्यानवार्तिकं च अनुपपदकर्मोपपदयोरकारयोर्वाध्यवाधकभावविचारः	१५६-१५८
आतोऽनुपसर्गं क इत्यत्र संप्रसारणभ्यो ङविधायकवार्तिकं तत्प्रत्याख्यानभाष्यं च	१५९-१६१
कटगच्छप्रत्ययविधायकसूत्रवार्तिकानि,	१६२-१६३
ट-ड-अच्-इन्प्रत्ययविधायकसूत्रवार्तिकानि, तत्र निपातनानि च,	१६४-१६५
यशःखचूडटक्प्रत्ययविधिसूत्रवार्तिकानि, लक्षणं ज्ञायापलोरित्यत्र कर्तृविशेषणस्य लक्षणपदार्थस्य विचारश्च,	१६६-१६७
आव्यसुभावादिं सूत्रे चित्रप्रतिषेधसार्थक्यसमर्थनम्	१६८
रिण्णुच इकारादित्वव्यवस्थापनम्, किन्कृक्विधायकसूत्रवार्तिकानि निपातनानि च	१६९-१७१
विट्ण्विन्कप्रत्ययविधिसूत्रवार्तिकानि,	१७२-१७३
सुप्यजातावित्यत्र सुपीत्यस्य फलप्रदर्शनम्, प्रते इत्यस्योदाहरणप्रदर्शनं च,	१७४
आत्ममाने इत्यत्र समासे षष्ठ्यर्थनिर्णयः	१७५
भूतपदार्थविशेष्यनिर्णयः	१७६
इतरेतराश्रयदाह्याधमाधानभाष्यवार्तिकानि	१७७
भूताधिकारप्रयोजनवर्णनम्	१७८
प्रसङ्गोपेति सूत्रस्य नियमार्थोपपादनम्,	१७९
इतिविधिसूत्रे-निष्ठायामितरेतराश्रयदाह्याधमाधानभाष्यवार्तिकानि,	१८०

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
आदिकर्मणि निष्ठाविधानवार्तिकं तत्प्रत्याख्यान- वार्तिकं भाष्यं च १८१-१८२	१८१-१८२	अन्येभ्योऽपि ददयते इति क्रिप्रत्ययविधिसूत्रम्, तत्रैव वार्तिकानि च, २१२	२१२
कानचक्रखोर्वावचनफिलकरणप्रयोजनवर्णनम् ... १८३	१८३	दुप्रत्ययविधिसूत्रम्, मलाद्यर्थेभ्यः क्विधायक- सूत्रं च, २१३	२१३
भावायां सदवसश्रुव इति सूत्रे वाग्रहणस्यापरोक्षे नित्यमित्यस्य चोपसंख्यानतत्प्रत्याख्यानवार्ति- कभाष्याणि १८४	१८४	उपादयो बहुलमित्यत्र बहुलपदप्रयोजनवर्णनम् भविष्यतिगम्यादय इत्यत्र दूषणवार्तिकसमाधा- नवार्तिकानि २१६	२१५ २१६
उपेयिवानिलेखतन्निपातनप्रयोजनोपपादनम् ... १८५-१८६	१८५-१८६	यावत्पुरेति सूत्रे पूर्वविप्रतिषेधवार्तिकं, तत्प्रत्या- ख्यानभाष्यं च लिप्स्यमानसिद्धौ चेति सूत्रप्र- योजनप्रदर्शनम्, २१७	२१७
लुङ्लोटोर्लङ्लुङ्भ्यां सह वाध्यवाधकभावविचारः, अनद्यतने लङ्लुङ्गानद्यतनपदार्थविचारश्च १८७	१८७	तुसुन्णुलाविति सूत्रे णुलविधानप्रयोजननिरूप- णम्, भाववचनाश्वेति सूत्रफलोपदर्शनं च... २१८-२१९	२१८-२१९
विभाषासाक्षाद् इत्यस्योदाहरणप्रदर्शनम् ... १८८	१८८	अण् कर्मणि चेति सूत्रफलोपपादनम्, २२०	२२०
परोक्षे लिङ् इत्यत्र परोक्षपदार्थनिर्णयः, परोक्षपद- निपातनं च १८९	१८९	लृट्शेषे चेति सूत्रे शेषग्रहणसार्थक्यसमर्थनं चकार- प्रत्याख्यानं च २२१	२२१
परोक्षपदार्थविशेष्यविचारः १९०	१९०	लृटः सदादेशविधिषु च्चिधिवन्विधिसूत्रवा- र्तिकानि २२२	२२२
परोक्षकालनिर्णयः, उत्तमपुरुषोपपादनम्, अत्य- न्तापन्हवे लिङ्गविधिवार्तिकं च १९१	१९१	भावे इत्यत्रैकवचनपुंलिङ्गनिर्देशे दूषणमापाद्यतदु- द्धारः, २२३-२२४	२२३-२२४
लट्से इत्यारभ्य पञ्चसूत्र्यां कालविभागप्रतिपाद- नाय वार्तिकद्वयम्, तत्प्रत्याख्यानानाय श्लोक- वार्तिकानि च... .. १९२-१९३	१९२-१९३	अकर्तरे च कारके इत्यत्र कारकग्रहणसंज्ञाग्रहणफल- प्रदर्शनम्, परिमाणारख्यायामिति सूत्रे सर्वपद- फलप्रदर्शनं च २२५-२२६	२२५-२२६
ननौ पृष्ठप्रतिवचने इत्येतत्प्रत्याख्यानवार्तिकम्, पुरिलुट्वासे, इत्यत्र विप्रतिषेधवार्तिकद्वयम्, १९४	१९४	घञोऽज्वविषयकलज्ववस्थापनवार्तिकम् अर्थ- विशेषनिर्देशवार्तिकद्वयं च २२७	२२७
प्रवृत्तस्याविरामे नित्यप्रवृत्ते च लङ्गविधायकं वार्ति- कद्वयम्, तत्प्रत्याख्यानवार्तिकानि तदुपोद्दल- कभाष्याणि च, १९५-१९७	१९५-१९७	इङ्श्वेतिघञ्विधायकसूत्रम्, इङ्श्वेत्पदान् इत्या- दि श्वायुवर्णनिवृत्तेऽपि च वार्तिकद्वयम्, समिसुष्टावितिघञ्विधायकसूत्रं, समिसुष्टावि- त्यनर्थकमित्यादि, अपरिमाणार्थं त्विति, उद्गाभ- निग्राभौ चेत्यादि, इति वार्तिकानि २२८	२२८
लस्याप्रथमासमानाधिकरणेन शोभायोगविचारः, १९८-१९९	१९८-१९९	कर्मव्यतिहार इति सूत्रे स्त्रीग्रहणपृथग्रहणयोः अभिधिविधिविद्यत्र भावग्रहणस्य च फलप्रदर्श- नम् २२९	२२९
अप्रथमासमानाधिकरणपदे पुरुदासः प्रसज्यप्र- तिषेधो वेति विचारः, प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गीकारश्च २००-२०१	२००-२०१	अञ्विधिसूत्रवार्तिकानि, ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्वेति सूत्रे निश्चिग्रहणस्य प्रयोजनसमर्थनम्, वक्षिरण्योर- व्विधिवचनार्थकविधिवार्तिके स्तम्भकचेत्यत्र क- प्रत्ययप्रकृतिनिर्णयः २३०-२३१	२३०-२३१
लटः शतु शानचावित्यत्र विभाषाग्रहणानुवृत्तिप्रद- र्शनम्, अप्रथमासमानाधिकरणे इत्यस्य सार्थ- क्यसमर्थनं च २०२	२०२	यजयाचेति सूत्रे नञे लिट्त्वे दूषणाशङ्कासमाधाने, त्रियां किञ्चित्ति सूत्रे त्रियां किञ्चावादिभ्यश्चेति, निष्ठायां चेत्यादि च वार्तिकद्वयम्, २३२	२३२
लक्षणहेत्वोरिति सूत्रे वार्तिकानि सूत्रैर्गैवगतार्थत्वा- त्तत्प्रत्याख्यानं च, २०३	२०३	स्थादिभ्यः किनः सर्वोपपादत्वमाशङ्क्य पुरस्ताद- पचादन्यायेन समाधानम्, क्यञ्विधिशविधि- सूत्रे श्रुयतीति, ग्लाम्भेत्यादि, क्यञ्विधिरिति, कृचः शचेतीत्यादिवार्तिकचतुष्टयम्, २३३	२३३
तौ सदित्यत्र तौग्रहणस्य प्रयोजननिरूपणम्, सूत्रस्य नियमार्थत्वोपपादनं च, इङ्गधायोरिति, पृथ्यजोरिति, ताच्छील्यवय इति विहितानां शत्रानां ला- देशस्तालादेशलविचारः, २०४-२०६	२०४-२०६		
तृप्तिरिति सूत्रे निपातनवार्तिकानि, ग्लाम्भेत्थश्च वहु- रित्यत्र चर्वेन गकारश्लेषसमर्थनम् चित्तुणि- लकारानुबन्धे दोषमापाद्य पुनरुद्धारश्च, ... २०६-२०८	२०६-२०८		
निन्दादिभ्यो लुञ्विधानस्य ज्ञापकत्वप्रदर्शनम् लुञ्जभ्येति सूत्रे पदिग्रहणस्य च, २०९	२०९		
स्टुहादिभ्यो लुञ्विधानशङ्का तत्समाधानं च, ... २१०	२१०		
किं किन् कुङ्कुर कुङ्कुर प्रत्ययविधिसूत्रवार्तिकानि, पा०तृ०अ० २	२११		

विषयाः	पृष्ठसंख्या
इच्छादीनां निपातनम्, पिद्धिदादिभ्योऽङ्घ्रिधा- नम्, तत्तदर्थनिर्देशश्च युचि चकारप्रयोजन- निरूपणं च, २३४	२३४
युच्यप्रत्ययविधायकं वार्तिकद्वयम्, धात्वर्थनिर्देशे इति, इकृदितपाविति, वर्णात्कार इति, रादिफ इति, मत्वर्थोच्छ इति, इणजादिभ्य इति, इल्- वपादिभ्य इति, इक् कृष्यादिभ्य इति, संपदा- दिभ्यः किविति कृतो बहुलमिति च वार्ति- कानि गोचरादीनां निपातनं च २३५-२३६	२३५-२३६
हलधेति सूत्रेऽवहारादिसाधकवार्तिकम्, उदङ्गोऽ- नुदकं इति सूत्रप्रयोजननिरूपणम्, घस्यल् निधायकसूत्राणि, सन्तो दादिप्रत्ययविधायकत्वा- तिकम्, २३७	२३७
दासादिभ्यो मृपेथ युञ्जविधायकं वार्तिकद्वयम्- वर्तमानसामोप्य इत्यत्र चत्करणफलप्रदर्शनम्, वा लट् भवतीत्यनुक्त्वा वर्तमानवद्देश्युक्तेः शत्रा- द्विचिद्विरूपप्रयोजनोपपादनम् २३८-२३९	२३८-२३९
धातुधारायां भूतवशेति सूत्रे लट् लोटोः प्रतिषेधवार्ति- कम्, सप्तप्रत्याख्यानवार्तिकं च, धातांसासंभा- नयोरपेथमासाह्ना भेदप्रदर्शनम् २४०	२४०
क्षिप्रवचने लट् धातांसावचने लिटा सह विप्रतिषेध-	

विषयाः	पृष्ठसंख्या
ग्रहणस्य कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वविचारः यथा, विध्यनुप्रयोग इति सूत्रखण्डनं च ... २५५-२५७	२५५-२५७
अमुच्ये सामान्यवचनस्येति सूत्रस्य प्रत्याख्या- नम्, उपसंवादाशक्तयोश्चैत्यापि तुमर्थे इ- त्यादिसूत्रे तुमर्थनिरूपणम्, उदीचाम्माटीत्यत्र नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वपरिभाषा ज्ञापनम्... २५८-२५९	२५८-२५९
समानकर्तृकयोरिति सूत्रे पौर्वैकल्पस्य चोत्पत्त्ववा- च्यत्वविचारः समानकर्तृकयोरिति वचननिर्दे- शस्य तन्त्रत्वातन्त्रत्वविचारः, वहीषु क्रिया- सु क्त्वाप्रत्ययानामुपपादनम् व्यादाय स्वपिती- त्यस्योपपादनम्, २६०-२६१	२६०-२६१
विभाषाप्र इति सूत्रस्याप्राप्तविभाषात्वव्यवस्था- पनम् २६२	२६२
खादुगीति सूत्रे मान्तनिपातनफलप्रदर्शनम्, णमुलः तुमर्थकत्वव्यवस्थापनेन सर्वेशसाधनम् २६३-२६५	२६३-२६५
वपेप्रमाण इति सूत्रे ऊलोपधास्यान्वतरसां प्रह- णप्रत्याख्यानम्, करणे हन इति सूत्रसार्ध- क्योपपादनं च, २६६	२६६
अधिकरणे बन्ध इत्यत्र संज्ञायामित्यस्य निवेदाः, तिर्यचीति निर्देशस्य सौत्रत्वोपपादनम्, ना- धार्थप्रत्यय इति सूत्रेऽर्थग्रहणप्रत्ययग्रहणप्र-	

॥ श्रीदधिमथी जयति ॥
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितम्
महाभाष्यम् ।

तद्ध्याख्यानभूतः कैयटविरचितः प्रदीपः
तद्ध्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचित उद्धोतश्च प्रारब्धः ।
तत्र तृतीयाध्याये प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ।
[विधिप्रकरणे प्रत्ययप्रकरणमारभ्यते ।]

(३८० अधिकारसूत्रम् ॥ ३ । १ । १ आ. १ सूत्रम्)

६१७ प्रत्ययः ॥ ३ । १ । १ ॥

(अधिकारस्वस्थापनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अधिकारेण्यं प्रत्ययसंज्ञा क्रियते । सा प्रकृत्युप-
पदोपाधीनामपि प्राप्नोति । तस्याः प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । प्रकृति गुणितः । उपपद स्तम्भकर्णयोः ।
उपाधि हरतेर्दतिनाथयोः पशौ । पतेपां प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रत्ययः ॥ १ ॥ अधि-
कारिणेति । यदि तु प्रकारान्तरेण संज्ञिस्वरूपनिर्देशादिना
संज्ञा क्रियते ततो न स्यादतिप्रसङ्गः । यदा तु गौरवादिप्रसङ्ग-
परिहारायाधिकारेण क्रियते ततोतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तत्र यदि
सर्वे संज्ञिनः स्वरूपेण निर्दिश्येरन् ततो गौरवं स्यात् ॥ अथ
'सप् प्रत्यय' इति सनः सकारादारभ्य कपः प्रकारेण
प्रत्याहाराश्रयणेन संज्ञा विधीयेत तदानेकस्य प्रकारस्य संभ-
वात् संदेहः स्यात् ॥ ननु प्रतियोगमुपस्थानेपि वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् प्रकृत्यादीनां प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति । तथा हि—
हरतेर्धातोर्दतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः पशौ
कर्तरीन्प्रत्ययो भवतीत्येकं वाक्यम्, ते च हरतिह-
तिनाथपशवः प्रत्ययसंज्ञा इति द्वितीयं वाक्यम् । न
चैकवाक्यतायां संभवन्त्यां वाक्यभेदो युक्तः ॥ नैतदस्ति ।
सनादीनामपि वाक्यभेदेनैव संज्ञा विधेया । नह्यसतः संज्ञि-
नस्संज्ञाविधानमुपपद्यते । तत्रैकेन वाक्येन सनादीनां विधिः ।
अपरेण तेषामेव संज्ञाविधिः । ततश्च यथा सनादीनां वाक्य-
भेदेन संज्ञाविधिः, एवं प्रकृत्यादीनामपि प्रतिसंज्ञि प्रत्ययसं-

ज्ञोपस्थानसामर्थ्यात् संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तियोग्यविभक्त्यन्त-
राध्याहारेण प्राप्नोति । सनाद्युत्पत्तिवाक्य एव प्रथममेतेषां
पारार्थ्यमवगतम् । द्वितीये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपादनवाक्ये
संज्ञासंबन्धप्रतिपत्तौ स्वार्थता स्यात् । यथा च सप्तमीनिर्दिष्टस्य
वाक्यभेदेनोपपदसंज्ञाऽधिकाराद्भवति तथा प्रत्ययसंज्ञापि प्रा-
प्नोति ॥ उपाधिशब्देन चेह तुल्यन्यायत्वाद्विशेषणमप्यु-
च्यते । क्वचित्तु, तयोर्भेदेन व्यवहारो दृश्यते । यथा 'नोपाधि-
रुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति ॥

'अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो यः ।
अनुपाधिरतोऽन्यः स्याच्छ्लाघादि विशेषणं यद्वत् ॥'
इति ॥

(उद्धोतः) श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रत्ययः ॥ १ ॥ अधिकारे-
णेत्यस्य प्रयोजनमाह—यदि त्विति ॥ अनेकस्येति । प्रत्यासत्त्या-
श्रये तिस्रः प्रकारेण, व्याख्याश्रये तद्वृत्तनसूनथनाश्रये तनपः पका-
रेणेत्यर्थः ॥ एवं च गौरवातिव्याख्यादिदोषपरिहारायाधिकार एव
कर्तव्यः ॥ तथा च प्रकृत्यादिविप्रसङ्ग इति भावः ॥ तमाक्षिपति—
नन्विति । विधीयमानस्य सनादेः प्रथमान्ततया प्रत्यय इत्यनेनैव
सामानाधिकरण्यादेकवाक्यतया संज्ञासंबन्धः ॥ अन्येषां तु विविभ-
क्तिव्याख्यायभेदेनैव संज्ञासंबन्ध इति भावः ॥ संबन्धेकवाक्यत्व
एव वाक्यभेदो दोषो, नत्वसंभव इति समापत्ते—नैतदिति । ननु
विविभक्तिव्यात् कथं प्रत्यय इत्यनेन तेषां संबन्ध इत्यत आह—
विभक्त्यन्तरेति । ननु सनादिविधानार्थत्वात्प्रकृत्यादेरप्रधानतया
संज्ञा न भविष्यतीत्यत आह—सनादीति । अन्यत्राप्रधानत्वेपि
अन्यत्र संस्कार्यत्वलक्षणस्वार्थत्वेऽविरोध इति भावः ॥ ननु प्रकृतीनां
प्रत्ययविधाबुद्देश्यतया तासामेव संज्ञायामप्युद्देश्यत्वं न्याय्यं न तु
प्रत्ययानामिति चेन्न समानविभक्तिकत्वेन प्रत्ययानां क्लृप्तोद्देश्यतया
विभक्त्यन्तराध्याहारेण प्रकृत्यादीनामपि तस्संभवादित्यभिर्मानः ॥

१ अर्थविशेषोपपत्तये विवृणोति तदन्तेत्यादिना । (र. ना.)

२ विरुद्धा विभक्तिर्यस्य तस्यादिति बहुव्रीहिः । (र. ना.)

३ अभिमानोक्तिर्ज्ञेयं तु समानविभक्तिकत्वेन सनादिविभक्त्यन्तरेण प्रत्ययसंज्ञाया
उद्देश्यताह्यागतौ विभक्त्यन्तराध्याहारेण प्रकृत्यादीनामुद्देश्यत्वे मानाभाव
इति । (र. ना.)

श्लाघादिविशेषणस्य प्रत्ययसंज्ञा कुतो नोद्गावितेत्यत आह—उपाधि-
शब्देनेति ॥ तुल्यन्यायत्वादिति । प्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रकृत्या
तुल्यन्यायत्वमित्यर्थः । एवं चोपाधिपु तदुद्गावनेनैव विशेषणेशुद्गा-
वित्तैवेति भावः ॥ तदन्तवाच्यः प्रत्ययान्तवाच्य इत्यर्थः ॥ समान-
शब्द इति प्रयोगे भिन्नशब्दबोध्यात्तादशायां समानाधिकरणशब्द-
बोधो योऽसौ प्रत्ययान्तशब्दावाच्यः स उपाधिरुच्यत इत्यर्थः ॥
यथा पञ्चालानां विषयः पाञ्चाल इत्यत्र देशो, दृतिहरिरित्यादौ च
श्लाघादिः पशुः ॥ नानार्थत्वात्संदिहवारणाय दृतिहरिः श्लेयादौ विशेष-
नियमाधीय स्पष्टप्रतिपत्तये वा क्वचित्समानाधिकरणशब्दप्रयोगोऽपि ॥
आभ्यामपत्यकत्रादीनामुपाधित्वव्यावृत्तिः श्लाघादिव्यावृत्तिश्च ॥
श्लाघादीति आदिना 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादित्यादि ॥
अत एव तदसमानाधिकरणमेव गार्गिकया श्लाघते' इति पदान्तराभि-
धेयं च । तदप्रयोगे च तुनोऽसाधुत्वमेव अर्थविशेष उपाधिरित्यादि
कालायनवचनमितिन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ॥

(तृतीयस्य प्रत्याक्षेपप्रश्नभाष्यम्)

किं च स्यात् यद्येतेषामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) किञ्च स्यादिति । नहि संज्ञाप्रवृत्तिमात्रादेव

दोषो भवति । किन्तु तन्निमित्तकार्यप्रवर्तनात् । न च प्रकृत्या-
दीनां किञ्चित्तन्निमित्तं कार्यं संभवति । परत्वं तावदवधिविशेषो-
पादान्नेन सनादिभिरेव प्रतिपन्नम् । न च गुपादीनां सनादीनां
च परस्परापेक्षं परत्वं गुज्यते, विरोधात् । उपपदस्यापि समासे
सति पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति परत्वाभावः । उपाधेरपि
पूर्वापर्यस्य लौकिके प्रयोगे नियमाभावात् स्थितस्यैव च परत्वस्य
शालेणानुवादाच्छात्रस्य विधायकत्वाभावाद्दुवादकत्वाद् अ-
र्थस्य चोपाधित्वात्तस्य च परत्वासंभवात्परत्वाभावः ॥ आद्यु-
दात्तत्वमपि न भविष्यति । यथास्वं लक्षणेन तेषां खरस्य
विहितत्वात् । अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा । न च प्रकृत्या-
दयः कुतश्चिद्विहिता इति तेषु परतः सा नान्यस्य भविष्य-
तीति प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) प्रकृत्यादीनामिति । न च प्रातिपदिकैर्वाभावः
फलम्, ङ्यापप्रतिपदिकादित्यादौ उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तैर्न-
शापनात् ॥ ननु प्रतिसंधिपरश्रेयुपसानात् प्रकृत्यादयोऽवधिविशे-
षानुपादानेपि संनिधानात् सनादेरेव परे भवन्तिव्यत आह—
नचेति । युगपदिति शेषः ॥ समासे इति नित्यसमास इत्यर्थः ॥
लौकिके प्रयोगे पूर्वापर्यस्य नियमाभावाद्दुपाधेरपि परत्वाभाव इत्य-

न्वयः ॥ तत्र हेतुमाह—स्थितस्यैवेति । तदनूय साधुत्वस्यैव विधे-
यत्वमिति भावः ॥ विधायकत्वाभावादादिति । परत्वादिविधायक-
त्वाभावादित्यर्थः ॥ तद्विधायकत्वेप्याह—अर्थस्य चेति ॥ यथा-
स्वमिति । तेषां मनवकाशत्वेन वाधकत्वमिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

परत्वमाद्युदात्तत्वमङ्गसंज्ञेत्येते विधयः प्रसज्येरन् ॥

(प्रदीपः) परत्वमिति । प्रकृति प्रत्यययोः पर्यायेण
परस्परापेक्षं परत्वं स्यात् । शब्दान्तरापेक्षं वा प्रकृतेः, प्रकृत्य-
पेक्षं तु प्रत्ययस्य । उपपदस्यापि परैर्वाहुपसर्जनं पूर्वमित्ये-
तद्राजपुरुषादिषु सावकाशं बाधित्वा परत्वं स्यात् । भोजुं व्रज-
तीत्येव च नित्यं स्याद् न तु व्रजति भोजुमिति । उपाधि-
वाचिनोपि प्रयोगान्नियमे प्राप्ते परत्वेति नियमः स्यात् । यः
प्रत्ययः स पर इति परिभाषणात् ॥ आद्युदात्तत्वमपि खरान्तरं
बाधित्वा स्यात् ॥ अङ्गसंज्ञेति । ननु विधानप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा,
न चेह प्रकृत्यादयो विधीयन्ते । नैष दोषः । सिद्धशब्दान्वा-
ख्यानाय तेवामपि शास्त्रेण विधानात् । परत्वेन च पूर्वस्या-
वधेराक्षेपात् ॥ ननु पूर्वपेक्षेपि परत्वे तस्माद्विधिर्नास्तीत्यङ्ग-
संज्ञा न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्धोतः) पर्यायेणेति । योग्ये हि विरोध इति भावः ॥

सनादीनां परत्वबोधनेनैव सूत्रोपपत्तौ सनित्यादेर्विभक्तिविपरिणा-
मादिनाऽर्थान्तरवर्णनमनुपपन्नमित्यत आह—शब्दान्तरापेक्षामि-
ति ॥ प्रकृत्यपेक्षं त्विति । तासां पञ्चम्यन्तत्वादिति भावः ॥ ननु
राजादीनामपि प्रातिपदिकादितिनिर्दिष्टत्वात् प्रत्ययसंज्ञायां परश्रेयस्य
प्राप्तौ कथमुपसर्जनं पूर्वमित्येतत्सावकाशमत आह—भोजुं व्रज-
तीति । अत्र समासात्वेन उपपदस्य परत्वं स्यादिति भावः ॥ अर्थे
परत्वासंभवस्योक्तत्वादाह—उपाधिवाचिन इति ॥ स्वरान्तर-
मिति । योनवकाशस्तद्विषये मा भूत् सावकाशविषये तु स्यादिति
तात्पर्यम् ॥ न च प्रातिपदिकाद्वातोरित्यनेन सर्वप्रकृतिनिर्देशात्तदंशे
सावकाशविषयो दुर्लभ इति वाच्यम्, स्वरान्तरगतं नित्यत्वं बाधित्वा
पर्यायः स्यादित्यत्र तात्पर्यात् ॥ सिद्धेति । 'ढकि लोपः' इत्यनुवा-
देन ङ्यो विध्यनुमानवदिहाप्यनुवादेनैव प्रकृतिविधानानुमानमिति
भावः ॥ ननु कुतश्चिपूर्वसाद्विधिर्नास्तीति कथमङ्गत्वमत आह—
आक्षेपादिति । तथा च पूर्वोद्देशेन परत्वेन तेषां विधानमिति भावः ॥
पूर्वापेक्षेति परत्वे इति । अनुमितो विधिः सामान्यत एव, पूर्वो-
द्देशेन तु परत्वमात्रविधानम् वस्तुतो ढगादेर्मानान्तरेणासिद्ध्या भवतु

१ उपपत्त्यकार्यानां प्रत्ययवाच्यत्वं न तु तदन्तवाच्यत्वमिति भावः । (र. ना.)

२ गार्गिकया श्लाघते इत्यादौ श्लाघादीनां समानाधिकरणशब्दबोधवत्त्वं
माद्येति भावः । (र. ना.)

३ विशेषणशब्देत्यर्थः । (र. ना.)

४ तदिति व्यक्तं पदम् । श्लाघादिप्रमित्यर्थः । अयमानाधिकरणमित्यस्य
अयमानाधिकरणत्वमपि गार्गिकमित्यर्थः । (र. ना.)

५ पदान्तरप्रयोगे इत्यर्थः । (र. ना.)

६ 'मधेयत्वमिति' ॥

७ एतद्व्युत्पत्त्यर्थः । (र. ना.)

८ उपाधिविधायकपशुशब्दादेरपीत्यर्थः । (र. ना.)

९ विधिसंबन्धेत्यर्थः । (र. ना.)

१० मत्स्यपर्वद्विधेनेति शेषः । (र. ना.)

११ प्रातिपदिकत्वज्ञापनादित्यर्थः । (र. ना.)

१२ प्रतिपदोपाधिमप्रकृत्यादिसारविधीनामित्यर्थः । (र. ना.)

१३ अस्य 'बाधित्वे'त्यत्र संयमः । (र. ना.)

१४ लोपत-इत्यादिः । (र. ना.)

१५ सावकाशमित्यादिः । (र. ना.)

१६ 'पूर्वापेक्षेति परत्वेन' ।

तद्विध्यनुमानम्, प्रकृलादीनां तु मानान्तरेण सिद्धतया तद्विध्यनु-
मानमेव दुर्लभमिति भावः ॥ चिन्त्यमेतदिति । ह्यादयः प्रत्यय-
संज्ञा भवन्ति, ते च प्रत्ययेभ्यः शब्दान्तरेभ्यो वा परे भवन्तीत्यत्र
परशब्दस्य धर्मिप्रधानतया परत्वविशिष्टानां तेषामेव विधानं शा-
ब्दम् ॥ प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तु देशमात्रविधानम् ॥ अत
एव सर्वोपि विशिष्टविधिरिव । प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तु कस्यैन्द्रि-
यगुणविधित्वमिति मीमांसकाः ॥ नहि यस्मात्प्रत्ययाविधिरित्यत्र
प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायलब्धविधेयत्वमेव गृह्यते इत्यत्र मानमस्तीत्यश-
संज्ञा प्रयोजनमेव ॥ ननु विधियग्रहणसामर्थ्यान्त्यायलब्धविधेयत्वस्य
ग्रहः, स्त्री इत्यती इत्यादौ इदम् निरूपिताद्वयत्व उर्वारत्वेन व्यार्व-
लाभावादिति चेन्न, भनत्तीत्यादौ दीर्घवारणाय विधियग्रहस्यावश्य-
कत्वादित्याशयात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१६८१ अधिकारत्वे दूषणनिराकरणवार्तिकप्रथमखण्डम्)

॥ * ॥ प्रत्ययाधिकारे प्रकृत्युपपदोपाधी-
नामप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकारेणापि प्रत्ययसंज्ञायां सत्यां
प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रति-
षेधोऽप्रतिषेधः ॥

प्रत्ययसंज्ञा कस्मान्न भवति ? ।

(वार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वाद्-
न्यत्रापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमित्तानि हि निमित्तिकार्यार्थानि
भवन्ति ।

किं पुनर्निमित्तम् । को वा निमित्ती ? ॥

प्रकृत्युपपदोपाधयो निमित्तम्, प्रत्ययो निमि-
त्ती ॥ अन्यत्रापि चैष न्यायो दृष्टः नावश्यमिहैव ।
कान्यत्र ? ॥

लोकैः । तद्यथा—वहुष्वासीनेषु कश्चित्कंचित्यु-
च्छति—कतरो देवदत्तः, [कर्तव्यो यज्ञदत्त] इति ।
स आह—'योश्वे, यः पीठे' इति । योश्वे यः पीठ
इत्युक्ते निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वाद्ध्यवस्यति

अयं देवदत्तोऽयं यज्ञदत्त इति । नेदानीमश्वस्य
पीठस्य वा 'देवदत्त' इति संज्ञा भवति ॥

किं पुनर्निमित्तम्, को वा निमित्ती ? ॥

निर्ज्ञातोऽर्थो निमित्तम् । अनिर्ज्ञातोऽर्थो निमि-
त्ती । इह च प्रत्ययोऽनिर्ज्ञातः, प्रकृत्युपपदोपाधयो
निर्ज्ञाताः ॥

कं ।

धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च ॥ ते निर्ज्ञाता
निमित्तत्वेनाश्रीयन्ते ॥

(प्रदीपः) निमित्तस्येति । प्रकृलादीनां भूतविभक्त्या
निर्देशात् सनाद्युत्पत्तौ निमित्तभावेनोपादानात् पाराध्यात्
स्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकलाभावादित्यर्थः । तत्र वाक्यभेदेनापि
विधेयमाना प्रत्ययसंज्ञा सनादिभिरिव संबद्ध्यते, तेषामेव
निमित्तित्वात्तां प्रति प्रयोजकत्वात् । संज्ञासंबन्धप्रतिपत्तियो-
गविभक्तिनिर्देशाद् । द्वयोश्च परस्परकाङ्क्षायां संबन्धः, न
त्वन्यतराकाङ्क्षायां सीतारावणयोरिवेति सत्यामपि संज्ञाया
आकाङ्क्षायां प्रकृलादीनां विशेषणत्वाद्नाकाङ्क्षत्वात् संज्ञा-
संबन्धाभाव इत्युक्तं भवति ॥ किं पुनरिति । नित्यत्वाच्छ-
ब्दानां निमित्तनिमित्तिभावो नोपपद्यत इति प्रश्नः ॥ प्रकृ-
तीति । प्रतिपादकानां शब्दानामुपायभावेन शब्देण व्यव-
स्थापनात्तदगुणविभक्तिनिर्देशादस्ति निमित्तनिमित्तभावः ॥
कतर इति । किं यत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डत-
रच् वा बहुनां जातिपरिग्रहे डतमजिति सूत्रद्वय उपा-
धिप्रत्याख्यानान् बहुनामभ्येकस्य निर्धारणे कतरशब्दः प्रयुक्तः ॥

(उद्धृतः) भूतविभक्त्या सिद्धत्वबोधकविभक्त्या ॥ ननु
भिन्ने वाक्ये स्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकता स्यादेवेत्यत आह—वाक्य-
भेदेनापीति । द्वितीयवाक्यस्यापि 'शुप्-तिज्-किङ्गयो यः सन्त
प्रत्ययः' इत्येवंरूपस्यैव स्वीकारेण तत्रापि भूतविभक्त्या निर्देशात्पा-
रार्थ्यमेव प्रकृलादीनामिति भावः ॥ तेषामेव तां प्रति प्रयोजकत्वे
हेतुमाह—संज्ञासम्बन्धेति । न च द्वितीयवाक्ये योग्यविभक्त्या
विपरिणामः ॥ योग्यविभक्तिनिर्दिष्टेषु सनादिषु चारितार्थ्यादिति
भावः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह—द्वयोश्चेति । प्रत्ययसंज्ञायाः संज्ञित्वेन
प्रत्ययापेक्षावत् प्रकृलाद्यपेक्षावत्प्रत्ययसंज्ञा नेत्यर्थो निमित्ति-
कार्यार्थत्वादित्यनेन प्रतिपादित इत्यर्थः । उभयाकाङ्क्षया सम्बन्धस्य
न्याय्यतरत्वादित्यभिमानः ॥ वस्तुतस्तु उपाधिभ्यः सम्प्रत्ययः परो-
भवतीत्येवं विशिष्टस्य संज्ञिन एकवाक्यतया विधिसम्भवात् भिन्न-

१ यथा दक्षा जहोतीत्यादौ दधिविशिष्टहोतृविधानेऽपि पूर्ववसाने दधि-
रूपगुणविधानमेवेति । (र. ना.)
२ अन्यथेत्यादिः । (र. ना.)
३ स्त्रीशब्दे इत्यादिः । (र. ना.)
४ विधिग्रहणेत्यादिः । (र. ना.)
५ नहि आकारवाचिकपरत्वविशिष्टस्य श्रमो विधानमतो आकारस्य न तत्र-
द्वलमिति भावः । (र. ना.)

६ प्राचीनतरपुस्तके नोपलभ्यते ॥
७ निमित्तस्य, ज्ञापककारणस्याश्वस्य पीठस्य वा, देवदत्तरूपस्य निमित्तिनः
कार्यार्थत्वाद् ज्ञानार्थत्वादित्यर्थः । (र. ना.)
८ तत्सिम्भाचीनतरपुस्तके नास्ति ॥
९ 'जुन' ॥
१० 'च इह निमित्तत्वेना' ॥
११ भूतार्थवचनोभ्यर्थोपकविभक्त्येत्यर्थः । (र. ना.)

वाक्यत्वे मानाभावात् प्रकृत्यादीनां संज्ञा ॥ न ह्युद्धोता यजेते-
त्यादी नामधेयसम्बन्धलाभाय वाक्यभेदं मन्वते न्यायविदः । तयो-
द्धिसंज्ञाविशिष्टस्यैव यागस्य विधानात् । शब्दार्थयोरभेदाच्च नान्य-
यायोग्यता, नापि लक्षणा, अन्यथाऽसतः संज्ञानुपपत्तिवत् आद्युदा-
त्तस्यापि विधानासम्भवात् 'प्रत्ययस्वरश्च तासेवृत्तिसंनिधौग-
शिष्टः' इति लुटः प्रथमस्येति सूत्रशेषस्याभाष्यविरोधः ॥ 'यदेव
तासिः प्रवर्तते तदेवोदात्तव्युक्तः' इति कैयटैः ॥ किञ्च संज्ञिन-
मुद्दिश्य संज्ञाविधाने पूर्वं बुद्धिविषयस्य संज्ञेत्यर्थस्य 'पूर्वाचारितः
संज्ञी, परोच्चारिता संज्ञा, सतो मांसिपण्डस्य देवदत्त इति
संज्ञा क्रियते । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्' इत्यादि
भाष्यसम्मतत्वेऽपि प्रकृते 'अस्य सूत्रस्य शाटकं वयं' इत्यादिवत्
संज्ञाविशिष्टविधाने वाक्यभावात् । अयमेव निमित्तिकार्यार्थत्वात्
इति भाष्यस्यार्थः । अयं भावः—निमित्तिनोऽनिर्ज्ञातत्वात्तेनैकवाक्य-
तया विशिष्टविधिसम्भवः । निमित्तिकार्यवये तु वाक्यभेद आपततीति
वाक्यभेदमिमा न तैस्तस्याः सम्बन्ध इति ॥ प्रतिपादकानामिति—
अर्थप्रतिपादकत्वेन लोके सिद्धानामित्यर्थः ॥ उपायभावेनेति ।
काल्पनिकप्रकृतिप्रत्ययविभागमुपायत्वेनाभिव्याख्यानादित्यर्थः ॥
तदनुगुणेति । तत्र निमित्तित्वानुगुणा प्रथमा अन्याः प्रायेण नि-
मित्तत्वानुगुणा इत्याहुः ॥ बहुषु निर्धारणे डतरोरुपपन्न इत्यत आह—
किं यदिति ॥

(१६८२ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्वा सिद्धम् ॥*॥

(भाष्यम्) अथ वा प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवति ॥

किं च प्रधानम् ? ।

प्रत्ययः । तद्यथा—बहुषु यास्तु कश्चित्कञ्चित्
पृच्छति को यातीति । स आह—राजेति । राजेत्युक्ते
प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्यः पृच्छति, यञ्च कथयति,
उभयोः संप्रत्ययो भवति ॥

किं कृतं पुनः प्राधान्यम् ? ॥

अर्थकृतम् । यथा पुनर्लोकेश्चकृतं प्राधान्यम् ॥
शब्दस्वेदानीं किं कृतं प्राधान्यम् ? । शब्दस्या-
पूर्वोपदेशः प्राधान्यम् । यस्यापूर्वोपदेशः स प्रधा-
नम् ॥ प्रकृत्युपपदोपाध्यश्च निर्दिष्टाः ॥ क ? । धातू-
पदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च ॥

(प्रदीपः) प्रधान इति । प्रत्ययसंज्ञा स्वविषयप्रकृतये
प्रधानमपेक्षते न तु पारतन्त्र्यादप्रधानमित्यर्थः ॥ किं कृत-

मिति । भवतु राज्ञः प्राधान्यं तदधीनस्थितित्वादन्येषाम् ।
इह तु कथमिति प्रश्नः ॥ अर्थकृतमिति । प्रयोजनकृतमि-
त्यर्थः । यस्यापूर्वं इति । तदर्थत्वादन्येषां तस्यैव प्राधान्य-
मित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादित्यस्य निमित्तिकार्या-
र्थत्वादित्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—प्रत्ययसंज्ञेति । पूर्वं प्रत्य-
यसंज्ञाया आकाङ्क्षामतीकृत्य प्रकृत्यादीनां निरपेक्षत्वात्संज्ञाऽभाव-
इत्युक्तम् । इदानीं तु प्रत्ययसंज्ञाया अपि गुणभूतेषु आकाङ्क्षा ना-
स्तीति प्रतिपाद्यत इति विशेष इति भावः ॥ वाक्यभेदमिमा तैस्तस्या
असम्बन्ध इति प्राणुक्तम् । अनेन तु वत्रान्वयप्रसक्तयभाव प्रवोच्यते
इति विशेष इति तत्त्वम् ॥ भाष्ये को यातीति डतरस्य वैकल्पिक-
त्वात् तदप्रयोगः ॥ उभयोः संप्रत्ययो भवतीति तत्र कथयितुः
संप्रत्ययः तन्मूलकप्रयोगः तथात्रापि आचार्यस्तेनैव तात्पर्येण प्रत्यु-
क्तवान् शिष्याणां च तथैव बोध इति भावः ॥ प्रयोजनकृतमिति ।
प्रयोजकत्वकृतप्रेरणाकृतमित्यर्थः ॥ भाष्ये यथापुनरित्यव्ययमस्तु
पुनरित्यर्थे ॥ किं कृतमिति । प्रेरकत्वाभावादिति भावः ॥ अपूर्वो-
पदेशमात्रेण कथं प्राधान्यमत आह—तदर्थत्वादिति । तत्रिप्पाद-
कत्वादित्यर्थः ॥

(विकारागमानां प्रत्ययसंज्ञापादनभाष्यम्)

यद्येव निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वात् यद्वा
प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्प्रकृत्युपपदोपाधीनां न भव-
ति । विकारागमानां तु प्राप्नोति 'हनस्त च' 'त्रपु-
जतुनोः पुक्' एतेषां ह्यपूर्वोपदेशात्प्राधान्यम्,
निमित्तिनश्चैते ॥

(प्रदीपः) यद्येवेति । ननु ये तावत् प्रकृतेर्विकारा-
गमाले प्रकृत्यनुप्रवेशात् प्रकृतिवत् संज्ञया न संभन्त्यन्ते ।
ये तु प्रत्ययस्य ते तदग्रहणेन गृह्यन्त एवेति नास्त्यनिष्टप्र-
सङ्गः । नैतदस्ति । प्रकृतिविकारागमानां तत्संबन्धिन्तेषु
प्रयोजकत्वात् प्रधानत्वाच्च सादेव प्रत्ययसंज्ञा । प्रत्ययसंब-
न्धिनामपि तदवयवत्वे सिद्धे पृथक् प्रत्ययसंज्ञा सादेव योग्य-
तासंभवात् ॥

(उद्धोतः) प्रयोजकत्वादिति । प्रयुज्यते इति प्रयोजकः
प्रयोज्यस्तत्त्वात् निमित्तित्वादित्यर्थः ॥ प्रधानत्वाच्चैति । अपूर्वो-
पदेशादित्यर्थः ॥ योग्यतासंभवादिति । समानविभक्तिकत्वरूप-
योग्यतासम्भवादित्यर्थः ॥

१ शय घृणीत्स मृत्नीस्यर्थ इति 'यदेव तासिः प्रवर्तते' इति कैयटवर्तनी-
कते । (र. ना.)

२ धनात्मन्येवार्थं विशिष्टस्यैव विधानमिति स्मर्यतेऽतः मृत्नेऽपि विशिष्टस्यैव
संज्ञिनो विधानमिति भावः । (र. ना.)

३ यथा ता संज्ञाविशिष्टस्य मानं तथान्य संज्ञाविशिष्टस्य विधानमिति

मानः । (र. ना.)

४ संज्ञाया इत्यर्थः । (र. ना.)

५ प्रत्ययस्वस्य शब्दस्वैत्यर्थः । (र. ना.)

६ 'बोपदिष्टाः' ॥

७ वायुलालार्थेऽपि पृच्छ । (र. ना.)

(१६८३ विकारागमानां प्रत्ययत्वापत्तिनिराकरण-
वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ विकारागमेषु च परविज्ञानात् ॥*॥

(भाष्यम्) विकारागमेषु च परविज्ञानात् प्रत्य-
यसंज्ञा न भविष्यति । प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते ।
न च विकारागमाः परे [संभवन्ति] ॥

(प्रदीपः) विकारागमेष्विति । यः परः स प्रत्ययः,
न च विकारागमाः परे । तेन ते प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यन्ती-
त्येवं न व्याख्येयम् । नहि परत्वनिमित्ता प्रत्ययसंज्ञा ॥ अपि
तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वम् । तथा च परत्वाभावेऽपि श्रम-
वहुजकचां प्रत्ययसंज्ञा भवति ॥ तस्मादेवं व्याख्यायते—
प्रयोजनाभावाद्दिकारागमानां प्रत्ययसंज्ञा न भवति । तथा
हि । परविज्ञानं प्रत्ययसंज्ञाफलम् । तत् तेषां न संभवति । पृष्ठा
स्थानसंबन्धस्यावयवसंबन्धस्य च प्रतिपादनादागमानां चातु-
दात्तत्वेन भवितव्यमित्याद्युदात्तत्वाभावः ॥ विकारा अपि
वेऽनच्कास्ते न स्वरभाजः ये तु साच्चकास्ते प्रवृत्तिकाल एवा-
न्तरङ्गत्वात् स्थानिस्वरयुक्ताः । अङ्गसंज्ञापि तन्निमित्ताऽन्यस्य
न प्राप्नोति । सा हि प्रत्ययविधौ न परत्वनिवद्धा । प्रयोजनाऽभावे
तु श्रम आगमत्वेऽपि शकारस्येत्यसंज्ञार्थं प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तत
एव ॥ परविज्ञानादिति । विभाषा गुण इति हेतौ
पञ्चमी । फलमपि प्रयोजकत्वाद्धेतुरित्युच्यते । यथाध्ययनेन
वसतीति । ततश्चायमर्थः । प्रत्ययसंज्ञायां परत्वं फलम् । तच्चात्र
न संभवतीति प्रत्ययसंज्ञा प्रयोजनाभावाच्च भविष्यति ॥

(उद्घोतः) नहि परत्वनिमित्तेति । तदव्याप्यैर्लथैः । तथा
हि सति व्यापकाभावेन व्याप्याभावः सिद्ध्येदिति भावः ॥ अपि तु
प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वमिति । इदं चिन्त्यन् । राजपुरुष इत्यादौ
प्रत्ययत्वाभावेपि पुरुषपदस्य परत्वदर्शनात् ॥ अकचामिति । अक-
चः प्रत्ययत्वफलं प्रत्ययस्थादित्त्वम् ॥ परविज्ञानमिति । पर-
श्चेति परिभाषा प्रत्ययसंज्ञा चास्याः लिङ्गम् प्रत्ययसंज्ञकः परो भवती-
त्यर्थ इति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वात्स्थानीति । आन्तरतम्येनेत्यर्थः ॥
आद्युदात्तत्वं तु त्वयादौ चरितार्थमिति भावः ॥ साहीति । प्रत्यय-
विधानेन परत्वेन च प्रतिवर्द्धैर्लथैः ॥ शकारस्येत्यसंज्ञार्थमिति ।

१ विकारागमेषु च प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति परविज्ञानादिति योजना । (र. ना.)
२ प्राचीनतरपुरुक्तद्वये नैवोपलभ्यते ॥ उरुवरश्चिवरानशर्मणां पुरुक्ते
'सन्ति' इत्युपलभ्यते ॥
३ प्रत्ययविधानपरत्वात्प्रां प्रयुक्तेत्यर्थः । (र. ना.)
४ प्रत्ययसंज्ञायाः फलं परविज्ञानमित्यर्थः । (र. ना.)
५ निमित्तपदस्य ज्ञापकनिमित्तपरत्वेन व्याप्यार्थत्वम् । (र. ना.)
६ यि हि 'प्रत्यय एव परः प्रयोक्तव्यः' इति नियमो दार्ष्टिक्ये भवेत् तदा
भवदुक्तं चिन्त्यत्वं संगतं भवेत् । किं तु 'असति विशेषविधौ प्रत्ययः पर एव
प्रयोक्तव्यः' इत्येवं नियमं नैव समासपठकपदयोस्तिष्ठता व्यवस्थेति राजपुरुषा-
दिपदानामान विचारलेखप्रामेयैर्भूषेयैः 'अण्डनमभूतिरिति । 'नवीनेभ्योऽण्युत्पत्तत्वं
स्वस्य स्व्यापिभित्तं नवः । तदायमयमनुसूयैव सण्डने वतते गृया ॥' इत्युक्तिः
फलता भवतीति द्वापिनधाः ॥

अत एव तृणह इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते ॥ श्रमः शकारस्तु श्राज-
लोप इति अत्र विशेषणार्थः इति भावः ॥ नन्वेवं परविज्ञानादिति
पञ्चमी अनुपपन्ना हेतुत्वाभावादत आह—फलमपीति । भाष्ये
न च विकारागमाः परे इत्येव पाठः ॥ तदुत्तरं संभवन्तीत्यर्थात्
इत्याशयः ॥ अत्राहुः—प्रत्यय इत्यादीनां त्रयीणामप्यधिकारत्वेन
प्रतिस्त्रमुपस्थितौ एकवाक्यवतया युगपदेव त्रयाणां विधानस्य न्याय-
त्वेन नान्योन्यं प्रत्यन्योन्यस्योद्देश्यता न्याच्येति कथं प्रत्ययसंज्ञायाः
परत्वं फलं, कथं वाद्युदात्तत्वमिति ॥ अत एव लुटः प्रथमस्येत्यादि-
सूत्रस्य भाष्याविरोधः ॥ तस्मादयमर्थः—स्थानपठवादिभिर्देशाका-
ङ्क्षाया विकीरादीनामभावेन पर इत्यस्यासंबन्धे सन्नियोगशिष्टन्या-
येन प्रत्यय इत्यादीनामप्यसम्बन्ध इति । परविज्ञानादित्यस्य तत्त-
न्नियोगशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ क्वचित्तु तृणह इमित्यादिनिर्देशान्न्यास-
योरिति घ्रापकौञ्च संनियोगशिष्टन्यायात्नित्यत्वेन प्रवर्तत एव
संज्ञेति दिक् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं समाने अपूर्वोपदेशे प्रत्ययः परो,
न विकारागमाः परे ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । परत्वमेव भवतु प्रत्ययसंज्ञा-
प्रयोजनमिति भावः ॥

(उद्घोतः) एतदेव ध्वनयन्विकारागमेषु परश्चेत्प्राप्यवृत्तिं
प्रश्नमुखेनोपपादयति—भाष्ये—किं पुनरिति ॥

(१६८४ विकारागमानां प्रत्ययत्वनिराकरणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ पृष्ठीनिर्दिष्टस्य च तद्युक्तत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) पृष्ठीनिर्दिष्टं विकारागमयुक्तं भवति ।
पञ्चमीनिर्दिष्टाच्च प्रत्ययो विधीयते ॥

(प्रदीपः) पृष्ठीनिर्दिष्टस्येति । पृष्ठा च पूर्वोदितस्य
संबन्धस्य प्रतिपादनाद्विरोधात् परत्वाभाव इत्यर्थः ॥ पञ्च-
मीनिर्दिष्टाश्चेति । पञ्चमीनिर्देशे पर्यायेण पूर्वपरत्वयोः
प्राप्तयोः परश्चैत्यनेन परत्वं नियम्यत इति नास्ति कश्चिद्वि-
रोध इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) पूर्वोदितस्येति । स्थानसम्बन्धस्यावयवसम्ब-
न्धस्य चैत्यर्थः ॥

७ अर्थप्रयुक्तान्तरत्येनेत्यर्थः । (र. ना.)
८ संबद्धेत्यर्थः । संबन्धश्च प्रयोग्यप्रयोजकभाव इति भावः । (र. ना.)
९ प्रत्ययसंज्ञायां परत्वं फलम् । तच्चान न संभवतीति वैदयदर्शनेन प्रकृत-
भाष्ये 'संभवन्ती'ति पाठः प्रतीयते, नागेश्च कुतोऽयुक्तत्वं वदतीति स एव
प्रष्टव्यः । (र. ना.)
१० प्रत्ययः, परश्च, आद्युदात्तश्च, इत्येतेषां त्रयाणामित्यर्थः । (र. ना.)
११ विकारादीनां देशाकाङ्क्षाया अभावेन स्थानपठवादिभिः पर इत्यस्या-
संबन्धे इत्यर्थः । (र. ना.)
१२ शयं भावः । अकचः परत्वाभावेन तत्सन्नियोगशिष्ट प्रत्ययसंज्ञाऽप्युच्यते
प्रत्ययस्थादित्त्वामाप्तौ न वास्योरिति निषेधो व्यर्थ एव स्यादिति । (र. ना.)
१३ 'परा' इति प्राचीनतरपुरुक्तः ।

(१६८५ बाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययविधिस्तु नोपपद्यते ॥ क ? । यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते 'हनस्त च' 'त्रपुजतुनोः पुक्' इति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययेति । षष्ठीनिर्देशेऽपि भावः ॥ केति । गापोष्टगित्यादावानन्तसंबन्धे षष्ठीविज्ञानादुपपद्यते एव प्रत्ययविधिरिति प्रश्नः ॥ हनस्त चेति । श्रुतयोरेव स्थान्यादेशयोरगमागमिनोश्च संबन्धप्रतिपादने वाक्यस्योपयोगाद्वाक्यान्तराभावाच्च प्रत्ययविधिर्न प्रकल्पत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) आनन्तर्यसंबन्ध इति । धातोरिति पञ्चमीनिर्देशेन परविधानमुपपद्यते इति भावः ॥ ननु धातोर्दिल्लुवृत्त्या क्यपोनुवृत्त्या च वाक्यभेदेन प्रत्ययस्यापि विधानं स्यादत आह—श्रुतयोरेवेति ॥

(अनुपपत्तिकारणप्रश्नभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

(अनुपपत्तिकारणकथनभाष्यम्)

विकारागमयुक्तत्वात् । अपञ्चमीनिर्दिष्टत्वाच्च ॥

(१६८६ पञ्चमीकरणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम्॥*॥

(भाष्यम्) तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः ॥

(सूत्रव्याख्याकरणप्रश्नभाष्यम्)

[स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः ॥]

(यथान्यासस्यापनभाष्यम्)

न कर्तव्यः । इह तावद् "हनस्त च" इति धातोरिति वर्तते । "त्रपुजतुनोः पुक्" इति प्रातिपदिकादिति वर्तते ॥

(प्रदीपः) इह तावदिति । प्रकृतिप्रत्ययानुवृत्तिसामर्थ्यात् प्रत्ययोपि विधास्यते विकारागमा अपीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननुनुवृत्तप्रकृतेरपि विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यन्तविशेषणव्या कथं प्रत्ययविधित आह—प्रकृति प्रत्ययेति ॥

(भाष्यतिभाष्यम्)

यद्येवं 'हनस्त च' 'धातोः क्यप् भवती'ति धातुमात्रात् क्यप् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । हन्तेरादेशविधातुपयोगाद्विभक्तिव्या धातोर्विशेषितत्वादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु हन्तिना धातुविशेषणत्वं धातुमात्रात्प्रसङ्गोत् आह—हन्तेरिति ॥

(आपत्तिवारकभाष्यम्)

नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्नोपपत्ति—'न धातु-

मात्रात् क्यप् भवति' इति, यद्यम् 'पतिस्तुशा-
स्वृहजुपः क्यप्' इति परिगणनं करोति ॥

अथ वा हन्तिरेवात्र धातुग्रहणेनाभिसंभन्त्यते
'हन्तेस्तो भवति' धातोः क्यप् भवतीति, कस्माद्
हन्तेरिति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । पूर्वं लिङ्गेन धातुश्रुतिर्हन्तातु-
पसंहता । इदानीं वाक्यभेदेन सन्निधानाद्दन्तिस्तकारसंबन्धं
च प्रतिपद्यते, धातुं च विशिनष्टीत्युच्यते ॥

(१६८७ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अर्थाश्रयत्वाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा अर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः, यः
स्वमर्थं प्रत्याययति स प्रत्ययः ॥

किं वक्तव्यमेतत् ? ।

न हि ॥

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ।

प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम
यतो न लघीयः । कुत पतत् ? । लघ्वर्थे हि संज्ञा-
करणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण पतत्प्रयो-
जनम् अन्वर्थेसंज्ञा यथा विज्ञायेत प्रत्याययतीति
प्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) अर्थाश्रयत्वाद्देति । अन्वर्थेसंज्ञाश्रयेणार्थ-
वतः संज्ञाविधानाद्विकारागमानां चानर्थकत्वात् प्रत्ययसंज्ञा न
भवतीत्यर्थः ॥ किं वक्तव्यमिति । पूर्वोपात्तार्थपरित्यागेन
स्वरूपेणैव संज्ञात्वं संज्ञाशब्दा अनुभवन्तीति प्रत्यायकः प्रत्यय
इत्येवं वक्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः ॥ महतीति । महत्त्वात्
प्रत्ययशब्दस्यावृत्तिरनुमीयते । तेन यः प्रत्यायकः स प्रत्ययः ।
महत्त्वसूचितं प्रकारान्तरमपि यद्भवति तत्सर्वादिसूत्रे
व्याख्यातं तत एवावधारणीयम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये यः स्वमर्थमिति । प्रत्यायकत्वं च शब्दस्य
स्वार्थविषयमेव गृह्यते योग्यत्वादित्यर्थः ॥ पूर्वोपात्तेति यौगिकार्थस्य
शब्दस्य संज्ञात्वेन विनियोगकाले शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गी-
कारेण पूर्वोपात्तयौगिकार्थत्वादित्यर्थः ॥ संज्ञानां कृत्रिमत्वात्तस्य
पूर्वोपात्तत्वं बोध्यम् । प्रकारान्तरम् अन्यत्र शब्दस्य प्रवृत्तिनि-
मित्तत्वेऽपि महासंज्ञा विषये तादृशार्थवच्छब्दस्यैव तत्त्वमित्यादि ॥

(अन्वर्थेसंज्ञाङ्गीकारवृत्तभाष्यम्)

यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययः, अविकंदादीनां प्रत्यय-
संज्ञा न प्राप्नोति । न हि ते किञ्चित्प्रत्याययन्ति ॥

(प्रदीपः) नहि त इति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कावीनां
वाच्योर्थां नावधार्यते । तदभावेपि केवलाया एव प्रकृतेस्तद-
र्थव्यगमात् । नापि तत्रवादिवत्कश्चिद् योस्योर्थ इति भावः ॥

१ गान्धर्वस्यार्थस्येण ित्रैरेत्यर्थः । (र. ना.)

२ यथाकारममात्तादित्यर्थः । (र. ना.)

३ अक्षरव्ययवर्थे इत्यर्थः । (र. ना.)

४ अधिकादिपञ्चकादीनामित्यर्थः । (र. ना.)

यदप्युच्यते—‘अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ती’ति प्रकृत्यर्थ एव तेषामर्थ इति ॥ तदपि कल्पनामात्रम् । सत्यर्थवत्त्वे प्रत्ययसंज्ञया भाव्यमिति अभिहिते तदभावे स्वार्थावगमोदर्थवत्त्वं कादीनां नोपपद्यत इत्युक्तस्य दुरुत्तरत्वात् ॥

(उद्घोतः) दुरुत्तरत्वादित्यादि । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यद्योत्यार्थाभावनिश्चयेन तेषामर्थवत्त्वभावे ऋङ्किते प्रकृत्यर्थ एवासार्थ इत्यसदुत्तरमित्यर्थः ॥ स्वार्थे इत्यस्य चार्थराहित्ये तात्पर्यमिति भावः ॥

(कर्मसाधनताङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्हि—प्रत्याय्यत इति प्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) प्रत्याय्यत इति । अभिधेयधर्मस्याभिधान उपचारादेवमुक्तम् ॥ अयमत्रार्थः—यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते स प्रत्याय्यमानार्थत्वात् प्रत्याय्यमानः स्वार्थिकः प्रत्ययसंज्ञो भवति ॥

(उद्घोतः) कादीनां केनापि प्रत्याय्यमानत्वाभावात् कर्मव्युत्पत्तावपि कथं तेषां प्रत्ययत्वम् । अर्थस्यैव तु तत्प्राप्तोतीत्यत आह—अभिधेयेति ॥ अभिधानं शब्दः ॥

(कर्मसाधनतायां दूषणभाष्यम्)

एवमपि सन्नादीनां न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । नहीच्छादावर्थे विधीयमानाः सनादयः प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्था इति भावः । यो गुणादिसन् स प्रकृत्याप्रत्याय्यमानार्थ इतीच्छासनेवात्राभिप्रेतः ॥

(उभयसाधनाङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्हि उभयसाधनोयम् कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । एक एव शब्दोनेकशक्तियोगादङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तद्वयोऽधिक्रियते । तत्र यथासंभवं निमित्ताश्रयणेन सनादीनां कादीनां च प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तते ॥ प्यन्तस्य निपातनादपि णेरुक्त्वं ।

(उद्घोतः) एकस्य शब्दस्य कथमुभयसाधनत्वमित्यत आह—एक एवेति । निपातनादिति वस्तुतोन्तर्भावितप्यर्थाप्रत्यय इति वस्तुसन्धितम् ॥

(अर्थप्रत्यायनहेतुप्रश्नभाष्यम्)

एवमपि कुत पतत् समाने अपूर्वापदेशे त्रापुपं जानुपमित्यत्राकारत्तमर्थं प्रत्याययति, न पुनः पकार इति ॥

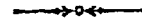
(प्रदीपः) एवमपीति । आगमस्याधैवतां निराकर्तुमुपन्यासः ॥

(अर्थप्रत्यायनहेतुप्रतिपादनभाष्यम्)

अन्यत्राप्यकारेण तस्यार्थस्य प्रत्यायनान्मन्यामहे—अकारत्तमर्थं प्रत्याययति, न पुनः पकार इति ॥ कान्यत्र? । ‘बिल्वादिभ्योऽण्’ । वैल्वः ॥ प्रत्ययः ॥ १ ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रापीति । प्रत्ययस्यागमन्तरेणापि प्रयोगादर्थवत्तावगतिः । आगमस्य तु प्रत्ययमन्तरेण प्रयोगाभावादान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वं नावधार्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययस्येति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैवार्थवत्त्वं नागमानामिति भावः ॥ वैधनमविरङ्गाद्यादेशानामपि न स्वीयार्थप्रत्यायकता । किन्तु स्वान्यर्थप्रत्यायकतैव ॥ अत एव कोशादौ तेषां पृथगर्थानिर्देशः ॥ अत एव च नभ्यशब्दादपि नामिशब्दप्रकारकस्तदर्थवोषो ‘नामिहितः’ इति, न तु कदाचिदपि ‘नमिहितः’ इति ॥ येऽपि शास्त्रानभिज्ञास्तेऽपि वृद्धव्यवहारात् तथैव प्रतिवन्ति ॥ यतदर्थमेव भाष्ये स्वमर्थमिलन्न स्वमिति पदोपादानम् । स्थानिनो नष्टत्वादान्येन प्रत्याय्यमानार्थकोषि नेति दिक् ॥ १ ॥



(३८१ अधिकारसूत्रम् ॥ ३।१।१२ आ. सूत्रम्)

६१९ परश्च ॥ ३।१।२ ॥

(सूत्रप्रयोजननाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) परश्च ॥ २ ॥ किमर्थमिति । पञ्चमीनिर्देशे परशब्दाध्याहारेण पञ्चमीविधानात् परत्वं सिद्धम् । षष्ठीनिर्देशेपि गापोऽपि गायानन्तर्त्यसंबन्धे षष्ठीविज्ञानादिति भावः ॥

(उद्घोतः) परश्च ॥ २ ॥ पञ्चमीति । परशब्दाध्याहार एव व्याख्यास्यते न तु पूर्वशब्दाध्याहारः गापोऽपि गायानन्तर्त्यसंबन्धेन धातोरिति पञ्चम्या पूर्ववदेव परशब्दाध्याहार इति भावः ॥ परशब्दाध्याहारेणेति । तदर्थवदितवाक्याधेऽस्य एकदेशस्य वृत्तिस्वीकारेणेत्यर्थः ॥ एवं पूर्वशब्दाध्याहारेणैव व्याख्येयम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

परो यथा स्यात्, पूर्वां मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) पर इति । पूर्वशब्दाध्याहारेणापि पञ्चमीविधानात् पूर्वत्वमपि स्यादिति नियमार्थं परवचनम् । तथा नन्तर्त्यस्य पूर्वत्वेऽपि भावात् षष्ठीनिर्देशेपि नियमार्थमित्यर्थः ॥

१ ‘उच्यते’ ॥

२ मङ्गला इत्यादिः । (र. ना.)

३ मङ्गलार्थे स्वास्त्यार्थे इत्येवं रूपस्येत्यर्थः । दुरुत्तरत्वादित्यस्य नमदुत्तरत्वादिभ्यः । (र. ना.)

४ अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे इत्येति भावः । (र. ना.)

५ प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयणमित्यर्थः । (र. ना.)

६ दुर्कि मस्यलक्षणाभावेन पृथ्व्यादिकं नेत्यर्थः । (र. ना.)

७ ‘द्वयो वा पठ्यते’ इति वार्तिकम् । ‘नामि नमं च’ इति गणन्यम् । (५।१।१२) ‘विराम विरह च’ इति गणन्यम् । (५।१।१४)

८ अन्वय इति शेषः । (र. ना.)

(उद्घोतः) पूर्वशब्देति । व्याख्यानं दुर्ज्ञेयमिति भावः ॥
आनन्तर्येत्येति । ह्योनन्तरा इत्यादौ तस्या व्यवहितपर्यायत्वा-
दिल्लभः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छति पूर्वम्, आह
तं 'विभाषा सुपो बहुच पुरस्तात्' इति ॥

(प्रदीपः) यमिच्छतीति । बहुजेव पुरस्ताद्भवति
नान्यः प्रत्यय इति बहुवि पूर्वदेशस्य नियतत्वादन्यः प्रत्ययः
पर एव भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययनियमस्येषां परदेशनियमस्यालाभादभि-
मतं देशनियमं दर्शयति—बहुजेवेति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

मध्ये तर्हि मा भूदिति ।

(प्रदीपः) मध्ये तर्हीति । षष्ठीनिर्देशेषु मध्यशब्दा-
ध्याहारेणापि षष्ठीविधानं स्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) षष्ठमीनिर्देशे मध्यशब्दाध्याहारासम्भवादाह—
षष्ठीति ॥ त्रीहिशाल्योर्द्विगत्यादौ ॥

(समाधानान्तरवाचकभाष्यम्)

मध्येपि यमिच्छति, आह तम्—अव्ययसर्वना-
ञ्जामकञ्च प्राक् टे रिति ॥ य इदानीमतोन्यः प्रत्ययः
शेषः सोन्तरेण वचनं पर एव भविष्यतीति नार्थः
परवचनेन ।

(प्रदीपः) मध्येपीति । अव्ययसर्वनाञ्जामिति म-
ध्यशब्दाध्याहारेण षष्ठीविधानादकञ्च प्राक् टेः सिद्ध इवेति
प्राक्टेरेति नियमार्थम् 'अकजेव प्रकृतिमध्ये भवति, नान्यः'
इति मध्यमात्रपरिग्रहेण च नियमो विज्ञायते, न तु 'अकजेव
प्राक् टेः' इत्येवं मध्यविशेषाश्रयेण । अन्यथा मध्यान्तरे प्रत्य-
यान्तरं स्यात् । मध्यविशेषे तु यन्मध्यसामान्यमस्ति तदा-
श्रयेण नियमे विज्ञायमाने नास्ति दोषः ॥

(उद्घोतः) अव्ययसर्वनाञ्जामित्यादौ प्राक्टेरेत्युपादानं
विना टेः प्राक् विधेरसिद्धेः कथं नियमोत् आह—अव्ययेति । मध्यश्च
तत्र मिश्रमूय एव ग्राह्यो व्याख्यानदिल्लभिर्भेदानः ॥ केचित्तु प्राक्टे-
रित्यावलं नियमो व्याख्येय इत्याहुः—प्राक्टेरेत्युपादानात्कथं
मध्यमात्रपेक्षानियमोत् आह—मध्यमात्रेति ॥ मध्यान्तरे इति
त्रीहिशब्दे रेफेकारयोरीकारद्वययोर्मध्ये च स्यादिति भावः ॥ सामा-
न्यनियमाश्रयेण तदुपस्थितिबीजमाह—यन्मध्यसामान्यमिति ॥

१ ननु ध्यास्यान्त एव पूर्वत्वकावृत्तिर्भविष्यतीति नार्थो नियमेनेल्ल
शाह—ध्यास्यान्तमिति ॥

२ बहुच पुरस्तादेवेति रूपे इति भावः । (र. ना.)

३ मध्यसामान्यावुपस्थितिश्च इति भावः । (र. ना.)

४ अस्मिन्निर्देशे तु तादृशमाप्यन्तारादित्याख्यानस्यानुवक्तव्यत्वात्क-
वचनमिति । (र. ना.)

५ एतन्मतेऽपि मध्यमात्रपरिमित्यैव नियमो विज्ञायते, अकजेव प्रकृतिमध्ये
गमनि गाम् इत्याकारः । (र. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

एवमपि येषामेव प्रत्ययानां देशो नियम्यते, त
एव नियतदेशाः स्युः । य इदानीमनियतदेशः स
कदाचित्परः कदाचित्पूर्वः कदाचित्मध्ये स्यात् ।
तद्यथा—मातुर्वर्तसः कदानिदप्रतः, कदाचित्पृष्ठतः,
कदाचित्पार्श्वतो भवति । पर एव यथा स्यादित्येव-
मर्थं पर वचनम् ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । बहुजकचोर्विधेयतया प्राधान्या-
त्तावेव देशविशेषे नियम्येयाताम् । पुरस्तादेव बहुच प्राक् टेरे-
नाकजित्येवमिति भावः ॥ देशो नियम्यत इति । प्रत्यय-
नियमेष्वनियतदेशप्रसङ्गे विशिष्टदेशप्रतिपादनमेव देशनियम
इत्यभिप्रेत्येतदुक्तम् ॥ मातुर्वर्तस इति । अनेन प्रकृतेः कार्य-
शब्ददर्शने मातृस्थानीयत्वमुच्यते ॥

(उद्घोतः) नन्वत्र देशनियमे बहुजादीनां नियतदेशत्वं न
स्यात् । किं देशनियमासम्भवः प्राधान्येन प्रत्ययनियमस्यैव युक्त-
त्वादित्यभिप्रेक्ष भाष्ये एवमपीति ॥ तदाशयमाह—बहुजकचो-
रिति ॥ नन्वेवं देशो नियम्यत इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—
प्रत्ययनियमेपीति ॥ ननु देशनियमेऽप्रधानसंकोचः, प्रत्ययनियमे
प्रधानसंकोचस्तत्र प्रधानसंकोचापेक्षयाऽप्रधानसंकोचस्य न्याय्य-
त्वेन देशनियम प्रयोजित इति चेन्न । आगन्तूनामन्ते निवेश इति
न्यायेन तदय एवैवकारनिवेशीत् । कर्मणि द्वितीयेत्यादौ संयकारस्य
प्रधानसंकोचकप्रत्ययनियम एव तादर्थ्यं च । किञ्च लोकेपि प्रधानस्य
राजादेरेव स्थाननियमादि दृश्यते राशानैव स्त्रियमित्यादिप्रकारेणेति
दिक् ॥ भाष्ये—स कदाचित्पूर्वः कदाचित्पर इति प्रतिलक्ष्यं
लक्षणमेदादिनिगमनातिरहात् ॥

(१६८० सूत्रप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परवचनमनर्थकं पञ्चमीनिर्दिष्टादि
परस्य [कार्यम्] ॥ * ॥

(भाष्यम्) परप्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? ।
पञ्चमीनिर्दिष्टादि परस्य कार्यमुच्यते । तद्यथा—
'छान्तरूपसर्गभ्योऽप इद्वि'ति ।

(प्रदीपः) परवचनमिति । तस्मादित्युत्तरस्येव-
नैव नियमस्य सिद्धत्वादिति भावः ।

(उद्घोतः) तस्मादिति । ते प्राग्धातोर्त्यादौ उत्तरांश-
विकलाया इव परश्चेति कृतेपि व्यवहितप्रयोगवारणाय प्रकृते एवो-

६ एक प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । (र. ना.)

७ 'मर्थमिदं वचनम्' ॥

८ कार्यः शब्द इति मते प्रकृतेः प्रत्ययहेतुत्वेन मातृवृत्त्यमिति भावः ।
(र. ना.)

९ बहुजेव पुरस्ताद्, अकजेव प्राक्टेः इत्येवम् इति भावः । (र. ना.)

१० प्रधानस्य सर्वान्ते रिधात्तात्पर्ये एवैवकारस्यागन्तोर्विभेदोऽपि स्यादिति
भावः । (र. ना.)

११ 'परस्य कार्यम्' इति सर्वत्र नोपलभ्यते । बहुत्र तु 'परस्य' इत्येतावदेवो-
पलभ्यते ॥

त्तरांशविकलाया इव च, सूत्राभावे षष्ठ्यंशविकलायाः प्रवृत्तिरिति गूढोभिप्रायः ॥

(प्रत्याख्यानानुपपत्तिभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । सतस्तत्र परस्य कार्यमुच्यते । इहेदानीं कस्य सतः परस्य कार्यं भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) सतस्तत्रेति । यत्र विद्यमानमेव कार्यान्तर-विधानार्थं कार्यित्वेन निर्दिश्यते तत्र तस्मादिति परिभाषा नियमार्थावतिष्ठते । अत्र तु सनादयोऽपूर्वा एवोत्पद्यन्त इति न तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः ॥ कस्य सत इति । असन्नेव सनादिर्भाव्यत इति भावः ॥

(उद्घोतः) उक्तमभिप्रायमजानानः शङ्कते—भाष्ये सत-स्तत्रेति । कार्यशब्ददर्शनाश्रयेण वैषम्यमित्याह—यत्रेति । उत्तर-स्येति षष्ठीनिर्देशादिति भावः ॥

(प्रत्याख्यानोपपादकभाष्यम्)

इहापि सत एव । कथम् ? स्वाभाविकं परत्वम् ।

(प्रदीपः) इहापीति । नित्याः शब्दाः प्रयोगस्थास्तत्र स्वभावत एव शुपादिभ्यः परस्य सनादेः साधुत्वमात्रं प्रति-पाद्यत इत्यर्थः ।

(उद्घोतः) स्वाभाविके परत्वे किं तस्मादित्युत्तरस्येत्वेने-त्यत आह—नित्या इति ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अथ वाचनिके परत्वे सति परग्रहणेनार्थः स्यात् ।

(उत्तरभाष्यम्)

वाचनिके च नार्थः । एतद्धि परस्य कार्यम्—यदसौ परैतः स्यात् ॥

अथ वा—यदस्य परस्य सतः संज्ञा स्यात् ॥

(प्रदीपः) एतद्धीति । तस्मादित्युत्तरस्येत्वेत्यत्र प्रदेशेषु अर्थोभिव्यक्तिर्भवति । तत्रथ यत्र सदेव कार्यित्वेनो-पादीयते तत्रोत्तरस्य कार्यं भवतीति कार्यापेक्षा संवन्धे षष्ठी । यत्र त्वसत एवोत्पत्तिः क्रियते तत्रोत्तरस्य भावो भवतीति भावापेक्षया कर्तुः षष्ठी विज्ञायत इत्यर्थः ॥ परस्य कार्य-मिति । उत्पत्तिरिव कार्यमित्यर्थः ॥ नन्वेवं सति सन्नित्या-दिप्रथमानिर्देशः पृष्ठीप्रकल्पने सति निरर्थकोऽकृतार्थत्वात् स्यात् । नैष दोषः । निर्देशमात्रैर्था प्रथमा स्यात् । उत्तरकालं तु पृष्ठी प्रकल्पते । यत्वन्यत्रोच्यते न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका इति, तदस्मिन् यत्रे स्थित इति द्रष्टव्यम् ॥

अथ वेति । अयमर्थः—उत्पत्तिः सनादेरनियतदेशा

भवतु । पश्चात्तु सत एव परस्य यत् कृतकृत्यप्रत्ययादिसंज्ञा-शास्त्रकार्यं विधीयते तन्नान्यदेशस्य । यद्देशस्य च शास्त्रीयं कार्यं तद्देशस्यैव साधुत्वात् प्रयोगो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वेकस्याः षष्ठ्या अर्थद्वयपरत्वं कथमित्यत आह—प्रदेशेष्विति । तत्रतत्रोपस्थितं भिन्नं भिन्नमेवेत्यर्थः ॥ उत्तरस्य भावो भवतीति । भाष्ये परतः स्यादित्यनेन सूत्रितम् ॥ प्रत्ययः परो भवतीत्यनेनास्य समानार्थत्वादिति भावः ॥ निर्देशेति । लघुनिर्देशेत्यर्थः । ननु प्रत्ययस्यानियतदेशत्वे पूर्वमपि प्रत्ययप्रयोगे साधुत्वं स्यादत आह—अयमर्थ इति । एवं च परस्य सतः प्रत्यय-संज्ञाविधानसामर्थ्यात्परशब्दाध्याहारे भावश्यकं अन्याध्याहारे मानाभावान्नान्यदेशस्य साधुत्वमिति भावः ॥ अनियतदेशा-भवत्वित्यप्युपगमात्वेदोक्तम् । भवत्वित्यस्य प्रसज्यतामिति वार्थः । परश्चेति सूत्राकरणलघुत्वानुसारेण परप्रत्ययसंज्ञा संभवत्यप्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदेन विधेयेति तात्पर्यम् ॥

(सूत्रावश्यकताभाष्यम्)

यत्र तर्हि पञ्चमी नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः ॥

क [च] पञ्चमी नास्ति ?

यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते ॥

क च विकारागमाः शिष्यन्ते ? 'हनस्त च' 'त्रु-जतुनोः पुक्' इति ॥

(१६८९ सूत्रप्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विकारागमेषु चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विकारागमेषु चोक्तम् ॥

किमुक्तम् ?

प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु तस्मात्तत्र पञ्चमीनि-र्देशात्सिद्धम् ॥ इति ।

(प्रदीपः) विकारागमेष्विति । तदेवेहाप्यनुगन्तव्य-मित्यर्थः । गापोऽग्नित्वाद्घातोऽरित्यधिकाराद् घातोः पर-ष्टम् भवति । गापोऽस्त्वनन्तर इति व्याख्येयम् ।

(उद्घोतः) तदेवेति । घातोः प्रातिपदिकादित्याद्यनुवृत्त-स्ततः पर एव भविष्यति ततः परस्यैव वा संज्ञेत्वादीत्यर्थः ॥

(१६९० सूत्रावश्यकतावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अत्यन्तापरहृष्टानां वा परभूत-लोपार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अत्यन्तापरहृष्टानां तर्हि परभूतलो-पार्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । य एतेऽत्यन्तापरहृष्टाः किंवादयो लुप्यन्ते तेषां परभूतानां लोपो यथा स्यात् । अपरभूतानां ना भूदिति ॥

१ कार्यः शब्द इति नाक्षयेत्यर्थः । (र. ना.)

२ 'पर' ॥

३ सतिस्वादीं साधुत्वार्थं यथा कदाचित् विभक्त्या निर्देशन्यावरणरूपे प्रथमा-विभक्तयेव प्रातिपदित्वात्परिणामे विहितया प्रथमोपरिधत्तया च निर्देशो लोपपरः, औचित्याच्चेति भावः । (र. ना.)

४ परार्थेति सूत्रे इत्यर्थः । (र. ना.)

५ तन्नादित्युत्तरस्येति षष्ठा इत्यर्थः । (र. ना.)

६ अर्थद्वयपरत्वकालपरत्वमित्यर्थः । शत्रुपुत्रिन इति न्यायादिति भावः । (र. ना.)

७ परभूतानां लोपमित्यर्थः । (र. ना.)

८ 'रित्वात्' ॥

किं पुनरत्यन्तापरदृष्टानां परभूतलोपवचने प्रयोजनम् ? ।

कितिगितीति कार्याणि यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) अत्यन्तापरदृष्टानां वेति । चाशब्दस्त्वर्थे परेण प्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेण न केचिद्दृष्टा ये किवाद्यः तेषां नित्यशब्ददर्शने कार्यदर्शने वा सत्ताया अभावात्तस्यादित्युत्तरस्यैत्यस्योपस्थानाभावादनियतदेशो लोपः स्यादिति परभूतलोपार्थमेतद्वचनम् अस्मिन् हि सति किवाद्यः परभूता लुप्यन्त इति बुद्धिरुपजायते । तन्नामिच्छित्वादीं प्रत्ययलक्षणेन परभूतप्रत्ययाश्रयास्तुगाद्यः सिध्यति न तु पूर्वभूतकिवादिलोपे इति भावः ॥ ननु कार्यदर्शने उत्तरस्य भाव इत्येव व्याख्यातत्वात्परभूताः किवाद्यो भविष्यन्ति ॥ नैतदस्ति । न हि तेषु भावबुद्धिरस्ति । लोपविधानेनाभावबुद्धेरुपादात् स्वरूपलाभो हि भावः । नैते कदाचिरस्वरूपं लभन्ते, शशविषाणतुल्यत्वात् । अत एवात्यन्तापरदृष्टानामित्युक्तम् । केवलं प्रत्ययलोपवचनेन कार्यमात्रं तेषामत्यन्तासत्त्वेऽपि विधीयते ॥

(उद्घोतः) पूर्वं प्रयोजनौक्त्यौशब्दं भाष्यकृतार्थे व्याचेद्व्याह—वेति । शास्त्रेण दृष्टानामेव लोपविधानात्कथमत्यन्तापरदृष्टैतेत्यत आह—परेणेति ॥ ननु परत्रोत्पन्नस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्त्वप्रयुक्त लोप इति पूर्वभूतानां न लोपो नापि साधुत्वमत आह—तेषामिति ॥ तर्तश्च 'परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञा' इति नियमाप्राप्त्या पूर्वोत्पन्नस्यापि लोपादि सिध्यतीत्यर्थः ॥ अष्टकसंज्ञा कदाचित्प्रत्ययत्वतोऽपीति भावः ॥ न तु पूर्वभूतेति । तथा चाग्निचीत्यपि कदाचित्स्यादिति भावः ॥ नहि तेऽपि । एवं चोत्तरस्यैत्यस्य तत्रासन्न्य इति भावः ॥ परश्वेत्यस्य कारणे तु तत्सामर्थ्यात् परत्वबुद्धिविशिष्टो बौद्धः किवित्यर्थः इति तात्पर्यम् । नन्वत्यन्तासतामुत्पत्तिलोपो वा कितिगिति विधीयत इत्यत आह—केवलमिति ॥ प्रसक्तादर्शनसंवेन लोपत्वेन प्रसक्तत्वबुद्धये उत्पत्तिबोधनमिति भावः ॥

(सुत्रावश्यकतानिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'अत्यन्तापरदृष्टाः परभूता एव लुप्यन्ते' इति, यदयं तेषु कादीननुबन्धानासजति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

अनुबन्धासञ्जन एतत्प्रयोजनम्—कितिगितीति कार्याणि यथा स्युरिति । यदि चात्यन्तापरदृष्टाः परभूता लुप्यन्ते ततोऽनुबन्धासञ्जनमर्थवद् भवति ॥ (प्रदीपः) यदयमिति । यदि पूर्वभूता लुप्येरन्

तदानुबन्धासञ्जोऽनर्थकः स्यात् । सर्वस्यानुबन्धकार्यस्य परभूतप्रत्ययाश्रयत्वात् ॥ नन्वनियतदेशत्वेऽपि यदा परभूतलोपस्तदानुबन्धासञ्जस्य चरितार्थत्वात्कथं लिङ्गत्वमिति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । एवं पक्षेऽनुबन्धासञ्जस्यानर्थक्यमभ्युपगतं स्यात् । स्पृशोऽनुदक इत्यादीं च सकृत्पद्यमी श्रुता सा किं पूर्वशब्दाध्याहारेण भवत्यथ परशब्दाध्याहारेणिति संदेहे पूर्वशब्दाध्याहारेण पद्यम्यां सत्यामानर्थक्यमेवानुबन्धासञ्जस्येति कथं परभूतलोपेऽनुबन्धासञ्जो न लिङ्गं स्यादिति भाष्यविद आहुः ॥

(उद्घोतः) णित्कार्यं पूर्वं ॥ परभूतेति । कितिगितिगितिगृतीत्यादीनां परसतमीत्वादि भावः ॥ यदेति । यद्विषये इत्यर्थः । एकविषये आहृत्या नानादेशविधाने मानाभावात्, युगपत्तु दिग्वाचकद्वयेनान्वयासम्भवः । एवं पक्षे इत्यस्यापि विषयविशेष इत्यर्थः । अन्यथाऽसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ अत एव स्पृश इत्यग्निग्रन्थसङ्गतिः ॥ प्रकारान्तरेण व्याख्यानं तदसङ्गतिः ॥ विषयविशेषमेवाह—स्पृश इति । अत्रैकस्य स्पृश एव लक्ष्यत्वात् लक्ष्यभेदो नापि लक्षणावृत्तिः ॥ एवं च कित्वसामर्थ्येनोत्तरस्य बौद्धो भावो भवतीत्यर्थं वक्तुं शक्यः परदृष्टाभावेपीत्याशयः ॥

(१६९१ सुत्रावश्यकतार्थातिरिक्तम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रयोगनियमार्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोगनियमार्थं तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् । परभूतानां प्रयोगो यथा स्यात् । अपरभूतानां मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) प्रयोगनियमार्थं वेति । पूर्वं प्रयोजनं स्थितमिति वार्तिककारेण विकल्पार्थं वाशब्दः पठितः । भाष्यकारेण तु लिङ्गेन पूर्वप्रयोजनस्य निराकरणत्वात्तर्थात् व्याख्यातः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अपरभूतानामिति । न परभूता अपरभूता इति न विद्यन्ते परभूता येषामिति चार्थः । तेन केवलप्रत्ययानां केवलप्रकृतीनां चेत्यर्थः । तदेतदुक्तमप्रत्ययिकेलादिना ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अस्ति पुनः किञ्चिदिति दृश्यते यदर्थो नियमः स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तीत्याह ॥

(१६९२ अप्रत्ययप्रकृतिर्दार्शिकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतेरर्थाभिधानेऽप्रत्ययदर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतेरर्थाभिधाने अप्रत्ययिका ह-

१ पूर्वतः परतो वेत्यर्थः । (र. ना.)

२ एतुप्यार्थभेदासंभवादिति शेषः । (र. ना.)

३ किवादीनामिति शेषः । (र. ना.)

४ सत्ताया अभावादित्यर्थः । (र. ना.)

५ न तु सर्वदा सत एव प्रत्ययस्येति भावः । (र. ना.)

६ अपीति शेषः । (र. ना.)

७ सुत्रावृत्तित्यर्थः । (र. ना.)

८ अनुपदव्ययमाणवार्तिके भाष्यकृता इति बोध्यम् ॥

९ किञ्चिदिति दृश्यतेऽस्ति पुनरिति संघर्षः । पुनरिति मन्त्रार्थः । दृश्यतेऽस्ति किञ्चिदिति कार्यः । किञ्चिदिति कर्मकं दर्शनमस्ति कितिमित्यर्थः ।

१० मत्स्या भावदर्शनादित्यर्थः । (र. ना.)

इयते—'क स देवदत्तः क स यज्ञदत्तः वभ्रुः, मण्डुः, लमक' इति । वाभ्रव्यो माण्डव्यो लामकायन इति प्रयोक्तव्ये वभ्रुर्मण्डुल्लमक इति प्रयुज्यते ॥

(प्रदीपः) क स देवदत्त इति । देवदत्ताद्यस्तर्दपलेषु वर्तमाना दृश्यन्ते तेषामनेन नियमेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते— न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इति ॥ ननु सोयमित्यभिसंबन्धादभेदोपचारादपत्ये प्रयोगात् कथमसाधुत्वम् ॥ नैतदस्ति । भ्रूयादेरपि साहचर्यादिनिमित्ताभेदाध्यारोपदर्शनादपत्यायां नियमेन न प्रतीयत । तदुक्तं हरिणा—

सोऽयमित्यभिसंबन्धात्तद्धितेन विना यदि ।

वभ्वाद्ययः प्रयुज्येरन्नपत्ये नियमो भवेदिति ॥

तस्मादभेदोपचाराद्दिनाऽपत्यविवक्षायां गर्गा इति बहुवचनान्तवदेकवचनान्ता वभ्वादयो मा प्रयुक्षतेति नियमार्थं वचनम् ॥ क स देवदत्त इत्यत्र केचिदाहुः—क स इति यथा सुपो लुग्लोपयोः कृतयोः केवला प्रकृतिः प्रयुज्यमाना दृश्यते । तथा वभ्वादयोपीति दृष्टान्तोपन्यासः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये प्रकृतिरर्थाभिधानेऽप्रत्ययिकेति । प्रकृतिरर्थाभिधानेऽप्रत्ययिकापि प्रयुज्यमाना दृश्यत इत्यर्थः ॥ तथा च तेषां लोके दृश्यमानानामसाधुत्वप्रतिपादनाय परश्चेति च्त्रमिति भावः ॥ भाष्ये यो वभ्रुर्मण्डुल्लमकः स देवदत्तः केत्यर्थः ॥ देवदत्तलु नोदाहरणम्, अन्यथा 'वाभ्रव्यादिषु प्रयोक्तव्येषु वभ्रुरित्यादि प्रयुज्यते' इति कथनवत् 'दैवदत्तिरिति प्रयोक्तव्ये देवदत्त इति' इत्यपि भाष्ये वक्तव्यं स्यात् ॥ क्वचित्तथा पाठं दृष्ट्वा व्याचष्टे देवदत्ताद्य इति । वभ्रुरित्यादौ प्रकृतिमुप्रत्यययोर्द्वयोरपि प्रयोगात्कस्यासाधुत्वमुच्यते इत्यत आह—तदपत्ये इति । नन्वभेदोपचाररूपलक्षणया प्रयोगे साधुत्वविश्वया कथमस्यासाधुत्वमिति शङ्कते—नन्विति । नायमभेदोपचारेण प्रयोगः भ्रूयादेरपि प्रतिपद्यापत्तेरित्युच्यते । अभेदोपचारं विनोपसम्बन्धपत्यमित्यर्थं प्रतिपिपाद्यपिपया प्रयुक्ता केवला प्रकृतिस्तथा प्रयुक्तः केवलः प्रत्ययश्चासाधुरित्याह—तस्मादिति ॥ बहुवचनान्तवदित्यनेन तत्र वभ्रुसंबन्धपत्यमित्यर्थविलक्षणं दर्शयति—वभ्रमण्डु गर्गादीति । लमनोतवादिरूपकादिश्च ॥

(१६९३ अपक्रुतिकप्रत्ययदर्शिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ द्वयसादीनां च केवलदृष्टत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) द्वयसादीनां च केवलानां प्रयोगो दृश्यते—किमस्य द्वयसम्, किमस्य मात्रम्, काद्यतिथीति ॥

(प्रदीपः) किमस्य द्वयसमिति । किमस्य प्रमौणमित्यत्रार्थेऽयं प्रयोगो दृश्यते । तत्र गाव्यादिवदेवमादीनामनेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते । काद्यतिथीति । काद्य व्यादिसंख्यायाः पूरणीत्यर्थः । बहुतिथीत्यादौ च तिथीशब्दमुपलभ्य भ्रान्त्या केवलमपि प्रयुज्यते । यस्तु तिथिशब्दान्धीर्षिं कृते तिथीशब्दः स साधुरेव ॥

(उद्धोतः) अनेनासाधुत्वमिति । उत्तरीत्याऽपरत्यार्थवोधविवक्षायां वभ्रुरित्यस्य, प्रमौणामित्यर्थं द्वयसमात्रस्येत्यर्थः ॥ अयं भावः—समानेऽर्थेऽन्वाख्यातो नन्वाख्यातस्य निवर्तक इत्युक्तेः तत्रार्थे प्रत्ययपरस्य साधुत्वकथनात् केवलप्रकृत्यादेरसाधुत्वमिति ॥ रघूणामित्यादौ तु तदपत्ये रघुत्वारोपेण रघुत्वैनेव रूपेण तेषां बोधान्नासाधुत्वम् ॥ तत्संबन्धपत्यमित्यर्थं हि अणु समासयोरेव साधुत्वमिति च्त्रार्थात् ॥ प्रागुक्त्युक्तिभिः परत्वे सिद्धे परश्च्येतत्त्वप्रत्ययः परो भवत्येव इति नियमार्थम् । तेन केवलप्रकृतेर्न प्रयोगो नापि केवलप्रत्ययस्येति सिद्धम् ॥

(द्वयसादीनां प्रातिपदिकत्वदर्शिभाष्यम्)

द्वयसाद्वयो वृत्तिजसदृशाः अवृत्तिजाः यथा बहुस्तथा ।

(प्रदीपः) द्वयसजादय इति । अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्या केवला लोके प्रयुज्यमाना दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ यथा बहुरिति । ईषदसमाप्ते यो बहुचप्रत्ययस्तसदृशो बहुशब्दः संख्यावेत्तुल्यवाची यथा लोके प्रयुज्यते, तथा द्वयसजादयोपीति केचियान्वक्षते ॥

अन्व्ये त्वाहुः—केवल एवैपदसमाप्ते यो बहुशब्दो लोके प्रयुज्यते स दृष्टान्तोऽसाधुत्वे द्वयसजादीनामुपात्तः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—असाधुत्वोपपादकं, परश्च्येत्योदाहरणत्वोपपादकं च अवृत्तिजा इति । एकार्थीभावरूपवृत्तिनिययाभावेऽपि जाता उच्चारिता वृत्तिर्द्वयसादिसदृशाः प्रमाणाधका बहुचसदृश-

प्रतीयते किन्तु संख्यादिवाचिबहुशब्दवर्द्धाकिन्त्य द्वयसादेरपि किञ्चे मानान्वायसुख इति बोध्यम् । (र. ना.)
१ वृत्तिजाः स्वार्थीभावनाना 'गोष्ठजादयः स्वानादितु—'संघाते कटम्' 'विस्तारे पटम्' 'द्विषे गोष्ठुगम्' 'पदेषु पद्मगम्' 'श्रेते सैलम्' इत्यादि चान्वित्तिप्रति मत्वया तत्त्वदशाः एतावन्निवदित्त्वदशा अपि तिक्त्वये । तेषामेवं यदि प्रयोग किञ्चे तदा नैवामातुत्वं मत्वभवाभावात् 'परख' इत्येतद्विषयत्वाभावात् ॥ यदि तत्प्रादयेन मत्वभवातिरिक्तवचनान्ता प्रत्यया एव प्रयुज्यन्ते तदा 'परख' इत्येतद्विषयत्वाभावात् एतत् । सातिर्दृश्ये तथा प्रयोगे दोषमात्र एवैपि भावनात्वात् एतदर्थम् । द्वयसादीनां एतन्वार्थीत्वेत्वं तु 'आदयः स' इत्येतावन्ताने 'आदयः स' इति परस्मिन्ने अन्त्येत्त्वं तिर्भवणोर्न 'दय' दृश्यते । स्वभित्त्वं संघ' इति विशेषणं संघेन दृश्यते नैव प्रत्ययस्येन कर्त्तव्येति मूलप्रत्ययस्येन द्वयसादीनाम्पि सुविधितिर्वाच्यमिति ॥

१ उपरात्रोत्प्रेषणवन्ने इति भावः । (र. ना.)
२ 'ममने द्वयसदृशन्मापात्' इति सूत्रेण द्वयसादीना मत्वयानां प्रमोदिर्भं विधानादिपि भावः ॥
३ 'तस्य पूर्वो उट्' इति वित्तिं उटि 'वृत्तान्तान्तवन्म निष्कृ' इति विधुगाग्ने इत्यन्तादीनि वृत्तिधीति तिक्त्वोपि भावः ॥
४ 'संघोऽपि चर्मा' इत्यनेन । 'दीवि' इति पाठे दीर्घप्रमाणवन्नेनोच्यते । 'वृत्तिसात्' इति तु निमित्तान्तरत्वेनादिक्रम्ये अभ्युदयान्ने कथं संघोऽपि द्यतित्वा ॥
५ द्वयसादयः प्रयोग उपसम्बन्धना निरुत्तया मत्वया न्वेति मया पूर्ववत्तान्ता मत्वयानां प्रयोगो दर्शितः । 'मत्वयान्ता मत्वय' इति तिक्त्वे मत्वयानात्पि भावः ॥
६ वेपत्यम् इत्यत्र इत्यर्थः । (र. ना.)
७ ईषदे 'द्वयसादयः' इति सूत्रेणैवैवैव इति त्वात् एतत् पाठोऽपि

संवादिवाचि बहुशब्दवत् द्वयसादयोऽपि साधवः स्युरिति तद्वारणार्थं परश्चेति भाष्यार्थः ॥ बहुजपेक्षया भिन्नार्थत्वादस्तु बहुशब्दस्य साधुत्वम् । यदा त्वर्थान्तरवृत्तित्वाभावादसाधुत्वमेवेति भावस्तदाह—अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्येति । तत्सदृशानुपूर्वाकात्तदर्थत्वभ्रान्त्यलेशर्थः ॥ 'प्रलयः पर एवे'ति नियमे 'अर्थतः शब्दतश्च यः प्रलयजातीयः स पर एव' इत्यर्थेनासाधुत्वं बोध्यम् ॥ अन्यथास्य प्रलयत्वाभावेन कथं नियमेनासाधुत्वं बोध्येत ॥ पतेन प्रकृत्युद्देशेनैव प्रलयानां विधानात्केवलप्रलयस्यासाधुत्वे सिद्धे कथमिदं परश्चेत्यस्य प्रयोजनमित्युपास्तम् ॥

अन्येतिविति । अत्र पक्षे बहोरपि द्वयसादितुल्यत्वेन दृष्टान्तत्वानुपपत्तिरित्यख्यतिः ॥

(१६९४ सूत्रावश्यकतादर्शिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ वाचचने चानुत्पत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाचचने चानुत्पत्त्यर्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । वाचचने चानुत्पत्तिर्यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) वाचचने चेति । तस्मादित्युत्तरस्थेत्येव प्रत्ययस्य सिद्धे परत्वे, पुनः परवचनं वाचचनेन प्रत्ययस्य पक्षेऽनुत्पत्तिं प्रतिपादयति—वा परः सन् भवति 'परत्वोपलक्षितः सन् पक्षे भवति । पक्षे तु नैवोत्पद्यत' इत्यर्थः । न त्वत्र परत्वं विकल्प्यते—पक्षे पूर्वं भवतीति । परत्वस्य प्रयोगे नियतत्वात् तस्मादिति वचनाद्वा नियतत्वात् ॥

(उद्द्योतः) 'धातोरेच्छायां वा सन् प्रत्ययसंज्ञो भवतीत्यर्थे प्रधानवाक्यस्यान्याय्यत्वेनप्रधानसंज्ञाया एव विकल्पः स्यात् । न च स इष्टः ॥ परग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्प्रधानन्यायवाक्येन सन एव विकल्प इति वाचचने चेत्वादिभाष्यस्य तात्पर्यार्थः ॥ तदुपपादयति—तस्मादित्युत्तरेति । परश्चेत्यस्य सत्त्वेऽपि अप्रधानत्वात्परत्वस्यैव विकल्पः । सादिति दूषयति—न त्वत्रेति ॥ नियतत्वादिति । तथा च तदिकल्पो नेष्ट इति भावः ॥ तस्मादिति वचनाद्वेति । तेन सूत्रेण उत्तरस्थेत्वात्पुनःप्रसिद्धतावैकार्यकशब्दद्वयेन नित्यं परत्वस्य बोधनेन पश्चात्तद्विरुद्धो विकल्पस्तस्य बोधयितुमशक्य इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेपि वै परग्रहणे कथमिव वाचचनेनानुत्पत्तिर्लभ्या ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

क्रियमाणे परग्रहणे वाचचने 'वा पर' इत्येतदभिसंबन्धयते । अक्रियमाणे परग्रहणे वाचचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदत्तः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते ॥

(प्रदीपः) अक्रियमाण इति । प्रतियोगं प्रत्ययसंज्ञोपस्थानात्तस्या एव विकल्पः स्यात् । कृते इतिस्मिन् पराधिकारे प्रतियोगमुपस्थिते परो वा भवति परत्वोपलक्षितः पक्षे भवति पक्षे नैव भवतीत्यर्थः संबन्धते ।

(उद्द्योतः) भाष्ये—वा पर इत्येतदभिसंबन्धयते इति । यः परः स वा भवतीत्यर्थः ॥ तस्या एवेति । प्रधानत्वेन प्रत्ययविकल्पस्यान्याय्यत्वादिति भावः ॥

(१६९५ सूत्रावश्यकतावार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ वाचचने चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) [वाचचने चोक्तम्] किमुक्तम् ।

वाचचनानर्थक्यं च तत्रै नित्यत्वात्सन । इति ॥

(प्रदीपः) नित्यत्वात्सन इति । वृत्तिपक्षे नित्य एव सन्निष्यते । कर्तुमिच्छतीत्यवृत्तिपक्षे नैव सन उत्पत्तिः प्राप्नोतीति ॥

(सिंहावलोकनभाष्यम्)

प्रयोगनियमार्थमेव तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्याते वाचचने प्रयोगनियमार्थमिदम् ॥

(उद्द्योतः) प्रत्याख्यात इति । सत्त्वेपि न संज्ञाया विशेषणं तद्विकल्पानिष्टेः ॥ परश्चेति सत्त्वेपि परत्वविकल्पाभाववत् तत्र सामर्थ्यात् वृत्त्या वाक्यवाचप्रमतिवृत्त्यर्थं सन एव विशेषणं वा ग्रहणम् ॥ ध्वनितश्चेदं समर्थानां प्रथमादिति । सूत्रे भाष्ये इत्यपि बोध्यम् ॥ प्रयोगार्थमिति । प्रयोगनियमार्थमेवेदमित्यर्थः ॥ क्वचित्तु तथैव पाठः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथैतस्मिन् प्रयोगनियमार्थं किमयं प्रत्ययनियमः—प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, अप्रकृतिपरो नैति । आहोस्वित्यप्रकृतिनियमः—प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, अप्रत्ययपरा नैति । कश्चात्र विशेषः ? ॥

(१६९६ प्रत्ययनियमदूषणवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमाभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र प्रत्ययनियमे सति प्रकृतेर्नियमो न प्राप्नोति । अप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगः प्राप्नोति । क्व स देवदत्तः क्व स यज्ञदत्तः, बभ्रुः, मण्डुलैमक इति ॥

(प्रकृतिनियमाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रकृतिनियमः ॥

(१६९७ प्रकृतिनियमदूषणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिनियमे प्रत्ययानियमः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिनियमे सति प्रत्ययनियमो न प्राप्नोति । किमस्य द्वयसन्, किमस्य मात्रम्, काद्यतिथीति । अप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः प्राप्नोति ॥

(१६९८ उभयनियमाङ्गीकारसिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तूभयनियमात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । उभयनियमात् । उभयनियमोयम्—प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः, प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति ॥

किं वक्तव्यमेतत् ? ।

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ।

परग्रहणसामर्थ्याद् अन्तरेणापि परग्रहणं स्यादेवार्थं परः । पर एव स्यादित्येवमर्थं परग्रहणम् ॥ परश्च ॥ २ ॥

(प्रदीपः) सिद्धे तस्मादिति वचनात् परत्वे, नित्यं परः प्रत्ययो यथा स्याद् मा कदाचित्परो न प्रयोजि इत्येवं सामर्थ्यादुभयनियमलाभः ॥ २ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये प्रत्ययपरैवेति । सामर्थ्यात्प्रत्ययो नित्यं सदा परः प्रयोक्तव्य इत्यर्थेनैतन्नियमसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु पर एव स्यादिति नियमे बभूवुरित्यादेरपि साधुत्वं स्यादिति चेत्, न परः स्यादेवेत्यर्थात् तदध्वनयन्त्याचष्टे—नित्यं पर इति ॥ मा कदाचित्परो न प्रयोजीति । तेनोभयनियमफल लाभ इति भावः ॥ २ ॥

(३८२ अधिकारसूत्रम् ॥ ३ । १ । १ आ, ३ सूत्रम्)

६१९ आद्युदात्तश्च ॥ ३ । १ । ३ ॥

(उद्घोतः) आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥ एते त्रयोप्यधिकाराः ॥ यत्तु 'परश्च' 'आद्युदात्तश्चैत्यनयोः परिभाषात्वमुक्तम् तत्र, लिङ्गाभावात् ; न च प्रत्ययसंज्ञैव लिङ्गम् एकनाक्यतया त्रयाणामपि विधानेनान्यतरस्यान्यतरलिङ्गात्वायोगात् ॥ सहविधानं चात्रैव सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटतरम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थसिद्धमुच्यते ? ।

(प्रदीपः) आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥ अस्वरकस्याच उच्चारणाभावात् स्वरान्तरस्य प्रत्ययान्तरेषु नियतत्वापरिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः—किमर्थमिति ।

(समाधानभाष्यम्)

आद्युदात्तो यथा स्यात् । अन्तोदात्तो मा भूदिति ।

(उद्घोतः) भाष्ये—अन्तोदात्तो मा भूदिति । अस्वरका च उच्चारणाभावेऽपि आद्युदात्तत्वनियमो न स्यादित्यर्थः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छत्यन्तोदात्तम्, करोति तत्र चकारमनुबन्धम् । आह च—'चितो-न्तउदात्तः' इति ॥

(उद्घोतः) नैतदिति । अस्वरकोच्चारणाभावादनियतान्तोदात्तत्वाद्वा प्राप्ते चित इत्यादि चित एवेत्यादि नियमार्थमित्यर्थः ॥ प्रत्ययविषयैर्नियमेरन्येषु स्वरेषु प्रतिबद्धेषु अस्वरकोच्चारणासम्भवादाद्युदात्त एव भविष्यतीति किमनेन सूत्रेणेति भावः ॥ ननु लोके त्रैस्वर्यनियमाभावेनास्वरकस्याप्यत्र उच्चारणमस्यैव उदात्तादीनामभावस्यैकश्रुतित्वात् । एकश्रुतेरतिरिक्तत्वे तु सापि स्यादिति कथमाद्युदात्तत्वसिद्धिः । न च दूरात्सम्बुद्धावेव सापि नियता, विभाषा छन्दसीत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः । तेनात्रापि पाक्षिन्यास्तस्या दुर्वारत्वमिति चेत् न लोके त्रैस्वर्यपक्षे, वेदे चाद्युदात्तार्थमिदं सूत्रं नियमैः सिद्धत्वाद् व्यर्थमिति भाष्याशयात् । पक्षे लोके एकश्रुतिरिधेवेत्याहुः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

मध्योदात्तस्तर्हि मा भूदिति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

मध्योदात्तमपि यमिच्छति, तत्र रेफमनुबन्धं करोति । आह च—'उपोत्तमं रिति' इति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

अनुदात्तस्तर्हि मा भूदिति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

अनुदात्तमपि यमिच्छति, तत्र पकारमनुबन्धं करोति । आह च—'अनुदात्तौ सुपितौ' इति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

स्वरितस्तर्हि मा भूदिति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

स्वरितमपि यमिच्छति, करोति तत्र तकारमनुबन्धम् । आह च—'तित्स्वरितम्' इति ॥

(प्रयोजननिराकरणोपसंहारभाष्यम्)

य इदानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेणापि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यतीति नार्थं आद्युदात्तवचनेन ।

(प्रयोजनोपसंहारभाष्यम्)

एवमपि येषामेव प्रत्ययानां स्वरो नियम्यते त एव नियतस्वराः स्युः य इदानीमनियतस्वरः स कदाचिदाद्युदात्तः कदाचिदन्तोदात्तः कदाचित्मध्योदात्तः कदाचिदनुदात्तः कदाचित्स्वरितः स्यात् । आद्युदात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थसिद्धमुच्यते ॥

(प्रदीपः) येषामेवेति । विदायीनामनियतस्वरप्राप्तवन्तोदात्त एव चिदित्येवं नियमात्तेषामेव नियतस्वरत्वं स्यात् । अन्येषां लनियतस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अनियतस्वरेति पूर्वनिगमे तु चितोन्यस्वराव्याहृत्या नियतशास्त्रार्थानापत्या दृष्टानुरोधादावुर्योभयनिधिन्यमे मानाभावाच्चाणोदात्त एव चिदित्येवं नियमः स्यादित्यन्यत्रानियमः स्यादित्यर्थः ॥

(स्वरप्रकरणं विनाप्यत्र प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन स्वरविधि-
प्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वम-
नुदात्तत्वं चोच्यते, न यत्रैवान्यः स्वरः, तत्रैवाय-
मप्युच्येत—“जिनत्यादिर्नित्यम्”—“प्रत्ययस्य च”—
“अदुषदेशाह्लासार्थं धातुकमनुदात्तम्”—“सुषिप्तौ
च” इति । तत्रायमप्यर्थः—द्विराद्युदात्तग्रहणं द्वि-
श्चानुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये संज्ञासन्नियोगेनेति । अत्र करणे त्रया-
णामप्यधिकारत्वादेकवाक्यतया त्रितयविशिष्टतव्यादेर्विधानात्, अ-
न्यत्र करणे तु प्रत्ययानुवादेन विधानान्न सन्नियोग इति भावः ॥
भाष्ये द्विराद्युदात्तग्रहणमिति । प्रत्ययस्य चेति । करणेऽपि तस्या-
द्युदात्तग्रहणाह्युत्त्वमिति भावेनेदम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१६९९ समाधानवार्तिकप्रथमखण्डम्)

॥ * ॥ आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नि-
योगे प्रयोजनं यस्य संज्ञाकरणं
तस्याद्युदात्तार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगक-
रण एतत् प्रयोजनम्—यस्य संज्ञा क्रियते तस्याद्यु-
दात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(समाधानवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ असन्नियोगे हि यस्मात्स विहित-
स्तदादेराद्युदात्तत्वं तदन्तस्य चानु-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि प्रत्ययसंज्ञासन्नियो-
गेनाद्युदात्तत्वे ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मान्न विहितस्तदा-
देस्तदन्तस्य ग्रहणं भवति’ इति तदादेरेवाद्युदात्तत्वं
प्रसज्येत, तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥

(उद्घोतः) तदादेराद्युदात्तत्वमिति । तदादेरिति तदु-
रुपः । तदन्तस्येति षडुग्रीहिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदा-
त्तत्वे अनुदात्तत्वे च कस्मादेव तदादेराद्युदात्तत्वं
न भवति तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

उत्पन्नः प्रत्ययः प्रत्ययाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं
भवति नोत्पद्यमानः । तद्यथा—कृतो घटो घटाश्र-
याणां कार्याणां निमित्तं भवति, न क्रियमाणः ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययाश्रयाणामिति । तदन्तग्रहणादीना-

मित्यर्थः । आद्युदात्तश्चेत्यस्य तु प्रतियोगमुपस्थाने सत्युत्प-
द्यमान एव तव्यादिराद्युदात्तो भवति । एवं तिवादिरेनुदात्त इति
दोषाभावः ॥ घटाश्रयाणामिति । उदकाहरणादीनामि-
त्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उत्पन्नः प्रत्यय इति । प्रत्ययग्रहणे यस्मा-
दिति परिभाषया अनुवादविपर्ययादिति भावः ॥ तदुध्वनयन् व्या-
चष्टे—उत्पद्यमान एवेति । तथा चेह करणे प्रत्ययस्यानुवाचत्वा-
भावान्न परिभाषोपस्थितिरिति भावः ॥

(१७०० समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा प्रकृतेराद्युदात्तवचनं ज्ञापकं
तदादेरग्रहणस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैप दोषः । किं कारणम् ? । यदयं
“जिनत्यादिर्नित्यम्” इति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं शास्ति ।
तत्र ज्ञापयत्याचार्यः—‘न तदादेराद्युदात्तत्वं भव-
ती’ति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । ‘प्रत्ययस्य’ इत्यनेनाद्युदा-
त्तत्वे सिद्धे जिनत्यादिर्नित्यमित्यानारम्भणीयं स्याद् यदि
तदादेरग्रहणं स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) जिनत्यादिरिति । जिनदन्तस्य, जिनिति परे पूर्वस्य
वाऽऽद्युदात्तविधायकम् ॥ ननु प्रत्ययस्येत्यनेन सिद्धे जिनत्यादिरिति
सुत्रं स्वस्मिन्नेव तदादितदन्तग्रहणाभावस्य ज्ञापकं किं न स्यादिति
चेन्न । प्रथमे जिनत्यादिरिति सुत्रे विरोधोपस्थित्यभावेनौत्तरकालिके
प्रत्ययस्येत्यस्य बोध एव तदुपस्थित्या तत्रैव तदभावकल्पनेत्याशयात् ॥

(आपत्तिभाष्यम्)

तदन्तस्य तर्ह्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(१७०१ आपत्तिवारणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिस्वरविधानसामर्थ्यात्
प्रत्ययस्वराभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयं धातोरेन्तः प्रातिपदिकस्य
चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति, तत्र ज्ञापय-
त्याचार्यः—‘न तदन्तस्यानुदात्तत्वं भवती’ति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ।

यत्र ह्यनुदात्तः प्रत्ययः, प्रकृतिस्वरस्तत्र प्रयो-
जयति ।

(प्रदीपः) यत्र हीति । यातीत्यादौ पिति प्रत्यये धा-
तोर्नुदात्तत्वं भवति । यातो यान्तीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन
सति शिष्टत्वाद् वाध्यते । कृष्णतर इत्यादौ च प्रातिपदिकान्तो-
दात्तत्वं श्रूयते । यदि च प्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वं स्याद् निर्विपर्य-
धात्प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । आस्ते सेत इत्यादौ
लसत्वं धातुकाद्युदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सवियत्त्वाद्ज्ञापक-
त्वमिति चेत् । तत्रापि तदन्तविधिप्रसङ्गाद् ज्ञापकत्वमेव ॥

(उद्घोतः) प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वमिति । स्वरविधौ सं-
धातः कार्षीत्यर्थस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वादनुदात्तत्वं सर्वस्येति तात्पर्यम् ॥

(१७०२ अत्रसूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ आगमानुदात्तार्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) आगमानुदात्तार्थं तर्हि प्रत्ययसंज्ञा-
सन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते । प्रत्ययसंज्ञासंनियोगे
नाद्युदात्तत्वे कृते आगमा अनुदात्ता यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) आगमानुदात्तार्थं वेति । वाशब्दस्त-
र्ह्यर्थे । लवितव्यमित्यादौ तव्यस्योपसृक्तिकाल एवाद्युदात्तत्वे कृते
पश्चादिडागमः क्रियमाणः शेषनिघातेनानुदात्तो भवति ।
अन्यथा परत्वादिडागमे कृते तस्य तद्भक्तत्वात् प्रत्ययग्रहणेन
ग्रहणाद्याद्युदात्तत्वं क्रियमाणमित्येव प्रसज्येतेत्यर्थः ।

(उद्घोतः) पूर्वप्रयोजनस्य ज्ञापकेन खण्डनादाह—तर्ह्यर्थं
इति । अन्यथेति ॥ षष्ठे सूत्रकरणे इत्यर्थः । तस्मादागमानुदात्त-
त्वसिद्धये इह वचनमिति भावः ॥ एतदुत्तरं भाष्यमेकदेशयुक्तिः ॥

(१७०३ आगमानुदात्तत्वप्रयोजननिराकरणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वागमानुदात्तवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति ॥ किं
कारणम् ? आगमानुदात्तवचनात् । आगमा अ-
नुदात्ता भवन्तीति वक्ष्यामि ॥

(उद्घोतः) भाष्ये वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामि ज्ञापका-
दित्यर्थः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

के पुनरागमा अनुदात्तत्वं प्रयोजयन्ति ? ।

(प्रदीपः) के पुनरिति । अन्यत्र प्रथा द्रष्टव्यः, न तु
येन नवेत्युक्तं स एव पृच्छति विरोधात् ॥

(उद्घोतः) अन्यत्रेति । शेषनिघातेनागमानुदात्तवादी ॥
के पुनरित्यस्य शेषनिघातेन यत्र न सिध्यति ते के इत्यर्थः ॥

(उत्तरभाष्यम्)

इद्—लविता ।

(प्रदीपः) लवितेति । लुद् । तिप् । डा । तासिः । इद् ।
अत्र यदीदोऽनुदात्तत्वं न स्यात् तदा तासिभक्तत्वादिदुदातः
स्यात् । शेषनिघातेन च तास्याकारोनुदात्त इत्युदात्तलोपाभा-
वाद्युदात्तनिवृत्तिस्वर आकारस्य न स्यात् । इत्स्त्वनुदात्तत्वे सति
तास्याकार एवोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः सिध्यति ॥

(उद्घोतः) द्रष्टव्यमन्त्ये म्नितीति चित्त इति चोदात्तत्वे
शेषनिघातेन सिद्धेराह—लुडिति ॥ पष्ठाध्याये प्रत्ययस्य चेति
सूत्रकरणवादी उत्तरयति भाष्ये इद् लवितेति ॥ तद् ध्वनयन्
भ्याचष्टे—तासि भक्तत्वादियुदात्त इति । एवं च लविरेत्यादां
उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धिरागमानुदात्तवचनस्य पाठसूत्र-
वादिमते फलमित्यर्थः ॥

(इडागमानुदात्तत्वस्य प्रयोजनस्वनिराकरणभाष्यम्)

इद् तावन्न प्रयोजयति ॥

(उद्घोतः) अपरः फलं नास्तीत्याह—भाष्ये इद् तावन्न
प्रयोजयतीति । षष्ठतृतीययोरन्यतरत्र पाठेऽपि अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमे-
वायुदात्तत्वप्रवृत्त्या ततः शेषनिघातेनेयेनुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्व-
रसिद्धेरित्यर्थः ॥

(इडागमे प्रयोजनोपपादकभाष्यम्)

इदमिह संप्रधायम्—इद् क्रियतामाद्युदात्तत्व-
मिति ॥ किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादिद् ॥

नित्यमाद्युदात्तत्वम् । कृते पीटि प्राप्नोति अकृतेपि
प्राप्नोति ॥

इडपि नित्यः । कृतेप्याद्युदात्तत्वे प्राप्नोति अकृ-
तेपि ॥

अनित्य इद् । अन्यथास्वरस्य कृते आद्युदात्तत्वे
प्राप्नोति । अन्यथास्वरस्याकृते प्राप्नोति । स्वरभि-
न्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥

आद्युदात्तत्वमपि अनित्यम् । अन्यस्य कृते इटि
प्राप्नोति । अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्वि-
धिरनित्यो भवति ॥ उभयोरनित्ययोः परत्वादि-
डागमः ॥

(प्रदीपः) स्वरभिन्नस्येति । रूपवत् स्वरपि श्रुतिमे-
दहेतुत्वात् शब्दान्तरत्वमेव करोतीति भावः ।

(उद्घोतः) परान्तरङ्गत्वमपश्यन् स्वमते परत्वेन पूर्वमिडागमं
स्याप्यितुमाह—इदमिहेत्यादिना परत्वादिडागम इत्यन्तेन ॥

(इडागमे प्रयोजननिराकरणोपपादनभाष्यम्)

अन्तरङ्गं तर्हि आद्युदात्तत्वम् ॥ काऽन्तरङ्गता ? ।
उत्पत्तिसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते । उत्पत्ते प्र-
त्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्येडागमः ॥

आद्युदात्तत्वमपि नान्तरङ्गम् । यावता प्रत्यय
आश्रिते प्रकृतिरप्याश्रिता भवति ॥

अन्तरङ्गमेवाद्युदात्तत्वम् ॥ कथम् ? । इदानीमेव
लुक्—न प्रत्ययस्वरविधौ तदादिविधिर्भवतीति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिरप्याश्रितेति । प्रत्ययग्रहणपरिभा-
षयेति भावः ॥ अन्तरङ्गमेवेति । तत इण न प्रयोजयती-
त्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अपरः स्वाशयं प्रकटयति—अन्तरङ्गं तर्हीति ।
षष्ठे सूत्रकरणेपि ज्ञापकात्तदादिविषयभावेनान्तर्गतत्वात्पूर्वं स्वरे पथा-
दिटि उदात्तनिवृत्तिस्वरे शेषनिघातसिद्धेरागमानुदात्तत्वं निष्कलमिति
भावः ॥ उत्पत्तिसन्नियोगेनेति । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वेनेत्यर्थः ॥
नेदं भाष्यं तृतीये सूत्रमिति षष्ठे, उपक्रमेपत्तंशरविरोधात् ॥ अत
एव लवितव्यमित्यपि न फलम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्वरवृत्तेः ॥ इद्-
विधा प्रकृतिप्रत्ययोभयाक्षयणे मीजभाह—अत्रस्येति । अत्रतंशा-
निमित्तस्येत्यर्थः ॥ एवं च तस्या उभयाश्रितत्वादित्यामिति तत्त्व-
मिति भावः ॥

(सीयुडागमे प्रयोजनभाष्यम्)

सीयुद् तर्हि प्रयोजयति ।

(१७०४ सीयुडागमे प्रयोजनोपपादनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अवचने हि सीयुडादेरायु-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि आगमानुदात्तत्वे
क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे सी-
युडादेर्लिङ् आद्युदात्तत्वं प्रसज्येत । लक्ष्मीय
पविषीय ॥

(प्रदीपः) लविषीयेति । आशिपि लिङ् । अत्र विशेष-
विहितत्वाद्वा परत्वाद्वा पूर्वं सीयुद् क्रियते पश्चाच्छेदः । तत्र
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्रियमाणं सीयुद् एव स्यात् । आगमा
अनुदात्ता इति तु वचनात्सीयुदोनुदात्तत्वे सति इटोदित्य-
कारस्योदात्तत्वं स्थियतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एवं श्लेषनिघातेन आगमानुदात्तत्वमिति वादिना
पठे सूत्रान्भवादिनं प्रति आगमानुदात्तत्ववचनस्यैतः प्रयोजनत्वा-
भावे उक्ते प्रयोजनान्तरमैह—सीयुद् तर्हीति ॥ अनवकाशत्वे
सत्येव विशेषविहितत्वस्य बलवत्त्वप्रयोजकत्वादाह—परत्वाद्वैति ॥
लादेशनिमित्ताद्युदात्तत्वस्य यात श्लादिरवकाशः ॥ शशिपीठित्वाद्दौ
लसार्वाधातुकानुदात्तत्वात्सीयुद् सावकाशः ॥ प्रकृते उभयप्रसङ्गे
परत्वात्सीयुदित्यर्थः ॥ लावस्थायां तु न स्वरस्तस्यानचकृत्वात् । न च
पूर्वं सीयुदि अनिर्दिश्यमानत्वात् सप्तुदायस्य, व्यवहितत्वात्त्र निर्दि-
श्यमानस्येत्यादेशामवृत्तिरवसादिति वाच्यम् । धातोपित्यस्य विहित-
विशेषणत्वाद्दीकारेण व्यवहितेति प्रवृत्तेः ॥ एवं च तृतीये एतत्सूत्र-
पाठेऽपि आगमानुदात्तत्ववचनमावश्यकमित्याह—भाष्ये—क्रिय-
माणेपीति । यद्यपि तिवादीनां प्रत्ययत्वं स्थानिवचनेन सिद्धं तथापि
अधिकृतस्यासंबन्धे मानाभाव इति प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनेत्युक्तम् ॥
परश्लेषस्याप्यत्र संबन्धे बाधकाभावः, धातोः परत्वस्यापि संरवात् ॥
न च तृतीये सूत्रे लस्य स्थाने इदुदात्तो भवतीति उत्पत्तिकाल
एव स्वरविधानादानुवादविषयाया यदागमा इति परिभाषाया अप्र-
वृत्तरामविशिष्टस्योदात्तत्वात्प्राञ्चोच्चारणस्यैव यदायुदात्तत्वे सी-
युदः श्लेषनिघातेन सिद्धिरिति वाच्यम् । आगमसंज्ञिभाषने विषीय-
मानस्यापि तस्य प्रत्ययसंज्ञा विशिष्टे एव, आयुदात्तत्वं च तत्सन्निय-
योगेन विशिष्टे एवेत्यभिमानात् ॥ अन्यथा तावत् एव पृथक् प्रत्य-
यत्वे सीयुदन्त्रस्याह्लात्वं स्यात् । तथा च तदन्तस्थापि लविषीध्वगि-
त्वाद्दौ गुणः स्यात् ॥ इटोदित्यकारस्येति । अत्र स्वरितत्वं नाश-
ङ्गम् । औपदेशिक प्रत्ययत्वाभावात्, दित्वाच्च ॥

१ अगमसंज्ञा संज्ञियोगेनानुदात्तत्वं क्रियमाणेऽपीति संबन्धः । तृतीये एत-
त्सूत्रपाठेऽपीति भावः । (र. ना.)

२ इति एतत्सूत्रसंज्ञामर्थक इति शेषः । (र. ना.)

३ अत्रियुद् एतदौत्तरमपि श्रुत्या गवराशक्त्यादिति भावः । (र. ना.)

४ आगमसंज्ञायां अगमसंज्ञा विहिते दोषो न । (र. ना.)

(वार्तिककरणानुयोगभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम्—आगमा अनुदात्ता भवन्तीति ॥

(तद्वार्तिकस्य ज्ञापकसिद्धत्वकरणभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—“आगमा
अनुदात्ता भवन्ति” इति, यदयं ‘यासुद् परस्यैपदे-
पूदात्तो लिङ्गै’त्याह ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—यदयं यासुडिति । न च परस्यैपद-
निमित्तकारवादस्यादेशोत्तरं प्रवृत्त्या पूर्वमेव अन्तरङ्गत्वात्परत्वाद्वा प्रत्य-
याद्युदात्तत्वे ततो यासुडस्वरको वा स्यात् श्लेषनिघातेनानुदात्तो वेति
चरितार्थमुदात्तग्रहणं कथं ज्ञापकमिति वाच्यम् । परस्यैपदेऽप्यस्य
विषयसप्तमीत्वमाश्रित्य लावस्थायामेव यासुदि ततो लादेशे तन्नि-
मित्तकाद्युदात्तत्वे यासुदः सिद्धे उदात्तग्रहणं ज्ञापकमित्याशयात् ॥

(ज्ञापकत्वानुपपत्तिभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । वक्ष्यत्येतत्—*यासुटो लि-
ङ्गचनं पिदर्थमुदात्तवचनं च ।* इति ॥

(प्रदीपः) पिदर्थमिति । चिनुयादित्यादौ पिदभक्तत्वा-
द्यासुटोनुदात्तत्वप्रसङ्गे उदात्तवचनमित्यज्ञापकमित्यर्थः ॥

(ज्ञापकतोपपादकभाष्यम्)

शक्यमनेनैवं वक्तुं यासुद् परस्यैपदेषु भवति,
अपिच लिङ् भवतीति । सोयमेवं लघीयसा न्यासेन
सिद्धे सति यद् गरीयांसं यत्नमारभते । तज्ज्ञाप-
यत्याचार्यः—“आगमा अनुदात्ता भवन्ति” इति ॥
शक्यमेवं लब्धुम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये शक्यमेवं लब्धुमिति ॥ एवं रीतेह लब्धुं
शक्यं नत्वपूर्ववचनमेवेत्यर्थः ॥

(आद्युदात्तत्वानुपपत्तिभाष्यम्)

यद्येव वचनाद्, अथापि ज्ञापकाद् ‘आगमा
अनुदात्ता भवन्तीति । आगमैस्तु व्यवहितत्वादा-
द्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आगमैरिति । विच्छिन्नत्वादादित्यस्य लवि-
षीयेत्यादौ प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । आरब्धे तु सूत्रे
प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन कृते आद्युदात्तत्वे भवन्त्यागमा इति न
दोषः ॥

(उद्घोतः) यद्येव वचनादिति । तस्मिन्निति परिभाषात्-
त्वेन विषयसप्तम्यनुचितेति भावः । अधापीति उक्त आशयः ॥
आगमैस्त्वित्यसंज्ञा दोषः पाठवादिसते इत्याह—आरब्धेत्येति तृतीये
आरब्धे त्वित्यसंज्ञेति ॥ लावस्थायां सीयुडादावप्या-

५ अगमान्तोक्तिवीजं तु आगमसंज्ञिघाते विशिष्टस्य प्रत्ययसंज्ञाया विधा-
यत्सूत्राभावात् । यदागमपरिभाषायासु अनुदात्तविषयकत्वेन प्रकृते प्रवृत्त-
माय इति । (र. ना.)

६ तद्विज्ञोततं यासुडागमत्स्यैमेव नेत्यर्थः । (र. ना.)

७ गीकित्वो इति शेषः । (र. ना.)

द्युदात्तत्वं केवलस्यैवेति पूर्वं जाता अपि शेषनिधातेनानुदात्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ एवं च तस्यानुदात्तत्वायागमानुदात्तत्ववचनमनावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥ अङ्गसंज्ञा तु न, तस्यां यदागमा इतिन्यायेन विशिष्टस्यैव प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणात् । एवं च यासुटोऽपि शेषनिधातेनानुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तग्रहणस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकासम्भवोऽपि ध्वनितः । एवं च लविधीयेत्युदाहरणविषयां क्रियमाणोऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे इत्यादिरेकदेश्युक्तिरसङ्गतेति बोध्यम् ॥ ननु वृत्तये सूत्रमतेऽपि अनुदात्तं पदमित्यस्य परिभाषात्वात्तैकवाक्यतायामाद्युदात्तत्वविधिकाले संनिहितानामेव तेन निधातविधानात्पश्चात्सन्निहितैस्तेषु निधाताप्राप्तेरागमानुदात्तत्ववचनमावश्यकमिति चेन्न । त्रिनुत इत्यादौ श्रोननुदात्तत्वसिद्धयेऽसंनिहितस्यापि तेन निधातावश्यकभावेन पदग्रहणं परिमाणार्थमिति वक्ष्यमाणया रीत्या न्यायसिद्धत्वेन च तन्मते वचनस्यानावश्यकत्वात् ॥ न चैकपदे विशेषविधिं विना द्वयोरुदात्तयोरभावात् उदात्तस्वरितयोरभावाच्चास्वरकस्याच उच्चारणाभावादनुदात्तत्वमेवेति वाच्यम्, एकश्रुतिविषये उक्तस्वररहितस्याप्युच्चारणसत्त्वात्, एकश्रुतिशास्त्रस्य विध्यर्थत्वे संभवति नियमार्थत्वासंभवाच्च ॥ अत एव अनुदात्तं पदमित्यस्य चारितार्थ्यम् ॥ त्रिनुत—इत्यत्र शेषनिधाता प्रवृत्तिस्तु हेरपरिवस्याक्षुणीत्यादौ चारितार्थ्येन प्रकृतेन्तरङ्गानपीति न्यायेन स्वरापूर्वप्लुक्ः प्रवृत्त्या स्वरैकवाक्यतापन्नस्यानुदात्तं पदमित्यस्याप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

(आयुदात्तत्वसाधनत्वोपपादनभाष्यम्)

'आगमा अविद्यमानवद्भवन्ति' इति वक्ष्यामि ।

(उद्घोतः) 'आगमा अनुदात्ता' इति न कर्तव्यं किं तु ते अविद्यमानवदित्येव कार्यमित्याह—पाठवादी भाष्ये आगमा इति ॥

(अविद्यमानवत्करणे दूषणभाष्यम्)

यद्यागमा अविद्यमानवद्भवन्तीत्युच्यते, लविता अवादेशो न प्राप्नोति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

स्वरविधाविति वक्ष्यामि ॥

(पुनर्दूषणभाष्यम्)

एवमपि लविता—'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपि लवितेति । वृन्नन्तत्वादाद्युदात्तमेतत् ॥

(उद्घोतः) लवितेत्यस्य लुङन्तत्वे वृन्नन्तत्वे वाऽन्तोदात्तत्वे न स्वरित प्राध्यभावादाह—वृन्नन्तत्वादिति ॥

१ लविधीयेत्यादौ धीयुक्तस्याङ्गसंज्ञेत्यर्थः । (र. ना.)

२ अङ्गसंज्ञायाम् प्रत्ययस्यानुदात्तत्वमेवेति भावः । (र. ना.)

३ आरब्धे तु सूत्रे इत्यादि कैयटोक्तरीतिस्वीकारे अनुपदोक्तरीत्या वा शेषनिधातेनानुदात्तत्वस्वीकारे इत्यर्थः । (र. ना.)

४ लविधीयेत्यादाविज्ञापनस्येत्यर्थः । (र. ना.)

५ आगमा अनुदात्ता इत्यस्य प्रयोजनमात्र इति शेषः । (र. ना.)

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

'षाष्टिके स्वरे' इति वक्ष्यामि ॥

(पुनर्दूषणभाष्यम्)

एवमपि चिन्तितः "निष्ठा च द्यजनाद्" इत्येष स्वरः प्राप्नोति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

प्रत्ययस्वरविधाविति वक्ष्यामि ॥

(अविद्यमानवद्भावस्य वाचनिकत्वे प्रश्नभाष्यम्)

तच्चर्हि आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति वक्तव्यम् ।

(ज्ञापकसिद्धत्वोपपादकभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति, यद्यं 'यासुट् परस्मैपदेषु दात्तो ङिञ्' इत्याह ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आदित्वमागमा विहन्युः तदा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमिति तत्र कुर्यात् । कृतं तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आगमानामविद्यमानत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) कृतं त्विति । सत्यविद्यमानवत्त्वे तत्ररहितप्रत्ययस्यैवाद्युदात्तत्वे शेषनिधातेनागमानानुदात्तत्वं सिद्धमिति भावः ॥ शेषनिधातप्राप्तानुदात्तत्वाद्युच्ये उदात्तग्रहणं चरितार्थमिति दिक् ॥

(ज्ञापकवखण्डनभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । वक्ष्यत्येतत् *यासुटो ङिञ्चनं पिदर्थमुदात्तवचनं च* इति ।

(ज्ञापकत्वमण्डनभाष्यम्)

शक्यमनेन वक्तुम्—'यासुट् परस्मैपदेषु भवति, अपिञ्च ङिञ्' भवतीति । सोऽयमेवं लघीयस्या न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तत्र ज्ञापयत्याचार्यः—'आगमा अविद्यमानवद्भवन्ति' इति ।

(१७०५ प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनस्वरविधिप्रयोजनवार्तिकम् ७ ॥)

॥ * ॥ आयुदात्तस्य वा लोपार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आयुदात्तस्य तर्हि लोपार्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते । प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भवति । सौगम्भी । माथुरी । अत्र हि परत्वाङ्गोपः स्वरं वाधेत ॥

(प्रदीपः) सौगम्भीति । विमूर्धान्वाख्याने सौगम्भी

१ अस्वरकस्याच उच्चारणाभावादनुदात्तत्वमेवेति पूर्वपक्षुक्तरीतेरभावादेवेत्यर्थः । (र. ना.)

२ षाष्टिके स्वरे कर्तव्ये आगमनस्येदोऽविद्यमानवत्त्वेन अन्तत्वादिति भावः ॥

३ 'निष्ठानस्य ङञ्च आकारभिन्न आदिद्रदात्तः संज्ञायाम्' इति सूत्रार्थः ॥

४ अस्य पाठत्वेऽपि प्रातिपदिकस्वरविधित्वेन मत्स्यमररविधिरभावात् ॥

५ पदमेति शेषः । (र. ना.)

अ ई इति स्थिते प्रत्ययस्य चैत्याद्युदात्तत्वात्परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावादुदात्तनिवृत्तिस्वरईकारस्य न स्यात् । प्रत्ययसंज्ञासन्निभोगेन त्वाद्युदात्तविधाने न दोषः ॥

(उद्द्योतः) एवं चागमानुदात्तत्वं न तार्तविसूत्रफलम्, पाठेऽपि शापकेन सिद्धत्वादिस्वभिमानेनैकदेशी उत्तरवार्तिकस्य वा शब्दं तर्ह्ये व्याचष्टे—आद्युदात्तस्य तर्हीति ॥ प्रायुक्तकैयटध्व-
नितरीत्या शापकात्मभवे ह्यु भागमानुदात्तत्वरूपं प्रयोजनं स्थित-
मेव ॥ ननु ङीवृत्पत्तेः प्रागेवाण आद्युदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्ति-
स्वरः सिद्धस्तत्राह—विभज्येति ॥

(१००६ प्रयोजनतिराकरणवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ न वा वहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥* ॥

(भाष्यम्) न वैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कार-
णम् ? वहिरङ्गलक्षणत्वात् । वहिरङ्गलक्षणो लोपः ।
अन्तरङ्गः स्वरः । असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अवश्यं
चैषा परिभाषा आश्रयितव्या ।

(१००७ परिभाषाभाष्ये दूषणवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥*॥ अवचने हि ङित्कित्त्वतिप्रसङ्गः॥*॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

अक्रियमाणायां हास्यां परिभाषायां क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे ङित्कित्त्वसु अति-
प्रसङ्गः स्यात् । औत्सी कंसिकी आत्रेयीति । अत्र
हि परत्वाङ्गो ङित्कित्त्वस्वरान् वाधेत ॥

(प्रदीपः) वहिरङ्गलक्षण इति । स्वार्थादीनां क्रमेण प्रतीतिरिति स्त्रीत्वनिमित्त ईकारो वहिरङ्ग इति तन्निमित्तो लोपो वहिरङ्गः । अथ वाङ्मस्य भस्येत्वाद्यपेक्षणाङ्गो वहिरङ्गः ॥ औत्सीति । उल्ले जाता । उत्सादिभ्योऽङ् लोप् । यद्यचपरत्वाङ्गोप आद्युदात्तत्वं निङ्गक्षणं वाधेत तदा प्रत्यय-
स्याद्युदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य स्यादेव ॥ कंसि-
कीति । संसेन श्रौता । कंसाट्टिनिति टिठनि जीषि च
ठकारस्याङ्ग इकादेशे उदात्तत्वं मन्वते ॥ आत्रेयीति ।
अत्रेपरत्वं षी । इतश्चानिभ्र इति ष्ट् । आयन्नादिषु
उपदेशिवद्गचनं स्वरस्वित्त्वर्थमिति पूर्वमेवादेशः ङीप् ।

अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् । अन्तरङ्गत्वे तु स्वरस्याश्रीय-
माणे दोषाभावः ॥

(उद्द्योतः) वहिरङ्ग इति ॥ तेन विभज्यान्वाख्यानोऽपि न दोष इति भावः ॥ अथवाङ्गस्येत्यादि चिन्त्यम्, संज्ञाकृतवहिरङ्ग-
त्वस्य शाखेनाश्रयणादित्युक्तम् ॥ पूर्वमेवादेशो ङीविति योषध-
त्वाङ्ग ङीविति भावः ॥

(अन्तरङ्गपरिभाषानङ्गीकारेपि दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैष दोषः । ङित्कित्त्वस्वराः प्रत्ययस्वरस्याप-
वादाः । न चापवादविषये उत्सर्गाभिनविशते ।
'पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चाद्दुःसर्गाः' ।
प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गाभिनविशते' ।
न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति, अपवादान्
ङित्कित्त्वस्वरान् प्रतीक्षते ॥

कंसिकयां भूयान् परिहारः—अन्यस्यात्र उदात्त-
त्वम्, अन्यस्य लोपः । आदेरुदात्तत्वम् अन्यस्य
लोपः ॥

(प्रदीपः) कंसिकयामिति । ठकश्चित्करणौत् पूर्व-
मिकादेशः ततः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति नास्त्युदात्तलोप इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये न चापवादेति । ङित्स्वरमिव प्रत्यय-
स्वरमपि वाधित्वा परत्वादस्वरकस्यैव लोपे औत्सी कंसिकीत्यत्रोदात्त-
निवृत्तिस्वरो न प्राप्नोतीति भावः ॥ प्रतीक्षते इति । लोपोत्तरमपि
प्रत्ययलक्षणेन तत्प्रवृत्तेरिति भावः ॥ ठक् इति । अत्रेदं चिन्त्यम् ।
अकारविशिष्टस्य प्रत्ययत्वे तस्यान्तरतम्यादिकादेशे आद्युदात्ते प्राप्तेऽ-
न्तोदात्तार्थे तत्सार्धक्यम् ॥ व्यञ्जनमात्रस्य प्रत्ययत्वे तत्राद्युदात्त-
त्वाभाष्या तद्विपर्यस्याद्युदात्तत्वेत्यस्य सामर्थ्यात्तादादेशे प्रवृत्त्यापत्तौ
तत्राभाष्य तत्सार्धक्यं स्पष्टमेवेति कथमस्य शापकत्वम् ॥ प्रत्यया अकार-
विशिष्टाः तत्र व्यञ्जनमात्रस्य व्यञ्जनात् इकापादेश इति पक्षस्तु
ठस्येक इति सूत्रस्यभाष्यस्वप्नभविष्यः ॥ नैपादकपुंज इत्यत्र
उत्सासिञ्ज्याऽसंगतश्च गौरवप्रसैश्च । किंचानापि व्यञ्जनस्य प्रत्ययत्वे
तदेकवाप्यतापत्त्यर्थे तत्र फलाभावादादेशोत्तरं तत्रैव स्वप्नप्रति-
रुचिता । अकारविशिष्टस्यापि प्रत्ययत्वे तस्याद्युदात्तत्वे तत्त्वाने
आन्तरतम्यादापुदात्त पूर्वकादेश इति शापकोपन्यासे फलं चिन्त्य-
मिति दिक् ।

(परिभाषास्वीकारस्यावश्यकत्वेन प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तस्वरविधेरनावश्यकत्वभाष्यम्)

इदं तर्हि आत्रेयी^१ परत्वाद्भ्रूपः कित्स्वरं बाधेत । तस्मादेषां परिभाषाश्रयितव्या । एतस्यां च सत्यां शक्यं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमवकुम् ।

(प्रदीपः) कित्स्वरमिति । तत उदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तत इति । कित्स्वरस्य यस्मैति लोपेन बाधे एतस्य प्रत्ययस्वरप्रवृत्ताप्रवृत्तौ च दोष इति भावः ॥ भाष्ये एतस्यां च सत्यामिति । एवं च आद्युदात्तस्य वा लोपार्थमिति खण्डितम् ॥

(१७०८ संनियोगस्वरविधौ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद् धातोरन्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद् धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः—यत्रानुदात्ता प्रकृतिः—समत्वम् सिमत्वम् । धातोरन्त इत्येतस्यावकाशः—यत्रानुदात्तः प्रत्ययः—पचति पठतीति । इहोभयं प्राप्नोति—गोपायति धूपायति । धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) इदानीं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन स्वरविधौ प्रयोजनमाह—प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । यदा जिनत्यादिनिवृत्तिलस्यानन्तरं प्रत्ययस्य चेत्युच्यते तदा परत्वाद्भ्रानुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत ॥ यथा न्यासे तु प्रत्ययस्वरं धातुस्वरो बाधेत ॥

(उद्घोतः) इदानीं प्रत्ययसंज्ञेति । अनेन हि पूर्वप्रयोजनानां खण्डितत्वान्मुख्यं प्रयोजनमिदानीमाहेत्यर्थो लभ्यते स तु न युक्त एषामध्येयं भगवता खण्डनात् ॥ यथा न्यासे त्विति । अत्र पाठे हि विप्रतिषेधो न्यायो भवति । पाठपाठे हि धातोरित्यस्य पूर्वत्वात्पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति भावः ॥ भाष्ये यत्रानुदात्ताप्रकृतिः समत्वमिति । ननु प्रातिपदिकप्रत्यये सर्वत्र चारितार्थार्थानुदात्तत्वादि व्यर्थमिति चेन्न, प्रकृतेरुदात्तस्वरितवच्चे प्रत्ययोरुदात्तान्तरं प्रकृतिस्वरनिमित्तकशेषनिपाताप्राप्त्या तदपवादत्वमस्य वाच्यम् ॥ एवं च बाध्यतामान्यचिन्तया धातोरित्यस्याप्यपवादः स्यादिति शङ्कावारणाय तदुक्तेः ॥

(१७०९ प्रासङ्गिकं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनस्वरान्तरविधिप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ पित्स्वरात्तित्स्वरप्रापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) पित्स्वरात्तित्स्वरप्रापि भवति विप्रतिषेधेन । पित्स्वरस्यावकाशः—पचति पठति । तित्स्वरस्यावकाशः—कार्यं हायम् । इहोभयं प्रा-

प्नोति—कार्यां हायां । तित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) पित्स्वरादिति । एतदत्रानुदात्तत्वविधाने सिध्यति नान्यत्रेति भावः ॥ कार्येति । स्वरितत्वात् प्रागेकादेशं मन्यते । तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्ययान्तवद्भावात्तित्स्वरः प्राप्नोति । परं प्रत्यादिबद्धत्वात् तु पित्स्वरप्रसङ्गः ।

(उद्घोतः) नान्यत्रेति । तथा च तित्स्वरात्पित्स्वर एव परः स्यादिति भावः ॥ कार्येत्यत्रोभयप्राप्तिं दर्शयति—तत्रैकादेशस्येति ॥

(१७१० प्रत्ययसंज्ञासंनियोगशिष्टस्वरविधिप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ चित्स्वरश्चापि पित्स्वरात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पित्स्वराच्चित्स्वरश्चापि भवति विप्रतिषेधेन । चित्स्वरस्यावकाशः—चलनः कम्पनः । पित्स्वरस्य—सं एव । इहोभयं प्राप्नोति आस्वर्ष्यासौवीर्या । चित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(१७११ विप्रतिषेधरूपप्रयोजननिराकरणवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ न वाद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वार्थो विप्रतिषेधेन ॥ किं कारणम् ? । आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगात् । प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते सति शिष्टत्वाद्भ्रानुस्वरो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नत्रेति । प्रत्ययसंज्ञासंनियुक्तस्वरस्यान्तरङ्गत्वान्नास्ति विप्रतिषेध इति भावः ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययसंज्ञासंनियुक्तेति ॥ ननु पाठन्यासेऽपि आये कृतं धातुसंघातः परत्वात्पूर्वं विषयमेदात्तसमकालमेव वा प्रत्ययस्वरप्रवृत्तौ पश्चात्प्रवर्तमानस्य धातुस्वरस्य सति शिष्टत्वमस्येति चेत्सत्यम् । संज्ञास्वरयोर्विषयमेदेन विधोर्भावात्परत्वात्प्रवृत्तेः ॥ यामर्थमपि न । ज्ञानयौगपचासंभवात् ॥

(विप्रतिषेधस्यायुक्तत्ववर्णनभाष्यम्)

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः पित्स्वरस्य तित्स्वरस्य च । किं कारणम् ? ।

(१७१२ विप्रतिषेधायुक्तत्वहेतुवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ टापि स्वरितेनैकादेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) टाप्यपि स्वरितेनैकादेशो भविष्यति ॥ इदं सिद्धं संप्रचार्यम्—स्वरितत्वं क्रियताम्, एकादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वात्स्वरितत्वम् ॥ नित्य एकादेशः । कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति अङ्गतेपि ॥

१ आत्रेयी १
२ टापीयान्ते २
३ एतत्त्वम् इ २
४ आत्रेयी १

५ एतत्त्वम् इ २
६ एतत्त्वम् इ २
७ एतत्त्वम् इ २

स्वरितत्वमपि नित्यम् । कृतेऽप्येकादेशे प्राप्नोति अकृतेपि ॥

अनित्यं स्वरितत्वम् । अन्यस्य कृते एकादेशे प्राप्नोति अन्यस्याकृते 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥'

एकादेशोऽप्यनित्यः । अन्यथास्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति अन्यथास्वरस्याकृते 'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ [उभयोरनित्ययोः परत्वात् स्वरितत्वम्] ॥

अन्तरङ्गस्तर्हि एकादेशः । कान्तरङ्गता ? । वर्णाचारित्यैकादेशः, पदस्य स्वरितत्वम् ॥

स्वरितत्वमध्यन्तरङ्गम् ॥ कथम् ? । वक्ष्यत्येतत्—*पदग्रहणं परिमाणार्थम् *इति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात् स्वरितत्वम् । स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) परत्वात्स्वरितत्वमिति । अन्तरङ्गत्वं स्वरितत्वस्यानपेक्ष्यैतदुक्तम् । औत्पापेक्षटान्निमित्तो ह्येकादेशो वहिरङ्गः ॥ आन्तर्यत इति । स्वरिते त्वनुदात्तोपि विद्यत इति स्वरितानुदात्तयोः स्वरितोन्तरतमः ॥

(उद्धोतः) औत्पापेक्षेति । वस्तुतः शब्दशास्त्रत्वात् अर्थाभिप्रायेणाकृतं वहिरङ्गत्वमप्रयोजकमिति भाष्याशयः ॥ कार्यैलस्य विभज्यान्वाख्यानं इदम् ॥ भाष्ये पदस्य स्वरितत्वमिति अनुदात्तं पदमित्यनेनैकवाक्यत्वादिति भावः ॥ एवं च वर्णसमूहस्य पदसापेक्षत्वात्स्वरितत्वं वहिरङ्गमित्यभिमानः ॥ परिमाणार्थमिति । पदत्वं यावद्भवति यावत्तश्च भवति तावत्तावति च सञ्चितमेकवर्जं सर्वमनुदात्तं मवतीत्यर्थः इति भावः ॥ तेन पदसमुदायस्य न स्वरप्रयुक्तिकालेऽन्निहितस्य च सिध्यतीति बोध्यम् ॥ अत एव धातो-रित्यादिनाऽस्यैकवाक्यवेति दिशु ॥

(पितस्वरचित्स्वरविप्रतिषेधायुक्तत्वभाष्यम्)
अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः पितस्वरस्य चित्स्वरस्य च ॥ किं कारणम् ? ।

(१०१३ हेतुवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ चापि चित्करणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चापि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति ॥ आयुदात्तश्च ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) चापीति । यदि सामान्यग्रहणाविधात्तार्थत्वमेव चकारस्य। मपिभ्यां टाप्रत्ययप्रकरण एव यण्टाप्र व्यधासतेति भावः ॥ ३ ॥

(उद्धोतः) सामान्यग्रहणेति । अनुबन्धकत्वसम्पादन-द्वारेति भावः ॥ एवं च शेषनिघातद्वारागमानुदात्तत्वसिद्धये एवा-त्रास्य सूत्रस्य पाठः ॥ आगमानुदात्तार्थं वेद्येवोपक्रमोक्ता सिद्धा-न्त्युक्तिः, वचनान्तरकरणे गौरवम् । ज्ञापकं तु नास्तीति पूर्वमेव निरूपितम् ॥ ३ ॥

(६८३ सन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । १ आ. ४)

६२२ गुप्तिर्जुकिद्भ्यः सन् ॥ ३ । १ । ५ ॥

(उद्धोतः) गुप्तिर्जुकिद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥ परक्षेत्रे चिकित्स्य इति व्याधिप्रतिकारादावेव व्यवहाराद् जुगुप्सादेर्निन्दा-दावेव व्यवहारात् 'गुप नोपने' 'कित निकेतने' इति प्रयोगाच्च । विचिकित्सा तु संशय इत्यादिकोशबलाच्चाधेविशेषोपहितेभ्यः एव सक्रिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

गुप्तिर्जुकितामाना अनुदात्ततः । गुपादिष्वनु-बन्धकरणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) गुप्तिर्जुकि ॥ ५ ॥ गुपेति । अनुक्रमप्र-दर्शनाय कितिः पठितो न लयमनुदात्तत्वं ॥ गुपादिष्विति । नित्यसन्निपत्यत्वात्केवल्येभ्यो लडावयनुत्पादात् प्रश्नः ॥

(उद्धोतः) वेदे चिकित्सतीति परस्यैपदप्रयोगदर्शनादाह—अनुरुमेति । अत्राग्रहणे सूत्रे एव तदभाव आशङ्क्येतेति तत्रिवारणायैत्यर्थः ॥ भाष्ये—अनुदात्तकरणं किमर्थमिति वक्तव्येऽनुबन्ध-करणमित्युक्तिर्दानशानोर्दृश्युक्तस्वरितत्वबोधनाय ॥ यत्तु वृत्त्यादीं बधेरप्यनुदात्तत्वमुक्तम्, तत्र मानं चिन्त्यम् । भाष्यविरोधश्च ॥ एवं कितेः परस्यैपदत्वेपि भाष्यानुग्रहश्चिन्त्यः ॥ वैदिकपरस्यैपदिप्र-योगास्तु छान्दसत्वादिषु मुसाधाः ॥ लोके त्वात्तमनेपदमेवोचितम् ॥ एवं च बधेरपि स्वरितत्वं परस्यैपदत्वमेव बोधितमिति वदन्ति ॥ केवल्येभ्य इति । सन्नन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः ॥ तदर्थ-वृत्तीनामेवानुदात्तत्वादिति भावः ॥ अत एवार्थान्तरे नानुबन्धक-त्वमिति वृत्त्यादायुक्तम् ॥

(१०१४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मने-पदार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुपादिष्वनुबन्धाः क्रियन्ते । आत्म-नेपदं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) आत्मनेपदार्थमिति । सन्नन्तेभ्य इति भावः ॥

१ म नन्तेत्वात्तयोर्ध्वं वेणुवर्णनाः पाठः ॥

२ * मन्तेत्वात्तयोर्ध्वं वेणुवर्णनाः पाठः ॥

३ * मन्तेत्वात्तयोर्ध्वं वेणुवर्णनाः पाठः ॥

४ आगमा अनुदात्ता इति सधनान्तरेत्यर्थः । (र. ना.)

५ अविष्णुत्वात्प्रत्ययस्यैव 'इत्वाद्' प्रत्ययस्यैव 'इत्वाद्' इत्यत्र नलोप इत्य

६ * मन्तेत्वात्तयोर्ध्वं वेणुवर्णनाः पाठः ॥

७ * मन्तेत्वात्तयोर्ध्वं वेणुवर्णनाः पाठः ॥

८ * मन्तेत्वात्तयोर्ध्वं वेणुवर्णनाः पाठः ॥

(अनुबन्धवैयर्थ्यभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेष्वप्यनुबन्धेषु आत्मनेपदं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? । सना व्यवहितत्वात् ॥

(आत्मनेपदार्थमनुबन्धसार्थक्यभाष्यम्)

“पूर्ववत्सनः” इत्येवं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पूर्ववदिति । लिङ्गातिदेशादिति भावः ॥

(आत्मनेपदानुपपत्तिभाष्यम्)

“पूर्ववत्सनः” इत्युच्यते । न चैतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदम्, नापि परस्मैपदं पश्यामः ॥

(प्रदीपः) न चैतेभ्य इति । कार्यातिदेशोर्त्वात् । लिङ्गातिदेशे तु अनुचिकीर्षतीत्यादावप्यात्मनेपदप्रसङ्ग इति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये न चैतेभ्य इति सन्नन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्यः श्लथः ॥ नापि परस्मैपदमिति वधदानुज्ञानभिप्रायेणेदम् ॥

(आत्मनेपदोपपादनभाष्यम्)

एवं तर्ह्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥

अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा—गोः सकथनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोर्विशेषकं भवति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । सना व्यवधानेऽपीति भावः ॥ अथ वेति । यत्रावयवे लिङ्गासङ्गस्य प्रयोजनं नास्ति तत्र समुदायार्थ एवासाविति भावः । शिष्टं भाष्यं पूर्ववत्सन इत्यत्र विस्तरेण व्याख्यातं तत एवावधार्यम् ॥ ५ ॥

(उद्घोतः) यत्रावयवे इति । भाष्ये अवयवे कृतमित्यस्य निष्फलं चेदिति शेषो बोध्यः ॥ ५ ॥

(भवयवलिङ्गस्य समुदायविशेषकत्वे दूषणभाष्यम्)

यदि अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तदा जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

अवयवे कृतं लिङ्गं तस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । सन्नन्तमेव च न व्यभिचरति । णिजन्तं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सकथनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति, न गोमण्डलस्य ॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥

(३०४ सन्विधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । १ भा. ५ सूत्रम्)

६२३ मान्बधदान् शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३ । १ । ६ ॥

(अभ्यासरूपसाधनाधिकरणम्)

(१०१५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अभ्यासदीर्घोऽवर्णस्य दीर्घप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यासदीर्घत्वे ऽवर्णस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति—मीमांसते

(प्रदीपः) मान्बध ॥ ६ ॥ सामान्यविधेर्विशेषविधिर्वाधक इत्याह—अभ्यासदीर्घ इति ॥

(उद्घोतः) मान् बध ॥ ६ ॥ ननु परत्वादित्त्वे दीर्घं प्राप्ते कथमवर्णस्य दीर्घोत्त आह—सामान्येति ॥

(अभ्यासरूपसाधनभाष्यम्)

ननु च इत्वे कृते दीर्घत्वं भविष्यति ॥

(अभ्यासरूपसाधनानुपपत्तिभाष्यम्)

कथं पुनरुपपत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यमानमित्यं प्रतीक्षते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये उत्पत्तिसन्नियोगेनेति । ननु धातुमात्रोद्देशेन सन्, सन्निमित्तकाभ्यासोद्देश्यकश्च दीर्घ इति कथं तयोः संनियोग—इति चेन्न बोधसंनियोगेन तदुत्पत्तिसंनियोगोपीत्यभिमानात् ॥

(प्रतिबन्दीभाष्यम्)

अथ कथमभ्यासं प्रतीक्षते ॥

अथ कथमिति । यथाभ्यासस्येति वचनादीर्घत्वमभ्यासमपेक्षते तथा वचनान्तरविहितमित्यमपीति भावः ॥

(प्रतिबन्धुत्तरभाष्यम्)

वचनादभ्यासं प्रतीक्षते । अभ्यासस्य दीर्घत्वविधानात् । इत्वं पुनर्न प्रतीक्षते ॥

(उद्घोतः) वचनादभ्यासमिति । एवं च संनियोग एवासिद्ध इति भावः ॥ अत एव पूर्वं विशेषविधित्वेनैव वाधकत्वमुक्तं कैयटेनेति केचित् ॥ परे तु तद्वोधसंनियोगेनानैमित्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं बोध्यत इति वदन्ति न प्रतीक्षते इति । किन्तु विशेषविधित्वादनन्तरङ्गत्वाद्वा वाधत एवेति भावः ॥

(१०१६ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वाभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गावाधकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैप दोषः । किं कारणम् ? । अभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गावाधकत्वात् ।

अभ्यासविकारेषु अपवादा उत्सर्गान्न वाचन्ते इत्येवं दीर्घत्वमुच्यमानमित्येवं न वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) अभ्यासविकारिष्विति । एतच्च दीर्घोऽकित-
इत्यत्राकिद्वप्रहणेन ज्ञापयिष्यते ॥

(उद्द्योतः) नवाभ्यासविकारेष्वपवादेति । अपवादपदं
बाधकोपलक्षणम् ॥ एतेन यन्नान्यतरप्रवृत्त्युत्तरमन्यतरस्य प्रवृत्त्य-
योग्यत्वाभावः । तत्रैवेदमिति परास्तिम् ॥ एतच्चेति । यं यन्यत
इत्यादौ मुक्ति अजन्तत्वाभावाद दीर्घांप्रावी चरिक्तीत्यादौ रिक्ती
रीम् विधिसामर्थ्येन तदप्राप्ती न्ययमकित इति प्रकृतांशपाक-
मित्यर्थः ॥ तेन यथायोगं पूर्वसुत्सर्गप्रवृत्तावपवादप्रवृत्तिः ॥ अप-
वादप्रवृत्तावपि वा पुनः उत्सर्गप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

(न्यासान्तरभाष्यम्)

अथ वा “मान्वधदान्शान्भ्य ई चाभ्यासस्य”
इति वक्ष्यामि ॥

(न्यासान्तरदूषकभाष्यम्)

एवमपि हलादिः शोषापवादा ईकारः प्राप्नोति ॥

(न्यासान्तरेण समाधानभाष्यम्)

“ई चाच” इति वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) ई चाच इति । अजन्तस्येत्यर्थः । न च कृते
हलादिश्लेषेऽजन्तत्वं भवति ।

(उद्द्योतः) यद्यपि ईचा च इत्यत्र च इत्यस्य वैयधिकर-
ण्येनान्नयेऽपि न क्षतिः, तथापि सामान्याधिकरण्यस्य न्यायस्वा-
दाए—अजन्तस्येति ॥

(न्यासान्तरेण समाधानभाष्यम्)

अथ वा “मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चेतोभ्या-
सस्य” इति वक्ष्यामि ॥

(न्यासान्तरदूषकभाष्यम्)

सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

(उद्द्योतः) “ईचाचोभ्यासस्य” दीर्घश्चेतोभ्यासस्येति ।
पदादयेषु यन्नेदो दूषणम् ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

(भाक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*अभ्यासदीर्घत्वे अवर्णस्य दीर्घ-
त्वप्रसङ्गः इति ॥

(परिहारसारणभाष्यम्)

परिवृतमेतत्—न वाभ्यासविकारेषु अपवादा-
स्योत्सर्गायाधकत्वाद्* इति ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथ वा नैवं विज्ञायते—“दीर्घश्च अभ्यासस्येति” ॥
कथं तर्हि ? ।

दीर्घश्च आभ्यासस्येति ।

किमदमाभ्यासस्येति ? ।

अभ्यासस्य विकार आभ्यासः तस्येति ॥ मान-
वधदान् ॥ ६ ॥

(प्रदीपः) अभ्यासस्य विकार इति । सचेत्वमेव ।
तथा हि—लोपस्य तावदादेशो विधातुमशक्यः, तस्याभाव-
रूपत्वात् । यदि च ह्रस्वस्य दीर्घत्वं स्यात् तद्धितनिर्देशोऽनर्थकः
स्यात् । दीर्घश्रुत्यान्वपरिभाषोपस्थानादजन्तस्य दीर्घविधानात्
दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घविधाने विशेषाभावात् । तस्मादित्वमेव
तद्धितेन प्रत्याश्रयते । अथवाह्रस्व सनि यो विहितो विकारः
सन्त्यत इति तस्यैव ग्रहणं विज्ञायते । ह्रस्वश्च मानादीनामिव
वधेरपि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या भवति ॥ ६ ॥

(उद्द्योतः) ननु तद्धितेन ह्रस्वग्रहणे वधिष्यत्वर्थः तत्र
फलाभावेन हस्ताभावादत आह—ह्रस्वश्चेति । अत्र ‘न वा-
भ्यासविकारेष्वित्येव समाधानं युक्तम् ॥ ६ ॥

—><<>

(३८५ सन्नप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ६ सूत्रम्)

६२४ धातोः कर्मणः समानकर्तृका-
दिच्छायां वा ॥ ३ । १ । ७ ॥

(धातुग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(भाक्षेपभाष्यम्)

धातोरिति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) धातोः कर्मणः ॥ १ ॥ धातोरर्थद्वारके
कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे । ते चेच्छायाः प्रत्ययार्थत्वेऽपि सञ्चि-
धानात्तदपेक्षे एव शृण्वेते । एवं च प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थो
भवति । अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरसंबन्धः स्यात् । वार्ति-
कावतारणाय प्रश्नं करोति—धातोरिति किमर्थमिति ॥
अयं भावः—धातुरेव क्रियावाची । उपसर्गस्तु विशेषकः ।
ततश्चाथद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे धातोरिव संबन्धत इति ॥

(उद्द्योतः) धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा
॥ ७ ॥ शब्दस्य धातोः कर्मत्वसमानकर्तृकत्वात्संभवात्तद्विधे साया-
नाधिकरण्यानुपपत्तिः तांसां वार्तिकोक्तधातुग्रहणप्रत्याख्यानानु-
पपत्तिश्चेत्यत आह—अर्थद्वारेति । नन्विच्छायामिति सप्तम्यन्त-

अपनीयेत् । तथैव प्रकृत्येति निर्वाहो भाष्यात्पदेति । निर्देशप्रत्ययानां समाधानं
न युक्तम्—नन तथा निर्देशस्य संदिग्धत्वात् । वैययोग्योऽप्युत्सर्गप्रत्ययदेनेष-
माद्यस्य परिग्रहे अपि निर्देशोक्तयोर्भेदः भवति । (२. गा.)
* यथा उन्मथार्थेन उन्मथयति यथा उन्मथयति इति उन्मथयति । (२. गा.)
१ उन्मथयति इति उन्मथयति इति उन्मथयति इति उन्मथयति । (२. गा.)
२ उन्मथयति इति उन्मथयति इति उन्मथयति इति उन्मथयति । (२. गा.)

१ उन्मथयति इति उन्मथयति इति उन्मथयति इति उन्मथयति । (२. गा.)

२ उन्मथयति इति उन्मथयति इति उन्मथयति इति उन्मथयति । (२. गा.)

३ उन्मथयति इति उन्मथयति इति उन्मथयति इति उन्मथयति । (२. गा.)

४ उन्मथयति इति उन्मथयति इति उन्मथयति इति उन्मथयति । (२. गा.)

त्वात् कर्मण इत्यादिनाऽन्वयायोग्यमितीच्छास्त्रेण धात्वन्तरार्थं कर्म-
णस्तेन समानकर्तृकादपि सन् स्यादत आह—ते चेति । संनि-
धानादिभक्तिविपरिणामेन तयोरेपि सा विशेषणमिति भावः ॥ न
केवलं संनिधानादेव तयोरेच्छापेक्षत्वम्, किं तु प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
तयोः सामर्थ्यानुपपत्त्याऽपीत्याह—एवं हीति ॥ वार्तिकत्वत्ता-
रणाचेति । धातुपदस्य प्रयोजने दक्षिणे तैत्तिद्विस्तदन्तरेणापि भव-
तीति वार्तिकेन दर्शयितुं शक्यत इति भावः ॥ सोपसर्गव्यावृत्तिर्न
फलमित्यर्थे आह—धातुरेवेति । प्रकृष्टेच्छाविपर्यत्वप्रतीतिविपर्य-
सामानाधिकरण्यात्, कटसामानाधिकरण्यात् भीष्मादेः कर्मत्व-
मिवेति भावः ॥

(आक्षेपवारणभाष्यम्)

प्रकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा
भूदिति ॥

(प्रदीपः) सोपसर्गादिति । संघातेन विशिष्टा क्रिया
प्रतिपाद्यत इति तत एव सनुत्पत्तिप्रसङ्गः । ततश्च संघातादेरेव
द्विवचनान्दिप्रसङ्ग इति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये प्राचिकीर्षदिति । यद्यपि लक्ष्यपि द्विव-
चने दोषः, तथाप्यद्भूतमपि के दोषं वक्तुं लब्धुदाहृतः ॥ संघाते-
नेति, धातुपदाभावे विशिष्टस्यैव इच्छाविपर्यत्वेन कर्मत्वात्तद्वाच-
कादेव सन् प्रसङ्ग इति भावः ॥

(१७१७ धातुग्रहणानर्थक्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणा-
नर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणम-
नर्थकम् । 'कर्मणा समानकर्तृकादिच्छायां वा सन्
भवतीत्येव धातोर्हत्पत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कर्मग्रहणादिति । एतदुपलक्षणम् । तेन
समानकर्तृकग्रहणादित्यपि बोद्धव्यम् ॥

(उद्घोतः) सुवन्तार्थस्यापि कर्मत्वात्ततः सन् स्यादत
आह—एतदिति । तद्वचनयत्नाह—भाष्ये कर्मणः समान-
कर्तृकादिति ॥

(१७१८ आनर्थक्यवाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सोपसर्ग वै कर्म ॥ * ॥

(भाष्यम्) सोपसर्गकमिह वै कर्म । तत उत्पत्तिः
प्राप्नोति ॥

१ इच्छास्त्रेण सन् स्यादिति संबन्धः । (र. ना.)

२ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरेति पाठः साधुः । प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरेवद्व्युत्पेधा-
लक्षणं सामर्थ्यं परस्परान्वयोपपादनं तदनुपपत्त्याऽपीत्यर्थः । (र. ना.)

३ तैत्तिद्विस्तदन्तरेणापि । उत्तरत तत्सर्वं धातुपदपरम् । (र. ना.)

४ इत्याहेति पाठः साधुः । (र. ना.)

५ उपसर्गाद्येति शेषः । (र. ना.)

६ प्रकृत्यर्थमेत्यादि । (र. ना.)

७ अमे 'यच्चात्तदुक्तम्'—इत्युत्तरं वार्तिकानामुपपन्नादेवत्योपपन्नातो न
इक्षतेऽतोऽर्थं भाष्यकारस्यैव ग्रन्थः 'सोपसर्गं कर्मेति चेत्' इति वार्तिकस्य पूर्व-

(प्रदीपः) सोपसर्गमिति । संघातस्य क्रियाविशेषाभि-
धायित्वादिति भावः ॥

(१७१९ आनर्थक्यसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सोपसर्गं कर्मेति चेत् कर्मविशेष-
कत्वात् उपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म ॥ * ॥

(भाष्यम्) सोपसर्गं कर्मेति चेत् कर्मविशेषक
उपसर्गः अनुपसर्गमेव हि कर्म ॥

अवश्यं चैतदेवं विशेष्यम् ।

(१७२० अनुपसर्गस्य कर्मत्वसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधि-
कारेपि सनोऽविधानमकर्मत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यो हि मन्यते सोपसर्गं कर्मेति क्रि-
यमाणेऽपि तस्य धातुग्रहणे सनोऽविधिः स्यात् ।
किं कारणम् ? अकर्मत्वात् ॥

(प्रदीपः) कर्मविशेषक इति । अत एव वचनात्
पृष्ठीसमासप्रतिषेधोऽनित्यः । अयमर्थः—धातुरेव क्रियावाचीति
तदर्थस्यैव कर्मत्वम् । न तु उपसर्गार्थस्यापि । यथोक्तम्—कट
एव कर्म तत्सामानाधिकरण्यात्तु भीष्मादिभ्यो
द्वितीया भविष्यतीति । अथापि विशेषणस्य पृथक्कर्मत्वम् ।
यथोक्तम्—कटोऽपि कर्म भीष्माद्योपीति । तथापि
कर्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समुदायादुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

सोपसर्गस्य हीति । यदि संघातस्यार्थद्वारकं कर्मत्वं
स्यात् तदा अवयवस्याकर्मत्वात्ततः सन्प्रत्ययो न स्यात् ।
कर्मण इत्येषा हि पद्यमी । पद्यं तु सत्यां कर्मणोऽवयवाद्वातोः
सन्नित्याश्रयमाणेऽनुपसर्गज्ञ स्यात् । तस्मात्—

अडादीनां व्यवस्थायै पृथक्त्वेन प्रकल्पनात् ।

धातूपसर्गयोर्धातुः क्रियावाचीति निर्णयः ॥

(उद्घोतः) प्रतिषेध इति ॥ वृजकाभ्यामित्यादिः ॥ या-
जकादित्वात्समास इत्यन्थे ॥ धातुरेवेति संघातेन विशिष्टक्रियाव-
गतावपि विशेष्यस्यैव कर्मत्वं प्राधान्यादिति भावः ॥ तत्र दृष्टान्त-
माह—यथोक्तमिति । प्रधानस्यैव कर्मत्वमित्यत्रार्थं दृष्टान्तोऽयम् ॥
यद्यपि तत्र तद्विशेषणमपि सा शक्तिरिति तात्पर्यम्, तथापि समा-
नाधिकरणविशेषण एव तथा उपसर्गार्थस्तु व्यधिकरण इति दिक् ॥
अथापि विशेष्येति पाठः धात्वर्थगतविशेषरूपस्योपसर्गार्थस्यैवार्थः ॥
कञ्चित् विशेषणस्येति पाठः, तत्राप्ययमेवार्थः ॥ समुदायस्याकर्म-

पक्षभूत इति वदन्ति ॥ अन्ये तु सूत्रघटफमलाख्यानवार्तिकान्येव तत्र निर्दि-
ष्टान्तीति नास्य वार्तिकत्वं तद्विरुद्धमिति मन्यन्ते ॥ वार्तिकपाठोत्तरं तु नैवोप-
लभ्यते येन निर्णयः स्यात् ॥ वस्तुतस्तु वार्तिकमेवेदम् । वार्तिकस्यैव वार्तिकपूर्व-
पक्षरूपत्वोचित्यादिति तु धनम् । (र. ना.)

c तथा च विपठित्तोत्यादि न सिद्धेदिति भावः । (र. ना.)

९ प्राचिकीर्षदित्यादेः अडादीनां व्यवस्थायै धातूपसर्गयोः पृथक्त्वेन स्वरूप-
स्यार्थस्य च प्रकल्पनाद् धातुरेव क्रियावाची—उपसर्गस्तु तदर्थविशेषक इति
निर्णय इति योजना । (र. ना.)

त्वादिति । ननु प्रतिष्ठासत इत्यादौ प्रसमभिव्याहारे गतेरेव प्रतीयमानत्वात् सैव कर्मणि धातुप्रदणामावे तत्प्रतिपादकारसोपसर्गादेव स्यादिति चेन्न । तत्रापि आदिकर्मणोत्कततायाः प्रशब्दे भूवादिस्ये भाष्ये उक्तेः ॥

भाष्ये धात्वधिकारेपीति । नन्वस्या स्वरितत्वादधिकारपद-प्रयोगोऽयुक्त इति चेन्न; नेदमधिकारपदं स्वरितपरम्, किंतु करणं कारः अधिकः कारः अधिकारः धातोरित्यस्वाधिकस्य करणेऽपीत्यर्थः ॥ अवयवस्वाकर्मत्वादिति । कर्मत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वादित्यर्थः ॥ अवयवपद्यं समुदायस्य कर्मत्वेपि न दोष इत्यत आह—पद्यं त्विति ॥ अनुपसर्गाच्चेति । न च व्यपदेशिवद्भावः, अग्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः ॥ तस्मादिति । तेनाचार्येण तयोः पृथक्त्वेन कल्पनात् क्रियावाचिनां च धातुत्वादुपसर्गरहित एव क्रियावाचीति निर्णयः इत्यर्थः ॥ पार्थक्यकल्पनाफलं चाद्यादिव्यवस्था ॥ समानकर्तृकादित्यनेन क्रियावाचकादेव सनो विधानमिति न तद्विशिष्टसंज्ञिति भावः ॥

(आनर्थक्यवाचकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुवन्तादुत्पत्तिर्मा भूत् ॥

(प्रदीपः) सुवन्तादिति । विकल्पितत्वात्सतः पक्षे साधकाशाः क्यजादय इति भावः । प्रातिपदिकादिति तु नोक्तम् । कर्मण इति वचनात्कर्मत्वे च सति सुवन्तताया अपदर्थभावात् ॥

(उद्घोतः) कर्मत्वे च सतीति । कर्मत्वाद्विधोतकत्वाद्विधोतिरिति भावः ॥

(१०२१ आनर्थक्यसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सुवन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवाद्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुवन्ताच्च सनोऽप्रसङ्गः । किं कारणम् ? । क्यजादीनामपवाद्त्वात् । सुवन्तात्क्यजादयो निधीयन्ते । ते अपवाद्त्वात् साधका भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) क्यजादीनामिति । कर्ममात्रात्पञ्चिभिः । कर्मणोपात्तमुत्पत्त्या क्यजादय इति भावः । यत्र चोत्सर्गापवादी विभाषा तत्रापवादेन सुफ उत्सर्गा न भवति । अपि तु पादनमेव ॥

(उद्घोतः) कर्मणोपात्तिति । क्यजादीनामन्वेषार्थोपात्त एव प्रथमः प्रसङ्गः । अत्रोपात्त एव क्यजादय इति भावः ॥ एतेन क्यजादयो वे इत् इत्येव साधकम् ॥ उद्घोतप्रसङ्ग—व्यपदेशेति ॥

(१०२२ आनर्थक्यसाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ ७ ॥ अनभिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ या अनभिधानात्सुवन्तात्क्य-

त्तिर्न भविष्यति । नहि सुवन्तादुत्पद्यमानेन सना इच्छाभिधानमस्ति ॥

(आनर्थक्यवाचकभाष्यम्)

इयं तावदगतिका गतिः—यदुच्यते—‘अनभिधानादिति ॥

(प्रदीपः) इयं तावदिति । लक्षणाश्रया लक्ष्यस्य व्यवस्था न्याय्या लक्ष्याश्रयेण तु लक्षणव्यवस्थापनं गत्यन्तराभावादिति भावः ॥

(उद्घोतः) लक्षणाश्रयेति । बोद्धुं लक्षणैकचक्षुष्कत्वादिति भावः ॥

(आनर्थक्यवाचकभाष्यम्)

यदप्युच्यते *सुवन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवाद्त्वाद्* इति, भवेत्कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यादिति आत्मेच्छायाम् । परेच्छायां तु प्राप्नोति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आत्मेच्छायामिति । कर्मभूतादिति शेषः ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि इदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ? । “समानकर्तृकादिच्छायां वा” इत्युच्यते । न च सुवन्तस्य समानः कर्तास्ति ॥’

(प्रदीपः) व्यपदेश्यं सदिति । सच्छेभनं व्यपदेश्याहं तत्र व्यपदिशति ॥ न च सुवन्तस्येति । पुत्रादेः सत्त्वभूतार्थोभिधायित्वासाध्यस्यैव साधनसंबन्धयोग्यत्वादिति भावः ॥ कर्तृकरोतीत्यादावपि सुवन्तेन सिद्धरूपोऽभिधीयते, सदान्तरमभिधानानु साध्यता प्रतीयते । यथोक्तं हरिणा—“निर्वैत्यं वा विकार्यं वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः । क्रियाणामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपोऽभिधीयते” इति ॥

(उद्घोतः) साध्यस्येति । साध्यत्वेन प्रतीयमानस्यैव लभेः । साध्यता प्रतीयत इति । सा च न कारकान्वयितापत्तेरिति भावः । साधनाश्रय इति । कर्मत्वलक्षणसत्त्वाश्रय इत्यर्थः ॥ क्रियाणामेव साध्यत्वात् । साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् ॥ सिद्धरूपः । सिद्धरूपेण च प्रतीयत इत्यर्थः ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

एवमपि भवेत् कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यात्, यस्य कर्ता नास्ति । इह तु प्राप्नोति—आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति ॥

(प्रदीपः) आसितुमिच्छतीति । तुमुनन्तस्य भाष्य-प्रसङ्गान्तरात्सदसि कर्मो योग इति भावः ॥ क्यच्चि मा-न्वाज्यप्रतिषेध इति क्यज्य प्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) तुमनन्तस्येति ॥ अन्ययकृत । इति वचना-
न्तस्य साध्यरूपभावाभिधायित्वेत्यर्थः ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

इच्छायामर्थे सन् विधीयते इच्छार्थेषु च तुमुन् ।
तत्र तुमुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य सन् न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तुमुनोक्तत्वादिति । तुमुन्निमित्तेनेच्छ-
तीत्यनेनेत्यर्थः । न चेच्छतीत्यस्य प्रयोगं वाधित्वा सन् भवतीति
शुष्यते वक्तुम् । उपपदनिमित्तत्वात्तुमुनस्तदभावे अभावप्र-
सङ्गात् ॥

(उद्घोतः) तुमुन इच्छावाचकत्वाभावादाह—तुमुन्निमि-
त्तेनेति । समानकर्तृकेषु तुमुन् इत्यत्रेच्छार्थेष्वित्युक्तस्य
तन्निमित्तत्वम् ॥ तदभावे इति । सन्सु नोपपदत्वं, मयासंसा-
विरोधात् ॥

(आनर्थक्यवाधकभाष्यम्)

एवमपीह प्राप्नोति—आसनमिच्छति शयनमि-
च्छतीति ॥

(प्रदीपः) आसनमिच्छतीति । ल्युट् भावमात्रे
विधीयते, न त्विच्छार्थेषूपपदेभ्योऽपि, भावः । धातुवाच्यक्रिया-
पेक्षं च समानकर्तृकत्वमस्ति ॥

(उद्घोतः) नन्वनस्य सिद्धरूपभावाभिधायित्वेन कथं कर्तृ-
सम्बन्ध इत्यत आह—धातुवाच्येति ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

इह यो विशेष उपादीयते उपाधिर्वा द्योत्ये त-
स्मिन्नेन भवितव्यम् । यश्चेद्दार्थां गम्यते—आसि-
तुमिच्छति शयितुमिच्छतीति—स्वयं तां क्रियां क-
र्तुमिच्छतीति । नासाविह गम्यते—आसनमिच्छति
शयनमिच्छतीति=अन्यस्याप्यासनमिच्छतीत्येवो-
ऽर्थो गम्यते ॥

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते—अ-
द्योत्ये तस्मिन्नेन भवितव्यमिति । क्रियमाणेऽपि हि
तस्य धातुग्रहण इह प्रसज्येत—संगतमिच्छति यद्वा-
दत्तो देवदत्तेनेति ॥

(प्रदीपः) इह यो विशेष इति । समानशब्दस्त्रद-
न्तवाच्योऽर्थ उपाधिः अन्यस्तु विशेष इति भावः ॥ क्वचित्त्व-
भेदेन व्यवहारः । आसितुमिच्छतीति । वृत्तिसमानार्थेन
वाक्येन भवितव्यम् । आसिसिपतइत्यस्य चासितुमिच्छतीति
समानार्थं भवतीति भवत्यासेः सन्प्रत्ययः । आसनमिच्छ-
तीत्यत्र तु किमात्मन आसनमिच्छति अथ परस्येति संदेहास्त-

मानकर्तृकत्वाप्रतिपत्तिरित्यासन्नशब्दात्सन्प्रत्ययो न भविष्यति ।
नह्यतः सनुत्पद्यमानः समानकर्तृकत्वलक्षणं विशेषमन्तर्भावयितुं
शक्नोतीति भावः ॥ संगतमिच्छतीति । केवलस्य धातोः
प्रयोगाभावात् फप्रत्ययोवादानं, धातोरेव तु सन्प्रसङ्ग इत्यु-
च्यते । अत्र च किमात्मकर्तृकं संगतमिच्छति अथ परकर्तृ-
कमिति संदेहाद्यदा समानकर्तृकत्वं नावधार्यते तदा न भा-
व्यम् । यदा तु समानकर्तृकत्वं प्रतिपिपादयिषितं तदा भवि-
तव्यमेव सना संजिगंसते वत्सो मात्रेति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—द्योत्ये तस्मिन्निति । वृत्त्या शब्द-
जन्यबोधविषये इत्यर्थः ॥ वृत्तीति; तुमुनन्ते विग्रहवाक्ये समान-
कर्तृकत्वे तुमुनो विधानात् समानकर्तृकत्वप्रतीतेस्तद्युक्तं समान-
कर्तृकत्वविषयसन्तो विग्रहवाक्यम्, भावविषयस्युच्यन्ते तु तदनिश्च-
यात्र तत्सन्तो विग्रहवाक्यमिति नासनशब्दात्सनुत्पत्तिरिति भावः ॥
न ह्यत इति । विग्रहे तदप्रतीतेः । नद्यासनशब्दगर्भं समानकर्तृ-
कत्वप्रतीतियोगं विग्रहवाक्यमस्तीति तदभावात्ततः सनोत्पत्ति-
रेवानुमीयत इति भावः ॥ पक्ष्यामीच्छति देवदत्तः इत्यादौ तिष्ठन्ता-
त्स्यादिति तु नापायम् ॥ कर्ममात्रबोधकत्वाभावात् अतिरिक्तस्य
कर्त्रादेरपि भावादित्याहुः ॥ अनान्तात् क्तान्तेऽविशेषं दृष्ट्वाह—
केवलस्येति । यदात्विति । संगन्तुमिच्छतीति विग्रहवाक्यस्य
सन्प्रकृतिधातुगर्भस्य संभवादिति भावः ॥

(कर्म—समानकर्तृकपदप्रयोजनाधिकरणम्)

(१७२३ कर्म—समानकर्तृकप्रहणानर्थक्यवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ कर्मसमानकर्तृकप्रहणानर्थक्य-
मिच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मसमानकर्तृकप्रहणमनर्थकम् ।
किं कारणम् ? इच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् ।
इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते ॥

(१७२४ आनर्थक्यसाधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्धान-
भिधानात् ॥ * ॥

इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते । न चाकर्म-
णोऽसमानकर्तृकाद्वा उत्पद्यमानेन सना इच्छाया
अभिधानं स्यात् । अनभिधानात् तत उत्पत्तिर्न
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कर्मेति । इच्छायाः कर्मणावश्यं भाव्यमिति
प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव कर्मेत्वेनाश्रयिष्यते न तु तद्यतिरि-
क्तमिति गमनेनेच्छतीति सन्न भविष्यति । प्रत्यासत्त्यैव च

१ 'इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ' । ३।३।१५५० 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' ३।६।१५८
इति सूत्रपाठकमादिति भावः ॥

२ ल्युट् प्रकृतिभूतोऽस्ति । (र. ना.)

३ वृत्तिसमानार्थकः शब्दो विग्रहवाक्यं यत्येति फलितार्थः । अन्यत्वेति-
तदन्तावाच्योऽपि समन्वित्वाहाररूपाकाङ्क्षावशात्तदन्ते मतीयमानः । प्रकृते तु
समानकर्तृकत्वं विशेष एव न तूपाधिः । अतएव वक्ष्यत्युपपदमेव 'समानकर्तृकत्व-

लक्षणं विशेषमिति—भाष्ये विशेष उपादीयते उपाधिर्नेत्युक्तित्तु तयोर्भेदव्यव-
हाराभित्य । (र. ना.)

४ इदं प्रतीत्यन्वयि । (र. ना.)

५ इदं विग्रहवाक्यविशेषणम्—तदभावादि—समानकर्तृकत्वप्रतीतियोगत्वं
तत्त्वदार्थः । (र. ना.)

(पूर्वदत्तूपणोद्धारभाष्यमेकदेशिनः)

ननु चोक्तम्—सोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारे-
ऽपि सनो ऽविधानमकर्मत्वाद्—इति ॥ नैप दोषः ।
कर्मण इति नैपा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी
कर्मणो धातोरिति । किं तर्हि ? अवयवयोगे^१ एपा
पष्ठी—कर्मणो यो धातुरवयव इति ॥

(प्रदीपः) किं तर्हीति । व्यासिग्रहणाय पष्ठीपक्ष आ-
श्रीयते पद्व्यं हि सत्यामनुपसर्गादेवोत्पत्तिः स्यात्तु सोप-
सर्गात् । पष्ठीपक्षे तु सोपसर्गादपि सिध्यति ॥

(उद्घोतः) व्यासिग्रहणाद्येति । व्यासिलाभायैत्यर्थः ॥
वदुलक्ष्यसम्बन्धलाभायैति यावत् ॥

परंतु गतिर्गताविति सुधे वक्ष्यमाणभाष्यकैयटीलोपपदमतिरि-
द्धोक्तरीत्या च पिपटिपतीति सिञ्चुत्तरमुपसर्गयोगेन तदसिद्धेः
धातुग्रहणानर्थक्यमेव । युक्तं यत्सोपसर्गं कर्मैति एव सिद्धान्त्यु-
क्तिः । तस्य चोपसर्गाभिनिदिष्टमात्वर्थः कर्मैत्यर्थः । समानकर्तृकादि-
त्युक्त्वा सन्नन्तकारकेणास्य संबन्धे साध्यत्वप्रतीतामुपसर्गतसम्बन्धात् ॥
अत एव न विशेष्यांशलाभेनेच्छानिर्गृतिः ॥

इतर इदममुदध्वा शक्तिवान्—सोपसर्गस्य कर्मत्वे इत्यादि ॥
तत्र एकदेशिनः कर्मण इत्यवयवपष्ठीत्युत्तरम् ॥ यदि कैयटीत्या
सनुत्पत्तेः पूर्वमुपसर्गसंबन्धः स्यात्तदात्रैव धातूपसर्गयोः समासो
द्वार इति उपपदमतिरिद्धिसूत्रस्य भाष्यविरोध इत्याहुः ॥

(अवयवयोगपष्ठीभूषणभाष्यम्)

यद्यवयवयोगा पष्ठी । केवलदुत्पत्तिर्न प्राप्नोति
चिकीर्षति जिहीर्षतीति ॥

(अवयवयोगपष्ठीसमर्थनभाष्यम्)

एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो
भवति ॥

(प्रदीपः) एषोऽपीति । प्रयोगमेदाज्ञानारूपस्य कर्मा-
भिधायिनोऽवयवः सन्प्रकृतित्वे नाश्रीयमाणो धातुरित्यर्थः ॥

(व्यपदेशिवद्भावदूषणभाष्यम्)

कामं तर्ह्येनेव हेतुना क्यञ्चपि कर्तव्यः—महान्तं
पुत्रमिच्छतीति 'कर्मणो यत्सुबन्तमवयवः' इति ॥

(प्रदीपः) काममिति । इच्छैत्यर्थः । इच्छाया व्या-
घाताभावादित्यर्थः ।

(उद्घोतः) व्याघाताभावादिति । व्याघातः प्रतिबन्धः ॥

(व्यपदेशिवद्भावदूषणभाष्यम्)

न कर्तव्यः । असामर्थ्यान्न भविष्यति ॥
कथमसामर्थ्यम् ? ।

सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

(प्रदीपः) असामर्थ्यादिति । सुबन्तात् क्यञ्चविधा-
नात्पदविधित्वात्समर्थपरिमाणोपस्थानादिति भावः । सन्निवधौ

तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि सन उत्पत्तिः ॥ अथवा धातु-
रेव विशिष्टां क्रियामाह उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षलाभावः ॥

(उद्घोतः) सन्निवावपि वावचनानर्थक्यं चेत्तन्नेन तदु-
पस्थितैर्वक्ष्यमाणत्वादात्—अथवा धातुरेयेति ॥ पृथगुपस्थितस्य
यथेतरापेक्षा स सापेक्ष इति भावः ॥ एवं चानुपसर्गस्य कर्मत्वमि-
त्यन्तमसद्गतमिति भावः ॥

(१७२६ वावचनानर्थक्यवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥*॥ वा वचनाऽऽनर्थक्यं च तत्र नित्यत्वा-
त्सनः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा वचनं चाऽनर्थकम् । किं कारणम् ? ।
तत्र नित्यत्वात्सनः । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृ-
त्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च प्रत्य-
यश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये
प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः
संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । त-
स्मान्नाथौ वावचनेन ॥

(प्रदीपः) वा वचनानर्थक्यं चेति । वृत्तेरेकार्थीभा-
वविषयत्वाद् व्यपेक्षविषयत्वाच्च वाक्यस्य मिच्चार्थत्वाद् वाध्य-
वाचकभावाप्रसङ्गादिति भावः ॥ न च संज्ञाया इति । अ-
नर्थः प्रत्युत वाग्रहणाद्भवति प्रत्ययसंज्ञाया विकल्पे सति तन्नि-
वन्धनकार्यविकल्पप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) वृत्तेरिति । नन्वस्य पदविधित्वाभावात्समर्थ-
परिभाषानुपस्थितौ कथमसौकार्थीभावविषयत्वमिति चेत्तत्र भाष्य-
प्रामाण्यादस्याप्येकार्थीभाव एव प्रवृत्तेरिति भावात् ॥ प्रत्ययसं-
ज्ञाया इति । परत्वस्यापीदमुपलक्षणम् ॥ आद्युदात्तश्चैत्यस्य स्वेत-
द्विषये न सन्बन्धः^२ नित्त्वादिति बोध्यम् ॥

(१७२७ लघुन्यासप्रदर्शकपूर्तिवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ तुमुनन्ताद्वा तस्य च लृग्व-
चनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तुमुनन्ताद्वा सन् वक्तव्यः तस्य च
तुमुनो लृग्वक्तव्यः । कर्तुमिच्छति चिकीर्षतीति ॥

(प्रदीपः) तुमुनन्तादिति लृक्वं लक्षणं भवतीति
भावः ॥ वचनसामर्थ्याच्चोपपदश्रवणं बाधित्वा पक्षे तदीयेऽर्थे
सन्प्रत्ययो भवति । इच्छाग्रहणं प्रत्ययार्थनिर्देशावावश्यं कर्त-
व्यम् ॥ अत्र चोद्यन्ति—तुमुनन्तस्य पदत्वात्तुमुनो लृकि
कृते जिघांसतीत्यादौ नलोपाधीनि प्रामुवन्तीति ॥ नैप दोषः ।
तुमुनो लृको बहिरङ्गत्वात्सिद्धत्वाच्चलोपाधीनि न भविष्यन्तीति ।
एतस्मिंस्तु सूत्रन्यासे धातोरिति सनो विधानाभावादादौधातुक-
संज्ञा न प्राप्नोतीति इको झलिति किञ्चविधानं ज्ञापकमाश्र-
यणीयमिष्टसिद्धये ॥

१ 'योगेण' ॥

२ व्याप्तिमेव दर्शयति—पथस्यां हीत्यादिना—(र. ना.)

३ 'नित्यत्वात्' इति तु केनचिद्विद्वद्वरेण शोधितं भवेत् ॥

(उद्द्योतः) अत्रापि समर्थपरिभाषोपतिष्ठते इत्यर्थे वार्तिकसम्भक्तिं दर्शयन्तामुदाहरति—भाष्ये तुमुनन्त्वाद्धेति ॥ वचनसामर्थ्याच्चेति । अत एव चोपपदाभावेपि तुमुन् वृत्तिविषये इति बोध्यम् ॥ बहिरङ्गत्वादिति ॥ सन्तत्रियोगेन विधानात् बहिरङ्गत्वं लुक् इति भावः ॥ वस्तुतस्तु तुमुयुनेर्लुकि पदत्वे नैकदेशविकृतन्यास्यत्वकारः तत्रप्रत्ययविशाभावात् अर्थविकारात् । नापि स्थानिवद्भावात् तुमुनन्तस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावात् ॥ इष्टसिद्धये इति ॥ अनेन सर्वे शङ्काभङ्गा निरस्ता इत्याहुः ॥

(१०२८ लघुन्यासप्रदर्शकपूर्तिवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गुत्तमाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गुत्तमाद्वा सन्वकव्यः । तस्य च लिङो लुक् चकव्यः । कुर्यामितीच्छति चिकीर्षति ॥

(१०२९ न्यूनतापूर्तिवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ आशङ्कायामचेतनेपूपसंख्या-
नम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आशङ्कायामचेतनेपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अदमा लुलुठिपते । कूलं पिपतिपति ॥

किं पुनः कारणं न स्थियति ॥

एवं मन्यते चेतनावत पतद्भवतीच्छेति । कूलं चाचेतनम् ॥

(प्रदीपः) आशङ्कासंभावना तद्विशिष्टार्थाभिधायिनो धातोः स्वार्थं प्रत्ययः ॥ लुलुठिपत इति । रुठ लुठ प्रतीपात इति घुत्वादिषु पठ्यते । वर्तमानसामीप्य इति लट्-प्रत्ययः ॥

(उद्द्योतः) आशङ्केति सा च प्रथो कृपमः 'शङ्के कूलं पति-
प्यतीति अर्थाङ्गमात् ॥ तद्विशिष्टेति । तद्विषयत्वनिश्चिद्येत्सर्वं ॥ ध्याननेपदप्रयोगे षीगमात्—घुत्वादिष्विति । रलोप्युपधादिति निराहुनागमात् ॥ संभावनापिपत्लोठने अभिष्वक्प्रतीवेदात्—
वर्तमानसामीप्य इति । भाष्ये एवं मन्यते चेतनावत इति वक्ष्यमानेनाभिप्रायेण मन्यत इत्युक्तिः ॥

(अचेतनप्रवृत्तपठनभाष्यम्)

अचेतनप्रवृत्तेन नार्थः, 'आशङ्कायाम्' इत्येष । इदमपि सिद्धं भवति—श्या मुमूर्षतीति ॥

(प्रदीपः) श्या मुमूर्षतीति । श्यवर्धेतन्येऽपि नीति-
तस्य भिदाश्याप्यात्प्रतिभवेऽपि त्रिदंशत्वान्मुंमिच्छा नास्ति ॥

(१०३० आशङ्कायामितिपूर्तिवार्तिकप्रत्ययानवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया
हि प्रवृत्तित उपलब्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? । तुल्यकारणत्वात् । तुल्यं हि कारणं चेतनावति देवदत्ते कूले चाचेतने ॥ किं कारणम् ? ।

इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्भवति । योऽप्यसौ कटं चिकीर्षुर्भवति नासावाघोषयति कटं करिष्यामीति । किं तर्हि ? सन्नद्धं रज्जुकीलपूलपाणिं दृष्ट्वा तत इच्छा गम्यते ॥ कूलस्यापि पिपतिपतो लोष्टः शीर्यन्ते, भिदा उपजायते देशान्तरमुपसंक्रामति ॥ श्वानः खल्वपि मुमूर्षवः एकान्तशीलाः शूना-
क्षाश्च भवन्ति ॥

(प्रदीपः) न चेति । कार्येणच्छानुमीयत इतीच्छानु-
मानकारणं कार्यं लिङ्गं तुद्यमिति वास्त्वसदसत्त्वानपेक्षलोक-
व्यवहाराश्रयकार्यानुभवेच्छाश्रयेण सन् प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) कार्येणेति इच्छानुमितिजनकं कार्यरूपं लिङ्गं तुल्यमित्यर्थः ॥ नन्विच्छाया अचेतने भाषात् कथं बाधितविषयानु-
मितिरित्यत आह—वास्तवेति ॥ वास्तवं सद्द्रव्यम् । अवास्तवं-
मसत्प्रपञ्चः, तदनपेक्ष्यव्यवहाराप्रायेण सत इतरत्येवासंसा अपि तेन सत्यकार्येणानुमानमिति भावः । बालकादेरनुक्तवृक्षापारोर्षणं कुर्वतो 'मर्तुमिच्छत्ययम्' इति व्यवहरति लोक इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये शूनाक्षा इति । प्रवृत्ताश्वा इत्यर्थः ॥ शूनाक्षा इति पाठे विषयमादिचक्षुष इत्यर्थः ॥

(१०३१ आशङ्कावार्तिकवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ उपमानाद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपमानाद्वासिद्धमेतत् । लुलुठिपत इव लुलुठिपते । पिपतिपति इव पिपतिपति ॥

(प्रदीपः) उपमानाद्धेति । यदिच्छानिमित्तं कार्यं तदचेतनेषु नास्ति । यथास्ति, न तदिच्छायाः कार्यमिति र्भला परिहारान्तरोपन्यासः ॥

(उद्द्योतः) यदिच्छानिमित्तकमिति । इद्विपूर्वकमव्यवहारिकमित्यर्थः ॥

(आशङ्कावार्तिकसाधक्यभाष्यम्)

न धे तिउन्तेनोपमानमस्ति ॥

(प्रदीपः) न धे तिउन्तेनेति । तिउन्तार्थेनेत्यर्थः । क्रियायाः साप्येकत्वाभावात्त्वादभिष्वक्प्रत्ययादिदं तदिति परामर्शविषयवस्तुगोचरत्वात्तदुपमानोपमेयभाष्यस्येदं तदिति परामर्शभाषादिति भावः । इषान्प्रयोगे तु भाष्यारोपस्तु विद्यते । रोदित्वाय नार्थेति न्यूलदीप गच्छति देवदत्ता इति । परिपूर्णेन

च न्यूनस्योपमानं भवति । क्रिया च सर्वा स्वाश्रये समासेति न्यूनत्वासंभवत्साम्याम् । तदुक्तम्—

येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते ।

आतौ तस्य समासत्वाद्दुपमार्थो न विद्यत इति ॥

भिन्नजातीयानां च क्रियाणां सादृश्यं नास्ति भुङ्क्ते इव गच्छतीति ॥

(उद्घोतः) तिङन्तार्थेनेति । क्रियेत्यर्थः ॥ भाष्यस्योपमानशब्दस्य सादृश्यमित्यर्थ इति भावः ॥ केचित्तु तिङन्तेनोपमानबोधो नास्तीति भाष्यार्थमाहुः ॥ तदुपपादयति—क्रियाया इति ॥ सिद्धरूपतया प्रतीयमानस्य वस्तुनः 'इदं तद्' इति परामर्शविषयत्वाद्दुपमानत्वं भवति नान्यस्येत्यर्थः ॥ इदं तदिति परामर्शाभावादित्यस्योपमानत्वाभावः इति शेषेण संबन्धः ॥ तथापरामर्शाभावे हेतुमाह—साथ्यैकेत्यादिना ॥ तथापरामर्शाभावे कुतो न स इत्यत आह—इदं तदिति—अत्र शब्दशक्तित्वमात्रोपपत्त्येव व्यवहारो भवति इत्यत्र शक्तिस्वभाव एव वा वीजम् ॥ अत्रोपमानोपमेयभावस्येति । उपमेयग्रहणं चिन्त्यम् । क्षत्रियवदधीते इत्यादी क्रियाया उपमेयत्वस्येष्टत्वादिति बोध्यम् ॥ कथं तर्हि रोदितीव गायतीत्यादिप्रयोगोऽत आह—इवशब्देति । अत्र वाक्ये तु शब्दद्वये फलं चिन्त्यम् ॥ अध्यासोप उभेक्षा ॥ तिङन्तार्थस्योपमानत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह—परिपूर्णैनेति ॥ समासत्वादिति । पातस्य सम्पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ आतिः पक्षिविशेषः ॥ एवं चैकस्यां क्रियायां भेदासम्भवाद् नोपमानोपमेयभावः ॥ भिन्नजातीयानां तु साधारणधर्मरूपसादृश्यात्सम्भावोपमानत्वम् ॥ तदाह—भिन्नेति । समानजातीयास्वपि यथा न तथोक्तम् ॥ यथा वै ज्ञेयेनो निपत्या दत्ते एवमर्थ आनृत्यं निपत्यादत्त इत्यादी यद्दर्मवच्छेदनकरेकमानं तद्दर्मवदेतत्कर्तृकमादानमिति वाक्यार्थेऽवगतं यत्तज्ज्यामैक्यमापन्नं तं धर्मं निमित्तीकृत्य ज्ञेयनयागयोः पश्चात्सादृश्यबोध इति न तत्र क्रियोरुपमानोपमेयभाव इति बोध्यम् ॥

(आशङ्कावार्तिकवैयर्थ्यभाष्यम्)

एवं तर्हि इच्छेवेच्छा ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । इच्छाशब्दस्य सत्त्वभूतार्थाभिधापित्वादस्ति तदर्थस्योपमानत्वं ततश्चेच्छासदृशेऽपि व्यापारे सन्न भवति । गौणमुख्यन्यायश्च कचिन्नक्ष्यापेक्षया नाङ्गीक्रियते ॥

(उद्घोतः) इच्छासदृशेऽपीति । पूर्वं व्यवहारादिच्छां तत्राप्यङ्गीकृत्यै प्रलय इत्युक्तम्, इदानीतु इच्छासदृशेऽर्थे प्रलय इति भेदः ॥

(१०३२ आशङ्कावार्तिकवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा सर्वं चेतनावत् ॥ एवं ह्याह—कंसकाः सर्पन्ति, शिरीषोयं स्वपिति, सुवर्चला आदित्यमनुपर्येति । आस्कन्द कपिलकेत्युके टण्मास्कन्दति । अयस्कान्तमयः संक्रामति ॥ ऋषिः पठति—शृणोत प्रावाणः ॥

(प्रदीपः) सर्वस्य वेति । आत्माद्वैतदर्शनेनेति भावः ॥ ऋषिरिति । वेदः सर्वभावानां चैतन्यं प्रातिपादयतीत्यर्थः । वैचित्र्येण च पदार्थानामुपलम्भात्सर्वचैतनधर्मप्रसङ्गः सर्वत्र नोद्भावनीयः ॥

(उद्घोतः) वैचित्र्येणेति । चेतनेषु मनुष्येष्वपि नानाजातीयव्यवहारदर्शनादिति भावः ॥ सर्वत्र परिणामदर्शनेन चैतनाधिष्ठानं विना च तदसम्भवात्सर्वस्य तदधिष्ठितत्वं शयत इति तात्पर्यम् ॥

(इपधातुनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इमे इपयो बहवः पठ्यन्ते । तत्र न ज्ञायते—'कस्यायमर्थे सन्न विधीयते' इति ? ॥

(प्रदीपः) इम इति । शश्राश्यन्विकरणान्नय इत्यर्थः ॥ तत्रेति । इच्छेति निपातनं त्रयाणामपि संभवतीति मन्यते ॥

(उद्घोतः) मन्यत इति । छत्वमपि निपातनादिति तत्रावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इषेइछत्वभाविनः ॥

(प्रदीपः) छत्वभाविन इति । इच्छेति शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । छत्वं लक्षणेनैव सिद्धम् । तच्च शनिकरणस्यैव विहितमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यगभावश्चेति । भावे शस्य सत्त्वाद्यकः प्रातिरिति भावः ॥ शनिकरणस्यैवेति । गमियमिसाहचर्येणाकारविकरणस्यैवेत्रैहादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं कर्तुमन्विच्छति कर्तुमन्वेषणा अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । अन्विच्छतीति तौदादिकस्यैव रूपमिति भावः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि यस्य स्त्रियामिच्छेत्येतद्रूपं निर्पात्यते ॥

१ स इत्यस्योपमानोपमेयभाव इत्यर्थः । (र. ना.)

२ क्रियायाः साध्यैकत्वात्साध्यादित्यादिना केयटेनोक्तमित्यर्थः । (र. ना.)

३ अनुमानेत्यर्थः । (र. ना.)

४ कंसकाः, कंस इति कृत्यय इत्यर्थः । अनेन पाषाणादिमिमानां चैतनत्वं दर्शितम् । शिरीषवृक्षो यदा म्लानपणो शुक्लितपुष्पो भवति तदैव-
तुच्यते । अनेन वृक्षाणां तत्त्वं बोधितम् । सुवर्चलाऽऽदित्यपत्नी अन्वेति पर्येतीति वा । अनेनादित्यस्य तेजोमयपिण्डस्य चैतनत्वं ज्ञापितम् । कपिलकः कपिल-
वर्णो गीतस्तः । अनेन पशुषु तत्त्वं सिद्धम् । (र. ना.)

५ 'ऋषिः पठति' इत्यपि उदाहरणमेव सर्वसंमतमयोदर्शनात् । वेदस्य शब्दरूपस्यैरूपस्य वा चेतनमिच्छति पाठकर्तृत्वबोधनाय सर्वसंमतमयो-
नात् । अन्ये तु 'शृणोत प्रावाणः' इत्युदाहरणं वैदिकमिति दृष्टेयमित्येव—ऋषि-
पठति इत्युक्तमिति वदन्ति ॥

६ परिणामासंभवादित्यर्थः । (र. ना.)

७ सन्निति शेषः । (र. ना.)

८ तदर्थे सन्निति शेषः । (र. ना.)

कस्य चैतन्निपात्यते ? ।

कान्तिकर्मणः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्ह्यिति । अर्थविशेषे निपातनमाश्रितमिति भावः ॥ कान्तिकर्मण इति । कान्तिः कामनाऽभिलाषस्तत्क्रियस्येत्यर्थः ॥ अन्विच्छतीत्यस्य गवेषयतीत्यर्थः, न तु कामयत इति सन्न भवति ॥

(उद्द्योतः) तौदादिकस्यैव स्त्रियामिच्छेति निपातनात् कथं यत्सेवादिना समाधानमत आह—अर्थविशेषे इति ॥ यस्येति भाष्यस्य यदर्धकस्येत्यर्थः ॥ लोके कान्तिशब्दस्य शोभायां प्रसिद्धत्वादाह—कान्तिः कामनेति ॥

(क्रियाप्राधान्याधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेह ग्रामं गन्तुमिच्छतीति कस्य किं कर्म ? ।

(प्रदीपः) अथेहेति । क्रियाद्वयसन्निधानाच्चङ्क्रमणादिकामस्य गमनमात्रेष्वासंभवदन्वयास्य चोभयेष्वासंभवात् प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ग्रामस्य गतिकर्मत्वं गमेरिपिकर्मत्वं च स्पष्टमेवेति कथं स्पष्टेष्टात्राह—क्रियाद्वयेति ॥ चङ्क्रमणादिकामस्य अत्रुद्देश्यकगमनादिकामस्य ॥ अन्यस्य प्रागप्रतिकामस्य ॥

(समाधानभाष्यम्)

इपेरुमे कर्मणी ।

(प्रदीपः) इपेरुमे इति । यो हि ग्रामगमनमिच्छति तस्मैपिक्रियोग्यभयनीष्टितं न केवलं ग्रामो नापि केवलं गमनमित्यर्थः ।

(उभयोरिपिकर्मत्वमाधकभाष्यम्)

यथेवं ग्रामं गन्तुमिच्छति ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां न प्राप्नुतः ॥

(प्रदीपः) यथेवमिति । इपिकर्मत्वे प्रागस्य गतिकर्मत्वभाष्यादिति भावः ।

(उद्द्योतः) इपिकर्मण इति । उभयोरिपिकर्मत्वे प्रागस्य गतिकर्मत्वभाष्यात् नन्वमात्रस्य चोपमिति भावः ॥

(ग्रामस्य गतिकर्मत्वाङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म । इपेर्गमिः कर्म ।

(ग्रामस्य गतिकर्मत्वे वृषणभाष्यम्)

एतमपीष्यते ग्रामो गन्तुमिति । परसाधन उत्पत्तमानेन हेन ग्रामस्याभिधानं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) परसाधन इति । परमेधेः साधनं नरकर्मण इत्यत्र उच्यते । एष गमनमेव न तु ग्राम इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) एतमेति । एतमेवमेतत्तमः । इत्येति कान्ति-इति कान्तिर्न किंचित् अस्ति न चोपमिति भावः ॥

(ग्रामे उभयक्रियाकर्मत्वाङ्गीकारसिद्धान्तिभाष्यम्) एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म, इपेरुमे कर्मणी ॥

(प्रदीपः) एवं तर्ह्यिति । इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वाद्ग्राधान्याङ्गिन्नकक्षयोः कर्मणोरेकेन शब्देनाभिधानासंभवात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद् ग्रामस्यैवामिधानं लकारेण भवति । इपिक्रियायाश्चाख्यातवाच्यत्वात् प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तौरभिहितवचकासनाद् गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यां न भवतः ॥

(उद्द्योतः) नन्विपेरुभयकर्मत्वे कदाचिद्गमनरूपे कर्मणि प्रत्यये 'इष्यते' ग्रामं गन्तुमित्यपि स्यादत आह—इष्यते ग्राम इति ॥ ग्रामार्थत्वादिति । ग्रामप्राप्त्युद्देश्यकत्वादित्यर्थः ॥ अत एव गमनस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वाद्ग्राधान्यं तदाह—अप्राधान्यादिति ॥ एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्यादिति परास्तम् ॥ भिन्नकक्षयोरिति । प्रधानप्राधान्ययोरित्यर्थः ॥ नन्वेवं कदाचिद्ग्रामेण एवस्यादत आह—प्रधाने इति ॥ नन्वेवमपि गमिनिरूपितकर्मत्वस्यानभिधानात्ततो द्वितीया स्यादेवेति पूर्वोक्तप्रयोगापत्तित्तुन्दारेत्यत आह—इपिक्रियाया इति ॥ एतेन युगपदुभयत्र ग्रामस्य शाब्दान्वयासंभवाद् कदाचिदिष्यो कदाचिद्गमो शाब्दान्वयः तत्र यदा यत्र शाब्दोऽन्वयः तदा तत्र निभक्तिरिति 'इष्यते' ग्रामो गन्तुम् 'इष्यते' ग्रामं गन्तुमित्युभयमपीष्यते' इति परास्तम् ॥ एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म, इपेरुमे कर्मणी इति भाष्यविरोधात् ॥ कस्य किं कर्मत्वाद्युपक्रमभाष्यपयांलोचनयाऽस्यापि भाष्यस्य एकप्रयोगे उभयत्र ग्रामस्याख्यातशाब्दान्वयपरत्वत्वाभावात् । तथासति कदाचिद्गमेर्ग्रामः कदाचिदुभाविपेरित्येव स्पष्टत्वाय यदेति दिक् ॥

(सन्नन्तारसन्वारणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ सन्नन्तारसना भवितव्यम्—चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षितुमिच्छतीति ॥

(प्रदीपः) अथेति । प्रयोगदर्शनात्क्षणसम्बन्धात्वात् पृच्छति ॥

(आक्षेपमाधकभाष्यम्)

न भवितव्यम् । किं कारणम् ? । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः अर्थं प्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्सत्याध्याऽपरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति ॥

(प्रदीपः) न भवितव्यमिति । एकव्यक्तिच्छायाः तस्याथ पूर्वोक्तसंनिहितत्वाद् परः सन्न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्वेकया इच्छाया उत्पत्तिरिति इच्छान्तराभिधानात् प्रदीपः अर्थगत्यर्थस्य आह—इच्छाया एकव्यक्तिः ॥

तत्तद्व्यतिरिक्तविषयेच्छास्त्रेनैक्यादिति भावः ॥ इच्छाविषयेच्छायां तु न प्रत्ययः । इच्छाविषयेच्छाभावादित्यभिमानः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—एपितुमिच्छति ए-पिपिपतीति ॥

(प्रदीपः) न तर्हीति । इपिणैव धातुनेच्छाया अभिधानात् सन्न प्राप्नोतीति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः—एकस्यात्र इपेरिपिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य-वाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) एकस्येति । इच्छतीत्यत्र य इपिस्तस्यैपितु-मित्येतत्पदवाच्य इपिः कर्मत्वर्थः । तथा हि । कश्चिदालस्याद्युपहतोऽध्ययनादिविषयमिच्छामेवेच्छति ॥ सर्वकाल इति । समानकर्तृकेषु तुमुनित्यनेन तुमुनः कालसामान्ये विधानात् ॥

(उद्घोतः) नन्विच्छाविषयेच्छाभावात्कथमत्र सन्नित्यत आह—कश्चिदालस्यादीति । तुमुन्पुलानिति तुमुनो भविष्यति विधानात् कथं सर्वकालः प्रत्ययस्तत्राह—समानेति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

इहापि तर्हीकस्येपेः करोतिविशिष्ट इपिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य वाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति—चिकीर्षितुमिच्छतीति, तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्सन्नन्तारत्सनः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तं चापि ब्रुवता इपि सन इति वक्तव्यम् । भवति हि ब्रुगुणिसपते मीमांसिसपते इति ॥

(समाधानभूतेष्टिभाष्यम्)

'शैषिकान्मतुवर्थीयाच्छैषिको मनुवर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते' इति ॥ धातोः कर्मणः ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकम् ॥

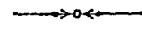
(प्रदीपः) शैषिकादिति । सत्प्रसङ्गेनान्योऽप्यनिष्टप्रत्ययो निर्धार्यते । प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तौ वाचनिको निषेधः । आकृतिपक्षे तु सकलक्षणप्रवृत्तौ तत्प्रवृत्तेः प्राक्तत्प्रत्ययान्तप्रकृत्यसंभवात्तदन्तात् प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीति न्यायानुवादेऽपि संपद्यते ॥ तत्र शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न भवति । शालायां भवः

शालीयो घटः तत्र भवमुदकमिति पुनश्चो न भवति । विरुपस्तु भवति—आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः तत्र भव आहिच्छत्रीयः ॥ तथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः सोऽस्यास्तीति पुनष्टव भवति । विरुपस्तु भवति—दण्डिमती सेनेति ॥ सन्नन्तान्न सनिष्यत इति । सरूप इत्यपेक्ष्यते साहचर्येण चान्न सादृश्यं लक्ष्यते तच्चाध्वरकमिति इच्छासन्नतादित्यर्थो लभ्यते ॥ ७ ॥

इति जैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) तत्प्रवृत्तेः । तत्तद्व्यतिरिक्तप्रवृत्तेः ॥ तत्प्रत्ययान्तेति । सनादिप्रत्ययान्तेत्यर्थः ॥ न्यायानुवादेऽयमिति । अनुवादफलं चान्यत्र व्यक्तियुक्तश्रयणेन त्वादितिदिः षट्त्वत्वमित्यादौ अनुवादेनान्नैव तदाश्रयणसोभनादित्याहुः ॥ परेतु आर्धधातुक इतिसुत्रभाष्योक्तरीत्या जातौ परत्वाश्रयत्वाभावात् तदवधित्वाभावात् वृद्धादित्वादि जातिपक्ष आश्रयितुं न शक्यते इति वचनमेवेदम् अत एव त्वान्तात् त्वसिद्धिरित्याहुः ॥ शब्दकृततादृश्यग्रहणे व्याख्यासांभवादाह—तच्चार्थेति ॥ ७ ॥

इति शिवभट्टसुतसतीर्णधननागोजीभट्टकृते प्रदीपोद्घोते तृतीयस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥



(३८६ क्यज्जविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. १ सूत्रम्)

६२५ सुप आत्मनः क्यच् ॥ ३।१।८ ॥

(चकारानुबन्धप्रयोजनाधिकरणम्)
(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ॥

(प्रदीपः) सुप आत्मनः ॥ ८ ॥ किमर्थ इति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

(उद्घोतः) सुप आत्मनः क्यच् ॥ ५ ॥ वक्ष्यमाण इति । केषां चित्प्रयोजनानात्मन्यथासिद्धिरूप इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तो भवन्तीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) सिष्यवृद्धिपरिशार्थं परिहाराभासमाह—चित इति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयम् तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् ॥

१ 'विचार्यते' ॥

२ शैषिकादिप्रत्ययेष्वेवैतन्न्यायाश्रयणसोभनादित्यर्थः । (र. ना.)

३ एवं च नित्यस्य 'हलन्ताच्च' इति सूत्रस्याभ्यविरोधवत्सोक्तिविरोधोपि दुष्परिहरति आर्धधातुक इति सूत्रेऽनुवृत्तिर्न विसरणीया ॥ 'नसाकृति-पदाथैस्त्र्यंभं न पदाथैः । द्व्यंभपदाथैस्त्र्यं चऽऽकृतिर्न पदाथैः' इति

विज्ञानानुसारेण जातिव्यक्तिपक्षयोरेकफलत्वे सिद्धे फलभेदकथनमेव कैयटस्य न युक्तिवद्भवति दाधिमथा ॥ वस्तुस्तु कचिद् आकृतिपदाथैवादिनोऽपि लक्ष्या-तुरोधेन कचिद् द्व्यंभं पदाथैः । तथा कचिद् द्व्यंभपदाथैवादिनोऽपि लक्ष्य-वशादेव कचिदाकृतिः पदाथै इत्यत्रैव पूर्वोक्तमाभ्यन्तव्यार्थं पक्षभेदेन फलभेद-कथनं कैयटस्य युक्तमेवेति वच्यम् । (र. ना.)

(प्रदीपः) प्रत्ययस्वरेणैवेति । यद्यप्यत्र धातुस्वरेण भाव्यं तथापि पूर्वं प्रत्ययस्वरो भवति । पश्चात्सतिविधौ धातुस्वर इति क्रमः ॥

(उद्द्योतः) पश्चादिति । एवं चान्तरङ्गत्वात्प्रत्ययस्वरङ्गत्वान्यथासिद्धिरुक्त्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

विशेषणार्थंस्तर्हि ।

क विशेषणार्थेनार्थः ? ।

‘अस्य च्चौ’ ‘क्यन्ति च’ इति । क्य इति ह्युच्यमाने अपि काकः श्येनायते अत्रापि प्रसज्येत ॥

(समाधानान्तरव्युधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । ‘तदनुबन्धकग्रहणे अतदनुबन्धकस्य ग्रहणं न’ इत्येवमेतस्य न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तदनुबन्धकेति । स एव यस्यानुबन्धः तस्य ग्रहणम् । यस्य तु स चान्यश्च तस्य न ग्रहणमित्येवमेतद्वचनसामर्थ्यादाधीयते ॥

(उद्द्योतः) ननु यत्किञ्चिदनुबन्धयुक्तस्य ग्रहणे तद्विरहितस्य ग्रहणभावो वचनमन्तरापि सिध्यतीत्यत्र आह—स एवेति ॥ उच्यते इत्येत्यर्थः ॥ वचनसामर्थ्यात् सावधारणो यदुनीहिराश्री-पदे ॥ अतद्वित्यादावपि शब्दपठितश्च स आधीयत इति भावः ॥ यद्यपि यदनुबन्धकत्वात् तदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

सामान्यग्रहणाविघातार्थंस्तर्हि ।

क च सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः ? ।

नः क्य इति ॥

(आरम्भग्रहणप्रयोजनकथनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

जघातमग्रहणं किमर्थम् ।

(उद्द्योतः) अथारम्भग्रहणं किमिति । इच्छापेक्षया कर्तारि परीतिप्रसः ॥

(समाधानभाष्यम्)

आत्मेच्छायां यथा स्यात् परेच्छायां मा भूत्—रागः पुत्रमिच्छतीति ॥

(प्रदीपः) आत्मेच्छायामिति । आत्मन इच्छेति दोष-पणां समाप्तः, न तु कर्तृपक्षः । सुबन्तद्वारकधारमन इच्छया संदन्धः, न तु साक्षात् तेषामर्थः—आत्मनः सुबन्तार्थं यदेच्छति तदा यथा स्यादिति । एवं परेच्छायामिति व्याख्येयम् ॥

(उद्द्योतः) न तु कर्तारि । तथा सति रागः पुत्रमिच्छती-

त्यादावपि प्रैतद् इति भावः ॥ शेषपक्षामपि साक्षात्सम्बन्धेनान्ये दोषस्तदवस्य इत्यत्र आह—सुवन्तेति ॥ आत्मशब्दः स्वपर्यायपणित्परः । आत्मनः पुत्रं परस्य दासमिच्छतीत्यादौ तु न दोषः इत्येवमाणरूपस्यात्मसम्बन्धित्वाभावात् ॥ परेच्छेति । परसम्बन्धि-सुवन्तार्थेच्छायामित्यर्थः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

क्रियमाणेऽपि वै आत्मग्रहणे परेच्छायां प्राप्नोति । किं कारणम् ? । आत्मन इतीयं कर्तारि पठ्ये । इच्छेत्यकारो भावे । स यद्येचात्मन इच्छति । अथापि परस्य । आत्मन परेच्छासौ भवति ।

(प्रदीपः) आत्मन इतीयमिति । क्रियाकारकसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः ।

(उद्द्योतः) कर्तारि पठ्येति । अनेनैव सम्बन्धेनेच्छायां तदन्वयात् ॥ परंपरासम्बन्धस्तु न पठ्यर्थस्तदाह—क्रियाकारक-सम्बन्धस्येति ॥ अन्तरङ्गत्वं साक्षात्सम्बन्धत्वम् । अत एव सुवन्तविशेषणत्वेन परिहारः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैप दोषः । नात्मग्रहणेनेच्छामिसंबन्धयते ॥ किं तर्हि ? । सुवन्तमभिसंबन्धयते—‘आत्मनो यत्सुवन्तम्’ इति ॥

(प्रदीपः) नात्मग्रहणेनेति । आत्मग्रहणोपादानसामर्थ्यात् । नष्टोपितारमन्तरेणेच्छा भवतीति व्यभिचाराभावादिच्छाया विशेषणस्य निष्कलत्वात् ॥

(उद्द्योतः) उपितारमिति । स पश्चात्पदार्थः इति भावः ॥

(अल्पग्रहणप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

यथात्मग्रहणं क्रियते, छन्दसि परेच्छायां न प्राप्नोति—‘मा त्वा वृका अधायवो विदन्’ । तस्मात्तदर्थं आत्मग्रहणेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

‘कस्मान्न भवति रागः पुत्रमिच्छतीति ।

(समाधानभाष्यम्)

असामर्थ्यात् ।

‘कथमसामर्थ्यम्’ । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

छन्दस्यपि तर्हि न प्राप्नोति—‘मात्वा वृका अधायवो विदन्’ ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यत्र विदोषः । अन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते ॥

कथं पुनरन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते ? ।

(प्रदीपः) कश्चात्मन इति । अणं व्यसनं दुःखासु-
च्यते । तस्मात्तमनो न कश्चिदच्छतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एवमात्मका हिंसा इति । एवंत्वभावा
हि परस्मैव दुःखमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ दुःखमिति । पापवाचिनाम-
शब्देन तत्कलं दुःखं उच्यते इति भावः 'दुःखीयति सुखतेतेः'
इत्यादिप्रयोगस्तु वास्तवदुःखात् सुखत्वभ्रमेणेच्छायां बोध्यः ॥

(भात्मग्रहणाप्रयोजनसाधकभाष्यम्)

ते चैव हि वृका एवमात्मका हिंसाः । कश्चा-
त्मनोऽघमेपितुमर्हति । अतोन्तरेणापि तृतीयस्य
पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते ॥

यथैव तर्हि च्छन्दस्यघशब्दात् परेच्छायां क्यञ्
भवति । एवं भाषायामपि प्राप्नोति अवमिच्छ-
तीति । तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्यम् ॥

छन्दसि कथम् ? ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्यघशब्दात् छन्द-
सि परेच्छायां क्यजिति । यद्यमाह "अश्वाघस्यात्"
इति, क्यचि प्रकृते ईत्ववाधनार्थमाकारं शास्ति ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । न च तदाचारक्यजर्थम् ।
छन्दस्यघशब्दादाचारं क्यचः प्रयोगाभावादिति भावः ॥

(सुवग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(भाक्षेपभाष्यम्)

अथ सुवग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् प्रातिपदिकान्मा भू-
दिति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः सुवन्ता-
दुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः । सुवन्तादुत्पत्तौ सत्यां पद-
संज्ञा सिद्धा भवति । प्रातिपदिकात्पुनरुत्पत्तौ सत्यां
पदसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

ननु च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा
सिद्धा । कथम् । आरभ्यते "नः क्ये" इति । तच्चा-
वश्यं चकव्यं सुवन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम् ।
तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विधयर्थं भवि-
ष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये विध्यर्थं भविष्यतीति । ननु सुखि-
त्वाभागे प्रातिपदिकानुवन्ताधोत्पत्तयमभिज्ञेयात् तत्र 'नः क्ये'
इत्यस्य नियमार्थं नान्तेभ्यः प्रातिपदिकैर्दुत्पत्तौ नलोपो न स्यात् ॥
विध्यर्थं तु याच्यतीत्यर्थं सुवन्तादुत्पत्तिपक्षे अत्रादिपदकार्यं
सादिति चेन्न, 'धातोः कर्मणः' इत्यतः कर्मग्रहणमनुवर्त्तते । तत्र
च भातुरूपं कर्म परिनिष्ठितत्वप्रयोजकप्रत्ययान्तरवनाकात्मम् ।
अतस्तत्सादन्यर्थात्तादृशस्य कर्मणो ग्रहणात् सुवन्तोऽप्राप्तेरिति
भाष्याशयः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्,
धातोर्मा भूदिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये धातोर्मा भूदिति । तितन्तात्तु न शक्तिः,
तस्य कर्मणाग्रप्रतिपदकत्वाभावात् ॥

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । धातोः सन्विधीयते,
स बाधको भविष्यति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति न सा-
वकाशाः । सावकाशाश्च सन् ॥ कोऽवकाशः ? ।
परेच्छा ॥

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

न परेच्छायां सना भवितव्यम् ॥
किं कारणम् ? ।
समानकर्तृकादित्युच्यते । यावच्चेहात्मग्रहणम्,
तावच्च तत्र समानकर्तृकग्रहणम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद् ।
चाक्यान्मा भूदिति—महान्तं पुत्रमिच्छति ॥

(प्रदीपः) महान्तं पुत्रमिच्छतीति । यद्यत्र सुव-
न्तसमुदायांत् परः क्यच्प्रत्ययः स्यात् तदा प्रत्यर्थार्थानिधाने
पदद्वयस्य प्रवर्तनात्परस्परस्य समासाभावाद्दुत्तरपदनिबन्धन-
मैत्वं न स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु महान्तं पुत्रमिति नियहेऽपि क्यचि सन्मह-
दिति समासे आत्वे च महापुत्रीयतीत्येव भाष्यमिति तदा न
भवितव्यमिति कथमत आह—यद्यत्रेति ॥ परस्परस्येति । अन्य-
त्रेकार्थीभावमापन्नयोर्निष्कृष्य परस्परस्य सामर्थ्याभावादिति भावः ॥
वस्तुतस्तु विशिष्टैकार्थीभावाभावेऽप्येकार्थीभावमात्रेण समासस्य सम-
र्थ्यग्रहादित्यभाष्यसम्मततया भावं भवत्येव । खरे तु भेदः सति-
शिष्टतया समासखरेण पुत्रीतीकारोदात्तत्वरूप इति भाष्याशयः ॥

१ काको किम् न कोऽपीत्यर्थः ।

२ 'सुप इत्यस्य' इत्येवोचितम् ॥

३ प्रातिपदिकादुत्पत्तिपक्षे नान्तेभ्यः क्वचि नलोपो न स्यादिति योजना ।

(र. ना.)

४ मल्यवार्थविशिष्टलसार्थानिधाने इत्यर्थः । (र. ना.)

५ 'शास्त्रं महत्' इत्यनेनेति भावः ॥

(इष्टापत्त्यभिप्रायेण प्रश्नभाष्यम्)

न वा भवति-महापुत्रीयतीति ॥

(इष्टापत्तिरारासाभिप्रायेण समाधानभाष्यम्)

भवति, यदैतद्वाक्यं भवति,—महान् पुत्रो महापुत्रः, महापुत्रमिच्छति महापुत्रीयतीति ॥ यदा त्वेतद्वाक्यं भवति-महान्तं पुत्रमिच्छतीति, तदा न भवितव्यम् ॥ तदा च प्राप्नोति । तदा मा भूदिति ॥

(उद्द्योतः) तदा न भवितव्यमिति । भाष्ये व्यचेति शेषः । तथा च स्वरेऽनित्यमिति भावः ॥ तदा च प्राप्नोतीति व्य-
जिति शेषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि सुव्प्रहणे कस्मादेवात्र न भव-
ति । सुवन्तं ह्येतद् भवति वाक्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतत् सुवन्तम् । कथम् ? । 'प्रत्ययप्रहणे यस्मात्स
तदादेवप्रहणं भवति' इति ॥

(उद्द्योतः) नैतत्सुवन्तमिति । सगुदायः कर्मणि भाषः ।
प्रलेखः कर्त्तव्ये कर्त्तव्यसमुदायस्याकर्त्तव्यदेवाप्रसङ्ग इति बोध्यम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यदत्र सुवन्तं तस्मादुत्पत्तिः कस्मात् भवति ? ।

(१०३३ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समानाधिकरणानां सर्वत्रावृत्तिर-
योगादेकेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न
भवति ॥ क्व सर्वत्र ? । समासविधौ प्रत्ययविधौ
च । समासविधौ तावत्—ऋद्धस्य रातः पुरयः,
महत् कथं धित इति । प्रत्ययविधौ—ऋद्धस्योपगो-
रपत्यम्, महान्तं पुत्रमिच्छतीति ॥ किं पुनः का-
रणं समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवतीति ? ।
अयोगादेकेन । न एतन्न पकेन पदेन योगो भवति ।
एतत्तावत् 'ऋद्धस्य रातः पुरय' इति, पृथ्वन्तस्य
सुदन्तेन सामर्थ्यं सति समासो विधीयते । यद्यात्र
पृथ्वन्तम् न तस्य सुदन्तेन सामर्थ्यम् । यस्य च
सामर्थ्यम् न तस्य पृथ्वन्तम्, वाक्यं नम् । ऋद्धस्यो-
पगोरपत्यमिति पृथीसमर्थादप्येव योगे प्रत्ययो

विधीयते यद्यात्र पृथ्वन्तं, न तस्यापत्येन योगः,
यस्य चापत्येन योगो, न तत् पृथीसमर्थम्, वाक्यं
तत् ॥

(प्रदीपः) समानाधिकरणानामिति । समानाधि-
करणानां पदानां मध्ये एकेन पदेनायोगात्समुदायेनैव योगाद्
वृत्तिर्न भवतीत्यर्थः । सगुणस्य हि पुत्रस्येपिणा संवन्धो न
केवलस्येति भावः ॥

(उद्द्योतः) समानाधिकरणनामेकेन संवन्धिनाऽयोगादिति
नार्थः । ऋद्धत्वविशिष्टराशः पुरुषेण संवन्धात् अत आह—मध्य
इति । निर्धारणे पृथीति भावः ॥ अयोगादिति । इच्छत्यादीना-
मिति शेषः ॥ न केवलस्येतीति । सविशेषणप्रयोगविषये इति
भावः ॥ यस्य च सामर्थ्यमिति । वाक्ये व्यपेक्षारूपमित्यर्थः ।
तदभावादेव तन्मूलक एकाधीभावो नेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

समानाधिकरणानामित्युच्यते । अथ कथं व्यधि-
करणानाम्—राशः पुत्रमिच्छतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि इदं पठितव्यम् 'सविशेषणानां सर्वत्रा-
वृत्तिरयोगादेकेन'—इति ॥

(१०३४ वाक्यकर्मत्वे दूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्वितीयानुपपत्तिस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वितीया तु नोपपद्यते महान्तं पुत्र-
मिच्छतीति । किं कारणम् ? । न पुत्र इपिकर्म ।
यदि पुत्रो नैपिकर्म, न चावश्यं द्वितीयैव, किं
तर्हि ? , सर्वा अत्र द्वितीयादयो विभक्तयो न स्युः,
महता पुत्रेण कृतं, महते पुत्राय देहि, महतः पुत्रात्
आनय, महतः पुत्रस्य स्वं, महति पुत्रे निवेदीति ।
तस्मात्तच्छक्यं वक्तुं न पुत्र इपिकर्मति । पुत्र
प्येपिकर्म । तत्सामानाधिकरण्यान्महतोऽपि द्विती-
यादयो भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) द्वितीयानुपपत्तिस्त्विति । यदि केवलस्य
प्रातिपदिकार्थस्येपिसंवन्धो नैष्यते तदा कर्मत्वाभावात् केवलात्
प्रातिपदिकाद् द्वितीया न प्राप्नोति, नापि सगुदायात्, तस्या-
प्रातिपदिकत्वाद् शून्ये न संख्याया विवक्षितायात् ॥ पुत्र ए-
वेति । तस्यैपिगततमत्वाद् शून्यानां चेष्ट्याप्रकर्षाभावात् ॥
न्ययमकर्मत्वेऽपि तस्यामानाधिकरण्येन संवन्धनातिमतिरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) गुणे चेति । इदं चिन्त्यम् । तस्मात्प्रातिपदिक-समुदायस्याप्रातिपदिकत्वेन समुदायात् स्यात् । किं च महान्तं पुत्रमित्युक्तमत्रेष्टद्वितीयानुपपत्तिरेवेति तत्रम् ॥ भाष्ये यदि पुत्रो नेपिकमेति यतः पुत्रो नेपिकमेत्यर्थः । ननुभयं कर्मेति वाच्ये पुत्र एवेत्यनुपपन्नमत आह—तस्यैवेति । प्रधानत्वादिति वक्तुं युक्तम् ॥ सामानाधिकरण्यनिबन्धनेति । समानाधिकरणविशेषणस्य विशेष्यसमानशक्तिकत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सविशेषणानामिति । एकस्यैकदा व्यपेक्षैकार्थीभावविरोधादिति भावः ।

(उद्घोतः) एकस्येति । सुब्रह्मणेन पदविधिषित्वास्तमर्थ-परिभाषोपस्थितेति भावः ॥ व्यपेक्षेति । विशेषणेन व्यपेक्षा, विशेष्येणैकार्थीभाव इत्यर्थः । ईदमेव सुब्रह्मणस्य फलमिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि 'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते' इति उच्यते, 'मुण्डयति माणवकम्' अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) सविशेषणानामिति सापेक्षोपलक्षणम् । अत एव 'ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष' इत्यत्र ऋद्धपदेनापि न समास इत्याशयेन शङ्कते—भाष्ये मुण्डयति माणवकमिति । एतेन 'मुण्डस्य शुण-शब्दत्वान्माणवकस्य द्रव्यशब्दत्वात्तस्यैव विशेष्यताया न्यायत्वेन मुण्डस्य कथं सविशेषणत्वमिहापास्तम् ॥

(प्रतिप्रसवेन समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि 'अमुण्डादीनामि'ति वक्तव्यम् ॥

(वृत्तीयस्याक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम्—'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्त-स्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते, अमुण्डादीनामि'ति ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

(पूर्वपक्षिभाष्यम्)

वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति—महान्तं पुत्रमिच्छ-तीति ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

अगमकत्वात् । इह समानार्थेन वाक्येन भवि-तव्यं प्रत्ययान्तेन च । यश्चेदर्थो वाक्येन गम्यते—

महान्तं पुत्रमिच्छतीति । नासौ जातुचित्प्रत्यया-न्तेन गम्यते—महान्तं पुत्रीयतीति । एतस्माद्धेतोर्गमः अगमकत्वादिति । न द्रूमः—अपशब्दः स्यादिति । यत्र च गमकं भवति, तत्र वृत्तिः, तद्यथा—मुण्ड-यति माणवकमिति ॥

(प्रदीपः) अगमकत्वादिति । लौकिके प्रयोगेऽनुमान-नादपि गव्यादिभ्यो गवाद्यर्थप्रतिपत्तिवद् महान्तं पुत्रमिच्छ-तीत्यादिवाक्यार्थस्य महान्तं पुत्रीयतीत्यादेः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः । सिद्धानां च शब्दानां संकरनिरासाय अन्वाख्यानं क्रियते, न त्वप्रयुक्तापूर्वेशब्दव्युत्पादनाय ॥ न द्रूम इति । अपशब्दो हि लोके प्रयुज्यते साधुशब्दसमानार्थश्च, अयं त्वप्रयुक्तत्वाद्-पशब्दव्यपदेशस्यापि न भाजनमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अनुमानादपीति । साधुनुमानादित्यर्थः । अपिना साधुस्वरणसंग्रहः । वस्तुतोऽपभ्रंशानामपि वाचकत्वमपिनां ग्राह्यम् ॥ भाष्ये—एतस्माद्धेतोरिति । अपशब्दः स्यादिति हेतोर्वृत्तिर्नैति न द्रूमः, किं तर्हि अगमकत्वादिति हेतोरित्यन्वयः, तदेवाह—सिद्धानामिति । अर्थप्रत्यायनायासाधुनामिवाय प्रयोगा-भावात् । किं तत्रिवृत्त्यर्थेन वचनेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये यत्र च गमक-मिति । मुण्डयतीति प्रयोगे मोण्डव्यसं क्रियारूपत्वेन कारकाशे नित्यसापेक्षतया गमकत्वमिति भावः ॥

(कथजन्तकारकनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथास्य कथजन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भावः कर्ता च ॥

(प्रदीपः) भावः कर्ता चेति । कर्माभावप्रतिपादनपरमे-तत् । अधिकरणादौ हि ल्युडादयो यथायोगं भवन्त्येव । भावस्य च लकाराद्युत्पत्तिमिति ततया साधनव्यपदेशः ॥

(उद्घोतः) कर्माभावेति । लकारावच्यसाधनानामेव प्रश्नादिति भावः ॥ नन्वेवं 'कानि साधनानि' इति प्रश्ने 'भावः' इत्युत्तरमसंगतम्, तस्य कियारूपस्य साध्यत्वेन साधनत्वाभावादत आह—भावस्य चेति । लकारनिमित्तमेव साधनशब्देनोच्यत् इति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अथ कर्म ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

नास्ति कर्म ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चायमिर्षिः सकर्मकः, यस्यायमर्थे कथञ्चि-धीयते ॥

१ केशकादेव सुवत्ताद् यथा स्यात् सविशेषणत्वे मा भूदित्येतेदेवेत्यर्थः । (र. ना.)

२ अव्योधकत्वादित्यर्थः । (र. ना.)

३ 'गमकत्वं' ।

४ 'समानार्थामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च' इति भाष्योक्तेः 'वा-

चकत्वाविशेषोपि नियमः पुण्यपापयोः' इति हर्षिकेभ्यः ॥

५ 'यजन्तधातोः कर्मभावत्वात् कथं कर्मणि मलयः संभवेत् ॥

६ 'कथञ्चिच्छावाचकस्य इत्येः सकर्मकत्वेन कथजन्तस्यापि सकर्मकत्वमेति शङ्काशयः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

अभिहितं तत्कर्मान्तर्भूतं धात्वर्थः संपन्नः, न चेदानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात् ॥

(प्रदीपः) अभिहितमिति । ततश्च जीवतीत्यादिव-
दिच्छाक्यजन्तस्याकर्मकरत्वात्कर्मेण लाघवाभावः । न चेदानी-
मिति । नियतविषयाया इच्छाया क्यजन्तेन प्रतिपादनात्-
स्याश्च वस्तुन्तरविषयीकरणाभावादिति भावः ॥

(उद्धोतः) नियतविषयाया इति । कर्मविशेषणकार्थी-
भावादित्यर्थः । अत एव कर्मान्तरेणानन्वयः । राजपुरुषो भार्याया
इतिवैदिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्ह्ययं सकर्मको भवति—अपुत्रं पुत्रमिवा-
चरति पुत्रीयति माणवकमिति ।

(प्रदीपः) कथं तर्ह्यिति । अत्रापि पुत्रैकर्मणोऽस्त्यन्त-
र्भाव इति प्रश्नः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः—हे ह्यत्र कर्मणी—उपमानक-
र्मोपमेयकर्म च, उपमानकर्मान्तर्भूतम्, उपमेयेन
कर्मणा सकर्मको भवति । तद्यथा—‘अपि काकः
इयेनायते’ इति । अत्र ह्यौ कर्तारौ । उपमानकर्ता
उपमेयकर्ता च । उपमानकर्तान्तर्भूतः, उपमेयकर्त्रा
सकर्तको भवति ॥

(प्रदीपः) हे इति । वाक्य एव कर्मद्वयमाकाङ्क्षित-
मित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) वाक्ये एवेति । क्यजयांचारस्य नियमेनोप-
मानविषयत्वेऽपि उपमानस्योपमेयसापेक्षत्वात्कर्मद्वयसद्भाव इति
भावः ॥ तत्र मुख्यं कर्मोपमेयमेव, उपमाने तु उपमेयसमानादिति-
कारवात्कर्मत्वव्यवहार इति तस्यान्तर्भूतत्वेऽपि न क्षतिरिति तात्पर्यम् ।
उपमानपुत्रकर्मक उपमेयमाणवकर्मक इति बोधः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अयं तर्हि कथं सकर्मको भवति—मुण्डयति
माणवकमिति ? ॥

(प्रदीपः) मुण्डयतीति । मुण्डगुणविशिष्टद्रव्यकर्मणो
धात्वर्थेऽन्तर्भावोवादिति भावः ॥

(उद्धोतः) ननु मुण्डयतीत्यत्रापि द्वयोः कर्मत्वं मुण्डं
करोति माणवकमिति विमर्शदर्शनादिति कथमत्र प्रश्न इत्यत आह—
मुण्डगुणेति । गोण्यस्य कर्मत्वे सति तस्याश्रयसापेक्षत्वेनासाम-
र्थ्यप्रसङ्गात्, मुण्डगुणविशिष्टद्रव्यस्यैव कर्मत्वमभ्युपेयम्, तस्य च
धात्वर्थेऽन्तर्भाव इति भावः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

अत्रापि हे कर्मणी सामान्यं कर्म, विशेषकर्म
च । सामान्यं कर्मान्तर्भूतम्, विशेषकर्मणा सक-
र्मको भवति ॥

(प्रदीपः) अत्रापि । ष्यन्तो धातुर्द्रव्यान्त्रमन्त-
र्भावयितुं शक्नोति, न तु विशेषं माणवकादिकमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च वृत्त्यैवात्र न भवितव्यम् । किं कारणम् ? ।
असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमस-
मर्थं भवतीति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । यद्यप्येतच्चोदितं च परिहृतं
च, तथापि गमकत्वागमकत्वविषयविभागप्रदर्शनाय पुनरुप-
न्यासः ।

(उद्धोतः) विशेषस्यापि कर्मत्वस्वीकारेऽसामर्थ्यमिति शङ्कते
भाष्ये—ननु चेति ॥ विषयविभागेति । मुण्डशब्दादेर्गिचि
गमकत्वम्, क्यच्यगमकत्वमिति—विषयविभागेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । नात्रोभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माण-
वकश्च । नहि माणवकत्वं क्रियते ॥ यदा चोभौ क-
रोतियुक्तौ भवतः, न भवति तदा वृत्तिः । तद्यथा ।
बलीवर्दं करोति मुण्डं चैनं करोतीति ॥

(प्रदीपः) नात्रोभाविति । मौण्ड्यमेव करोतियुक्त-
मिति मौण्ड्यं करोतीत्यत्रैवार्थं मुण्डयतीति गिजुत्पद्यत इत्यर्थः ।
मुण्डं करोति माणवकमित्यत्र तु वाक्ये कर्मत्वमेकस्यैव तत्सा-
मानाधिकरण्यात् द्वितीयस्माद् द्वितीयोत्पत्तिः । गुणप्रधानभा-
वश्च विवक्षावशादनियत इति माणवकादयो मौण्ड्याधारविशेष-
प्रतिपत्त्यर्थमुपादीयमानाः करोतियुक्ता न भवन्तीत्यर्थः ।
मुण्डयतेश्च क्रियाविशेषवाचिवात्तदपेक्षं माणवकादेः कर्मत्व-
मिति माणवकं मुण्डयतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः ॥ तद्यथेति ।
बलीवर्दमेवामर्शवन्धित्वेन करोति तं च मुण्डं करोतीति
युगपदुभयोः करोतिकर्मत्वे विवक्षिते मुण्डयति बलीवर्दमिति
प्रयोगो न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) मौण्ड्यमेवेति । वृत्तौ मुण्डशब्दो भावप्रधानः ।
अत एव भाष्ये न हि माणवकत्वं क्रियते इत्युक्तम्, तस्य च
वृत्तौ साध्यत्वस्यैव भानाद् क्रियारूपत्वेन कारकांशे नित्यसापेक्ष-
त्वाद् गमकत्वमित्यदोषः । धर्मिपरत्वे हि गुणविशिष्टद्रव्यस्योर्धा-
नेनासामर्थ्याद्भूतिर्न स्यादिति भावः ॥ वस्तुतो नित्यसापेक्षत्वाभावेऽपि
गमकत्वे वृत्तिर्भवत्येवेति बोध्यम् ॥ एकस्यैवेति । मुण्डस्यैवेत्यर्थः ।
मौण्ड्यरूपतदर्थस्यैवोत्पद्यमानत्वादिति भावः ॥ माणवकपदापेक्ष

१ यथा पुरवस्येन संकल्पित राहान्भवेनप्रार्थनायो गार्मयाद्यपि च न
गमतीति भावः । (र. गा.)

२ 'युग' इत्यर्थः ॥

३ भाष्य इति शेषः । (र. गा.)

४ गिज् न स्यादिति शेषः । (र. गा.)

५ मौण्ड्यस्यैवमेव । (र. गा.)

६ उत्पद्यतेन करोत्यर्थं सद् सामर्थ्याभावादित्यर्थः । (र. गा.)

सर्वथा करोत्यन्वयायोग्यत्वमेवेति बोध्यम् ॥ द्वितीयस्मात् । माण-
वकश्चदात् । ननु माणवको विशेषस्तत्सामानाधिकरण्यान्मुण्डाद्
द्वितीयेति युक्तम्, न तु विपरीतमत आह—गुणप्रधानेति । परि-
च्छेपपरिच्छेदकभाव इत्यर्थः । परिच्छेपसामानाधिकरण्यं परिच्छेद-
कस्येति भावः ॥ एवं च वाच्येऽपि मुण्डस्यैव करोति योग इति भावः ।
तदाह—माणवकादय इति । यद्यपि वाच्ये मुण्डशब्दो धर्मि-
परस्तथापि तस्य सामान्यशब्दत्वात्तद्विशेषाकाहायां तदन्वयेऽपि
माणवकस्य न साक्षात्करोति युक्तत्वमिति बोध्यम् । एवं चात्र वृत्तौ
'कटोऽपि कर्म, भीष्मादयोऽपीति न्यायो नास्त्विति तात्पर्यम् ॥
ननु तस्य करोति योगभावे कथं वृत्तौ माणवकस्य कर्मत्वं कथं च
द्वितीयान्तत्वमत आह—मुण्डयतेति । मौण्ड्यरूपक्रियाश्रयत्वात्-
कर्मत्वमिति भावः । एवं च कृतपूर्वा कटपिति वद्वृत्तिरिति तत्रम् ।
ननु वलीवर्दस्य क्रियमाणत्वासंभवादाह—वलीवर्दमेवात्मसंय-
न्धत्वेनेति । वलीवर्दशब्दस्य चिन्नादिपरत्वे तु न शङ्कापि ॥
प्रयोगो न भवतीति । राजपुरषो देवदत्तखेलादाविवासामर्थ्या-
दिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कामं तर्ह्येनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यः—माण-
वकं मुण्डमिच्छतीति । नोभाविषियुक्ताविति ॥

(प्रदीपः) कामन्तर्ह्यंति । अत्रापि मौण्ड्यमेवेष्यते
माणवकस्तु तदाधारविशेषप्रतिपादनयोपात्त इति भावः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

न कर्तव्यः । उभावत्रेपियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च ।
कथम् ? । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति
माणवकस्यमसौ मौण्ड्यमिच्छति ।

(प्रदीपः) उभावत्रेति । माणवकस्य मौण्ड्यकरणेन
संस्कार्यत्वाद्भवोः कर्मत्वे सापेक्षत्वादेकतरस्याप्रत्ययोत्पत्तिर्न
भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उभयोः कर्मत्वे इति । इषि निरूपिते इति
शेषः ॥ सापेक्षत्वादिति । मुण्डस्य माणवकः समानाधिकरणं
विशेषणमिति सापेक्षत्वमिति भावः ॥ यत्तावताप्यन्ते गमकत्वं वय-
च्यगमकत्वमिति दर्शितम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि न प्राप्नोति मुण्डयति माणवक-
मिति । अत्रापि ह्युभौ करोति युक्तौ मुण्डो माणव-
कश्च । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति । किं
तर्हि ? । माणवकस्यमसौ मौण्ड्यं निर्वर्तयति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये माणवकस्यमसाविति । एवं च तद-
द्वारा माणवकस्येच्छाविषयत्वत्करोत्यर्थविषयत्वमपीत्यभिमानः ।
यद्यपीपि फलेच्छाश्रयत्वं तस्य वक्तुं युक्तम्, न तु करोति फलेत्पत्या-
श्रयत्वं तस्येति उभयोः करोति युक्तत्वाभावस्तथापि विशिष्ट्वेपेण
तस्यापि तदाश्रयत्वमित्यभिमौनेनैकदेशिनः शङ्क्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि मुण्डादयो गुणवचनाः । गुणवचनाश्च
सापेक्षाः । तत्र वचनास्तापेक्षाणां वृत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) गुणवचनाश्चेति । वचनसामर्थ्यात्सापेक्षे-
भ्योपि मुण्डादिभ्यः प्रत्ययो भवति, वयचप्रत्ययस्तु निरपेक्षेभ्यः
पुत्रादिभ्यः सावकाश इति माणवकं मुण्डमिच्छतीत्यादौ सा-
पेक्षेभ्यो न भवति ॥ नन्वयमपि णिञ् गुणमात्रविवक्षायां
सावकाशो मुण्डयत्ययं नापितः प्रवीणो मौण्ड्यकरण इत्यर्थाव-
गमात् । ततश्च द्वयविशेषापेक्षायां प्रत्ययो न प्राप्नोति ॥ नैव
दोषः । तत्करोतीति सिद्धे णिचि पुनर्विधानमिदं सापेक्षे-
भ्योऽपि मुण्डादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थमेव ॥

(उद्घोतः) एवं च मुण्डपदार्थस्य विशेषापेक्षत्वेनासाम-
र्थ्यम् ॥ इतादुभयत्रापि मुण्डशब्दो धर्मिपर इति तद्भावस्तमभ्युपेय
परिहरति—एवं तर्ह्यंति । गुणवचना इत्यस्य गुणप्रवृत्तिनिमित्तका
इत्यर्थः । सापेक्षा इत्यस्य परिच्छेपविशेषसापेक्षा इत्यर्थः ॥ ननु
मुण्डो नित्यतापेक्षोऽन्यथा वा । नाचः । राजपुरषादौ सावकाशस्यापि
समाप्तस्य गुरुकुलादौ प्रवृत्तिवदत्रापि वयजापतेः । नान्यः, णिचो-
ऽन्यनापत्तेः असापेक्षे चारितार्थादिति शङ्कते—नन्विति ॥ नैव
दोष इति । वचनादिति भाष्यस्य तत्करोतीति सिद्धे वचनसाम-
र्थ्यादित्यर्थः । इति भावः । न च तत्करोतीत्यनेन प्रातिप-
दिकादुत्पत्तेः सुशन्तादुत्पत्त्यर्थमिदमावश्यकम्, विशेषाभावात्
णिचि नैवाच्च ॥

(समाधानभाष्यम्)

अथ वा धातव एव मुण्डादयः ॥
न चैव ह्यर्था आदिभ्यन्ते क्रियावचनता च
गम्यते ॥

(प्रदीपः) धातव इति । सौत्रा धातवो मुण्डादयस्ते-
भ्यश्चुरादिवत्सार्थाधिके णिजित्यर्थः ॥

न चैवेति । यद्यपि क्रियाविशेषाभिधातित्वं मुण्डादीनां
नैवोपात्तं तथापि स्वाभाविकत्वादर्थान्निधानस्य प्रयोगादेव तद-
वसीयत इत्यर्थः । यथा कण्डादयो द्विविधास्तथा मुण्डादय इति
भावः ॥

(उद्घोतः) सौत्रा इति । उत्तरस्यैव स्यात्तदुग्रहणस्य पूर्वम-

१ यथाऽनाविधितकर्मकत्वरूपकर्मकत्वमाश्रित्य पूर्व भावे कर्मत्वमेवेति तद्वि-
वृत्त्यन्तरं कटस्य संवन्धलास्य चागुक्तात्वाद् द्वितीया तथा पूर्वं मुण्डयतीति वृत्तौ
तस्मात् प्राङ्गोभ्योऽस्यक्रियाश्रयत्वेन माणवकस्य कर्मत्वमिति भावः । (र. ना.)
२ मौण्ड्यविशिष्टरूपतया माणवकस्यापि करोति फलेत्पत्याश्रयत्वमित्यर्थः ।
(र. ना.)
३ अभिमानोक्तिस्तु माणवकस्य वस्तुत उभयस्याश्रयत्वाभावादिति । (र. ना.)
४ 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रे मुण्डमहणसामर्थ्यादिति भावः ॥

५ प्रातिपदिकादुत्पत्त्यावपीत्यादिः । तथा च प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सुशन्तादु-
त्पत्तौ वा न फले विशेषे इति भावः । (र. ना.)
६ यद्यपि न चैव हि मुण्डादीनामर्था आदिवचने साक्षादुपादीयन्ते तथापि
च क्रियावचनता प्रागेव गन्तते इति शेषपूर्तिपूर्वकं संवन्धः । (र. ना.)
७ 'यथा च' ॥
८ 'धातोरकाचि' इत्युत्तरस्यैव इत्यर्थः ॥

प्रकर्षादिति भावः ॥ भाष्ये न चैवेति शङ्का । क्रियावचनतेत्युच्यते-
मिति व्याचष्टे—यद्यपि' इति । यथा कण्ठ्वाद्य इति । तथा च
धातुभ्यो णिच् प्रातिपदिकेन वाक्यमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अथ वा नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्य-
यश्च । यदा वाक्यम्, न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः,
सामान्येन तदा वृत्तिर्भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थि-
ना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । मुण्डयति क्रम्, माण-
चकमिति ॥

मुण्डविशिष्टेन वा करोतिना तमाहुमिच्छति ॥

(प्रदीपः) मुण्डविशिष्टेनेति । पूर्वस्मिन्परिहारे कर्म-
विशेषानपेक्षायां प्रत्ययोत्पत्तिरित्युक्तम् । अस्मिन्स्तु यथा गां
दोग्धि पय इति शुद्धस्य दुहेर्गवा पूर्वं संवन्धः पश्चात्तु गोदु-
हिना पयसः । एवं शुद्धः करोति मौण्ड्येन संवध्यते मौण्ड्यवि-
शिष्टन्तु माणवकेनेत्युच्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये परिहारान्तरमाह—मुण्डविशिष्टेन
चेति ॥ ननु पक्षद्वयेऽपि 'पूर्वं करोतेमुण्डसंवन्धः, पश्चान्माणव-
कस्य संवन्धः' इति प्रतीतेः को विशेषोऽत आह—पूर्वस्मिन्निति ॥
अथवा नेदमुभयमिति परिहारे इत्यर्थः । तत्र पूर्वं कर्मविशेषस्या-
नपेक्षायात् असंवन्धः । उत्तरत्र स्वपेक्षायामपि बहिरङ्गत्वात् पूर्व
संवन्ध इत्युच्यते इति विशेष इत्यर्थः ॥ गवा पूर्वमिति । प्रधान-
व्यापारेणाप्यमानत्वादिति भावः ॥ पश्चात्स्विति । विशेषैवव्यापारे-
णाप्यमानत्वादिति भावः ॥ अन्तस्वित्त्वस्तुविभागानुकूल[व्यापारानु-
कूल]व्यापारो हि दुहेर्धरः ॥ मौण्ड्यविशिष्टस्तु माणवकेनेति ।
मौण्ड्यद्वारेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अथ वोक्तमेतत्—नात्र व्यापारोऽनुगन्तव्यः ।
गमकत्वादिह वृत्तिर्भविष्यति मुण्डयति माणव-
कमिति ॥

(प्रदीपः) अनेनैव न्यायेन माणवकं मुण्डमिच्छतीति
वयम् प्रामोतीत्याशङ्क्याह—अथ वेति । व्यापारो नाह-

यणीयः प्रयत्नमन्तरेणापीष्टस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । कर्मैवागम-
कत्वाच्च भवति । तदुक्तं हरिणा—

सदपीच्छाक्यचः कर्म तदाचारक्यचा हृतम् ।
वाक्यवाच्यमतोऽव्यक्तैर्यथाभ्यासः क्रमादिष्विति ॥

(उद्द्योतः) व्यापार इति । 'सामैक्षेभ्योऽपि मुण्डादिसञ्च-
रामसामर्थ्यादित्येवंरूपो, 'धातवः' इत्येवंरूपो वा, 'नेदमुभयम्'
इत्यादिरूपो वेत्यर्थः ॥ अगमकत्वादिति । अयं भावः—
प्यन्तवृत्तौ मुण्डशब्दो भावप्रधान इत्युक्त्याप्येन भवति वृत्तिः ।
व्यजन्तवृत्तौ तु धर्मपर एवातस्तत्र नेच्छाक्यञ्, असामर्थ्यात् । अत
एव क्यजन्तात्समादात्कारार्थप्रतीतिरेव तदाह—सदपीति । न्यायतः
संभवदपीत्यर्थः ॥ आचार क्यचाहृतं निरवकारीकृतं, निरूढतया
तदर्थस्यैव प्रतीतेरिति भावः । अतस्तद् वाक्यवाच्यमेव माणवकं
मुण्डमिच्छति इत्यनेनैव बोधनीयम्, न तु व्यजन्तेन ॥ तत्र हेतु-
माह—अत इति । व्यजन्तादव्यक्तैरित्यर्थः । यथा क्रमादिधातुषु
अभ्यासः पौनःपुन्यं वाक्येनैव गम्यते न तु यदा, तत्प्रकृतिकस्य
तस्य कौटिल्ये निरूढेरिति भावः ॥ अन्यत्रोक्तं हरिणा—

"सदपीच्छाक्यचः कर्म वाक्य एव प्रयुज्यते ।
प्रसिद्धेन हृतः शब्दो भावगर्हाभिधायिना ।
अभ्यासे तुल्यरूपोऽपि न यदन्तः प्रवर्तते ॥" इति ॥

एतेन 'वेदादिविषयोऽभ्यासो यथा क्रमैर्दिषु व्यज्यते इत्यर्थः ।
यदा विसर्गरहितपाठेनाभ्यासेन वर्णक्रमादिविषयाभिव्यक्तैरित्यर्थो
विवरणकारोक्तोऽपास्तः ॥ एतदेवात्र मुख्यं समाधानमिति ध्वन-
यितुमस्य पुनैरुच्यते ॥ एवं च मुण्डादिसृजं प्रपञ्चाधर्मेवेति बोधयम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेह क्यचा भवितव्यम्—इष्टः पुत्रः, इष्यते
पुत्रः ? ॥

अथेहेति । इच्छाक्यजन्तात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्तिः प्रका-
रान्तरेणाशङ्क्यते । तथा हि—यद्यत्र क्यञ् भवति तदे-
च्छामात्रस्य क्यचाभिधानादवश्यं कर्मणोऽभिधानाथ तद्वाचिना
प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम् । यथा पुत्रीयतीति कर्त्रभिधानाय तिपा ॥

(उद्द्योतः) नन्वकर्मकत्वावयवजन्तात्कर्मणि प्रत्ययो नेति

१ 'न पौष घर्षा आदिद्वयने' इत्यागदी 'मद्यपि' इति, अन्ते 'तथापि'
इति शेरुत्तरो न घटयो एतनीय इति प्रदीपयोऽपि प्रतीये ॥ यद्यपि घटम्याद-
योः हि घटान्तरेनोत्पन्नगीवाः तथापि मुण्डदीनां एतन्नमतीपरिमानमपि
दोर्भयम् ॥ कण्ठ्वाद्य एव घटान्तरोप्या इति प्रदीपानुप इति भावः ॥
२ गोत्रमप्यारोह्यार्थः । (र. ना.)
३ गोत्रमप्यारोह्यार्थः । (र. ना.)
४ गोत्रमप्यारोह्यार्थो यद्यपि पुत्रोपि गोत्रमप्यारोह्यार्थो तथापि प्रधानव्यापार-
विशेषानपेक्षायां प्रत्ययोत्पत्तिरिति भावः ॥
५ अथयोः प्रत्ययः, तत्रावश्यं इत् पूर्वमिति षष्ठी मुण्डयति माणवकमिति
नन्व अन्तस्वित्त्वस्तुविभागानुकूल इति बोधयम् । (र. ना.)
६ 'मद्यपि' इति ॥
७ 'मद्यपि' इति ॥
८ 'मद्यपि' इति । (र. ना.)

९ अतोऽहत्करणं माणवकं मुण्डमिच्छतीति । माणवर्गाभिधायिना मत्सिद्धेन
लोच्यते इत्यादिना भाष्यागर्भयो लोच्यते इत्यादि शब्दो हृत इत्यर्थः ।
कौटिल्यधीनं तुल्यरूपोऽपि संज्ञक्यते इत्यादि वचनोऽभ्यासे न प्रवर्तते
इत्यर्थः । (र. ना.)
१० मणवादादित्यर्थः । (र. ना.)
११ एतेन पुनरुक्त एव विषयो धातुगठकविषयतामागमिक इति ध्वनयति ॥
एवं च मद्युपपत्तीत्यादां बहिरङ्गपरिवाचयान्तिवाच्यं मद्युत्पत्तये माष्यतात्पर्य-
तायम् न तु स्वयोक्तो—'अनुक्तोऽयं परिहारः—'न वा बहिरङ्गपरिवा-
च्यताम्' इति मीमांसक इति स्वयमेव नानुपपत्त्यावयवताम् ॥ तथा च नानुप-
पत्तिरिति वाच्यं बहिरङ्गपरिवाचयान्तिवाच्यं अमद्युत्पत्तये नैवत्यभिनेय इति बोधयम् ॥
इति दासिनामा ॥ माणवर्गात् भावं दासिनाभिधायित्वात्संगम । एवमित्यु विषये
एतन्न अनागतस्य पुनरुक्तं माणवर्गात्परिवाच्यं गोत्रारोहणं निवाच्यं बहिरङ्गपरि-
वाच्यताम् मद्युत्पत्तये माणवतायाम् एवमित्यु विषये पुनरुक्तव्यापारिणि । (र. ना.)

प्रागुक्तमेव तत्किमर्थे हेत्वनेनोच्यते इत्यत आह—इच्छा क्यज-
न्तादिति ॥ कर्मणोभिधानायेति । पुत्र इति प्रथमान्तस्येष्टशब्द-
सामानाधिकरण्यात्कर्मत्वसङ्गायेऽपि तस्य तद्वाचकत्वाभावात्ततः
नयन्ति तेन कर्मणोऽनभिधानादिति भावः । एवं सर्वनाभिधान-
विषये बोध्यम् ॥

(समाधाने मतान्तरभाष्यम्)

केचिन्नावदाहुः—न भवितव्यमिति ॥ किं कार-
णम् ? । स्वशब्देनोक्तत्वात् ॥

(प्रदीपः) स्वशब्देनेति । इष्टशब्दसामानाधिकरण्या-
त्पुत्र इत्यनेन निर्मुक्तपिक्रियापेक्षकर्मभावस्यार्थस्य प्रतिपादना-
दित्यर्थः । अयमर्थः—यदा क्रियाफलस्य कर्मणः प्राधान्यं प्रति-
पिपादयिषितं तदा वाक्यमेव प्रयुज्यते 'पुत्र इष्ट' इत्यादि ।
न तु क्यजन्तः । तस्मात्कर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादात् ॥

(उद्घोतः) इष्टशब्देति । एवं च तत्सामानाधिकरण्या-
त्तदर्थगतकर्मत्वस्य साक्षात्कर्मत्वानिना केनाभिधानात् प्रातिपदिकार्थ-
मात्रपरत्वेन पुत्र इति सुबन्तस्य कर्मत्ववाचित्वाभावात् ततः न क्य-
जितिभावः ॥ निर्मुक्तेति । इतरसामानाधिकरण्याज्जातकर्मभावस्य
सत इत्यर्थः । निर्मुक्तेति पाठे स्ववाच्यतया लक्तकर्मभावस्येत्यर्थः ॥
स्वशब्देनोक्तत्वादिति भाष्यस्य स्वं कर्मत्वं तद्वाचकशब्देन केन
कर्मत्वोक्तेः । पुत्र इत्यस्य सुबन्तस्य कर्मत्ववाचकत्वाभावात् न भवि-
तव्यं तदर्थं क्यचेत्यर्थः ॥ यदा क्रियाफलस्येति । तथा च विग्रहे
फलस्य विशेष्यतया, पुत्रीयतीत्यादौ व्यापारस्य विशेष्यतया भिन्नार्थ-
त्वान्न तदर्थं क्यञ् किं तु पुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थ एव । कर्मणि च
फलस्य विशेष्यत्वम् 'इष्टः पुत्रः' इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधे-
नावयमङ्गीकार्यमिति भावः ॥ कर्मण इति । कर्मसंज्ञाप्रयोज-
कस्येत्यर्थः । वस्तु तदर्थं व्याख्या इति इह भवन्त इति मते उचिता ।
कर्मण इत्यस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकस्येत्यर्थः । इत्येवेतद्व्याख्योचिता,
अधिममतद्वये तु वस्तुतः कर्मत्वविशिष्टो यस्तद्वाचकादिति सूत्रार्थः
इत्याशयः ॥

(मतान्तरेण समाधानभाष्यम्)

अपर आहुः—भवितव्यमिति ॥ किं कारणम् ? ।
धात्वर्थेयं क्यजिबधीयते । स च धात्वर्थः केनचि-
देव शब्देन निर्देष्टव्य इति ।

(प्रदीपः) स च धात्वर्थ इति । इच्छायाः प्रत्यया-
र्थत्वं दशेयितुं वाक्यमुपादेशम् । तत्र वाक्ये कर्तृप्रत्ययः प्रयु-
ज्यतां कर्मप्रत्ययो वा । प्रत्यये लृप्पठेऽकर्मकलात्कर्मप्रत्ययो न
भवति ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

इह भवन्तस्तावदाहुः—न भवितव्यमिति । किं का-

रणम् ? । समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन
च । यश्चेहाथं वाक्येन गम्यते—इष्टः पुत्रः इत्यते
पुत्र इति । नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते ॥

(प्रदीपः) नासौ जातुचिदिति । प्रत्ययान्तस्या-
कर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये इह भवन्त इति । सर्वत्र वृत्तिवाक्ययोः
समानार्थत्वमेव । चित्रगुरित्वादि विग्रहेऽपि विशेष्यविशेषणभाव-
व्यत्यासात्तत्त्वमिति तदाशयः ॥

(१७३५ आपत्तिनिवारणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ क्यचिमान्ताव्ययप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्यचि मान्ताव्ययानां प्रतिषेधो
वक्तव्यः । इह मा भूत्—इदमिच्छति । किमिच्छति ।
उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छतीति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये मान्ताव्ययानामिति । मान्तत्वं न
सुबन्तविशेषणम् पुत्रीयतीत्यादेरसङ्गत्वात्पत्तेः । किं तु मान्तप्रकृति-
केत्यर्थः । तेन कैमिच्छतीत्यादावपि नेति बोध्यम् ॥

(परिगणनेनापत्तिवारणवार्तिकम्)

॥ * ॥ गोसमानाक्षरनान्तात् ॥ * ॥

"इत्येके वक्तव्यमित्याहुः । [गो-] गामिच्छति
गम्यति । समानाक्षर—घटीयति दधीयति मधूयति
कर्त्रीयति । नान्तात्—राजीयति तक्षीयति ॥ सुप
आत्मनः ॥ ८ ॥

(प्रदीपः) गोसमानाक्षरेति । अकारादयो दश स-
मानाः । तत्र लृवर्णान्तस्य प्रातिपदिकस्यासंभवात्कारान्तस्य
च सप्तानां ग्रहणम् । आस्तिन्त्यु न्यासेऽन्यासिः । वाच्यतीत्या-
द्यसिद्धिप्रसङ्गात् । भाष्यकारेण तु मतमेदप्रदर्शनायोप-
न्यासि ॥ ८ ॥

(उद्घोतः) तत्र लृवर्णेति । यद्यप्यनुकरणे लृकारान्तं
लृङ्कारान्तं ऋकारान्तं च संभवति, तथापि तत्र क्यचः प्रयोगद-
र्शनाभाव इत्यर्थः । ऋकारान्तस्य चेति । असंभवादित्यप-
कर्षः ॥ वस्तु तस्माद्देशानुकरणस्यैव लोके प्रयुज्यमानस्याभाव इति
तात्पर्यम् ॥ मतमेदेति । तथा चेदं मतमरुचिग्रस्तमिति भावः ॥
अन्ये तु अजन्तेभ्यो गोसमानाक्षरेभ्य एव अनुनासिकान्तेभ्यस्तु
नान्तेभ्य ष्येत्यर्थः । अत एव रैशब्दात्क्यञ् छान्दस इत्युक्तं
स्थानेऽन्तरतमप्येते भाष्ये ॥ वाच्यतीत्यादौ च न दोषः । वाच्यति
सुच्यतीति च, नः क्ये इति ष्येते भाष्ये प्रयुक्तमित्याहुः ॥ ८ ॥

१ पुत्रादिविषयकेच्छारूपक्रियायाः क्यजन्तवाच्यतायाः फलस्य इति क्रिया-
कर्मणः पुत्रादेरित्यर्थः । (र. ना.)

२ 'किमः कः' इत्यनेन कादेशे मान्तत्वविवातेऽपि प्रत्ययप्रकृतौ मान्तत्वेन
न क्यजावतिरिति भावः ॥

३ अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ इति दशेत्यर्थः । (र. ना.)
४ लृकारान्तस्य लृकारान्तस्य चेत्यर्थः । एवं हि वक्ष्यमाणसतत्वोपपत्तिः ।
(र. ना.)

(३८७ काम्यच्च प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥३११२ आ. २ सूत्रम्)

६२६ काम्यच्च ॥ ३ । १ । ९ ॥

(काम्यचञ्चित्करणप्रयोजनाधिकरणम्)
(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थञ्चकारः ? ।

(परिहारभाष्यम्)

स्वार्थः । चित्तोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातुखरेणाप्येतत्सिद्धम् ॥

(परिहारान्तरशङ्काभाष्यम्)

ककारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थं आदितश्चकारः कर्तव्यः ।

(प्रदीपः) काम्यच्च ॥ ९ ॥ आदित इति । अन्तेऽपि

कृत आदिकृतफलसंपादनादादितः संपद्यते । तथा हि । यदादौ क्रियते तदा ककारस्यानादिलादितसंज्ञा न भवति । एवमन्तेऽपि कृतश्चित्कार्येऽन्तोदात्तत्वे सिद्धे नियमार्थः संपद्यते—चिदेवायं व्यपदेश्यः,—न तुनुवन्धान्तरेण किदिति । (उद्द्योतः) काम्यच्च ॥ ८ ॥ ननु च स्यादितः पठे च्छ-भेदेः स्यादत आह—अन्तेऽपीति । नियमार्थतयादिपाठकलं संपन्न-मित्यर्थः ॥

अत उत्तरं पठति ।

(१७३६ चकारप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ काम्यचञ्चित्करणार्थक्यं

कस्येदर्थभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) काम्यचञ्चित्करणमनर्थकम् ककार-स्येत्संज्ञा कस्मान्न भवति ? । इदर्थभावात् । इत्कार्योभावाद्नेत्संज्ञा न भविष्यति ॥

(हेत्वसिद्धिप्रदर्शकभाष्यम्)

ननु च लोप एवेत्कार्यम् ॥

(हेत्वपत्तिभाष्यम्)

अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य कार्यार्थो वा स्या-दुपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । असति कार्ये यदि श्रवणमपि न स्यात् । उपदेशोऽनर्थकः स्यात् ।

१ 'युप अन्तः' कस्य काम्येति कृत्वा पठेति 'अनन्ति च' इति ककार एव सिद्धेऽपि चिदेव शब्दस्य चोर्गन्तव्येन जातानि मनोचान्दिति चेत्तद्वि समान्यतयापि आदिकृतमिति तु प्राथम्यमात्रं सिद्धम् ॥

२ अन्तः परिहारान्तरशङ्काया उच्यते पठतीत्यर्थः । आपादित्वात्सर्वविधिमि-थ्याः । (२. मा.)

३ उपदेशः ककारेणैव सिद्धम् । (२. मा.)

(कित्करणप्रयोजनभाष्यम्)

इदमस्ति कार्यम्—अञ्चित्काम्यति । कितीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयो-रङ्गस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञां लभते । न चायं धातोर्विधीयते ॥ (प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्ही प्रयोजनम् । उपयङ्काम्यति । कितीति संप्रसारणं यथा स्यात् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामः । यजादीनां यः किदिति ॥ कश्च यजादीनां कित् ? । यजादिभ्यो यो विहितः ॥

(प्रदीपः) यजादिभ्यो यो विहित इति । अर्थं तु सुवन्ताद्विहितः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

अथापि कथं चिदित्कार्यं स्यात् । एवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव द्विवचकारो निर्देशः—'सुप आत्मनः क्यञ्च काम्यचे'ति ॥ अथ वा छान्दस-मेतत् । दृष्टानुविधिः छन्दसि भवति । न चान्न संप्रसारणं दृश्यते ॥ काम्यच्च ॥ ९ ॥

(प्रदीपः) अथापीति । यदा यजादिभिः किञ्च विशेष्यते कार्यित्वेनैव यजादयो निर्दिश्यन्त इति भावः ॥ अथ-वेति । विजुषे छन्दसीति विचक्षन्दसि विधानात् ॥ इह वाक्यम्यतीति संप्रसारणं कित्कार्यमस्ति तस्मात् पूर्वं परि-हार आश्रयणीयः अथवा धातोः स्वरूपग्रहणे तदप्रत्यये कार्यविज्ञानम् ॥ ९ ॥

(उद्द्योतः) वाक्यम्यतीति । किञ्चिप्रच्छीति वार्तिकेन किञ्चिदर्थसंप्रसारणमिति ॥ अस्य प्रयोगस्य सत्त्वे दृढं मानं चिन्त्यम् ॥ पूर्वपरिहार इति । यजादिभ्यो विहित इतीत्यर्थः । वाच् अमित्य-वस्यायां काम्यच्च प्रवृत्तेर्नोयं वच्चादिभ्यो विहितः ॥ काम्यचञ्चि-त्करणमनर्थक्यमिति वार्तिकेतिरोधेन पुत्रकाम्यच्यतीत्यादौ सति शिष्टस्य स्वर बाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति चित्त्वमिति एतदन्तोक्तमापास्तम् ॥ ९ ॥

३ काञ्चिद्विगतमशरीरोपयङ्गामोद्वरगादिभिरु 'ययच् काम्यच्च' इति निर्देश दर्शयति रसिगन्तव्यमेव यादृजान्तरं दर्शयन् ॥ पूर्ववक्षित्कित्कित्-गोर्गन्तेऽपि पाठानामावात् ॥

४ भाष्यात्तदामोद्वरगादिशेषोपयङ्गामशरीरुमनेषु मकारो मकाररहित प्रयोगश्चेति । यत् 'ययच् इत्य' इत्यस्याङ्गानामिसत्य मकारस्य लोप इति भाष्यमन्तोर्ध्वं क्येयन्त्यामासा मकाररहित एव मकारः चाप्युक्तिं दाशयिष्यात् ॥

५ 'यति शिष्टमिति' इति यदमजर्षाद्युपयङ्गामे ॥

(३८८ क्यच्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. ३ सूत्रम्)

६२७ उपमानादाचारे ॥ ३।१।१० ॥

(१७३७ न्यूनतापूर्कवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधिकरणाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—कुटीयति प्रासादे । प्रासादीयति कुट्याम् ॥ उपमानादाचारे ॥ १० ॥

(प्रदीपः) उपमाना ॥ १० ॥ कुट्यामिति । उपमेये सप्तमीश्रवणाहुपमानमपि सप्तम्यन्तमिति कर्मविवक्षायामेतत्प्रयोगासंभवात् वार्तिकारम्भः ॥ १० ॥

(३८९ क्यच्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. ११ सूत्रम्)

६२८ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥३।१।११ ॥

(सलोपस्यान्वाचयशिष्टत्वाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

सलोपसन्नियोनेनायं क्यङ् विधीयते तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङ् स्यात्—पयायते । इह न स्यात्—अपि काकः श्येनायते ॥

(प्रदीपः) कर्तुः क्यङ् ॥ ११ ॥ सलोपविधौ कर्तुरिति स्थानवष्टी । सकारेण कर्तुर्विशेषणात्तदन्तविधिसङ्गादाद् हंसायत इत्यादौ सलोपाभावः ॥ सलोपसन्नियोनेनेति । एकवाक्यतां संनियोगार्थं च चशब्दं मत्वा चोद्यते ॥

(उद्घोतः) कर्तुः क्यङ् ॥ ११ ॥ एकवाक्यतोपपादकं संनियोगार्थं चेत्यादि । एतावतैकैकवाक्यतेति व्यवहारः ॥ एतेन विधेयानेकत्वात्कथमेकवाक्यतेत्यपास्तम् ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

नैतदस्ति । प्रधानशिष्टः क्यङ्, अन्वाचयशिष्टः सलोपः—यत्र च सकारं पश्यसीति । तद्यथा—कश्चिदुक्तो 'ग्रामे भैक्षं चर देवदत्तं चानय' इति । स ग्रामे भैक्षं चरति, यदि च देवदत्तं पश्यति तमप्यानयति ॥

(प्रदीपः) वाक्यभेदमन्वाचये च चशब्दमाश्रित्य परिहारः ॥

(१७३८ न्यूनतावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स लोपो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) सलोपो वेति वक्तव्यम् । पयायते पयस्यते ॥

(१७३९ न्यूनतावार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ओजसोप्सरसोर्नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओजसोप्सरसोर्नित्यं सलोपो वक्तव्यः । ओजायमानं योऽर्हि जघान । अप्सरायते ॥

(मतान्तरभाष्यम्)

अपर आह—सलोपोऽप्सरस एव । ओजस्यत इत्येव भवितव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम्—'ओजायमानं योऽर्हि जघान' इति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

छान्दसत्वात्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अपर आहृति । मतभेदप्रदर्शनाद्योपन्यासः न त्वयं स्थितः पक्ष इत्याहुः ॥

(उद्घोतः) इत्याहुरिति । अत एव उपक्रमभाष्ये पयायते इत्यत्रैव क्यङ् स्यात् सलोपसंनियोगशिष्टत्वादिति शङ्कायां तत्प्रयोगाभावरूपं समाधानमनभिधान्यन्यदेव समाधानं कृतम् ॥

(१७४० न्यूनतावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आचारेऽवगल्भङ्गीवहोडेभ्यः क्त्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) आचारेऽवगल्भङ्गीवहोडेभ्यः क्त्वा वक्तव्यः । अवगल्भते । अवगल्भायते । विङ्गीवते । विङ्गीवायते । विहोडते । विहोडायते । किं प्रयोजनम् ? । क्रियावचनता यथा गम्यते ॥

(प्रदीपः) क्रियावचनतेति । आचारलक्षणक्रियावचनतेत्यर्थो विवक्षितो, धातुपाठे हि पाठात्पार्था क्रियावचनता सिद्धैव ॥

(उद्घोतः) क्रियावचनत्वस्य धातुगणमध्ये तत्तदर्थेविशिष्टानां पठितत्वादेव सिद्धत्वादाह—आचारेति ॥

(क्तिन्विधिवैयर्थ्यभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातव एवावचत्त्वाद्भादयः ॥

(शङ्काभाष्यम्)

नै चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते ॥

(प्रदीपः) न चैव हीति । अनेकार्थत्वाद्धानुनामाचारक्रियावृत्तित्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये न चैव ह्यर्था इति । अस्य 'धातुपाठे' इति शेषः । अर्था इत्यस्य सर्वे अर्था इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

क्रियावचनता च गम्यते ।

(उद्घोतः) क्रियावचनतेति । तादृशक्रियेत्यर्थः । गम्यत इत्यस्य लोकत इति शेषः । अनिर्दिष्टार्थधातुनामेवानेकार्थत्वमित्येतद्भाष्यार्थमन्ये ॥

(क्तिन्विधिप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवगल्भा विङ्गीवा विहोडा । "अप्रत्ययात्" इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

मा भूदेवम् । "गुरोश्च हलः" इत्येवं भविष्यति ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवगम्भांचक्रे चिह्नीवांचक्रे । विहोडांचक्रे । "कास्पत्ययादाममन्त्रे लिटि" इत्याम् प्रत्ययो यथा स्यात् ॥

अपर आह—

(१७४१ किटिवधिसतान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे किञ्च वक्तव्यः । अश्वति गर्दभतीत्येवमर्थम् ॥ * ॥

(प्रदीपः) अश्वतीति । प्रातिपदिकादेवायं किटिवधीयते न सुबन्तात् । तेन पदस्वाभावाद्दोगुण इति पररूपत्वं भवति । एतच्च सर्वेभ्य इति वक्तव्ये सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वचनाल्लभ्यते ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

न तर्हि इदानीं गवभाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? । आत्मनेपदार्थाननुबन्धानासङ्क्षयामीति । गवम् ह्रीव होड ॥ कर्तुः क्यङ् ॥ ११ ॥

(प्रदीपः) आत्मनेपदार्थानिति । वाक्येऽकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिशैष्येते इति भावः ॥ ११ ॥

(उद्घोतः) वाक्ये इति । वार्तिके इत्यर्थः ॥ अकारस्येति ॥ ननु किप इकारस्यैवानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं च प्रतिघायता किमनेवानुबन्धप्रयकारणेनेति चेन्न । अश्वतीत्यादावप्यात्मनेपदापत्तेः । अतिरिक्तकिपदकरणे तु गौरवमिति भावः ॥ भाष्ये आत्मनेपदार्थानित्यादेरानुबन्धप्रयकारणेनेति शेषः ॥ आसङ्क्षयामीति । तदुण्विशिष्टमवगोन्तर प्रथेणेनोपदेश्यामीत्यर्थः । अत एवेत्संज्ञा । अन्यथा ह्रीवादीनां पचावजन्तानां किवर्धमनुवादेनोपदेशाभावास्ता न स्यात् । प्रथेणे तु तस्य मानान्तरेण सिद्धभावाद्दुपदेश एव । तद्विशिष्टस्य ह्रीवादेरप्युपदेश एवेति अनुबन्धानामेकान्तत्वे कर्णसाधने उपदेशशब्दे च न दोषः । अतएव प्रत्यायान्तादात्मो मित्येव न विशेष इति हस्वनघाप इति सूत्रस्य भाष्यं संगच्छते । अन्यथाऽवगम्भादिहलन्तप्रकृतिके विशेषः स्यात् । अन्यहलन्तेभ्यस्वाचारे किञ्चेति तदाशयः ॥ ११ ॥

(३९० वयदप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ० ५ सूत्रम्)

६२९ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च

हलः ॥ ३ । १ । १२ ॥

(हलोपस्यान्वाचयशिष्टवाधिकरणम्)

(भाक्षेपभाष्यम्)

हलो लोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते । तेन यत्रैव हलो लोपः, तत्रैव प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) भृशादिभ्यो ॥ १२ ॥ हल इति । हला भृशादयो विशेष्यन्ते तेन हलन्तानामेव क्यङ् लोपाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भृशादिभ्यो ॥ १२ ॥ ननु भृशादीनां हलघटितानामेव सत्त्वाच्चत्रैव प्राप्नोतीत्यस्य व्यावर्त्तनाभाव इत्यत आह—हलेति । आश्रया निमित्तविपरिणामेनेति भावः । अन्यथा हि सर्वत्र हलो लोपः स्यादित्यापादयेदिति आशयः ॥

(भाक्षेपपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । प्रधानशिष्टः क्यङ्, अन्वाचयशिष्टो हलो लोपः यत्र च हलं पश्यसीति ॥

(प्रदीपः) प्रधानशिष्ट इति । वाक्यभेदेन सर्वेभ्यो भृशादिभ्यः क्यटं विधाय हलन्तानां लोपो विधीयत इत्यर्थः । अन्यथाऽनर्थकः पाठः स्याद् हलन्तानाम् ॥

(१७४२ न्यूनतावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्—क दिवा भृशा भवन्तीति ॥

(प्रदीपः) क दिवा भृशा भवन्तीति । ये रात्रौ भृशालोका नक्षत्रादयस्ते दिवसे क प्रदेशे भवन्तीत्यर्थः । अत्राभूततद्भावभावः ॥

(उद्घोतः) भृशालोका इति । अधिकालोका इत्यर्थः ॥

(१७४३ अच्चिप्रहणवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ च्विप्रतिषेधानर्थक्यं च भवत्यर्थं क्यङ्चचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) च्विप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । भवत्यर्थं क्यङ्चचनात् । भवत्यर्थं क्यङ्घीयते ॥

(१७४४ वैयर्थ्यसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ भवति योगे च्विविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भवतिना योगे च्विविधीयते । तत्र च्विनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य क्यङ् न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) च्विनोक्तत्वादिति । च्विसहचरितेन भवतिनेत्यर्थः ॥

१ 'प्रतिघाति' ॥

२ अयान्तरस्य प्रथेणेनोपदेशादेवेत्यर्थः । (र. ना.)

३ अस्य, हलन्तस्येत्यर्थः । (र. ना.)

४ हलन्तेभ्य क्यङो विकानामावे इत्यर्थः । (र. ना.)

५ 'भृशा आलोका' इति पाठोऽपि कुञ्चित् ॥

(उद्द्योतः) भवत्यर्थं च्चेरविधानेन चित्रनोक्तत्वादित्यसंगत-
गित्यत आह—चित्रसहचरितेनेति ॥

(डाजन्तात्क्यपोऽनुपपत्तिभाष्यम्)

डाजन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति—पटपटायते ।
डाजपि हि भवतिना योगे विधीयते । भविष्यत्यर्थं
क्यप् विधीयते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये डाजन्तादपीति । क्यपिति शेषः ॥

(१७४५ डाजन्तात्क्यपुपपत्तिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ डाचि वचनप्रामाण्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) डाचि वचनप्रामाण्याद्गविष्यति ॥
किं वचनप्रामाण्यम् ? । “लोहितादिडाज्भ्यः
क्यप्” इति ।

(प्रदीपः) डाचि वचनप्रामाण्यादिति । अप्रयुक्त
एव भवतौ भवत्यर्थं विवक्षायां वचनप्रामाण्याद् डाचं विधाय
भवत्यर्थं क्यप्विधीयत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) वचनप्रामाण्यस्य क्यप्प्रवृत्तौ हेतुत्वे क्यपन्त-
समभिव्याहारे भवतेरपि प्रयोगः स्यादत आह—अप्रयुक्तेति ।
भवत्यर्थेति । कृन्वस्तियोग इत्यस्य डाज्विधावनुवृत्तस्य तदर्थयोग
इत्यर्थः । चित्रविधौ तु शब्दयोग इत्येवार्थे इति भावः । कृन्वस्ति-
योग इव क्यपयोगेऽपि ङाजिति ज्ञाप्यते इति वृत्तिग्रन्थस्यापीदमेव
तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह किञ्चिदक्रियमाणं चोद्यते । किञ्चिच्च क्रिय-
माणं प्रत्याख्यायते । सूत्रभेदः कृतो भवति ।

(उद्द्योतः) भाष्येऽक्रियमाणमिति । अभूततद्भावग्रहण-
मित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(प्रदीपः) यथान्यासमिति । अच्चेरिति पर्युदासा-
श्रयेण दोषद्वयस्यापि परिहार इत्यर्थः ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—इह कस्मान्न भवति क दिवा भृशा
भवन्तीति ।

(परिहारभाष्यम्)

“नञिव्युक्तमन्यसदशाधिकरणे तथा ह्यर्थ-
गतिः” । नञ्युक्तमिव्युक्तं वा यत् किञ्चिदिह दृश्यते
ततः अन्यासिस्तत्सदशे कार्यं विज्ञायते । तथा ह्यर्थो
गम्यते । अत्राह्वणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदश एवा-
नीयते नासौ लोपमान्नीय कृती भवति । एवमि-
हाप्यच्चेरिति प्रतिषेधादन्यस्मिन्नच्यन्ते चित्रसदशे

कार्यं विज्ञायते । किं चान्यदतोऽच्यन्तं चित्रसद-
शम् । अभूततद्भावः ॥

(उद्द्योतः) नञिव्युक्तमिति न्याये इव व्युक्तमिति दृष्टा-
न्तापीम् । अन्यस्मितत्तदृशे इत्यनेनाभेदेऽपि सादृश्यमास्तीति सूत्र-
यति ॥

(विप्रतिपत्तिभाष्यम्)

इह काश्चित्प्रकृतयः सोपसर्गाः पठ्यन्ते—अभि-
मनस् सुमनस् उन्मनस् दुर्मनस् । तत्र विचार्यते—
भृशादिपूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणं वा स्यात् अभि-
भवतौ सुभवतौ उद्भवतौ दुर्भवताविति । प्रकृत्यर्थ-
विशेषणं वा—अभिमनस्शब्दात् सुमनस्शब्दात्
उन्मनस्शब्दात् दुर्मनस्शब्दाद्वेति ।

(प्रदीपः) इह काश्चिदिति । यदा मनःशब्देनास-
मस्ता एव सूददुरभय इति पक्षस्तदा प्रत्ययार्थविशेषणं ते
भवन्ति । मनःशब्दश्च वृत्तिविषये तद्वृत्ति वर्तते । मनस्वी सुष्ठु,
भवति । दुर्भवति दुष्टु भवति । आभिममुख्येन भवतीत्यत्रार्थं
क्यप्विधिः । अन्ये त्वाहुः प्राप्त्यर्थस्यात्र वृत्तिविषये भवतेर्ग्रह-
णम् तेन मनः कर्म शोभनं प्राप्नोतीत्यादिरर्थः क्यपन्तस्य भवति ॥
यदा तु मनःशब्देन स्वादीनां बहुव्रीहिरिति पक्षः पदा प्रकृत्य-
र्थविशेषणं ते भवन्तीति विचारः क्रियते ।

(उद्द्योतः) प्राक्प्रवृत्तेः पाठेन प्रत्ययार्थविशेषणत्वपक्षोऽसं-
भावितोऽत आह—यदेति । समस्तासमस्तत्वाभ्यां पक्षद्वयसंभव
इति भावः । अमुमनाः सुमना भवतीत्यर्थस्य क्यपन्तात्प्रतीतेः समाप्त
एव आवश्यको अत आह—मनःशब्दश्चेति । तदर्थं मनुवादीना-
मेव साधुत्वात् लक्षणयापि प्रकृतिमात्रस्यासाधुत्वं स्यादत आह—
अन्ये त्विति । अमुमनाः सुमना भवतीत्यर्थस्तु पक्षद्वयेऽप्यार्थ
इति भावः ॥ मनः कर्मेति । मनः कर्तुं शोभनं कर्म प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् ॥

(आक्षेपोपपादकभाष्यम्)

नञ्वेनेनासंदिग्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणेन भवित-
व्यम् । यावता प्राक् प्रकृतेः पठ्यन्ते, यदि प्रत्यया-
र्थविशेषणं स्युः प्राग्भवतेः पठ्येरन् ॥

(प्रदीपः) प्राक् प्रकृतेरिति । प्रकृतेरेवावयवाः पूर्व-
भूताः पठ्यन्त इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) प्रकृतेः प्राक्पाठे एव असमस्तत्वसमस्तत्वाभ्यां
पक्षद्वयोपपत्तेरुक्तत्वेनाह—प्रकृतेरेवेति । सर्वव्यवसंबन्धे षठी ।
प्राक्त्वं चावयवान्तरपेक्षयेति भावः ॥ बहुव्रीहिविषयैवसुक्त-
गित्याशयः ॥

१ अच्चेरित्येतदित्यर्थः । (र. ना.)
२ 'तत्र' ॥ एकस्मिन्पुस्तके तु नैवास्ति ॥
३ 'विज्ञायते' ॥

४ 'नञ्वेनेन' ॥
५ प्राक् प्रकृतेरित्येति भावः । (र. ना.)
६ प्रकृत्या सहोपसर्गाणामिति शेषः । (र. ना.)

(विचारौचित्यसाधकभाष्यम्)

नेमै शक्यः प्राग्भवतेः पठितुम् । एवं हि विशिष्टे प्रत्ययार्थं भृशादिमात्रादुत्पत्तिः प्रसज्येत । तस्माच्चैवं शक्यं वक्तुम् । न चेदेवम् जायते विचारणा ॥
(उद्धोतः) न चेदेवं जायते विचारणेत्यस्य समस्तत्व-समस्तत्वाभ्यामिति शेषः ॥

(विशेषानुयोगभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ।

(१७४६ प्रत्ययार्थविशेषणपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)
॥ * ॥ भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरै दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरै दोषो भवति । अभिमनायते—“तिङ्ङतिङ्ङ” इति निघातः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) निघात इति । मनःशब्दात् क्यञि कृते मनायत इत्यस्य तिङन्तस्य पदस्यातिङन्तात् खादेः पदादुत्तरत्वात् ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु सुमनायत इत्यादि तिङन्तं संपद्यत इति तद्यतिरिक्तपदान्तराभावाज्जिघाताभावः ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षाश्रयणभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणम् ।

(१७४७ दूषणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सोपसर्गादिति चेदटि दोषः ॥ * ॥
(भाष्यम्) सोपसर्गादिति चेदटि दोषो भवति । स्वमनायतेति ॥

(वार्तिकान्तरावतरणभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते [“अटि” इति] ।

(वार्तिकम्)

॥ * ॥ अदृश्यपट्टिर्वचनेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अदृश्यपट्टिर्वचनेष्विति वक्तव्यम् । अटि उदाहृतम् । व्यपि—सुमनायय । द्विवचने—अभिमिमनायिपते ।

(प्रदीपः) उपसर्गस्य तु धात्वन्तर्भावत्वात्ततः पूर्वमडादौ प्रामुतः । क्यञन्ते च तस्यानुप्रवेशात्तद्यतिरिक्तपदाभावात्समासाभावात्प्रयोऽप्रसङ्गः । क्यञन्ताच्च सनि कृते सोपसर्गस्य द्विवचनप्रसङ्गः ।

१ केचिन्नेमो मुद्रादिभ्य इत्यर्थः । सोपसर्गोभ्यस्तु न स्यादिति भावः ।

२ योऽप्यन्तर्गताभाष्यं यद्यपि प्राचीनमुल्लेखे नोपलभ्यते तथापि भाष्येऽप्यत्र ‘वद्यप्यन्तर्गते’ इत्यादि सूत्रभाष्येषु षट्पदं तस्मात्प्राग्वदर्थान्दान् प्राफनलेखक-महादत्तमुद्रितं गोवेदिनि मत्सराद्यर्थनिर्णयसंख्यासाधनार्थं विहितम् ॥ अमुल्लेख-भाष्यपाठस्य च दक्षिणधारायां मादृशादिसमिति तु वचनम् । (र. ना.)

३ अट् पट्टम् आदिभ्योऽप्युत्तरं । अट् एव प्रदीपे ‘अटौ प्रामुतः’

(उद्धोतः) समासाभावादिति । कत्वान्तेन समासाभावा-दित्यर्थः । अनन्पूर्वं समासे विद्यमानस्य क्लो व्यतिवृत्ति सूत्रार्थ इति भावः ॥ तत्रादृद्धिर्वचनयोरिष्टदेशेऽप्राप्तिः । व्यपस्त्वसिद्धिरिति भावः ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या=असंग्रामयत शूर इत्येवमर्थम् । तन्नियमार्थं भविष्यति संग्रामयतेरेव सोपसर्गादान्व-सात्सोपसर्गादिति ।

(प्रदीपः) अवश्यमिति । ग्रामशब्द एव युद्धे वर्तते सामान्यतोदृष्टाच्चानुमानात् क्रियाविशेषस्य द्योतकः संशब्दः । तथा च वा पदान्तस्येति परस्वर्णविकल्पो भवति । उपसर्गसदृशानर्थकशब्दान्तरावयवे तु संग्रामशब्देभ्युपगम्यमाने परस्वर्णविकल्पो न स्यात् । तत्र ग्राम युद्ध इत्येव वक्तव्यं संशब्दस्तु द्योतकः प्रयोगदर्शनलक्ष्मण्यते । यथा इक् स्वरणे इङ्ङध्ययने इत्यनयोः अधिः । नियमार्थं तु संग्रामेति पाठः । नियमार्थत्वे च प्रत्ययोत्पत्तात्तु उपसर्गः पृथक् क्रियते । अतो धातौ तेषामनन्तर्भावाद् अयेष्टमडादिसिद्धिः । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तु विरोधाद्भूततद्भावविषयत्वं नाश्रीयते ॥ असंग्रामयतेति । संग्रामयतिरनुदात्तेद् बोद्धव्यः ॥ १२ ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अवश्यं संग्रामयतेरिति । संग्रामयतेः सोपसर्गात् यथा उत्पत्तिर्भवति तिङां, तथा गिञुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः । अवश्यमित्यनेन चास्य फलान्तरमपि चिन्तितम्, तच्च तमः पूर्वमद अन्यथा तत्करोतीत्यनेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव, तद्ध्वनयन्नुदाहरति—असंग्रामयतेति । यद्यपि संग्रामशब्दे संशब्दो नोपसर्ग-स्तथापि सोपसर्गादित्यस्य सोपसर्गसमानाकारादित्यर्थो बोध्यः ॥ ननु प्रातिपदिकाद्भावत्वर्थ इत्येव गिञ् सिद्ध इति चेन्न । प्रजयतीत्यादायुपसर्गरहितस्यैव धातुत्वात् दृष्टत्वेनात्रापि तद्वद्विगणजन्तस्यैव धातुत्वमुद्दिवातरणाय तत्सत्त्वात् । प्रकृते तु विशिष्टस्यैव प्रकृतिर्वचनो-पदेशात्सत्त्वादीनां वाचकत्वाच्च विशिष्टस्यैव धातुत्वात्पत्तिरित्याशयत् । तदाह—ग्रामशब्द एवेति । अनेनेतरद्योतकसामर्थ्यं बोधितम् ॥ सामान्यत इति । क्रियावाचकयुक्तानां क्रियाविशेषद्योतकत्वस्य दृष्टत्वेनात्रापि युद्धक्रियाद्योतकत्वमनुमीयत इत्यर्थः ॥ उपसर्गसदृशानर्थकेति । अनर्थकत्वमात्रं निषिध्यते तत्सदृशो निपात इत्यर्थः । इदं चिन्त्यम्, उपसर्गसमानाकारत्वेन निपातत्वादनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकत्वेन ध्रुवन्तत्वात् ॥ तत्रेति । युद्धे वर्तमानो यो ग्रामशब्दस्तसादित्युक्ते सामर्थ्येन संपूर्वाद्भवित्वात् गिञ्, तदि-

इत्युक्त्वात् पदमज्जो च ‘अडात् उपसर्गवचनेषु’ इत्युक्ता आद—अभ्यमनायत उदमनायत इत्युदात्तम् ॥

४ अत्रयवशब्देन मध्यन्तारान्तस्य षट्ठीति । (र. ना.)

५ गणे पाठे विनाऽपीति शेषः । (र. ना.)

६ शक्यतेत्यादिः । (र. ना.)

७ सोपसर्गसंग्रामयतेत्यादिनात्पत्तिर्वक्तव्या यथा तत एव तिङानुत्पत्ति-र्भवतीति योजना । (र. ना.)

शिष्टादेव च तिङ् भविष्यतीति भावः ॥ नियमार्थं इति । संग्राम-
यतेरेव सोपसर्गाद्यथा तिङुत्पत्तिस्तथा प्रत्ययोत्पत्तिः । अन्यस्मानु
सोपसर्गाद् यथा तिङुत्पत्तिः न तथा प्रत्ययोत्पत्तिरिति नियमार्थः ॥
तत्फलितमाह—प्रत्ययोत्पत्ताविति । प्रत्ययोत्पत्तिकाले पृथक्करणेऽपि
सामर्थ्यात्तद्विषयके लक्षणे सुवन्तादित्यंशे यस्माद्विहितस्तदादीलं-
शाप्रवृत्त्या प्रत्ययोत्पत्तौ न दोषः इति भावः ॥ पृथक्करणं च
जातसमासाभावः । अत एव सुमनाध्येत्यादौ पुनः क्त्वान्तेन समासे
व्यप्सिद्धिरिति ज्ञेयम् ॥ ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽसंगतः तत्र
मनस्वी सुष्ठु भवतीत्यर्थेऽभूततद्भावाभावादत आह—प्रत्ययार्थेति ।
एवं चैतद्विरोधादेव प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽसंगत इति भावः । सङ्ग्राम-
यतिरनुदात्तेदिति । 'सङ्ग्रामयुद्धे' इत्यत्राकारस्यानुदात्तत्वानुनासि-
वत्त्वे प्रतिज्ञेये, अथवा च तस्या चारितार्थ्यात्समुदायविशेषकतेति
भावः ॥ ननु अकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञाने तत्सामर्थ्या-
दुच्चारणकालाव्यवहितोत्तरकाले इत्ये लोपे उपस्थितमान्ताग्रामशब्दस्य
तैदन्तस्य वा लोके युद्धे वर्तमानत्वाभावेन युद्धे योऽयं ग्रामशब्द
इत्यनुवादात्तं भवेन संपूर्वस्यालोभेन च 'संग्राम युद्धे वर्तते ततश्च
गिच्' इत्यर्थे विशिष्टपाठस्यावश्यकत्वेन कथं नियमार्थत्वमिति
चेन्न । द्वितीयमकारं प्रक्षिप्य तस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञेये
इति तत्कार्यत्वं । अत्रानुदात्तत्वे मानं चित्त्यम् । भाष्यप्रयोगस्य
पाक्षिकात्मनेपदेनोपपत्तेः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि नियमः क्रियते । स्वरो न सिध्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि भृशादिषु उपसर्गस्य पराङ्गवद्भावं
वक्ष्यामि ।

(उद्घोतः) भाष्ये एवं तर्हि भृशादिव्युत्पत्तौ स्येति । भृशा-
दिषु पठितस्योपसर्गस्येत्यर्थः । तेनाभिभृशायते इत्यादौ न निघातः ।
देवदत्तः सुमनायत इत्यादौ च सोरपि तिङ्गुत्पत्तिः इति निघातः ॥ १२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि पराङ्गवद्भाव उच्यते । अट्स्ववृद्धिर्वच-
नानि न सिध्यन्ति ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वरविधाविति वक्ष्यामि ॥

(प्रत्ययार्थविशेषणपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

एवं च कृत्वास्तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ॥

(दूषणस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं *भृशादिव्युत्पत्तौः प्रत्ययार्थविशेषण-
मिति चेत्स्वरे दोषः इति ॥

(परिहारस्मारणभाष्यम्)

स्वरे पराङ्गवद्भावेन परिहृतम् ॥

(प्रत्ययार्थविशेषणपक्षदूषणभाष्यम्)

अयं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणे सति दोषः । क्यङ्को-
क्तत्वात्तस्यार्थस्य उपसर्गस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ।
किं कारणम् ? । उक्तार्थानामप्रयोग इति । तद्यथा—
'अपि काकः श्येनायते' इत्यत्र क्यङ्कोक्तत्वादाचा-
रार्थस्य आङ्प्रयोगो न भवति ॥

(प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे दत्तदूषणपरिहारभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । एकेनैत्र विशिष्टे प्रत्ययार्थे प्रत्य-
य उत्पद्यते । इह पुनरनेकेन । तत्र मनायत इत्युक्ते
संदेहः स्यात्—अभिभवतौ सुभवतौ दुर्भवतौ उद्भ-
वताविति । तत्रासंदेहार्थमुपसर्गः प्रयुज्यते ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

यत्र तर्ह्येकेन उत्पुच्छयते ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्राप्यनेकेन—पुच्छादुदसने 'पुच्छाद्यसने' 'पु-
च्छात्पर्यसने चे'ति ॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेः ॥ १२ ॥

—*—

(३९१ क्यष्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१२ आ. ५ सूत्रम्)

६३० लोहितादिडाजूभ्यः

क्यष् ॥ ३।१।१३ ॥

(ककारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थः ककारः ? ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । "क्विति च" इति गुण-
वृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) लोहितादि ॥ १३ ॥ भाष्ये गुणवृद्धेति ।
गणरत्नपठितेगन्धेभ्यस्तत्प्राप्तिः ॥

(प्रयोजनतिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्धधातुकार्द्धधातुकयो-
रङ्गस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष
आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते । न चायं धातोर्विधीयते ।
लोहितादीनि प्राप्तिपदिकानि ॥

१ ग्रामशब्दे इत्यर्थः । (र. ना.)

२ यत्नात्तन्नामशब्दप्रत्यय

३ 'सुमनायते' इत्यस्वन्तरे 'भृशादिव्युत्पत्तौः' इति वक्ष्यामि । इहापि तर्हि
प्राप्नोति—अभिभृशायते सुभृशायते इति । यदि वेत्पते 'मनस्वपत्तौः' इति वक्ष्या-
मि ३ इति पदमसती ३

४ 'विशेषणमपि' इति तूपलभ्यते ३

५ अनयोपसर्गपदं मनाशब्दः प्राक्प्रयोपसर्गपरम् । अत एव 'सादीनामपि
न स्यात्' इति पदमन्वर्थो विद्युत्पत्तौ ३

६ एकेनोपसर्गगत्ता विशिष्टे प्रत्ययार्थे आचारे श्येनायते इत्यत्र प्रत्यय उत्प-
द्यते इत्यर्थः । (र. ना.)

(प्रयोजनभाष्यम्)

सामान्यग्रहणार्थेऽर्हि । क सामान्यग्रहणार्थे-
नार्थः ? । “नः क्ये” इति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नार्यं नान्ताद्विधीयते ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इह तर्हि “यस्य हलः क्यस्य विभाषा” इति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नार्यं हलन्ताद्विधीयते ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इह तर्हि “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति, क्यच्यो-
ध्व” इति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नार्यमापत्याद्विधीयते ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इह तर्हि “क्याच्छन्दसि” इति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

याच्छन्दसीत्येव तद्वक्तव्यम् । चुरण्युस्तुरण्युर्भु-
रण्युरित्येवमर्थम् ।

(प्रदीपः) लोहितादि ॥ १३ ॥ भुरण्युरिति ।

कण्वादियगन्तादुप्रत्ययः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । यत्तद्व=अकृयकार इति
दीर्घत्वम्, तत्र क्ङिहणमनुवर्तते । तदिहापि
यथा स्यात्—लोहितायतीति ।

किं पुनः कारणं तत्र क्ङिहणमनुवर्तते ? ।

इह मा भूत्—उरुया धृणुयेति ।

(प्रदीपः) उरुयेति । सुपां सुलुगिति वृतीयास्थाने
यादेशः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तत्र क्ङिहणमनुवर्तते । पिड्यमिति रीङ्-
भावो न प्राप्नोति ॥(प्रदीपः) पिड्यमिति । पितुरागतमिति पितुर्यञ्चेति
यत्प्रत्ययः ॥

(उद्द्योतः) पिड्यमिति । रीङ् । यस्येति लोपः ॥

(समाधानभाष्यम्)

रीङ्भावं क्ङिहणं निवर्तिष्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि निवर्तते । कथमसूया वसूया च यजा-
मह इति ? ॥(प्रदीपः) यदीति । यदि रीङ् भाव एव निवर्तते न तु
दीर्घविधायि तदा असुवसुशब्दाभ्यां पूर्ववद्यादेशे कृते दीर्घा-
भावादसूया वसूयेति न सिद्ध्यति ।(उद्द्योतः) ननु क्ङितीति निवृत्तो अस्येत्यपि सिद्धमत
आह—यदीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

असूयेतेरसूया वसूयेतेर्वसूया ।

(प्रदीपः) असूयेः कण्वादियगन्तस्यासूया । वसूयेतेरि-
च्छाक्यजनतस्य वसूयेत्युत्तरम् ।(उद्द्योतः) उत्तरमिति । असूयया धनेच्छया च यजामहे
इति श्रुत्यर्थः । अपत्ययान्तदानन्ताद्विमत्तेदद्यान्दतो लुगिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छान्दसि
भवति ॥

(सिद्धग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्यम्)

यदि छान्दसत्वं हेतुः । नार्थः क्ङिहणेनानु-
वर्तमानेन ॥

कस्मान्न भवति उरुया धृणुयेति ? ।

छान्दसत्वात् ॥

अथ वास्वत्रै दीर्घत्वं, छान्दसं ह्रस्वत्वं भवि-
ष्यति । तद्यथा ‘उपगायन्तु मां पत्नयो गभिणयो
युवतय इति ॥(प्रदीपः) अथ वेति । वर्णव्यत्ययेन दीर्घः कियत-
इत्यर्थः ॥ यदीति । अनेन ककारः प्रत्याख्यातः ॥(उद्द्योतः) अथ वेति पक्षे—प्राणैर्वसुभिश्च यजामहे
इत्यर्थः ॥ भाष्ये नार्थः क्ङिहणनेनेति । अत एव ज्यादादीयस
इत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाशापकाव सङ्गच्छते ।

(पकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थः पकारः ॥

(समाधानभाष्यम्)

विशेषणार्थः । क विशेषणार्थेनार्थः ? । “वा
क्यपः” इति । “वा याद्” इति ह्युच्यमाने पाइया
धैत्रापि प्रसज्येत ॥(प्रदीपः) इदानीं पकारप्रत्याख्यानाय विचारः कियते—
अथ किमर्थे इति ॥ पाइयेति । पाशादिभ्यो यद् इति
समूहे यप्रत्ययः । चायादिति सूत्रं विधैर्थे मन्यते । टापि
कृत एकादेशान्तवद्भाषाद्यप्रत्ययान्तमेतत् ॥

१ आसूयादियमित्यर्थः । (र. ना)

२ अत्र उरुया धृणुयेत्यत्र ॥

३ इत्यत्र ईशारलोचनेन भाट्टदिशि पञ्चमपादात्स्य दीर्घेन केषुचिद्धौ आपत्तः ।
(विधानसेल्यर्थः । (र. ना)

४ ‘अतोऽपि’ बहुषोपलभ्यते ॥

५ एषात्पर्यायपरस्मैपदविधानार्थमित्यर्थः । नियमार्थमिति तु तत्रम् ।
(र. ना.)

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । परस्मैपदमित्युच्यते । न चात्र परस्मैपदं नाप्यात्मनेपदं पश्यामः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि ॥

क सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः ? ।

“क्याचूँ छन्दसि” इति ॥

(ककारप्रत्याख्यानभाष्यम्)

“क्याचूँ छन्दसि” इत्येवं च तद्वक्तव्यम् । चुरण्युः नुरण्युश्चुरण्युरित्येवमर्थम् ।

(प्रदीपः) नैतदस्तीति । सामान्यविहितानामात्मनेपदपरस्मैपदानां नियमार्थं प्रकरणमित्यदोषः ॥

(उद्घोतः) नियमार्थमिति । ननु नियमार्थत्वेऽपि पाश्यासम्पादिशब्देभ्य आचारकिवन्तेभ्यः पक्षे तत्र स्यात् तद्भाष्यार्थं प्रकारोच्चारणमिति चेन्न । एतद्भाष्यप्रामाण्येन मूलभूतानुबन्धमन्यद्वा निमित्तमादायाचारकिवन्ते एतत्प्रकरणप्रवृत्तेः ॥ अनभिधानादीदृशे विषये आचारकिपोऽभाव उपेत्यन्ये ॥

(आदिशब्दप्रत्याख्यानधिकरणम्)

(१७४८ आदिशब्दप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम् ॥*॥

(भाष्यम्) लोहितडाज्भ्यः क्यप् वक्तव्यः । लोहितायति लोहितायते । [ड्याचूँ] पटपटायति पटपटायते । [दमदमायति । दमदमायते मटमटायति मटमटायते] ।

(प्रदीपः) लोहितडाज्भ्य इति । आदिशब्दप्रत्याख्यानमेतत् ॥ अपठितसंप्रहार्थोप्यादिशब्दो न भवति तस्य वार्तिककारेण दूषितत्वात् ॥ १३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथार्थानि लोहितादीनि ॥

(१७४९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भृशादिष्वितराणि ॥ * ॥

(भाष्यम्) भृशादिष्वितराणि पठितव्यानि । किं प्रयोजनम् ? । छित इति नित्यमात्मनेपदं यथा स्यात् ॥ लोहितादि ॥ १३ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये भृशादिष्वितराणीति । ननु अभूतत्वादेव क्यच्, क्यप् तु तदभावे इति तदभावे पदद्वयार्थमावश्यकमादिग्रहणमिति चेन्न । अत्राप्येवैरित्यनुबन्धात्स्यापि अभूतत्वादेव एव प्रवृत्तेः । अत एव नित्यात्मनेपदार्थं भृशादिपाठ इत्युक्तम् । अपठितेति । तेन चर्मायति चर्मायते इत्यादिदृष्ट्यायुक्तमसंगतम्, नायं हलन्ताद्विधीयत इति भाष्योक्तेश्चैति बोध्यम् ॥ १३ ॥

(३९२ क्यच्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. ६ सूत्रम्)
६३१ कष्टाय क्रमणे ॥ ३ । १ । १४ ॥

(निपात्यनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कष्टायेति किं निपात्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेऽनार्जवे क्यच् निपात्यते । कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते ॥

(न्यूनताप्रदर्शकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते—“कष्टायक्रमणे” इति ॥

(१७५० विवक्षितवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः

कण्वचिकीर्षायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् । सत्र—सत्रायते—सत्र । कक्ष—कक्षायते कक्ष । कष्ट—कष्टायते कष्ट । कृच्छ्र—कृच्छ्रायते—कृच्छ्र । गहन—गहनायते—गहन ॥

(मतान्तरभाष्यम्)

अपर आह—

(वार्तिकरूपान्तरम्)

सत्रादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः क्रमणेऽनार्जवे क्यच् वक्तव्यः ।

तान्येवोदाहरणानि ।

(प्रदीपः) कष्टाय ॥ १४ ॥ कष्टायेति किं निपात्यत इति । विधावनार्जवमेव क्रमणमिति विशेषो न लभ्यत इति क्रमणविशेषलाभाय निपातनाश्रयणम् ॥ सत्रेति । सत्राद्योत्र वृत्तिविषये पापपर्यायाः ॥ कण्वं पापस्युच्यते ॥

(उद्घोतः) कष्टाय क्र ॥ १४ ॥ कष्टशब्दाच्चतुर्थ्यन्तात्क्रमणार्थं क्यच्चित्यर्थे विशेषो न लभ्यते तदर्थं निपातनमित्याह—विधाविति । भाष्ये । क्रमणेनार्जव इति । यद्यत्र अनार्जवमेव क्रमणशब्दार्थस्तदा कष्टाय कर्मणे कुटिलो भवति इत्यर्थः स्यात् । न चायमर्थः कष्टायत इत्यतो गम्यते । किं च सत्रादिभ्य इति किमर्थम् ? कुटिलायानुवाकाय क्रामतीत्युदाहरणे कुटिलायैत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । किं च चतुर्थ्यन्तेभ्य इति किमर्थम् ? अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थकम् अजः कष्टं क्रामतीत्युदाहरणं भाष्ये वक्तव्यमसंगतं स्यात् ॥ अनार्जवरूपे क्रमणेऽदृष्टोद्भवविकलत्वात् । तस्मादनार्जवे इत्यस्मान्जुविषये क्रमणे इत्यर्थः । स्वाधिकरणानार्जव-

१ अत्र पाश्या इत्यादी ।

२ “क्याचूँ” इति तु सर्वेषामुपेयम् ॥

३ क्यच् पकाराम्नि तदनुबन्धकमप्यपरिनाययाऽर्हत् मह्यमपत्यान तु पयच इति भावः । (र. ना.)

४-५ प्राचीनमुद्रितेषु नेषोपलभ्यते ॥

६ अपठितानीत्यर्थः । (र. ना.)

७ कष्टायति भाःप्रत्याख्यानानुवृत्तमिति मत्ता प्रश्नः । (र. ना.)

शब्देन नञ्त्तत्पुरुषः । एवं चानृजौ वर्तमानात् कष्टशब्दात्कामगेऽर्थं
 न्यदित्यर्थः फलति । कष्टाय कर्मणे कामतीत्यस्य च कष्टम् अनृजु
 कर्म कर्तुं गच्छतीत्यर्थः । अनृजु च पापम् तेन पापार्थककष्टशब्दा-
 त्प्रत्यय इत्यर्थेकामार्थं निपातनम् । तेन दुःखपर्यायाहुःखमनुभवितुं
 कामतीत्यर्थे न, एतदेव ध्वनयता कष्टाय कर्मणे इति कर्मपदं
 प्रयुक्तम् । अत एव सूत्रार्थव्याख्यानोत्तर 'अत्यल्पमिदमुच्यते
 कष्टाय क्रमण इति । सत्रादिभ्यः कण्वचिकीर्षायांमिति वक्त-
 व्यम् इत्युत्तरभाष्ये सङ्गच्छते । पापचिकीर्षायां गम्यमानाया-
 मित्यर्थः । न च चिकीर्षोत्साह एव तस्या गम्यत्वे कामतीति परस्मै-
 पदप्रयोगानुपपत्तिः । गमनरूपक्रमणपदार्थेनोत्साहस्य गम्यत्वेऽपि
 क्रमेस्तदर्थत्वाभावात् । नव्येस्तु वृत्तिसर्गोदादीं कृत्तोत्साहार्थत्व-
 मेवाश्रित्य चिकीर्षाया पदोत्साहरूपायाः प्रत्ययार्थत्वमाश्रित्य क्रमते
 इत्यारम्भेन पदं प्रयुक्तं तद्भाष्यविरुद्धम् ॥ अनार्जवमेव क्रमणमिति
 अनृजुविषयकमेव क्रमणमित्यर्थः । तद्व्यवनयन्वक्ष्यति—अनार्जव-
 मुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थं इति ॥ अपर आहिलनेन च परस्पर
 वागधानां व्याख्येयव्याख्यानभावो गम्यते इति न कश्चिद्विरोधः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सत्रादिभ्य इति किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

कुटिलाय अनुवाकाय कामति ॥

(प्रदीपः) कुटिलायेति । दुरध्येयत्वादनुवाकस्यानार्ज-
 वमस्तीति भावः

(आक्षेपभाष्यम्)

अनुर्थ्यन्तेभ्य इति किमर्थम् ? ।

अजः कष्टे कामति ।

(प्रदीपः) अज इति । अनार्जवमुक्तं पन्थानं गच्छती-
 त्यर्थः ॥

(अनुयोर्भाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । नेदं प्रत्ययान्तनिपातनम् ॥ किं
 तर्हि ? तादृश्ये एपा चतुर्थी—कष्टाय यत् प्रातिप-
 दिकम्—कष्टार्थं यत्प्रातिपदिकमिति । कष्टाय ॥ १४ ॥

(प्रदीपः) कष्टाय यदिति । कष्टलक्षणाथप्रतिपादनाय यत्
 प्रातिपदिकं प्रयुज्यते तस्मात् क्रमणार्थे व्यञ्जं भवतीत्यर्थः ।
 क्रमणविशेषधानार्जवमभिधानशक्तिस्त्वाभावात्सङ्गच्छते । व्यव-
 स्थितयिमापाविशानाद्य पापादिभ्योऽतिप्रसङ्गाभावः ॥ १४ ॥

(उद्धोतः) व्यवस्थितेनेति । अनभिधानादिति तत्रम् ॥ १४ ॥

~*~*~*~

(३१३ व्यञ्जप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ७ सूत्रम्)

६३२ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां

वर्तिचरोः ॥ ३।१।५ ॥

(रोमन्थपदार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

रोमन्थ इत्युच्यते । कोयं रोमन्थो नाम ? ।

(प्रदीपः) कर्मणो ॥ १५ ॥ उद्गीर्णस्येति । सुख-
 प्रदेश आकृष्टस्येत्यर्थः ॥ अवर्णीर्णस्येति । अपानप्रदेशान्नि-
 सृतस्येत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) कर्मणो ॥ १५ ॥ भाष्येऽवर्णीर्णस्य वा मन्थ
 इति । मन्थो मन्थनम् तच्चोद्गीर्णस्य चर्वणम् । अर्न्यस्याशनरूपम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

उद्गीर्णस्य वावर्णीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थः ।
 यद्येवं ।

(१७५१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हनुचलने ॥ * ॥

(भाष्यम्) "हनुचलन" इति वक्तव्यम् । इह मा
 भूत्—कीटो रोमन्थं वर्तयतीति ॥

(प्रदीपः) हनुचलन इति । हनुचलनसहचरितं चर्वि-
 तस्य सुखप्रदेश आकृष्य यच्चर्वणं तत्र यथा स्यादित्यर्थः ॥
 कीट इति । अपानप्रदेशान्निःसृतमश्रातीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) हनुचलन इत्युत्तथा उद्गीर्णविषये एव प्रयोगः ।
 तदुपपादयति—सहचरितमिति । अश्रातीत्यर्थं इति ॥ वहुलं
 करोतीत्यर्थं इत्यन्ये ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

(१७५२ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वानभिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ॥ कस्मान्न भवति
 कीटो रोमन्थं वर्तयतीति ? । अनभिधानात् ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । रोमन्थायत इति
 व्यञ्जन्तेन लौकिके प्रयोगे चर्वितचर्वणस्यैवाभिधानं न त्वर्था-
 न्तरस्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

(उद्धोतः) न तु इति । एवं च तत्र प्रयोगाभिवार्तिकं
 तन्नियुक्त्यर्थेन यत्नेनेति भावः ॥ १५ ॥

(१७५३ न्यूनतावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तपसः परस्मैपदं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तपसः परस्मैपदं चेति वक्तव्यम् ।
 तपश्चरति तपस्यति ॥

१ भाष्ये—न एव कर्मणे कामतीति परस्मैपदप्रयोगादिति भावः । (र. गा.)

२ पूर्वपाठस्य भाष्ये—तस्य अ व्यादयान्तिमिति भावः । (र. गा.)

३ एवमण्यत्त्वात् स्वार्थार्थकः । (र. गा.)

४ अन्यस्य अतीर्णस्येत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं 'तपस्यते लोकजिगीषुरंशेः' ॥

(समाधानभाष्यम्)

छान्दस्तत्वाद् भविष्यति ॥ कर्मणो ॥ १५ ॥

(३९४ क्यङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. ८ सूत्रम्)

६३३ बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने ॥ ३।१।१६ ॥

(१७५४ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ फेनाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) फेनाच्चेति वक्तव्यम् । फेनायते । बाष्पो ॥ १६ ॥

(३९५ क्यङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. ९ सूत्रम्)

६३४ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः

करणे ॥ ३ । १ । १७ ॥

(१७५५ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटा-
पुष्टाहुष्टाग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटापुष्टा-
पुष्टाग्रहणं कर्तव्यम् । अटा-अटायते । अट्टा—
अट्टायते । शीका—शीकायते । कोटा-कोटायते ।
पोटा—पोटायते । सोटा—सोटायते । पुष्टा—पुष्टा-
यते । हुष्टा—हुष्टायते ॥

(१७५६ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सुदिनदुर्दिनाभ्यां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुदिनदुर्दिनाभ्यां चेति वक्तव्यम् ।
सुदिनायते । दुर्दिनायते ॥

(१७५७ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ नीहाराच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नीहाराच्चेति वक्तव्यम् । नीहारायते ॥
शब्दवैर ॥ १७ ॥

(३९६ क्यङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । २ आ. ९ सूत्रम्)

६३५ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्

॥ ३ । १ । १८ ॥

(कर्तृवेदनापदार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कर्तृवेदनायामिति किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

इह मा भूत् । सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

कर्तृवेदनायामित्युच्यमानेषु अत्र प्राप्नोति । किं
कारणम् ? । कर्तुरित्तीयं कर्तरि षष्ठी । वेदनायामिति
चानौ भावे । स यद्येवात्मनो वेदैयते । अथापि प-
रस्य । कर्तृवेदनैवासौ भवति ॥

(प्रदीपः) सुखादिभ्यः ॥ १८ ॥ किं तर्हीति ।

वेदनायाः कर्तारमन्तरणाभावात् कर्तृग्रहणसामर्थ्यात् सुखादीनि
विरोध्यन्ते । कर्तृग्रहणं च सुपां सुलुगिति, षष्ठीलका नि-
दिष्टम् । तत्र च वेदयिता यदात्मसंबन्धीनि सुखादीनि वेदयते
तदा प्रत्ययो नान्यदीयसुखादिवेदने ॥ १८ ॥

(उद्घोतः) सुखादिभ्यः ॥ १८ ॥ भाष्ये सुखं वेदयत
इति । सुखप्रसादादिना देवदत्तस्य सुखं प्रसाधको वेदयत इत्यन्वयः ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न कर्तृग्रहणेन वेदनाभिसंबध्यते । किं तर्हि ? ।
सुखादीन्यभिसंबध्यन्ते कर्तुर्यानि सुखादीनीति ॥
सुखादिभ्यः ॥ १८ ॥

(उद्घोतः) ययप्यन्तरहत्वात्कारकात्वेन वेदनायामन्वयो
न्याय्यः तथापि सामर्थ्यात्सुखादिभिरन्वय इत्याह—वेदनाया
इति ॥ समस्तस्यान्यत्रान्यासंभवदाह—सुपां सुलुगिति ॥
वेदना शब्दे 'विद्' चेतनेति चौरादिकण्यन्तात् ण्यासश्च्येति
युच् ॥ नान्यदीयेति । सुखप्रसादादिना लिङ्गेनेति भावः ॥ १८ ॥

(३९७ क्यच्चप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. १० सूत्रम्)

६३६ नमोवरिविश्वित्रुः क्यच्

॥ ३ । १ । १९ ॥

(वृत्तिघटकनमःशब्दयोगे द्वितीयोपपत्यधिकरणम्)

(१७५८ द्वितीयासुपपत्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नमसः क्यच्चि द्वितीया-

नुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नमसः क्यच्चि द्वितीया नोपपद्यते ।

१ अग्रेति लोकात्पि । (र. ना.)

२ 'अत' इति । 'ण्यासश्चो युच्' "घट्टिदिदिदिदिदिदि" इत्योप-
मर्यानाको वा ॥ इति पदमशरी । 'आत्मनः' इति शोभने तु भावः शोभ-
तु ७

वेनेन शब्दे ॥

३ सुपमिति शेषः । (र. ना.)

४ 'दीप्यत्संबध्यते' इति तु षष्ठीसंबन्धे ॥

नमस्यति देवानिति ॥ किं कारणम् ? । नमःशब्देन
योगे चतुर्थी विधीयते सा प्राप्नोति ॥

(१७५९ चतुर्थीप्राप्त्यभाववार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यन्तरत्वात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते ।

नमस्यतिशब्दश्चायम् ॥

(प्रदीपः) नमोवरिव ॥ १९ ॥ प्रकृत्यन्तरत्वादिति ।
नमस्येति धातुं व्युत्पादयितुं निपातनमःशब्दसदृशशब्दान्त-
रावयवकल्पना क्रियते । परमार्थतस्तु अविद्यमानावयवार्थो
नमस्यशब्दः पूजावाची प्रकृत्यन्तरमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नमो वरि ॥ १९ ॥ नमस्यशब्दस्य प्रकृत्य-
न्तरत्वेऽपि नमःशब्दात्मकयो विधानेन तद्योगे चतुर्थी स्यादत
आह—नमस्येतीति ॥

(चतुर्थीप्राप्तिसाधकभाष्यम्)

ननु च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोऽस्ति । तेन योगे
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानाजि-
पात एवायमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) निपात एवेति । अव्ययत्वोपलक्षणमेतत् ।
अन्यथा साक्षात्प्रभृतीतीत्यनेन कृष्योग एव च्यर्थे एव च
निपातत्वविधानादत्र तदभावेनासंगतिः स्यात् ॥

(चतुर्थीप्राप्तिसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । अर्थवतो नमःशब्दस्य ग्रहणम् । न
च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोऽर्थवान् ॥

(प्रदीपः) अर्थवत इति । नमस्यशब्दस्य समुदायसौ-
वार्थवत्त्वादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) अर्थवत्त्वादिति । अस्य शुरुत्वेन श्रुतेर्जड-
स्त्वार्थत्वादिति भावः ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

अथ वा—‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीय-
सी’ इति द्वितीया विभक्तिर्भविष्यति ॥

अथ वेति ।

(प्रदीपः) अर्थवत्ताभ्युपगमेन नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थो-
न्नीकारेण परिहारान्तरम् । चतुर्भ्यांस्तु नमोस्तु देवेभ्य इत्यादि-
रवकाशः । नमस्कारेण नारायणमित्यत्रापि कारकविभक्तिरेव
भवति ॥

(उद्द्योतः) इत्यर्थोऽङ्गीकारेणेति । अनेनैतत्सूचयति—‘ना-
यमर्षोऽतः प्रतीयते, किं तु वरिवसाशब्दादिभ्यः सपर्यादिमान-
प्रतीतिवदस्यात्पूजामावप्रतीतिरित्याद्ये एव समाधिरव युक्तः अयं
त्वेकदेशिन इति ॥

(प्रत्ययार्थनिर्देशाधिकरणम्)

(१७६० न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः कर्तव्यः ।
नमसः पूजायाम् । वरिवसः सपर्यायाम् । चित्रञ्च
आश्रयं । भाण्डात्समोचयने । चीवरादर्जने परि-
धाने च । पुच्छाडुदसने व्यसने पर्यसने चेति । किं
प्रयोजनम् ? । क्रियावचनता यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) क्यजादिष्विति । करणग्रहणस्य वेदानाप्र-
हणेन व्यवधानादनधिकारे स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्ग इति वचनम् ॥
वरिवस इति । सपर्या सेवा । परिचर्यायामिति पाठ-
न्तरम् ॥

(उद्द्योतः) करणप्रदानवृत्त्या क्रियासामान्ये विधावपि प्रयो-
गवशादेव तद्विद्योपप्रतीतिर्भविष्यतीति किमेतैरित्यत आह—करण-
ग्रहणस्येति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—
‘क्रियावचनाः क्यजादयः’ इति । यदयं “सनाद्यन्ता
धातवः” इति धातुसंज्ञां शास्ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञाप-
कम् ? । धातुसंज्ञावचन एतत्प्रयोजनं “धातोः”
इति तव्यदादीनामुत्पत्तिर्यथा स्यात् । यदि चात्र
क्रियावचनता न स्याद् धातुसंज्ञावचनमनर्थकं
स्यात् । सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः ।
किं कारणम् ? । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते ।
साधनं च क्रियायाः । क्रियाया अभावात्साधना-
भावः । साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्य-
दादयो न स्युः । पश्यति त्वाचार्यः ‘क्रियावचनाः
क्यजादयः’ इति, ततः “सनाद्यन्ता धातवः” इति
धातुसंज्ञां शास्ति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—साधने तव्यदादय इति । भावोऽपि
क्रियारूप एवेति भावः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् परंसाधने तव्यदादीना-
मुत्पत्तिं वक्ष्यामीति ॥

१ सममिग्याहृतपदान्तरसममिग्याहाएभिजित्कत्वेन बहिरङ्गायाश्चतुर्थीतः
मातिपदिप्राथम्येभ्यःप्राप्तिसाधककारकमितिक्रियाया कारकविभक्तौर्द्वितीयायाः
अवकाशादिति भावः ॥

२ आद्य एवेति । ‘अर्थवद्ग्रहणे नामर्थकस्य’ इति परिभाषया नृत्ताये-
कार्थिगायत्रीकारसिद्धान्ते तद्वदन्वयवयानामनर्थकत्वेन नैव तद्योगे चतुर्थी प्राप्ति-

रिति बोध्यम् । अत एव स्वयंभुवे नमस्कृत्य इत्यादी ‘अनुकूलयितुम्’ इत्याद्या-
दस्य तद्योगे चतुर्थी साधिता ॥ सुमुनन्तस्याप्याहारभावे तु चतुर्थी प्राप्तिरेव नैति
द्वितीयेव भवति । एकार्थोऽत्र क्रियाकर्तृत्वादिति भावः ॥

३ समाचयनं राशीकरणम् । (र. ना.)

४ वचनायान्तरभाष्यस्याः क्रियाया साधने इत्यर्थे । (र. ना.)

(प्रदीपः) परसाधन इति । शब्दान्तरवाच्यायां क्रियायां यत्कर्मादि कारकं तत्र तव्यादीनां वृक्षं पश्यत्यादौ द्वितीयादीनामिव स्वार्थिकत्वाद् द्रव्यवाचित्वेपि क्यजाद्यन्तानामुत्पत्तिः स्यादेवेति भावः ।

(उद्घोतः) शब्दान्तरेति । स्वार्थिकत्वात्क्यजाद्यन्तानां द्रव्यवाचित्वेऽपि शब्दान्तरवाच्यक्रियाकारके तव्यादीनामुत्पत्तिः स्यादेवेत्यन्वयः ॥ तत्र दृष्टान्तो वृक्षमित्यादि ॥

(प्रयोजनान्तरनिराकरणभाष्यम्)

न परसाधने उत्पत्त्या भवितव्यम् । किं कारणम् ? । साधनइति संबन्धिशब्दोऽयम् । संबन्धिशब्दाश्च पुनरेवमात्मका यद्दुत संबन्धिनमाक्षिपन्ति । तद्यथा—मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते—स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति । संबन्धाच्चैतद् गम्यते—या यस्य माता, यश्च यस्य पितेति । एवमिहापि संबन्धादेतद् गन्तव्यम्—यस्य धातोर्यत् साधनमिति ॥

(प्रदीपः) न परसाधन इति । द्वितीयादीनां प्रातिपदिकाद्विधानात् तस्य च, द्रव्यवचनलाहचनप्रामाण्यात् परसाधन उत्पत्तिर्भवेति । तव्यादयस्तु धात्वन्तरेषु क्रियावाचिषु स्वसाधने सावकाशाः परसाधने नोत्पद्यन्त इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तव्यादयस्त्विति । एवं च धातुसंज्ञाविधानमेवैषां क्रियावाचकत्वे मानमिति भावः ॥

(प्रत्ययार्थनिर्देशवैयर्थ्यभाष्यम्)

अथ वा धातव एव क्यजादयः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते ॥

(उत्तरभाष्यम्)

क्रियावचनता च गम्यते । कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति येनैव खल्वपि हेतुना पचादयः क्रियावचनाः, तेनैव क्यजादयोपि । एवमर्थं खल्वप्यकार्यश्चित्रयति कच्चिदर्थानादिशति, कच्चिन्नेति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । अभिधानशक्तिसाम्याद्गन्तरेणाप्यर्थादेशानं विशिष्टक्रियावचनत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ चित्रयतीति । चित्रवैचित्र्यकरण इति चौरादिकस्य रूपम् अनेकमार्गमाश्रयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अथवा धातव एवेति । क्रियावचना

एवेत्यर्थः ॥ कः खल्वपि । पचादीनामैपरहितानामेव पाठात् ॥ कच्चिदर्थानिति । अनेकान् कच्चित्वेकमित्यर्थः ॥ कच्चिन्नेति । एकमपि नादिशतीत्यर्थः ॥

(अर्थादेशवैयर्थ्यभाष्यम्)

एवमप्यर्थादेशानं कर्तव्यम् । कथमिमे अबुधा बोध्येरन्निति ॥

(अर्थादेशवैयर्थ्यभाष्यम्)

अथ वा शक्यमेवार्थादेशानमकर्तुम् । कथम् ? । 'करणे' इति वर्तते । करणं च करोतेरर्थः । करोतिश्च क्रियासामान्ये वर्तते ॥ नमो वरि ॥ १९ ॥

क्रियासामान्यइति । सामान्येन च विशेषणामाक्षेपात्कश्चित् प्रत्ययः क्वचिद्विशेषे भवतीत्यर्थः । न च वेदेनाग्रहणेन करणस्य विच्छेदः, तयोर्विरोधाभावात् ॥ १९ ॥

(उद्घोतः) एवमप्यर्थादेशानमिति । नमसः पूजायामित्यादिः ॥ बोध्येरन्निति । निवृत्तप्रेषणात्स्वाधे णिच् । बुध्येरन्नित्येव कचित्पाठः ॥ १९ ॥

(३९८ णिच्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३११२ आ. ११ सूत्रम्)

६३८ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणत्रतवस्त्र-हलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ ३११२० ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

इमौ हलिकली स्तः इकारान्तौ—[हर्लिः कलिः] । अस्ति हलशब्दः कलशब्दश्चाकारान्तः । कयोरिदं ग्रहणम् ? ।

(प्रदीपः) मुण्डमिश्र ॥ २१ ॥ कयोरिदं ग्रहणमिति । किमिकारान्तयोः कृतात्त्वयोर्ग्रहणमुत्कारान्तयोरैवेति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) मुण्डमिश्र ॥ २१ ॥ निर्देशदेवाकारान्तनिर्णयेन प्रश्नात्पपत्तिरत आह—किमिकारेति । भाष्ये इमाविति । समानार्थावित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

याविकारान्तौ तयोरत्वं निपात्यते ॥

(उद्घोतः) यद्यप्यकारान्तयोरैव ग्रहणेऽपि तयोर्नियमार्थत्वादिकारान्ताभ्यां णिजभावेन सर्वदोषपरिहारोस्ति तथाप्येकदेश्याह—भाष्ये याविति ॥ नियमश्च—एतत्त्वजातीयात्पूर्वाकानामेतदर्थकानां चेद्दलकलयोरैवेति ॥ प्रकारान्तरेणाप्येकदेश्युक्तिवमस्यानुपदं वक्ष्यते ॥

१ 'मपिप्यति' ॥

२ क्यजाद्यन्तान्मधतुप्तिव्यर्थः । (र. ना.)

३ अर्थादेशानामिति । पाणिनिना 'भ्येय सप्यं—' इत्येवं धातुपाठः कृतः । अर्थादेशान्तु पाश्चात्तन्मूलिनः । अत एव—भूपादिसु 'परिमाणग्रहणं च' इति वार्तिकम् 'परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम्—इयानमधिघातुसंज्ञो मधसीति चकल्पम् । कृतो हेतव—भूतवदो धातुसंज्ञो मपिप्यति न पुनर्'भ्येय' शब्दः' इति इति भाष्यं च संगच्छते ॥

४ 'करणे' इत्यनुवृत्तौ चिकीर्षितायां मध्ये 'कर्त्तृवेदनाप्यात्' इति वेदनाग्रह्येन व्यवधानग्रहानं कर्तव्यं भावः ॥

५ 'स्तम्' इति सविचरालेपः सर्वत्र एदमते तत्संगतये 'वांसंहितया निर्देश' इत्युक्तः किति' इत्येवैव देवम् इति बोध्यम् ॥

६ कौटिल्यवर्तते बहुवचनोक्तमिति ॥

७ अथान्तान्ताभ्यामित्यादिः । (र. ना.)

(प्रश्नभाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ।

(प्रदीपः) किंप्रयोजनमिति । हलि कलि इत्येव कस्मात् क्रियत इत्यर्थः ॥

(१७६१ अत्रनिपातनप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हलिकलयोरत्वनिपातनं सन्वद्भाव-
प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥(भाष्यम्) हलिकलयोरत्वनिपातनं क्रियते सन्व-
द्भावो मा भूदिति । अजहलद् अचकलत् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । इकारलोपे कृते 'अग्लो-
पिनां नेति प्रतिषेधो भविष्यति ।

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

वृद्धौ कृतायां लोपः तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति । इद-
मिह संप्रधार्यम्—वृद्धिः क्रियताम्, लोप इति ।
किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वाद् वृद्धिः ॥नित्यो लोपः । कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोति, अकृ-
तायामपि [प्राप्नोति] ॥वृद्धिरपि नित्या । कृतेपि लोपे प्राप्नोति, अकृ-
तेपि ॥अनित्यो लोपः । अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोति,
अन्यस्याकृतायाम् । 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्निधि-
रनित्यो भवति' ॥वृद्धिरप्यनित्या । अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोति,
अन्यस्याकृते । 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्निधिरनित्यो
भवति' । उभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिः । वृद्धौ
कृतायां लोपः, तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति ॥अस्वे पुनः सति वृद्धिः क्रियतां लोप इति । य-
द्यपि परत्वाद् वृद्धिः, वृद्धावपि कृतायामग्रेव लु-
प्यते । तस्मात्सुष्टुच्यते—हलिकलयोरत्वनिपातनं
सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति ॥ मुण्डमिश्र ॥ २१ ॥(प्रदीपः) शब्दान्तरस्य चेति । यद्यपि वृद्धौ कृता-
यामपि लोपस्य प्रवृत्तित्वापि वाचनिकं तस्यानित्यत्वम् । अथ
या अन्यस्य प्रवृत्तावप्यन्यस्य स्वातिनोऽप्रवृत्त्या लोपस्यानित्य-त्वम् ॥ अन्यस्य कृते लोप इति । अत उपधाया इत्य-
नेनाकारस्येत्यर्थः ॥ ननु लोपस्य स्थानिवद्भावत्कथमकारस्य
प्राप्नोति ॥ नैव दोषः । प्राप्तौ सत्यां स्थानिवद्भावेन प्रतिबन्धः
क्रियते । पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भावविधानात् । अप्राप्तौ तु
पूर्वविध्यभावात् स्थानिवद्भाव एव न स्यात् ॥ यद्यपि भिन्नल-
क्षणा भिन्नस्वभावा च वृद्धिस्तथापि वृद्धिशब्दवाच्यत्वाद्दमेद-
माश्रित्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेरनित्यत्वं कथितम् । तत्त्वतस्तु
लोपे कृपे वृद्धेरप्राप्त्याऽनित्यत्वं वक्तव्यम् । न्यायैव्युत्पादनाय
त्वन्थाभिहितम् ॥ सूत्रं चेदं प्रातिपदिकाद्भावात् इति
णिचि सिद्धे प्रपञ्चार्थमित्याहुः ॥ न च तत्करोतीत्यादिना
तत्र धात्वर्थनियमः क्रियते । राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजदि-
त्यादावपि णिचो दर्शनात् । मुण्डं करोति माणवकमित्यादौ
सापेक्षेभ्योपि णिर्गर्थ वा ॥ २१ ॥(उद्द्योतः) भाष्ये वृद्धिरपि नित्येति । कार्यमैत्रं नित्यमिति
भावः ॥ वाचनिकमिति । शब्दान्तरस्येति वचनमिति भावः ॥
वस्तुतस्तपि न्यायसिद्धमित्याह—अथ वेति ॥ प्राप्तौ सत्यामिति ।
अत्र पूर्वयोरनित्ययोः परत्वादन्यस्यैव वृद्धिर्नैतत्प्राकारस्येति भावः ॥
तदनेत्याद्यापि समाहितमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ ननु पूर्वमन्यवृद्धिप्राप्ता-
वपि लोपे उपधावृद्धिप्राप्तिरिति नैकस्या अनित्यत्वमिति शक्यते—
यद्यपि ॥ भिन्नस्वभावेति भिन्नस्थानिकेत्यर्थः । वस्तुतोऽचो-
णित्तीत्यस्य लोपेन वापेऽपि अत उपधाया इत्यस्यापेक्षितरेव स्थानि-
वत्त्वेन वाच्ये । अचोष्णितीत्यस्य चानित्यत्वं लोपे कृतेऽप्राप्त्यै-
वेत्याशयेनाह—तत्त्वतस्त्विति । न्यायेति । पूर्वोक्तैत्यर्थः ॥ परे
त्विदं भाष्यमेकदेशयुक्तिः । भिन्नलक्षणाया भिन्नस्थानिकाया वृद्धे-
र्नित्यत्वोक्तेः सिद्धान्त्युक्तिवाभावात् ॥ कृते लोपे स्थानिवद्भावेन
वृद्धेरप्राप्तेरपि तदेकैतदुक्तिवाभावात् । अत एव गौ चडीति सूत्रे
लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेर्लोपोत्तरमप्राप्त्यधीनयोरनित्ययोः पर-
त्वाद् वृद्धिरित्याशङ्क्य नाग्लोपीति सूत्रेऽप्युद्देश्याद् वृद्धेर्लोपो घली-
यामिति सिद्धैर्नित्यत्वं । तेनात्रलैस्यैकदेशयुक्तित्वं स्पष्टमेवोक्तम् ।
इदमेवाभिप्रेत्य सप्तमे कैदत् आह—अनाश्रित्य ज्ञापकमत्वनिपा-
तनमुक्तम् । ज्ञापकाश्रयणमेव तु ज्याय इति ॥ प्रातिपदिका-
द्भावात् इति । चुरादिगणस्यमिति भावः ॥ वत्करोतीति । हेतु-
मिति चेत्यत्र वार्तिकदिदं गणस्यमप्राप्त्यामिति । अत एव सत्या-
पप्राप्तेति सूत्रे पाशादिप्रहणं चरितार्थम् ॥ वार्तिके करोतिधार्त्वर्थ-
भावोपलक्षणम् । तेनात्यरराजदित्यादीनां सिद्धिः । सत्यापेति
सूत्रेऽनुवृत्तकरण इतिवदित्यन्ये ॥ धात्वर्थे नियम इति । एवं च

१ मा. धीने सुपुषु नोवरत्नो ॥

२ वृत्तवृत्तमङ्गिरसोऽनित्यर्थः । (र. गा.)

३ वृत्तमङ्गिरसोऽनित्यत्वं धात्वर्थेन विधौ प्राप्तेऽनित्यमिति भावः ।
(र. गा.) ४ अस्मात्सुष्टुच्यते । अस्मात्सुष्टुच्यते । अस्मात्सुष्टुच्यते । (र. गा.)

५ अ. अस्मात्सुष्टुच्यते । अस्मात्सुष्टुच्यते । अस्मात्सुष्टुच्यते । (र. गा.)

६ अ. अस्मात्सुष्टुच्यते । अस्मात्सुष्टुच्यते । (र. गा.)

७ अ. अस्मात्सुष्टुच्यते । (र. गा.)

८ वृद्धोरित्यर्थः । (र. गा.)

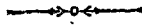
९ वृद्धोर्भित्तन्मातृभावात्त्वर्थः ।

१० तथाचोपधावृद्धेरपि न वापश्चादपि तत्रावृत्तित्वात् प्राप्तिः अचोष्णितीत्यस्य
च लोपे चोष्णित्तिरिति वृद्धिसमाप्त्यन्यानित्यत्वं सिद्धन्तीति भावः । (र. गा.)११ एवं हि तत्रत्वं भावपत्रम्—एवं तदाधार्त्वमिति वृद्धेर्लोपो
चडीयात् इति । यद्यप्य 'अग्लोपिनां न' इति निषेधं तादृशं इति ॥

१२ चोष्णित्तेः सिद्धान्त्युक्तिवागाविति भावः । (र. गा.)

१३ अनाश्रित्यप्राप्त्यर्थः । (र. गा.)

धात्वर्थमाने विधानार्थं स्यात् । कर्त्रेणे इति च धात्वर्थमानोपलक्षणं स्यात् । अत एव वर्मणा संनद्धति संवर्मयतीत्यादिसिद्धिरिति भावः ॥ सापेक्षेभ्योपीति । अयमभ्युच्चय इति सुप आत्मन इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ २१ ॥



(३९९ यद्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. १२ सूत्रम्)
**६३९ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासम-
 भिहारे यद् ॥ ३ । १ । २१ ॥**

(समभिहारशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

समभिहार इति कोयं शब्दः ? ॥

(उत्तरभाष्यम्)

समभिपूर्वाद्धरतेर्भावसाधनो घञ्-समभिहरणं समभिहार इति । तद्यथा—[पुष्पाभिहारः] उत्प्लामिहारः मालाभिहारः [फलाभिहारः] इति ॥

(उत्तरबाधकभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । बह्व्यो हीमाः सुमनसः, तत्र युक्तः समभिहार इति । इह पुनरेका क्रिया ॥

(उत्तरसाधकभाष्यम्)

यद्यप्येका सामान्यक्रिया । अवयवक्रियास्तु बहुधा । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः । ताः कश्चित् कात्स्न्येन करोति । कश्चिदकात्स्न्येन । तत्र यः कात्स्न्येन करोति स उच्यते पापच्यत इति । पुनः पुनर्वा पचति पापच्यते इति ॥

(प्रदीपः) धातोरेकाचो ॥ २२ ॥ इह समभिहारो नाम मूर्तस्थानिकस्यैककालस्य भवति, धातुवाच्या तु क्रियैकैव युगपदेकेन धातुनानेकस्या अनभिधानात् । सा च निवृत्तभेदा साध्यैकस्यभावत्वाद्धानुना प्रत्याच्यते । अधिश्रयणादीनां च क्रमजन्यत्वाद्युगपदवस्थानाभावाच्च क्रियासमभिहारो न संभवतीति मन्यमानः पृच्छति—समभिहार इति कोयमिति ॥

(उद्घोतः) धातोरेका ॥ २२ ॥ इहेति । यथा फलादीनां समभिहारश्चैत्रारथ्यं तेन क्रियाया विशेषणानुपपत्त्या प्रश्न इत्यर्थः ।

एककालस्येति । एकदेशस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ ननु दिवेर्विजिगीषा क्रीडावनेकाथैवदर्शनंदाह—युगपदिति ॥ ननु विषयभेदात्कल्लभेदाच्च पाकादीनां नानात्वेन कथमेकैवेत्यत आह—सा चेति । एतैर्बहुयमेव साध्यत्वमित्याह—साध्यैकेति । अत एव भवद्भिरास्यत इत्यादौ बहुवचनं नेति भावः ॥ अधिश्रयणादीनां नानात्वादाह—अधीति । युगपदिति । उत्पन्नविनाशित्वादिति भावः । अमूर्तत्वाच्चैत्यपि बोध्यम् । भाष्ये कोयमित्यस्य किमर्थकोयमित्यर्थः ॥

(प्रदीपः) इतरस्तद्बुद्धिपरीक्षार्थं शब्दव्युत्पत्तिमाह—समभिपूर्वादिति ॥

(उद्घोतः) मालाभिहारे कर्मधार्यैः ॥ उत्पलाभिहारे षष्ठीतत्पुरुषैः ॥

(प्रदीपः) यद्यप्येकेति । मुख्यस्य समभिहारस्येहासंभवाद् गौण आश्रयते । बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियागतः पौनःपुन्येनातुष्टीयमानप्रधानक्रियाविषयो वेत्यर्थः ॥ सामान्यक्रियेति । साधारणी समूहरूपा क्रिया धातुवाच्येत्यर्थः ।

यथोक्तं हरिणा—

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्यमानम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥

समूहश्चैतथाभूतः प्रतिभेदं समूहेषु ।

समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभवः ॥ इति ॥

अथ वा अधिश्रयणादीनां तादर्थ्येन प्रवर्तनाद् गुणत्वाद्भवत्यवयवं तस्याश्च साधारणत्वमुच्यते । तदुक्तम्—

अनन्तरं फलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां विदुः ।

प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥

कात्स्न्येनेति । विजातीयाऽव्यवहित्वा साकल्येनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) बुद्धीति । अनेकासां सकलानां अवयवक्रियाणां बुद्धिविषयत्वेन यौगपद्यमिति भावः । बुद्धौ युगपदवस्थानमत्र समभिहार इति बोध्यम् ॥ प्रधानेति । पौनःपुन्येन तस्या यवानुष्ठानादिति भावः । अत्रापि समभिहारो बौद्ध एवेति बोध्यम् । क्रियाया जातित्वरूपसामान्यत्वांसंभवादाह—साधारणीति ॥

सकलावयवसाधारणीत्यर्थः । तदाह—समूहरूपेति ॥ गुणभूतैरिति । क्रमजन्यमानम् अधिश्रयणादीनां बुद्ध्या प्रकल्पितो योऽभेदः स्वद्रूपसमूहस्यैव गुणभूतैरवयवैः सह क्रियेत्युच्यत इत्यन्वयः ॥ ननु प्रकृतः कर्तृदेवदत्त इत्यादौ कथं भूते क इत्यत आह—समूहः

१ उच्यलानामभिहार औत्तराधर्मेण समवस्थितिः समाह इति विमर्शः (र. ना.)
 १४ 'समूहः स तथा' ॥

१५ ननु समूहस्यैककालभेदासंभवेन क्रमासंभवात् पचतीत्यादौ क्रमिकक्रियाप्रतीतिर्नैत्यत आह—समूहेत्यादि । तथाभूत उद्भूतावयवभेदः समूहप्रतिभेदं मत्वेकं समूह्विषयत्वेपु समाप्यते पर्यवसितो भवति तत्सात्तम पूर्वकारिकोचरीत्या बुद्धिमकल्पिताभेदे छाप्य विषयासाधनरूपरूपाणां क्रमिकत्वेन समूहोऽपि कालभेदस्य संभव इति योजना । (र. ना.)

१६ बहुवचनं "नन्" सूत्रमाप्यन्तात्पर्यप्रकाशकसमन्वयधिरुडमेव कथं वृत्तमिति चिन्त्यम् ॥

१७ युगपदवयवमन्यस्य इति शेषः । (र. ना.)

१८ पूर्वमात्पर्यमन्यस्येति । आदिप्रत्ययमिच्छा । कथं भूते इति । प्रारब्धे भेदमपि बोध्यम् । युवावयवनिर्वाहः समूहत्वाया अभिगतत्वेन क्रमिकत्वसमानाधिकरणमारभ्यत्वात्संभवादिति भावः । (र. ना.)

- १ गणसूत्रमिति शेषः । (र. ना.)
- २ सत्यापेति सूत्रेऽबुद्धिमिति शेषः । (र. ना.)
- ३ क्वापि नोपलभ्यते लिखितपुस्तकेषु ॥
- ४ व्यत्ययेन पाठ उपलभ्यते ॥
- ५ नोपलभ्यते लिखितपुस्तकेषु ॥
- ६ 'पादुमलाः सुमनसः' ॥
- ७ 'कात्स्न्यादीनां' ॥
- ८ दर्शनगत आरेति पाठो भाति । (र. ना.)
- ९ धातुस्य द्रवमेवेत्यर्थः । (र. ना.)
- १० धातुना निवृत्तभेद क्रियाया उपरथात्तदित्येवत्यर्थः । (र. ना.)
- ११ 'शतरणु सुखि' ॥
- १२ सामान्योऽभिहार इति विमर्शः । अभिगमनं द्रियते प्राप्यते इति कर्मयुत्पत्त्यागिह उपदेति भावः ।

स इति ॥ तथाभूत उद्भवावयवः ॥ समूहिसु अवयवेषु । प्रतिभेदं प्रत्येकम् । अभेद इति । बुद्धिकृताभेदेपीत्यर्थः ॥ तस्या-
 क्षेति । यदन्यवधानेन फलोत्पत्तिस्तस्या इत्यर्थः ॥ अनन्तरमिति ।
 अव्यवधानेन फलोत्पादिकां प्रधानां क्रियामाहुः—अन्यासां तु
 तादर्थ्यान्तदाख्यता गौणो व्यवहार इत्यर्थः ॥ विजातीयेति ।
 यथा द्रव्याणां द्रव्यान्तरैरव्यवेतानां समभिध्याहारस्तथा क्रियाणामपि
 क्रियान्तरैरव्यवहितानामेव स इत्यर्थः ॥ पुनः पुनर्वैति भाष्ये
 समूहरूपायाः क्रियायाः कालभेदाद्भेदेभि सजालात्तैव पुनः
 पुनरनुधीयत इति बुद्ध्या पौनःपुन्यमिति तात्पर्यम् ॥

(धातुग्रहणप्रत्याख्यानधिकरणम्)
 (पूर्वपक्षभाष्यम्)

अथ धातुग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) अथेति । धातुरेव समभिहारविशिष्टक्रिया-
 याची योतकस्तुपसर्गो न तु वाचक इत्यर्थः ।

(उद्योतः) धातुरेवेति । क्रियासमभिव्याहार इत्यस्य सम-
 विहित्यमाणक्रियावाचकादित्यर्थ इति भावः ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

इह मा भूत्—प्राटति भृशसिति ।

(प्रदीपः) प्राटतीति । धातुपसर्गसमुदायस्य क्रिया-
 विशेषावगतिहेतुत्वात्ततो यदि प्रत्ययः स्यात् ततः सोपसर्गस्य
 द्विवचनं प्रसज्येत । प्राटत्यत इति चेप्यते ॥

(उद्योतः) क्रियासोपकादित्यर्थोपि संभाव्येतेत्युत्तरम् ।

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१७६२ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यद्भविष्यौ धातुग्रहण उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्भविष्यौ धातुग्रहणे उक्तम् । किमु-
 क्तम् ? । तत्र तावदुक्तम्—*कर्मग्रहणात्सन्विधौ
 धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेष-
 कत्वाद्दुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म । सोपसर्गस्य हि क-
 र्मेत्ये धात्वधिकारेषु सनो ऽविधानमकर्मत्वात्*
 इति । एवमिहापि 'क्रियासमभिहारग्रहणाद्यद्भविष्यौ
 धातुग्रहणानर्थक्यम् । सोपसर्गः क्रियासमभिहार
 इति चेत् क्रियासमभिहारविशेषकत्वाद्दुपसर्गस्या-
 नुपसर्गः क्रियासमभिहारः । सोपसर्गस्य हि क्रिया-
 समभिहारत्वे धात्वधिकारेषु यदोऽविधानमक्रि-
 यासमभिहारत्वाद्' इति ॥

(प्रदीपः) यद्भविष्यौ कतिपयपरिचितेति—यद्भविष्य-
 यिति ॥ धातुपसर्गकार्षीति । प्रयासव्यव इत्यादी ।

(उद्योतः) यद्भविष्यौ । एवं धातुपसर्गकार्षीति धातुग्रहण-
 इत्यादि उपसर्गस्य सोपसर्गं यद्भविष्यौ । कर्मत्वे च नोपसर्ग

१ अत उत्तरं पठति । (१७६२)

* १७६२ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥ (१७६२)

इत्यादौ णिलोपः ॥ प्रयापच्यत इति । सृजं तु केवलधातौ चरि-
 तार्थमिति भावः ॥

(एकाञ्जलादिग्रहणप्रत्याख्यानधिकरणम्)

(पूर्वपक्षभाष्यम्)

अथैकाञ्जलादिग्रहणं किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

इह मा भूत्—जागर्त्ति भृशम् । ईक्षते भृशसिति ॥

(१७६३ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकाञ्जलादिग्रहणे चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकाञ्जलादिग्रहणे चोक्तम् । किमु-
 क्तम् । तत्र तावदुक्तम्—*कर्मसमानकर्तृग्रहणान-
 र्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् । अकर्मणो
 ह्यसमानकर्तृकाद्वा अनभिधानाद्* इति । इहापि
 'एकाञ्जलादिग्रहणानर्थक्यं च क्रियासमभिहारे
 यद्भविष्यौ अनेकाचो हलादेशानभिधानम्' इति ॥
 तन्नावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेषु
 ह्येकाञ्जलादिग्रहणे यत्रैकाचो हलादेशोत्पद्यमानेन
 यदोऽर्थस्याभिधानं न भवति, न भवति तत्रोत्पत्तिः
 तद्यथा—भृशं शोभते भृशं रोचते ॥ यत्र चानेकाचो
 ऽहलादेशोत्पद्यमानेन यदोऽर्थस्याभिधानं भवति,
 भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा—अटाट्यते अरार्थते
 अशाश्यते सोसृज्यते सोसृज्यते मोमृज्यते ॥

(१७६४ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ऊर्णोतिश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊर्णोतिश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
 प्रोर्णोऽनूयते ॥

(न्यूनतामदर्शकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते—ऊर्णोतिरिति ।

(१७६५ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सूचिसूत्रिमृष्यत्यर्त्यशूर्णोतिग्रहणं
 यद्भविष्यौ काजहलाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूचिसूत्रिमृष्यत्यर्त्यशूर्णोतीनां ग्रहणं
 कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । यद्भविष्यौ काजहला-
 द्यर्थम् । सोसृज्यते । सोसृज्यते । गोमृज्यते । अटा-
 ट्यते । अरार्थते । अशाट्यते । प्रोर्णोऽनूयते ॥

(प्रदीपः) ऊर्णोतिश्चेति । यथान्याद्ये विज्यमापाद्यनम् ।

(उद्योतः) एकाञ्जलादिग्रहणप्रत्याख्यानत्वात्—यथा-
 न्याय इति ॥

(ऊर्णग्रहणानावश्यकताभाष्यम्)

ऊर्णोतिर्न यत्कथ्यः ।

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यद् प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

(प्रदीपः) कार्यान्तरसिद्धयेऽवश्यमूर्णोर्णुवद्भावो वाच्य-
स्तेनैव यद्यपि सिद्धिमाह—वाच्य इति । तत्र यदि भावा-
तिदेश आसितोस्त्वभावातिदेशस्तयोर्नौत्तरभावात् । इडुपग्रहः ।
इडप्रतिषेधः । विभाषा गुण इति पञ्चमी । फलस्य चात्र
हेतुत्वं यथाध्ययनेन वसतीति । उदाहरणानि—प्रोर्णोर्णुयते ।
प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवानिति ।

(उद्घोतः) वचनेन वचनप्रत्याख्यानं लक्षणाभावादाह—
कार्यान्तरेति । इडुपग्रहस्य फलत्वेन हेतुत्वाभावादाह—फलस्य
चेति । प्रोर्णुत इति । श्र्युक्तः कितीति इड प्रतिषेधः ॥

(१७६६ लोटो यद्वाधकत्ववार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ क्रियासमभिहारे यडो विप्रतिषे-
धेन लोड्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्रियासमभिहारे यडो लोड् भवति
विप्रतिषेधेन । क्रियासमभिहारे यद् भवतीत्यस्या-
वकाशः—धातुर्य एकाङ्गलादिः क्रियासमभिहारे
वर्तते, अधातुसंबन्धश्च लोडूयते । पोपूयते ॥ लो-
टोवकाशः—धातुर्योनेकाङ्गलादिः क्रियासमभि-
हारे वर्तते, धातुसंबन्धश्च स भवान् जागृहि जा-
गृहीत्येवायं जागर्ति, स भवानीहस्य ईहस्येत्वेवाय-
मीहते ॥ धातुर्य एकाङ्गलादिः क्रियासमभिहारे
वर्तते धातुसंबन्धश्च, तस्माद् उभयं प्राप्नोति—स
भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । लोड्
भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) यदैव क्रियासमभिहारस्य योतितत्वान्नित्यवीप्स-
योरेति क्रियासमभिहारे डे भवत इति वा द्विवचनं न
भवति । यदा तु शृशार्थेपि पौनःपुन्यं विवक्ष्यते तदा पापच्यते
पापच्यत इति द्विवचनं भवत्येव ॥ स भवानिति । सामा-
न्यविशेषभावेन क्रियामेदाश्रयो धातुसंबन्धः ॥

(उद्घोतः) इति चेति । वस्तुतस्तद्वार्तिकस्य लोड्विषयत्वेति
लोड्विषयायके वक्ष्यते ॥ भवत्येवेति । नित्यवीप्सयोरेत्यनेन ॥
सामान्येति । लोडन्तार्थः सामान्यम् । अनुप्रयोगार्थं कर्त्रो-
पाळिङ्गितत्वाद्दिशेषः । अन्यथाऽधमेदाभावेन धातुसंबन्धाभावा-
त्प्रत्ययो दुर्लभः स्यादिति भावः ॥ भाष्ये लोड्भवति विप्रतिषेधे-
नेति । पुनः पुनर्लवनभिन्ने वर्तमानं लवनमित्येवं विवक्ष्यायं धातु-
संबन्धस्य सत्त्वात्प्रयत्नातिः ॥

१ ध्रुवमि एकाचलवदुदात्तत्वत्वात्प्रतिदेशे 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
इत्यनेन प्रतिषेधात्प्रत्ययोदात्तोऽप्युदात्तमिति विप्रतिषेधवार्तिकम् सूत्रमुपपत्स्यति—
श्र्युत इति ॥ (र. गा.)

२ तोर गवति कटो कित्तिषेधेन इति डिङित्पुन्येपि पाठः ॥

३ धातुना धंभयत इति कर्त्तव्यं दन् ॥ (र. गा.)

(अनुयोगभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—स भवान् लोडूयस्व
लोडूयस्वत्येवायं लोडूयत इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवति च ॥

(प्रदीपः) स इति । शृशार्थपौनःपुन्योः प्रतिषिपादधि-
षितत्वादेकतरस्मिन् यद् प्रत्ययः । अपरस्मिन् लोट् । लोटश्च
केवलस्य समभिहारमभिव्यङ्कुमसामर्थ्यात्तदन्तस्य द्विवचनं
प्रवर्तते ॥

(उद्घोतः) ननु विप्रतिषेधाश्रयणे लोटा भाष्यं, स्वार्थिकत्वा-
द्यन्तरङ्गत्वे तैवैव भाष्यमिति किमुच्यते भवति चेतीत्यत आह—
भृशार्थेति । तत्रैकतराधेऽधातुसंबन्धे यडं कृत्वा परार्थे धातुसंबन्धे
यडं कृत्वा परार्थे धातुसंबन्धे लोडिति भावः ॥ लोटश्चेति । विध्यां-
दिष्वपि लोटो विधानात् इति भावः ॥

(१७६७ विप्रतिषेधवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ न वा नानार्थत्वात्कर्तृकर्मणो हि
लविधानं क्रियाविशेषे स्वार्थे यद् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कार-
णम् ? । नानार्थत्वात् । का नानार्थता ? । कर्तृकर्म-
णोर्हि लोड्विधीयते । क्रियाविशेषे स्वार्थे यद् । तत्रा-
न्तरङ्गत्वाद्यडा भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्रेति । लोड् बहिरङ्गः । कर्त्रायपेक्षणा-
द्धातुसंबन्धापेक्षणात् ।

(अनुयोगभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—स भवान् लुनीहि
लुनीहीत्येवायं लुनातीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवति च । विभाषा यद् । यदान यद्, तदा लोट् ॥

(प्रदीपः) विभाषा यडिति । धातोः कर्मण
इत्यतो वेत्यनुवर्तनात् ॥

(वार्तिकशेषभाष्यम्)

नित्यं कौटल्ये गतौ ३११२३॥

लुपसद्वचरजपजभदहदशगुंभ्यो भावगर्ह्यायाम्
३११२३॥

(१७६८ नित्यग्रहणानर्थक्यवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासं-
त्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरयोर्योगोर्विग्रहेण विशेषस्या-

१ वस्तुतस्तु विशेषस्य विशेषणत्वं सामान्यस्य विशेष्यत्वमित्येव पदो ग्रन्थ-
नित्यादीं चर्त्तव्यं धातुसंबन्धम् । अत एव विशेष्यत्वानर्थक्यमिति । तत्रा-
पौनःपुन्यमिति तदेव लोडन्तार्थत्वात्तस्य विशेषणत्वं चण्डोपासस्य तु धाम-
न्यत्वं कर्त्तव्यमिति सु उच्यते इति विप्रतिषेधवार्तिकम् । (र. गा.)

संप्रत्ययान्नित्यग्रहणमनर्थकम् । नहि 'कुटिलं क्राम-
ती'ति 'चङ्कम्यत' इति गम्यते ॥

(प्रदीपः) नित्यं कौ । नहीति । चङ्कम्यत इत्यस्मा-
द्योथः प्रतीयते नासौ 'कुटिलं क्रामतीति' वाक्येन वाक्यः प्रत्या-
ययितुमिति तदर्थानभिधानादेव वाक्यं न भविष्यति । अर्था-
न्तरे च कौटिल्यमात्रप्रतिपादने वाक्यं निवारयितुमशक्यमिति
नित्यग्रहणमनर्थकमित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नित्यम् । उत्तरयोरिति पदस्वरसाद्भातोरैकाच
इति सूत्र एवेदं वातिकमिति लभ्यते । तेनेतः पूर्वं नित्यमित्यादि-
सूत्रद्वयलेखो लेखकप्रमादात् । तत्राद्यविषयं नित्यग्रहणानर्थक्यमिति,
द्वितीयविषयं क्रियासमभिहारे चेति, तथैव भाष्ये उदाहरणादिति
सुधियो विभावयन्तु ॥ नासाविति । कुटिलं पन्थानं क्रामतीर्लथं-
प्रत्यादाित्यर्थः ॥ अर्थान्तरे पथि ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारे यडा भवितव्यम् ॥

(१७६९ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥*॥ क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यः ॥*॥

(भाष्यम्) क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो यडा
भवितव्यम् भृशं जपति ब्राह्मणः, भृशं समिधो
वृहतीत्येव ॥ धातोरैकाचो ॥ २२ ॥

(प्रदीपः) क्रियासमभिहार इति । तत्कौण्डिन्य-
न्यायेन कौटिल्यभावगर्ह्योभ्यां यडः क्रियासमभिहारादाच्छिद्य
स्वीकृतत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

(उद्धोतः) तत्कौण्डिन्यन्यायेति । चिन्त्यमिदं 'विशेष-
विहितेन सामान्यविहितस्य बाध उत्सर्गापवादस्थले' इत्यवैवायं दृष्टान्तो
मिदचोन्वयात्पक्षे भाष्ये उक्तो, न हि विशेषाभावादेन सामान्यानु-
वादवाधे दृष्टान्तो लौकिकोक्तिः, नाप्येतद्विषये नियमेन तैत्प्राप्तिरिति ॥
तस्मात्कारणं क्रियासमभिहारे चेलत्रापि विशेषासंप्रत्ययादि-
त्यस्य संवन्धात् भृशं जपतीत्याद्यविशेषस्य यदन्तादप्रत्ययादित्यर्थ
इत्याहुः ॥ २२ ॥



१ 'शैल्य मत्वा' ॥

२ कौटिल्यभावगर्ह्यमित्ये । (र. ना.)

१ नायं हेतव्यमन्ताः प्वापिरत्यासमानसुलेनसगायत्रापि ह्यपरस्ये
'प्रत्याहारिन्नुपसन्धानम्' इत्यात् पूर्वर 'अङ्गुण-' इत्यादि सूत्रचतुष्टयस्य
भाष्ये एतेनैव तादृशेलेसल ईही शिद्धतात् ॥ अत एव 'हृस्वो ननुसुते-'
इति सूत्रनाम्येपि 'अप्यतर्जजह्मरयते यः' इति वार्तिकतः मात् 'गोत्रियो-
रुपरत्तैरन्वय' इति सूत्रेणैवो ब्रह्मणु सुप्रोपु सुप्रुपरन्वये ॥ अस्माभिरु मात्य-
पदिज्जन्दिर्निरुपुनयेः उच्यते मत्वा तदनुसर्तौन ब्रह्मणुसुप्रुपुपुपरत्तय इति
शक्त्यं ध्याताभिरिति गारमार्कियो दापिनमा ॥

२ उदाहरणादिति । पूर्ववर्तीतर 'संभ्रम्यते' इत्युदाहरणस्य द्वितीय-
वर्तिरन 'भृशं जपति' 'भृशं ददति' इत्युदाहरणस्य दानादिसमागमः ॥
परं न उत्तरयोरिति द्विवचनगण्यतेनैवगोत्रिय सूत्रयोर्लप्यत्सोनात्म्यावर-
णानुसर्तय नामर्थवचनभ्रान्तगमेर 'अर्थनेभ्यः क्रियासमभिहारे' इत्यनु-
बोधेन 'एतेभ्यः' इत्येव पूर्ववत्परं तदुभयोरुपसन्धानादिना परामर्शो न

(४०० णिचप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. १५ सूत्रम्)

६४२ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोक-
सेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो

णिच् ॥ ३ । १ । २५ ॥

(निपातनीयनिर्णयाधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

सत्यापेति किं निपात्यते ॥

(१७७० समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सत्यस्य कृञ्यापुक् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सत्यस्य कृञि आपुक् च निपात्यते
णिच् । सत्यं करोति सत्यापयति ॥

(न्यूनताभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते 'सत्यस्य' इति ॥

(१७७१ न्यूनतापूर्वकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ णिविधाचर्थवेदसत्यानामापुक् च ॥*॥

(भाष्यम्) णिविधाचर्थवेदसत्यानामापुक् चेति
वक्तव्यम् । अर्थापयति वेदापयति सत्यापयति ॥

(प्रदीपः) सत्यापपाश ॥ २५ ॥ आचार्यमतभेद-
प्रदर्शनाथोऽनेकपक्षोपन्यासः ।

(उद्धोतः) सत्याप ॥ २५ ॥ सर्वत्र सामर्थ्यादेव टिलोप-
वारणे नानामतोपन्यातो व्यर्थोऽत आह—आचार्येति ॥

(आपुक्ते कृपणभाष्यम्)

यद्यापुक् क्रियते टिलोपः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) टिलोप इति । णाविष्वचदित्यदिदेशादिति
भावः ॥

(पुगङ्गीकारमतभाष्यम्)

एवं तर्हि पुकरिष्यते ॥

१ क्रियासमभिहारादितिर्लथं । (र. ना.)

२ सर्वेषु आपुगादिविधानपथेषु तत्तद्विधानसामर्थ्यादेवेत्यर्थः । (र. ना.)

विचारितः । तस्माद्भ्रमयानुदाहरणानि । 'ननुदाहरणमादरणीयम्' इत्यन्यत्र
गाव्याद् उभयश्चण्डप्रतर्तयनेयाति । तत्राचोगवयस्योपातोभय एव यद् 'क्रिया-
समभिहारे च नैतेभ्यः' इत्यनेन निमित्थते ॥ अत्राभ्यन्तरे अर्थापते इत्यत्र यद्
तु क्रियासमभिहारे वार्तिकेन विहित इति न च क्रियासमभिहारे गत्यर्थनाना-
पद् धापकाः यथानुवादित्पण्यत्सोऽस्मात् इव वार्तिकेन सूत्रयोर्नियमपत्तेर
वा क्रियासमभिहारेऽस्मात् एव विधीयत इति 'गत्वर्थेभ्यः क्रियासमभिहारे यद्-
रिषीधीहरधारमतिद्विजन्गमशब्दतो गमनशीलरामतीतये मनस्येव' इति
शब्देऽनुशेरोक्तमपि चिन्त्यमेव सापासगकाले जंगमशब्दे प्रयोगानुपपत्तेः ।
तन्नाद संदशान-जंगमादिशब्देषु यद् कृत्युरारं 'मार्थयति' 'रामो रामयमची-
वत्स' इत्यादि । प्रेरणाया इव वीटिकायागर्ह्योपरिवाधमकीयेति दापिम-
भानां गिष्ठात् ॥

(एकि दूषणभाष्यम्)

एवमपि टिलोपः प्राप्नोति ॥

(आगर्हीकारभाष्यम्)

एवं तर्ह्याकरिष्यते ॥

(आकि दूषणभाष्यम्)

एवमपि टिलोपः प्राप्नोति ॥

(अगर्हीकारभाष्यम्)

एवं तर्ह्याक् करिष्यते ॥

(प्रदीपः) अकरिष्यत् इति । तत्र पररूपे कृवे अचो-
ज्ज्णितीति कृत्वा कृतायां पुगागम इति भावः ॥

(उद्द्योतः) अकिरिष्यत् इति आह—तद्वेति । प्राप्ति-
परिकल्पितेति भावः ॥

(अकि दूषणभाष्यम्)

एवमप्यनाकारान्तत्वात् पुङ्गुप्राप्नोति ॥

(आगर्हीकारभाष्यम्)

एवं तर्ह्याद् करिष्यते ॥

(आटि दूषणभाष्यम्)

एवमप्यनाकारत्वात्पुङ्गु प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनाकारान्तत्वादिति । यद्यप्यशुद्धिः
स्यादन्विधानमनर्थकं स्याद् अगागममन्तरेणापि तस्याः प्रस-
शात् । ततश्च तद्व्याधानार्थमगागमः स्यादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) यद्यप्यत्रापि टिलोपप्राप्तिरस्ति तथापि दूषणा-
न्तरसंज्ञायात्तदनुपन्यासः ॥ अनर्थकं स्यादिति । न च टिलोप-
वाचनद्वारा शुद्धिसिद्ध्यर्थमेव तदिति वाच्यम् । अन्तरसंज्ञाकारविधान-
सामर्थ्येनैव टिलोपवापे सिद्धे भागमशुद्धिकारोधारणसामर्थ्येन
शुद्धेरपि बाधः स्यादित्यभिमानः ॥

(आपुङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्ह्यापुट् करिष्यते ॥

(प्रदीपः) आपुङ्गिति । तस्य च णिज्भक्त्यादकारस्य
पूर्वस्य टिलोपे सति सत्यापयतीत्यादि स्थियतीति भावः ॥ २५ ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये एवं तर्ह्ये आपुङ्गिति । नन्वत्र पक्षे चटि
णौ चट्टीति छलानापत्तिः । आपुङ्गि प्राप्नोतीति फलभेद इति चेत् ।
उट्टयस्यानभिधानात् ॥ २५ ॥

(सर्वमतानां निर्दोषताभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्त्वापुणोव ॥

ननुचोक्तं टिलोपः प्राप्नोतीति ।

आपुङ्गवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

अथ वा पुनरस्तु पुणोव ।

१ अगिमागोक्तिरीजनु आगमशुद्धिकारोधारणस्याकारश्रवणार्थत्वेन
तत्सामर्थ्यात्स्वरूपादिव्यापेऽपि शुद्धिवापे न मानमिति । (र. ना.)

२ तदर्थः पाकाद्यर्थः । इदं सामानाधिकरन्धेन प्रेषणाद्यन्वयि । (र. ना.)

३ शब्दवैरस्य इति भावः । (र. ना.)

४ अर्थ भावः । देवदत्तवर्मा पद्यमिहैव कृपतीत्यत्र सख्यं न कृपति पद्य-
पा० तु. ८

ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति ।

पुङ्गवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

अथ वा पुनरस्त्वापुणोव ।

ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति ॥

आपुङ्गवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ सत्याप-
पाश ॥ २५ ॥

(४०१ निघण्टुव्यतिथिसूत्रम् ॥ ३।१।२ आ. १६ सूत्रम्)

६४३ हेतुमति च ॥ ३।१।२६ ॥

(हेतुमच्छब्दार्थविशेष्यनिर्णयाधिकरणम्)

(विप्रतिपत्तिभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—हेतुमत्यभिधेये णिउभव-
तीति, आटोस्वित्—हेतुमति यो धातुर्वर्तते इति ॥

(प्रदीपः) हेतुमति च ॥ २६ ॥ कृत्रिमस्य पारि-
भाषिकस्य प्रयोजकस्य हेतोर्ग्रहणम् । तदीयो व्यापारः प्रेषणा-
धेयगतसमर्थोचरणलक्षणो हेतुमानिह शृणते ॥ ननु सकल-
कारकसाध्यपाकापेक्षः प्रयोजकस्य हेतुव्यपदेशो न तु तैर्दर्था-
धान्तरस्वसाध्यप्रेषणापेक्षः । यथा काष्ठस्य पाकापेक्षं करणत्वं
न तु ज्वलनापेक्षम् । तदपेक्षन्तु कर्तव्यमेव । ततश्च पाकादेरेव
हेतुमद्वयपदेशो युक्तो न तु प्रेषणादेः ॥ नैव दोषः । णिच्
प्रकृत्या धातुर्नैव तस्यापेक्षं प्रकाशितत्वात् प्रयोजनाभावात्तत्रै-
वार्थं णिचोत्पत्तादात् । प्रयोज्योऽपि हेतुमच्छब्देन न शृणते ।
तस्य अश्वत्वात् । णिचश्च स्वभावतः करणौघिकाराद्वा क्रिया-
वाचित्वात् । तस्मात् पारिदेव्यात् पार्काद्यर्थो यः प्रेषणादिलक्षणो
लक्ष्यपाकापेक्षहेतुव्यपदेशहेतुत्वोपलक्षितप्रयोजकसाध्यो व्या-
पारः स एव शृणते ॥

(उद्द्योतः) हेतुमति ॥ २६ ॥ हेतुमच्छब्दार्थाने संदे-
हस्योपपादयितुमशक्यत्वादाह—कृत्रिमस्येति । तस्यैव व्याख्यानां
कचित्पारिभाषिकस्येति । तत्प्रयोजको हेतुरित्यस्यैत्यर्थः । उक्त्येन
निकृष्टप्रेरणम् औपम् । विपरीतं द्वितीयम्, प्रयोज्यव्यापारानुकूल-
गाचरणं तृतीयम् यथा—भिक्षा वार्त्सर्पतीत्यादी । पाकाद्यपेक्ष
इति । तद्विषयत्वात्प्रेरणया इत्यर्थः । न तु तदर्थेति । तन्निसि-
त्यर्थः । हेतुरस्यास्तीति विग्रहेण हेतुत्वनिरूपकस्य तत्कार्यपाकादेरेव
प्रतीतेस्तत्रैव णिच् स्यादित्याह—पाकादेवेरेति ॥ तत्रैवार्थे इति ।
न नान्यप्रयुक्तः पचतीत्यर्थप्रतिपादनाय णिच् । णिज्जन्तेन ताह-
शार्थप्रतीतेरिति भावः ॥ यवमपि हेतुसंबन्धिकार्यरूपाभाभिधानां

एककारणैककर्तृकार्यत्वसंबन्धात् फलितं शब्दवैरस्येति प्रयोजकव्यापारोऽपि कृप-
धात्वर्थे इति । कृपतीत्यस्य मकृते कार्यतीत्यर्थत्वात् । (र. ना.)

५ प्रेषणम् अग्नेर्द्वितीयम् अध्येयम् । तृतीयम् तत्समर्थोचरणस्यम् । (र. ना.)

६ अथ प्रयोज्यव्यपदेशत्वादिन्यापारस्य वाचातुक्यत्वात्कूलमाचरणं स्वरूपेण-
वरधामरूपा क्रिया शिक्षाया इति भावः । (र. ना.)

हेतुमच्छब्देन कथं प्रेरणोच्यतेऽत आह—तस्मादिति ॥ लब्धः पाकायपक्षो हेतुव्यपदेशो येन स चासौ हेतुत्वोपलक्षितश्चासौ प्रयोजकश्च तस्मात्सो व्यापारः इति विग्रहः । तत्प्रयोजक इत्यत्रापि कारके इत्यधिकारात् णिजुत्पत्तेः प्राक् हेतुत्वस्याभावाद्देतुत्वोपलक्षितेत्युक्तम् । सै च व्यापार एव 'करणे' इत्यधिकारादिति भावः । तत्र मनुष्यः साधुत्वं तु हेतुः कर्ताऽख्येत्संभवेति भाष्यकृदेव वक्ष्यति ॥

(प्रदीपः) कथमिति । यदा पचतीत्युक्ते प्रयोज्यसाध्य एव व्यापारो गम्यते न प्रयोजकसाध्योऽपि तदा प्रत्ययार्थस्य करणाधिकारोपस्थापितस्य करणस्य विशेषणं हेतुमतीति संपद्यते । यदा त्वनेकार्थत्वाद्वातूनां तादर्थ्याद्वाधिभ्रयणादिवत् प्रयोजकव्यापारोऽपि पचादिवाच्यो भवति यथा पञ्चमिहैलैः कृषतीति । तदा प्रकृतिविशेषणपशो भवति तदा तु णिच्प्रत्ययो योतकः संपद्यत इति पक्षद्वयस्य संभाव्योपदर्शनाच्च प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) पक्षद्वयोपपादनपूर्वकं प्रत्ययार्थेनेति वक्तव्ये प्रत्ययार्थविशेषणेनेत्युक्तेरर्थमाह—पदेति । प्रत्ययार्थविशेषणमित्यस्य प्रत्ययार्थपरिच्छेदकमित्यर्थः ॥ प्रकृतिविशेषणेति । भाष्ये^१ प्रकृत्यर्थविशेषणमित्यस्य प्रकृतेरर्थद्वारा विशेषणमित्यर्थ इत्यभिमानः ॥ वस्तुतः प्रकृत्यर्थस्य पाकादेर्विशेषणमित्यर्थः ॥ योतकयोत्यार्थस्य विशेषणत्वनियमात् ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यम्, यावता 'हेतुमति च' इत्युच्यते । यदि हि प्रकृत्यर्थविशेषणं स्याद् 'हेतुमतः' इत्येव ब्रूयात् ॥

(प्रदीपः) हेतुमत इति । हेतुमदर्थाभिधायिन इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) धातोः शब्दस्य प्रायुक्तं हेतुमत्त्वासंभवादाह—हेतुमदर्थेति । हेतुमदर्थविशेषणकार्याभिधायिन इत्यर्थः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति । भवन्ति हि विषयसत्प्रयोऽपि । तद्यथा—'प्रमाणे यत्प्रातिपदिकं वर्तते' 'स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते' इति ॥ एवमिहापि 'हेतुमत्यभिधेये णिज्भवति' इति, 'हेतुमति वा यो धातुवर्तते' इति जायते विचारणा ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—विषयसत्प्रयोपीति प्रमाणे इत्यादे-सद्विषयकरोपजनकं प्रातिपदिकमित्यादिकमेवापि इत्याहुः ॥

१ णिजुत्पत्तेः प्राक् हेतुत्वस्याभावाद्देतुत्वोपलक्षितश्चासौ प्रयोजकश्च तस्मात्सो व्यापारः इति विग्रहः । तत्प्रयोजक इत्यत्रापि कारके इत्यधिकारात् णिजुत्पत्तेः प्राक् हेतुत्वस्याभावाद्देतुत्वोपलक्षितेत्युक्तम् । सै च व्यापार एव 'करणे' इत्यधिकारादिति भावः । तत्र मनुष्यः साधुत्वं तु हेतुः कर्ताऽख्येत्संभवेति भाष्यकृदेव वक्ष्यति ॥

२ तत्प्रयोजक इत्यत्रापि कारके इत्यधिकारात् णिजुत्पत्तेः प्राक् हेतुत्वस्याभावाद्देतुत्वोपलक्षितेत्युक्तम् । सै च व्यापार एव 'करणे' इत्यधिकारादिति भावः । तत्र मनुष्यः साधुत्वं तु हेतुः कर्ताऽख्येत्संभवेति भाष्यकृदेव वक्ष्यति ॥

३ णिजुत्पत्तेः प्राक् हेतुत्वस्याभावाद्देतुत्वोपलक्षितेत्युक्तम् । सै च व्यापार एव 'करणे' इत्यधिकारादिति भावः । तत्र मनुष्यः साधुत्वं तु हेतुः कर्ताऽख्येत्संभवेति भाष्यकृदेव वक्ष्यति ॥

४ प्रकृतिविशेषणेनेत्युक्तेरर्थमाह—पदेति । प्रत्ययार्थविशेषणमित्यस्य प्रत्ययार्थपरिच्छेदकमित्यर्थः ॥ प्रकृतिविशेषणेनेत्युक्तेरर्थमाह—पदेति । प्रत्ययार्थविशेषणमित्यस्य प्रत्ययार्थपरिच्छेदकमित्यर्थः ॥ प्रकृतिविशेषणेनेत्युक्तेरर्थमाह—पदेति । प्रत्ययार्थविशेषणमित्यस्य प्रत्ययार्थपरिच्छेदकमित्यर्थः ॥

५ णिजुत्पत्तेः प्राक् हेतुत्वस्याभावाद्देतुत्वोपलक्षितेत्युक्तम् । सै च व्यापार एव 'करणे' इत्यधिकारादिति भावः । तत्र मनुष्यः साधुत्वं तु हेतुः कर्ताऽख्येत्संभवेति भाष्यकृदेव वक्ष्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१७७० प्रत्ययार्थविशेषणतावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हेतुमतीति कारकोपादानं

प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम् यथा

'तनूकरणे तक्षः' ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेतुमतीति कारकमुपादीयते । किं प्रयोजनम् ? । प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम् । एवं सति प्रत्ययार्थः सुपरिगृहीतो भवति । यथा "तनूकरणे तक्षः" इति—तनूकरणमुपादीयते ॥

(प्रदीपः) कारकोपादानमिति । कारकशब्देन प्रत्ययार्थ उच्यते स हि प्रत्ययं करोति निष्पादयति ॥ प्रत्ययार्थ इति । प्रत्ययस्यार्थः प्रयोजनं स सुष्ठु परिगृहीतः परिपूर्णो भवति । वाचकत्वात् प्रत्ययस्य । प्रकृतिविशेषणे तु प्रत्ययस्यानुवादकत्वाद् योतकत्वात्प्रयोजनमपरिपूर्णं स्यादित्यर्थः । अथ वार्थोऽभिधेयमुच्यते, स चान्वयव्यतिरेकाश्रयव्यवस्थत्वात् प्रेषणादिः प्रत्ययस्यैव न प्रकृतेरिति सुष्ठु परिगृहीतो व्यवस्थापितो भवति ॥ यथा तनूकरण इति । यदा विकरणार्थाः कर्त्रादय इति पक्षस्तदा तनूकरणशब्देन कर्ताभिधीयते तदा साधर्म्येण दृष्टान्तः । यदा तु सार्वधातुकार्थाः कर्त्रादय इति पक्षस्तदा वैधर्म्येण दृष्टान्त इति व्याख्यानम् । यथा तनूकरणं प्रकृत्यर्थो न तथा हेतुमत्त्वापार इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) हेतुमच्छब्दस्य प्रेरणापरत्वात्कारकोपादानमित्यसंगतमत आह—कारकशब्देनेति ॥ अन्वयव्यतिरेकाश्रयेति । पञ्चमिहैलैः कृषतीत्यादी पञ्चमिहैलैरित्यस्यानन्वयात् वाचकान्तराभावाच्च धातोर्लक्षणोति भावः ॥ कर्ताभिधीयत इति । बाहुलकार्कतयैव इति भावः ॥ तनूकरणस्य धात्वर्थत्वं विना तत्कर्तारि कथं प्रत्ययः स्यादिति तदर्थाक्षिसमिति बोध्यम् ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणतासाधकभाष्यम्)

यदि तर्हि तद्वत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिदं भवति । प्रकृत्यर्थविशेषणं हि तत्तत्र विश्वायते—'तनूकरणक्रियायां तक्षः' इति ।

(प्रदीपः) परस्तु साधर्म्येण दृष्टान्तं सार्वधातुकत्वं च कर्त्रादीनां मन्यमान आह—यदीति ।

(उद्घोतः) यदि इदं तद्वत् तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेव भवतीति भाष्येऽन्वयः ॥

४ सकोत्यार्थस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि विशेषणत्वेन तद्वत्प्रायः प्रकृतेर्विशेषणमित्यर्थः । (र. ना.)

५ 'गले तु' ॥

६ भाष्यकारं पञ्चमिहैलैः स्वयन्वयविशेषणं तत्रापि पञ्चमिहैः । (र. ना.)

७ प्रत्यय देवदत्तस्य पञ्चमिहैः कर्तृत्वसंभवादिनि भाष्ये । (र. ना.)

८ सार्वधातुकार्थत्वमेति पाठः छात्रुगीति । (र. ना.)

९ 'यदि तर्हि' ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणत्वाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । को दोषः ? ।

(प्रदीपः) अस्तिवति । विनापि णिच् पञ्चभिर्हलैः कृपतीति प्रयोजकव्यापारावगमात् प्रकृत्यर्थत्वं हेतुमत उपपद्यते । पचतीत्यादौ तु द्योतको णिज्नास्तीति तदप्रतिपत्तिरिति भावः ॥

(उद्घोतः) अस्तिवल्नेन तत्पक्षोपपत्तिः सूचिता तामाह— विनापीति ॥ द्योतको णिज्नास्तीति । कृपतीत्यादौ तु पञ्चभिर्हलैरिति पञ्चान्ते तूष्णीमासीनत्वादिक्तं च तद्व्योतकमिति भावः ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षदूषणप्रदर्शनभाष्यम्)

इह हि—उक्तः करोति, प्रेषितः करोतीति णिच् प्राप्नोति ॥ प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनर्न दोषो भवति । स्वशब्देनोक्तत्वात् न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) उक्तः करोतीति । प्रकृतिविशेषणपक्षे यथा प्रकृत्यभिहिते प्रयोजकव्यापारे णिज् भवति, एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेऽपि प्राप्नोति । हेतुमद्विषयत्वात्करोत्यर्थस्य ॥ प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तूष्णार्थत्वाद् णिज्भावः ॥

(उद्घोतः) एवमुक्तप्रेषितेति । प्रकृतिविशेषणपक्षे शब्दान्तराभिहितद्योतनायैव णिच्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ हेतुमद्विषयत्वादिति । प्रयोजकव्यापारविषयत्वादित्यर्थः । हेतुमतीत्यस्य निषयसप्तमीत्वादिति भावः ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽपि दोषाभावप्रतिपादकभाष्यम्)

प्रकृत्यर्थविशेषणेऽपि सति न दोषः । यत्र नान्तरेण शब्दमर्थस्य गतिर्भवति, तत्र शब्दः प्रयुज्यते । यत्र ह्यन्तरेणापि शब्दमर्थस्य गतिर्भवति न तत्र शब्दः प्रयुज्यते ॥

(प्रदीपः) यत्रेति । यस्यार्थस्य द्योतनाय णिज्विधीयते स यदा शब्दान्तरावगतो भवति तदा प्रयोजनाभावाद् णिज्ज भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) शब्दान्तरेति । वाचकशब्दान्तरेत्यर्थः ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे दूषणभाष्यम्)

इह तर्हि पाचयत्योदनं देवदत्तो यद्बद्धत्तेनेति उभयोः कर्त्रालेनाभिधानं प्राप्नोति ॥ प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनर्न दोषः । प्रधानकर्तारि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता लेनाभिधीयते । यत्रान्नाप्रधानं कर्ता, सिद्धा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया ॥

(प्रदीपः) उभयोरिति । धातुवाच्यस्य व्यापारस्य

कर्तारि लकारेणोत्पत्तयम् । यदा च पचिना द्वयोरपि प्रयोज्य-प्रयोजकयोर्व्यापारोऽभिधीयते णिच्प्रत्ययः केवलं स्वार्थिकत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य द्योतकत्वात् धातुवाच्यव्यापारसाम्यात् कर्त्रोरपि साम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं स्यात् । ततः पाचयतो देवदत्तयद्बद्धत्तामिति प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ प्रधानकर्तरेति । प्रकृत्यर्थोपसर्जनत्वाद् प्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्य कर्तापि प्रधानमिति भावः ॥

(उद्घोतः) यदा चेति । पच्यादिभिः पाकातुकूलत्वेन द्वयोरप्यभिधानमिति मते इदं भाष्यमिति भावः ॥ एवं चोभयोरपि व्यापारयोः समकक्षत्वेन विशेष्यविशेषणभावानापन्नतयोभयोरपि कर्त्रोः प्राधान्यमिति हृदयम् । अत एवान्न पक्षे प्रयोज्यस्य कर्तृत्वं नापादितम् । प्रयोज्यव्यापारस्य विशेषणतयाऽन्येन तस्य फलत्वाभावेन फलाश्रयत्वाभावात् । गत्यादि च्चञ् चैतत्पक्षे विध्यर्थमेवेति बोध्यम् । परे त्वेवं हि प्रकृत्यर्थविशेषणमिति भाष्याक्षरासंगतिः । तस्मात्प्रवर्तनाप्रयोज्यः पाकः पचेरर्थः तत्रान्यानधीनत्वलक्षणमार्थप्राधान्यं प्रयोजकव्यापारस्य, शाब्दं च प्रयोज्यव्यापारस्येत्युभयाश्रयोः कर्तृत्वम् स्वतन्त्रः कर्तृत्वोभयविधप्राधान्यस्यापि विनिगमनाविरहेण ब्रह्मत् ॥ एवं च प्यन्तोत्तरत्वेन पर्यायेण द्वयोरप्यभिधानापत्तिरिति भाष्याशयः । प्रधानकर्तरीति । प्रकृतिभूतप्यन्तार्थकर्तरीत्यर्थः । प्रयोज्य कर्ता तु पच्यर्थस्य, न तु प्यन्तार्थस्येति न प्यन्तप्रकृतिकत्वेन तदभिधानमिति भावः ॥ प्रधानकर्ता । स्वैप्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराश्रयरूपः कर्तृत्वर्थः ॥ अप्रधानमिति । णिच्प्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराश्रय इत्यर्थः ॥

(प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षदूषणभाष्यम्)

इह च 'गमितो ग्रामं देवदत्तो यद्बद्धत्तेनेति अव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा "गत्यर्थानां कः कर्तरी"ति कर्तरि कः प्राप्नोति ॥

इह च व्यतिभेदयन्ते व्यतिच्छेदयन्त इति अव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति कृत्वा "न गतिहिंसार्थेभ्य" इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) गमित इति । प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात्तस्य कर्तारि प्रयोजके कः प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैव क इष्यते । तदुक्तम्—'अप्रधाने दुहादीनां प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति ॥

व्यतिभेदयन्त इति । प्रयोजकव्यापारस्य व्यतिहारो न तु प्रयोज्यव्यापारस्येति ब्रह्मव्यम् ।

(उद्घोतः) अव्यतिरिक्त इति । प्रयोजकव्यापारवाचका-

१ हेतुमद्व्योतकमित्यर्थः । (र. ना.)

२ 'प्रकृत्या' ॥

३ 'मद्विशेषणत्वा' ।

४ हेतुमते च चन्मेषणादिर्विषयत्वात्कार्यत्वादित्यर्थः । (र. ना.)

५ 'सति न दोषः' ॥

६ 'ग्रामं सिद्धा' ॥

७ प्रकृत्यर्थ उपसर्जनं यदेति बहुव्रीहिः । तस्येति । प्यर्थस्येत्यर्थः । (र. ना.)

८ इदं चिन्त्यम् । प्यन्तधातुजन्यबोधे प्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वस्य हेतु-

मिति चेति सूत्रजन्यबोधे हेतुमति यो धातुरित्यनया रीत्या हेतुमतीत्यस्य धातु-विशेषणत्वेन 'प्रकृत्यर्थविशेषण'मिति भाष्याक्षरसान्द्रत्योपपत्तेः । (र. ना.)

९ क्तप्रकृत्यर्थः । (र. ना.)

१० स्वशब्देन लादीनां ग्रहणम् ॥

१. ‘प्यर्थस्यैव प्रामः प्रयोज्यश्च कर्मेति भावः ॥’

२. ‘गच्छ’ इति ।

३. ‘प्यर्थस्यैव प्रामः’ इति ।

४. तदर्थेति । प्यर्थस्यैवत्यर्थः ॥

५. ‘गच्छ’ इति ।

६. उपपत्तिमिति पदं प्राप्येव इत्यर्थः ॥ (र. ग.)

नविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते ग्रामं गच्छ ग्रामाय गच्छेति ॥

(प्रदीपः) नासाविति । ग्रामः प्रकृत्यर्थस्य कर्म न तु प्यर्थस्येत्यर्थः ॥ साधनविशिष्टामिति । ग्रामकर्मिकां गमन-क्रियां प्रयोज्यः प्रेष्यति प्राप्नोतीत्यर्थः । स च प्रेष्यते प्राप्यते ॥

(उद्घोतः) ग्रामः प्रकृत्यर्थसेति । गमेः सकर्तृत्वेनावश्यं कर्मपक्षत्वात् । प्यर्थस्य कर्माकाङ्क्षायाः प्रयोज्यकर्मणा शान्तत्वोच्येति भावः । साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यत इत्यत्र कथं द्विकर्मकत्वं कथं च प्रयोज्ये कर्मणि लकार इत्यत्र आह—प्राप्नोतीति । तथा च प्रपूर्वं इतिः प्रादुपर्थः । तस्मात्प्रयन्तात्कर्मणि प्रत्यये प्रेष्यत इतीति भावः ॥ प्राप्नोतीत्यर्थ इति पाठे प्रेष्यतिपदस्य स्वोक्तसेदमर्थक-यनं न तु 'भाष्ये तथा पाठः' इति भ्रमित्यम् ॥

(तृतीयदूषणपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—इह च 'दधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा "कृजः प्रतियत्न" इति पृष्ठी न प्राप्नोतीति ॥ नासावेवं प्रेष्यते—उप-स्कुरुष्वेधो दकस्येति । कथं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते एधो दकस्योपस्कुरुष्वेति ॥

(चतुर्थदूषणपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—'इह' भेदिका देवदत्तस्य यज्ञद-त्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तारि पृष्ठी न प्राप्नो-तीति ॥ उक्तं तत्र कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनं कर्तृभूत-पूर्वमात्रेऽपि पृष्ठी यथा स्यादिति ।

(प्रदीपः) कर्तृभूतपूर्वमात्रेऽपीति । प्रधानचरेऽपि कर्तरीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भूतपूर्वत्वस्यानुपपत्तौराह—प्रधानचरेऽपीति । कृतप्रकृतिषट्कधात्वर्थकर्तृवैपीत्यर्थः । तत्तत्रस्यकृद्ग्रहणमाद्यत्वेतदर्थ-कमपीति भावः ।

(पञ्चमदूषणपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—इह चाभिप्रायव्यति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वा "उपसर्गात्सुनो-तीत्यादिना षत्वं न प्राप्नोती"ति ॥ नासावेवं प्रेष्यते 'सुनु'अभीति । कथं तर्हि ? उपसर्गविशिष्टां क्रिया-मसौ प्रेष्यते अभिषुण्विति ॥

(प्रदीपः) सुनु अभीति । न प्रयोजकव्यापारस्याभि-मुख्यमभिषब्देन योस्यते । अपि तु प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अपि त्विति । एवं चाभेदेन कदाचिदपि प्यर्थ-

विशेष्यतेति भावः ॥ भाष्यसंमतेन कैयटेन प्रयोज्यव्यापारस्यैव-लेखकारेण तु तदाभिमुख्यद्योतकत्वाभाव एवामेलेभ्यत इति वद्वयः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यम् । यावता व्यक्तम-र्थान्तरं गम्यते पचति पाचयतीति च ॥

(प्रदीपः) युक्तं पुनरिति । संदेह एव विचारनिमित्तं नोपपद्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूयोदर्शनविषयैर्भ्यां प्रत्य-याधीशेषणपक्षैर्वीपपन्नत्वादिति भावः ।

(उद्घोतः) यद्यपि पूर्वं 'प्रमाणे द्वयसत्' 'शेषे' संभूते इति सप्तमीनिर्दिष्टशयोभयथापि दर्शनाद्दिचार उपपादिततथापि अन्वयव्य-तिरेकाभ्यामिदानीं विचार आक्षिप्यत इत्याह—अन्वयेति ॥ भाष्ये व्यक्तमर्थान्तरं गम्यत इति । प्यन्ताप्यन्ताभ्यां परस्परस्यादिति शेषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वाढं युक्तम् ॥ इह पच्येः कः प्रधानार्थः ? । याऽसौ तण्डुलानां विकृतिः ।

अंधेदानीं तदभिसंधिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा । युक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्यात् ॥

(प्रदीपः) यासाविति । तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य तद-नन्तरं फलोत्पादादिति भावः । तदुक्तं हरिणा—

'अनन्तरं फलं यस्याः कल्पयते तां क्रियां विदुः ।

प्रधानभूतां तादर्थ्यादभ्यासां तु तदास्यता ॥' इति ॥

तत्र यथाधिश्रयणादयस्तादर्थ्यात्पचिवाच्यास्तथा प्रेषणादि-रपि । द्योतकस्तु गिजपेक्षत इत्यर्थः । न च कारकाणामपि तादर्थ्यात्पच्यभिधेयत्वप्रसङ्गः, तेषामक्रियारूपत्वाद्भावात्तत्र क्रि-यावाचित्वाद् ॥

विकृतिश्चात्र फलानन्तरव्यापारोपलक्षणमि-ष्टकाः पचन्तीत्यादौ तस्यासंभवादित्याहुः ॥ पच्यर्थः स्या-दिति । संभावेन लिङ् । संभाव्यते पच्यर्थत्वं प्रेषणादेः ॥ अत एव संशयाद्विधायां प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेण

व्यवस्थापितस्तद्दोषाणां परिहृतत्वात् पक्षान्तरं दोषाणां चापरि-हारात् ॥ अथवा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽपि स्थापित-स्तपक्षभावितानां दोषाणां सुपरिहरत्वात् । तथा हि—चतुर्कं द्वयोः कर्त्रोर्लैनाभिधानं प्राप्नोतीति ॥ नायं दोषः । प्रकृत्या प्रयोज्यव्यापारोपसर्जनस्य प्रयोजकव्यापारस्याभिधानात्तस्यैव

गिन्ना द्योतनात् प्रधान एव कर्तारि लो भविष्यति नाप्रधाने ॥ गिन्ना द्योतकेन प्रधानभूतगण्यर्थत्वं निवर्तितं गमनारूपस्य प्रधानस्यार्थस्याभिधानादिति प्यन्ताद् प्रयोजककर्तारि कात्यानु-

सर्गादेव गिन् । परंतु अडादिकायै करणीये उपसर्गस्य पृथक्कृतिरेव करणीयेति भावः ॥

७ बहुमीहिः । (र. ना.)
८ अथेति किन्हेत्यर्थे । इदानीमित्यस्य विकृतेः प्रागित्यर्थः । विकृतौ उद्दे-श्यत्वलक्षणमर्थे प्राधान्यम्, प्रेषणादौ तु शब्दं तत् । (र. ना.)

१ केवलं गमनप्रेरणाया गिन्वि जाते कर्माकाङ्क्षायां ग्रामस्यान्वये ग्रामस्य गिन्-व्यक्तमन्वयेन मत्यर्थकर्मत्वात्वाच्युत्थ्यां क्वाप्तिराशङ्कितता परंतु पूर्वमेव ग्रामकर्मका-मत्यर्थमेव प्रेरणा जायते इति पूर्वमेव ग्रामस्य मत्यर्थकर्मत्वाच्चतुर्थी जाता । ततश्च गनेर्गिन् जायते इति भाष्यसंदर्भार्थः ॥ इति दाधिमथाः ॥

२ इदानीमेव कर्तृत्वस्य जायमानत्वेनेति शेषः । (र. ना.)

३ गिन्व्यत्यनन्तरं नोपसर्गसंबन्धः किन्तु-सोपसर्गात्पच्यर्थेनप्रेरणायामेव सोप-

त्पत्तिः । व्यतिभेदयन्त इत्यत्रापि हिसनालक्षणः प्रधानं धात्वर्थो न तु हिंसाहप इत्यात्मनेपदनिषेधाभावः ॥

(उद्द्योतः) विहितैः प्रधानावन्ते युक्तिमाह—तदर्थत्वा-
दिति ॥ विहित्तिग्रहणं फलान्वयवहितपूर्ववर्तिव्यापारोपलक्षणम् ।
स्पष्टं चेदमनुपदं स्वयं वक्ष्यति । तदध्वनयत्राह—तदनन्तरं चेति ॥
तथा प्रेषणादिरपीति । विहित्यनुकूलत्वेनेत्यर्थः । वस्तुतः प्रवर्तना-
प्रयोज्यत्वेन तस्य विशेषणता न्याय्या ॥ संभावने इति ॥ उप-
संवादाशङ्कयोश्चेति सूत्रभाष्यपठितेनोपसंवादाशङ्कयोर्लिङिल-
नेन । तत्राशङ्क्येति । संभावनाऽप्युक्तकोटिकाशङ्कैवेति बोध्यम् ॥
भाष्ये तदभिर्संधिपूर्वकमित्यस्य तद्विशेषणभूमिति शेषः । अपरि-
हारादिति । सर्वं पच्यर्थः स्यादिति युक्तम् । तथापि स पक्षो दुष्ट
इति शेषः । दोषाणामुक्तत्वादिति भाष्याथ इति भावः ॥ अथ-
वेति । अत्र पक्षे सर्वं पच्यर्थः स्यादिति यत् तदुक्तमेवेति भाष्याथ
इति भावः ॥ प्रयोज्यव्यापारेति । प्रयोज्यव्यापार उपसर्जनं
यस्येति विग्रहः । लोके प्रयोज्यप्रयोजकगुणप्रधानभावावगत-
स्तव्यापारयोरपि तन्वमेवोचितम् । न तु फलानुकूलत्वेन समकक्ष-
तया बोध उचितः ॥ एवं च वाचकतापक्ष इव योतकतापक्षेऽपि
द्वयोर्वापारयोरुणप्रधानभावेनैवोपस्थितेः प्रधानकर्तृत्वे तैनाभिधान-
मिति । अप्रधाने कर्तरी तृतीयादि भवति ॥

परं तु योतकतापक्षस्य विशेषणतैवोचितेति भाष्योक्तदोषानुद्धारः ।
अत एवास्य पक्षस्य भाष्ये प्रकृत्यर्थविशेषणशब्दोद्देशः । किं च
प्यन्तात्प्रत्ययस्तत्प्रकृत्यर्थकर्तरी सामर्थ्यादित्यवश्यं वाच्यमेव तपक्षे ॥
एवं च प्रयोज्ये कर्तरी तृतीयेव लकारोऽपि दुर्वारः । दुर्वादीनाम-
प्रधाने कर्मण्यपि लादिस्वीकारेण लादिविधौ कर्तृकर्मासौ प्रधाना-
प्रधानन्यायात्प्रवृत्तेरनितरत्वाच्च । वाचकत्वे तु न दोषः । प्रयोज्यस्य
प्यन्तत्प्रकृत्यर्थकर्तृत्वेऽपि प्यन्तकर्तृत्वाभावात्तत्र कर्तरी प्यन्तात्प्रत्य-
यानुपपत्तेः । एवमन्येदोरपि दूषणत्वमेवेत्याहुः ॥ णिचेति । प्राधा-
न्येनोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारार्थक एव गत्वर्थः [इति भावः ।]
अर्थप्रयणमार्ग्यादिनि बोध्यम् ॥ व्यतीति । सोऽपि प्रायुक्त-
सूत्रैव प्रधानभूतप्राणवियोगानुकूलव्यापारार्थक एवेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ हेतुमतीति को मत्वर्थः ॥

(प्रदीपः) अयेति । यद्यपि पद्यर्थः तत्सम्यर्थश्च मत्व-
भवेन निर्ज्ञातस्त्वयापि हेतुशब्दस्यानेकार्थत्वे सति हेत्वर्थपरि-
ज्ञानात्प्रतिशिक्षस्यापि मत्वर्थस्यापरिज्ञानात् प्रश्नः । स चार्था-
न्तुविषय एवावतिष्ठते को हेतुरिति किंप्रयोजको हेतुः, अथ
निमित्तमात्रम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

हेतुः कर्तास्य स हेतुमतीति ।

(प्रदीपः) हेतुः कर्तेति । हेतुः प्रयोजक इति भावः ॥

(उद्द्योतः) हेतुः प्रयोजक इति । तथा च पारिभाषिकस्यैव
हेतोर्ग्रहणमिति भावः । वस्तुतस्तु को मत्वर्थ इत्यस्य किं प्राकादि-
रत प्रयोजकव्यापार इत्यर्थः । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन हेतुसंज्ञाविधान-
सामर्थ्येन च तस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति प्रशान्नौचित्यात् हेतुकर्ता-
स्येति प्रयोजकव्यापार एवेत्युत्तरम् ॥

(१७७ १ निमित्तमात्रस्य हेतुशब्दार्थत्वसमर्थकवार्तिकम् ॥ २॥)

॥ * ॥ हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे, भिक्षा-
दिषु दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे द्रष्टव्यः ।
यावद् ब्रूयाद्—निमित्तं कारणम्, तावद्—हेतु-
रिति । किं प्रयोजनम् ? । भिक्षादिषु दर्शनात् ।
भिक्षादिषु हि णिञ् हृश्यते—'भिक्षा वासयति'
कारीपोऽग्निरध्यापयतीति ॥

(उद्द्योतः) प्रयोजकस्य पारिभाषिकहेतुत्वेऽपि लक्ष्यानुरोधे-
नाह भाष्ये—हेतुनिर्देशश्चेति ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किं पुनः कारणं परिभाषिके हेतौ न सिध्यति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं मन्यते चेतनाद्यत एतद्भवति—प्रेषणमध्येषणं
चेति । भिक्षाश्चाचेतनाः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैप दोषः । नावश्यं स एव वासं प्रयोजयति य
'इहोप्यताम्' इति ब्रवीति किं तर्हि ? तूष्णीमप्या-
सीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि वासं प्रयोज-
यति । भिक्षाश्चापि प्रचुरा व्यञ्जनवत्यो लभ्यमाना
वासं प्रयोजयन्ति ॥ तथा कारीपोऽग्निर्निर्वाते ए-
कान्ते सुप्रज्वलितोऽध्ययनं प्रयोजयति ॥

(प्रदीपः) नावश्यमिति । तत्समर्थान्चरणमपि प्रयो-
जकव्यापारस्तत्सद्भावाधीनत्वात् प्रयोज्यक्रियासिद्धेरित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) परिभाषिकेऽपि लक्ष्यसिद्धिमाह—नावश्यमिति ।
तदाश्रयमाह—तत्समर्थेति ॥ भाष्ये प्रदीपेनैव तादृशशब्द-
प्रयोग एव शुरुष्या प्रवर्तनेति सूच्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कश्चित्कनिदाह 'पृच्छतु मा भवान्' 'अनुसु-
ङ्कां मा भवान्' इति अत्र णिच् कस्माच्च भवति ? ।

(प्रदीपः) पृच्छतु मा भवानिति । प्रथा प्रयोज्यत्वस्य
प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारे णिच् कस्माच्च भवतीति
प्रश्नः । एकविपयत्वाल्लोटादेर्णिचश्च पर्यायप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) ननु प्रश्नक्रियाकर्तृत्वा कस्यचित्सिञ्जभावा-
त्प्रयोज्यत्वाभावे प्रयोजकस्याप्यभावाच्च कथं णिच् शङ्का । तत्राह—
प्रष्टेति । भावीति शेषः ॥ समानार्थत्वाप्युपलक्षणोद्दिष्टोत्तरप्रसङ्के-
राह—एकविपयत्वादिति ॥ वस्तुतस्तु लोडन्ते प्रयुज्यमानलोड-
न्तशब्द एव प्रयोजकव्यापारः, तस्य सत्त्वादिण्येव स्यादिति प्रक्षाशयः ।
पर्यायस्य प्रश्नविपयत्वे लोटोक्तत्वात्प्रेरणस्य णिच् न भविष्यती-
त्युत्तरपरभाष्यासंगतिः । न हि पर्याये लोटोक्तत्वमस्ति । पर्यायो
नाम कदाचिहोडेव, कदाचिण्णजेवेलाकारः ॥ न नूक्तः करोती-
त्यत्रोक्तन्यायेनात्रापि णिचोऽप्राप्त्या भवदुक्तव्याख्याने भाष्यासंगति-
रिति चेन्न । लोडन्तशब्दप्रयोजकरूपप्रयोजकव्यापारस्य लोड्वाच्यत्व-
मित्यभिमानेन शङ्कायाः सत्त्वात् । लोटोक्तत्वादित्युत्तरस्य चाय-
मंशयः स प्रेरणात्वेन लोड्वाच्य एवेति । एतच्च विधिनिमज्ज-
णेति सूत्र उपपादयिष्यते । मञ्जूपायां च निपुणतरसुपपादितम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अकर्तृत्वात् । न ह्यसौ संप्रति पृच्छति ।
तूष्णीमास्ते ॥

(प्रदीपः) अकर्तृत्वादिति । स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको
हेतुरित्युच्यते प्रयोज्यश्चात्र कर्ता नेति प्रयोजको न हेतुर्दंश
इत्यर्थः ॥ तूष्णीमिति । निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्रमपि
तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः । कर्तृत्वमेव तस्या-
धीयमानं 'प्रश्नक्रियायाः कर्ता त्वं भवेति । यथा राजा भव
युञ्जस्वेति राजत्वमेवाधीयते । यस्तु प्रवृत्तक्रियः संभावितक्रियो
वा प्रयोज्यः कर्ता तस्य प्रयोजको हेतुरित्यत्र णिजभावः ॥

(उद्ध्योतः) न कर्तेति । तत्र प्रश्नक्रियाया अभावादिति
भावः ॥ कुतस्तद्विशेष इति ॥ तूष्णीमास्ते इति भाष्यं कैमुति-
कन्यायोपलक्षणं बोध्यम् ॥ आधीयमानं विधीयमानमित्यर्थः ॥
१ धैतेन लोटा कर्तृत्वस्याभिधानात्कथमकर्तृत्वमित्यपास्तम् ॥ तदुप-
पादयति—यस्तु प्रवृत्तेति । अस्य विध्यर्थकलोडादिप्रयोगं विना-
पीत्यादिः । प्रवृत्तक्रियोपि शैश्याय प्रयेत एव ॥

१ द्वितीयास्तस्याशच्छब्दस्य मादेशो न तु निवेदार्थकः । (र. ना.)
२ लोडन्ते णिच् स्यादिति संबन्धः । (र. ना.)
३ लशब्देनोक्तत्वात् भविष्यतीत्येवं स्पष्टेति भावः । (र. ना.)
४ लोड्वाच्यत्वमिति पाठो नास्ति । (र. ना.)
५ अभिमानोक्तिर्बोधमेव दर्शयति । (र. ना.)
६ विध्यर्थकलोडादिशब्दप्रयोगं विनाऽपि प्रवृत्तक्रियानिरूपितस्य संभावित-
क्रियानिरूपितस्य वा कर्तृत्वस्याभावात् इत्यर्थः । प्रदीपोद्ध्योतपर्यालोचनया लभ्यते ।
(र. ना.)
७ 'न कर्तेति प्रयोजको' इत्येव प्राचीनः पाठः पदमञ्जूर्यामपि लिखितः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च भो वर्तमानकालाया एव क्रियायाः कर्त्रा
भवितव्यम्, न भूतभविष्यत्कालायाः ॥

(प्रदीपः) इतरो वर्तमानक्रियस्यैवानेन कर्तृत्वमुक्तमिति
मत्वा चोदयति—किं च भो इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भूतभविष्यत्कालाया अपि भवितव्यम् । अभि-
संबन्धस्तत्र क्रियते—इमां क्रियामकार्षीद्, [इमां
क्रियां] करिष्यतीति ॥

(प्रदीपः) अभिसंबन्ध इति । भूताया भाविच्याश्च
क्रियायाः कर्त्राभिसंबन्धो भूतो भावी च प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अभिसंबन्ध इति । बुद्धिकृतोऽभि-
संबन्ध इत्यर्थः ॥

(प्रागुक्ताकर्तृत्वोपपादनभाष्यम्)

इह पुनर्न कश्चिद्भिसंबन्धः क्रियते । न चासौ
संप्रति पृच्छति, न चासौ प्रक्षयति तूष्णीमास्ते ? ।

(उद्ध्योतः) भाष्ये—न चासौ प्रक्षयतीति । लोडन्त-
प्रयोगकृतप्रेरणं विनेत्यर्थः ॥

(अकर्तृत्ववाधकभाष्यम्)

यदि तर्हि कर्ता नास्ति । कथं तर्हि कर्तृप्रत्ययेन
लोटाभिधीयते ? ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कथमस्मिन्नपृच्छत्ययं पृच्छतिर्धत्ते ? ॥

(प्रदीपः) अथ कथमिति । असत्यर्थं शब्दप्रयोगा-
संभवात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अभिसंबन्धस्तत्र क्रियते—इमां क्रियां कुर्विति ॥

(प्रदीपः) अभिसंबन्ध इति । बुद्धिपरिवर्तिन्यर्थे
चहिरसत्यपि शब्दप्रयोगादिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) बुद्धीति । बुद्ध्या विपयीकृतस्यैव सर्वत्र बोधात् ।
प्रकृते च क्रियाया इव कर्तृत्वस्यापि तथाभूतस्यैव विधानमिति भावः ॥

(अकर्तृत्ववाधकभाष्यम्)

कर्त्रापि तर्ह्यभिसंबन्धः क्रियते । कथम् ? । 'कर्ता
अस्या क्रियाया भवेति ॥

(अकर्तृत्वसाधकभाष्यम्)

एवं न च कर्ता कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते ।

८ इतिशब्दः पूर्ववाक्यार्थस्य हेतुत्वं बोधयति । (र. ना.)
९ अत्र प्रश्नक्रियैव नास्ति किमुत स्मिन्नरूपितकारकत्वविशेषः कर्तृत्वमिति
रीत्येति भावः । (र. ना.)
१० आधीयमानकर्तृत्वस्य लोटाभिधानेऽपि प्रवृत्तक्रियानिरूपितस्य संभा-
वितक्रियानिरूपितस्य वा कर्तृत्वस्याभावेनेत्यर्थः । (र. ना.)
११ प्राचीनलिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते ॥
१२ एवं सति, प्रकृते कर्तृत्वस्याधीयमानत्वे सति अण्यत्र कर्तृबोधकेनापि
प्रत्ययेन लोटा कर्ता न चाभिधीयते किन्तु कर्तृत्वरहितस्य द्रव्यमादास्य मैत्र
एवाभिधीयते इति भाष्ययोजना । (र. ना.)

(प्रदीपः) न च कर्तति । तस्यैवाधीयमानत्वात् । तदुक्तं हरिणा—

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैपे पृच्छयादेर्लोड् विधीयते ।
सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच् इति ॥

(उद्द्योतः) आधीयमानत्वादिति । विषयत्वादित्यर्थः ॥
द्रव्यमात्रस्य कर्तृत्वरहितस्य ॥ प्रयोगः प्रैपः ॥

(कर्तृत्वसद्भावोऽपि समाधानभाष्यम्)

अथापि कथंचित्कर्ता स्यात्, एवमपि न दोषः ।
लोडोक्तत्वात् प्रैपस्य णिञ् भविष्यति । विधीयन्ते
ह्येतैस्वर्थेषु प्रैपादिषु लोडादयः ॥ यत्र च द्वितीयः
प्रयोज्योऽर्थो भवति भवति तत्र णिच् । तद्यथा—
आसय शाययेति ।

(प्रदीपः) अथापीति । दुर्बलपक्षानुपगमेनापि परि-
हारोऽभिधीयत इति भावः ॥ लोडोक्तत्वादिति । एकविष-
यत्वाण्णित्यो लोडादीनां च, पाक्षिकत्वाद्यदा लोडुरप्यते तदा
तेनैवाभिहितत्वात् प्रैपस्य णिच् न भविष्यति ॥

(उद्द्योतः) दुर्बलेति । ईदृशैकर्तुरपि यदि हेतुसंबन्धात्
ग्रहणमिति भावः ॥ पाक्षिकत्वात् । पर्यायेण जायमानत्वात् ॥
प्रतद्भाष्यनिष्कर्षः प्राग्बोक्तः ॥ कैयटोक्तव्याख्याने हि लोड्विशिष्टे
तद्वारणेऽपि तदुक्तरीत्या शङ्कित्वात्पर्यविषयस्य पर्यायस्य चारणात्
चिन्त्यमिदम् ॥ नन्वेवं णिज् लोटोः समावेशाभावे आसयेत्याद्यनुप-
पत्तिरत आह—भाष्ये यत्र च द्वितीय इति । प्रयोज्योऽपि ण्यर्थो
यदाऽन्यापेक्षया प्रयोज्यो भवति भवति तदा तयोः समावेश इत्यर्थः ॥

(१७७२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्वक्तव्या । ए-
कान्ते तूष्णीमासीन उच्यते पञ्चभिर्हैलैः कृपतीति ।
तत्र भवितव्यं पञ्चभिर्हैलैः कर्षयतीति ।

(प्रदीपः) एकान्त इति । कृषावसामर्थ्यं दर्शयति ॥
तूष्णीमासीन इति । व्यापाराभावकथनम् ॥ कश्चिद्धि-
सामर्थ्यातिशयाद्युपपत्तयश्चभिर्हैलैः कृषेत् पर्यायेण वेति तन्निरा-
करणात् एकान्ते तूष्णीमासीन इत्युक्तम् । तत्र पञ्चभिर्हैलै-
र्भूमिमन्थैः कर्षयतीत्यर्थोऽवगमाण्णित्येति कृपतीति न प्राग्बोतीति
तदनुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः ॥

१ द्रव्यमात्रस्य तु कर्तृत्वरहितस्य मनेऽभिधेये पृच्छयादेर्लोड् विधीयते । यदा
तु सक्रियस्यात् एव कर्तृत्वस्य द्रव्यस्य प्रयोगः प्रैप तदा स णिचो विषयो
पाप्य इति कर्तारिभ्यः । (र. ना.)

२ द्वितीयमेतरणास्तोऽर्थः यत्र प्रयोज्यो गवतीत्यर्थः । तत्रान्वेति प्रथमा
मेरणा । आशयेति च द्वितीया गवः । (र. ना.)

३ आधीयमानत्वात् इत्यर्थः । (र. ना.)

(उद्द्योतः) ननु प्रयोजकव्यापारस्य पञ्चभिर्हैलैरित्यनेनैव
घोतितत्वात्तदुत्तनाय एकान्त इत्यादि व्यर्थमत आह—कश्चि-
दिति ॥ तत्रेति । एवं च प्रयोजकव्यापारस्यात्र प्रतीतेस्तद्विधेयनाय
णिच् स्यादिति भावः ॥

(१७७३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्नाना-
क्रियाणां कृष्यर्थत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः सिद्धा ।
कुतः ? नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात् । नाना क्रियाः
रूपेरर्थाः । नावश्यं रूपतिर्विलेखन एव वर्तते ।
किं तर्हि ? प्रतिविधानेऽपि वर्तते । यदसौ भक्त-
वीजवलीवद्वैः प्रतिविधानं करोति, स कृष्यर्थः ॥
आतश्च प्रतिविधानेऽपि वर्तते यद्दहरेवासौ न
प्रतिविधत्ते, तद्दहरेव तत्कर्म न प्रवर्तते ॥

(प्रदीपः) प्रतिविधानेऽपीति । अनेकार्थत्वाद्वात्तुनां
कृषिरेव प्रयोजकव्यापारे तत्समर्थोचरणलक्षणे वर्तते इत्यर्थः ।
धातुनैव चोपपदसहितेन तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वाण्णित्यभावः ।
विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति पक्ष आत्मनेपदाभावश्च ।
यदा तु कृषिविलेखने वर्तते तदा भवत्येव पञ्चभिर्हैलैः कर्षय-
तीति णिच् ॥

(उद्द्योतः) अनेकार्थत्वादिति । प्रतिविधानोऽत्र धात्व-
र्थः । फलानुकूलत्वेन स एव ना । करणस्य च फले एवान्वयः ॥
भाष्ये—तत्कर्मैत्यस्य कृष्यर्थफलमित्यर्थः ॥ आद्येऽत्र प्रयोज्यस्य
कर्मते इष्टापत्तिः । गतिबुद्धीति सूत्रं तु नियमस्य सजातीयापेक्ष-
त्वादन्येष्वन्यत एव व्यावर्तकम् ॥ अन्ये तु तत्प्राप्तिरेव नेति दिक् ॥
णिजभाव इति । घोटकतापक्षेऽप्युपपदेनैव घोटितत्वाद् घोटकणि-
चोऽभाव इति भावः ॥ वस्तुतो घोटकत्ववादिनो वचनारम्भः,
घोटकसमुच्चयदर्शनमादाकचकवधादेन तत्खण्डनमिति तद्वत् ॥ प्रयो-
जकव्यापारफलस्य कर्तृगामित्वात्कृषेरात्मनेपदमाशङ्क्याह—विभा-
षोपेति । सा च प्राप्तविभाषेति भावः ॥

(१७७४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ यज्यादिषु चाविपर्यासः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यज्यादिषु चाविपर्यासो वक्तव्यः ।
पुष्यसिन्धो यजते याजका याजयन्तीति । तत्र

४ प्रतिविधानं तत्समर्थोचरणमिति प्रदीपपर्यालोचनया प्रतीयते । यत्र कर्म-
फलेषु दीयमान भोदनप्रिण्डः । (र. ना.)

५ विलेखनात्सूत्रं प्रतिविधानमित्यर्थः । फलानुकूलत्वेनेत्यादि । कृष्यर्थ-
फलानुकूलं प्रतिविधानमित्यर्थः । (र. ना.)

६ श्रुत्यदित्यर्थः । (र. ना.)

७ गत्याद्यर्थोऽन्येष्वन्यत एवेत्यर्थः । (र. ना.)

१ सक्रियस्य पठनक्रियां युयंत एव मेरणात् 'पाठयति' इति प्रयोगः । न
तु गृहीतानापीत्ये मेरणात् 'पाठयति' इति प्रयोग इति भावः ॥

२ तद्वर्तमानं तदाधीनतया तूष्णीमापीत्यस्य समाधारात्पाठयित्येत्यर्थः ॥

३ 'आसय' इति मेरणात् कुर्वन्वै यदा मेरते 'आशयितुं मेरय' इति वाच्ये-
'आसय' इति गवोति इति भावः ॥

भवितव्यं पुण्यमित्रो याजयते याजका याजयन्तीति ॥

(प्रदीपः) यज्यादिष्विति । यजेः प्रक्षेपविशेषवाचित्वात् प्रक्षेपे च ऋत्विगं कर्तृत्वायजमानस्य प्रयोजककर्तृत्वासिच्प्रसङ्गनिवारणाय वचनम् ॥

(१७७५ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ यज्यादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यज्यादिषु चाविपर्यासः सिद्धः । कुतः । नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् । नाना क्रिया यजेरर्थाः । नावश्यं यजिर्हविःप्रक्षेपण एव वर्तते । किं तर्हि । त्यागेऽपि वर्तते । तद्यथा । अहो यजत इत्युच्यते यः सुष्ठु त्यागं करोति । तं च पुण्यमित्रः करोति याजकाः प्रयोजयन्तीति ॥

(प्रदीपः) नानाक्रिया इति । तत्र त्यागवचनाश्रयेण यः प्रयोगस्तद्विपरीतैः प्रक्षेपवचने द्रष्टव्यः ॥

(उद्घोतः) तद्विपरीतः प्रक्षेपेति । अविपर्यासपदेनेष्ट-प्रयोगसिद्धिरेव न तु विपरीतप्रयोगव्यावृत्तेरपि इत्यर्थः ॥

(१७७६ णिच्प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तत् करोतीत्युपसंख्यानं

सूत्रयत्याद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत् करोतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सूत्रयत्याद्यर्थम् । सूत्रं करोति सूत्रयति [मूत्रयतीति] ॥

(उद्घोतः) भाष्ये तदिति प्रातिपदिकोपलक्षणम् । प्रातिपदिकादित्यर्थः । कर्मत्वाद्यन्तर्भावेणैकार्थीभावो लोकव्यवहारात् । करोतीति च धातव्योपलक्षणम् । तेनाश्वेनाति क्रामति अश्वयतीत्यादिसिद्धम् । एवं च प्रातिपदिकाद्वात्त्वर्थ इत्यादि गणसूत्राणि प्रक्षिप्तानि । धातुपठे सूत्रमूत्रधात् चेति बोध्यम् । तत्सत्त्वे तेनैव सिद्धे वार्तिकमफलं स्यात् । नैवेत्तदज्ञानकल्पनापेक्षया मद्भक्त्यैवोचितत्वात् । एवं मुण्डसिध्द्रेति सूत्रस्यः कैर्यदश्रिन्त्य ष्वेति बोध्यम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

इह व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रय-

१ विहितेऽधिकरणे देवतोद्देशेन द्रव्यमक्षेपस्त्वैत्यर्थः । (र. ना.)

२ यजते इत्येवं रूपः । (र. ना.)

३ याजयते इत्येवं रूपः । (र. ना.)

४ लिखितपुस्तकेषु नैवोपलभ्यते ॥

1 'पातजलं महाभाष्यं संग्रहाभ्युपसृष्टमगम् ।
पुण्यमित्रस्य समये सद्यदेति स भारते ॥
साकेतमध्यमिकगौर्यवनेनोपसृष्टयोः ।
वर्णनं पुण्यमित्रीय यागस्य च पतञ्जली ॥
पुण्यमित्रे मृते पश्चान्शुद्धिकशावने ।
असिमित्रोऽम्बवद्राजा तस्य पुत्रो महाययाः ॥'
तृ० ९

तीति वाक्ये षष्ठी, उत्पन्ने च प्रत्यये द्वितीया ।
कनैतदेवं भवति ? ॥

(प्रदीपः) इह व्याकरणस्येति । लक्ष्ये लक्षणसमुदाये वा व्याकरणशब्दो वर्तते इति भेदनिबन्धना षष्ठी । यदा तु लक्षण एव सूत्रे व्याकरणशब्दो वर्तते तदा व्यपदेशिवद्भावनिमित्ता षष्ठी । यदा व्याकरणं सूत्रं करोतीति सामानाधिकरण्यं तदा यथा मुण्डयति माणवकमिति भवति तथा व्याकरणं सूत्रयतीत्यपि भवति ॥

(उद्घोतः) लक्ष्ये इति । व्याकरणशब्दः कर्मव्युद्भन्त इति भावः ॥ लक्षणसमुदाये वेति । अष्टाध्यायीरूपेण करणव्युद्भन्तः स इति भावः ॥ यदा तु लक्षण एवेति । प्रति सूत्रं व्याकरणशब्द इत्यर्थः ॥ पदेति । व्यपदेशिवद्भावनाश्रयेण इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

योसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते अस्ति च करोतेर्व्याकरणेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥

(प्रदीपः) योसाविति । वाक्ये द्रव्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्दोच्यते । णिचि सूत्रेण सत्त्वंभावातिवर्तनात्करोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्दः संपद्यते । तदुक्तं परार्थाभिधानं वृत्तिरिति ॥ एतच्च प्रक्रियागतविभागाश्रयेणोक्तम् । परमार्थतस्तु धात्वन्तरं सूत्रिर्विधिप्रक्रियावचनः ॥

(उद्घोतः) करोत्यर्थोभिधायीति । करोत्यर्थविशेषणीभूतसाध्यावस्यस्वार्थाभिधायीत्यर्थः ॥ सूत्रेण च सूत्रेवृत्तिबोध्या ॥ भाष्ये व्याकरणेन सामर्थ्यमिति । तैजान्यफलाश्रयत्वरूपमित्यर्थः ॥ निर्लेशशब्ददर्शने सूत्रयतीत्यवयवार्थाभावाच्छब्देन नास्तीत्याह—
एतच्चेति ॥

(१७७७ णिच्प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे, कृष्टुकं, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आख्यानात्कृदन्ताणिवचक्यः तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे । कृष्टुकं, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । कंसवध-

५ 'कल्पो' इति द्विवचनस्योपलभ्यते । तथा च सूत्रकारस्य वार्तिकज्ञानम्, वार्तिककारस्य गणसूत्रज्ञानमिति परस्परज्ञानेत्यर्थः ॥

६ द्रव्यरूपतापरित्यागादित्यर्थः । (र. ना.)

७ करोत्यर्थव्यापारजन्योत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वमित्यर्थः । (र. ना.)

८ नहि सूत्रशब्दाणि णिचि सूत्रिर्विध्यन्ति इति भावः । (र. ना.)

इत्येवं कालिदासवर्णितमालविकाग्निमित्रनाटकनायकव्याग्निमित्रस्य पिता पुण्यमित्रः २९१६-२९५० कालिगताब्देषु राग्यं चकारेति भारतीयेति वृत्तनिर्माताः ॥

१ 'सूत्रं चेदं 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिचि सिद्धे मप्यार्थमित्याहुः इत्यं हि तदीयो ग्रन्थ इति बोध्यम् ॥

माचष्टे कंसं घातयति । वल्लिवन्धमाचष्टे वल्लि
वन्धयतीति ॥

(प्रदीपः) आख्यानादिति । आख्यायत इत्याख्याना-
मिति श्रुतमुच्यते ॥ प्रकृतिवदिति । णिन्वो या प्रकृतिः कंस-
वधादिस्तया तुल्यं कंसादि कारकं भवति । यथाख्यानाक्रियापेक्षं
कंसवधादेः कर्मत्वं तथा कंसादेरपि अप्रतिपेक्षाख्यानाकर्मभाव-
स्येत्यर्थः । प्रकृतिवद्भावातिदेशेन च कंसादेः पृथक्कृतत्वात्
कंसमाघातयदित्यादौ कंसादिशब्दवर्जितस्याङ्गसंज्ञायामाहाद्यः
कंसादेर्न भवन्ति । वत्करणञ्च स्वाश्रयमपि भवति ॥ पुष्येण
योजयतीति पुष्यस्य कर्मत्वाभावः । अथ वा प्रकृत्या तुल्यं वर्तते
इति प्रकृतिवत्, प्रकृतेरिव प्रकृतिवत्, ष्यन्तस्य कारकमित्यु-
भयथातिदेशाश्रयणात् क्वचित्कश्चित्परिग्रहत्वे । प्रकृतिप्रत्या-
पत्या राजागमनादौ नलोपाद्यपि निवर्तते इति राजानमागम-
यतीत्याद्युपपन्नं भवति ॥ कंसवधमिति । यद्यप्यत्र सन्नि-
योगनिर्दिष्टानामन्यतरापात्रे उभयोरप्यभाव इति
वधादेशनिवृत्तिः सिद्ध्यति तथापि पुष्येण योगं जानाति पुष्येण
योजयतीति कुत्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वाभावाच्चिद्वृत्तिर्न सिध्यतीति
प्रकृतिप्रत्यापत्तिरुच्यते ॥

(उद्द्योतः) आख्यायत इति । बाहुलकात्कर्मणि व्युद् ।
भावव्युद्धि हि आख्यानाक्रियायां कर्मत्वं न स्यात् । णिच इति ।
कृतो या प्रकृतिरिति तु नोक्तं प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततयापानेनातिदेशेन
च षष्ठीसद्भावात् । राजागमनमित्यादौ राज्ञः कर्तृतया राजानमिति
द्वितीयानापात्रेश्च तदयमर्थः—णिचप्रकृतेर्यथा आख्यानाक्रियायां
कारकना तथा कंसादेरपीति तदाह—यथेति । नन्वेवमहाधम्यव-
स्येत आह—प्रकृतिवद्भावातिदेशेनेति । प्रकृताविव प्रकृति-
वत् । अत्र प्रकृतिशब्देन कृतः प्रकृतिः तस्यां यथा कंसादेरन्त-
र्भावस्तथा कृदन्तप्रकृतिः कणित्वात्पेक्षितः ॥ नन्वेव पुष्येण योजयती-
त्यत्रापि द्वितीयापात्रित आह—वत्करणादिति ॥ क्वचिदिति ।
पुष्ययोगे ङीलत्र च प्रकृतेरिव प्रकृतिवदित्येवाश्रयणीयमिति भावः ॥
एवं च द्वितीयाघान्तत्वाय पृथक्त्वाच्चातिदेशद्वयमाश्रयणीयं भवति,
वैलैय च भवतीति गौरवम् । अतः प्रकृतिवच्चेत्यस्य कृतप्रकृते-
रुद्द्योतप्रकृतत्वे यथा कारक द्वितीयाघान्तं घातानन्तर्भूतं च तथे-
त्येवं उचितः । प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यत्र कृतप्रकृतेरेव ग्रहणेनात्रापि
तथैवोचितत्वात् ॥ पुष्येण योजयतीत्यत्र च न दोषः ॥ प्रकृति-
मिति । कृतप्रकृतैः प्रत्यापचावपि राजनशब्दे न लोपनिवृत्तिः कथ-
मिति विन्त्यम् ॥ वस्तुतः प्रकृतिवत्कारकमित्यतिदेशात्पृथक्करणेन
समासाभावेनापदत्वात्प्रिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ अत्र प्रकृतिवच्चेति
चः कारकमित्यन्तर बोध्यः प्रकृतिवत्कारकं चेति । तेन तद-

स्कार्थमप्यतिदिश्यते । तेन घातयतीत्यादौ कुत्वतत्त्वे सिध्यतः ॥
अन्यथा घातोः स्वरूपग्रहण इति परिभाषया न स्याताम् ॥
केचित्तु उभयत्रापि प्रकृतिर्पदेन हेतुमण्यन्तप्रकृतिः । हेतुमण्य-
ण्यन्तश्च प्रत्यापत्त्योपसिक्तप्रकृतिप्रकृतिक एव ॥ प्रत्यापत्तिः
प्रत्यभिज्ञा ॥ सा च तत्सत्त्वे तत्रत्य कार्यसत्त्वे च भवतीति अनेनैव
कारकवह्निर्भावो वधादेशनिवृत्तिः कुत्वतत्त्वादिकं च सिद्धम् ॥ नन्वेवं
प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात्कंसादेः षष्ठी स्यादतः प्रकृतिवच्च कारक-
मिति । यद्विभक्तयन्तं तत्र, तादृशमत्रापीत्यर्थः । एवं चावृत्तिकल्पना
न कुत्रापि । प्रत्यापत्तिशब्दस्य च प्रत्यभिज्ञाविषयतयापत्तिः ।
स्थितिरित्यर्थः । न तु नष्टस्य पुनः प्रादुर्भावः प्रत्यापत्तिः । अत
एव रात्रिं विवासयति शृगाम् रमयतीत्युदाहरणविषयवचने प्रकृति-
प्रत्यापत्तिवचः संगतिः । अन्यथा तत्र प्रकृतेरातिदेशेनानपहारा-
त्प्रत्यापत्तिव्यवहारासंगतिः स्पष्टैव । कौरकवह्निर्भावश्च तस्याः फल-
मित्याहुः ॥ यद्यप्यत्र संतियोगेति । एवं च तदतिल्यत्वस्वापकं
प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचोऽत्रत्यमिति बोध्यम् ॥

(१७७८ णिचप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ आख्यानाच्च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आख्यानशब्दाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः—
आख्यानमाचष्ट इति ॥

(पूर्ववार्तिकस्याख्यानशब्दप्राह्यतिर्णयाधिकरणम्)

(विप्रतिपत्तिभाष्यम्)

किं पुनर्यान्येतानि संज्ञाभूतानि आख्यानानि
तेभ्य उत्पत्त्या भवितव्यम् । आहोस्वित् क्रियाख्या-
नमात्रात् ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । कंसवधनलोपाख्यानादी-
नीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये संज्ञाभूतानीत्यस्य प्रसिद्धानीत्यर्थः ॥

(विशेषजिज्ञासाभाष्यम्)

किं चातः ? ।

(संज्ञाभूताख्यानग्रहणपक्षद्वयभाष्यम्)

यदि संज्ञाभूतेभ्यः । इह न प्राप्नोति—राजाग-
मनमाचष्टे राजानमागमयतीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये राजानमागमयतीति । एवं च देव-
दत्तपाकमाचष्टे इत्यर्थे 'देवदत्तेन पाचयति' इत्येव, गतिबुद्धीति
नियमेन देवदत्तस्य कर्मत्वाभावात् ॥

(क्रियाख्यानामात्रग्रहणपक्षभाष्यम्)

अथ क्रियाख्यानामात्रम् । न दोषो भवति ॥

१ अमतिपरिष्प्राप्तिः । (र. ना)

२ तमाचष्टे मृत्तियदित्यमाचष्ट्याद्यर्थम् । मृत्तया तुल्यं मृत्तियदित्येव ।
अत्र मृत्तियदित्येव णिचः मृत्तित्तिः । मृत्तान्वितेति द्वितीया । अथ च वृत्तः
मृत्तित्तिः । (र. ना.)

३ अर्थगुर्विभक्तमित्यर्थः । (र. ना.)

४ तथापि मृत्तित्तिरिव मृत्तित्तिरित्येव एवार्थः । ष्यन्तत्वे इति वा रुद्रायाउपो
नेत्यादिभिरे इति भावः । (र. ना.)

५ लक्ष्यानुसारेण ज्ञायमानतात्पर्यान्वयात्पुत्रपत्या प्रकृतिवदस्य हेतुमण्यन्त
मृत्तौ लक्षणेति भावः । (र. ना.)

६ पतञ्जलद्वाराणविषयवार्तिके इत्यर्थः । (र. ना.)

७ अद्वैत्यादिः । (र. ना.)

८ कंसवधमाचष्टे इत्येतदुदाहरणविषयकत्वमिच्छन्तमित्यर्थः अन्यथा पुष्येण यो-
जयतीत्यत्र स्वत्वनिवृत्तये भावदत्तस्यादित्यस्यहापत्यासंगतिः स्पष्टैव । (र. ना.)

यथा न दोषस्तथास्तु ॥

(१७७९ णिच्प्रत्ययवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ रुदन्ताणिञ् वक्तव्यः, तदाचष्टे इत्येतस्मिन्नर्थे । कृलुकृ प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । मृगरमणमाचष्टे मृगान् रमयति ॥ दृश्यर्थायामिति किमर्थम् ? । यदा हि ग्रामे मृगरमणमाचष्टे मृगरमणमाचष्ट इत्येव तदा भवति ॥

(प्रदीपः) दृश्यर्थायामिति । यदारण्यस्यो रममाणान् मृगान् प्रतिपद्य व्याचष्टे एतस्मिन्नवकाश एवंविधा मृगा रमन्त इति, तदा प्रतिपाद्यदर्शनार्था प्रवृत्तिर्भवति ॥ यदा हि ग्राम इति । ग्रामे मृगाणामसंभावज्ञ तद्दर्शनार्था प्रवृत्तिः ॥ दृश्यर्थायामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव द्रष्टव्यम् । राजा-गमनादिषु तु दृश्यर्थप्रवृत्त्यभावेऽपि णिञ् भवति ॥

(उद्घोतः) दृश्यर्थेति । इह कृष्यादिभ्य इति दृशिः साधुः ॥ रममाणान् मृगान् इति ॥ एतेन मृगरमणशब्द आखेटे रुढ इत्यपत्तौ ॥ प्रवृत्तिर्भवतीति । आख्यानविषयेत्यर्थः ॥ इत्येतच्चेति । प्रयोगानुसारादिति भावः ॥

(१७८० णिच्प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ आङ् लोपश्च कालाल्यन्त-संयोगे मर्यादायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कालाल्यन्तसंयोगे मर्यादायां रुदन्ताणिञ् वक्तव्यः तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे । आङ्लोपश्च कृलुकृ प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयतीति ॥

(प्रदीपः) आरात्रिविवाससिति । यावद्वात्रेर्विवासो-त्तिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यावदिति । रात्रिरूपकालेनाल्यन्तसंयोगः ॥ कथाश्चाख्याने कर्मणि भावः । आरात्रिविवासशब्देन तावत्पर्यन्त-कथा लक्ष्यन्त इति बोध्यम् । कालाल्यन्तसंयोगे गम्यमान इत्यर्थः ॥ वसेरकर्मकतया गतिबुद्धीति रात्रैः कर्मन्तं हेतुमसिञ्चि तद्दर्शयामि बोध्यम् ॥

(१७८१ णिच्प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ चित्रीकरणे प्रापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) चित्रीकरणे प्राप्तावर्थे रुदन्ताणिञ्

वक्तव्यः । कृलुकृ प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहि-ष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते । सूर्यमुद्गमयतीति ॥

(प्रदीपः) चित्रीकरण इति । आश्चर्यकरणे गम्यमाने तत् प्राप्नोतीत्यत्रार्थे णिञ् वक्तव्यः ॥ संभावयत इति । भू प्राप्तावातमनेपवीत्यस्य रूपम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये प्रापीति । संपदादित्वेन भावकिन्नन्ता-त्समी । एवं स्त्रीलापि ॥ भूयासाविति । संभावयत इत्यस्य प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(१७८२ णिच्प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ नक्षत्रयोगे जि ॥ * ॥

(भाष्यम्) नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे रुदन्ताणिञ् वक्तव्यः कृलुकृ प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति मघाभिर्योजयतीति ।

(प्रदीपः) पुष्येणेति । पुष्यो योगक्रियायाः कर्ता, स हि चन्द्रमसं संवध्नाति । तत्रोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमात् षष्ठ्यभावे तृतीयासमासः । तत्र प्रकृतेरिव प्रकृतिवदित्येवं प्रकृ-तिवदतिदेशात्कर्तारं तृतीयो भवति लकारस्तु प्रधान एव कर्तारं भवति, नातिदेशिके ॥

(उद्घोतः) उभयप्राप्ताविति । नियमेन चन्द्रमसः प्रतीते-रभयप्राप्तिः ॥ वस्तुतः सहयोगेन तृतीया ॥ कर्तुः प्रयोगाभावेनो-भयप्राप्तेरभावात् ॥ मतान्तरोक्ते प्रकृतिवदित्यस्यार्थेऽपि न दोषः । हेतुमणिञ्चि गत्यादिनियमात् तृतीयाया एव पुष्येणेतन्न प्राप्तेः ॥ नातिदेशिके इति । णिच्प्रकृत्यर्थकर्तृत्वादिदेशेऽपि णिञ्कर्तृत्वाति-देशाभावात् तदुत्तरलेनास्याभिधानमित्यर्थः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ? ।

(१७८३ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ न वा सामान्यकृतत्वाद्देतुतो ह्यविशिष्टम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? । सामान्यकृतत्वात् सामान्येनैवात्र णिञ् भविष्यति "हेतुमतीति ॥ किं कारणम् ? । हेतुतो ह्यविशिष्टम् । हेतुतो ह्यविशिष्टमेतद् भवति । तुस्या हि हेतुता देवदत्ते चादित्ये च ।

(प्रदीपः) सामान्यकृतत्वादिति । सामान्यलक्षणे-

१ इष्ट्वैत्यर्थः । (र. ना.)

२ अतएव 'रजयांचकार चिरजाः स मृगान्' इति भारविण विश्वा-दानेन समीपागमनाभिप्रायेणापि 'रजेणो मृगरमणे' इति नलोपः कृतः । अत-एव पदभाष्ये 'मृगरमण इति किमर्थम् ? रजयति यस्मापि' इत्येवं पठ्य-दाहृतम् ॥

३ नक्षत्रयोग इति रुदन्तादित्येनात्विति । (र. ना.)

४ पुष्यो हि चन्द्रमसं संवध्नाति तत्र पुजेर्गत्यादिष्वनन्तर्भावान्नो कर्तुः पुष्यस्य णिञ् कर्तृत्वमेवेति कर्तृत्वात्तृतीया भवतीति पदमञ्जरी ॥

५ पुष्यस्य नक्षत्रत्वेन निश्चिन्त्यत्वात्कर्तृत्वं नैव सिद्धान्तसिद्धमतो महाराणेश्वर प्रतीच्यमित्युक्तं प्रतिवर्षं साधिकाकपधारादिकृत्वात्कालगतमिच्छात्कर्तृत्वे पुष्यात् कथं तृतीयेत्यत गाह—चरतु इति ॥

नैव सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ देवदत्ते चेति । देवदत्तविषयान्यस्य हेतुत्वार्थः ।

(उद्द्योतः) सूर्यमुद्रमयत इत्यादौ आदित्यस्य प्रयोज्यत्वा-
चेतनदेवदत्तस्यापि तत्संज्ञातीयता ध्वननाद्देतुत्वोत्पन्नमत आह
—देवदत्तविषयान्यस्येति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न सिध्यति । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको हेतुसंज्ञो
भवतीत्युच्यते । न चासावादित्यं प्रयोजयति ।

(उद्द्योतः) भाष्ये स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति । स्वाभिप्रेत-
मात्रेदेशेन प्रवृत्तस्य प्रवर्तक इत्यर्थः ॥ एवं प्रयोजयतीत्यस्य च
स्वाभिप्रेतोदेशेन प्रवृत्तं प्रवृत्तं प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ स्वाभिप्रेतमात्रो-
द्देश्यकप्रयोज्यनिष्ठप्रवृत्तव्यनुकूलवशापारवृत्तं हि प्रयोजकत्वमिति
फलितम् । सर्वत्र स्वशब्देन प्रयोजकः । एवं प्रयोजकाभिप्रेतमात्रो-
द्देश्यकप्रवृत्त्याश्रयत्वं प्रयोज्यत्वम् ॥ तदेव च स्वतन्त्रत्वम् । न
चैतैस्त्वयं इति भावः ॥

(१७८३ समाधानवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥)

॥ * ॥ स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक
इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यं भवान् स्वतन्त्रप्रयोजकं मुक्तसंशयं
न्याय्यं मन्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यद्दत्तेनेति,
तेनैतत्तुल्यम् ॥ कथम् ? ।

(१७८४ समाधानवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्यं ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्यैव किञ्चिद्
भवति देवदत्ते चादित्ये च ॥ नैह कश्चित्परोनुग्रही-
तव्य इति प्रवर्तते । सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते ॥
ये तावदेते गुरुशुश्रूषयो नाम तेऽपि स्वभूत्यर्थं
प्रवर्तन्ते=पारलौकिकं च नो भविष्यति, इह च नः
प्रीतो गुरुभ्यापयिष्यन्तीति ॥

तथा—य एते दासाः कर्मकरा नाम तेऽपि स्वभू-
त्यर्थं प्रवर्तन्ते=भक्तं चैवं च लप्स्यामहे । परिभाषाश्च
न नो भविष्यन्तीति ॥

तथा—य एते शिल्पिनो नाम एतेऽपि स्वभूत्यर्थं
प्रवर्तन्ते=प्रेतनं च लप्स्यामहे । मित्राणि च नो
भविष्यन्तीति ।

१ देवदत्तं भयत्रानपेक्ष्यं इति भाष्ये नोक्तं ।

२ 'प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्यं' इति ।

३ 'प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्यं' इति भाष्ये नोक्तं ।

४ 'प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्यं' इति भाष्ये नोक्तं । (१. ग.)

५ 'प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्यं' इति ।

६ 'प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्यं' इति भाष्ये नोक्तं । (१. ग.)

७ 'प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्यं' इति । (१. ग.)

८ 'प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्यं' इति भाष्ये नोक्तं । (१. ग.)

(प्रदीपः) परिभाषा इति । दण्डनादिकाः ।

(उद्द्योतः) समापत्ते—भाष्ये स्वतन्त्रेति । स्वतन्त्रप्रयोजकस्य
हि हेतुत्वम् । अर्थं च न तथैव प्रयोजको हेतुरिति चेदित्यर्थः ॥
प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्येति । प्रयोज्यप्रवृत्तिभयत्रापि प्रयोजका-
भिप्रेतानपेक्षा तन्मात्रानुद्देश्यकत्वार्थः । उभयत्रानपेक्ष्यैव किञ्चि-
दिति । किञ्चिदित्यस्य प्रयोजकाभिप्रेतमात्रं किञ्चिदनपेक्ष्यैवोभयोर्देव-
दत्तादित्ययोर्भेदतीत्यर्थः । तस्मान्मात्रांशो न निवेदयः । अन्यथा
गिजनवैकाश इति भावः ॥ तदेव व्युत्पादयति—नेह कश्चिदिति ।
सत्यामपि प्रेरणायामिति शेषः ॥ सतिन्द उपात्मभः परिभाषणम् ।
तदाह—दण्डनादिका इति । अनेन सर्वत्र स्वैक्यप्रधानताज्ञानं
प्रवर्तकमित्युक्तम् ।

(वार्तिकादिशेषभाष्यम्)

एवमेतेषु सर्वेषु स्वभूत्यर्थं प्रवर्तमानेषु—

(१७८५ देवदत्तादित्ययोः प्रयोज्यत्वसाधकवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥*॥ कुर्वतः प्रयोजक इति चेत्तुल्यम् ॥*॥

(भाष्यम्) यदि कश्चित्प्रयोजको नाम कुर्वतो
भवति तेनैतत्तुल्यम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—कुर्वतः प्रयोजक इति । प्रयोजका-
भिप्रेतमात्रेदेशं विनापि स्वैक्येदेशेनैव कुर्वतः पुंसः प्रयोजको ह्ययतै
यथा 'गुरुः शिष्यान्ध्ययने प्रवर्तयति' इत्यादौ तद्वत्त्वयंसापि इति
भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते, कः प्रयो-
ज्यार्थः ? ॥

(उद्द्योतः) प्रयोज्यार्थ इति । प्रेरणान्यप्रवृत्त्याश्रयः
प्रयोज्यः । तस्य प्रेरणायैः कोऽर्थः 'प्रयोजनं किम्' इति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदभिप्रायेषु सज्जन्ते ईदृशो वैध्यां कुरु, ईदृशो
पुटकौ कुरु इति । आदित्यश्चास्याभिप्राये सज्जते ।
एव तस्याभिप्रायः 'उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां
सूर्योद्गमनं संभावयेय' इति । तं चास्यादित्योभि-
प्रायं निर्वर्तयति ॥

(प्रदीपः) यदभिप्रायेष्विति । तदुक्तं हरिणा ।

निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वे एव स्वभूतये ।

अभिप्रायानुरोधोपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धय इति ॥

इति भाष्यः । आनांशः, मायवर्तनांशः । तथा च सर्वं प्रयो-देनादित्यस्य प्रवृत्त्या-
श्रयत्वमिति भावः । तदनुसृत्यैः सर्वोत्पत्त्यात्प्राप्तं तस्य प्रयोज्यत्वमिति
भावः । (१. ग.)

१ सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते इति भाष्ये नोक्तं । (१. ग.)

२ 'प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्यं' इति ।

३ 'प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्यं' इति ।

४ 'प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्यं' इति । (१. ग.)

५ 'प्रवृत्तिर्हुं भयत्रानपेक्ष्यं' इति ।

सज्जन्त इति । भाष्यकारवचनादात्मनेपदम् । परस्यैपरी तु सज्जिः गृह्युपसृजगतामिति ।

(उद्घोतः) उत्तरमाह—यदभिप्रायेष्वासज्जन्ते इति । प्रेरणाभिप्रायेष्वासज्जन्ते । तदभिप्रायं ज्ञात्वा तं निर्वर्तयन्ति यत्, एष एव प्रयोज्यस्य प्रेरणाया अर्थ इत्यन्वयः ॥ एवं च क्रियायां स्वाभिप्रायानुरोधफलकं तज्ज्ञापनमेव प्रेरणाफलमिति भावः ॥ अभिप्रायपदेन तद्विषय उच्यते । तदाह—ईदृशावित्यादिना । तदाह—निमित्तेभ्य इति । स्वभूतिसाधनत्वज्ञापकप्रेरणादिभ्य इत्यर्थः ॥ ननु स्वभूतिफलकप्रवृत्तौ प्रयोजकाभिप्रायानुरोधोऽपि किमर्थः, इत्यत आह—अभिप्रायेति ॥ ननु शिष्यादीनां स्वार्थ-सिद्धये गुर्वाद्यभिप्रायानुरोधोऽपि सर्वस्य तदुपरोधे मानाभावः फल-भावश्चेति चेत् । अभिप्रायसंपत्तिमात्रेण तदुद्देश्यकप्रवृत्त्याश्रयत्वादि-रूपप्रयोज्यप्रयोजकभावाभ्यारोपेण गिजिति तात्पर्योत् । भाष्यकार-वचनादिति । तत्प्रयोगादस्यानुदात्तत्वमि पाठोऽनुमीयत इति भावः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

भवेदिह वर्तमानकालता युक्ता स्याद् उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते सूर्य-मुद्गमयतीति, तत्रस्थस्य हि तस्यादित्य उदेति । इह तु कथं वर्तमानकालता कंसे घातयन्ति बलिं बन्ध-यतीति । चिरहते च कंसे, चिरबद्धे च बलौ ॥

(प्रदीपः) चिरहत इति । चिरप्रवृत्तत्वाद्बन्धघातक-भावस्य प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानत्वासंभवात् । उपसंख्या-नारम्भे तु न दोष, आख्यायनस्य वर्तमानत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु चिरहते कंसे इत्युक्त्या प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानकालत्वभावो नोक्त इत्यत आह—चिरप्रवृत्तेति । कंस-कृष्णयोर्वैधघातकभावस्य चिरप्रवृत्तत्वेन तत्प्रयोजकव्यापारसापि तत्त्वमेवेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्रापि युक्ता ॥ कथम् ? । ये तावद्वैते शौभिका नाम पते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्तीति ॥

(प्रदीपः) शौभिका इति । कंसाद्यनुकारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायाः । कंसायुकारी नटः सामाजिकैः कंसबुद्ध्या गृहीतः कंसो भाष्ये विवक्षितः ॥

(उद्घोतः) कंसाद्यनुकारिणां कंसादिसदृशानाम् । भाष्ये प्रत्यक्षं कंसं घातयन्तीति । तादृशैव वासुदेवैनेत्यर्थः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

चित्रेषु कथम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

चित्रेष्वपि उद्गूर्णां निपतिताश्च प्रहारा इश्यन्ते कंसस्य कृष्णस्य च ॥

(उद्घोतः) उद्गूर्णा इति । उर्वता इत्यर्थः । गूरी उचमने इत्यस्य रूपम् । एवं च चित्रलेखका अपि चित्रसं कंसं तादृशैव कृष्णेन घातयन्तीत्यर्थः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

ग्रन्थिकेषु कथम् । यत्र शब्दग्रन्थगडुमात्रं लक्ष्यते ।

(प्रदीपः) ग्रन्थिकेष्विति । कथकेष्वित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ग्रन्थिकपदे अंतं इतिठनौ इति ठन् ॥ शब्द-ग्रन्थगडुइति । शब्दः कथकंमुखोच्चार्यमाणः । ग्रन्थस्तद्धस्तस्यपुस्त-करूपः । गडुः मनुष्यसंघातः । न तत्र कश्चिदपि कंसादियुद्धि-विषय इत्यर्थ इत्याहुः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तेऽपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्यात्रिणांशात् तद्वैद्वा-व्याचक्षणाः सतो बुद्धिविषयान् प्रकाशयन्ति ॥ आतश्च सतः । व्यामिश्राश्च इश्यन्ते—केचित् कं-सभक्ता भवन्ति, केचिद्वासुदेवभक्ताः । वर्णान्यत्वं खल्वपि पुष्यन्ति—केचित्कालमुखा भवन्ति केचिद् रक्तमुखाः । त्रैकाल्यं खल्वपि लोके लक्ष्यते—गच्छ हन्यते कंसः, गच्छ धानिष्यते कंसः, किं गतेन हतः कंस इति । हेतुमति च ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-महाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(प्रदीपः) तेऽपीति । तदुक्तं हरिणा—शब्दोपहितैरुपास्तु बुद्धेर्विषयतां गतान् । प्रत्यक्षमिव कंसादीन् सार्धैरनट्वेन मन्यत इति ॥ विष्टं भाष्यं स्पष्टम् ॥ २६ ॥

इत्युपाध्यायजैयटुत्रकैयटुकृते भाष्यप्रदीपे तृतीय-स्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाहिकम् ॥

१ गडुशब्दस्तु न मनुष्यसंघातवाची । गडो मीनात्तराययोरिति मेदिनी । गडकः शकुलार्गक इत्यमरः । (र. ना.)
७ 'तदुद्वा' ॥
८ व्यामिश्राश्च भवन्ति । नांनो(विदुः)पक्षसमाश्रयो व्याश्रय इति पदमञ्जरी ॥
९ शब्दैरुपहितानि खनन्युद्भूते समर्पितानि रूपानि येनां तामित्यर्थः । यदा वाच्यतासंभवेन शब्दविशिष्टकारानित्यर्थः । (र. ना.)
१० कर्मकारकत्वेनेत्यर्थः । (र. ना.)

१ 'प्रेरणया' ॥
२ क्रियायाम्, प्रयोज्यक्रियायामित्यर्थः । स्वाभिप्रायेति । प्रयोजकाभिप्राये-त्यर्थः । तज्ज्ञापनमेवेति । स्वभूतिसाधनत्वज्ञापनमेवेत्यर्थः । तच्छब्दस्य बुद्धिरथपरामर्शित्वात् । खं प्रयोज्यम् । (र. ना.)
३ प्रयोज्यक्रियायां प्रयोज्यभूतिसाधनत्वज्ञापकत्वर्थः । (र. ना.)
४ प्रयोजकैः अभिप्रायसत्त्वमात्रेणेत्यर्थः । तदुद्देश्यकत्वेऽपि प्रयोज्ये इत्यादौ शेषः । (र. ना.)
५ 'अवर्तमानकाले वर्तमानकालता' ॥

(उद्घोतः) तेषुपि, ग्रन्थिका अपि ॥ तदुद्घोतान्यां चक्षणा
इति । तदैश्वर्याणीत्यर्थः । तानि कथयन्तो ग्रन्थिकाः स्वदुद्धिविषया-
न्सतो नियमानान्कसादीम्प्रकाशयन्ति श्रोतुवृद्धी समर्पयन्तीत्यर्थः ॥
विद्यमानत्वेन दुद्धिविषयत्वे हेतुमाह—आतश्च सत इति ॥ व्या-
मिश्राश्चेति । चो हेतौ । यतो विरुद्धप्रकाशिता दृश्यन्ते इत्यर्थः ॥
नद्धतीतत्ववृद्धौ तत्संभवतीति भादः ॥ तत्कालमृते स्वपक्ष इव
वर्णान्यत्वं पुण्यन्ति पुष्टं कुर्वन्ति दधतीत्यर्थः ॥ तत्रैव सुत्तयन्तर-
माह—त्रैकाल्यं सखत्वपीति । एवं च दुद्धिविषयसत्तयैव सर्वोपि
व्यवहार इति भावः ॥ शब्देति । शब्दसमर्पितदुद्धिविषयाकारा-
नित्यर्थः ॥ साधनत्वेनेति । दुद्धिविषयवाधेरेत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीशिवभट्टवृत्तसतीगर्भेजनागेशभट्टकृते प्रदीपोद्घोते
वृत्तीयस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिकम् ॥

(४०२ यद्ग्रन्थस्यविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ३ आ. १)

६४४ कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ ३।१।२७ ॥

(भाष्यप्रमाण्यम्)

किमर्थः ककारः ? ।

(प्रदीपः) कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥ किमर्थं
इति । द्वैविध्यं कण्ड्वादीनां दर्शयितुमुपन्यासः ॥

(उद्घोतः) कण्वादि ॥ २७ ॥ धातुभ्यो यकि गुणनिषेध-
कतया कस्य चारिताध्यादाह—द्विविध्यमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । कृतीति गुणवृद्धिप्रति-
षेधो यथा स्यात् ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । साधेधातुकार्धधातुकयो-
रङ्गस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष
साधेधातुकसंज्ञां लभते । न चायं धातोर्विधीयते ।
कण्ड्वादीनि हि प्रातिपदिकानि ॥

(उद्घोतः) प्रातिपदिकत्वमात्रं तु प्रथम मन्यते ॥

(१०८६ यकोर्ध्वत्विपकारयसाधकवार्तिकप्रथमपरण्डम् ॥)

॥ * ॥ कण्ड्वादिभ्यो वाचचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कण्ड्वादिभ्यो वेति वक्तव्यम् ॥

(१०८६ वार्तिकद्वितीयपरण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अवचने हि नित्यप्रत्ययत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अत्रियमाणे हि वाचचने नित्यः
प्रत्ययविधिः प्रयज्येत ॥

(प्रदीपः) ककारप्रयोजनमेव दर्शयितुं वस्वन्तरमुपक्षि-
प्यते—कण्ड्वादिभ्यो वाचचनमिति । यदा कण्ड्वादीनि
प्रातिपदिकानि तदा वेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उपक्षिप्यते इति । तत्समाधानेनैव ककार-
प्रयोजनमप्युक्तमेव भवतीति भावः ॥ यदेति । प्रातिपदिकान्येव-
त्यर्थः ॥ केवलधातुपक्षे तु वाचचने क्रियमाणेऽपि कण्ड्वतीत्यनिष्ट-
प्रसङ्गः, कण्ड्वाविलादावुवादिप्रसङ्गश्चेति भावः ॥ न च प्राति-
पदिकान्येव सन्तु अत्र च सूत्रे 'करणे' इत्यनुवर्तते । तेन कण्ड्वं
करोतीत्यर्थं यक्, अन्यथा त्वभावः । तेन कण्ड्वाविलादेः सिद्धिः ।
यगन्तेभ्यस्तु न किञ्च अनभिधानात् । तेन नोवङ् सहितः प्रयोगः ।
एवं च वाचचनं किमर्थमिति वाच्यम् । सुख्यतीत्यादावतो लोपा-
नापत्तेः ॥

(दोषप्रश्नभाष्यम्)

तत्र को दोषः ? ॥

(प्रदीपः) तत्र को दोष इति । निलेपि प्रत्यये क्किपा
कण्डूरित्यादि सिध्यतीति भावः ॥

(उद्घोतः) क्किपा संपदादि क्किपा ॥

(१०८७ दोषकथनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र धातुविधितुक्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र धातुविधेस्तुक्प्रतिषेधो
वक्तव्यः स्यात् । कण्ड्वौ कण्ड्वः “अचिञ्चुधातुभुवा
योरियङ्ङवज्जौ” इत्युवङ्गादेशः प्रसज्येत ।

इह कण्ड्वाकण्ड्वे इति “नोङ्धात्वोः” इति विभक्ते-
रदात्तत्वप्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

तुक् च प्रतिषेध्यः, वल्गुर्मन्तुरिति “ह्रस्वस्य
पिति कृति तुक्” इति तुक् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) क्किपा यथेष्टं रूपं न सिध्यतीति दर्शयितु-
माह—तत्रेति । कण्ड्वयशब्दात् किपि विहितेऽकारलोपस्य
स्थानिवत्त्वमुपचि कर्तव्ये नास्ति । किल्लुगुपधात्वचङ्प-
रनिहासकृत्वेष्विति निषेधात् ॥ अथापि स्थानिवत्त्वावुवर्
स्यात्, तथापि वकारस्योऽ् करिष्यते । आदिष्टादचः पूर्वो
वकार इत्युचि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः । अत एवोऽः पुनरु-
वद् न भवति ॥ तत्रै कण्ड्व शब्दादेशसोः कृतयोरुवत्
प्राप्नोति । ओःसुपीति तु यणादेशोऽसंयोगपूर्वस्योऽः ॥

(उद्घोतः) यथेष्टमिति । शीघ्रायां यथाऽसादृश्य इत्य-
न्वयीभावः । अयापीति । सैदासांयिकम् । िः तु षी विधौ
नेति सांयिकमिति भावः ॥ इदं मीत्या ॥ आदिष्टादिति ।
षी विधिमिति निषेधादिति षोध्यम् ॥ अत एवेति । आदिष्टा-
दचः पूर्वोऽनेन स्थानिवत्त्वाभावादेरेत्यर्थः । पुनरुवत्तेऽपि । एवमे
लक्षण्येति न्यायादित्यपि बोध्यम् । न चानादिष्टादचः पूर्वोऽव

स्थानिवद्भावेन लभ्यम्, वसादेशार्त्वाभावात् । उवङ् आदेशत्वेऽपि तस्य कार्याभावात् । न च सर्वे सर्वपदादेशा इति कण्डू इत्यस्य कण्डुवादेशे तस्य स्थानिवत्त्वादानादिप्रादचः पूर्वत्वेन तस्य कण्डू ऊ इत्यादेशे कार्ये स्थानिवत्त्वं, सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्याचः परस्मिन्नित्यस्या प्रवृत्तेः । अत एव स्वरादिग्रहणस्य व्यवहितसाधारणपूर्वत्वग्रहणज्ञापकैता आकरोक्ता संगच्छते । न च प्रातिपदिकानीत्युपक्रम्य भाष्ये वाचचनाद् यदाकण्डूदीनि प्रातिपदिकानीत्यादिना स्वयं तथैव व्याख्यानाद्याहोपस्य स्थानिवत्त्वेऽपि तत्र परे पूर्वस्य कण्डू इत्यस्य धातुत्वाभावादुक्तेः प्रादयाऽसंगतोर्यं कैयटः स्पष्टं चेदं लोपो व्योः इति सूत्रे कैयट इति वाच्यम् । अतिदेशेनाकारे सत्यपि श्रवणाभावेन तस्य लौकिकसत्ताविरहात् छिन्नपुच्छ-सदृष्टान्तमूलकेन प्राग्दीव्यतोष् इति सूत्रभाष्योक्तैर्नैकदेशविकृतन्यायेन कण्डू इत्यस्य धातुत्वमित्यभिमानौ । तत्रेति । औजस्-निमित्तक उवङ् प्राप्नोति । एकदेशविकृतन्यायेन कण्डू इत्यस्य धातुत्वात् । न चैतन्निमित्ते उवङि अहोपस्य स्थानिवत्त्वम्, कौ लुप्तमिति निषेधादिति भावः ॥ भाष्ये ह्रस्वस्य पिति इति । ह्रस्वोच्चारणसामर्थ्यादीर्घाभावं मन्यते ॥ तद्ध्रस्वनयत्राह—ह्रस्व-यलोपौ चेति ।

(१७८८ दोषकथनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वयलोपौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्रस्वयलोपौ च वक्तव्यौ स्याताम् ॥ ह्रस्व—वल्गुर्मन्तुरिति ॥

किमर्थमिदम् न ह्रस्व एवायम् ? ।

अन्तरङ्गत्वाद् 'अकृद्यकार' इति दीर्घत्वं प्राप्नोति ।

ह्रस्वः ॥

यलोप—यलोपश्च वक्तव्यः । कण्डूर्मन्तुर्वैल्यु-रिति ।

किमर्थमिदम्, न 'वलीत्येव सिद्धम् ।

वलीत्युच्यते, न चात्र वलं पश्यामः ॥

ननु च किञ्चलादिः ॥

किपो लोपे कृते वलाद्यभावात् प्राप्नोति । इ-मिह संप्रधार्यम् किञ्चलोपः क्रियतां वलि लोप इति ।

किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वात् किञ्चलोपः ॥ नित्यः

खल्वपि किञ्चलोपः कृते यलोपे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

नित्यत्वात् परत्वाच्च किञ्चलोपे कृते वलाद्यभावाद् न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ॥

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

(प्रदीपः) नित्यत्वाच्चेति । वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलि-लोप इत्येतदनाश्रित्येदमुच्यते ॥ वर्णाश्रय इति । वल्हपा-श्रयो व्योर्लोपः न तु प्रत्ययाश्रयः ॥ वाचने तु सति पक्षे यगनुत्पादाद्यथेष्टसिद्धिः ।

(उद्घोतः) अन्तरङ्गत्वादिति । अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्विति भावः ॥ वेरपृक्तलोपादिति । इदं क्रात्तीति चिन्त्यम् । लोपो व्योः इति सूत्रे क्रावुपसंख्यानमिति वार्तिकम् ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेपि वाचने यदा यगन्तात् किपू तदैते दोषाः कस्मान्न भवन्ति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतेभ्यस्तदा किवुत्पद्यते । किं कारणम् ? । "अ-न्येभ्योपि दृश्यते" इत्युच्यते । नैतेभ्यः तदा किञ्च दृश्यते ॥

(प्रदीपः) नैतेभ्य इति । कर्तरि कियो विधानात् कण्डूरिति च कर्त्रर्थानवगमादिति भावः ॥

(उद्घोतः) कर्त्रर्थानवगमादिति । यत्र तु कर्त्रर्थानवगमस्तत्र भवत्येव यथाभिपश्यतेः किपि भिपकृशब्दे इत्याहुः ॥ केचित्तु इदं भाष्यमजन्तपरमेवेत्याहुः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

यथैव तर्हि क्रियमाणेपि वाचने "अन्येभ्योपि दृश्यते" इत्यत्र किञ्च न भवति । एवमक्रियमाणेपि वाचने न भविष्यति ॥

(किपीष्टापत्तिभाष्यम्)

अवश्यमेतेभ्यः किवेपितव्यः । किं प्रयोजनम् । एतानि रूपाणि यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) अवश्यमिति । संपदादिलाङ्गावे कर्तव्य इति भावः ।

(उद्घोतः) संपदादिस्त्वादिति । तेन वेदनामात्रप्रतिपाद-नेऽपि कण्डूरित्यादिसिद्धमिति भावः ॥ भाष्ये एतामीति । कण्डू-रित्यादीनि दीर्घान्तप्रथमैकवचनान्तानीत्यर्थः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

तत्तर्हि वाचनं कर्तव्यम् ।

(उद्घोतः) एवमपि कण्डूविल्यासार्थं वाचनं कर्तव्यमेवे-त्याह—तत्तर्हीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । उभयं कण्डूदीनि धातवश्च प्राति-

व्यवहितवाधारणपूर्वत्वग्रहणज्ञापकत्वमिति भावः । (र. ना.)

३ अभिमानोक्तिर्नीचं तु स्थानिवत्त्वेनाकारतुद्धौ सत्यां कण्डू अ इत्यस्यै-वैकदेशविकृतन्यायेन धातुत्वं ननु कण्डू इत्यस्य, आकारस्य लौकिकसत्ताविरहेऽपि आतिदेशिकवचनावत्त्वात्, व्याकरणे च तस्या अप्येवेष्यणीयत्वादिति । (र. ना.)

५ आह वार्तिके चक्षुपतीत्यर्थः ॥

६ तथा च तद्विद्धवत्कृत्वाऽन यलोपो वक्तव्यत्वेनोपदिश्यते । (र. ना.)

१ तदटितसंनिवेशपक्षस्य ततः पूर्वत्वस्यातिदेशसह लेणाप्यतिदेशमुग्रमव्य-त्वाच्चेति हरिदीक्षितोक्तिरपि न विस्मर्तव्या । (र. ना.)

२ अहोपस्येति भावः । (र. ना.)

३ यदि सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्यानभारसिन्नित्यस्य प्रवृत्तिः स्यात्तदा निमित्तस्य स्थानिवत्त्वेपणत्वेन चिकीर्षं अक इत्यस्यातो लोप इत्यनेन चिकीर्षक इत्यादेश इति फलपत्रया प्रकृतिप्रत्ययव्यपवर्गभावेन लिख्यतामात्याऽहोपस्य स्थानिवत्त्वाभासौ तद्वारणार्थं न पदान्तसूत्रे स्वराग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तुल्यस्य

पदिकानि च ॥ आतश्चोभयम् । कण्डूयतीति हि क्रियां कुर्वाणे प्रयुज्यते । अस्ति मे कण्डूरिति वेदनामात्रस्य सांनिध्ये ॥

अपर आह—

धातुप्रकरणाद्धानुः कस्य चांसञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

इति ॥ कण्डूादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

(प्रदीपः) वेदनामात्रस्येति । वेदना च सत्त्वरूपा प्रतीयते न च साध्यरूपेति भावः ॥

तत्र धात्वधिकाराद्धानुभ्य एव स्वार्थे यक् भवति । प्रातिपदिकेभ्यस्तु स्वाद्युत्पत्तौ सत्यां कण्डूरित्यादिरूपसिद्धिः ॥ कस्य चेति । धातुविधानप्रतिबद्धार्धधातुकसंज्ञाश्रयणनिषेधात्कारकासञ्जनादपि धातुः कण्डूादिर्यकमुत्पादयतीति ज्ञायत इत्यर्थः ॥ आह चेति । दीर्घान्तपाठाच्च पाक्षिकं धातुलमेवां निश्चयते । नित्ये हि धातुत्वे नित्ये च यकि सति अकृचकार इति दीर्घस्य सिद्धत्वादीर्घपाठोनर्थकः स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये उभयं कण्डूादीनीति । उभययेल्यर्थे उभयमित्यव्ययम् ॥ द्विप्रकारणीत्यर्थः ॥ उभयांहीकारे प्रमाणमाह— आतश्चेति ॥ ननु भावक्रियन्तेन वेदनामात्रे कण्डूरित्यादिसिद्धिरत आह—सत्त्वरूपेति । सैवेत्यर्थः ॥ भावक्रियन्ते हि प्रकृत्या साध्यरूपेणापि प्रतीतिः स्यादिति भावः ॥ एवं चैतेभ्यो मावे किव् नान्त्येवेति तत्त्वम् ॥ स्वार्थे इति । नित्यमिति शेषः । वा ग्रहणां ननुवृत्तेः । तेन पक्षे कण्डवतीत्यादि न । आर्धधातुकसंज्ञेति । न च सौमि मास्तु कोऽपि मास्त्विति वाच्यम् । मुख्यतीत्यादावतो लोपाथं सत्या आर्धयकत्वाद् ॥ दीर्घपाठ इति । वल्युमन्तुप्रश्नतीनां ह्रस्वपाठः प्रातिपदिकविषये चरितार्थ इति तेषामपि दीर्घा भवति ॥ यन्तु केपाचिदीर्घपाठेन वल्युप्रश्नतीनां दीर्घाभावो ज्ञायते । तत्र, भाष्यविरोधात् । शौस्त्रवाचकल्पनापेक्षया प्रातिपदिकत्वकल्पनस्यैव लुधत्वाच्च । एतेन ककारेणार्धधातुकत्वमेव कल्पयतामित्यपास्तम् । धातुत्वकल्पनस्यैव ल्युत्वात् ॥ २७ ॥

(४०३ णिङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ३ आ. २)

६४७ कमेर्णिङ् ॥ ३ । १ । ३० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थो णकारः ।

(समाधानभाष्यम्)

वृक्ष्यर्थः । ङिणतीति वृद्धिर्था स्यादिति ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

क्रियमाणेपि वैष्णकारे वृद्धिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । कृिति चेति प्रतिषेधात् ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

णित्करणसामर्थ्याद्भ्रविण्यति ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१७८९ समाधानवाचकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद् वृद्धिप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) णिङि णित्करणं सावकाशम् । कोवकाशः ? । सामान्यग्रहणार्थो णकारः । क सामान्यग्रहणार्थेन णकारेणार्थः ? । “णेरनिटि” इति । णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद् वृद्धेः प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रतिबन्दीभाष्यम्)

ङित्करणमपि सावकाशम् । कोऽवकाशः ? । सामान्यग्रहणाविघातार्थो ङकारः । क सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः ? । अत्रैव ॥

(उद्द्योतः) कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥ भाष्ये ङित्करणमिति । सावकाशमिति । एवं च परत्वाद्बुद्धिः प्राप्नोतीति भावः ॥

(ङित्करणवैधर्थ्यभाष्यम्)

शक्योत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्गुम् । तत्र ङकारानुबन्धाद् बुद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति ।

(ङित्करणसार्थक्यभाष्यम्)

अवश्यमत्रात्मनेपदार्थो ङकारोऽनुबन्ध आसङ्गक्यः । ङित इत्यात्मनेपदं यथा स्यात् ॥

(प्रतिबन्दीवाचकभाष्यम्)

एवमप्युभयोः सावकाशयोः प्रतिषेधवलीयस्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥ प्रतिषेधवलीयस्त्वादिति । प्रतिषेधस्य विध्यपवादत्वाद् वाचकत्वाद् वलीयस्त्वम् ।

(प्रतिषेधाप्राप्तिभाष्यम्)

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्हापयति—“न कमेर्बुद्धिप्रतिषेधो भवतीति” । यद्यं न कस्यमिचमामिति मित्संज्ञायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥

१. १. अत्रासंज्ञायादित्येन द्वय्यरूपेत्यर्थः । (र. ना.)

१. २. मनिक्त्वात् संज्ञायाः । (र. ना.)

३. आर्धधातुकत्वमित्यर्थः ॥

४. यकि ककार इत्यर्थः ॥

५. एतत् एतन्निषेधात् ककारोऽप्यापदक इति भावः । (र. ना.)

६. भाष्येऽभिप्रेतेण सर्वपामेव दीर्घांतेरिति भावः ।

७. दीर्घविषयात्वेत्यादिः । (र. ना.)

८. आर्धधातुकत्वकल्पनद्वारा धातुत्वकल्पनापेक्षया साधाद् धातुत्वकल्पनस्यैव ल्युधत्वाच्च । (र. ना.)

९. सामान्यविशेषावगतपवादवेदान्तव्ययः । (र. ना.)

(उद्द्योतः) यदयमिति । मित्रनिषेधो एसाभावफलकः वृद्ध-
भावे स्वत एव ह्रस्वत्त्वाद् व्यर्थः सन् वृद्धित्तां ज्ञापयतीत्यर्थः ॥
(१७९० ज्ञापकत्ववाधकं मित्रप्रतिषेधसार्थक्यवार्तिकम् ॥२॥)
॥ * ॥ मित्रप्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मित्रप्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वाद् वृद्धिप्रति-
षेधः प्राप्नोति । अर्थवान् मित्रप्रतिषेधः । कोर्थः ? ।
णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं मा भूदिति ।
(प्रदीपः) णिङन्तस्येति । कामयमानं प्रयुङ्क् इति
णिच् ॥

(ज्ञापकत्वसाधकभाष्यम्)

ननु तस्या अपि कृतिचेति प्रतिषेधेन भवि-
तव्यम् ।

(ज्ञापकत्ववाधकभाष्यम्)

न भवितव्यम् । उक्तमेतत् कृति प्रतिषेधे तक्षि-
मित्तग्रहणमुपधारोरेवीत्यर्थमिति ।

(ज्ञापकत्वसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं
न प्राप्नोति । किं कारणम् । णिङ्गा व्यवहितत्वात् ।

(ज्ञापकत्ववाधकभाष्यम्)

लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

(ज्ञापकत्वसाधकभाष्यम्)

स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव ।

(ज्ञापकत्ववाधकभाष्यम्)

णिङ्गोच तर्हि मा भूदिति ।

(प्रदीपः) णिङ्गोच्येति । णिङ्गनिमित्ता या वृद्धिस्तस्या
णिङ्गनिमित्तं ह्रस्वत्वं मा भूदित्येवमर्थो मित्रप्रतिषेधः स्यादित्य-
ज्ञापको णिङ्गवृद्धेरित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु णिङ्गोच्येत्वयुक्तं प्रतिषेधप्रवृत्तौ ह्रस्वस्यैव
भावादत् आह—णिङ्गिमित्तेति । तं त्वसौ मन्यते ॥

(ज्ञापकत्वसाधकभाष्यम्)

णिङ्गि च न प्राप्नोति । किं कारणम् ? । “असिद्धं
बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणम्” इति ।

(प्रदीपः) णिङ्गि चेति । ह्रस्वत्वमिति शेषः । अस्ति-
द्धमिति । ह्रस्वे कर्तव्ये बहिरङ्गा वृद्धिरसिद्धेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ह्रस्वे इति । वृद्धेरसिद्धत्वे ह्रस्वस्य ह्रस्वे प्रयो-
जनाभावात्तस्याप्रवृत्तौ ज्ञापकत्वमेव स्थितमिति भावः ॥

(ज्ञापकत्वसाधकयुक्त्यन्तरभाष्यम्)

नैव वा पुनर्णिङन्तस्य णिचि वृद्धिः प्राप्नोति ।
किं कारणम् । णिङ्गा व्यवहितत्वात् ॥

लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥

स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव ॥

(प्रदीपः) स्थानिवद्भावादिति । क्लिगुपधात्वे-
त्युपधाविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः प्रत्ययाविधावेवेति तत्रैवो-
क्तम् । तथा च पठयतीत्यत्र वृद्धौ कर्तव्यायां निषेधो न
भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु पर्जन्यवृद्धक्षणप्रवृत्तेर्ह्रस्वत्वावपि प्राप्त-
एस्वारणेन दीर्घश्रवणाय मित्रनिषेधः सार्थक इत्युच्येत्—भाष्ये
नैवेति ॥ प्रत्ययनिधात्वेवेति । पारिखीय इत्यादौ ॥

(ज्ञापकत्ववाधकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । यत्तत् “चिण्णमुलोर्दीर्घान्य-
तरस्याम्” इति दीर्घत्वं शास्ति, तत्कमेर्णिङ्गि मा
भूदिति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये इदं तर्हि प्रयोजनं यत्तच्चिण्णमुलोरिति ।
मिर्त्तंशाप्रतिषेधस्येति शेषः ॥

(ह्रस्वघटितन्यासकरणे लाघवभाष्यम्)

किं पुनः कारणं तत्र दीर्घान्यतरस्यामिदं युज्यते,
न ह्रस्वान्यतरस्यामित्येवोच्येत । यथाप्राप्तं कमेर्ह्रस्व-
त्वमेव ॥ तत्रायमप्यर्थः—ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यं
भवति । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ? । “मितां
ह्रस्वः” इति ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । कमेर्णिङ्गि वृद्धिप्रतिषेधा-
नियं ह्रस्वत्वमेव स्थितमिति मिर्त्तप्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति ।
क्रियमाणस्तु णिङ्गि वृद्धेर्ज्ञापक एवेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

का रूपसिद्धिः । अशसि अशासि । शर्मंशमम् ।
शार्मंशमम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

वृद्धया सिद्धम् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमे-
रिति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । चिण्णकृतोः स वृद्धिप्रतिषेधो, न
णिचि ॥

१ णिङ्गन्तस्य णिचि या वृद्धिः सा न इत्यन्यत्रनिमित्तेति भावः । (र. ना.)
२ एवं तर्हि—णिङ्गन्तस्य णिचि ह्रस्ववारणस्यमित्यतिषेधकलस्योपन्यास
इत्यर्थः । ह्रस्वत्वं न प्राप्नोतीति । एवञ्चान् ह्रस्ववारणार्थं मित्यतिषेध इति वक्तुम-
शक्यत्वेन मित्यतिषेधस्य वृद्धिमतिषेधामावज्ञापकत्वं उच्यमिति भावः । (र. ना.)
३ मित्रप्रतिषेधो णिङ्गि वृद्धेरज्ञापक इत्यर्थः । (र. ना.)
४ कृति चेति प्रतिषेधप्रवृत्तावित्यर्थः । (र. ना.)
पा० तु. १०

५ णिङ्गनिमित्ताया वृद्धेः कृति चेति प्रतिषेधेऽपि णिङ्गनिमित्तां तामसौ
मन्यत इत्यर्थः । मन्यते इत्युक्तिरु णिङ्ग निमित्ताया अपि तस्या अमासि,
स्थानिवद्भावेन णिङ्गा व्यवधानादिति वक्ष्यमाणत्वादित्यभिप्रेय । (र. ना.)
६ प्रयोजनपदस्येति भावः । (र. ना.)
७ कृति चेत्यनेनेति शेषः । (र. ना.)
८ तस्य ह्रस्वविकल्पात्त्वा इति भावौ शेषः । (र. ना.)

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

इह तर्हि । अजनि अजानि जनंजनम् । जानं-
जानम् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

सोपि चिण्णुतोरैव, न णिच्चि ॥

(ह्रस्वघटितन्यासे गौरवभाष्यम्)

णिज्ज्व्यवहितेषु तर्हि यङ्लोपे चोपसंख्यानं
कर्तव्यं स्यात् । शमयन्तं प्रयोजितवान् अशमि
अशामि । शमंशमम् । शमंशामम् ॥ शंशमयतेः—
अशंशमि अशंशामि । शंशमंशंशमम् । शंशामं-
शंशामम् ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

चिण्णमुल्परं णौ मितामङ्गानां ह्रस्वो भवतीत्यु-
च्यते । यश्चात्र णिः चिण्णमुल्परः, न तस्मिन्मिद-
ङ्गम् । यस्मिंश्च मिदङ्गम्, नासौ णिश्चिण्णमुल्परः ॥

णिलोपे तर्हि कृते चिण्णमुल्परः ॥

स्थानिवद्भावश्च चिण्णमुल्परः ॥

(प्रदीपः) उपसंख्यानं कर्तव्यं स्यादिति । पाक्षि-
कवृद्धिप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) चिण्णमुलोरित्त्र ह्रस्वघटितन्यासे दोषमाह—
भाष्ये णिज्ज्व्यवहितेति । पाक्षिकेति । यद्वैकल्पिकत्वात्
वृद्धिवैल्युपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । दीर्घविधाने तु कृतह्रस्वस्य
दीर्घविधानारित्त्यतीति भावः ॥

(दीर्घघटितन्यासेऽनुयोगभाष्यम्)

अथ दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यमाने यावैता स्या-
निवद्भावः कथमेवैतावता सिध्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनम्—‘दीर्घ-
विधिं प्रत्यज्जदेशो न स्थानिवद्भवती’ति स्थानि-
वत्त्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) एतदिदानीमिति । ततश्च पाक्षिकदीर्घ-
निवृत्त्यर्थं मित्प्रतिषेधो न ज्ञापकः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये दीर्घविधिं प्रतीति । न पदान्तस्ये
जशादिसाहचर्येण त्रैपादिवदीर्घस्यैव ग्रहणेन पूर्वत्रासिद्धे न स्थानि-
वादिवाधित्यस्य भगवता न पदान्तस्ये तेषां प्रत्याख्यानं च

स्थानिवत्त्वनिषेधाप्रसक्तेरिदं भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति नार्थसाधकम् ।
णिजन्ताण्णिच्चि उपसंख्यानेन सिद्धेः । शंशमं शंशाममित्याद्यपि
यङ्लुगन्ताण्णमुलि सिद्धम् । न च चिण्णमुलोरित्त्र दीर्घविधान-
सामर्थ्यादत्रैपादिकेऽपि निषेध इति वाच्यम् हेडधातोरहिंङि गहीङि
इति साधनेन चारितार्थात् । ह्रस्वविधाने ह्यहेडीति स्यादिति
बोध्यम् ॥ केचित्तु एतद्भाष्यप्रामाण्यात्तत्रत्य वार्तिके वरेयलोप-
स्वरवर्जमित्त्र दीर्घोऽप्युलक्षण्यः एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य
प्रयोजनमिति अत्रत्य भाष्यस्वारस्यात् हेडधातोर्हिंटादिव्यप्रमाणिकैः
पाठः ॥ उक्तालस्यस्यभाष्यप्रामाण्याच्च । वा दान्तेति सत्रस्य-
भाष्यप्रामाण्याच्च, चिण्णमुलोरिति सत्रस्यभाष्याच्चेति यथाश्रुतभाष्यं
रमणीयमेवेत्याहुः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदा खल्वप्यायादय आर्धधातुकं वा भवन्ति
तदा णिच्चि णिङ् नास्ति तदर्थं च मित्प्रतिषेधः
स्यात् । तस्मात्प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यदेति । अणिजन्तात्कमेर्यदा णिच् क्रियते
तदा ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं मित्प्रतिषेधः स्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥

(उद्ध्योतः) तस्मात्प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यस्य तन्निषेधो वक्तव्य
इति शेषः । अत एवोक्तं वेति वार्शब्दः संगच्छते ॥ ३० ॥

(समाधानभाष्यम्)

उक्तं वा । किमुक्तम् । तद्धितकार्भ्योरिक्रप्रकरणा-
दिग्लक्षणयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः नचैषा इग्लक्षणा
वृद्धिरिति ॥ कमेरिङ् ॥ ३० ॥

(४०४ विकल्पसूत्रम् ॥ ३ । १ । ३ आ. ३)

६४८ आयादय आर्धधातुके

वा ॥ ३ । १ । ३१ ॥

(आर्धधातुक इति सप्तम्यर्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—आयादिभ्यो यदाधधातुकं
तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति ।
आहो सिद्—आयादिप्रकृतैर्यदाधधातुकं तस्मिन्न-
वस्थिते आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति ॥

१ यदा सप्तमप्रुत्तियो णिज्ज्व्यो द्वितीयो णिच् क्रियते इति पदमशरी ॥

२ ऋषिप्रुत्तियो वदन्तेभ्यो णिच्चि अहोपयोपयोः इति पदमशरी ॥

३ एत इत्यर्थः । एतावता, दीर्घोऽन्यतरस्यामिति वचनेनेत्यर्थः । (र. ना.)

४ हेड धातोर्हिंटादिति णिच्चि निष्पाद उपवादास्त्वै तन्मानेदीर्घविध-
येऽऽदि, गहीङि इति रूपव्यतिष्ठिः अन्य स्त्राण्डिक्त्वविधायकत्वे तु मित्तां
स्त्रा इति मित्प्रतिषेधो वाधित्यज्जेशो न स्थानिवद्भवतीति, गहीङि इति
व्यतिष्ठि भावः । (र. ना.)

५ गहीङि इत्येव अजनीति भावः । (र. ना.)

६ 'वा पदान्ते' इति तु केचित् पूर्वमेव शोषितम् ॥

७ तस्मात्, मित्प्रतिषेधस्य वृद्धिगणपयगायात् कमेरिङि इति चेति वृद्धि-
प्रतिषेध प्राप्नोतीत्यर्थः । (र. ना.)

८ 'वा समुच्चय एवार्थे उपमानविपर्ययोः' इति बोधप्रामाण्यात् 'उक्तं वा
इत्यस्य 'उपमेव 'कृति च' इति सूत्रभाष्ये इत्यर्थवत्ये तु 'मेव वाऽप्युदात्तयोः'
रिति शेषद्वयं नानेवमप्युदात्तयोः स्वर्थनिर्णयः दापिगर्भा ॥

९ इत्यनवरणान्दिदध्नायोगेऽनुवृत्तयोः प्रतिषेधो नचैषा तस्मिन्नान्मोरिप-
पद्यं वृद्धिरिति बोधः । तस्मिन्नान्मोरिपि एवमप्युदात्तयोः पठे । (र. ना.)

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्विदन्यतरस्मि-
नपक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ? ॥

(प्रदीपः) आयादयः ॥ ३१ ॥ आर्धधातुकइति
परसप्तमीमाश्रित्य पक्षद्वयविचारः । द्वयोरपि च पक्षयोर्दोष
इति मत्वा प्रश्नः—कथमिति ॥

आहोस्विदन्यतरस्मिन्निति । निवृत्तिशब्द उत्पत्ति-
शब्दो वा निर्देष्टव्य इति मन्यते ॥

(उद्घोतः) आयादय ॥ ३१ ॥ विषयसप्तम्यां विचारा-
नारम्भादाह—परेति ॥

आयान्तादिभ्य आर्धधातुके सिद्धेऽस्य विध्यभावात् निवृत्तिवि-
धेया तदर्थं तदुपादानं कार्यमित्याह—निवृत्तीति ॥ उत्पत्तिशब्दो
वेति । अस्य प्रयोजनं जिन्यम् । सर्वत्र विधिवाक्ये तदभावेऽनु-
त्पत्त्यवगतेः । एकतरपक्षेऽधिककर्तव्यतायामेव भाष्यन्तात्पर्याच्च ।
कचिद् अनुत्पत्तिशब्दो वेति पाठः ॥ आयाद्यनुत्पत्त्येव सिद्धे
आयादय इति पञ्चम्या विपरिणम्यते । आयादिभ्यो यदार्धधातुकं
तत्र परे गुपादिभ्य आयाद्यनुत्पत्तिरित्यर्थः ॥ परं त्विदं गुर्विति दिक् ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

गतमित्याह । कथम् ? । यदा तावदायादिभ्यो
यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनां निवृत्ति-
र्भवतीति तदाऽविशेषेण सर्वमायादिप्रकरणमनु-
क्रम्य “आयादय आर्धधातुके वा” इत्युच्यते ॥

यदाप्यायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते
वा आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति तदैकं वाक्यं तच्चेदं
च । ‘गुपूधूपविच्छिन्नपणिपनिभ्य आयः । आर्ध-
धातुके वा” । “ऋतेरीयङ् । आर्धधातुके वा” ।
“कमेर्णिङ् । आर्धधातुके वा” इति ॥

(प्रदीपः) यदा तावदिति । एतद्वाक्यनिरपेक्षैरायादि-
विधानवाक्यैः परनिमित्तानपेक्षा आयादयो यदा विधीयन्ते
तदानेनार्धधातुके तेषां पक्षे निवृत्तिः क्रियते । यद्यापि नित्या
शब्दास्तथापि शालप्रक्रियायां कचिदुपपन्नस्य लोपादिद्वारेण
निवृत्तिः क्रियते । कचिदपवादिविधानेनोत्सर्गस्यानुत्पत्तिर्ज्ञा-
यते । ततो निवृत्तिपक्षो नानुपपन्नः ॥

यदेति । यदा सूत्रत्रयस्यायं योगः शेषस्तदैकवाक्यतायां
सत्यामार्धधातुके परत आयादयो विकल्पे नोत्पद्यन्त इति
पक्षः । यदि तर्ह्येकवाक्यता ततः सार्धधातुके आयादयो नो-
त्पद्यन्त ॥ नैष दोषः । गुपूधूपेत्सर्वार्धधातुके वेति वक्तव्ये
पृथक्पाठारसार्धधातुकेऽप्यायादयो भवन्तीति ज्ञायते । आर्ध-
धातुके एव त्वैकवाक्यतया विकल्पे न विधीयन्ते ॥

(उद्घोतः) पक्षे निवृत्तिरिति । निवृत्तिपदं विनापि साम-
र्थ्यादिति भावः ॥ कचिदिति । अदिप्रभृतिभ्य इत्यादौ ॥ कचि-
दिति । यथा—दीर्घविषये वागः ॥

सूत्रत्रयस्येति । आयादय इति पदोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः ।
अन्यथाऽन्यवहितत्वात्कमेर्णिङ्लिख्येव शेषः स्यात् । पृथक्पाठा-
दिति । तत्सामर्थ्याद्भिन्नवाक्यतया एकवाक्यतया च वाक्यार्थ इति
भावः ॥ एकं वाक्यमिति भाष्यस्य एकं वाक्यमपीत्यर्थः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ।

(१७९१ विशेषदृशकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आयादिभ्यो यदार्धधातुकम्
आयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति
चोभयथाऽनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ‘आयादिभ्यो यदार्धधातुकम्’ ‘आ-
यादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकम्’ इति चोभयथाऽनिष्टं
प्राप्नोति ॥

यदि विज्ञायते आयादिभ्यो यदार्धधातुकं तस्मि-
न्नवस्थिते वा आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति । गुप्तिः—
जुगोपेति चेष्टं न सिध्यति । इदं चानिष्टं प्राप्नोति—
गोपांचकार गोपेति । इदं त्विष्टं सिद्धं भवति—गो-
पायांचकार गोपायेति ॥

(प्रदीपः) गुप्तिरिति । गोपायशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वा-
दकारेण किनो वार्धाद् गुप्तिर्न सिध्यति । आम्नि परत आयस्य
पाक्षिक्यां निवृत्तौ जुगोपेति न सिध्यति ॥ दोषोपलक्षणं चैतत्
गुप्त इत्यपि न सिध्यति । क्तप्रत्यये परत आयस्य निवृत्तौ
सत्यां प्रत्ययलक्षणेण गुणप्रसङ्गात् । न च प्रत्ययलोपसूत्रे
लोपसंज्ञासूत्रे वा तद्भावितग्रहणमाश्रितम् ॥

(उद्घोतः) अकारेण अ प्रत्ययादिति विहितेन ॥ क्तिनो
वाधादिति । स्वर्थिकारादूर्ध्वं वाऽऽसरूपविपरिभावादिति भावः ॥
आम्नि परत इति । यद्यपि लिखेवार्धधातुके आयादिनिवृत्तिस्तथापि
प्रत्ययलक्षणेण प्रत्ययान्तत्वादाभ्यामप्राप्नोति । वस्तुतः परत्वादिभि कृते
पृथैतत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ तद्भावितेति । अत एव लुकि लोप-
संज्ञालिङिः ॥

(द्वितीयपक्षदूषणभाष्यम्)

अथ विज्ञायते—आयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं त-
स्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति ।
गुप्तिर्जुगोपेति चेष्टं सिद्धं भवति । इदं चानिष्टं न
प्राप्नोति—गोपांचकार गोपेति । इदं त्विष्टं न सि-
ध्यति—गोपायांचकार गोपायेति ॥

१ निवृत्तिपदोपादानमित्यर्थः । (र. ना.)

२ गुपूधूपलक्षणम्, परस्वरसंयच्छेसुपि नोपपत् । तथाहि आयादि-
रितिर्गर्भधातुकसंज्ञम्, गुपूधूपेन आयादिभ्यो नोत्पत्तिरिति न संशुभ्यते । आयादि-
भ्यो यदार्धधातुके तत्र परे ही पाठे तु नोत्पत्तेर्योः । (र. ना.)

३ इदं तावदिति ॥

४ ‘वापनाए’ ॥

५ ननु वाग्यलक्षणेऽप्ययमिति प्रकृतयेन वाग्यः स्मृतिव्याप्त्युपपातार्थमाह ।
(र. ना.)

६ ‘सजरोरि’ ॥

(सिद्धुपपत्तिभाष्यम्)

इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति गोपायांचकारेति ॥ कथम् ? । अस्त्वत्रायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुके लिट् तस्मिन्नवस्थिते वा आयादयः आम्मध्ये पतिष्यति यथा विकरणस्तद्वत् ॥

(अनुपपत्तिभाष्यम्)

इदं तर्हीष्टं न सिध्यति—गोपायेति ।

(उद्द्योतः) भाष्ये गुस्तिङुगोपेति चेष्टं सिद्धमिति । आ-यस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावे सिध्यतीत्यर्थः ॥

इदं तर्हीष्टमिति । इदमुपलक्षणम् । किन्ति कृते आयपत्ये गोपायतीत्यनिष्टमपि प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । अहोपसु न, आर्ध-धातुकोपदेशे तदभावात् ।

(१७९२ इष्टसाधकन्यासान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु सार्वधातुके नित्य-
वचनादनाश्रित्य वा विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । अविशेषेणा-यादीनां वा विधिमुक्त्वा “सार्वधातुके नित्यम्” इति वक्ष्यामि ॥

(उद्द्योतः) सार्वधातुके नित्यमिति । अत्र नित्यग्रहण-साधिकार्येकधनम् । सामान्यधनेवेत्येवैस्य नित्यत्वनिष्ठेः ॥

(१७९३ स्यादिवलीयस्त्वपत्तिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्यादिवलीयस्त्वं तु विप्रति-
बेधेन तुल्यनिमित्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यादिभिस्त्वायादीनां वाधनं प्राप्नो-ति ॥ किं कारणम् ? । विप्रतिबेधेन तुल्यनिमित्त-त्वात् । तुल्यं हि निमित्तमायादीनां स्यादीनां च । स्यादीनामवकाशः—करिष्यति हरिष्यति । आया-दीनामवकाशः—गोपायति धूपायतीति । इहोभयं प्राप्नोति—गोपायिष्यति धूपायिष्यतीति । परत्वात् स्यादयः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) गोपायतीति । विशेषाभावाद्वाच्यं शपोनुत्-पत्तिरित्यायादीनामवकाशं मन्यते ॥

(उद्द्योतः) स्यादिभिरिति । लादेशप्रवृत्त्युत्तरं स्यतासी इति पक्षे इदम् ॥ तुल्यं हि निमित्तमित्यनेनान्तरत्वं निरस्यति ॥ परत्वात्स्यादय इति । तथा च सङ्गतिनिन्वायेनापो न स्यादेवेति भावः । न च सार्वधातुके नित्यमित्यस्य परत्वाद्वापेऽपि सामान्य-

१ आदन्त्येति तच्छब्दार्थः । (र. ना.)

२ येत्यनेनेवेत्यर्थः । (र. ना.)

३ अत्र गोपायतीत्यस्य शपाऽऽयादीनामवकाशो द्वा इत्यासङ्गं परिहरति । (र. ना.)

४ सामान्यधनेनेति । (र. ना.)

सूत्रेण वैकल्पिक आयो भविष्यति । न हि तेनापि विप्रतिषेधः, तैस्यानैमित्तिकत्वेनान्तरत्वादिति वाच्यम् । अपवादविषये उत्सर्गा-प्रवृत्त्या सार्वधातुकविषये तदप्रवृत्तेः ॥

(१७९४ स्यादिनामायादिवाधानापत्तिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वाऽऽयादिविधानस्यानवकाश-
त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैष दोषः । किं कारणम् ? । आया-दिविधानस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशा आया-दयः । उच्यन्ते च ते वचनाद्भवतिष्यन्ति ॥

(अवकाशभाष्यम्)

ननु चेदानीमेवावकाशः प्रकृतः—गोपायति धू-
पायतीति ॥

(अवकाशाभावभाष्यम्)

अत्रापि शप् स्यादिर्भवति ॥

(अवकाशभाष्यम्)

यद्यत्रापि शप् स्यादिर्भवति । न त्वत्रास्ति विशेषः
सति वा शप्यसति वा ॥

(उद्द्योतः) न त्वत्रास्तीति । विशेषकृच्छाखं तदभावे न प्रवर्तते इति मन्यते ॥

अन्यदिदानीमेतद्—यदुच्यते ‘नास्ति विशेषः’
इति । यत्तु वदुकम्—‘आयादीनां स्यादिभिरवका-
शोऽवकाशः’ इति, स नास्त्यवकाशः । अवश्यं
खल्वप्यत्र शप्स्यादिरेपितदयः । किं प्रयोजनम् ? ।
गोपायन्ती धूपायन्तीति “शप्श्यनोर्नित्यम्” इति
नित्यो नुम् यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) अन्यदिदानीमिति । विशेषाभावेऽपि लक्ष-
णवशात् प्रवर्त्यं शपेति भावः ॥ कामयत इत्यत्र तु विशेष-
योऽस्त्येव । शपमन्तरेणस्य रूपस्याभावात् ॥

(उद्द्योतः) स नास्त्यवकाश इति । पर्जन्यबलक्षणप्रवृत्ते-
रिति भावः ॥ विशेषोऽन्यस्तीत्याह—कामयत इति ॥ गोपायन्ती-
त्यत्रापि विशेषं भाष्ये दर्शयति—अवश्यं खल्वपीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि अनवकाशा आयादयः आयादिभिः
स्यादीनां वाधनं प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) यदि तर्हीति । एवं चानवकाशत्वे तैः स्यादि-
वाधने गोपायिष्यतीत्यासिद्धिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथा पुनरयं सूत्रमेदेन परिहारः यदि पुनः “शपि
नित्यम्” इत्युच्यते ॥

५ सामान्यधनस्य । (र. ना.)

६ सामान्यधनं तच्छब्दार्थः । (र. ना.)

७-८ ‘शप्स्यादि’ इत्यत्र स्यादिमह्यं दृष्टान्तगोपायत्तु नेनो र्ही-इत्यत्र
हकारवत् । (र. ना.)

९ सामान्य इत्यर्थः । (र. ना.)

(प्रदीपः) यथा पुनरिति । वार्तिककारेण तु सिद्धं सार्वधातुके नित्यवचनादिति द्रुवता सत्रभेदेन परिहार उक्तोऽवश्यकर्तव्ये च सूत्रभेदे शपि नित्यमिति न्यासः कर्तव्यो येन दोषो न भवतीत्यर्थः ॥ ननु तौदादिकत्वाद्भिच्छेः शेन भाव्यं न तु शपा । एवं तर्हि न्यासभेदोपलक्षणार्थमिदमिति शिति नित्यमिति तु न्यासः कर्तव्यः ॥ ३१ ॥

(उद्घोतः) यथा पुनर्वातिककृता सूत्रभेदेन परिहार उक्तस्तथा सत्रभेदमङ्गीकृत्य यदि पुनः शपि नित्यमित्युच्यते तदा सर्वदोषपरिहार इति भाष्याक्षरार्थः । कचिद्भाष्य एव शितीति पाठः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(द्वेषस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*आयादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टप्रसङ्ग* इति ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैष दोषः । आर्धधातुक इति नैषा परसप्तमी । का तर्हि ? विषयसप्तमी । आर्धधातुके विषय इति । तत्रार्धधातुकविषये आयादिप्रकृतेरायादिपु (वा) कृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥ आयाद्यः ॥ ३१ ॥

(उद्घोतः) विषयसप्तमीति । आर्धधातुक इति सत्रभाष्योक्तरीत्या जातिनिर्देश इति भावः ॥ सत्रे आयाद्य इत्युक्तिरनन्तरस्यैव संबन्ध इति भ्रमवारणायैति तत्रम् ॥ ३१ ॥

(४०५ धातुसंज्ञासूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ४)

६४९ सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३।१।३२ ॥

(अन्तग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अन्तग्रहणं किमर्थम्, न "सनाद्यो धातवः" इत्येवोच्येत ? ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

तदन्तविधिना ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१७१५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सनादिष्वन्तग्रहण उक्तम् ॥ * ॥

किमुक्तम् । *पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम्* इति । इदं चापि प्रत्ययग्रहणम् । अयं चापि संज्ञाविधिः ॥

(सूत्रारम्भप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते । न "भूवादयो धातवः" इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) सनाद्यन्ता ॥ ३२ ॥ भूवादय इत्येवेति । भुवो वादयो भूवादय इत्यर्थाश्रयणादिति भावः ॥ ततश्च क्रियावाचिनात्सनाद्यन्तानां धातुसंज्ञा सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सनाद्यन्ता ॥ ३२ ॥ गणपाठनिबन्धनासंज्ञा कथमेवामत आह—भुवोवादय इति । वदन्तीति वादयः । भवर्धवाचकाः । क्रियावाचिन इति यावत् । यथा सृयादीनां क्रियावाचकत्वं तथोक्तम् ।

(सूत्रारम्भसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते । न चैते तत्र पठ्यन्ते ॥

(प्रदीपः) पाठेनेति । आदिशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धादर्थपाठाभ्यां धातुसंज्ञा विहिता । तेनाणवयत्यादयः समानशब्दश्च सर्वनामादयो निवर्तिता भवन्तीति भावः ॥

(उद्घोतः) तेनेति । पाठे नाणवत्यादयः । अर्थेन वा इत्येवमादय इत्यर्थः ॥ पाठेनेत्यादि । न चैते तत्र पठ्यन्ते इत्यन्तैवात्र भाष्यकारोक्तिः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानसाधकप्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्ह्यन्येषामपठ्यमानानां धातुसंज्ञा भवति—“अस्तेभूः” “भुवो वचिः” “जक्षिडः ख्याजिति” ॥

(प्रदीपः) स्थानिवद्भावेन धातुसंज्ञासिद्धिं वक्ष्यामीति पृच्छति—कथं तर्ह्येति ॥ ननु भूवचिख्यादिशब्दा धातुपाठे पठिता एव । नैतदिति । नहि ये धातुपाठे पठितास्त इहातिदिश्यन्ते शब्दान्तरत्वादादेशानाम् । जन्मव्यादीनां तु पाठशङ्कापि नास्ति ॥

(उद्घोतः) धातुसंज्ञासिद्धिमिति । सनाद्यन्तेऽपीति शेषः ॥ पृच्छतीत्यस्यैकदेशीति शेषः ॥ शब्दान्तरत्वादिति । स्थानपठोनिर्देशादपूर्वोपदेशाच्च तस्यैवात्र ग्रहणे तदीयप्रयोगनियम एव स्यादिति भवतीत्याचसिद्धिरिति भावः ॥ पठितसाहचयेन भवतीत्यादिस्थानामिवैषामपि तेनैव धातुत्वेऽप्याह—जग्ध्यादीनामिति भाष्यमुपलक्षणमिति भावः ॥ अनेनास्यैकदेश्युक्तित्वं ध्वनितम् ॥

१ प्राचीनपुस्तकेषु न लभ्यते ॥ अत्र वाशब्दो वाच्यत्वाद्धरे । (र. ना.)
२ ननु—आयाद्य आर्धधातुके वेति पूरे—आयादीनामपुत्रस्यैव सिद्धेरायाद्य इत्युक्तिर्विफलैलाद्यत्र समापत्ते सूत्र इति । (र. ना.)

३ 'न चैते' ॥

४ सूक्ष्म वाक् भूवो इति द्वन्द्वे स्वयंशामकारधामिनोपादिशब्दयोरैकशेषो भूवो आदी येषाम् इति विषये 'ह्रस्वान्ते श्रममाणम्' इति न्यायेनेति भावः ॥

(सूत्रारम्भाधकप्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यद्यप्येते तत्र न पठ्यन्ते । प्रकृतयस्त्वेषां पठ्यन्ते । तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

इमेऽपि तर्हि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते । येषां त्वर्थे आदिश्यन्ते=ते तत्र पठ्यन्ते । तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) येषां त्वर्थे इति । इत्यादीनामित्यर्थः ॥

(सूत्रारम्भाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । आदेशाः स्थानिवदित्युच्यते । न चेमे आदेशाः ॥

(प्रदीपः) न चेम इति । रुदिशब्दस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणाद्येषामेव स्थानिवृत्त्यादेशत्वं प्रसिद्धं तेषामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) रूढीति । तस्यायोगाद्वत्त्वादिति भावः ॥ न चे मे इति । भाष्ये इमे सनादय इत्यर्थः ॥ तत्रेति । स्थानिवदित्येत्यर्थः ॥ स्थानिवृत्त्येति । स्थानपृष्ठीनिर्देशादिति भावः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

इमे अप्यादेशाः ॥ कथम् ? आदिश्यते यः स आदेशः । इमे चाप्यादिश्यन्ते ॥

(प्रदीपः) इमेऽपीति । क्रियानिमित्तकस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः ॥ अत्र चोदयन्ति—यदि स्थानिवद्भावेन सनादीनां धातुसंज्ञा विधीयते, तदा तदन्तविषयभावात् प्रत्ययानामेवाङ्गसंज्ञानिवन्धनान्याङ्गादीनि प्राप्नुवन्ति प्रत्ययान्तानां चेप्यन्ते । यत्प्रत्ययस्य समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्भातोः स्वार्थे विधीयते, आयादयश्च शुद्ध एव स्वार्थे विधीयन्ते इति तेषां स्थानिनः कस्य चिन्निवृत्त्यभावात् स्थानिवत्त्वाभावाद्भातुसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ अत्रोच्यते । कर्तुमिच्छतीति करणाङ्ग इत्यर्थे सर्वे सर्वेषदादेशा इति न्यायाद्वर्तमानस्य इषेः प्रसङ्गे चिकीर्षशब्दः सन्नत आदिश्यत इति सिद्धं तदन्तस्य धानुत्वम् । एवं समभिहारविशिष्टलवनक्रियावाचिश्लशब्दप्रयोगप्रसङ्गे लोड्यशब्द आदिश्यते । गुप्तेः प्रसङ्गे गोपायशब्द इति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥ ३२ ॥

(उद्द्योतः) क्रियानिमित्तकत्वेति । आदेशग्रहणसामर्थ्यादानुमानिकत्वेव यौगिकत्वापि ग्रहणमित्याशयः ॥ तदन्तविषयभावादिति । स्थानिवत्त्वे निशेध्यासप्रिधानाच्छेदाभावे आदेशान्तरादिदेशेन भाग्यभावात् इति भावः ॥ यदा तिबादिविधौ तैदमावा-रितार्थः ॥ अत्रोच्यते इति । धातोः कर्मण रत्नादेः 'समान-पठ्यन्ते'भूतापावधेविशिष्टेऽप्यां प्रतिपाद्यायां तस्यानेऽर्थाभिधान-

योनेो यद्भावार्थकर्मत्वमिच्छायां प्रतिपादायिषितं तद्भावादिः सन्नत आदेश' इत्यादिक्रमेणार्थ इति भावः ॥ तत्तद्ग्रहणप्रयुक्ता विकरणाङ्ग न, औदादित्वादेरनतिदेशात् । करणाङ्गे इत्यर्थे कर्तुमिच्छेतत्समभिहारेण वर्तमानस्येः प्रसङ्गे सर्वे सर्वेषदादेशा इति न्यायात् सन्नत आदिश्यत इति अन्वयः ॥ भगवतो भाष्यकार-स्येति । एकदेशिन इति शेषः ॥ अनेन इमे[ऽपि] तर्हि यद्यपी-त्यादिभाष्यग्रन्थ एकदेशिनोऽस्तिकप्रत्युक्तिपरतया प्रौढिवाद प्रवेति ध्वनितम् ॥ ३२ ॥

(स्थानिवत्त्वानुपपत्तिभाष्यम्)

एवमपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्ती-त्युच्यन्ते । न चेमे षष्ठीनिर्दिष्टस्यादिश्यन्ते ॥

(स्थानिवत्त्वोपपादनभाष्यम्)

षष्ठीग्रहणं निवर्तिष्यते ॥

(निवृत्तिदूषणभाष्यम्)

यदि निवर्तते । अपवादे उत्सर्गकृतं प्राप्नोति । 'कर्मण्यण्' 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति केऽप्यणूकृतं प्राप्नोति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति । यदयं इयन्नादीन् कांश्चि-च्छ्रितः करोति इयन्श्मश्नाश्चुरिति ॥ सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

(विधिप्रकरणे प्रत्ययप्रकरणे विकरणप्रकरणम्)

(प्रत्ययप्रकरणे विकरणप्रकरणम्)

(४०६ स्वतासूत्रव्यवधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ५)

६५० स्वतासी लुटोः ॥ ३।१।३३ ॥

(विकरणानामुत्सर्गापवादाद्वन्निर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इमे विकरणाः पठ्यन्ते । तत्र न शायते—'क उत्सर्गः, कोऽपवाद्' इति ॥ तत्र घक्तव्यम्—अय-मुत्सर्गः, अयमपवाद् इति ॥

(प्रदीपः) स्वतासी ॥ ३३ ॥ उत्सर्गापवादाधर्मज्ञानाय पृच्छति—इम इति ॥

(उद्द्योतः) स्वतासी ॥ ३३ ॥ उत्सर्गापवादाधर्मंति । स चापवादाविषयेऽयदयं प्राप्तिरूप उत्सर्गस्य धर्मः तैदमाप्तियोग-विषयाभावेन निरवकाशवत्स्योऽपवादात्स्य ॥

१ विधेःपठिषानां तच्छब्दायः । (१. गा.)

२ विधेःपठिषानां तच्छब्दायः । (१. गा.)

३ विधेःपठिषानां तच्छब्दायः । (१. गा.)

४ विधेःपठिषानां तच्छब्दायः इति स्थानिवत्त्वे कर्मणोः ।

५ स्थानिवत्त्वोपपादनभाष्यम् ॥

६ उत्सर्गापवादाधर्मंति तच्छब्दायः । (१. गा.)

(समाधानभाष्यम्)

इमे ऋमः—यगुत्सर्गः, अपवादाः शवाद्यः स्यादयश्च ॥

(प्रदीपः) यगुत्सर्ग इति । भावकर्मग्रहणानुवृत्त्या सार्वधातुकमात्रे विधानादिति भावः ॥

(उद्घोतः) भावकर्मग्रहणानुवृत्तौ उत्सर्गत्वासंभवादाह—भावेति ॥

(वार्तिकशेषभाष्यम्)

यदि यगुत्सर्गः, अपवादः शवादिः स्यादयश्च—
(१७९६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छवादि-
वाधनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपवादविप्रतिषेधाच्छवादिभिः स्यादीनां वाधनं प्राप्नोति । शवादीनामवकाशः—पचति पठति । स्यादीनामवकाशः पक्ष्यते यक्ष्यते । इहोभयं प्राप्नोति—पक्ष्यति यक्ष्यति । परत्वाच्छवाद्यः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) अपवादविप्रतिषेधादिति । यगपवादानामुभयेषां शवादीनां स्यादीनां च विप्रतिषेधे सति परत्वाच्छवाद्यः स्फुरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये स्याद्यवकाशः पक्ष्यते इति । कर्मादौ शपोऽप्राप्तेरिति भावः ॥

(१७९७ आक्षेपवाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अपवादो नामानेकलक्षणप्रसङ्गः॥*॥

(भाष्यम्) अपवादो नाम स भवति यत्रानेकलक्षणप्रसङ्गः ॥ अत्र च भावकर्मणोर्यग्विधीयते, कर्तरि शप् । कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्यकं कर्तरि शवाद्यो बाधेरन् ॥

(प्रदीपः) अपवाद इति । यत्रोत्सर्गलक्षणस्यापवादलक्षणस्य च प्रसङ्गः तत्रापवादव्यवहारः । यन्विधौ तु भावकर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्तरि यकोऽप्रसङ्गान्नास्ति तदपवादत्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यत्रेति ॥ अनेकलक्षणप्रसङ्ग इति बहुव्रीहिः ॥ अपवादशब्दश्च तद्विषयपरः ॥ अनवकाशोऽपवाद इति भावः ॥ यत्विधौ त्विति । अन्यथा अस्ति च संभवे यदुभयं स्यादिति वार्तिकमते पचतीत्यादौ शपि कृते तमेव निमित्तीकृत्य अक् स्यादिति भावः ॥

(उत्सर्गापवादोदाहरणान्तरभाष्यम्)

पचं तर्हि यक्शपावुत्सर्गां, अपवादाः इयनाद्यः स्यादयश्च ॥

पचमपि

(१७९८ अन्यविधोत्सर्गापवादत्वविदूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छवादि-
वाधनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपवादविप्रतिषेधात् श्यन्नादिभिः स्यादीनां वाधनं प्राप्नोति । श्यन्नादीनामवकाशः—दीव्यति सीव्यति । स्यादीनामवकाशः—पक्ष्यति यक्ष्यति । इहोभयं प्राप्नोति—देविष्यति सेविष्यतीति । परत्वाच्छ्यन्नाद्यः प्राप्नुवन्ति ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । शवादेशाः इयनाद्यः करिष्यन्ते ॥ शप् च स्यादिभिर्वाध्यते । तत्र दिवादिभ्यः स्यादिविषये शवेव नास्ति कुतः इयन्नाद्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? ।

“कर्तरि शप्” इति ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पृष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शविति प्रथमायाः पृष्ठी प्रकल्पयिष्यति ‘तस्यादित्युत्तरस्ये’ति ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चावुवर्तते ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा अनुवृत्तिः करिष्यते—सार्वधातुके यक् ‘स्यतासी ल्लुटोः’ ‘चिल्लुडि’ ‘च्लेः सिज्भवतीति । कर्तरि शप् ‘स्यतासी ल्लुटोः’ ‘चिल्लुडि’ ‘च्लेः सिज्भवति । दिवादिभ्यः इयन्’ ‘स्यतासी ल्लुटोः’ ‘चिल्लुडि’ ‘च्लेः सिज्भवति’ ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वान्तरङ्गाः स्यादयः । काऽन्तरङ्गता ? । लावस्थायामेव स्यादयः । सार्वधातुके इयन्नाद्यः ॥ स्यतासी ॥ ३३ ॥

(प्रदीपः) लावस्थायामिति । ननु च परत्वादादेशैर्भाव्यम् । न च लादेशानामनिसत्वम् कृतेष्वपि स्यादित्तु

धातुतीयपरिसमासेर्षात्वधिकारेऽपि 'धातोर्विहितस्य लस्य' इत्येवं विहितविशेषणाश्रयणाह्लादेशानां प्रसङ्गात् ॥ एवं तर्हि कृतेष्वपि लादेशेषु स्यादयो भवन्तोन्तरङ्गा एव भवन्ति । नहि तद्विधौ शब्देन सार्वधातुकत्वमर्थविशेषो वा कर्त्रां दिराश्रितः । इयनादयस्तु तदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गाः ॥ अवश्यं चैतदनुपगन्तव्यं कृतेषु लादेशेषु स्यादयः क्रियन्त इति । अन्यथा तासैः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानं 'न विकरणस्य खरो लसार्वधातुकखरं वाधत्' इत्यस्यार्थस्य कथं ज्ञापकं स्यात् । यदि हि लावस्थायी तासिः क्रियेत पश्चात्सार्वधातुकं तदा सति शिष्ट-त्वाह्लासार्वधातुकस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽप्राप्तानुदात्तार्थं वचनमिति ज्ञापकत्वं नोपपद्येत ॥ ये त्वाहुः । संख्याविधानवाक्येनात्मनेपदपरस्यैपदप्रकरणेन च लादेशविधानवाक्यस्यैकवाक्यतायां लादेशानां बहिरङ्गत्वाह्लावस्थायामेवान्तरङ्गत्वात् प्रतिपदविधानाच्च स्यादयो भवन्तीति । तैस्तासैः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानस्य पूर्वोक्तार्थज्ञापकत्वमसमर्थितं भवति ॥ ३३ ॥

(उद्घोतः) लावस्थायामिति भाष्यस्यादेशोत्पत्तेः प्रागेव स्यादय इत्यर्थः प्रतिभाति । तत्र शङ्कते—ननु चेति ॥ अनित्यत्वमिति । व्यवधानेन धातोः परत्वाभावादप्राप्तिरिति भावः ॥ अन्यथेति । इदं च ज्ञापकम्, अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । लादेशोत्तरं स्यादिप्रवृत्तौ तु सति शिष्टस्यादिस्वर-निमित्तकवर्जमानस्वरेण लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे पुनर्विधीयमानं तत्रज्ञापकाय संपद्यत इति भावः ॥ ये त्विति ॥ यतन्मते—अन्यत्र विकरणेष्व इत्यंशो वाचनिक इति बोध्यम् ॥ प्रतिपद-विधानाद्येति चिन्त्यम् निरवकाशत्वाभावात् इति कश्चित् ॥ परेख-नुदात्तमिति सूत्रे भाष्ये सतिशिष्टस्वरवलीयस्त्वे सुनुत इत्यादौ सार्वधातुकस्वरभावः स्यादि शङ्कायां वार्तिककारेणोक्तम्—स्यादि-स्वराप्रसङ्गासत्तेः परस्यानुदात्तवचनादिति । परत्वाह्लादेशा इत्येव च तन्मतेम् । अत्राप्यपवादविप्रतिषेधाच्छयनादिभिः स्याद्विवाध-नमिति वार्तिकोक्तपूर्वपक्षस्य तन्मतानुसारेण समाधानद्वयमुक्तत्वा अध-येति तृतीयं समाधानं भगवतोक्तम् । तस्यार्थं भावः—आर्षधातुक इत्यनुवच्यार्षधातुकत्वावस्थायी स्यादय इत्यन्तरङ्गा इति विकरण-स्वरस्य दुर्बलत्वं त्येतत्पक्षे वाचनिकमेव ॥ कैयटोक्तमर्षापेक्षं सार्व-धातुकारिसंज्ञापेक्षं च बहिरङ्गत्वं न युक्तम्, तस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रय-णादित्युक्तम् । अत एवात्र निप्रतिषेधो वार्तिककृतः संगच्छते ॥ ग्यायमन्तरङ्गत्वम् ऋषिभ्यां न घातमित्युक्तित्वन्यायाया, कान्त-रङ्गता लावस्थायी स्यादय इति भाष्योक्तमर्षेणावाच । अरपापेक्ष-त्वाधिवादिभ्यः पूर्वं स्यादय इत्येवं बहुभौतिल्याधेत्वाहुः ॥ ३३ ॥

(४०७ सिब्विकरणविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ६)
६५१ सिब्वहुलं लेटि ॥ ३।१।३४ ॥

(१०९९ छान्दसत्वनियमवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिब्वुत्सर्गः छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिब्वुत्सर्गश्छन्दसि कर्तव्यः ॥

(१८०० सैनादिषु विधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सनाद्यन्तेनेषत्वाद्यर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सनाद्यन्ताधिकारे च कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? । नेषत्वाद्यर्थः । इन्द्रो नस्तेन नेषतु । गावो नेष्टादिति ॥

(प्रदीपः) सिब्वहुलम् ॥ ३४ ॥ सिब्वुत्सर्ग इति । परनिमित्तमनुपादाय सनादिवर्गे धातोः सिब्वु विधेयः । तेन तदन्तस्य धातुसंज्ञायां सस्यां नेषत्वादीनि सिद्ध्यन्ति । नीशब्दादिसिपि गुणे च कृते लोटि च नेषत्विति रूपम् ॥

(उद्घोतः) सिब्वहुलम् ॥ ३४ ॥ उत्सर्गपदार्थमाह—परनिमित्तमनुपादायेति । एवं हि सामान्यविधित्वाद्दुत्सर्गत्वं भवति ॥ भाष्ये सनाद्यन्ताधिकार इति । सनाद्यन्तेति येषाम-धिकारो बुद्धिस्यता तेषु कर्तव्य इत्यर्थः ॥ सिद्ध्यन्तीति । लोड्यपि सिपुसिद्धिरित्यर्थः । नेषत्विति प्रयोगे सिप्शपोः समावेशः सिध्यति । विकरणत्वे तु स न स्यादिति भावः ॥ लोट्त्वाच्छन्दसि लेटोऽडा-टावित्यस्याप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

(१८०१ सनादिवर्गीयस्ववैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धमेतत् ॥

कथं प्रकृत्यन्तरं नेपः ? ॥

(१८०२ प्रकृत्यन्तरत्वेतुवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ नेषतु नेष्टादिति दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नेषतु नेष्टादिति हि दृश्यते ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यन्तरत्वादिति जेषुणेषु षु प्रेषु-गताविति पाठाश्रयत्वं उत्सर्गो न कर्तव्यः ॥ अवयासिस्तीष्टा इत्याद्यर्थस्तु कर्तव्य एव ॥

(उद्घोतः) अत्र उत्सर्गः कर्तव्यः, स च 'सनाद्यन्ते कर्तव्यः' इति पूर्वपक्षद्वयम् । तत्रान्यत् खण्डितं यव । उत्सर्गतात्वावश्यकत्वात्—अवयवेति । लिङि सिर्षिर्षधेमुत्सर्गः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये ह्येति हीति नेषत्वित्यर्थं सनादिवर्गे कारणे नेष्टा-दित्यस्यासिद्धिः । अत्र कारणे नेषत्वित्यसिद्धिः ॥ प्रकृत्यन्तरत्वे तु नेष्टादिति नवतेः सिपि सिद्धम् । अत्रैव लेटीतिपदरहितवृत्तकरण-

१ अर्षेणापुत्रस्यदि तच्छन्दार्थः । (र. मा.)

२ यत् शेषे परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानं दानकम् तदनुव-च्यर्थः । (र. मा.)

३ वार्तिककारस्यार्थः । (र. मा.)

४ भाष्योक्तमित्यनुवच्यनेपु नेष इत्यर्थः ॥

५ अत्र यिया भाष्यसंगतिः प्रतीयते 'कथम्' इति प्रश्ने 'प्रकृत्यन्तरं नेप' इत्युपरि हेतुः 'नेषतु' इति वार्तिकम् । इत्येव यिया ॥ 'कथं प्रकृत्यन्तरम्' इति प्रश्ने 'नेप' इत्युपरम् । इति द्वितीया कथं प्रकृत्यन्तरं 'नेप' इति मन्थरी-वोच्यत् 'नेपतु'— इति वार्तिकम् । इति तृतीया ॥

६ येः शिष्यवर्गः । (र. मा.)

दित्याशयः ॥ यदा नेष्टादित्यत्र विकरणव्यत्ययेन शपो लुक् । नेपतु
नेपतादिति दृश्यते इति भाष्ये पाठः । लोकेपीति शेषः ॥ नेष्टा-
दिति दृश्यते इति लेखकप्रमादः । अन्यथा प्रकृत्यन्तरावश्यकत्वं न
दर्शितं स्यात् ॥

(पित्करणप्रत्याख्यानधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थः पकारः ? ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

स्वरार्थः “अनुदात्तो सुप्पितौ” इत्येव खरो यथा
स्यादिति ॥

(१८०३ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥*॥ पित्करणानर्थक्यं चान्चकत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) पित्करणं चानर्थकम् । कुतः ? अन-
चकत्वात् । अनचकोऽयम् । तत्र नार्थः स्वरार्थेनानु-
वन्धेन पकारेण ॥

(प्रत्याख्यानवाधकभाष्यम्)

इति कृते साचको भविष्यति ॥

(१८०४ प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ इटोऽनुदात्तार्थमिति चेदागमानु-
दात्तत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आगमानुदात्तत्वेनेटोऽनुदात्तत्वं भ-
विष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आगमानुदात्तत्वादिति । तारिपदित्यादौ
धातुस्वरप्रयुक्तोपनिघातेनेति भावः ॥

(प्रत्याख्यानवाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि स्वयं कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? । यदव-
यासिसीष्ठाः एकाञ्जलक्षण इदृप्रतिषेधो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) स्वयमिति । सनादिमध्येऽत्रैव वेति
भावः ॥ यदवयासिसीष्ठा इति । यावेरपूर्वात् सप् लिङ्
यास् इदं सीयुद् । सवन्तस्याङ्गस्यानेकाचत्वात्सीयुडादेरिडा-
गमो भवति । यदि पुनः सिप् क्रियते तदावश्यमिकार उच्चा-
रणार्थो व्याख्येयः । अन्यथा तस्य श्रवणं स्यात् । तत्र सिव-
न्तस्य धातोरेकाचत्वादिदप्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ ननु योऽत्र
धातुरपदेशेऽनुदात्तो यासब्दः न तस्मात् परमार्धधातुकं,
सिपा व्यवधानात् । यस्माच्च सिवन्तात् परमार्धधातुकं नासा-
नुपदेशेऽनुदात्तः ॥ एवं तर्हि सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य
यदा सनाद्यवयवा धातवो भवन्तीत्यर्थो व्याख्यायते तदा
सिपो व्याख्येयत्वाद्यातिग्रहणेन ग्रहणादिदप्रतिषेधप्रसङ्गः ।
यदापि स्थानिवद्भावाश्रयणेन सूत्रं प्रत्याख्यातं तदा स्थानिव-
द्भावेनानुदात्तादेकानः श्रूयमाणात् प्रामोत्येवेदप्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) सनादिमध्ये इति । लेटीति पदरहितमिति
भावः ॥ एवं च सपः साच्चकत्वेन पित्त्वं चरितार्थमिति बोध्यम् ॥
ननु स्थानपरिवर्तनेन सनादिवर्गे करणे फलाभावस्य भाष्ये उक्ते-
राए—अत्रैव वेति । अत्रापि करणेन इदं सिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥
भाष्ये किं प्रयोजनमित्यकारविषयः प्रश्नः ॥ यदवयासिसीष्ठा
इति । नन्वत्र सिप्यपि तेन व्यवधानान्नियेधाप्रवृत्ताविद् सिध्यत्ये-
त्यत आह—सवन्तस्याङ्गस्येति । एकाच इत्यङ्गस्यैव विशेषणम् ।
उपदेश इति चानुदात्तेनैव संबध्यते । उपदेशे योऽनुदात्तत्वादि-
तादेकाचोद्गादिति चार्धः । सैव नैमित्तिकत्वात्पूर्वमेव, ततश्च लादेशा
इति भावः ॥ उच्चारणार्थं इति । इदं संज्ञायां फलान्तराभावादिति
भावः ॥ उच्चारणे सहायसंपादानेन चरितार्थस्येत्संज्ञया लोपेन नेष्ट-
सिद्धिरिति बोध्यम् ॥ सिवन्तस्य धातोरिति । अङ्गस्येति वक्तु-
मुचितम् ॥ सीयुद्ः सस्य पत्वाभावश्छान्दसः ॥ ननु चेति ।
तद्दृष्टित्वादित्यर्थे न मानमित्यभिमानः ॥ नासायुपदेश इति ।
सिवन्तस्योपदेशाभावादिति भावः ॥ एवं च सिपेव सिद्धे अकारो-
च्चारणं व्यर्थमिति पूर्वपक्षाशयः ॥ सनादिवर्गपाठाभिप्रायेणेदं फल-
मुक्तमिति समाधत्ते—एवं तर्हीति । अकारोच्चारणसामर्थ्यादुप-
देशेऽनुदात्तपठितैकाचोद्गादित्यर्थं इति न दोष इति तत्रम् । अनु-
दात्तादेकाच इति । सपि तु परत्वादिडादिषु कृतेषु अतो लोप
इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कायमकारः श्रूयते ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न कचिच्छ्रूयते । लोपोऽस्य भविष्यति । “अतो
लोपः आर्धधातुक” इति ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

यदि न कचिच्छ्रूयते । नार्थः स्वरार्थेन पकारे-
णानुवन्धेन ॥

(पकारप्रयोजनभाष्यम्)

एवमपि कर्तव्यः ? । किं प्रयोजनम् । अनुदात्तस्य
लोपो यथा स्यादुदात्तस्य लोपो मा भूदिति । किं च
स्यात् ? । उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) अनुदात्तस्येति । धातोरित्यनाश्रित्यलोकम् ।
अथ वैतत् प्रदेशपाठाश्रयमेतद्भाष्यम् ॥ उदात्तस्येति ।
छन्दस्युभयथेति सावेधातुकत्वाद्दुपदेशादिति लसार्ध-
धातुकाऽनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सप्तन्दाका-
रस्योदात्तत्वाद्दुदात्तनिवृत्तिस्वर इदं प्रसज्येत । पकारे तु
सति अनुदात्त एवैह भवति पित्करणसामर्थ्यादेव च सप्तन्दाका-
कारस्य धातुस्वरो न भवति एतत् प्रदेशपाठाद्वा । यासब्दस्यैव
तु भवति । तिङ्ङितिङ्ङ इति यो निघातः स निघातैर्य-

१ 'वक्तव्यः' इति गृह्यत पाठः ॥

२ 'शैतत्पूर्व' ॥

३ अनैमित्तिकत्वात् सपूर्वमेवेत्यन्वयः । (र. ना.)

४ लोपातिरिक्तफलेत्यर्थः । (र. ना.)

द्यदीति प्रतिषिद्धः । अवशब्दस्य तिङ्ङि चोदात्तवतीति निघातः ॥

(उद्द्योतः) अधवेति । अत्र पाठे हि तदन्तस्थाधातुत्वात्तदप्रवृत्तिरिति भावः ॥ इदमेव युक्तम् । नन्वत्र योऽनुदात्त इकारस्तत्र परतो न लोपः आर्धधातुके हि सः । न च तदनुदात्तमत आह—लसार्धधातुकानुदात्तत्वे सतीति । अत्र पाठे ॥ प्रत्ययस्वरेणेति । सनादिपाठे ॥ धातुस्वरेणेति । प्रत्ययस्वरेणेत्येव युक्तम् । सनादिपाठस्य सानत्यागे फलाभावेन भाष्ये दूषितत्वात् ॥ पिक्करणसामर्थ्यादित्यपि चिन्त्यम् । घृतप्रदेशोत्याद्येव युक्तम् ॥ या शब्दस्यैवेति । एवं च यासिसिष्ठा इत्याद्युदात्त इति भावः ॥ ननु तिवृत्तिश्च इति निघातः स्यादत आह—तिवृत्तिश्च इति । अत्रेदं तत्त्वम्—अत्रैव पाठो लेटीति पदरहितः कार्यः । अकारस्तु लसार्धधातुकानुदात्तवायोक्तरीत्येद्वृत्तिरितिपैधाभावाय च ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरवारणाय च प्रकारः । अन्तरङ्गात्वाच्च पूर्वं सपि ततो विकरणव्यवधानेऽप्यादेशः । अत आर्धधातुकोपदेशोकारान्तत्वाल्लोपसिद्धिरिति ॥ ३४ ॥

(१८०५ सिपो णिविधिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिव् बहुलं छन्दसि णित् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिव् बहुलं छन्दसि णित् वक्तव्यः सविता धर्म साविपत् । प्र ण आयुषि तारिपत् ॥ सिव्बहुलम् ॥ ३४ ॥

(प्रदीपः) साविपदिति । पू प्रेरण इत्यस्य लेटि रूपम् ॥ तारिपदिति तरतेः ॥ ३४ ॥

(आम्विकरणप्रकरणम्)

(४०८ आम्विकरणविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ अ. ७)

६५२ कासप्रत्ययादाममन्त्रे

लिटि ॥ ३।१।३५ ॥

(१८०६ आम्विविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कासग्रहणे चकास उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कासग्रहणे चकास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चकासांचकार ॥

(न्यासान्तरेण वैयर्थ्यभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । चकासप्रत्ययादिति वक्ष्यामि ॥

(१८०७ न्यासान्तरेपि वार्तिककरणम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चकासग्रहणे कास उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चकासग्रहणे कास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चकासांचकारे ॥

(दूषणभाष्यम्)

सूत्रं च भिद्यते ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् *कासग्रहणे चकास उपसंख्यानम्* इति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैव दोषः । चकासशब्दे कासशब्दोऽस्ति तत्र कासप्रत्ययादित्येव सिद्धम् ॥

(दूषणस्यैवभाष्यम्)

न सिध्यति । किं कारणम् । अर्थवतः कासशब्दस्य ग्रहणम् । न च चकासशब्दे कासशब्दोऽर्थवान् ॥

(उद्द्योतः) कासप्रत्यया ॥ ३५ ॥ नन्वत्र प्रत्ययग्रहणं व्यर्थम् 'आमन्त्रे लिटि' इति योगविभागेन सामान्यत आमं विधाय कासग्रहणं नियमार्थं व्याख्येयम् । औपदेशिकधातोश्चेत्कास एवेति प्रत्ययान्ते सिद्धिरिति चेन्न । अनेकाच्च प्रत्ययान्तग्रहणार्थत्वात् । तेन कादिभ्य आचारकिमन्तेभ्य आन्न । ध्वनितं चेदं हरदत्तग्रन्थे । न चैकाच्चप्रत्ययान्तपरमेवास्तु किमग्रहणेनैव सिद्धेः प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्योपत्तेः ॥ गोपायांचकारेत्यादि भाष्यप्रयोगविरोधापत्तेश्च ॥

(समाधानसिद्धान्तिवार्तिकशेषभाष्यम्)

एवं तर्हि ।

(१८०८ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कास्यनेकांचश्रुलुम्पाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कास्यनेकाचः इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । श्रुलुम्पाद्यर्थम् । श्रुलुम्पांचकार दरिद्रांचकार ॥ कासप्रत्यया ॥ ३५ ॥

(उद्द्योतः) कास्यनेकाच इति । कासिपदमनेकाञ्चात्तुमात्रस्य यथा भवति तथा व्याख्येयमित्यर्थः । तथा हि । 'एकदेशेन धातोश्चेत्लोप एव' इति नियमपरतया तथाख्येयमिति । एवं च

प्रयोजनम् । । लाद्यर्थम् इति व्याख्यातं भाव्यश्रुतेति एद्वा मूलभूतं वार्तिकम् अस्माभिः पौष्टकमध्ये वर्धितमिति शक्तव्यम् ॥ नामैकग्रहणं "अनेकाग्रहणं उलुम्पाद्यर्थम्" इति नेपथे दृश्यते । उद्योते तु गीनेनेवाधितम् ॥ "यं तु-कास्यनेकाच इति वक्तव्यमिति भाष्यवार्तिकं ननु वात्यापमयानिगव्याख्यानभूतं येन वात्यापनवार्तिकं मत्स्येति—इति तत्परममनुचित इति वदामः" । (८.ना.)

१ अयं वार्तिकपाठो नैव पुष्पके मुद्रापुस्तकभ्यः । तथापि भाष्ये व्याख्यामात्रदर्शनेन स्मारकाया मूलभन्वराऽनुपपत्त्या मूलवार्तिकमाधीपु इति अन्यत्र स्मारकाया मूलपूर्वत्वस्यैव दर्शनेन मूलवार्तिकं फलनीयमेवेति शिद्धे । 'साधनं श्रुतेति पादद्वाराकार्यम्' १२५८ वार्तिकस्यैव 'साधनं श्रुता समस्त इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । पादद्वाराकार्यम्' इति व्याख्याया, 'वर्णवृत्ताद्यर्थम्' १४७३ वार्तिकमिति रक्षितमपि 'कात्यायनो वर्णवृत्तवतः इति वक्तव्यम् । किं

चकास उपसंख्यानमिति वार्तिकं सूत्रस्य प्रत्ययग्रहणं च न कार्य-
मिति भाव्यतात्पर्यम् ॥ यथाश्रुतवार्तिकेऽपि प्रत्ययग्रहणस्यानेऽने-
काजग्रहणं कर्तव्यमित्येव तात्पर्यमिति हरदत्तानुसारिणः । अन्ये तु
कासीति सप्तमी कात्घटिते सूत्रे-इत्यर्थः । अन्यथा समाहारद्वन्द्वे
टजापत्तिः । इतरेतरयोगे तु द्विवचनापत्तिः ॥ प्रत्ययग्रहाणपर्यने
च न मानम् । सूत्रे प्रत्ययग्रहणं तु योगविभाजनियमकल्पनारूप-
गौरवपरिहारेण स्पष्टार्थमेव ॥ एवं च कशब्दादिभ्य आचारकिपि
कार्मासोत्यादिरूपाण्येव सत्यभिधाने इत्याहुः ॥ ३५ ॥

(४०९ आसप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ८)

६५३ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः

॥ ३ । १ । ३६ ॥

(१८०९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गुरुमत आम्बिधाने लिपिन-
मित्तात् प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुरुमत आम्बिधाने लिपिमित्ताद्
गुरुमतः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इयेष उवोष । गुणे कृते
“इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ” इत्याम् प्रसज्जेत ॥

(प्रदीपः) इजादेः ॥ ३६ ॥ उवोषेति । नन्वत्रोप-
विदेति विकल्पेनामा भाव्यम् ॥ अत्राहुः—द्विवचनबहुवच-
नयोर्गुणाभावाद्गुरुमत्त्वाभावाद्विकल्पः सावकाश इति यत्र
गुरुमत्त्वं तत्र नित्यमेवाम् प्राप्नोति एतच्च विप्रतिषेधे पर-
मिति प्रतिपदविधेश्च बलवत्त्वमनाश्रित्य भाष्यकारेणोदाह-
तम् । तत्र ह्याश्रिते विकल्प एव भविष्यतीति नैतदिहोपन्यस-
नीयम् ॥

(उद्घोतः) इजादेश्च ॥ ३६ ॥ भाष्ये—लिपिमित्ताद्गुरु-
मत इति । गुरुमति लिपिमित्तत्वं गुरुद्वारा बोध्यम् ॥ द्विवचन-
बहुवचनयोरिति । तयोः कित्त्वादिति भावः ॥ तत्र द्विवचना-
पेक्षया नित्यत्वाद्वैकल्पिकं आम् । गलि तु परत्वाद्गुणे नित्य आम्प्राप्नो
तीति विशेषः ॥ एतेनात्रापि सप्तमीदीर्घे गुरुमत्त्वमस्तीति कथमवकाश
इत्यपास्तम् ॥ विप्रतिषेध इति । यद्यसंभवे प्रतिषेधः, अस्ति चा-
त्रोभयोः संभववृद्धिरित्युच्यते, तदापि विकल्पसिद्ध्योर्बोधेऽप्यस्य सिद्धि-
रिति भावः ॥ प्रतिपदेति । अनवकाशत्वाभावेऽपि पूर्वप्रवृत्ताविर्द
निग्रामकमिति भावः ॥ उवोरस्ति कवर्गद्वितीयान्तात्प्राप्त इत्यन्ये ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

गुरुमद्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ।

(प्रदीपः) गुरुमद्वचनमिति । ईषतु रीधुरित्यत्रापि
सर्वणदीर्घे गुरुमत्त्वादिजादेः सर्वत्र गुरुमत्त्वादात्मा भवितव्य-
मिति गुरुमद्वचनसामर्थ्यादुपदेशावस्थायां गुरुमत इत्याश्रयि-
ष्यत इति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु द्विवचनादौ किमिति गुणाभावे आमभावात्
गुरुमद्वचनं चरितार्थम्, अत आह—ईषतुरिति । उपदेशेति ।
एवं च लिपिमित्तादिति प्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः ॥

(१८१० प्रत्याक्षेपवाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेद्
णल्युत्तमे यजादिप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेणलि
उत्तमे यजादीनां मा भूदिति । इयज अहम् ॥ उवप
अहम् ॥

(प्रदीपः) णल्युत्तम इति । एतच्चोपलक्षणं तेन
थलपि गृह्यते—इयद्य इयजिथेति । लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणे
कृते यजादय इजादयो भवन्तीति ॥

(उद्घोतः) इषष्ठेति । संयोगपरत्वेन गुरुमत्त्वेऽपि उपजी-
व्यविरोधान्नाऽऽमिति गुरुमद्वहणस्येदं फलमिति भावः ॥ इयजिथेलेव
वा प्रत्युदाहरणम् ॥ ननु यजादीनां कथमिजादित्वं तत्राह—लि-
ट्यभ्यासस्येति ॥

(१८११ आक्षेपवाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशे गुरुमत इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) उपदेशवचनादिति । वचनं व्याख्यानम-
भिप्रेतमन्वर्थ्या वचनेन वचनान्तरस्य निरासे को गुणः स्यात् ।
तस्मान्नित्ययोगे मत्तुप आश्रयणादुपदेशावस्थायां गुरुमत
इत्याश्रयिष्यत इत्यर्थः ॥ उपदेशग्रहणशब्देनाप्युपदेशो गृह्य-
तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या व्याख्यानमेवोच्यते ॥

(उद्घोतः) तस्मान्नित्ययोग इति । भूमनिन्दाप्रशंसासु
नित्ययोगेऽतिशयायने इत्युक्तैः । प्रकृते लक्ष्यानुसारात्तत्रैव मत्तु-
दिति भावः ॥ ननु वचनशब्दस्य व्याख्यानपरत्वेऽप्युपदेशग्रहण-
मित्यसंगतमत आह—उपदेशग्रहणेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

**यद्युपदेशग्रहणं कियते उच्छेदाम् वक्तव्यः ।
न्युच्छां वकारेति ।**

१ अपनेयपदे दोषं दत्त्वाऽमीह्यपदलेखनस्य मन्व्यकर्मण्यनाद्वरसूत्रे उप-
सर्गादनुपपर इत्यादिसूत्रेषु भाष्यशैलीदृष्टीनेन प्रकृतसूत्रे प्रत्ययपदे दूपादानेन
नैव प्रत्ययपदानवयनान्तरसंभ्रममिति भावः ॥

२ अत एव भाष्यकृताऽनेकान्महत्स्य सुष्ठुमादिप्रसंग एव प्रयोजनत्वेन
दाश्रितः नत्वेकान्महत्स्यः प्रयोजनत्वेन दृश्येति भावः ॥

३ सत्यभिधाने इत्यनेन एकाचः प्रातिपदिकात् किपोऽनभिधानकल्पनमेव

वरमिति सूच्यते ॥

४ प्रतिपदोक्तत्वम् । (र. ना.)

५ वचनं वचनपरदार्थः । (र. ना.)

६ वचनशब्दस्य व्याख्यानपरत्वाभावे वार्तिकपरत्वे चेत्यर्थः । (र. ना.)

७ नित्ययोग एव । (र. ना.)

८ अपिशब्दात् वार्तिकपरत्वे । (र. ना.)

(प्रदीपः) उच्छेरिति । उच्छी विवास इत्युपदेशे
शूरोरपाठाचार्यं गुरुणा नित्ययुक्तः ॥

(१८१२ भाष्येपवाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ऋच्छिप्रतिषेधो ज्ञापक उच्छे-
राम्भावस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयम् “अनुच्छः” इति प्रतिषेधं
शास्ति तद् ज्ञापयत्याचार्यः—तुङ्गिमित्ता यस्य गुरु-
मत्ता भवति तस्मादाम्” इति ॥

(प्रदीपः) तुङ्गनिमित्तेति । तुङ्गग्रहणमागममात्रोपल-
क्षणं तेनेद्वैचकारेत्यत्रापि भवति ॥

(उद्घोतः) तुङ्गग्रहणमिति । सामान्यापेक्षं ज्ञापकमित्यर्थः ॥

(गौरवापत्तिभाष्यम्)

स तर्हि ज्ञापकार्यं ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥

(अनन्यासिद्धफलसाधकत्वेन गौरवाङ्गीकारभाष्यम्)

ननु चावश्यं प्रास्यर्थोऽपि वक्तव्यः ? ॥

(प्रदीपः) प्रास्यर्थोऽपीति । प्रतिषेधप्रास्यर्थ इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ऋच्छिप्रतिषेधोऽपि वक्तव्यः इति । तुङ्गि-
मित्तेत्यापेक्षं शापिते ततोऽपि प्रत्ययस्य प्रतिषेधार्थं इति भावः ॥

(फलस्यान्यथासिद्ध्या गौरवसाधकभाष्यम्)

नार्थः प्रास्यर्थेन । “ऋच्छित्यृताम्” इति ऋच्छे-
लिटि गुणवचने ज्ञापकम्—नच्छेलिङ्ग्याम् भवति’
इति ॥

(प्रदीपः) ऋच्छेरिति । आमा व्यवधानेऽपि वच-
नाद्गुणो भविष्यतीति चेद्, एवं सति तस्मिन्निति
निर्दिष्टस्येतद् वाच्येत तस्मादाम एवाभावो गुणविधानेन
ज्ञाप्यते ॥

(उद्घोतः) तस्मादाम पुत्रेति । वचनवर्द्धभूतपरिभौपापाप
प्रयोजितः । तमापि तस्या वाच्यार्थेनोपप्राकारलोपमितिकतया वेय-
व्यस्य च हृदयसंस्कारेणायुपस्थितत्वेनासंजातविरोधन्यायेनाम्-
बाध र्थो भावः ॥ एवं च तुङ्गिमित्तेत्यापेक्षं शापितेऽप्यस्य
सामान्यं दुरुपपादम् । ऋच्छेरामभावस्य प्रकारान्तरेण तिथेरिति
नेत्रद्वयापकनिर्णय तापर्थम् ॥

(अन्यथासिद्ध्यनुपपत्तिभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अर्थार्थमेतदस्यात् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

कथं पुनर्ऋच्छेलिङ्गि गुण उच्यमानोऽत्यर्थः
शक्यो विज्ञातुम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

सामर्थ्यात् । ऋच्छेलिङ्गि नास्तीति कृत्वा प्रकृ-
त्यर्थो विज्ञास्यते । तद्यथा—“तिष्ठतेरित्” “जिघ्रते-
र्वे”ति । चङि तिष्ठतिजिघ्रती न स्त इति कृत्वा
प्रकृत्यर्थो विज्ञायते ॥

(प्रदीपः) सामर्थ्यादिति । ऋगतिप्रापणयोरित्यस्य
द्विपि शपि ऋच्छादेशः कृतो, न त्वनादेश ऋच्छिर्निर्दिष्ट
इत्यर्थः ॥ ऋच्छेरिति । शिति ऋच्छादेशविधानादिति
तदभावः ॥ तिष्ठतेरिति । अत्रापि स्थः शिति तिष्ठदेशं
कृत्वा निर्देशः कृतः । तत्रानेन रूपेण स्थाशब्द एव प्रतीयत
इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु स्थानिकार्यस्यादेशे जायमानत्वेऽपि आदेश-
कार्यस्य कथं सामर्थ्यादपि स्थानिनि प्रवृत्तिः । तत्र स्थानिवद्भावस्ये-
वात्रोपायाभावादत आह—ऋगतीति । शितीति । स्वतन्त्रस्य
त्वामा व्यवधानादितिपरत्वाभावो बोध्यः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किं पुनरर्तेलिङ्गि गुणवचने प्रयोजनम् ? ।

(उत्तरभाष्यम्)

आरतुः । आरुः । पतद्रूपं यथा स्यात् ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

(गुणवचनावश्यकताभाष्यम्)

द्विवचने कृते [सवर्णदीर्घत्वम् ।] सवर्णदीर्घत्वे
च [कृते] यदि तावद्गतुप्रहणेन ग्रहणम्, ऋकारा-
न्तानां लिटि गुणो भवतीति गुणे कृते रपरत्वे च
अरतुः अररित्येतद्रूपं प्रसज्येत ॥ अथाभ्यासप्रह-
णेन ग्रहणम् । उरत्वे रपरत्वम् इलादिशेषः । अत
आदेरिति दीर्घत्वम् तत ‘धातो लोप इटि च’ इत्या-
कारलोपे अतुः उरिति वैचनमेव श्रूयेत ॥

गुणे पुनः सति गुणे कृते रपरत्वे च द्विर्वचनम् 'ह्लादिः शेषः' अत आदेरिति दीर्घत्वम् ततः सिद्धं भवति—आरतुराररिति । यथा आटतुः आटुरिति ॥

(प्रदीपः) द्विर्वचन इति । यणादेशात् पूर्वविप्रतिषेधेन द्विर्वचनं कियते । तथा हि । सति स्थानिवद्भावशास्त्रे द्वयोरपि यणद्विर्वचनयोर्नित्यत्वमिति विप्रतिषेध उपपद्यते ॥ अथवा यथा निच्यतुरित्यत्र यणादेशेन भवितव्यमिति द्विर्वचनात् पूर्वमेव इयञ् न प्रवर्तते । तथेहापि द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घण भाव्यमिति यण् न प्रवर्तते । सति वा यणि तस्य स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम् । तत्र कृते यणादेशात् परत्वात्सवर्णदीर्घत्वम् ॥ यदि तावदिति । अन्तादिवद्भावाद्बुभयदेशस्यान्यतरतो व्यपदेशात् स्थानिवद्भावाद्देति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु परत्वाद्यणि द्विर्वचनेऽचीलनेन द्वित्वे स्थानिवद्भावाद्द्वित्वे कृते पुनरादेशरूपेणैवोत्तरखण्डस्यावस्थानाद्भ्यासस्योरिति "ह्लादिः शेषे" अत आदेरिति दीर्घं आरतुरित्यादिसिद्धेत आह—यणादेशादिति ॥ ननु यण् नित्य इति कथं विप्रतिषेधोऽत आह—सतीति । द्विर्वचनेऽचीलसिद्धिति शेषः ॥ द्विर्वचनेऽचीति सूत्रे स्थानिवद्भावपूर्वविप्रतिषेधयोः किं ज्यायः इति भाष्योक्तः पूर्वविप्रतिषेधारम्भे तदभावस्य लामादयं पूर्वविप्रतिषेधो नित्यानामपि बाधक इति वक्तुं युक्तम्, इत एवारचोराह—अथ वेति । सति वा यणीति । रूपातिदेशेन द्वित्वे जाते पश्चाद्यथायथं योग्यशब्दप्राप्तिरिति दीर्घं एवेति भावः ॥ अन्तादिवदिति । उत्तरखण्डस्यैव क्रियावाचकत्वेन धातुत्वमिति भावः । समुदायस्य धातुत्वे त्वेतदसङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् । स्थानिवदतिदेशस्यापि संभवादाह—स्थानिवद्भावाद्देति । स्थान्यलाश्रयत्वाभावाच्चानलिवधावेति प्रतिषेधाभावः । स्थानिवत्प्रवाह्युपपादकमुभयदेशस्थेलादि ॥

भाष्ये गुणे पुनः सतीति ॥ ननु परत्वात्कृतेऽपि गुणे द्विर्वचनेऽचीति रूपातिदेशादिशब्दस्यैव द्वित्वमिति को विशेष इति चेन्न । यत्रादेशे कृते एकाच्चंवादिव्याघातप्रयुक्ता द्वित्वाप्राप्तिस्तत्रैवातिदेशाप्रवृत्तिरित्याशयात् ॥

१ 'अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घत्वम्, बहिरङ्गमुत्तरत्वम् । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्य सवर्णदीर्घत्वम् अङ्गस्योत्तरत्वम्' इति ग्रन्थेन सवर्णदीर्घे संज्ञानपेक्षत्वेन तदपेक्षया अङ्गस्योपेक्षत्वेन उरच्यमानस्यपेक्षतया बहिरङ्गत्वम्, तदपेक्षया संवर्णदीर्घत्वस्यान्तरङ्गत्वं कथयता भाष्यकृताभनपेक्षनहयापेक्षनमूर्तनिमित्तकं चान्तरङ्गम् सापेक्षमधिकारोऽं संज्ञापेक्षं बहिर्भूतनिमित्तकं च बहिरङ्गम् इति सूचितम् । एकत्वसंख्याया द्वित्वसंख्यान्तर्गतत्वेनान्तरङ्गत्वम् । द्वित्वसंख्याया एकत्वसंख्या बहिर्भूतत्वेन बहिरङ्गत्वमेवेति तद्भावः । गणितविदामपि श्रुत्यस्य सर्वतोऽन्तरङ्गत्वम् । तदपेक्षयैकत्वसंख्याया बहिरङ्गत्वम् । तदपेक्षया द्वित्वसंख्याया इति ध्वन्यहारः स्पष्टमेव । अत एव 'अन्धानां काणो राजा' इति भाष्ये चक्षुःश्रुत्याच्चापेक्षयायैकत्वस्युपो बहुपेक्षत्वं 'राजा' इत्यनेन स्पष्टमेवोक्तम् ॥ एतेन—अन्तरङ्ग बहिरङ्गशब्दाभ्यामनस्यपेक्षत्वव्यपेक्षत्वयोः शब्दमर्यादया अद्यामात् इति "संज्ञापेक्षनबहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयत्वात्" इति च शेषरक्तोक्तमप्युक्तम् ॥

१ 'द्विर्वचनान् प्रसारणान्प्राप्तादिविकाररीत्वेत्वाद्युपगुणवृद्धिविधयोः' इति "दाशान्" सूत्रे चार्तिकान्तरं परविप्रतिषेधेनेति भावः ॥

(अनुयोगपूर्वकमारतुरित्यादिसिद्धिभाष्यम्)
किं पुनः कारणं सवर्णदीर्घत्वं तावद्भवति न पुनरुस्त्वम् ॥ परत्वादुस्त्वेन भवितव्यम् ॥

(गुणविधानावश्यकताभाष्यम्)
अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति । अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घत्वं बहिरङ्गमुत्तरत्वम् । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमङ्गस्योत्तरत्वम् ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गत्वादिति वर्णोदाङ्गं बलीय इत्येतन्न समानाश्रयाङ्गवर्णविषयम् । यथा कारकश्रयणमिति गुणवृद्धी भवतो यणादेशात् । इह तूदत्वं लिङाश्रयं वर्णद्वयाश्रयं तु सवर्णदीर्घत्वमिति भिन्नाश्रयत्वमनयोः ॥

(उद्द्योतः) इह तूदत्वमिति । आसप्तमसमाप्त्यधिकारादिति भावः ॥ इदं प्रौढा क्यैट आहोत्यनुपदमेव स्फुटं भविष्यति ॥
(गुणानावश्यकताभाष्यम्)

उस्त्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् ? । वक्ष्येत्येतत्प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः' इति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वादुस्त्वम् । उस्त्वे च कृते रपरत्वम् 'ह्लादिः शेषः' अत आदेरिति दीर्घत्वं परस्य रूपस्य यणादेशः सिद्धं भवति—आरतुः आररिति ।

(गुणस्थान्यथासिद्धिप्रतिपादनभाष्यम्)
अथापि कथं चिदतैर्लिङ्गि गुणेनार्थः स्यात् । एवमपि न दोषः "ऋच्छत्युताम्" इति ऋकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रश्निष्टनिर्देशोऽयम्—ऋच्छति ऋहताम्—ऋच्छत्युतामिति ॥

(प्रदीपः) अथापीति । आसप्तमपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारो वन्नश्वेत्वासिद्धय आश्रित इति भावः ॥ ऋकारोऽपीति । बहुवचननिर्देशादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) वन्नश्वेति । अत्राभ्यासे रेफस्य संप्रसारणे उरदत्त्वे तस्याङ्गाक्षिप्तपरिनिमित्तत्वेन न संप्रसारण इति वक्ष्य तन्निषेधे स्थानिवत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ऋकारनिर्देशे लिङ्गमप्याह—बहुवचनेति ॥

"तथा सति 'असिद्धं बहुपेक्षमत्यापेक्षे' इत्येव वदेत्" इत्यपि परिभाष्येनापेक्षेनापेक्षेनापेक्षमिच्चिरतरत्वात्पेक्षमेव । अन्तरङ्गशब्देन यथाऽप्यपेक्षस्य संग्रहो भवति । न तथाऽप्यपेक्षशब्देन अन्तर्भूतनिमित्तकस्य संग्रहो भवति ॥ एवमेव बहिरङ्गशब्देन तु बहुपेक्षबहिर्भूतनिमित्तकादीनां संग्रहो भवति न तथा बहुपेक्षशब्देन बहिर्भूतनिमित्तकस्य संग्रहो भवतीति सर्वसंग्रहाप्यन्तरङ्गबहिरङ्गशब्दव्यवहारौ नैवाप्यपेक्षबहुपेक्षशब्दौ । ततुपादाने पट्वया मृश्या स्तौ इत्यादीनां सिद्धिर्न स्थापिति सर्वसाधकम् अन्तरङ्गबहिरङ्गशब्दयोरेवोपादानं कृतमिति सर्वैरहस्यवेदिनां दाधिमथानामावेदनां मात्सर्यसुस्तार्थं विचार्यमार्थः ॥

२ ननु वर्णादाङ्गमिति परिभाषया एयान्तरङ्गतायर्कचित्तराश्याशङ्क्यं समापत्ते वर्णादाङ्गमितीति । (र, ना)

२ 'द्विर्वचनं यण्यवायावादेशाद्दोषोपघातोपगिलोपकिफिकोहत्वेभ्यः' इति दाशान् सूत्रे चार्तिकान्तरं इति भावः ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—चक्रतुश्चकुरिति ।
(प्रदीपः) इहाऽपीति । ऋ इति वर्णग्रहणात्तदन्तविधि-
सिद्धावादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

संयोगादिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति—संयोगा-
देरेवाकेवलस्य नान्यस्याकेवलस्येति ॥

(प्रदीपः) संयोगादेरिति । अकेवलस्य वर्णान्तरसहि-
तस्येत्यर्थः । ततश्च धातोरेव ग्रहणमवतिष्ठते ॥

(उद्द्योतः) धातोरेवेति । गत्यर्थस्य । न तु तदन्तविधि-
रित्यर्थः ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

तदेतदन्तरेणातेर्लिटि गुणवचनं, रूपं सिद्धं
भवति । अन्तरेण च ऋच्छिप्रग्रहणम् अतेर्लिटि गुणः
सिद्धः । स एषोऽनन्यार्थं ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
उच्छेर्वा आम् वक्तव्यः ।

(प्रदीपः) स एष इति । आगमनिमित्तगुरुमत्त्वधात्वर्थे
इत्यर्थः । अनृच्छ इति पर्युदासत्रयेण तत्सदृशधातुग्रहणा-
दुच्छे राभभवति ॥ अथवा गद्यपि गुणविधानेन ऋ च्छे राम्
भवतीति ज्ञायते तथाप्यनृच्छ इति प्रतिषेधः प्रातिसंभावनया
क्रियमाणो ज्ञापको यथोक्तस्यार्थस्य भवति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये तदन्तरेणातेरिति । वार्णपरिभाष्येवेति
भावः ॥ सा समानाश्रयविषयेवेति तु न मानाभावादिति भावः ॥
ननु पूर्वमुक्त्वेऽपि हलादिः शेषे 'अत आदेरिति दीर्घे परखण्डे
यणादेशं वाधित्वाऽऽद्गुण इति प्राप्नोतीत्यसिद्धिरत आह—अन्त-
रेण ऋच्छिप्रग्रहणमिति । ऋकारनिर्देशेनेति भावः ॥ अथमेवा-
थापि कथंचिदिति भाष्यस्याशयः ॥ ननु गुणविधिस्यऋच्छिप्रग्र-
हणेन शापनेन ऋच्छेराभोऽप्राप्ती अनृच्छ इत्यस्य शापितेऽपि चारि-
ताथर्थाभावार्थकं शापकत्वमत आह—अनृच्छ इतीति । तत्सदृशा-
गम-द्वयानुलक्षणाथैव तदुपादानमिति भावः ॥ वाक्यभेदश्च बोध्यः ॥
तेनैवादेः सिद्धिः । अनन्यार्थ इत्यनेन भाष्ये ध्वनितमेतत् ॥
अथ वेति । इदं प्रीष्ट्या ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

उभयं न वक्तव्यम् । उपदेशग्रहणं न करिष्यते ॥

(प्रदीपः) उपदेशग्रहणमिति । गुरुमत इति गुरु-
मत्तामाप्राप्तयो गतुञ् यथा पितृमानिति न तु नित्ययोग इति
व्याख्यास्यत इत्यर्थः ॥

फस्मात् भवति—इयेप उचोपेति ॥

१ 'अनित्यदिग्' 'आमि गीनासः' इति सूत्रे 'प्रत्ययान्तादयं विधीयते
तत्र मानि विदेशो 'मिद्वचोन्त्यापरारणे प्रत्ययपरत्वे वा' इति परता
भाष्यम् ॥ २ 'वेपेन तु 'हलन्तेभ्योऽनभिधानादापार किञ्चावः' इति
इत्यनेनेत्यम् ॥

(१८१३ चार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? । 'सन्निपातलक्षणो वि-
धिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति ।

(प्रदीपः) संनिपातलक्षण इति । लिट्सन्निपातनिमित्तो
गुणस्तद्विघातनिमित्तस्यास्यो निमित्तं न भवति । आमि सति हि
उच्छेका भाष्यमिति लिट्सन्निपातस्य विघातः स्यात् ॥

(उद्द्योतः) उच्छेकेति । अन्यवधानविघातश्च बोध्यः ॥ एवं
चानृच्छ इति ऋग्निमित्तादिति च प्रत्याख्यातम् ॥ ननुपदेश
इति व्याख्याने ईव ऊत् शब्देभ्य आचारकपि आन्र प्राप्नोति ।
तत्प्रत्याख्याने तु प्राप्नोतीति चेत् । प्रत्यायान्तत्वेनैव तत्राम्सिद्धि-
रित्याशयात् ॥ हलन्तेभ्य आचारकपोऽमर्वाच्च ॥

(१८१४ प्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ऊर्णोतेश्रोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊर्णोतेश्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
प्रोणुनाथ ॥

(प्रदीपः) ऊर्णोतेरिति । प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् ।

वाच्य ऊर्णोतेश्रोपसंख्यानो यद्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकावशेषेऽप्युपग्रहात् ॥

अथ वा उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् ? ।
अविभक्तिको निर्देशः—अनृच्छ उ अनृच्छो दया-
यासश्चेति ॥ इजादेश्च ॥ ३६ ॥

(प्रदीपः) उकारोपीति । तेनोकारान्तस्योर्णोतेरात्र
भवति । संहितया च सूत्रपाठ इति दर्शयति—अनृच्छो
दयायासश्चेति ॥ ३६ ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये वाच्य ऊर्णोतेरिति । तत्र यद्धि भावैति-
देशः । आगिटोरभावैतिदेश इति बोध्यम् । तेनेजादेरिति अने-
काच इति चाग्नेति बोध्यम् ॥ उकारप्रत्ययेऽपि तत्सामर्थ्याद्वाध्य-
सामान्यचिन्तया सर्वस्याप्यागः प्रतिषेध इति बोध्यम् ॥ तेनोकारा-
न्तस्येति । ऋच्छिसाहचर्यादीपदेशिकस्येत्यर्थः ॥ तदाह—ऊर्णो-
तेरिति ॥ ३६ ॥

२ यदो भाष्याय मातये पुत्रद्वारोमिदिरित्ये तेनेकाग्र्यादित्येन यद्विदिरिति
भावः ॥

३ अभावाय भाष्यते प्रतिषेधाय च पुत्रद्वारादिदेशः । तेनेवाप्याद् हला-
दियाय नाम् प्राप्नोति इत्यः प्रतिषेधकत्वात् सिध्यतीति भावः ॥

(४१० आम्विकरणविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ९)

६५५ उषविद्जागृभ्योन्यतरस्याम्

॥ ३।१।३८ ॥

(१८१५ चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विदेराम् कित् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विदेराम् किङ्कत्वः । विदांचकार ॥

(उद्घोतः) उपविद् ॥ ३८ ॥ उपि जागृसाहचर्यात्परसै-
पदिन आदादिकस्यैवं विदेर्ग्रहणम् ॥

(चार्तिकवैयर्थ्यभाष्यम्)

न वक्तव्यः । विदिरकारान्तः ॥

(प्रदीपः) उषचिद् । विदिरकारान्त इति । सूत्रे
अकारान्तत्वं विदेर्निपात्यत इति भावः ॥

(दूषणभाष्यम्)

यद्यकारान्तः, वेत्तीति गुणो न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) इतरो धातुपाठ एवाकारान्तत्वमनेन विदेरुक्त-
मिति मत्वाह—यदीति । गुणो न सिध्यतीति । ईकार-
स्योपधत्वाभावादकारलोपाभावाच्च विदेतीति स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अकारलोपाभावाच्चेति । गुणसिद्धिर्दोषोप-
लक्षणमिति भावः ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

लिट्सन्त्रियोगेन ॥

(दूषणभाष्यम्)

एवमपि विवेदेति न सिध्यति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

एवं तर्हि आम् सन्त्रियोगेन ॥

(प्रदीपः) आम् सन्त्रियोगेनेति । आमः प्राधान्येन
विश्रीयमानत्वात्तदनुयायिणमत्वस्यैत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(उद्घोतः) ननु लिटोऽप्युपस्थित्या तत्सन्त्रियोगेनापि विधानं
स्यादत आह—आम् इति ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति *विदेराम् कित् ॥*॥*॥
निपातनाद्वा अगुणत्वम् ॥*॥ इति ॥ उपविद् ॥ ३८ ॥

(उद्घोतः) निपातनाद्देति भाष्ये सूत्रेऽन्तत्वंनिपातना-
दित्यर्थः ॥ ३८ ॥

(४११ आम्विकरणविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. १०)

६५६ भीहीभृहुवां श्रुवच्च ॥ ३।१।३९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

श्रुवदतिदेशे किं प्रयोजनम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

श्रुवदतिदेशे प्रयोजनं द्वित्वेत्वे विभरांचकार ॥
भीहीभृ ॥ ३९ ॥

(प्रदीपः) भीही ॥ ३९ ॥ द्विर्वचनमेव विधेयं किमति-
देशेनेति पृच्छति—श्रुवदतिदेश इति । न लुमताङ्ग-
स्येति गुणप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययलोप इत्यस्याः प्राप्ति-
रयं निषेधो न चात्रासौ प्राप्तिरस्ति ॥ ३९ ॥

(उद्घोतः) भीही ॥ ३९ ॥ न लुमतेति । लुमच्छन्द-
वति कार्ये सति अङ्गस्य कार्यं नेत्यर्थः, इति मन्यते ॥ प्रत्ययेति ।
लुमता शब्देन लुप्ते प्रत्ययलक्षणेनाङ्गकार्यं नेति तदर्थ इति भावः ॥ ३९ ॥

(४१२ आम्संनियोगेनानुप्रयोगविधिसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ११)

६५७ कृश्वानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ३।१।४० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ।

(प्रदीपः) कृश्वानु ॥ ४० ॥ किमर्थमिति । अन्तरे-
णापि सूत्रारम्भमनुप्रयोगः सिद्धः कालसाधनसंख्याप्रत्ययत्वादि-
प्रतिपादनाय लिट्परस्य कृञः । आमन्ताद्धि कालविशेष एवा-
वसीयते, न लर्थान्तरम् तत्र समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगो न
भविष्यति—ओषामुवोषेति । उत्तरेणैव सर्वार्थोभिव्यञ्जनादा-
मन्तस्थानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥ नापि भिन्नार्थस्य—ईहां पपाचेति ।
आमन्तसंबद्धसाधनाद्यसंप्रत्ययात् ॥ कृञ् तु सामान्यवचनः ।
सामान्यविशेषवाचिनोश्च त्रैयोगोऽर्थविशेषप्रतिपादनेनगुण इति
भावः ॥

(उद्घोतः) कृञ्चा ॥ ४० ॥ अनुप्रयोगाय अन्यधात्वनुप्रयो-
गस्य वारणाय च सूत्रमावश्यकमित्यत आह—अन्तरेणापीति ।
लिट्परस्य कृञ् इत्यस्यानुप्रयोगः सिद्ध इत्यनेनान्वयः ॥
आमन्ताद्धि क्रियाविशेष एवेति पाठः । कालविशेष इति पाठे
कालेन विशेष्यते यः स क्रियारूप इत्यर्थः ॥ सामान्येति । सामा-
न्यस्यापि विशेषे पर्यवसानात्तदुत्पन्नतिवादिनापि विशेषसंबन्धिताध-
नाद्यवगतिरित्यर्थः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

अनुप्रयोगो यथा स्यात् ।

(प्रदीपः) अनुप्रयोग इति । यद्यप्यामन्तात्सकलार्थो-
भिव्यक्तिर्न भवति तथापि प्रकरणादिवशाद्भविष्यति तस्मादनु-
प्रयोगसिद्धयर्थमिदं वक्तव्यमिति भावः ।

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आमन्तमव्यक्तपदार्थकं
तेनापरिसमाप्तौ इति कृश्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आमन्तमिति । पूर्वोक्तानामर्थानां प्रकरणादि-
वशादशक्या प्रतिपत्तिरिति तदर्थोभिधानायानुप्रयोगः सिध्य-
त्येवेति भावः ।

(समाधानवार्तिकशेषभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१८१६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृञोऽनुप्रयोगवचनमस्तिभुवोः

प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते [किं प्रयोजनम् ? । अस्तिभुवोः प्रतिषेधार्थम्] अस्तिभुवोरनुप्रयोगो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) करोतेरेवानुप्रयोगो यथा स्याद् भ्वस्त्योमां भूदिति नियमार्थमेतदिति दर्शयितुमाह—कृञ इति ॥

(उद्घोतः) भ्वस्त्योरिति । तयोरपि सामान्यवाचकत्वादिति भावः ॥

(१८१७ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आत्मनेपदविध्यर्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्मनेपदविध्यर्थं च कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । आत्मनेपदं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) आत्मनेपदेति । सिद्धे कृञोऽनुप्रयोगे पुनर्वचनमतिशयेनानुशुणस्यानुप्रयोगार्थम् । तेन आत्मनेपदप्रकृतेरामन्तस्यात्मनेपदान्त एव करोतिरनुप्रयुज्यत इत्याम्प्रत्ययवदिति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः ॥

(२ यप्रयोजनस्य यत्नान्तरसाध्यताभाष्यम्)

उच्यमानेऽप्येतस्मिन्नवश्यमात्मनेपदार्थो यत्नः कर्तव्यः ।

(प्रदीपः) अचश्यमिति । परस्मैपदेनापि कर्तव्यं साधुमात्तदन्तस्यानुप्रयोगः स्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये दूषयति—उच्यमानेऽपीति ॥ परस्मैपदेनापीति । यप्रन्यासेन ल्यङ्कालिशयालाभादिति भावः ॥

(प्रथमप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

अस्तिभूप्रतिषेधार्थेन चापि नार्थः ॥

(१८१८ भ्वस्त्यनुप्रयोगे दृष्टापत्तिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

(१८१८ सिद्धान्तवार्तिकम्)

॥ * ॥ इष्टः सर्वानुप्रयोगः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वेषामेव कृञ्वस्तीनामनुप्रयोग इष्यते ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

किमिष्यत एव आदो त्वित्प्रामोति ? ॥

(दृष्टापत्तिभाष्यम्)

इष्यते च, प्रामोति च । कथम् ? । कृञ्प्रति नेदं

१ अर्थं न कृञ्प्रयोगो मा भूदिति न कृञ्प्रयोगे । परंतु कृञ्प्रयोगे मा भूदिति न कृञ्प्रयोगे । अर्थं न कृञ्प्रयोगे मा भूदिति न कृञ्प्रयोगे । अर्थं न कृञ्प्रयोगे मा भूदिति न कृञ्प्रयोगे ।

धातुग्रहणम् किं तर्हि ? । प्रत्याहारग्रहणम् ॥ कृञ्प्रतिविष्टानां प्रत्याहारः ॥

“कृञ्वस्तियोगे” इत्यतः प्रभृत्याकृञो वकारात् ॥

(प्रदीपः) प्रत्याहारग्रहणमिति । एतच्चाम्प्रत्ययवदित्यत्र कृञ्ग्रहणाद् भूक्तिनिवृत्त्यर्थार्थद्विज्ञायते । संपदार्थाविरोधान्न भविष्यत्यनुप्रयोगः ॥

(उद्घोतः) संपदश्चेति । चेन संरहितपदधातोरपीत्यर्थः ॥ एतेन संपदो धातुत्वाभावात्कृञ्वाद्यसामान्येन प्रत्याहारे न संनिवेश इत्यपास्तम् । मध्यवर्तिनः सजातीया एव प्राद्या इत्यर्थं मानाभावाच्च ॥

(१८१९ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्यमर्थाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्यं कृञोऽनुप्रयोगवचनम् । किं कारणम् ? । अर्थाभावात् । आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अशिष्यमिति । विद्यतिनिवृत्त्यर्थमपि नोपयुज्यते । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्तस्य चानुप्रयोगादर्शनात् ॥

(उद्घोतः) विद्यतीति । विदसत्तायामिति सरणादिति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—कृञ्वस्तीनामेवानुप्रयोगो यथा स्यात् पचादीनां मा भूदिति ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

(१८२० प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अर्थाभावाच्चान्यस्य सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) [अर्थाभावाच्चान्यस्य सिद्धमेतत् कुतः] कृञ्वस्त्यः क्रियासामान्यवाचिनः, क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः । न च सामान्यवाचिनोरेव विशेषवाचिनोरेव वा प्रयोगो भवति । तत्र विशेषवाचिन उत्पत्तिः । सामान्यवाचिनोऽनुप्रयोगेक्ष्यन्ते ॥

(प्रदीपः) न चेति । द्वयोरेकार्थयोः प्रयोगाभावादिति भावः । न्यायप्रदर्शनार्थं च सामान्यवाचिनोरित्युक्तम् । न तु सामान्यवाचिभ्यः कृञ्वस्तिभ्य आम्विधानमपि ।

३-४ 'सतोऽपि' ॥

५ 'सामान्यवाचिनोरेव' ॥

६ 'प्रयोजनभाष्ये' ॥ मा ० ॥

सामान्यवाचिनश्चाथं द्योतयितुं विशेषवचनो न शक्तः । प्रत्युत विशेषान्तरव्यावृत्त्या तदर्थविरोधी ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अर्थाभावाच्चेति । पधामित्वादिना पच्यादेरन्वयायोग्यत्वात् । पधामित्वाद्यधे स्वस्यानुप्रयोगोऽसंभवी तत्राप्यामः प्राप्तेः । कृभ्वादिभ्यस्तु आम्प्राप्त्यभावादेव न तद्विषये तदनुप्रयोगस्तदाह भाष्ये—न च सामान्येत्वादिना ॥ द्वयोरेकार्थेचोरिति । आम्विषययोरित्यर्थः । द्वितीयप्रयोगेऽप्यामः प्राप्तेरिति भावः ॥ न च पाचयामित्युत्तरं पचेरन्तर्भावितपथ्यर्थस्य समानार्थतया प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । उत्तरेणैव सिद्धे पूर्वस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ॥ ननु निवृत्तप्रेषणकृञो णिचि कारयामित्यतः पचेरनुप्रयोगः स्यादिति सामान्यविशेषवाचिनोरित्यपि वक्तुं युक्तमत आह—सामान्यवाचिनश्चेति ॥

(१८२१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ लिट् परार्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिट्परार्थं तर्हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । लिट्परस्यैवानुप्रयोगो यथा स्यात् । अन्यपरस्य मा भूदिति ॥

किं परस्य पुनः प्राप्नोति ? । लट्परस्य ॥

(प्रदीपः) लट्परस्येति । भूतविशेषस्यामन्तेन प्रतिपादनाद् भूतस्यापि भूतपूर्वा वर्तमानतामाश्रित्य लट्प्रयोगः स्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) वर्तमानविहितस्य लटः कथं भूते प्रसक्तिरत आह—भूतपूर्वामिति ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

न लट्परस्यानुप्रयोगेण भूतकालो विशेषितः स्यात् ॥

(प्रदीपः) न लट्परस्येति । आमन्तार्थाभिव्यक्त्यर्थत्वाद् अनुप्रयोगस्य विरुद्धकालाभिधाषिल्लडनुप्रयोगो न भविष्यति । न च सांप्रतिकवर्तमानतासंभवे भूतपूर्वाश्रयो लट्प्रयोग उपपद्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) न च सांप्रतिकेति । वर्तमानसामीप्ये लट्वपि न विवक्षितमुख्यभूतत्वप्रतीतिः स्यादिति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

निष्ठापरस्य तर्हि मा भूत् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

न निष्ठापरस्यानुप्रयोगेण पुरुषोपपन्नैर्हौ विशेषिता स्याताम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

लुङ्परस्य तर्हि मा भूत् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

न लुङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनभूतकालो विशेषितः स्यात् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

लुङ्परस्य तर्हि मा भूत् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

न लुङ्परस्यानुप्रयोगेणाद्यतनः परोक्षः कालो विशेषितः स्यात् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

अयं तर्हि भूते परोक्षानद्यतने लुङ् विधीयते “ह्रशश्वतोर्लुङ्च” इति, तत्—परस्य मा भूदिति ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । “एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भविष्यति” । तद्यथा—गोषु स्वामी अश्वेषु चेति । न हि भवति गोषु वाश्वानां च स्वामीति ॥

(प्रदीपः) एकस्या इति । वेदलोकप्रसिद्धोऽयं न्यायः । यथा हि—खादिरे वध्नाति पालाशे वध्नातीत्यादी विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वाह्यते । तत्र यदि कदा चित्खदिरस्य श्रेयो भवति तदा तत्सदृशः दुर्बुद्धः साहदयात्खदिरबुद्ध्या प्रतिनिधीयते न तु पलाशः परिगृह्यते । साधनमेदेन क्रियान्यत्सादुपक्रान्तं क्रियाऽनिर्वाह्यं प्रसज्जात् । लोकेऽपि यदा स्वस्वामिभावप्रतिपादनाय गवां स्वामीति पृष्ठयुपक्रम्यते तदा अश्वानां चेत्यत्रापि तत्प्रतिपादनाय सैव निर्वाह्यते । अन्यथाऽप्येषु चेत्युक्तेऽधिकरणप्रतिपत्तिरपि स्यादप्येव च तिष्ठतीति । तस्माद्योऽर्थो यथा शब्दाकृत्या प्रतिपादयितुमुपक्रान्तस्वथैवासौ निर्वाह्यो न लक्ष्यथा शब्दाकृत्येत्यर्थः । एवं हि प्रतिपत्तिलाघवं भवति ।

(उद्घोतः) खादिरे खदिरविकारे यूपे ॥ साहदयादिति । एवं च बृहत्खदिरवयवसामान्ययोगो बर्तुं स्येति तत्र खदिरबुद्धत्वाद्नेन खादिरान्धैव क्रिया निर्वाहिता भवति । पालाशे तूपादीयमाने तत्र खदिरबुद्धत्वादात् खादिरेणोपक्रान्ता क्रिया न निर्वाहिता स्यात् इति न तदुपादनमिति भावः ॥ अश्वेषु चेति । एवं च तथा प्रयोगोऽसाद्युतेति वदन्ति ॥

(१८२२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अर्थसमाप्तेर्वाऽनुप्रयोगो न स्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थसमाप्तेर्वाऽनुप्रयोगो न स्यात् ॥

१ सामान्यार्थविरोधीत्यर्थः । (र. ना.)

२ उपमहः परस्मैपदात्मनिपदे । (र. ना.)

३ श्रेयो अर्थः । (र. ना.)

४ बर्तुं इत्यपि प्रयुज्यते । खदिरबुद्ध्यादित्यत्र भाष्ये । (र. ना.)

५ आरब्धेत्यर्थः । (र. ना.)

आमन्तेन च परिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो न स्यात् ॥

(प्रदीपः) अर्थसमाप्तैवेति । आमन्तं पदं यावन्तमर्थमभिधातुं शक्नोति तावानर्थस्तत्रैव परिसमाप्त इत्यनुप्रयोगो न स्यादिति भावः ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इदानीमेव ह्युक्तमामन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो भविष्यतीति ॥

(प्रदीपः) एतद्भाष्यकारो दूषयितुमाह—एतदपीति । अशिष्यमर्थाभावात् इत्युक्त्वात् ॥

(१८२३ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । ईहांचक्रे । चक्रे ईहांमिति मा भूत् ।

(१८२४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । अन्वेव च कृजोऽनुप्रयोगो यथा स्यात्—ईहांचक्रे ॥ [व्यवहितस्य मा भूदिति] ईहां देवदत्तश्चक्रे इति ॥ कृञ्चानु ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिकम् ॥

(प्रदीपः) विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वेति । सिद्धे कृञ्प्रयोगे देशनियमार्थं वचनम् । अनुशब्दस्य पश्चादर्थत्वात् ॥ तेनामन्तस्य पश्चादेव कृञ् प्रयुज्यते न पूर्वम्, नापि व्यवहितमित्यर्थसंपत्तिः ॥ ४० ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाहिकम् ॥

(उद्धोतः) वार्तिके वाशब्दो विकल्पार्थकोऽपि पूर्वप्रयोजनानां खण्डितत्वात्सर्वैषो भाष्यकृता व्याख्यायते—विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हीति ॥ भाष्ये—अन्वेति । पश्चादव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनगेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिकम् ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे
चतुर्थमाहिकम् ॥

(४१३ च्लिविकरणविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. १)

६६० च्लि लुडि ॥ ३ । १ । ४३ ॥

(च्लिग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

काऽयं च्लिः श्रूयते ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

न श्रूयते । एतस्य सिजादय आदेशा उच्यन्ते ॥

(प्रदीपः) च्लि लुडि ॥ ४३ ॥ आदेशैः सर्वत्र बाधितत्वाच्चास्य प्रयोगः प्रयोजनम्, नापि क्षिबादीनामिव कार्योर्धता दृश्यते । ततोऽस्यानर्थकं विधानमिति पृच्छति—कायमिति ॥

(उद्घोतः) चिल्लुडि ॥ ४३ ॥ नन्वश्रवणेऽपि किंवादि-
वक्तार्यायः स्यादत आह—नापीति ॥

(भाष्यम्)

यदि न कचिच्छ्रूयते, किमर्थं चिल्लुडसर्गः क्रियते ।
न सिञ्जुत्सर्ग एव कर्तव्यः । तस्य कसादयोऽपवादा
भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) चिल्लुडसर्ग इति । स्थानीत्यर्थः । स ह्यादेशे-
नापीति । सिञ्जुत्सर्ग इत्यत्र तु सामान्यविधिस्तसर्गशब्देनोच्यते ॥

(उद्घोतः) उत्सर्गपदस्यापवादप्रतियोगिन्येव प्रसिद्धेराह—
स्थानीत्यर्थ इति ।

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१८२५ प्रथमप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ च्युत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थः ॥*॥

(भाष्यम्) चिल्लुडसर्गः क्रियते । [किं प्रयो-
जनम् ?] सामान्यग्रहणार्थः ॥ क सामान्यग्रह-
णार्थेनार्थः ? । “मन्त्रे घसह्वरणशत्रुदहाहृक्कृगमि-
जनिभ्यो लेः” इति । तत्रावैरतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्यं
स्यात्—चल्लुडोः, सिचश्चेति ॥

(प्रदीपः) च्युत्सर्ग इति । च्युत्सर्गो धातुमा-
त्रादिधानमित्यर्थः ॥ तत्रावरत इति । त्रयाणां तावद्-
वश्यं कर्तव्यं, जनेषु दीपजनेति तशब्दे विहितस्य चिणो मन्त्रे
यदि छुपदृश्यते तदा चतुर्थस्यापि ग्रहणं कर्तव्यमित्यवरत इत्यु-
क्तम् । तत्र धयतेराकारान्तत्वात्तदर्थं चञ्जिञ्ग्रहणं कर्तव्यम्
घसह्वरणमर्थमञ्जुग्रहणं, धात्वन्तरार्थं तु सिञ्जग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु च्युत्सर्ग इति अनुपपन्नं च्छेरन्यस्योत्-
सर्गस्याभावात् । कर्मधारये त्सर्गशब्दस्य पूर्वनिष्ठापत्तिरत
आह—च्छेरिति ॥ चिल्लुडसर्ग इति भाष्यं तु फलितार्थपरम् ॥
कचिच्चु भाष्येऽपि च्छेरितेव पाठः ॥ मन्त्रे इति च्छे त्रयाणामपि
चञ्जु सिचां लिप्रदणेन छुप यथा स्यादिति प्रयोजनं चिल्लुडस्य ॥
अन्यथा सिच इत्यनुवर्ततेति च्छेरोद्धोपः । लिचं तु तेषां स्थानि-
यज्ञावेन । अन्तरङ्गानपीति न्यायस्तु अत्र नास्ति अनिसत्त्वात् ।
तेन गो—अधाम् अधुरित्युभयसिद्धिः तदनुयगाह—त्रयाणा-
मिति । चञ्जुच्छेति कर्तव्यम् । चेन सिचोनुकर्ष इति पदत्रयं
कार्यमिति भावः ॥ एतेन चञ्जुग्रहणं व्यर्थम् धयतावेव हि तदुपयोगः ।
तत्र सिचोर्द्धोपेव सिचमित्यपारम् । अधाम् इत्युक्तिरुपपात्तेः ॥
आकारान्तत्वादिदि । मन्त्रे घसेी स्यप्राप्तिनिमित्तकथनम् ॥

१ अन्तरङ्गम् । (र. गा.)
२ अन्तरङ्गम् ।
३ अन्तरङ्गम् । (र. गा.)

(१८२६ द्वितीयप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कसविधाने चानिड्वचने चिल्लु-
संप्रत्ययार्थः ॥* ॥

(भाष्यम्) कसविधाने चानिड्वचने चिल्लुसंप्रत्य-
यार्थः चिल्लुसर्गः क्रियते ‘च्छेरनिटः’ इति कस
सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) कसविधान इति । अनिट इत्येतत् च्छेर्वि-
शेषणं यथा स्यादित्यर्थः । तथा हि—यद्यनिड्वग्रहेण धातु
विशेष्यते—‘यस्मादन्वत्रेडागमो न वृष्ट’ इति विषयान्तरगत
मनिद्वत्त्वमाश्रयणीयम् । लुडादेशानां सार्वधातुकत्वादित्
प्राप्त्यभावात् ततश्च गुहादिभ्यः कसो न स्यात् । तेषां विक-
ल्पितेनेदा सेदत्त्वात् ॥ अथापि पाक्षिकेनेडभावेन तेषामनि-
द्वत्त्वं स्यात् । तथापि नित्यं कसः स्यात् । च्लौ तु विशेष्यमाणे
यदा तस्येण नास्ति तदा कसो भवति अधुक्षदिति । यदा त्विड्
भवति तदा सिच् अगृहीदिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये चिल्लुसंप्रत्ययार्थ इति । अनिटं प्रति
च्छेर्विशेष्यत्वेन यः संप्रत्ययस्तदर्थमित्यर्थः ॥ यस्मादन्वत्रेति ।
अस्य तर्हीत्यादिः । यस्माद्धातोर्द्ध्वमिने प्रत्यये इत्यर्थः ॥ लुडि
योऽनिड्वित्याश्रयितुमशक्यमित्याह—लुडादेशानामिति ॥ तत-
श्चेति । विषयान्तरगतानिद्वत्त्वाश्रयणान्नित्यार्थः ॥ अथाऽपीति ।
इतोऽभावोऽनिद्वत्त्वस्यानुपपत्तौ सौत्रत्वाद्गुणमिति भावः ॥ यदा त्वि-
ड्विति । तदा निर्दिश्यमानपरिभाषया इदरहितस्य सित्तित्यर्थः ।
धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वाश्रयणाद्विदिश्यमानस्य व्यवहितत्वमिति
न शक्यम् ॥ अगृहीदिति । हन्मन्तेति वृद्धिनियेवे गुणे जुडुप-
धाया इत्युत्त्वम् ।

(१८२७ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ घसल्लभावे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) घसल्लभावे च चलावेव छेते ‘ल्लदितः’
इत्यल्लु सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) घसल्लभावे चेति । छुटि यदाधधातुकं तत्र-
दर्थसल्ल भावो विधीयते । तत्र च्लौ परतो घसल्लभावे सत्यल्लु
सिध्यति । अन्यथा सित्तयेव घसल्लभावः स्यात् । ततश्च सिचः
श्रवणं स्यात् । नहि प्रत्युत्सोत्सर्गस्यापवादेन वाधः कर्तुं शक्य-
त इति भावः ॥ तथा मन्त्रे घसेति यदा सिचो छुट् क्रियते
तदा आदिः सित्तोऽन्वयस्यमित्यस्य स्यात् । छुपता
क्षेपे तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेनास्य स्वरस्येत्त्वात् ॥

(उद्घोतः) आधेधातुके विवक्षिते परादेशविधानाद्वाह—
लुडिति । परस्यमील्यमानेनेदमिति भावः ॥ ननु च्छेर्न कार्यः,
चञ्जुस्येव सिच एवादिगाः कार्याः । च्छेः इत्यस्य स्थाने सिच

४ लोपी नन्वेदं व्याजकारम् । (र. गा.)
५ ‘छेते’ ॥

इति कार्यम् । मन्त्रे इति च्छे च च्छेरिति न कार्यम्, सिच इत्यनुवृत्त्यैवेष्टिसिद्धेरिति नैते दोषाः इति चेत् । अणुपञ्जितादीं जुसापत्तेः । दोषान्तरम्प्याद्—तथा मन्त्रे इति । ननु लुमिति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानमिति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्कार्यं स्वरप्राप्तिरत आह—लुमतेति । तस्यः सर्वात्मनिसिञ्जल्लुक्स्वर-वर्जमिति प्रतिषेधादिति भावः ॥

(चकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ चित्करणं किमर्थम् ? ।

(१८२८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ च्लेः चित्करणं विशेषणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) च्लेश्चित्करणं क्रियते । किमर्थम् ? । विशेषणार्थम् ॥ क्व विशेषणार्थेनार्थः ? । “च्लेः सिचू” इति । ‘लेः सिचू’ इत्युच्यमाने लिङ्गसिद्धोरपि प्रसज्येत ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लुडीत्युच्यते । न च लुडि लिङ्गलिटौ स्तः ॥

(प्रदीपः) लुडीत्युच्यत इति । लुडीत्यनुवर्तत इत्यर्थः ॥ तदनुबन्धकग्रहण इत्ययमपि परिहारः संभवति । भाष्यकारेण तु प्रकारान्तरेण परिहृतत्वाज्ज्ञोक्तः ॥

(उद्द्योतः) तदनुबन्धकेति । चकारामातेऽस्यैकानुबन्धकत्वादिति भावः ॥

(इकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेदित्करणं किमर्थम् ॥

(१८२९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इदित्करणं सामान्यग्रहणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदित्करणं क्रियते । [किमर्थम् ?] सामान्यग्रहणार्थम् ॥ क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः ? । “मन्त्रे घसहरणशबुद्दाद्द्वृचूळगमिजनिभ्यो लेः” इति, “आमः” इति च ।

(प्रदीपः) आम इति चेति । तत्र सामान्यग्रहणे सति यथासंभवं कार्यं विज्ञायत इति भावः ॥

(उद्द्योतः) तत्रेति । आम इति च्छेऽनुवर्तमानेन लेरिति पदेन लिटोऽपि ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः ॥

(चकारप्रयोजनासधकभाष्यम्)

इकारे चेदानीं सामान्यग्रहणार्थं क्रियमाणे अवश्यं सामान्यग्रहणाविधातार्थश्चकारः कर्तव्यः ॥ क्व सामान्यग्रहणाविधातार्थेनार्थश्चकारेण ? । अत्रैव ।

(प्रदीपः) अत्रैवेति । अन्यथा तदनुबन्धपरिभाषयाऽस्यैव ग्रहणं स्याद् न लिटस्तत्थास इत्यनेन लिटो लुद् न स्यादित्यर्थः ॥

(च्युत्सर्गेऽपि प्रथमप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

यच्चावदुच्यते—‘चिल्लि लुडि’ ‘च्लेः सिचू’ लेरिति ।

क्रियमाणेऽपि वै च्युत्सर्गे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति—‘चिल्लि लुडि’ ‘च्लेः सिचू’ लेरिति ।

(प्रदीपः) तान्येवेति । चिल्लि, च्ले, लेरिति । सिञ्ज-लुडीत्येतत्—इतराणां कर्तव्यम् । मन्त्रे घसैत्यत्र च्लोऽडः सिच इति तान्येव त्रीणित्यर्थः ॥

(च्युत्सर्गे लाघवभाष्यम्)

यदेतत् ‘लेः’ इति, तत्परार्थं भविष्यति । कथम् ? । यदेतद् “गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेपु” इति अत्र सिचो ग्रहणम् । पतद् ‘लेः’ इति वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) च्युत्सर्गेवाद्याह—यदेतदिति । लेरिति वक्ष्यामीति । तदेव मन्त्रे घसैत्यत्रानुवर्तिष्यते । ततश्च लाघवं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तदेव मन्त्रे इति । गातित्येति च्छे लिङ्गग्रहे यदि अन्तरङ्गानपीति न्यायेन च्यवस्थायां लुक्, तर्हि अगुरित्यादीं सिञ्जभ्यस्त्येति लुक् स्यात् । मादिगातामित्यादी आदिः सिचोऽन्यतरस्यामिति स्वरश्च न स्यात् । तस्माद्—अन्तरङ्गानपीति न्यायानाश्रयणेनादेशे कृते स्थानिवद्भावेन लिट्वाङ्गोपितन्त्यः ॥

(दूषणभाष्यम्)

यदि लेरित्युच्यते घेटश्चातुःशब्दं प्राप्नोति—अदधद् अधाद् अघासीद् । ‘अदधादित्येतदपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) घेट इति । विभाषा घ्राघेडित्यत्र लिङ्गहणाश्रितौ सखां लेरादेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावालिङ्गग्रहणेन तेषां ग्रहणाङ्गि कृते च्छेनिमित्तं द्विवचनं प्राप्नोतीत्यदधादित्यपि स्यात् ॥ ननु चङ्गोपस्य स्थानिवद्भावात्कारलोपे सत्यधदिति भाव्यं तत्कथमुच्यते अदधादिति प्राप्नोतीति । नैष दोषः । किन्तु गुपघात्वेति लुका लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्न लुमताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधान्कारलोपाभावात् ।

(उद्द्योतः) तत्राह—भाष्ये घेटश्चातुःशब्दमित्येति ॥ तदध्वनयत्राह—लेरादेशेष्विति ॥ आकारलोपे—इति । तिपो हल्ड्यादिलोपे मयुभावे चेत्यपि बोध्यम् ॥ अधदिति भाष्यमिति पाठः ॥ अदधादिति भाष्यमित्यपपाठः ॥ नैष इति । अत्रकार्यत्वाद्द्वै न लुमतेति निषेधो, न तु दिव्ये इत्यभिमानः ॥

१ इदिच्छद् । (र. ना.)

२ सामान्यं क्वायुपलभ्यते ॥

३ चत्वारः शब्दा इति निमग्नः चातुर्वर्ण्यमिलितादिनि सार्धं ध्वन । (र. ना.)

४ तानेव चतुरः शब्दानाह—अदधदित्यादि । (र. ना.)

५ प्रदीपरयोर्घं पाठः शोच्यते ॥

६ ‘आतो लोप इति च’ इत्यत्र ॥

(दूषणपरिहारभाष्यवार्तिकम् ॥)

॥ * ॥ न चडो लुकि द्विर्वचनम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

न चडो लुकि द्विर्वचनेन भाष्यम् । किं कारणम् ? । "चडिः" इत्युच्यते न चात्र चडं पश्यामः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

प्रत्ययलक्षणेन ।

(दूषणसाधकभाष्यम्)

"न लुमता तस्मिन्" इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥

(दूषणभाष्यम्)

बहुवचने तर्हि धातुःशब्दं प्राप्नोति—अदधत् अधुः अधासिधुः । अधानित्यपि प्राप्नोति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । "आत" इति जुस्भावो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आत इति । विध्यर्थमेतद्भविष्यति न तु

नियमार्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) विध्यर्थमिति । चडो लुकीति शेषः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । सिज्ग्रहणं तत्रानुवर्तते ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

सिज्ग्रहणं तत्र निवर्तित्यते ॥

(दूषणभाष्यम्)

यदि निवर्तिते अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अभूवन्निति । चङ् लुकि विध्यर्थत्वे संभवति नियमार्थत्वं न स्यादिति सिज्ग्रहणं तत्रानुवर्तते ।

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

एवं तर्हि लुक् सिज्जपवादो विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अकृतेष्वादेशेषु तदपवादो लेरेव लुचिषास्यते । तेनाभूवन्निति लुक् भविष्यति । आत इत्येतच्च विध्यर्थं भविष्यति । अधुदरपुरित्यादिसिद्धार्थमिति भावः ॥

(उद्घोतः) प्राप्तेष्वादेशेषु इति । ज्यवादेशेष्वित्यर्थः । अकृतेष्वादेशेष्विति पाठान्तरम् ॥ नन्वेवमगुरित्वात् जुस् न स्यादत आह—आत इत्येतदिति । नियमस्यासंभवादित्यर्थः । न च च्यभ्यस्तेति कार्यम् । तेन चङ्ग्रहणमपि जुस् क्लिपदानुवृत्त्या आत इत्यस्य नियमत्वादभूवन्नित्यपि सिद्धमिति वाच्यम् । अधुदत्तं अचो-चनित्यादौ वसादित्योऽपि परस्य जुसापत्तेः । तस्मान्मन्त्रे इति सूत्रार्थं क्लिपनं कार्यं इति सिद्धम् । आम् इत्यत्रापि लेरित्यस्य नोपयोगः । प्रत्ययमात्रेण तेन लुचिषास्यते ॥

(दूषणभाष्यम्)

यदि लुक् सिज्जपवादो विज्ञायते । मा हि दाता-मित्यत्र "आदित्सिचोऽन्यतरस्याम्" इत्येष खरो न प्राप्नोति । तस्मान्नैतच्छक्यं [चङ्कम्]—'लुक्सिज्जपवाद' इति ।

(प्रदीपः) तस्मादिति । खरसिद्धये सिजादेशे कृते लुकर्तव्य इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

न चेदेवमुच्यते अभूवन्निति प्रत्यय-लक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । तस्माद् "आतः" इत्यत्र सिज्ग्रहणमनुवर्तते । तस्मिन्धातुवर्तमाने धेतश्चातुःशब्दं प्राप्नोति । तस्माद् "गातिस्थाधु-पाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु" इत्यत्र सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिन् क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति—'चिल लुडि' 'चलेः सिच्'लेरिति ॥

(द्वितीयप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

यदप्युच्यते—*कसविधाने चानिङ्ग्रहणे चिलसं-प्रत्ययार्थ* इति ॥ धातुमेवात्रानिङ्ग्रहणे विशेष-यिष्यामः—धातोरनिङ् इति ॥

कथं पुनर्धातुर्नामानिङ् स्यात् ? ।

धातुरेवानिङ् । कथम् ? अनिमित्तं वा इङ् अनिङ् । न वा तस्मादिङ् इति सोऽयमनिङ् अनि-ङ् इति ॥

(प्रदीपः) कथमिति । आर्धधातुकस्य होङ् विधीयते । तदेव तदभावादनिति व्यपदिश्यते । मत्वर्थं बहुव्रीहिविज्ञाना-दिति भावः ॥ अनिमित्तमिति । धातोरिङ् इति निसिक्तमिति भावोऽस्तीति नात्रुपपन्नः पठ्यर्थं बहुव्रीहिरिति भावः ॥ न वा तस्मादिति । अनिङ् इति वचनसामर्थ्यात्पञ्चम्यर्थं बहुव्रीहि-राश्रयिष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु धातुरपि न विद्यते इह यस्मादपि व्युत्प-त्याऽनिङ्पदवाच्योऽत आह—मत्वर्थं इति । अत्रयवाचयविभावा-दिरूपे षष्ठ्यर्थं इत्यर्थः ॥ भाष्ये—अनिमित्तं वा इङ् इति । न विद्यते इह कार्यं यस्यैतत्त्वः ॥ पञ्चम्यन्तार्थेऽन्यपवाते बहुव्रीहिरिति पक्षान्तरमाह—न वाऽस्मादिति । तद्याचष्टे—वचनसामर्थ्या-दिति । *मत्वर्थं* इति *कर्मकर्तृवचनेनाप्रथमाया* इति च वार्तिकोक्तिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ धातौ विशेष्यमाणे क्व 'योऽनिङ्' इति विशेष-यिष्यते ? । यदि विज्ञायते—'निष्ठायामनिङः' इति । भूयिष्ठेभ्यः प्राप्नोति । भूयिष्ठा हि शलन्ता इत्युपधा-निष्ठायामनिङः ॥

१ मन्त्रतनिति पाठो ग्राहि । तत्राहः परस्य जुसापत्तेः कियते । (र. ना.)

२ सर्वस्य मत्वस्य । (र. ना.)

१ मन्त्रतनित्युपलक्षणे तु इदितम् ॥

२ इतः माय 'किं वातः ?' इत्यनुपलक्ष्यते मन्त्रतनित्युपलक्षणे ॥

अथ विज्ञायते 'लिटि योऽनिडि'ति । न कुतश्चि-
त्प्राप्नोति । सर्वे हि शलन्ता इगुपधा लिटि सेटः ॥

(प्रदीपः) क योऽनिडिति । असति च्लिविधाने
विकरणेन क्सेनानिद्वत्वाश्रयेण भाव्यम् । तत्रास्मिन् विषय
इटः प्रात्यभावाद्द्विषयान्तरमनिद्वत्त्वस्वापेक्षणीयमिति प्रश्नः ॥
निष्ठायांमिति । यद्यार्धधातुकमात्रं परिगृह्यते ततो गुहा-
दिभ्य ऊदिङ्गो न स्यादिति निष्ठाश्रयणम् । तदाश्रये च
गुहादिभ्यो नित्यं क्सः प्रसज्येत, विकल्पितव्येष्यते ॥ इयुरि-
पुषुप्रिपुषुष्वादीनां च निष्ठायामनिद्वत्त्वात् क्सः प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) अस्मिन्निर्वपये लुरूपे विषये । तत्रानिद्व-
त्त्वस्याव्यभिचारात् ॥ विषयान्तरं प्रत्ययान्तररूपम् ॥ उदिङ्गयो
नेति । आर्धधातुकतासादिविषये पक्षे सेटत्वादिति भावः ॥ नित्यः
क्स इति । यस्य विभाषेति निष्ठायामनिद्वत्त्वादिति भावः । इष्यते
इति । अनेनेपोऽपि तत्र पक्षे दोष इति सूचितम् । निष्ठाग्रहणपक्षे
भूमिष्ठेभ्य इति सूचितं दोषमाह—इतिविति ।

(समाधानभाष्यम्)

किं पुनः कारणं धातौ विशेष्यमाण एतयोर्विशेष-
योर्विशेषयिष्यते । न पुनर्यत्र सामान्येनेटो विधि-
प्रतिषेधौ ? ॥ क सामान्येन ? । चलाद्यार्धधातुके ॥

(प्रदीपः) न पुनर्यत्रेति । गुहादयो विकल्पितेऽटो
भावाभावाभ्यां सिद्यन्ते तत्र ये सेटस्त्रेभ्यः सिज् भविष्यति
अनिड्भ्यस्तु क्स इति न कश्चिदोषः ।

(उद्द्योतः) भाष्ये चलाद्यार्धधातुके इति । अयं भावः—
इतिटो धातोरित्युक्ते केति 'विषयविशेषाकाङ्क्षायां लृङ्प्रत्ययकार्य-
धातुके यदा योऽनिडिति कालविशेषावच्छिन्नो विषयविशेषो ग्रही-
ष्यते लक्ष्यानुरोधादिति ॥ तदाह—गुहादय इति ॥

(तृतीयप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदप्युच्यते ॥ घस्त्वभावे चेति । आर्धधातुकीयाः
सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधा-
तुकसामान्ये घस्त्वभावे कृते लृटित इति अङ्ग-
भविष्यति ॥ चिल्लुडि ॥ ४३ ॥

(प्रदीपः) आर्धधातुकसामान्य इति । अदप्रत्यय-
गतार्धधातुकसामान्यं लृटविशेषितमाश्रयिष्यत इत्यर्थः । यदि
तर्हि च्लिः प्रत्याख्यायते तदा मन्त्रे घस्तेति सिचो लुक्वादिः
सिच इति स्वरः प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्र हि छन्दसि
कचिदडाटोददात्तत्वेन भाष्यं क्वचित्तिद्विधातेन । यत्र त्वडाटोः
सिचनिघातस्य च निषेधः प्रत्ययस्वरथेष्यते स विषयश्छन्दसि
नास्ति । एतच्च-भाष्यकारेण च्लेः प्रत्याख्यानानिद्विज्ञायते ।
मा हि लावीदिलादौ तु सिच एव चित्त्वे नानन्यार्थेन चाग-
मानुदात्तत्वं वाधिष्यत इति तदर्थोऽप्यनुबन्धासन्नार्थं च्लिनं
कर्तव्यः ॥ ४३ ॥

(उद्द्योतः) सामान्यमिति । आर्धधातुक इति विषयसप्त-

मीति भावः ॥ यत्चित्त्विति । मादिदातामित्यादौ ॥ सिच एव
चित्त्वेनेति । एतच्चोत्तरपक्षे स्फुटम् ॥ ४३ ॥

(४१४ च्लेः सिजादेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. २)

६६१ च्लेः सिच् ॥ ३ । १ । ४४ ॥

(चकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ? ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

विशेषणार्थः । क विशेषणार्थेनार्थः ? । "सिचि
वृद्धिः परसैपदेपु" इति । "सौ वृद्धिः" इतीय-
त्युच्यमाने अशिर्वायुरित्यत्रापि प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) च्लेः सिच् ॥ ४४ ॥ अश्रितिति । सौ
च परसैपदेपु चेति समुच्चयो विशायेत । तथा चात्रापि स्यात् ।
साविति च सिञ्जशब्दयोः साधारणो निर्देशः स्यात् । आगन्तुना
वेकारेण सकारो निर्दिश्येतेति भावः ॥

(उद्द्योतः) च्लेः सिच् इति ॥ ४४ ॥ साधारण इति ॥
तन्नेनेति भावः ॥ पक्षान्तरमाह—आगन्तुना चेति । तथा च
सकारमात्रे तात्पर्यमिति भावः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । परसैपदेपिच्युच्यते । न
चात्र परसैपदं पद्यमः ॥

(प्रदीपः) न चात्रेति । पृथग्विभक्तिनिर्देशादङ्गाङ्गि-
भावोत्र, न तु समुच्चय इति भावः ॥

(उद्द्योतः) पृथगिति । अन्यथा 'सिपरसैपदयोः' इत्येव
वदेत् सिति वर्णमात्रम् । स च परसैपदसाहचर्यादङ्गाधिकाराच्च
प्रत्यय एव ग्रहीष्यते ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

स्वार्थस्तर्हि । 'चितोऽन्त उदात्तो भवतीति-
अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) स्वार्थ इति । सिचोऽनच्कृत्वेऽपि च्रित-
स्सप्रकृतेरिति वक्ष्येनाद् 'मा हि कार्धमित्यादौ धातोर्वदा-
त्तार्थं इत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) धातोर्वदात्तार्थं इति । लादेशनित्तनिघाते
जाते पुनर्वदात्तार्थं इत्यर्थः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनच्चोयम् तत्र
नार्थः स्वार्थेन चकारेणानुबन्धेन ।

(प्रदीपः) अनच्चोयमिति । मा हि कार्धमित्यादावा-
दिस्सिचोन्यतरस्यामिति पाक्षिकेणोदात्तत्वेन भाव्यमिति
चित् स्वरस्यायमविषय इति भावः ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

इति कृते साचको भविष्यति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेट उदात्तत्वं भविष्यति ॥

(उच्योतः) भाष्ये तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेति । सिञ्चविधा-
वुपस्थिताद्युदात्त इति शास्त्रस्यानच्छक्त्वात्तत्र वैयर्थ्येन तदुत्तरकाल-
मिति स्वरविधायकतेत्यर्थः ।

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । “आगमा अनुदात्ता भवन्तीति”

अनुदात्तत्वं प्राप्नोति ।

(उच्योतः) अनच्छविषये बाधेन लाघवात्तदसंबन्ध एवेति
धातोरित्याधिकवाक्यतापन्नशेषनिघातो भविष्यतीत्युत्तरयति—आ-
गमा इति । एवं च तद्बाधेनोदात्तत्वाय चित्त्वं सार्थकमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१८३० प्रयोजनसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिचश्चित्करणानर्थक्यं स्थानि-
वत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिचश्चित्करणमनर्थकम् । किं कार-
णम् ? स्थानिवत्त्वात् । चित्तोऽयमादेशः स्थानि-
वत्त्वाच्चिद्धविष्यति ॥

(१८३१ प्रयोजनसाधकवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्याद्धि-
उदात्तत्वं ॥ * ॥

(भाष्यम्) नैष दोषः । अर्थवत्तु सिचश्चित्कर-
णम् । कोऽर्थः ? । सिचः चित्करणसामर्थ्याद्धि
इट उदात्तत्वं भविष्यति ॥ [नाप्राप्ते प्रत्ययस्वरे
आगमानुदात्तत्वमारभ्यते तद्यथैव प्रत्ययस्वरं बा-
धते एवं स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्तामपि
बाधेत ॥]

(१८३१ वार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥)

॥ * ॥ तस्माच्चित्करणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्माच्चकारः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) अर्थवत्त्विति । च्लेश्चित्करणस सामान्य-
ग्रहणाविधात्सार्थवान्मा हि लावीदित्यादौ स्थानिवद्भावप्राप्त-
स्वरमागमानुदात्तत्वं बाधेत । तस्माद्दन्तोदात्तार्थं सिचश्चित्त्व-
मित्यर्थः । नैष दोष इति । सिचश्चित्करणानर्थक्य-

मिति य उक्तस्य नास्तीत्यर्थः ॥ अत्र केचिदाहुः—प्रत्यय-
स्वरस्य द्वावपवादौ आगमानुदात्तत्वं यासुद्धित्यत्र ज्ञापितं
तद्देशम्, चित्स्वरश्च पाठिकः तत्रापवादविप्रतिषेधाच्च चित्-
स्वर एव भविष्यति नार्थः सिचश्चित्त्वेनेति ॥ नैतदस्ति । नहि
प्रत्ययस्वरस्यैतावपवादौ प्रकृत्यागमानामानुगादीनां तदप्रसङ्गा-
त् । कृष्णिजनानीनां च चित्ताम् । स्थानिवदित्यर्थं च कार्याति-
देश इति, परत्वमपि चित्स्वरस्य नास्ति ॥ आगमानुदात्तत्वेन
चाविशेषात् सर्वैः स्वरो बाध्यः । तस्मात्तद्भावार्थं सिचश्चित्त्वं
कर्तव्यमिति स्थितम् ॥

(उच्योतः) स्थानिवद्भावप्राप्तमिति । स्थानिति दृष्टस्यैवा-
तिदेश इत्यत्र न मानम्, किं तु तत्र संभावितस्यापीति भावः ।
कार्यातिदेशेऽतिदेशेनैव कार्यविधानात्परत्वेन धातोरित्येकवाक्यता-
पन्नशेषनिघातबलकभ्येनागमानुदात्तत्वेन बाध्येतेति तात्पर्यम् । न
च च्लेश्चित्त्वसामर्थ्यादेव तद्बाधः । मञ्जे इति सूत्रे लेरिति सामान्य-
ग्रहणार्थत्वात् । अन्यथा निरनुबन्धकत्वात्सैव ग्रहणं स्यात् लटिः ।
ततश्चाम इति सूत्रेऽस्यासंबन्धः स्यात् । ततश्च परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां
तिवादिषु सत्सु प्रत्ययलक्षणेन तिबन्तत्वादेवदत्तः कारयाच्चकारेयत्रा-
मन्तस्य निघातः । ततः परस्य चानिघातः स्यादिति । आम इत्यत्र
लेरित्यनुवर्तनीयमित्यभिमानः । यदि तु अन्तरङ्गानपीति न्यायेन
तिवादिभ्यः पूर्वमेव लुक् तदा न च्लौ चस्य प्रयोजनमिति तत्साम-
र्थ्यादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । तस्मात्पूर्वाचार्यानुसारेण सिचि च्लौ
वा चकारोच्चारणमिति सूत्राशयः ॥ अपवादविप्रतिषेधादिति ।
स्थानिवद्भावेन हि चित्त्वमात्रमतिदिश्यते स्वरस्तु स्वशास्त्रेणैवेति
भावः ॥ न हि प्रत्ययस्वरस्यैताविति । एवं च नाप्राप्ते प्रत्यय-
स्वर इत्यारभ्य स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्तामपि बाधेतेत्यन्त-
ग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यमानोऽपि अग्रन्थ इति भावः ॥
आगमानुदात्तत्वेनेति । बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । वलु-
तस्तु लवितव्यमित्यादौ प्रत्ययसंनिचोगेनाद्युदात्तत्वे कृते पश्चादिद्
जायमानोऽस्वरकः स्यादिति सामान्यतः स्वराप्राप्तिविषये तस्य
चारितार्थार्थाद्भाषकत्वोक्तिश्चिन्त्या । सुतरां सर्वस्वरस्य । यदि शेष-
निघातेन तत्रानुदात्तत्वसिद्धिरित्युच्यते तदा तद्ग्रहणमेव व्यर्थं नास्ति
चेत्याद्युदात्तत्वेति भाष्ये ध्वनितम् । चित्त्वं तु धातुस्वरेण प्रत्ययस्वरेण
वैकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वबाधनार्थं कार्यमेव ॥

(सिच इकारोच्चारणप्रयोजनाधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

अथेदित्करणं किमर्थम् ? ।

(१८३२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ इदित्करणं नकारलोपाभावात् ॥*॥

(भाष्यम्) इदित्करणं क्रियते । नकारलोपो मा

१ 'कृते तेन साप्तो' ॥

२ आगमाभ्युदात्ता इत्येतदप्यनेन । (र. ना.)

३ येषुचित्तुल्येषु नोपलभ्यत इत्युच्योतेतः प्रतीयते ॥

1 उच्योतत इति दाधिमथेः कोषान्तर्गतीकृतस्य भाष्यस्य प्रदीपे उपगतत्वात्
न्यारण्यनविरटः उच्योत्याह्वाननमरुत्तव्युपलक्षिकतममनुचिन्तं तदुच्यो

३ तुतीयाभ्यावचतुर्थपाददेशश्चम् ॥

५ आमात्तार । (र. ना.)

६ एवं चिन्त्यम् । (र. ना.)

तस्य प्रीडिवाद्त्वादिनि यपर । (र. ना.)

भूदिति । अमस्त अमस्थाः “अनिदितां हल उपधायाः क्लिडि” इति ।

(१०३३ प्रयोजननिराकरणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा हन्तेः सिचः कित्करणं
ज्ञापकं नकारलोपाभावस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न चैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? । यद्यं “हनः सिच्” इति हन्तेः सिचः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ‘न सिजन्तस्य नकारलोपो भवति’ इति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? । सिच्येव नकारलोपो यथा स्यात्, परस्मिन्निति माभूदिति ।

(प्रदीपः) परस्मिन्निति । सिचः परं यत्सावंधातुकं तस्मिन्नित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु सिचि जायमानोऽपि परस्मिन्नित्त एव जायतेऽत आह—सिचः परमिति ॥

(विशेषप्रश्नभाष्यम्)

कः पुनरत्र विशेषः । सिचि वा नलोपे सति परस्मिन्निति चे वा ।

(विशेषप्रदर्शकोत्तरभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः—सिचि नलोपे सति नलोपस्यासिद्धत्वादकारलोपो न भवति । परस्मिन्पुनर्निमित्ते सति नकारलोपे कृते अकारलोपः प्रसज्येत ॥ समानाश्रयमसिद्धम् । व्याश्रयं तु सिद्धमेव । व्याश्रयं चेदम् ॥

(उद्धोतः) भाष्ये नलोपस्यासिद्धत्वादिति । असिद्धत्वात्तन्मावादित्यनेनेत्यर्थः ॥

(विशेषोपाभावसाधकभाष्यम्)

ननु च परस्मिन्नपि निमित्ते नकारलोपे सति अकारलोपो न भवति । कथम् ? । ‘असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं’ इति ॥

(प्रदीपः) असिद्धमिति । बाह्यसावंधातुकाश्रयस्य लोपस्य वहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमित्यर्थः । आधंधातुकोपदेशे

यदकारान्तं तस्य लोप इत्येवं वा हन्तेरतो लोपो न भविष्यति । तथा चोच्यते—अवयवलोपिनामतो लोपो नास्तीति ॥

(उद्धोतः) वहिरङ्गत्वादिति । ननु तश्चन्दिनिमित्तलोपे तस्य वहिरङ्गत्वात्सिद्धत्वादाहतेत्यादी ह्रस्वाद्गङ्गादिति न स्यात् । सिञ्जिमित्तत्वे तु असिद्धत्वाभावात्सेत्स्यतीति चेन्न । त्रैपादिकेन्तरङ्गे वहिरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तेः ॥

(प्रागुक्तप्रयोजननिराकरणदाह्यभाष्यम्)

तदेतद्धन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकमेव ‘न सिजन्तस्य नकारलोपो भवति’ इति ॥

(१०३४ उपायान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इदिद्वा स्थानिवच्चात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथाऽप्यनेनेदिताऽर्थः स्यात् । इदितोऽयमादेशः स्थानिवच्चावादिदिद्भविष्यति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अथाप्यनेनेति । एकदेश्युक्तिः ॥

(१०३५ सिञ्जिविधिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ स्पृशमृशकृषत्पहपां सिज्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्पृशमृशकृषत्पहपां सिज् वेति वक्तव्यम् । स्पृश—अस्पृक्षद् अस्पाक्षीत् । मृश—अमृक्षद् अम्राक्षीत् । कृष—अकृक्षद् अक्राक्षीत् । तृप—अतृपद् अत्रापत्सीत् । हृप—अहृपद् अह्राप्सीत् ॥ किं प्रयोजनम् । सिच् यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) स्पृशेति । त्रिभ्यः कषे प्राप्ते, द्वार्यां पुषाच्चि पक्षे सिञ्जिधीयते ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अथ कसः सिद्धः ॥

(उत्तरभाष्यम्)

कथम् ? । “शल इगुपचादनिटः कसः” इत्येव ॥

(धातिकावैयर्थ्यभाष्यम्)

सिजपि सिद्धः ॥ कथम् ? । च्लेः चित्करणं प्रत्याख्यायते । तत्र च्लावेव झल्लक्षणेऽमागमे कृते विहृतनिमित्तत्वात् फसो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) च्लेश्चित्करणमिति । ततश्च प्रयोजनाभावाच्चकारस्येतंज्ञा नास्तीति च्लो झलादी पक्षेऽमागमे कृते सिच् । अमभावपक्षे तु कस इति त्रयाणां प्रहृणं न कार्यमित्यर्थः ॥

१ ‘आ हृत् ए त’ इत्यवस्थायां सिञ्जिमित्तके नकारलोपे जाति आर्षयातुके णिचि धरे ‘अतो लोपः’ प्राप्तः ‘असिद्धवदनामात्’ इति द्वयोरेपि घमाननिमित्तत्वेन नकारलोपस्यासिद्धत्वाद्दन्तव्यापातात्तैव भवति ॥ आत्नेपदनिमित्तके इकारलोपे स्त्रीशुभे तु नलोपस्यात्मनिपदनिमित्तत्वेन अकारलोपस्य सिञ्जिमित्तत्वेन इलोपनकारलोपाकारलोपोर्भङ्गनिमित्तत्वेन नकारलोपस्यासिद्धत्वात्तन्मावादित्यनेनेत्यर्थः ॥

२ ‘एतेन आदन्तस्यादस्यांधातुके परे लोपः’ इत्येवमेव ‘अतो लोपः’ इत्यर्थो न तु ‘अर्षयातुकोपदेशे’ इति ‘इति विनेपमदर्शकभाष्यकाराभिमतः’ इति स्मिन्नम् ॥

३ निपायां वहिरङ्गपरिभाषया अमृशित्तु बहृलक्ष्येत्कारण्य बहृतां धातिकागमारगणे पाणिनेर्न्युक्ता गौरवापत्या एतदेश्यभाष्यकारस्य गौडियादेश्यः । वहिरङ्गपरिभाषया अन्तरङ्गदर्शनेपि अन्तरङ्गविहितस्य स्वकार्यवापिकां परिभाषां नेप्येत्वेवं खदिगम् अन्त्यां पर्यां चशुभ्याम् पतिरिति सार्वत्रिकभाष्यविद्वान्तः ॥ आहतेत्यादी तु नैव योगः ‘इहाद्गङ्गात्’ इत्यपि ‘श्लो श्लि’ इत्यतः ‘श्लि’ इत्यनेनपन्त्यायमप्यकृतेन उद्धोरेपि तज्जम्द् झल्लिगिगिगपन्त्यां भट्टित्वात्तरत्तयोरेवायात् ॥ नमिग एव उद्धोतम् प्रथम्य इति दाधिगपानां प्राभंगा ॥

(उद्द्योतः) एकदेश्येवाह—कथं च्छेरिति ॥ ततश्चेति । खरस्य सिचश्चित्त्वेनैव सिद्धिरिति भावः ॥ भाष्ये चित्करणं प्रत्याख्यायते इत्यस्य इत्संज्ञा प्रत्याख्यायते इत्येव तात्पर्यम् ॥

(दूषणभाष्यम्)

यद्येवम् अन्यस्य सिजादयः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) अन्यस्येति । अन्यग्रहणमुपलक्षणं । चडादयो ह्यादेः परस्य प्राप्नुवन्ति ॥

(उद्द्योतः) चडादय इति । गिभ्रिद्रुसुभ्य इत्यादि पञ्चमीनिर्देशेन विधानादित्यर्थः ॥ गिभ्रिद्रुसुभ्य इति विहितविशेषणमिति भाष्याशय इत्यन्ये ॥

(१८३६ दूषणपरिहारवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु सिचो यादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? यादित्वात् ॥ यादिः सिच् करिष्यते । सः “अनेकाल् शित्सर्वस्य” इति सर्वादेशो भविष्यति ॥ किं पुनर्न श्रूयते यकारः ? । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

चङडोः कथम् ।

(१८३७ समाधानभाष्यम् ॥ ८ ॥)

॥*॥ चङडोः प्रश्निष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥*॥

(भाष्यम्) चङडोरपि [सिद्धम् । कथम् ? । प्रश्निष्टनिर्देशात् ।] प्रश्निष्टनिर्देशोऽयम्—च अङ् चङ् । अ अङ् अङ् । सः ‘अनेकाल् शित्सर्वस्य’ इति सर्वादेशो भविष्यति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये च अङिति ॥ निष्पन्नायेनात्रापि च-खेरत्वाभावेऽनेकाल्त्वात्सिद्धमित्यत्र प्रश्नेपे फलं चिन्त्यम् ॥ उपायान्तरपरमेतदभ्युपेक्षापित्संज्ञालोपयोः पूर्वप्रवृत्तिः, प्रवृत्तमिति बोध्यम् ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

चिणः कथम् ।

(१८३८ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ चिणोऽनिन्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चिणः चकारस्य अनिन्त्वात्सिद्धम् ॥ किमिदमनिन्त्वादिति ? । अन्यस्यायं स्थाने भवन्नप्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न । असति लोपे अनेकाल् । यदाऽनेकाल् तदा सर्वादेशः । यदा सर्वा-

देशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः तदेत्संज्ञा । यदेत्संज्ञा तदा लोपः ॥

(प्रदीपः) चिणोऽनिन्त्वादिति । चिण् भावकर्मणोरित्यत्र धातुग्रहणं नापेक्ष्यत इति आदेः परस्येति न भविष्यति पदेर्दीपादिभ्यश्चादेः परस्येति प्राप्नोति । तस्माद्द्विहितविशेषणाश्रयेण परिहर्तव्यम् ॥

(उद्द्योतः) नन्वन्यस्यायं स्थाने भवन्निति भाष्यमनुपपन्नम् । आदेः परस्येत्यस्य प्राप्तेः । प्रत्यायादित्वेनेत्त्वसिद्धेरत आह—चिण्भावेति । विहितेति । पदादिभ्यो विहितस्य च्छेरित्यर्थे परशब्देन विधानाभावादादेः परस्येत्यस्याः प्रवृत्तिरिति भावः ॥ भाष्ये—अप्रत्ययः स्यादिति । प्रत्ययाधिकारे पाठेऽपि अन्यर्थसंज्ञालभ्यार्थाभावात् । न हि प्रत्यायावयवस्तदर्थवानिति भावः ॥

(वार्तिकसिद्धान्तभाष्यम्)

एष च तत्र वार्तिककारस्य निर्णयः सप्रयोजनं चित्करणमिति ॥

(प्रदीपः) सप्रयोजनमिति । सामान्यग्रहणाविधातार्थत्वस्योक्तत्वात् । सति च प्रयोजने चकारस्येत्यसंज्ञया भाव्यं लकारश्च झल् न भवतीत्यमोऽभावात् कप्त एव प्रसज्येतेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु धात्वन्तः पात्तिनोऽपि श्रमोऽर्थवत्त्वमिवाव्यावयवस्याप्यर्थवत्त्वमस्तु सप्तुच्चिल चावयवसमुदाययोर्घोतकता तद्वदेव चार्थाधिकारात्प्रत्ययत्वेऽपि न बाधकमिति चेन्न । एकदेश्युक्तिवैनादोषात् । तद्वन्वयनाह—एष चेति । यैतन् ‘नानुवन्धकृतमनेकाल्त्वम्’ इति सर्वादेशत्वं दुर्लभमित्यपास्तम् ॥ वार्तिककारस्येत्युक्त्या स्वोक्तरीत्या चकारस्य च्छेरेव वा प्रत्याख्यायामिति युचितम् ॥

(चकारस्थानिरेव दूषणान्तरभाष्यम्)

अपि च त्रैशब्ध्यं न प्रकल्प्यते । अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीदिति । सिचि पुनः सति विभाषा सिच् सिच्यपि झल्लक्षणोऽमागमो विभाषा ॥

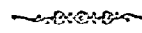
(उद्द्योतः) च्छावेव झल्लक्षणोऽपि अर्थाधिकारद्वयस्यसिद्धिरूपं दूषणान्तरमाह—अपि चेति ॥

(सिजविधेरावश्यकताभाष्यम्)

यस्य खत्वपि अमा अङो निमित्तं न विहन्यते स स्यादेव ॥ तस्मात् सुष्टूच्यते स्पृशन्मृशश्कृषत्पृषत् इषां सिज्वेति ॥ च्छेः सिच् ॥ ४४ ॥

(प्रदीपः) यस्य खत्वपीति । पुष्पयदः । सर्हि कृतेऽध्यमानामे प्रवर्तते ॥ ४४ ॥

(उद्द्योतः) वृषहृषोर्षे फलं दर्शयति भाष्ये—यस्य खत्वपीति ॥ ४४ ॥



१ 'चच्छेरिति'

२ फोष्णकर्मणः पाठो नैव फापि दृश्यते ॥

३ पूर्वमवृत्तिमित्येनात् अभ्युपेक्षेत्तेनाप्येति । (र. ना.)

४ अस्य भाष्यस्यैतदभ्युपेक्षितेन । (र. ना.)

५ शीघ्रं यन्त्रनेवाह—अस्पृक्षदित्यादिना । (रं. ना.)

६ यस्मिन्नेतत् समानाधिकरणेनाह इत्यनेनापि । (र. ना.)

७ यन् गन्धर्मीत्यस्य स्मृत्यात्वं पुषाचः इति । (र. ना.)

८ पुषाचः इति । (र. ना.)

(४१५ च्छेः कसादेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. ३)

६६२ शल इगुपधादनिटः

कसः ॥ ३ । १ । ४५ ॥

(१८३९ भाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कसविधान इगुपधाभावः

च्लेर्गुणनिमित्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कसविधाने इगुपधत्वस्याभावः । किं कारणम् ? च्लेर्गुणनिमित्तत्वात् । च्लिर्गुणस्य निमित्तम् । तत्र च्लावेव गुणे कृते “इगुपधात्-” इति कसो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) शलङ्ग ॥ ४५ ॥ कसविधान इति । विशेषणासंभवात्लक्षणदोषमुद्रावयति । भूतपूर्वगलाश्रये विहित- विशेषणाश्रये वा लक्ष्यासिद्धिः । किंकरणं तु कसस्या- चीति विशेषणार्थं कसा इत्यादीं लोपनिवृत्तये स्यात् ॥

(उद्घोतः) शलङ्ग ॥ ४५ ॥ लक्षणदोषमिति । असंभ- वरूपमित्यर्थः । भूतपूर्वेति । विशेषणसामर्थ्यादि तदाश्रयणम् ॥ लक्ष्यासिद्धिरिति । सर्वत्र गुणश्रवणापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु कसस्य किरवसामर्थ्यात्पूर्वमपि गुणे न भवेत्पत्नीत्यत आह—किंकरणं न्विति । कसे बदेः स औणादिकः ॥

(१८४० समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा कसस्याऽनवकाशत्वाद्-
पवादो गुणस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा पप दोषः । किं कारणम् ? । कसस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशः कसो गुणं वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) न वा कसस्येति । भूतपूर्वगलाश्रये किरव- मनर्थकं स्मारिडि नातुबन्धकं रूपमनवकाशमित्यपवादत्वाद् गुणस्य बाधकमित्यर्थः ॥ न न कसस्याचीति विशेषणार्थं दिदम् । प्रत्ययत्वादर्थपरत्वार्थपरत्वस्य तत्र प्रदणस्य सिद्धसाधुनाचीनामद्युत्पन्नताद्वत्त्वा इत्यादी प्रवृत्ताभावात् ॥

(उद्घोतः) कसस्य गुणावधारणे हेतुमाह—भूतेषु । ननु समाधानवार्तिकेन भेदावधारणं आह—प्रत्ययत्वादिभिः ॥ वाग्य

(१८४१ भाक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनिङ्गचनमविशेषणं च्लेर्नित्या-
दिष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनिङ्गचनमविशेषणम् । किं कार- णम् । च्लेर्नित्यादिष्टत्वात् । नित्यादिष्टः च्लिः न कश्चित् श्रूयते । तत्र च्लेरनिट इति कसो न प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) अनिङ्गचनमिति । अनिट इत्येतत् च्लेः विशेषणं यथा स्यादिति च्लिस्तसर्गः कृत इत्युक्तम्, तत्रास्य सिचा नित्यं भाष्यमितीडभावोपलक्षितमस्य रूपं न कश्चिद्वि- द्यत इति च्लेरनिट इति विशेषणस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सिचा नित्यमिति । आदेशान्तराभावे तस्या- वश्यं भावादित्यर्थः ॥

(१८४२ दूषणपरिहारवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा कसस्य सिजपवाद्त्वात्
तस्य चानिडाश्रयत्वादनिति प्रसिद्धे
कसविधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैप दोषः । किं कारणम् ? । कसस्य सिजपवाद्त्वात् । सिजपवादः कसः । स चानिडा- श्रयः । न चापवाद्द्विषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते । “पूर्वं ह्यपवादाः प्रवर्तन्ते पश्चाद्दुत्सर्गाः” “प्रकल्प्य वाप- वाद्विषयमुत्सर्गोभिनिविशते” । तत्र तावदत्र कदाचित् सिज् भवति कसमपवादं प्रतीक्षते । कसस्य सिजपवाद्त्वात् ॥ तस्य चानिडाश्रयत्वाद् अनिट् प्रसिद्धः । अनिटि प्रसिद्धे कसविधिः * । अनिटि प्रसिद्धे कसो भविष्यति ॥

सिजिदानीं क भविष्यति ? ।

(१८४२ वार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ शोपे सिज्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शोपे सिज्विधानं भविष्यति अकोपीद् अमोपीद् इति ॥ शल इगुपधा ॥ ४५ ॥

(प्रदीपः) न वा कसस्येति । अयं भाष्यः—उद्घो- ति त् इति शिष्ये विना न भाष्यं कसस्यायं विषय इति । कसेनापि न तावद्व्याप्यं वापदस्यानिद्वयं न शातम् । तत्र समाख्येयैः प्राप्ते तदिपवादानिद्वयमस्तीति कसः सिद्धः अति-

(४१६ ऋः क्सादेशनियमसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. ४)

६६३ श्लिष आलिङ्गने ॥ ३।१।४६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ।

(प्रदीपः) श्लिष आ ॥ ४६ ॥ किमर्थमिति । किं पुषादिपाठादङ्घ्रि प्राप्ते तद्वाधनाय विध्यर्थमिदम्, अथ पूर्वेण कसे सिद्धे नियमार्थमिति प्रश्नः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

नियमार्थम् । नियमार्थोऽयमारम्भः—श्लिष आलिङ्गन एव कसो यथा स्यात् । इह मा भूत्—उपांश्लिषद् जतु च काष्ठं च, समांश्लिषद् ब्राह्मणकुलमिति ॥

(प्रदीपः) इतरो वक्ष्यमाणयोगविभागं मनसि कृत्वाह—नियमार्थमिति । उपांश्लिषदिति । प्रत्यासत्तावन श्लिषिवर्तते, नालिङ्गने ॥

(उद्धृतः) श्लिष आ ॥ ४६ ॥ विधित्वसंभवे नियमार्थत्वं कथमित्यत आह—इतर इति । प्रत्यासत्तिः संवन्धमात्रम् । प्राणिकर्तृकतद्विशेषश्चालिङ्गनमिति बोध्यम् ॥

अतै उत्तरं पठति—

(१८४३ नियमानुपपत्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्लिष आलिङ्गन इति नियमस्यानुपपत्तिः ॥ किं कारणम् ? । विधेयभावात् ॥

कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा ॥

इह चास्ति विधेयम् । किम् ? । पुषादिपाठादङ्घ्रि प्राप्ते तद्वाधनार्थः कसो विधेयः ॥

तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति ।

अपूर्वं एव विधिः स्यान्न नियमः ॥

(प्रदीपः) अङ्घ्रि प्राप्ते इति । श्लिषेर्नाप्राप्ते अङ्घ्रि कससा-रम्भाद् बाधकत्वमित्यर्थः ॥

(उद्धृतः) श्लिषेर्नाप्राप्ते इति । परसैपदविषये विधित्वं स्यादित्यर्थः ॥

(दूषणप्रश्नभाष्यम्)

किं च स्याद्, यदायं नियमो न स्यात् ? ।

(दूषणभाष्यम्)

आत्मनेपदेष्वालिङ्गनेऽनालिङ्गने च कसः प्रस-ज्जेत ॥

(उद्धृतः) भाष्ये आलिङ्गनेऽनालिङ्गने चेति । कर्मणि कर्मन्वयीहारे चार्तां प्रभृतिष्वित्यर्थः । तत्रालिङ्गने इष्टमेव अन्यत्रापत्तिरेव दोषः ॥

(दूषणान्तरभाष्यम्)

यथैव कसोऽङ्घ्रि वाधते, एवं चिणमपि वाधेत—उपांश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति ॥

(प्रदीपः) यथैवेति । विध्यर्थत्वे दोषान्तरोज्जावनम् ॥

(उद्धृतः) दोषान्तरमिति । बाध्यसामान्यचिन्तया पद-द्वयविषयको विधिः स्यादिति भावः ॥

(१८४४ दूषणपरिहारिन्यासान्तरवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु श्लिष आलिङ्गनेऽचि-
ण्विषये ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । श्लिष आलि-ङ्गने अचिण्विषये कसो भवतीति वक्तव्यम् ॥

(१८४५ न्यासान्तरवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ अङ्घ्रिधाने च श्लिषोऽनालिङ्गने ॥*॥

(भाष्यम्) अङ्घ्रिधाने च श्लिषोऽनालिङ्गने इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । पूर्वेण कसे सिद्धे नियमार्थ-मेतद्बचनं कर्तव्यम् ॥ अचिण्विषय इति । अनेन निय-मार्थत्वं समर्थ्यते । अन्यथा चिण्ववाधनाय तद्विषये विध्यर्थ-मेतत् स्याद् न तु नियमार्थम् ॥

अङ्घ्रिधान इति । ततश्चालिङ्गनेऽङ्घ्रिप्रतिषेधात् 'श्लिष आलिङ्गनेऽचिण्विषये' इति नियमार्थं भवति । अन्यथा विध्य-र्थमेतत् स्यात् ॥

(उद्धृतः) नियमार्थमिति । अचिण्विषये श्लिष आलिङ्गन एवेत्यर्थः । अचिण्विषयशब्देन भावकर्माधिकतशब्दभिन्नमारम्भ-पदमुच्यते ॥ अन्यथा विध्यर्थमिति । अचिण्विषय इत्यनेन तद्विधित्वात्मेव ग्रहणं स्यादित्यर्थः । तत्तु चिण्विषये विधिन्याय-त्त्यर्थं स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(दूषणस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् * श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्ति-
विधेयभावात्* इति ।

१ 'समाहितम्' ॥ २ 'उपांश्लिषत्' ॥

३ अयं पाठाः केनचि देउरेण आत्मीनरगुन्नाक एव परिचितो भवेदिति दृष्टिः

मथानां विचारः ॥ इयं टिप्पणी—अवगतम् । (र. ना.)

४ निम्नलिखितं गृह्योपासनादित्यर्थः । (र. ना.)

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

नैव दोषः ।

(१८४५ सिद्धान्तिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते । “ऋषः” । ऋषः कसो भवति ॥ किमर्थमिदम् ? । पुपादिपाठाद्वा प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥

ततः “आलिङ्गने” । आलिङ्गने च ऋषः कसो भवति ॥ इदसिद्धान्तिं किमर्थं स्यात् ? । नियमार्थम् । ‘ऋष आलिङ्गने एव ॥’ क मा भूत् ? । उपाऋषज्जतु च काष्ठं च, समाऋषपद् ब्राह्मणकुलमिति ।

(प्रदीपः) ऋषः कस इति । ऋष इत्यत्रानिद इत्यनुवर्तनाद्वाहायस्य सेतो ग्रहणाभावः । साऽनुबन्धकत्वाद्वा । तत्र पुपादिलादनुमितोऽहं प्रत्यक्षक्षिप्तेन कसेन चाध्यते ॥

(उद्योतः) द्वाहाथस्येति । अन्यथा तत्र चारितार्थ्यादब्धे वाधो न स्यादिति भावः ॥ सानुबन्धकत्वाद्देति । ऋषु दाह इति पाठात् ॥ अनुमित इति । न च कसोऽचरितार्थः । तत्रादिपदसैतत्सामर्थ्येनेतत्पुपादिमात्रपरत्वमिलमिमानः ॥ पुपादि पाठोऽपि ह्यत्रार्थः । न चान्यत्रैव पाठ्यः, अशोकवनिकान्यायात् ॥ वस्तुतः पुपादिपाठसामर्थ्यादादिपदेन तत्र ग्रहणसामर्थ्याच्चाह्वयस्योः परसिपदे आलिङ्गनानालिङ्गनविषये सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते आत्मनेपदे चालिङ्गनानालिङ्गनयोरविशेषेण कसे प्राप्ते द्वितीयेन नियमः—आलिङ्गन एवेति ॥ एवं चार्थान्तरे सावकाशोऽहं आलिङ्गने कसेन वाध्यते । तस्यैव वाधस्यानुवादो भाष्ये तद्वाधनार्थमिति । न चालिङ्गने कस एवेति विपरीतनियमापत्तिः । लक्ष्यानुरोभात्प्रत्ययनियमस्यैवाङ्गीकारादित्युक्तम् । योगविभागसामर्थ्याच्च नियमेन सर्वान्द्रमातिवापः ॥ ४६ ॥

(दूषणान्तरपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—यथैव च कसोऽहं वाधते, एवं चिणमपि वाधेतेति । ‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्’ इत्येवं कसोऽहं वाधिष्यते न चिणम् ॥ अथवा तत्र वक्ष्यति—चिणित्यनुवर्तमाने पुनश्चिणग्रहणस्य प्रयोजनम् चिणेव यथा स्याद् यदन्वत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥ ऋष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

(प्रदीपः) अथ चेति । समुदायपेक्षायां पुरस्तादपवादा इति परिभाषा नास्तीति परिहारान्तरोपन्यासः ॥ ४६ ॥

(४१७ क्लेश्रडादेशनिधिसूत्रम् ॥ ३।१।४ आ. ५)

६६५ णिश्चिदुसुभ्यः कर्तरि चड्

॥ ३।१।४८ ॥

(१८४६ शेषपूर्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ णिश्चिदुसुषु कमेरुपसंख्यानम् ॥*॥
(भाष्यम्) णिश्चिदुसुषु कमेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्बडवारथैः ।

अथ पत्कापिणो यान्ति येऽचीकमेतभाषिणः ॥

(प्रदीपः) णिश्चिदु ॥ ४८ ॥ कमेरिति । आर्धधातुके विकल्पेन णिडो विधानादणिरूपक्षे सिचि प्राप्ते वचनम् । तत्राचकमतमिति भवति । णिडूपक्षे तु सन्वद्धावाद्वाचीकमतमिति ॥ सन्वद्धुनि चलीति वक्तव्ये परग्रहणसामर्थ्यादन्यपदायो गिराश्रीयते अन्यस्यासंभवात् । तेन चडपरे णौ यल्लघुवात्क्षरं तत्र परतोऽभ्यासस्य सनीव कार्यं भवतीत्यर्थः ॥

नाकमिष्टसुखमिति । नाकं स्वर्गमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्बडवारथैर्यैः कमेरुडि किं रूपं भवतीति प्रष्टैः ‘अचकमत’ इत्युक्तम् । यैस्तु ‘अचीकमत’ इत्युक्तं ते पत्कापिणो यान्ति लक्षणास्तरणाजिनदार्थवादोयं लक्षणास्तरणादर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः—अकमिष्टेति यैरुक्तं त एवोपचारदकमिष्टशब्देनानुकरणशब्देनोच्यन्ते । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद्भिर्भक्तिरकृता । ते सुयुक्तैरपि बडवारथैश्चछन्तः सुखं न प्राप्नुवन्ति अपशब्दोच्चारणात् । ये त्वचीकमतभाषिणस्ते पत्कापिणोपि सुखं यान्तीति ॥

(उद्योतः) णिश्चिदु ॥ ४८ ॥ ननु णिडभावपक्षेऽपि सन्वत्वं दुवीरम्, तत्र णाविल्लुनेतर आह—सन्वद्धुनीति ॥

अन्ये त्वाहुरिति । अत्रारुचिल्लु भाष्याननुगुणत्वम् । वार्तिकोक्तं पाठेन तत्सुलभत्वस्य स्वरसतः प्रतीतेः । पूर्वव्याख्यायां विशेषलक्षणास्तरणप्रयुक्ताऽधिकसुखप्राप्तिः । कमेरुडि कीदृशं रूपमिति प्रश्ने, स्वरसतः कम् प्रकृतिरे इदीलभ्येके तस्य साधुत्वेऽप्यसमश्लोचत्वाद्न्यूनसुखप्राप्तिः ॥ एवं च सामान्यश्लाघानुगतलक्ष्यप्रयोगापेक्षया विशेषलक्षणात्प्रशब्दप्रयोगे धर्माधिपमिलस्य भाष्यस्य तात्पर्यम् ॥

(१८४७ न्यूनतापूर्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कर्मकर्तरि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारयति कटं देवदत्तः ‘अचीकरत् कटः स्वयमेव’ । उच्छ्रयति कटं देवदत्तः ‘उद्दिशिष्यत कटः स्वयमेवे’ति ॥

(प्रदीपः) कर्मकर्तरि चेति । कर्तृवृत्त्यमानश्च कर्म-
कर्तरि न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्घोतः) कर्मकर्तरीति । कर्मवद्भावाच्चिणा वाधः स्या-
दित्यभिमानः ॥

(१८४८ न्यूनताखण्डनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च
कर्मकर्तुः सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? ।
कर्मण्यविधानात् । नहि कश्चित्कर्मणि विधीयते
यश्चलं बाधेत ॥ कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम् ॥ अस्ति
च कर्मकर्तरि कर्तृत्वमिति कृत्वा चङ् भविष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये कर्मणि विधीयते य इति । कर्मवद्भाव
प्राप्त इति भावः ॥

(खण्डनयुक्तिसाधकभाष्यम्)

ननु चायं कर्मणि विधीयते “चिण् भावकर्मणोः”
इति ॥

(खण्डनयुक्तिसाधकभाष्यम्)

प्रतिषिध्यते-तत्र यकूचिणौ—यकूचिणोः प्रति-
षेधे हेतुमणिणश्चिण्भासुपसंख्यानम् इति ॥

(प्रतिषेधयोग्यस्थलदर्शकभाष्यम्)

यस्तर्हि न हेतुमणिणच् “उदपुपुच्छत गौः स्वय-
मेवेति ॥

(प्रदीपः) उदपुपुच्छतेति । पुच्छमुदस्यति उत्पु-
च्छयते गौः, तत्र यदान्तर्भावितप्यर्थवादस्य गवा सकर्मकत्वं
भवति तदा “उत्पुपुच्छयते गाम्” इति भवति । पुनर्गौरैव
यदा सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वं विवक्षयते भूतकालश्च तदैतदु-
दाहरणम् ॥ ४८ ॥

(उद्घोतः) उत्पुच्छयते गामिति । कर्तुरीप्सित्तममिति
कर्मत्वं बोध्यम् ॥ ४८ ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति, तथा
भविष्यत्वं प्रतिषेधेन—“*यकूचिणोः प्रतिषेधे णि-
श्चन्धिग्रन्थिञ्जात्मनेपदाकर्मकाणासुपसंख्यानं क-
र्तव्यम्*” इति ॥ णिश्चिदुसुभ्यः ॥ ४८ ॥

(४१८ छ्लेरडादेशविधिसूत्रम् ॥ ३।१।४ आ. ६)

६६९ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्

॥ ३।१।५२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्यतिग्रहणं किमर्थम् ? ।

(१८४९ सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं
पुषादित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं द्रष्टव्यम् ॥
किमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति, न पुनः परस्मै-
पदार्थमपि स्यात् ? ।

पुषादित्वात्* । पुषादिपाठात् परस्मैपदेष्वङ्
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अस्यति ॥ ५२ ॥ पुषादय आगणान्ताद् ।
अन्तराले वृत्करणं रधादिसमाह्वयम्, न तु पुषादिपरिस-
माप्त्यर्थमिति प्रतिपादनाय सुहङ्गूत आचार्य आह—अस्यति-
ग्रहणमिति ॥

(उद्घोतः) अस्यति ॥ ५२ ॥ ननु परस्मैपदेऽप्यङ्दशैनादा-
त्मने पदाधिमित्युक्तम्, अत आह—पुषादय आगणान्तादिति ॥

(१८५० न्यूनतापूर्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कर्मकर्तरि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
पर्यास्थेतां कुण्डले स्वयमेव ॥

(न्यूनतापरिहारभाष्यम्)

अत्रापि ।

(१८५१ न्यूनतापरिहारवार्तिकम् ॥ ३)

॥ * ॥ न वा कर्मण्यविधानात् कर्तृत्वाच्च
कर्मकर्तुः सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इत्येव ॥ अस्यतिवक्ति ॥ ५२ ॥

(प्रदीपः) अत्रापीति । आतिदेशिकस्य कर्मकार्यस्य
कस्यचिदत्राविधानात् स्वाश्रयं कार्यं प्रतिबन्धकाभावात् प्रवर्त-
त एवेति भावः ॥ ५२ ॥

(उद्घोतः) आतिदेशिकस्येति । यकश्चिन्ना वाधात् ।
द्विवचने चिणोऽप्राप्तेः ॥ आत्मनेपदमपि उपसर्गादस्यल्युहोरिति
वार्तिकेन सिद्धमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

(४१९ छ्लेरडादेशविधिसूत्रम् ॥ ३।१।४ आ. ७)

६७५ जृस्तम्भुञ्चुञ्चुञ्चुञ्चुञ्चुञ्चु-
श्चिभ्यश्च ॥ ३।१।५८ ॥

(सूत्रपाठविचारभाष्यम्)

इदं ग्लुचिग्रहणं ग्लुञ्चिग्रहणं च क्रियते । अस्य-
तरच्छ्रयमकर्तुम् । यदि तावद् ग्लुचिग्रहणं क्रियते ।
ग्लुञ्चिग्रहणं न करिष्यते । तेनैव सिद्धं न्यग्लुचद्
न्यग्लोचीत् । इदमिदानीं ग्लुञ्चैरूपं न्यग्लुञ्चीत् ॥

१ एतेन न 'केवलं पाणिनीयलक्षणमेव मान्यम्' इति नियमः । किं तु व्या-
करणान्तरलक्षणमपि 'मान्यमेव' इति सूच्यते ॥

२ आतिदेश्यमानधर्मविरुद्धसाश्रयधर्मप्रयुक्तानासर्गापाठस्य लोत्तिसिद्धस्यास्या-
शाभावदिति भावः । (र. ना.)

अथ ग्लुञ्चिग्रहणं क्रियते ग्लुञ्चिग्रहणं न करिष्यते
तेनैव सिद्धं न्यग्लुञ्चद् न्यग्लुञ्चीत् । इदमिदानीं
ग्लुञ्चेरूपं न्यग्लोञ्चीदिति ॥ जृत्तम्भु० ॥ ५८ ॥

(प्रदीपः) जृत्तम्भु, ॥ ५८ ॥ अन्यतरदिति । अने-
कार्थत्वाद्वातूनामत्र विषयेऽर्थभेदे न प्रयोजक उभयोपादानस्येति
भावः । यत्प्रयोपादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्चेरङि नलोपो न
भवति न्यग्लुञ्चदिति कैश्चिदभ्यधायि । तद्भाष्यविरोधादनाद-
रणीयम् ॥ ५८ ॥

(उद्द्योतः) जृत्तम्भु ॥ ५८ ॥ ग्लुञ्चेः स्तयकारणार्थत्वा-
त्कथं सिद्धिरत आह—अनेकार्थत्वादिति ॥ ५८ ॥

(४२० च्लेश्रिणादेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. ८)

६७७ चिपते पदः ॥ ३ । १ । ६० ॥

(तप्रत्ययनिर्णयाधिकरणम्)
(अनुयोगभाष्यम्)

अयं तद्देशोऽस्त्येवात्मनेपदम्, अस्ति परस्मैप-
दम्, अस्त्येवैकवचनम्, अस्ति बहुवचनम् । कस्येदं
ग्रहणम् ? ।

(उत्तरभाष्यम्)

यः पदेरस्ति ॥ कश्च पदेरस्ति ? । पदिरयमात्म-
नेपदी ॥ चिण् ते ॥ ६० ॥

(४२१ च्लेश्रिणादेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. ९)

६८३ चिण् भावकर्मणोः ॥ ३।१।६६ ॥

(चिण्प्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)
(भाक्षेपभाष्यम्)

चिणिति वर्तमाने पुनश्चिण्प्रहणं किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

नेत्येवं तद्भूद् विध्यर्थमिदम् ॥

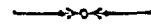
(प्रदीपः) चिण्भाव ॥ ६६ ॥ नेत्येवमिति । प्रेति-
पेषणं तद्भूदित्यर्थः ॥

(भाष्यम्) अथ वा चेत्येवं तद्भूद् नित्यार्थमिदम् ॥

(प्रदीपः) नन्वन प्राप्त्यभावाभेदि नापेक्षिष्यत इत्याह-
अथ वेति ॥

(भाष्यम्) अथ वा चिणिति वर्तमाने पुनश्चिण्-
प्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् चिणेव यथा स्याद् यदन्य
त्प्राप्नोति तन्माभूत् ॥ चिण् भाव० ॥ ६६ ॥

(प्रदीपः) विकल्पोपि पूर्वमेव निषेधेन निवर्तितत्वाच्चापेक्षिष्यत
इत्याह—अथ वेति । तेनोपाश्लेषीति कसो न भवति ॥ ६६ ॥



(४२२ यग्विकरणविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. १०)

६८४ सार्वधातुके यक् ॥ ३ । १ । ६७ ॥

(भावकर्मणोर्वचनव्यवस्थाधिकरणम्)
(भाक्षेपभाष्यम्)

इह पश्यामः 'कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदा-
ह्रियन्ते पच्येते ओदनौ' पच्यन्ते ओदना इति ।
भावे पुनः एकवचनमेव—आस्यते भवता, आस्यते
भवद्भ्याम्, आस्यते भवद्भिरिति । केनैतदेवं
भवति ? ।

(प्रदीपः) सार्वधा ॥ ६७ ॥ इह पश्याम इति ।
वक्ष्यमाणस्य वाक्यार्थस्य दृषिक्रियायां कर्मत्वं यथा पश्य सृगो
धावतीति श्रमकर्तृकायाः सरणक्रियायाः ॥ केनैतदिति ।
इह क्रियाप्रधानमाख्यातम् । सा च क्रिया साध्यरूपत्वाच्चिदृ-
सैभेदा । तदुक्तम्—

'निवृत्तभेदा सर्वैव क्रियाऽऽख्यातेऽभिधीयते ।
श्रुतेरशफ्याभेदानां प्रविभागप्रकल्पनेति ॥

तत्र यथा साधनभेदात्कर्तृकमाभिधायिनि लकारे द्विवचन-
बहुवचने भवतस्तथा भावाभिधायिन्यपि प्रसजतः ॥ अर्थक-
पदवाच्यसाधनसंख्याश्रेय द्विवचनबहुवचने भवत इति पक्ष-
स्तदा पाकौ पाका इत्यत्र न प्राप्तुतः साधनस्य घणा अनभि-
धानादिति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) सार्वधातुके ॥ ६७ ॥ इधेः कर्मणि नियता-
काहुत्वात्तदर्थयति—वक्ष्यमाणस्येति । वाक्यार्थः क्रिया ॥ सा
चेद केनैतदेवं भवतीत्यत्रूपा ॥ सरणं भावनम् । अर्थोद्धत-
भावनानादिक्रोपशान्त्यस्य कर्मत्वमित्यन्वयश्चोक्तम् ॥ ननु भावस्य
क्रियारूपस्य संख्याऽऽधोगात्र द्विवचनादिकं गणियमिति । कर्मणि श्रु

१ भा गोपदमित्यदि भागभेदेन प्रथमादेशरूपम् एकवचनम् परस्मैपदे
योरुच्यते बहुवचनमेव । गोपयाम् । (र. गा.)
२ भा गोपदीर्घो गोपयामेतिप्रथमादेशरूपं बोधयाम् । (र. गा.)
३ "त रथा" इति सूत्रे इति भाष्यम् ।
४ "द्विवचनम्" इति सूत्रोक्त इति भाष्यम् ।
५ चिण् इति सूत्रेन ह्यन्ते । (र. गा.)
६ नन्वनन्तित्वात्तद्भूदिति द्विवचनव्यवस्थादिकव्यवस्थायाः । (र. गा.)
७ नित्यत्वेन । अर्थकपदवाच्यस्य । इतिश्रेयस्येति । (र. गा.)
८ अन्वयः । अन्वयः क्रियारूपस्य । अन्वयः । (र. गा.)
९ अन्वयः । अन्वयः । (र. गा.)
१० अन्वयः । अन्वयः । (र. गा.)

'अप्यन्तवाचनादिप्रयोगभाष्यस्य' इति ऐतदस्यमन्त्रिणिति 'यमादिभ्यश्चान्त-
धातुत्वात्पदोपरभाष्यम्' इति पाठो भवेत् । इति दृष्टव्यम् । पश्यामप्याहु-
पदम् 'अप्यन्तवचनानिवाक्यणोभवत्तरे गत्' इत्यस्य मतेनमात्रात्पदं तथा चोप-
पत्तौ नुभावा इत्यन्तवचनानिवासा भवति यदि कर्मत्वं तदा यमादिभ्यश्चान्त-
धे ना कथा इति सूत्रेनोक्तम् । अन्वयः ये चेतन परस्मैपदोपधातुत्वात् । नृपदन्त-
दाह एव एतत् इत्याह—अप्यन्तवचनं—भाष्येनोक्तं यत् भावनार्थेन तदुच्य-
मानं कर्मत्वं । अर्थे भाष्यः । यद्यपीति पश्यामप्यन्तवचनव्यवस्थायां यथा न मनीषो
मनो मन्वयः शिरोधार्यवचनपदान् कल्पन्तव्यं वा इति भाष्येनोक्तं यत्
भूयस्य कल्पन्तव्यं तदुच्यते कर्मत्वमिति । एतत् सूत्रे भावदीर्घादिक्रिया-
काहं भावस्य दृष्टव्यमित्येवमुक्तं । (र. गा.)

शक्तिशक्तिमतोरभेदोपचाराच्छक्तिमतश्च संख्यायोगाद् द्विवचनादिकं सेत्सतीत्यत आह—इहेति ॥

श्रुतेरिति । साधनादिभेदाद्भिरत्वेऽपि श्रुतेराख्यातशब्दात् प्रविभागकल्पना भेदावयमरूपाऽशक्येत्यर्थः ॥

कथं तर्हि द्विवचनादिकम् । तत्राह—तत्रेति । साधनभेदादिति । साधनभेदकृतभेदारोपादित्यर्थः ॥ अथैकेति । शब्दशक्तिसमाभावदिति भावः ॥ तदा पाकाविति । क्रियारूपस्य स्वतः सङ्ख्यासंबन्धाभावादिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

कर्माऽनेकम्, तस्याऽनेकत्वाद् द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । भावः पुनरेक एव ॥

(प्रदीपः) कर्मानेकमिति । कर्मशक्त्याधारे द्रव्यमनेकम् । शक्तिशक्तिमतोश्च शब्देन भेदो न प्रतिपाद्यत इति शक्त्यभिधायिनाप्याख्यातेनौदनः पच्यत इति शक्तिमद्द्रव्यवाचिन ओदनशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति ॥ भावः पुनरिति । भेदाभावलक्षणमभेदैकत्वं भावस्य । नत्वेकसंख्याऽऽख्यातवाच्यस्य भावस्यास्ति । तस्याद्रव्यधर्मलादसत्त्वभूतत्वाच्चाख्यातवाच्यस्य भावस्य ॥

(उद्घोतः) ननु कर्मपदस्य शक्त्यभिधायित्वाच्छक्तेश्च विभक्तिवाच्याया असत्त्वभूतत्वात्सङ्ख्यायोगाभावेनानेकमित्यनुपपन्नमत आह—कर्मशक्तीति ॥ शब्देनेति । न हि घटस्य शुद्ध इति वद घटस्य कर्मेति प्रयोगोऽस्ति इति भावः । तदेवाह—सामानाधिकरण्यमिति ॥ कर्मादिपदैः शक्तिमद्भेदमापन्नैव शक्तिरुच्यते । अत एव कर्मत्वमिति भावप्रत्ययेन शक्तिरुच्यते, प्रवृत्तिनिमित्तेन व्यक्तेस्तादात्म्यसंबन्धाङ्गीकारादिति तद्वचम् । एवं च कर्मणि विधीयमानाख्यातेनापि तथैव शक्तिरुच्यते इति सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति भावः ॥ ननु भावस्यैकत्वयोगे द्वित्वादियोगोऽपि स्यादत आह—भेदाभावेति । परे त्वस्यैकत्वसंख्या क्रियायामसत्त्वं त्वनारोपितव्यादिसंबन्धाभावमात्रेण । तदेवैकण्येलेवकारेण भाष्ये ध्वनितमित्याहुः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्हि इह द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति पाकौ पाका इति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

आश्रयभेदात् । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति भावस्तस्यै भेदाद् द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति ॥

(प्रदीपः) आश्रयभेदादिति । गुडतिलोदनादीनामाश्रयाणां भेदादाश्रितोऽपि पाको भिद्यते । घनादिभिश्च सत्त्वरूपोऽर्थोऽभिधीयत इति द्रव्यधर्मसंख्याभेदाश्रयो वचनभेदो न विरुध्यत इति भावः ॥

(उद्घोतः) आधारद्रव्याणां भेदेऽपि कुतः पाकाभेदोऽत आह—गुडतिलेति ॥ आश्रितः पाकोऽपीत्यन्वयः ॥ आश्रयभेदात्तत्रापि भेदाध्यवसाय इति भावः ॥ नन्वेवं तिलघपि द्विवचनादि स्यात्, न स्याद्वा कृत्यपीत्यत आह—घनादिभिरिति । तिस्वाच्यस्तु न सत्त्वभूत इति भावः ॥

(दूषणभाष्यम्)

इहापि तर्हि यावन्तस्ते तां क्रियां कुर्वन्ति, सर्वे ते तस्या आश्रयभूता भवन्ति, तद्भेदाद् द्विवचनबहुवचनानि प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । आख्यातवाच्यस्यापि भावस्याश्रयभेदाद्भेदोऽस्तु । ततश्च वचनभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उक्तार्थाज्ञानवन्तशोधमिल्याह—आख्यातेति ॥ वस्तुतः पूर्वभाष्येण कृत्यपि तदनुपस्थाप्यसाधनगताया अपि सङ्ख्याया आरोपेण द्विवचनादीत्युक्तम् । तत्र शङ्का समञ्जसैव ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

एवं तर्हि इदं तावदयं प्रष्टव्यः—‘किमभिसमीक्ष्य तत् प्रयुज्यते=पाकौ पाका इति ।

यदि तावत्पाकविशेषानभिसमीक्ष्य ‘यश्चादनस्य पाकः, यश्च गुडस्य, यश्च तिलानां’ बहवस्ते शब्दाः सरूपाश्च । तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च ॥ तिङ्भिहिते चापि तथा । भावे बहुवचनं श्रूयते । तद्यथा—उष्ट्रासिका आस्यन्ते, हतशायिकाः शय्यन्त इति ॥

अथ कालविशेषानभिसमीक्ष्य ‘यश्चाद्यतनः पाकः, यश्च ह्यस्तनः, यश्च श्वस्तनः’स्तेऽपि बहवः शब्दाः सरूपाश्च । तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च ॥ तिङ्भिहिते चापि तथा भावेऽसारूपादेकशेषो न भवति—आसि आस्यते आसिष्यते इति ॥

(प्रदीपः) पाकविशेषानिति । केचित्पाकशब्दं कर्मसाधनं व्याचक्षते । पक्षव्यविशेषान् गुडादीनित्यर्थः ॥ तत्त्वयुक्तम् । असंज्ञायां कर्मणि घञो दुर्लभत्वात् । तस्मादाश्रयप्रकारादिभेदमिज्ञान् पाकविशेषानित्यत्रायमर्थः ॥ अथवा संज्ञाप्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात्संज्ञायामपि कर्मणि घञ् भवति ॥ उष्ट्रासिका आस्यन्ते इति । अत्राश्रयाणामुष्ट्राणां भेदादनेकप्रकारयुक्तान्यासनानि भिन्नानि तस्मान्नानाधिकरण्याच्चाख्यातवाच्यभावभेदादास्यन्त इति बहुवचनमित्यर्थः । इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि चेदार्थगतिर्भवति । तदयमर्थः—यादृशान्युष्ट्राणामनेकप्रकाराण्यासनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः कियन्त इति ॥ भवद्भिरास्यत इत्यत्राश्रयभेदादाथितभेदैस्य प्रतिपन्नत्वात् प्रयोजनाभावाद्भवो भेदो नोपादत्त इत्येकवचनमेव भवति ।

१ एकत्वसंख्यायाः । (र. ना.)

२ किन्तु घञ् कर्मेति शेषः । (र. ना.)

३ द्रव्यस्य । (र. ना.)

४ ‘संज्ञामहणमनर्थकं च सर्वत्र, सर्वत्र घञो दर्शनात् ॥*॥ इति वार्तिकान्तः,

‘असंज्ञायामपि घञादयो दृश्यन्ते—‘को नवता लामो लब्धः, को नवता दायां दत्तः’ इति’ इति मत्स्यात् ॥

५ ‘तस्मान्म्याच’ इत्युच्यतेत्याख्यातपाठः ॥

६ ‘भेदस्याप्रतिपन्नत्वात्’ ॥

यथा 'ताम्रः पलाशेषु वभूव राग' इति । न च सर्वत्राश्रयभेदा-
दाश्रितभेदस्य प्रतीतिः घटात् पचतीत्यादौ पाकस्याभिज्ञस्यैवा-
यगमात् ॥ केचिच्छ्रासिका आस्यन्त इति कर्मणि लकारमि-
च्छन्ति,—उष्ट्रासिकालक्षणस्य भावस्य कर्मत्वात् । यथा
'गोदोहः सुप्यते' इति ॥ एवं तु विवक्षान्तरे भवत्येवेति भाष्य-
कारेण भावेऽपि लविधाने बहुवचनमुपपादितम् ॥

तेऽपि बहव इति । भिन्नकालत्वादेवेति भावः ॥ तत्र
युक्तमिति । शास्त्रैकशेषे सत्येकस्यानेकार्थाभिधायित्वाद्
अन्तरेण वैकशेषारम्भं सारूपाणामेकस्यैव स्वभावतोऽनेकार्था-
त्वादिति भावः ॥ तिङ्भिहित इति । नह्येकं तिङन्तमनेक-
कालभावप्रत्यायने समर्थं किञ्चिदस्तीति भिन्नकालासनक्रियाप्र-
त्यायनाय भिन्ना एव शब्दाः प्रयुज्यन्त इति भावः ॥

(उद्धोतः) घञोदुर्लभत्वादिति । यो गुडस्येलादिवक्ष-
माणभाष्यविरोधादित्यपि बोध्यम् । यतेनाथचेत्यपि न समञ्जसम् ॥
एवं चाश्रयप्रकाराऽदिकृतभेदानां पाकशब्दादवगतिसंभवेन युक्तं
बहुवचनम् । न तु तिङन्ते तत्कृतभेदानवगमके इति भावः ॥ यत्र
त्विति तत्कृतभेदावगमस्तत्र भवत्येव बहुवचनमित्याह—भाष्ये
तिङ्भिहिते चापीति ॥ ननुष्ट्रासिका इत्यादावाख्यातवाच्ये भावे
कथं भेदावगमोऽत आह—अत्राश्रयणामिति ॥ तस्मान्भाष्येति ।
न एकासने तावत्साम्यसंभवस्तत्प्रतिपादने फलं चेत्यर्थः । तस्सा-
मानाधिकरण्याच्चेति पाठेऽपि भंयमेवार्थः । उपमानोपमेययोः
सामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥ ननु साम्यवाचके वाद्यभावात्कथं
तत्प्रतीतिरत आह—इत्येति ॥ 'परत्र परशब्दः प्रयुक्तः' इति
न्यायादिति भावः ॥ प्रयोजनाभावादिति । प्रकृते तु साम्यप्रती-
त्युपपादनमेव प्रयोजनमिति भावः ॥ यथेति । पलाशरूपाश्रया-
नेकत्वेऽपि राग इत्येकवचनमेवेति भावः ॥ वस्तुतस्तत्रैकजातीयराग-
प्रतिपादानार्थैकवचनमिति बोध्यम् । कि चाश्रयभेदादाश्रितभेदप्रती-
तेरसार्वत्रिकत्वादपि न सा भावास्थयते द्विवचनादित्यामिकेलाह—
न चेति ॥ एवं चासिका इत्यादि क्रियाविशेषणं प्रधानतम् ।
किञ्चनधिकारस्याप्युक्तः स्त्रीत्वस्य सत्त्वेन सामान्ये नपुंसकमित्यस्या-
प्रश्रया न स्त्रीत्वम् । उपमानोद्भवनाभिधान्यासनातीति बोधः ।
बहुत्वावपाण्याच्च नैकवचनमिति बोध्यम् ॥ कर्मणीति । अत्र पक्षे
आरण्यातावयवासादेः परिच्छेदकत्वनिरूपके आसनादौ श्रुतिः ।
परिच्छेदकरूपफलाभयत्वात्कर्मत्वम् । दृष्टान्ते व्याख्याश्रयत्वादि-
परिच्छेदकरत्वं च सादृश्येन ॥ नायं भाष्यार्थ इत्याह—एवं स्विति ।
विवक्षान्तरे ॥ आगेः परिच्छेदवत्त्वात्परुपविवक्षान्तिशेषे ॥ भावेऽपि
छपिभावे यदुपपादितं बहुवचनं भाष्यकारेण, 'तदोपपादितं स्यादिति
शेषः ॥ एवं च 'यथा पाकप्रकारानभिसमीक्ष्य पाकावित्वादिदि-
यचनादि । धवमासनप्रकारानभिसमीक्ष्यास्यन्त इत्यादि भावे बहु-

वचनमिति भाष्यार्थः ॥ आख्यातवाच्येऽसत्त्वं लिङ्गकारका नन्वयित्-
मेव बोध्यम् ॥ भिन्नकालत्वादिति । भिन्नकालार्थवाचकत्वादित्यर्थः ॥
नन्वेकशेषमात्रेणाविद्यमानानेकार्थाभिधानशक्तिः कथमत आह—
अन्तरेण चेति ॥ तिङ्भिहिते चापीत्यादि भाष्ये । तिङन्तार्थे
भावे तथात्वेऽपि कालभेदेन भेदेऽपि असारूपायादेकशेषभावेन न
बहुवचनादीत्यर्थः ॥ तदेवोपपादयति—न ह्येकमिति ॥

अस्ति खल्वपि विशेषः तिङ्भिहितस्य भावस्य
रुदभिहितस्य च । रुदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति ॥
किमिदं द्रव्यवदिति ? द्रव्यं क्रियया समवायं
गच्छति ॥ कं समवायं गच्छति ? । द्रव्यं क्रिया-
भिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति ॥ तद्द्रव्यास्य भावस्य
रुदभिहितस्य भवति 'पाको वर्तते' इति ॥ क्रिया-
वन्न भवति ॥ किमिदं क्रियावदिति ? । क्रिया क्रियया
समवायं न गच्छति—'पचति पठती'ति ॥ तद्द्रव्यास्य
रुदभिहितस्य न भवति—'पाको वर्तते इति ॥

(प्रदीपः) द्रव्यवदिति । द्रव्यत्वेन प्रसिद्धो यो घटा-
दिसदृश्यं भावो भवति । लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धप्रतिपत्त्या ।
तत्र वस्तुत्वलक्षणं यत्रेति द्रव्यलक्षणयोगेऽपि प्रसिद्धप्र-
सिद्धपक्षे उपमानोपमेयभावः ॥ क्रिया क्रियेति ॥ ननु
'भवति पचति' 'पश्य मृगो धावती'ति कर्तृकर्मभावेन क्रिया
क्रियया संबन्ध्यत एव । एवं तर्हि करणादिरूपेण समवायं न
गच्छतीति विवक्षितम् ॥ ननु साध्यत्वात् क्रियायाः कथं क्रिया-
न्तरे प्रति कर्मकर्तृभावः । विषयभेदादेकसाध्यर्थस्य साध्यसा-
धनभावसंबन्धसंभवादोषः ॥ तदुक्तं हरिणा—

तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया ।
सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥
मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता ।
तथा विषयभेदेन सरणस्योपपद्यत ॥ इति

तत्र कर्तृकर्मत्वमाख्यातवाच्यस्य भावस्य न विरुद्धम् । तथा
हि—भवतिक्रियापक्षमेव तस्य कर्तृत्वम् । सर्वश्वार्थः स्वेन
रूपेण भवतीति भवने कर्तृत्वमुपपद्यते । एवं कर्मापि क्रिया-
फलत्वात् प्रधानमिति कर्मत्वमपि तस्योपपद्यते । करणत्वादीनि
तु सर्वोत्तमा गुणभावमन्तरेण नोपपद्यन्त इति प्राधान्येनात्य-
न्तविरोधात्तस्य नोपपद्यन्ते ॥

(उद्धोतः) इतः पर 'भिन्नप्रदवाच्यसाधनादिकृतभेदेन भेदा-
वगमः रुदन्तेऽस्ति, न तिङन्ते' इत्यत्र धीजभूतं तयोर्विषयमाह—
अस्तिरज्जुपीति भाष्ये ॥ ननु लिङ्गसंख्यापचनवित्त्वमेव द्रव्यत्व-
मिति वतिरज्जुपत्रोऽत आह—तथेति । भाष्ये क्रियया समवाया-

१ एवं तिङ्गं विधित्तरूपम् । (र. ना.)

२ 'भेदाः प्रमाणम्' इत्यात्र कथं प्रमाणमिति पादनादिपचनम्,
भेदाः नैवैवम् ॥

३ द्रव्यप्रदीपः ॥

४ 'निजं भवत्येव यथा' इति शेषः ॥

५ 'यत्प्रादुर्भूतं यत्र सर्वनाम भवत्येव ।

द्रव्यमित्युच्यते शोऽर्थो भवेत्तौ विविधम् ॥

मिति । क्रियानिरूपितकर्मादिंशसाप्तमानाधिकरणशक्तिभिः संबन्धं गच्छतिइत्यर्थः ॥ द्रव्यं क्रियाभिनिर्जृप्तौ साधनत्वमित्यस्य कारकशक्तिमत्त्वमित्यर्थः ॥ करणादिरूपेणेति । कृदन्ते 'पाकेन वैरं कृतमि'त्यादौ तथान्वयादिति भावः ॥ ननु साध्यत्वादिति । अस्तिइत्य जनकत्वाऽसंभवादिति भावः ॥

सिद्धात्विति । यन्निरूपितं सिद्धत्वं तमेव प्रति पुनः साध्यत्वं नेत्यन्वयः ॥ एवं चान्यनिरूपितसिद्धत्वेष्वन्यनिरूपितं साध्यत्वं संभवत्येवेति भावः ॥ तथा विषयेति । तथा सति विषयभेदेनेत्यर्थः ॥

क्रियाफलत्वादिति । अर्शभाषया तद्वत्त्वादित्यर्थः ॥ तस्य । आख्यातवाच्यभावस्य ॥ अन्ययत्त्वदृष्टे विषयेऽन्यतराऽकाङ्क्षयैव ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ करणत्वेनान्वयसत्त्वेपि स्वघटितपदवाच्य- क्रियायां तत्त्वाभाव एवेति बोध्यम् ॥ गुणभावमिति । इदं चि- न्त्यम् । कर्मणः क्रियाफलाश्रयत्वादि च कर्तुः क्रियाश्रयत्वादि च प्राधान्यवत् करणस्यापि स्वभाषाराव्यवधानेन फलोत्पादकतयाऽन्यकारकापेक्षया प्राधान्यमस्त्येव । न हि कर्तृकर्मणोः प्राधान्यमेवा- श्रयणीयं नेतरस्येदृशमित्यत्र मानमिति तस्मात्स्वभावत एव तदन्वया- भाव इति बोध्यम् ॥ एवं च करणत्वोद्देश्यत्वावधित्वैरन्वयित्वेन कृदभिहितो भावो द्रव्ययमैव, तिङ्भिहितस्तु तद्विरुद्ध एवेति बोध्यम् ॥

(विशेषान्तरभाष्यम्)

अस्ति खल्वपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य, तिङ्भिहितस्य च—तिङ्भिहितेन भावेन कालपुरु- षोपग्रहा व्यज्यन्ते, कृदभिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते ॥

(प्रदीपः) कालेति । पुरुषशब्देन तदर्थः प्रत्य- क्पराम् भावश्चेत्यते । उपग्रहोऽनेकप्रकारः सार्धपरार्थ- लादिकः ॥

(उद्घोतः) अस्यैवार्थस्य सापकं वैषम्यान्तरं दर्शयति— कालपुरुषेत्यादि । असत्त्वभूताया एवेतत्संभव इति भावः ॥ प्रत्यक्त्वंमुत्तमे, पराक्त्वं मध्यमे, प्रत्यक्त्वं स्वगतत्वम् पराक्त्वं संबोध्यगतत्वम् । युष्मदसम्बन्धितरेकेणापि मध्यमोत्तमाभ्यां तद्भेदः । सार्धत्वपरार्थत्वादिकमपि बोधविषय इति भावः ॥

(विशेषान्तरभाष्यम्)

अस्ति खल्वपि विशेषः—तिङ्भिहितस्य भावस्य, कृदभिहितस्य च—तिङ्भिहितो भावः कर्त्रा सं- प्र- युज्यते, कृदभिहितः पुनर्न संप्रयुज्यते ॥

यावता किञ्चिच्च सामान्यं कश्चिच्च विशेषः ॥ युक्तं यद्यमपि विशेषः स्याद्—लिङ्गकृतः संख्याकृतश्च ॥

(प्रदीपः) कृदभिहित इति । ननु कृदभिहितस्यापि भावस्य भवति कर्त्रा योगः । यथा 'ब्राह्मणानां प्रादुर्भाव' इति ॥ तत्राहुः—एकपदवाच्येन कर्त्रा न युज्यते यथा पच-

तीति कर्ता वाच्यो, नैवं पाक इति । शुद्धस्यैव भावस्य प्रत्याय- नात् । अथ वा घञादिभिः सिद्धरूपता भावस्याभिधीयत इति- तेन रूपेण कर्त्रा योगाभावो धातुरूपप्रतिपाद्यया तु साध्य- तथा कर्त्रा योगो भवति ॥ अथचोपलक्षणभावेन भावः कर्त्रा युज्यते कृत्सु पाक इति । तिङ्सु तु पचतीति साध्यमान- तथा प्राधान्येन । तत्र कृत्सु प्राधान्येन कर्त्रा योगो नास्ती- त्ययमत्रार्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये कर्त्रा संप्रयुज्यत इति । तिङ्न्तवाच्यो भावो नियमेन कर्त्राकाङ्क्षः, कृदुपपत्तिस्तु न तथा । न हि पाको राग इत्युक्ते कस्मेति नियमेन कर्त्राकाङ्क्षा दृश्यते । नापि तस्य नियमेन प्रयोगो दृश्यते । इदमेव ध्वनयितुं संप्रेत्युपसर्गद्वयोपादानमित्यर्थो मम भाति ॥ यतश्च क्रियात्वं सामान्यमुभयत्रापि । साध्यत्वसिद्धत्व- कृतश्च पूर्वोक्तो विशेषो दृश्यते ॥ तथायमपि, यत्तिङ्भ्यस्य भावस्य लिङ्गवाक्षसाधनकृतसङ्ख्याययोग्यता, कृदर्थस्य तु तद्योग्यतेति भा- ष्यार्थः ॥ ब्राह्मणानामिति कर्तारि पथी ॥ एकपदेति । इयं व्याख्या भाष्याननुगुणा ॥ पाचक इति कृदन्ते तस्यैव सत्त्वात् । न च तत्र न कृदभिहितो भावः । पचतीत्यत्रापि न तिङ्भिहितो भाव इति तुल्यम् ॥ उपलक्षणभावेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । अत्रापि पक्षे भाष्यस्वरसन्धित्व एव पाकादिशब्दोपक्रमेणैव भाष्यस्य प्रवृत्तेः ॥

(भाष्येभाष्यम्)

इदं विचार्यते—भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थो वा स्युः, विकरणार्था वेति ॥ कथं च सार्वधातु- कार्थो स्युः कथं वा विकरणार्थाः ? । भावकर्मवा- च्चिनि सार्वधातुके यक् भवति, कर्तृवाचिनि सार्व- धातुके शक् भवतीति सार्वधातुकार्थाः । भावकर्म- णोर्यक् भवति सार्वधातुके, कर्तारि शक् भवति सार्वधातुके इति विकरणार्थाः ॥

(प्रदीपः) इदं विचार्यते इति । विचरति नानागच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते नानात्वं नीयत इत्यर्थः । इहान्वयव्यति- रेकाश्रया शास्त्रीया पदावयवानामावापोद्धारिकव्यवृत्ता । तौ चान्वयव्यतिरेकावेकतरस्यापि न व्यवतिष्ठेते । सार्वधातुकम- न्तरेणापि कर्त्रावयवमाद् । यथा गच्छ आमम्, अशाथि भवता, अकारि कट इति । तथा विकरणाभावेऽपि कर्त्रावयव- गतिरस्ति—लविषीष्ट क्षेत्रमिति । उभयाभावव्यति—अजा- गर्भवानिति ॥ क्वचित्तुभयसंनिधौ कर्त्रावयवगतिः पचति पच्यत इति । तत्र निश्चयाभावाद्द्विचारः क्रियते—कः पक्ष आश्रीय- माणः शार्त्वं न विरुणद्धीति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये सार्वधातुकार्थो इत्यत्र सार्वधातुकपदं तिङ्पलक्षकम् । नानापक्षोत्थितो वीजमाद्—द्वेहेति । शास्त्रीयार्थ- वत्ता पदावयवानामावापोद्धारिकी अन्वयव्यतिरेकाश्रयेत्यन्वयः । आवापः, प्रक्षेपः, अपनय उद्धाररस्तकृता । अत एव भाष्यकारः

(उद्घोतः) ननु लुकि तदभावात् कोऽभिदध्याद् अत आह—लोपद्वारेणेति ॥ कर्त्रभीति पाठः । कर्त्राद्यभीति पाठे आदिशब्दार्थश्चिन्त्यः ॥

(सार्वधातुकार्यसाधकभाष्यम्)

यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा नैवोत्पद्यन्ते कस्तत्र भावकर्मकर्तृनभिधास्यति । क्व च नैवोत्पद्यन्ते ? । लिङ्घितोः ॥ तस्मान्नैव शक्यं वक्तुं 'न लेनाप्यभिधानं भवतीति । भवति चेदभिहिते विकरणाभाव इत्येव ॥

(प्रदीपः) यस्मिंस्तर्हि ॥ ततश्च विकरणानुत्पादाद्भादेशस्यासाधुत्वप्रसङ्गे विधानसामर्थ्याद्भासाधुत्वे भावाद्यर्थावगतिर्न स्यात् कर्तारि कृदिति वचनात्कर्तार्येण लकारः स्यादित्यर्थः ॥ भवति चेदिति । ततश्च विकरणार्थेषुपपन्न एवेति भावः ॥

(उद्घोतः) लादेशस्येति । लस्य कापि प्रयोगाभावादेव मुक्तम् ॥ विधानेति । लिङ्घितोर्विधानसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये तस्मान्नैवमिति । लः कर्मण इत्येतदित्यर्थः ॥ तस्मान्नैवमिति पाठान्तरम् ॥ ततः किं तत्राह—शक्यं नेति । यदुक्तं न लेनाप्यभिधानं भवतीति तदुक्तं शक्यमित्यर्थः ॥ भवति चेदिति । लेनाभिधानं भवति चेदिकरणार्थस्वपक्षे अभिहिते विकरणानामनापत्तौ तच्छास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥ तदाह—ततश्चेति ॥

(विकरणार्थसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हिदं स्यात्—यदा भावकर्मणोर्लः, तदा कर्तारि विकरणाः । यदा कर्तारि लः, तदा भावकर्मणोर्विकरणाः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि ॥ प्रकारान्तरेण विकरणार्थैलपक्षं समर्थयते । यथा ग्रामं गच्छतीति गमिक्रियायाः कर्तृकर्मणी साधने । तत्र कर्तारि लकारः कर्मणि द्वितीया । तथात्राप्येकस्मिन्नर्थे सार्वधातुकमपरस्मिन्विकरणो भविष्यतीति भावः ॥

(सार्वधातुकार्यवादिभादिभाष्यम्)

इदमस्य यद्येव स्वाभाविकम्, अथापि वाचनिकम् "प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः" इति । न चास्ति संभवो यदेकस्याः प्रकृतेर्द्वयोर्नानार्थयोरुत्पत्सहायीभावः स्यात् । एवं च कृत्वा एकपक्षीभूतमेवेदं भवति सार्वधातुकार्य एवेति ॥

(प्रदीपः) इदमस्येति । अयमर्थः—यत्र पदद्वयवाच्ये कर्तृकर्मणी साधने तत्र विरोधाभावात्तन्निवन्धनः कार्यमेवो युक्तः । एकस्मिन्पदे विरुद्धार्थोर्विकरणसार्वधातुकयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने साहायकाभावात्परस्परानुपकारादप्रयोग एव स्यात् । तथा हि पचतीति क्रियाविशिष्टः कर्ताभिधीयते ।

पचते इति क्रियाविशिष्टं कर्म । न त्वेकेन साधनद्वयं क्रियाविशिष्टं प्रतिपादयितुं शक्यते ॥ एकपक्षीभूतमिति । एक एव पक्षः सार्वधातुकार्याः कर्मादय इत्यर्थः । पूर्वमेदापेक्षश्च च्विप्रत्ययनिर्देशः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एवं तर्हीत्यादिनोक्तं विकरणार्थत्वं दूषयति—इदमस्येति । इदं प्रकृतीत्यादि ॥ अस्य आचार्यस्य ॥ स्वाभाविकं लोकव्युत्पत्तिरिदम् ॥ वाचनिकं व्याकरणान्तर इव ॥ प्रत्ययार्थं सहेति । प्रतीयमानार्थं सह ॥ ब्रूतः एकोपस्थितिविषयी कुरुतः । लोके तथैव व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ नानार्थयोर्भिन्नार्थयोः ॥ सहायीभावः सहायत्वम् ॥ अयं भावः—पचन्नित्यादौ "प्रत्ययार्थः प्रधानमि"त्युत्पत्तौ रीत्यादयोरपि प्रत्ययार्थयोः प्राधान्ये एकत्र विशेषणतयान्वितप्रकृतेरपरत्र तथा संवन्धो व्युत्पत्तिविरुद्धः तदर्थानालिङ्घितप्रत्ययार्थभानमप्युक्तव्युत्पत्तिविरुद्धमित्यर्थं पक्षोऽसंगत इति भावः ॥ विशिष्टार्थप्रतिपादने साहायकाभावादिति । प्रकृतेरिति शेषः ॥ परस्परिति । प्रकृतिप्रत्ययोरित्यर्थः ॥ पचतीति । आख्याते कारकविशिष्टक्रियाप्राधान्यादिदं चिन्त्यम् । भाष्यं तु पचन् पचमान इत्याद्यभिप्रायकतया नेयम् ॥ कैयटे पचतीत्याद्यपि पचन्नित्यादेरपलक्षणं वा । सहायीभाव इत्यत्र च्विस्तु उभयत्र तस्यासहायत्वात्तुपपन्नः ॥ केचित्तु क्रियाविशिष्ट इत्यस्य क्रियासहित इत्यर्थः । कर्तृविशेषणिका कर्मविशेषणिका चेति यावत् ॥ एकेन चोभयविशेषणिका क्रिया न प्रतिपादयितुं शक्येति भाष्यार्थमाहुः । तच्चिन्त्यम् ॥ न त्वेकेनेति । धातुनेत्यर्थः ॥ अत्र केचिद् । सुपामिव तिङामपि कर्तादिद्योतकत्वमेव । भाष्यमत्रापि सुद्योक्तमेवेत्याहुः । निरूपितं चैतद्विस्तरेण मञ्जूपायामाख्यातवादे ॥

(सार्वधातुकार्यपक्षदूषणस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्* भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्या इति चेदेकद्विच बहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वाद्* इति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः ।

(१८५४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुपां तिङां च संख्या चैवार्थाः कर्मादयश्च ॥

(१८५५ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

१ 'युगवद्गुणवर्धमानः' ॥

२ 'प्यार' ल' ल' ल' ल' ल' ल' । (र. ना.)

३ 'क्रिया विशिष्टा भवेति बहुव्रीहिना क्रियामात्रस्यानुपपत्तयेन चर्त' ॥

समस्तमिति तु दापिमयाना विद्यानाः । क्रियेत्यादि—प्रापिमयानामपि दापिमय इति पाठ्यामपि रत्नम् । (र. ना.)

(१८५६ चार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ नियमः प्रकृतेषु वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः ॥ के च प्रकृताः ? एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥

(प्रदीपः) प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः । कर्मोद्यर्थान्तरनिर्देशान्तु न प्रत्ययनियमः प्रमाणसिद्धः । तत्रैकवचनमेवेत्येवमेकत्वादिरर्थो नियम्यते । न तु प्रत्यय इति तत्स्यार्थान्तरमपि कर्मोद्यि न विरुध्यते ॥

अथ वेति । कर्मोद्यर्थविधानसामर्थ्यान्तुल्यजातीयसंख्या-पेक्ष एव नियम इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये प्रसिद्धो नियमस्तत्रेति । तत्र अर्थ-विषये ॥ यतः शुभां तिडां चार्थद्वयं दृश्यतेऽतः प्रत्ययनियमासंभवा-दिति भावः ॥ नियम इत्यर्थः इति । प्रत्ययनियम इत्यर्थः ॥

(१८५७ यग्विधिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तृ-
र्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तृर्युप-संख्यानं कर्तव्यम् । पठ्यते ओदनः स्वयमेव । पठ्यते विद्या स्वयमेव ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

(१८५८ शपोबलीयस्त्वप्रतिपादकं चार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधाद्धि शपो बली-
यस्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वं प्राप्नोति । शपोवकाशः—पचति पठति । यकोव-काशः—पच्यते ओदनो देवदत्तेन, पठ्यते विद्या देवदत्तेनेति । इहोभयं प्राप्नोति—पच्यते ओदनः स्वयमेव, पठ्यते विद्या स्वयमेवेति । परत्वात् शप् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कर्मकर्तरीति । कर्मवदित्यतिदेशेन स्वाश्र-यस्य कार्यस्वावाधानात्कर्त्राश्रयविकरणप्राप्तौ ब्रुवनम् ॥ विप्रति-षेधादिति । यदा शास्त्रातिदेशपक्षस्तदा शपो बलीयस्त्वम् । कार्योतिदेशे तु यक एव बलीयस्त्वम् ॥

(उद्द्योतः) ननु कर्मवद्भावादेव यक् सिद्धोऽत आह—कर्मवदिति । स्वाश्रयस्य कार्यत्वेति । परत्वेन बलवत् इत्यर्थः । अतिदेशस्त्वात्नपदादिविधानेन चरितार्थ इति भावः ॥ बलीय-स्त्वमिति । कर्मवदिति यज्ञस्य परत्वादिति शेषः ॥ वस्तुतः का-

यांतिदेशोप्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इति प्रत्यय-लक्षणघृशोक्तरीत्या भाष्यं समञ्जसमेव ॥

(१८५९ कर्मकर्तरीयग्विधिवार्तिकवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते—“चिण्भाव-कर्मणोः” । ततः “सार्वधातुके यक् भावकर्मणोः” । ततः “कर्तरि” । कर्तरि च यक् भवति, भावकर्मणोः ।

(योगविभागदूषणभाष्यम्)

यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि यक् भवति । एवं भावेपि कर्तरि यग् प्राप्नोति—

“पति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि” ।

“नास्य किं चिद्भुजति रोग” इति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

द्वितीयो योगविभागः करिष्यते—“चिण् भावे” । ततः “कर्मणि” कर्मणि च चिण् भवतीति । ततः “सार्वधातुके यक्” । सार्वधातुके यक् भवति भावे कर्मणि च । ततः “कर्तरि” कर्तरि च यग् भवति । कर्म-णीत्यनुवर्तते । भाव इति निवृत्तम् ॥ ततः “शप्” । शप् च भवति कर्तरीत्येव । कर्मणीति निवृत्तम् ॥

(यगुपसंख्यानवादिभाष्यम्)

एवमप्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

(१८६० उपसंख्यानहेतुवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधाद्धि इयनो बली-
यस्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधाद्धि इयनो बलीयस्त्वं प्राप्नोति । इयनोवकाशः—दीव्यति सीव्यतीति । यकोवकाशः—पच्यते ओदनो देवदत्तेन, पठ्यते विद्या देवदत्तेनेति । इहोभयं प्राप्नोति—दीव्यते स्वय-मेव सीव्यते स्वयमेवेति । परत्वात् इयन् प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—एवमप्युपसंख्यानं कर्तव्यमिति । कर्मकर्तृर्युपसंख्यानमिल्लेखः ॥ परत्वात् इयन्निति । इयन्यकोः स्तरे विशेषः ।

(उपसंख्यानवैयर्थ्यभाष्यम्)

ननु चैतदपि योगविभागेनैव सिद्धम् ।

(प्रदीपः) ननु चैतदिति । सर्वा प्राप्तिर्योगविभागेन याधिष्यत इति भावः ॥

(उद्द्योतः) सर्वा प्राप्तिरिति । भाष्यसामान्यचिन्तयेति भावः ॥

(उपसंख्यानसार्थवयभाष्यम्)

न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगवि-भागेन शक्या निवारयितुम् ॥ कुत एतत् ? । “अ-

नन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा” इति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा श्यन् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) परा प्राप्तिरिति । परत्वाद् वलीयस्त्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्येऽप्रतिषिद्धेति । अवाधितेऽल्लर्थः ॥

(उपसंख्यानवैयर्थ्यभाष्यम्)

ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधेत ॥

(प्रदीपः) ननु चेयमिति । योगविभागप्राप्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन बाधिका भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उपसंख्यानसार्थक्यभाष्यम्)

नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

(प्रदीपः) नोत्सहत् इति । न्याय्यविप्रतिषेधाश्रयणस्य युक्तत्वाद् दुर्बलो योगविभागप्राप्तिक इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नोत्सहते प्रतिषिद्धेति । अनन्तरस्येति न्यायेन तद्विषयादीनां कृता सती तां बाधितुं नोत्सहत् इत्यर्थः । तद्युत्पादयति—न्यायेति । परविप्रतिषेधेऽर्थः । पूर्वविप्रतिषेधकल्पनेन मानमिति भावः ॥

(उपसंख्यानवैयर्थ्यभाष्यम्)

एवं तर्हि शवादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । शप् च यका बाध्यते । तत्र दिवादिभ्यो यग्विषये शबेव नास्ति कुतः श्यन्नादयः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् । “कर्तरि शवि”ति ॥

(आदेशत्वानुपपत्तिभाष्यम्)

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

(आदेशत्वोपपादकभाष्यम्)

दिवादिभ्यः इत्येवा पञ्चमी शविति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति ॥

(आदेशत्वानुपपत्तिभाष्यम्)

प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ॥

(आदेशत्वोपपादकभाष्यम्)

नायं प्रत्ययविधिः, विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

(उपसंख्यानवैयर्थ्यभाष्यम्)

अथ वा भावकर्मणोरित्यननुवृत्त्यैव सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्यको भावाय । इह “सार्धधातुके यगि”ति अन्तरेण भावकर्मणोरित्यनुवृत्तिं सिद्धम् । सोयमेवं

सिद्धे सति यद्भावकर्मग्रहणमनुवर्तयति तस्येतत्प्रयोजनं कर्मकर्तर्यपि यग् यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) इहेति । सार्धधातुके यग् भवतीति सामान्योक्तावपि कर्तरी शवाद्यपवादविधानाद्भावकर्मणोरेव यग् भविष्यतीति भावकर्मणुवृत्तिरधिको यत्न इति कर्मकर्तर्यपि यग् भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु कर्तर्यपि यग् प्राप्तेः कथं सिद्धमत आह—सार्धधात्विति ॥ कर्मकर्तर्यपीति । पच्यते स्वयमेवेत्यादौ शवादीनाधिात्वेति भावः ॥

(१८६१ योगविभागान्तरवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ कर्तरीति च योगविभागः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधावचनाय ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्तरीति च योगविभागः कर्तव्यः । श्यनः पूर्वविप्रतिषेधं मा वोचमिति ।

(प्रदीपः) अत्रापि व्याख्याने योगविभागः कर्तव्य एवेत्याह—कर्तरीति चेति । अन्यथा भावकर्मणुवृत्तिर्याच्छप एवानन्तरस्य बाधः स्याद् न तु श्यन्नादीनाम् । योगविभागेन तु तेषां बाध्यन्ते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधं मा वोचमिति । अनेन पूर्वविप्रतिषेधोऽपूर्ववचनसाध्य इति सूचयति ॥

(उपसंख्यानवैयर्थ्ययुक्त्यन्तरभाष्यम्)

अथ वा कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यक् भविष्यति ॥

(युक्त्यनुपपत्तिभाष्यम्)

अस्त्यन्यत् कर्मवद्भाववचने प्रयोजनम् । किम् ? । आत्मनेपदं यथा स्यात् ॥

(युक्त्यनुपपत्तिभाष्यम्)

वचनादात्मनेपदं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । कर्तरिकर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तरीति योगविभागात् । तत्र च कर्मग्रहणानुवर्तनादन्तरेणाप्यतिदेशमात्मनेपदं भविष्यतीत्यर्थः ॥

(युक्त्यनुपपत्तिभाष्यम्)

चिण् तर्हि यथा स्यात् ॥

(सामर्थ्योपपत्तिभाष्यम्)

चिणपि वचनाद्भवति ॥

(प्रदीपः) चिणपीति । चिण्ग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणमधिकविधानार्थमिति कर्मकर्तर्यपि चिण् भविष्यतीत्यर्थः ॥

(सामर्थ्यानुपपत्तिभाष्यम्)

चिण्वद्भावस्तर्हि यथा स्यात् ॥

(सामर्थ्योपपत्तिभाष्यम्)

नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति ॥ तत्र कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद् यक् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नैकमिति । अन्यथा स्यसिचसीयुल्लि-
त्रैव कर्मणा तुल्यक्रिये कर्तरीति वाच्यं स्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये कर्मवद्भाववचनसामर्थ्यादिति । तत्साम-
र्थ्यादनन्तरस्येति न्यायो नाश्रीयते किंतु वाच्यसामान्यचिन्तै-
वेति भावः ॥ ७० ॥

(उपसंख्यानवैयर्थ्ययुक्त्यन्तरभाष्यम्)

अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'कर्मकर्तरि यद्ग-
भवति' इति । यदयं "न दुहस्नुनमां यक्चिणौ" इति
यक्चिणोः प्रतिषेधं शास्ति ॥ सार्वधातुके ॥ ६७ ॥

(४२३ इयन्विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. ११)
६८८ यसोऽनुपसर्गात् ॥ ३।१।७१ ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

अनुपसर्गादिति किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

आयस्यति प्रयस्यति ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अनुपसर्गादिति शक्यमकर्तुम् ॥

कथमायस्यति प्रयस्यतीति ? ॥

"संयसश्च" इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—
"संपूर्वादेव यसः, नान्यपूर्वात्" इति ॥ यसोऽनुप-
सर्गात् ॥ ७१ ॥

(उद्द्योतः) यसोऽनुप ॥ ७१ ॥ इदं विकल्पेन इयन्विधा-
यकम् ॥ संपूर्वादेव यस इति । सोपसर्गविषयो नियम इति भावः ॥
यैत्रेयैवं नियमे केवलात् स्यादित्यपास्तम् तदाह—नान्यपूर्वा-
दिति ॥ ७१ ॥

(४२४ श्रमविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. १२)

६९५ रुधादिभ्यः श्रम् ॥ ३ । १ । ७८ ॥

(शित्वप्रयोजनाधिकरणम्)

(भाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थः शकारः ? ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

सार्वधातुकार्थः । 'शित्वसार्वधातुकम्' इति सार्व-
धातुकसंज्ञा । 'सार्वधातुकमपिद्' इति डित्त्वम् ।
डित्तीति गुणप्रतिषेधो यथा स्याद्—भिनत्ति छिन-
त्तीति ॥

(प्रदीपः) रुधादि ॥ ७८ ॥ भिनत्तीति । भिश्च-
स्वात्सज्ञानिबन्धनो गुणो मा भूदिति शित्वं कृतमित्यर्थः ॥

१ पृथक्करणे वाच्यविरोधनिन्ता भिचरति । (र. ना.)

२ नियमस्य विरोधविषयत्वेन । (र. ना.)

३ यथादिगिरी पाठ इत्यर्थः । (र. ना.)

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्थधातुकयोर-
ङ्गस्य गुण उच्यते । यस्माच्च प्रत्ययविधित्वादि
प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति । यस्माच्च प्रत्ययविधि-
न तत् प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतो न तस्मा-
त्प्रत्ययविधिः ॥

(प्रदीपः) यस्माच्चैति । भिद्शब्दादित्यर्थः । तस्यै-
रुधादित्वात् न तु तदवयवाद् भिश्चब्दात् प्रत्ययविधानम् ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आर्धधातुकसंज्ञा मा भू-
दिति । किं च स्यात् ? । बलादिलक्षण इद् प्रसज्येत ।

(प्रयोजनान्तरनिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । बलादेरार्धधातुक-
स्याङ्गस्येदुच्यते । यस्माच्च प्रत्ययविधिः तदादिप्रत्यये
परतोऽङ्गसंज्ञं भवति । यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिः न
तत् प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्
प्रत्ययविधिः ।

(उद्द्योतः) रुधादिभ्यः ॥ ७८ ॥ भाष्ये आर्धधातुकस्या-
ङ्गस्येति अङ्गसंज्ञानिमित्तस्यार्धधातुकस्येत्यर्थः ॥

(उत्तरभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१८६२ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ श्रमि शित्करणं प्वादिह्रस्वार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) श्रमि शित्करणं क्रियते । प्वादिह्रस्वा-
र्थम् । प्वादीनां शिति इहस्त्वं यथा स्यात्—पृणति
मृणतीति ॥

(प्रदीपः) पृणतीति । पृ मृ इति कयादिषु पठितौ
ताभ्यां व्यत्ययेन श्रमप्रत्ययः ॥

(उद्द्योतः) पृत्रोः कयादित्वात्तयोः श्रम् दुर्लभोऽत आह—
व्यत्ययेनेति ॥

(१८६३ समाधाननिरासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा धात्वन्त्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । धात्व-
न्त्यत्वात् । धात्वन्तरे पृणिमृणी ॥

(प्रदीपः) धात्वन्तरमिति । तौदादिकावित्यर्थः ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

यत्तर्हि न धात्वन्तरं, 'यत्र भूम्यां वृणसे' ॥

(प्रदीपः) वृणस इति । वृवरणे इति कयादिस्तसां-
ह्यत्ययेन श्रमधात्तौ ॥

(उद्द्योतः) इति त्रयादिरिति । कैव्यादिक इति वा पठः ॥

४ कयादिशब्दस्य लक्षणं कयादिकपरत्वसम्भवे पाठान्तरकल्पनमनुचित-
मिति वयम् । (र. ना.)

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

नैष श्रम् । श्रं पवैतद्भ्रस्वत्वम् ॥

(प्रदीपः) श्र इति । छान्दसमिति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यदि श्रो ह्रस्वत्वम्, खरो न सिध्यति—वृणसे= 'अहुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीति' एष खरो न प्राप्नोति । तस्माच्छ्लेषः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

यदि श्रम् "श्रसोरल्लोपः" प्रसज्येत ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

उपधाया इति वर्तते । अनुपधात्वान्न भविष्यति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

न शक्यमुपधाया इति विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । अङ्कः अङ्गन्तीति । तस्माच्छ्ल पवैतद् ह्रस्वत्वम् ॥

(प्रदीपः) अङ्क इति । श्रान्नलोप इत्यस्यासिद्ध-
वदत्राभादित्यसिद्धत्वादकारस्योपधात्वाभावः ॥(उद्घोतः) ननु श्रान्नलोप उपधात्वं सुलभमत आह—
असिद्धत्वादिति ॥

(स्वरानुपपत्तिभाष्यम्)

यद्येवम् । स्वरः कथम् ।

(प्रदीपः) प्रमिणीमीति । मीनो मीनातेर्निगम
इति ह्रस्वः । मियोऽपित्वेन ङित्वे सतीत्वम् ॥(उद्घोतः) भाष्ये पित्वं वक्तव्यमिति । एवं च तेनानुदात्तत्वं
सिद्धमित्यर्थः ॥

(१८६४ स्वरोपपादकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ बहुलं पित्सार्वधातुकं छन्दसि ॥*॥

(भाष्यम्) सार्वधातुकस्य छन्दसि बहुलं पित्वं व-
क्तव्यम् । पितश्चैवापित्वं दृश्यते । अपितश्च पित्वम् ।
पितस्तावदपित्वम्—“मातरं प्रमिणीमि जनि-
त्रीम्” । अपितश्च पित्वम्—“शृणोत ग्रावाणः” ।

(गौरवभाष्यम्)

तत्तर्हि श्रो ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् ।

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । उपगायन्तु
मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इत्येवमर्थम् ।

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

विशेषणार्थं तर्हि ॥ क विशेषणार्थेनार्थः ॥ “श्रा-

न्नलोप” इति । “नान्नलोप” इतीयत्युच्यमाने यज्ञानां
यज्ञानामित्यत्रापि प्रसज्येत ॥

(प्रयोजनान्तरबाधकभाष्यम्)

दीर्घत्वे कृते न भविष्यति ॥

(प्रयोजनान्तरसाधकभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नान्नलोप
इति । किमत्र कर्तव्यम्? परत्वान्नलोपः स्यात् ।
तस्माच्च शकारः कर्तव्यः ॥(प्रदीपः) परत्वादिति । यत्तु सुपि चेति दीर्घत्वम्,
तत् सन्निपातलक्षणपरिभाषावशाच्च प्रवर्तते । यत्वन्यत्रोक्तं
नासि दीर्घात्परत्वात् सुपि चेति भवितव्यमिति तत्सन्नि-
पातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयेणेति न विरोधः ॥(उद्घोतः) अनित्यत्वाश्रयेणेति । ननु तत्सन्निपाते
तत्परिभाषायाः कष्टायेत्यादिनिर्देशैरनित्यत्वावश्यकत्वेन नाम्निपये-
ऽपि तत्त्वमाश्लिष्य शः प्रत्याख्येय इति चेत् । नलोपविधायकेऽज्ञावयव-
श्रमः परस्य नस्य लोप इत्यर्थेऽनेमित्तिकतयान्तरङ्गत्वेन सुपिचैवस्य
परनिमित्तकतया बहिरङ्गत्वेन तस्यासिद्धतया नलोपप्राप्तेरित्याशयात् ॥
भाष्ये परत्वादित्यन्तरङ्गत्वस्याप्युपलक्षणम् । किं च सुपि चैवतो
नामीति नित्यं विशेषाभावेपि शास्त्रप्राप्तेः सत्त्वात् ॥ ध्वनितं चेद-
मायादय इति सूत्रे । इको झलितञ्च च भाष्ये इति वदन्ति ॥७८॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि शकारे इह कस्मान्न भवति?
विश्रानां प्रश्नानामिति ।

(समाधानभाष्यम्)

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ रुधा-
दिभ्यः ॥ ७८ ॥(प्रदीपः) लक्षणेति । लक्षणिकस्यानुनीयमानरूपत्वात्
प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादिति भावः ॥ ७८ ॥(४२५ तनादिगणे उविकरणविधिसूत्रम् ॥ ३ ॥ ११४ आ. १३)
६९६ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ३११७९ ॥

(कृञ्ग्रहणप्रत्याख्यानाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं करोतेः पृथग्रहणं क्रियते, न 'तनादिभ्य'
इत्येवोच्येत ? ।

(समाधानभाष्यम्)

अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि मा भूवन्निति ।
कानि ? । अनुनासिकलोपादीनि ॥

१ आत्मलयेत्यर्थः । (र. ना.)

२ "नासि" इति दीर्घत्वे कृते 'नाप्' इति उपदेशमायात्तं भविष्यति"
इति पदमक्षरी ॥३ 'अनोऽम्' इति सूत्रमाप्यमानात्पेन 'कटाप' इत्यन्यं तानान्तापेक्षया 'सुपि
च' इति दीर्घत्वियम एव संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वावश्यकत्वेन पूर्व दीर्घमनुदात्तमि-
तस्य पूर्वनासिकीभ्योऽप्यनित्यत्वेन शब्द-प्राप्तमिति गणनेः नन्वेतेषां पदमक्षरी ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

दैवैरक्ताः किंशुकाः । अनुनासिकाभावादेवानुनासिकलोपो न भविष्यति ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि तनादिकार्यं मा भूत् "तनादिभ्यस्तथासोः" इति ॥

(प्रयोजनान्तरनिरासभाष्यम्)

ननु च भवत्येवात्र "ह्रस्वादङ्गादि"ति ॥

(प्रयोजनान्तरसाधकभाष्यम्)

तेनैव यथा स्याद्, अनेन मा भूदिति ॥

(उद्घोतः) तनादिङ्क् ॥ ७९ ॥ भाष्ये अनेन माभूदिति । अन्यथा तस्यासिद्धत्वादनेनैव स्यादिति भावः ॥

(प्रयोजनान्तरवाधकभाष्यम्)

कः पुनरत्र विशेषः-तेन वा सति, अनेन वा ? ।

(प्रयोजनान्तरसाधकभाष्यम्)

तेन सति सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वङ्गावः सिद्धो भवति । अनेन पुनः सति चिण्वङ्गावो न स्यात् ॥

(प्रयोजनान्तरवाधकभाष्यम्)

अनेनापि सति सिद्धश्चिण्वङ्गावः । कथम् ? । विभाषा लुक् । यदा न लुक्, तदा सिञ्जलोपः । तत्र सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वङ्गावो वा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तनादि ॥ ७९ ॥ विभाषालुगिति ।

ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन लुका ह्रस्वादङ्गादिति लोपो वाच्यत इति कथं लुगभावपक्षे लोपः स्यात् । नैष दोषः । यत्र पक्षे लुक् प्रवर्तते तत्रासौ लोपस्य वाधकः । न त्वप्रवर्तमानः ॥ ७९ ॥

(उद्घोतः) ननु येननेति । न च ह्रस्वादङ्गादिलसा-

सिद्धत्वात्कथं तेन येननाप्राप्तिन्यायः । तनादिपाठञ्ज विकरणार्थः स्यात् विकल्पोऽपि तनादौ चरितार्थ इति वाच्यम् । असिद्धत्वेपि र्दिदं न स्यात्तदा स्यादेव ह्रस्वादङ्गादिलस्य प्राप्तिरित्याशयात् ॥ यदुत्सर्गमध्वतौ विकल्पवैयर्थ्यम्, स उत्सर्गाऽपवादाभावेऽपि न प्रवर्ततेऽन्यञ्च प्रवर्तते पत्युत्तराशयः ॥

तनादित्वात्कञः सिद्धं, सिञ्जलोपे च न दुष्यति ।

चिण्वङ्गावे न दोषः स्यात्, सोपि प्रोक्तो विभाषया ॥ तनादिकृञ्भ्यः ॥ ७९ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये सोपि प्रोक्त इति । लुक् चिण्वङ्गावश्चेत्यर्थः ॥ एवं च यदे कृञ्महर्णं प्रत्याख्यातम् । एतेन कृञ्महर्णं गणकार्यानि स्यत्वशापनार्थम् । तेन न विश्वसेदित्यादि सिद्धिरित्यपास्तम् ॥ न विश्वसेदित्यापसाधेव ॥ ७९ ॥

(४२६ उविकरणविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ आ. १४)

७९७ धिन्विकृण्वोरच ॥ ३।१।८७ ॥

(अत्वविधियोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कायमकारः श्रूयते ? ।

(उत्तरभाष्यम्)

न कचिच्छ्रूयते । लोपोस्य भविष्यति="अतो लोप आर्धघातुके" इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि न कचिच्छ्रूयते किमर्थमयमुच्यते । न 'लोपः' इत्येवोच्येत ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । लोपे सति गुणः प्रसज्येत । अत्वे पुनः सति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भविष्यति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

ननु च लोपेऽपि सति "न घातुलोप आर्धघातुके" इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(उद्घोतः) धिन्विकृण्वयोः ॥ ८० ॥ भाष्ये ननु च लोपे सति न धात्विति । सनुच्चयविषये एकसमभिव्याहृतस्यापरसमभिव्याहृतार्थाधीनत्वप्रतीतेरनुभवसिद्धतया द्विवचनेऽचीतिवत्तद्भावभावितामात्रेणार्धघातुकनिमित्तो लोपस्तद्भावभाविता च समकालोपत्तावपि अन्यव्यतिरेकाभ्यां संनियोगक्षिप्तानां सप्रवृत्तेर्निर्द्वैतेश्चेति भावः ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

आर्धघातुकनिमित्ते लोपे स प्रतिषेधः । न चैष आर्धघातुकनिमित्तो लोपः ॥ अपि च प्रत्याख्यायते खल्वपि स योगः । तस्मिन्प्रत्याख्यायते गुणः स्यादेव । तस्मादत्वं वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) धिन्वि ॥ ८० ॥ आर्धघातुकनिमित्त इति । धातुलोप इति बहुमीत्याश्रयणादिति भावः ॥ न चैष इति । सन्नियोगक्षिप्तत्वामित्तिमित्तिभावाऽप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) सन्नियोगेति । ननु तादृशविषये परनिमित्तत्वाभावेऽपि केवलनिमित्तत्वाभावे मानाभावः । जीरदानोऽदाहरणत्वमिति वदतो वाक्यकारस्य तद्भावभावितामात्रेणैव निमित्तत्वनिवेश्येष्टत्वाच्चेति चेन्न । पूर्वकालवर्तिदुद्ध्या विषयीकृतस्यैव निमित्तत्वमित्याशयात् ॥ भाष्ये अपि च प्रत्याख्यायत इति । अनेन सप्रमतापेक्षया प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति ध्वनितम् ॥ यतन्मूलकमेव पठ्यते यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति ॥ ८० ॥

१ दैवरक्ता इति । किंशुकेषु रक्तत्वं न मत्प्रत्ययसामान्यम् । किन्तु दैवकृतमेव लारलिकमेव यथा तथैव कृमि शत्रुनाशिकप्रयणात्प्रत्ययस्य सति । सिद्धत्वेनैव न लोपविधाऽनुनासिकप्रयणामावाप्येति भावः ॥

२ 'ह्रस्वादङ्गात्' इत्यस्य ॥

३ 'तनादिभ्यस्य घातो' इत्यनेनेत्यर्थः ॥

४ 'तनादिभ्यस्तथासो' इति ॥

(नकारोच्चारणप्रत्याख्यानाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं नुमनुषक्तयोर्धिन्विकृण्वयोर्ग्रहणं क्रियते, न 'धिविकृण्वयोः' इत्येवोच्येत ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

'धिविकृण्वयोः' इतीयत्युच्यमाने अत्वे कृते अनिष्टे देशे नुम् प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) अत्वे कृत इति । अकारात्परः स्यादित्यर्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्यम्—नुम् क्रियताम्, अत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाच्चुमागमः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

अन्तरङ्गमत्वम् । कान्तरङ्गात् ? । प्रत्ययोत्पत्ति-संनियोगेनात्वमुच्यते । उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्यया-वाश्रित्याङ्गस्य नुमागमः ॥

(प्रदीपः) उत्पन्ने प्रत्यये इति । नुमविधावङ्गाधिकारादिति भावः ॥ ८० ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नुमप्यन्तरङ्गः । कथम् ? । वक्ष्यत्येतत् *नुम्बिधा-
नुपदेशिवद्भवनं प्रत्ययविध्यर्थम्* इति । उभयोर-
न्तरङ्गयोः परत्वाच्चुमागमः । तस्माद् 'धिविकृण्वयो-
रिति' वक्तव्यम् ॥ धिन्विकृण्वयोः ॥ ८० ॥

(४२७ श्राविकरणस्य शानजादेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ४ भा. १५)

७०० हलः श्रः शानज्झौ ॥ ३ । १ । ८३ ॥

(शानचि शकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थः शकारः ? ।

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

'शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञा,
"सार्वधातुकमपिद्" इति छित्त्वम् 'क्विति' इति गुण-
प्रतिषेधो यथास्याद्—रुपाण पुपाणेति ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१८६५ शानचि शकारवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्राविकारस्य शित्करणानर्थक्यं
स्थानिवत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्राविकारस्य शित्करणमनर्थकम् ।
किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् । शितोयमादेशः
स्थानिवद्भावात् शिद्धविष्यति ॥

(१८६६ शानचि शकारस्य प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्थवत्तु ज्ञापकं सार्वधातुकादेशो
अनुबन्धास्थानिवत्त्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवत्तु श्राविकारस्य शित्करणम् ।
कोर्थः ? । ज्ञापनार्थः । किं ज्ञाप्यते ? । एतच्च ज्ञाप-
यत्याचार्यः—'सार्वधातुकादेशो अनुबन्धान् स्थानि-
वद्भवन्ति' इति ॥

(उद्धोतः) हलः श्रः शा ॥ ८३ ॥ भाष्ये ज्ञापनार्थ इति ।
ज्ञापनरूपोर्थः प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(प्रयोजनप्रश्नभाष्यम् ॥)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ।

(१८६७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं हि तातडोरपित्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेः पित्त्वं न प्रतिषेध्यम् । पितोयमा-
देशः स्थानिवद्भावात्पित्त्वात् । 'सार्वधातुकादेशो
अनुबन्धान् स्थानिवद्भवन्तीति नायं पित्त्वविष्यति ॥

तातडि च डकारो नोच्चार्यो भवति । पितोय-
मादेशः स्थानिवद्भावात्पित्त्वात् स्यात् । 'सार्वधातुका-
देशो अनुबन्धान् स्थानिवद्भवन्तीति नायं पित्त्व-
विष्यति' ॥

(उद्धोतः) हेः पित्त्वं नेति । अपिद्ग्रहणं न कार्यमित्यर्थः ।
शङ्कते—पितोऽयमिति ॥ उँत्तरयति—सार्वधातुकादेश इति ।

(१८६८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तवादिषु चाङ्गित्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तवादिषु च ङित्वं न प्रतिषेध्यम् ।
शृणोत प्रावाणः । ङित् इमे आदेशा स्थानिवद्भा-
वान्ङितः स्युः । सार्वधातुकादेशोनुबन्धान् स्थानि-
वद्भवन्तीति नेमे ङितो भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) हलः श्रः शा ॥ ८३ ॥ तवादिष्विति ।

१ एतद्भाष्ये धरस्वरात्सेन 'वहपेधे संशयिषेधे च वहिरद्भवं रुदन्मेव कन्वते
इति "संशयकृमहिरद्भवं शयिऽनाभयनाए" इति नामिशोभित्वाङ्ग तादृक्
शुभीनिर्दिष्टायां ॥

२ काशीरूप्यपिठोस्तु 'सायत्तार्थम्' इति उद्धृतम् ॥

३ आश्रयात्पिठेभ्योऽपि भाष्ये श्रद्धापरत्वेनोच्चारितं नामिधेन । (ट. ना.)

४ 'ज्ञापनकर्म' दर्शयन् श्रावितयधनागमे मातानापतिं दर्शयति— इत्येते-
विभक्तम् ॥ इति दाधिनयाः ॥

५ 'श्रावितेन पचनेन तानापतिं परिहरति—' इत्येवोचितम् ॥ इति तु
दाधिनयाः ॥

तसनसनधनाश्चेति शुभोत्तेलेवमादौ ये त्रिटां ङितामादेशा विधीयन्ते ते तत्रादयः ।

(उद्द्योतः) तत्रादिषु च ङित्वं न प्रतिषेधमिति भाष्ये ङित्वप्रतिषेधाय पितृत्वं न कार्यमिति भावः । तत्रादिष्विति निर्धारणे सप्तमी ॥ न च स्थानिवद्भावप्रयुक्तङित्वधारणेऽपि स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकार्त्वात्सार्वधातुकमपिदिति ङित्वप्रतिषेधाय पितृत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । एतदाशयेनैव क्रियन्ते न्यास एवेति वक्ष्यत इत्यदोपात् । हेरिपितृत्वमुदास्यतेः स्थान आन्तरम्यात्प्राप्तस्यानुदात्तहेर्वाणार्थमावश्यकमिति तातडोऽपि ङित्वमन्यादेशार्थमावश्यकमिति तत्रावः ॥

(१८६९ ज्ञापनदूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तस्य दोषो म्रिप आदेशो पिद-
भावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो म्रिप आदेशो पितोऽभावः । अन्धिनवमकरवम् । पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात् पिङ्गवति । 'सार्वधातुकादेशो अनुबन्धान न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पितृत्वात् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते—'म्रिप आदेशः' इति । 'तिप्-सिम्भिमामादेशा इति वक्तव्यम्' । वेद वेत्थ ॥

(१८७० दूषणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ विदेर्वसोः शिच्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विदेरुत्तरस्य वसोः शिच्वं वक्तव्यम् । शितोयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छिङ्गवति । 'सार्वधातुकादेशोऽनुबन्धान न स्थानिवद्भवन्तीति नायं शिच्वस्यात् ॥

(१८७१ दूषणपरिहारवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ कित्करणाद्वा सिङ्गम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा अवश्यमत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थः ककारोऽनुबन्धः कर्तव्यः । क सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः ? । "वसोः संप्रसारणम्" इति । तेनैव यत्नेन गुणो न भविष्यति ॥ अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः, सन्ति च प्रयोजनानि ॥ समा दोषा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थेनेन ज्ञापकेन ।

(उद्द्योतः) अवश्यमत्रेति । उकार इत्संज्ञकत्वेपि सामान्यग्रहणार्थो वा तदनुबन्धपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थो वेति सन्देहः स्यादिति ॥ तस्मान्नार्थोऽनेनेति । न च वक्ष्यमाणेति डीवापत्तिरुदादेशत्वेन टित्वादिषु वाच्यम् । सत्यभिधाने तत्राज्ञादिपाठाच्छापसिद्धेः ॥ एतेनेदं शिच्वं क्वचित्स्थानिवत्त्वेनानुबन्धकार्याभावस्य ज्ञापकमित्यपास्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं यानि प्रयोजनानि ।

(समाधानभाष्यम्)

तानि क्रियन्ते न्यास एव ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि भवेत् पितृकरणसामर्थ्यात् पितृकृतं स्यात् ङित्करणसामर्थ्याद् ङित्कृतम् । यत्तु खलु पिति ङित्कृतं प्राप्नोति ङिति च पितृकृतम् । केन तत्र स्यात् । तस्माद्भक्तव्यं पित्र ङित्भवति ङित्च पित्र भवतीति ।

(प्रदीपः) एवमपीति । पितृत्वनिमित्तमनुदात्तत्वं भवदुभ्रूताङ्गवामितीडागमश्च ङित्वनिमित्तश्च गुणवृद्धिप्रतिषेध इत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) भाष्य एवमपीत्यस्य केन तत्र स्यादित्यनेनान्वयः ॥ पिति ङित्कृतमिति । अवेदित्यादौ लङ्प्रतिपः पितृत्वादानुदात्तत्वमस्तु । स्थानिवद्भावेन ङित्वाद्गुणनिषेधश्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ आदेशविधौ विशिष्टस्थाननुवादात् ङित्वाद्यतिदेशेऽनद्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेः । ङिति पितृकृतमित्यस्योदाहरणमाह—यूतादिति । अत्रानुदात्तत्वं ह्युव ईडिति ईडागमश्चापायौ ॥ ८३ ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि—'सार्वधातुकं ङित्भवति, पित्र' एवं तान्वृत्तितो ङित्वं प्रतिषिद्धम् । ततः—'असंयोगाच्छिद् किङ्गवति ङित्च पित्र भवती'ति । एवं ङितः पितृत्वं प्रतिषिद्धम् ॥ हलः श्रः ॥ ८३ ॥

(प्रदीपः) पिङ्गेति । अपिदिति प्रसज्यप्रतिषेध आर्थीयते । पिङ्गवन् ङित् भवतीत्यर्थः । योगविभागाच्च यावती सार्वधातुकस्य ङित्वप्राप्तिः सर्वोसौ निषिध्यते ॥ असंयोगादिति । अत्र ङिदपिदिति वर्तते । तेन ङित्गवन् पित्र भवतीति तातडः स्थानिवद्भावप्राप्तं पितृत्वं निषिध्यते ॥ ८३ ॥

(४२८ आधिकरणस्य शायजादेशनिधिसूत्रम् ॥ ३११४ आ. १६)

७०१ छन्दसि शायजपि ॥ ३११८४ ॥

(१८७२ अहोरात्रयविविधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शायच् छन्दसि सर्वत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) शायच् छन्दसि सर्वत्रेति वक्तव्यम् ॥ क सर्वत्र ? । हौं वाहौ च किं प्रयोजनम् ? । महीरस्कभायद्, यो अस्कभायद् उद्गृभायत उन्मथायतेत्येवमर्थम् ॥ छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

(प्रदीपः) छन्दसि ॥ ८४ ॥ अस्कभायदिति । स्कन्धुः सौत्रो धातुः, लडि तिप्, श्रः शायच्, अडागमः ॥ ८४ ॥

(उद्द्योतः) छन्दसि शाय ॥ ८४ ॥ अडागम इति । छुड्छुड्छुड्दिवति ॥ ८४ ॥

(४२९ छन्दसि व्यत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।४ आ. १७)

७०२ व्यत्ययो बहुलम् ॥ ३।१।८५ ॥

(१८७३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ योगविभागः ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः कर्तव्यः—“व्यत्ययः” । व्यत्ययो भवति स्यादीनामिति । आण्डा शुष्णस्य भेदति । भिनत्तीत्येवं प्राप्ते । स च न मरति । न म्रियत इति प्राप्ते ॥ ततो “बहुलम्” । बहुलं छन्दसि विषये सर्वं विधयो भवन्तीति । सुपां व्यत्ययः, तिङां व्यत्ययः, वर्णव्यत्ययः, लिङ्गव्यत्ययः, पुरुषव्यत्ययः, कालव्यत्ययः, आत्मनेपदव्यत्ययः, परस्मैपदव्यत्यय इति ॥ सुपां व्यत्ययः—युक्ता मातासीद्दुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्ययः—चपालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्ययः—त्रिष्टुभोजः शुभित-मुग्रवीरम् । शुभितमिति प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्ययः—मधोस्तृप्ता इवास्तते । मधुन इति प्राप्ते ॥ पुरुषव्यत्ययः—अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते ॥ कालव्यत्ययः—श्वोश्रीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । आधातायष्टेति प्राप्ते ॥ आत्मनेपदव्यत्ययः—ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्ययः—प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ॥

सुप्तिङ्प्रग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्ररूपेणां सोपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ व्यत्ययो ॥ ८५ ॥

(उद्घोतः) व्यत्ययो ॥ ८५ ॥ भाष्ये स्यादीनामिति । सतासिप्रवृत्तीनामित्यर्थः ॥ मधुन इति प्राप्ते इति । अमृतक्षीरान्यतरवाचि नित्यनपुंसकामिप्रायमिदम् ॥ उपग्रहः । लदेशव्यत्ययं सार्धत्वादि । इह तत्प्रतीतिनिमित्ते परस्मैपदात्मनेपदे उपग्रहशब्देन लक्षणयोच्यते ॥ ८५ ॥

(४३० अङ्गविधिसूत्रम् ॥ ३।१।४ आ. १८)

७०३ लिङ्ग्याशिष्यङ् ॥ ३।१।८६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अयमाक्षिपि अङ्गं विधीयते । तस्य किं प्रयोजनम् ? ।

(१८७४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आशिष्यङः प्रयोजनं स्यागा-
गमिवचिविद्वयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्या—उपस्थेयं वृषभं तुप्रियाणाम् । स्या ॥ गा—अञ्जसा सत्यमुपगोयम् । गा ॥ गमि—यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् । गमि ॥ वचि—मन्त्रं वोचे-माश्रये । वचि ॥ विदि—विदेयमेनां मनसि प्रवि-ष्टाम् । विदि ॥

(उद्घोतः) लिङ्ग्याशि ॥ ८६ ॥ गास्योरङ्गभावे अतो येय इति न स्यात् ॥

(१८७५ अङ्गविधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शक्तिरुहोश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शक्तिरुहोश्चेति वक्तव्यम् । शक्तेमत्त्वा समिधं [सौधया धियः] । अस्रवन्ती मारुहेमा-स्वस्तये ।

(१८७६ अङ्गविधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ दृशेरक् पितरं च दृशेयं मातरं च
दृशेयम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दृशेरक्वक्तव्यः । पितरं च दृशेयं मा-तरं च दृशेयमित्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) लिङ्ग्याशि ॥ ८६ ॥ दृशेरगिति । अङ्गि गुणः स्यात् ॥

(उद्घोतः) अङ्गिगुण इति । ऋदृशोऽङ्गीत्यनेनेति भावः ॥

(आडागमनिष्पाक्षेपभाष्यम्)

इह उपस्थेयामेत्यत्र आडापि वक्तव्यः । न ह्यङ्गैव सिध्यति ॥

(प्रदीपः) उपस्थेयामेति । स्या लिङ् मस् याबुद् अङ् आकारलोपः सलोपश्च । अतो येय इति इय् । मस्या-डागमः कार्योन्वया यलोपे सति उपस्थेमेति स्यात् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचितेभाष्यप्रदीपे

तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थमाहिकम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आडापीति । मस्येति शेषः ॥ आकारलोप इति । अडागमित्वातो लोप इति चैत्यालोपः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । सार्वधातुक्तत्वात् सलोपः, आर्ध-

१ एतद्विद्वयः “वृषीदुष्यदङ्गमि वा” (४४१९) मन्त्रभाष्ये मनु-
रभ्यो । तस्मात् तत्र न मन्त्रोक्तयोर् अङ्गयोः ॥

२ अतो ‘वर्धः’ इ’ इह कित्तुर्धो भाष्येण । ‘किन्तमे न्यास मन्त्र’ “दिष्ट वा-
शिष्य” इति “दिष्टवाशो सिद्धेयः” इति प्रत्ययान्तेन वक्तव्यत्वेन

पाठः सिद्धातिप्रथमः । तत्र हि पूर्ववर्धोत्थामाम पूर्ववर्धिमन्त्रात्प्राप्तं
निर्दिशति ॥

३ ‘दिष्ट’ इति पूर्ववर्धोत्थामाम् ।

४ ‘दिष्ट’ इति पूर्ववर्धोत्थामाम् । इत्येतेऽपि हेतवः ॥

धातुकत्वादेत्वम् । तत्रोभयलिङ्गत्वात् सिद्धम् ॥
लिङ्ग्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणा
महाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे
पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये आर्धधातुकत्वादेत्वमिति । चान्यस्य
संयोगादेरित्यनेन ॥ अङ्मावोऽपि छान्दसत्वादिति बोध्यम् ॥ उभय-
लिङ्गत्वादिति । छन्दस्युभयथेलनेनोभयसंशकत्वादित्यर्थः ॥ ८६ ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनगोशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थमाहिकम् ॥

(४३१ कर्मवद्भावसूत्रम् ॥ ३ । १ । ५ आ. १ सू.)

७०४ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः

॥ ३ । १ । ८७ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

वत्करणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) कर्मवत्कर्मणा ॥ ८७ ॥ वत्करणमिति ।
विनापि वतिना परार्थे शब्दप्रयोगात्तदर्थलाभ इति भावः ॥

(उद्द्योतः) कर्मवत् ॥ ८७ ॥ तेन तुल्यमिति वतिः ।
उपमेये प्रथमादर्शनात् ॥ कर्मणेति परिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं
कृत्रिभ्रवात्सामर्थ्याच्च ॥ तुल्यक्रिय इत्येतावतैव क्रियया तुल्यत्वस्य
लाभात् ॥ हि अक्रियया क्रियातुल्या भवति ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वाश्रयमपि यथा स्याद् भिद्यते कुसुलेनेति ।
अकर्मकाणां भावे लो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) स्वाश्रयमपीति । असति वत्करणे कर्तुः
कर्मसंज्ञा विज्ञायेत । ततश्चाकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावे लो न
स्यात् । वत्करणे तु सति कर्मकार्याणि कर्तुरतिदिश्यन्ते न तु
स्वाश्रयं कार्यं निवार्यत इति भावे लः सिद्धो भवतीति लादेशेन
कर्तुरनभिधानात् तृतीया भवति भिद्यते कुसुलेनेति । न चास-
त्यपि वत्करणे लान्तस्य कर्तेति वक्ष्यमाणेन भावे लः सिध्यति ।
यस्माद्भावे लविधिर्लान्तस्य कार्यमिति स्वाश्रयनिवारणं स्यादेव ॥

(उद्द्योतः) ननु वक्ष्यलाभे स्वाश्रयमपि भविष्यतीत्यत
आह—असतीति । तदभावे तद्गाम एव न भवतीति भावः ॥
संज्ञेति । अधिशीष्टिदि वदिति भावः ॥ अकर्मकव्यपदेशा-
भावादिति । पतञ्जलाख्यकर्मसंज्ञकान्दवित्यमेव सकर्मकत्वमिति
भावः ॥ ननु भावे ले कर्तारि वा ले को विधेयोऽत आह—लादे-
शेनेति ॥ तृतीया भवतीति । कर्तारि लादेशे तु सा दुर्लभेति
भावः ॥ न चासत्यपीति । लान्तवाच्यः कर्ता कर्मत्वर्थं मात्रा शङ्का ।
ततश्च यावत्कर्तारि न लस्यावत्कर्मसंज्ञाभावादकर्मकत्वेन भावे
लेऽपि तिजनीत्यर्थः ॥ लान्तस्य वार्थं कर्तव्ये कर्ता कर्मत्वर्थं मत्वोत्तर-

यति—यस्मादिति । ततश्च भावे लेऽपि कर्तव्ये कर्तुः कर्मत्व-
स्यात् । ततश्चाकर्मकत्वाभावानु भावे लो न स्यादिति भावः ॥ लः
कर्मणीति विधेर्विबध्युत्तरीत्या साधुत्वान्वाख्यापकत्वाच्चान्तकार्यत्व-
बोध्यम् ॥ वस्तुतो ल्वाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वेन नेदं वतेः प्रयोज-
नम् । नमते दण्ड श्लाघादौ शप्सिद्धिस्तु मुख्यं प्रयोजनं वक्ष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कर्मणेति किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) कर्मणेति किमिति । धातुवाच्या क्रिया
कर्तुःकर्मणोरेव समवेता तत्र कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रियः
कर्ता न संभवतीति कर्मस्यैव क्रियाऽऽश्रियस्य इति भावः ॥

(उद्द्योतः) धातुवाच्येति । प्रत्यासत्त्या धातुवाच्यक्रिया-
पेक्षयैव तुल्यक्रियत्वस्य ग्रहणमिति भावः ॥

(भाष्यम्)

करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियः कर्ता यः स कर्म-
घन्मा भूत् । साध्वसिद्धिञ्चनन्ति, साधु स्थाली प-
चतीति ॥

(प्रदीपः) साध्वसिद्धिञ्चनन्तीति । ननु करणादि-
व्यापारो धातुना नाभिधीयते, यदा त्वभिधीयते तदा तेषां
कर्तृत्वमेव न तु करणादिरूपता । न च कर्तृकर्मव्यतिरेकेण
कारकान्तराश्रयणं क्रियाया उपपद्यते । नैप दोषः । यद्यपि
करणादिव्यापारो धातुवाच्यो न भवति तथापि स्वव्यापारं
कुर्वन्ति करणादीनि प्रधानक्रियां साधयन्ति । तत्रावश्यं तुल्य-
क्रियत्वं कर्तुराश्रयितुमवस्थान्तरमपेक्षणीयम् । अवस्थान्तर-
युक्तक्रियया तुल्यक्रियः कर्तेति । ततश्च कर्मावस्थावत्करणाद्य-
वस्था अथ्याश्रीयेरन् प्रधानव्यापारश्च कर्तृकर्मणोरेव स्थितो न
लवान्तरव्यापारोऽपि, तस्य सर्वत्रैव कारके व्यवस्थानात् । यद्यपि
स्वव्यापारे कर्तृत्वं तस्य, तथापि प्रधानक्रियापेक्षलब्ध-
करणादिव्यपदेशवस्तुव्यवस्थितक्रियातुल्यत्वग्रहणनिवारणाय क-
र्मणेति कर्तव्यमेव । यद्यपि करणादिव्यापारस्य धातुवाच्यत्वं
नास्ति तथापीह सूत्रे धातुवाच्यत्वस्य शब्देनानाश्रयणाद्गु-
सद्भावाश्रयेण प्रसक्तः स्यादेव ॥ साधु स्थाली पचतीति ।
स्थाल्या अधिकरणत्वे यादृशी धारणसंभवादिहृपा क्रिया
तादृश्येव कर्तृत्वेपीति स्यात्कर्तृत्वम् ॥

(उद्द्योतः) प्रत्यासत्तिमाश्रित्य शङ्कते—नन्विति ॥ कार-
कान्तराश्रयणमिति । कारकान्तराश्रयस्त्वेनाश्रयणमित्यर्थः ॥
व्याश्रिन्यायाश्रयेणोत्तरयति—नैपदोष इति ॥ स्वव्यापारमिति ।
स्वव्यापारवैशं विना क्रियासाधकत्वायोगादिति भावः ॥ तत्रा-
वश्यमिति । एकावस्थायां मेदनिबन्धनतुल्यत्वासांगवादिति भावः ।
करणाद्यवस्था अपीति । व्याश्रिन्यायादिति भावः ॥ प्रधान-
व्यापारः धात्वर्थव्यापारः ॥ कर्तृत्वमिति । आश्रयतामाश्रित्यर्थः ।
तन्निरूपितकरणत्वाभावात्प्रतिपादनपरं चैतत् । प्रधानक्रियापेक्षो
लब्धः करणादिव्यपदेशो येन वस्तुना तत्र व्यवस्थिता या क्रिया

तत्तुल्यत्वग्रहणनिवारणायैत्यर्थः । यदि तु लक्ष्यानुरोधात्प्रत्यासत्तया धातुवाच्यक्रिययैव तुल्यक्रियत्वं विवक्ष्यते ॥ प्रत्यासत्तिस्तु यस्य धातोर्थकम् तत्रत्यक्रियया तस्यैव धातोः कर्ता यदि तुल्यक्रिय इति वक्ष्यमाणार्थेलाभार्थमावश्यकौ, तदा नेदं प्रयोजनम् । अतो यत्र कर्मणि क्रियाकृतविशेषस्तदर्थमिति प्रयोजनान्तरं वक्ष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तुल्यक्रिय इति किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) तुल्यक्रिय इति किमर्थमिति । कर्मणेति तृतीया तुल्यशब्दाध्याहारेण व्याख्यास्यते । तुल्यक्रियत्वाच्च कर्तुस्तुल्यत्वमिति प्रश्नः । अथवा क्रियमाणेपि तुल्यक्रियग्रहणेऽतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ननु कर्मकर्त्रोः साधनयोरत्यन्तभेदात्कथं तुल्यत्वमत आह—तुल्यक्रियत्वाच्चेति ॥ अतिप्रसङ्ग इति प्रश्न इति । इति व्युत्पादयितुं प्रश्न इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

पचत्योदनं देवदत्तः ॥

(प्रदीपः) पचत्योदनमिति । सहायैपि तृतीया विज्ञायेत । तेन कर्मणा सह यः कर्ता प्रतिपाद्यत इति भावः । अकर्मकनिवृत्त्यर्था कर्मश्रुतिः स्यादास्तै शेत इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तुल्यक्रिय इत्यप्युच्यमानेन प्राप्नोति । अत्रापि हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता ।

(प्रदीपः) अत्रापीति । तुल्यशब्दस्य साधारणवचनत्वात् कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चात्र क्रियाया इति भावः ।

(उद्घोतः) साधारणेति । यथा पतौ तुल्यधनवित्यनेत्यर्थः ॥ कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चेति । जन्यत्वेनोभयोः साधारणी क्रियेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न तुल्यक्रियग्रहणेन समानक्रियत्वमभिधीयते । किं तर्हि । यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेषु तद्वृत्तिक्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि । स कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीति ।

(प्रदीपः) समानक्रियत्वमिति । साधारणक्रियत्वमित्यर्थः । एतच्च तुल्यक्रियग्रहणादेव लभ्यते । अन्यथा कर्मवत्कर्मणेत्येव नृयात् ॥ यस्मिन्निति । सादृश्यवाची तुल्यशब्द आश्रयत इत्यर्थः ॥ कर्तृभूत इति । च्चेर्विकल्पेन विधानाद्भ्रान्ताभावः । कर्तरे संपन्न इत्यर्थः । अथ वा भ्रान्तावित्यस्याध्याप्येति णिञो विकल्पनाद्रूपमेतत् । तेन कर्तृत्वं प्राप्त इत्यर्थः । वृत्तिविषये कर्तृशब्दः कर्तृत्वे वर्तते । कर्तृकर्मावस्थाभेदाच्च एकस्या अपि क्रियाया भेदाश्रयं सादृश्यमुपपद्यते ॥ कर्मणेति । कर्मस्थया क्रियेत्यर्थः । साध्यसाधनयोरत्यन्तभेदात् तुल्यत्वात्संभवात् कर्मस्था क्रिया कर्मशब्देनोच्यते । भवति हि तादृश्यास्तच्छब्दं यथा मन्त्राः क्रोशन्तीति । तत्र पचत्योदनमित्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदात्सादृश्याभावत्कर्मवद्भावभावः । लयते केदारः स्वयमेवेत्यत्र तु केदारस्य

द्विधाभवनलक्षणा कर्मावस्थायां यादृशी क्रिया तादृश्येव कर्तृवस्थायामपीति भवति कर्मवद्भावः ॥

(उद्घोतः) समानशब्दे सादृशवाचकत्वस्यापि सत्त्वादाह—साधारणेति ॥ एतच्चेति । किंतर्हीत्यादि चेत्यर्थः । सादृश्यवचनतुल्यशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वाच्चेति बोध्यम् ॥ इत्येवेति । सहायैतु कर्तृक्रियाया एकक्रियाजनकत्वरूपसाहित्यत्वात्मेव त्वदुक्तायैलाभादिति भावः ॥ त्विप्रत्यये कर्तृशब्दे रीह स्यादत आह—च्चेरिति । ननु च्चेरभावे 'अकर्तारि कर्तारि भूते' इत्येवोचितं प्रकृतिविकृतिभाजप्रतीतये अत आह—अथ वेति ॥ भाष्ये यथा कर्मणीति पूर्वान्वयि ॥ ननु विकृति द्विधाभवनरूपायाः क्रियाया एकत्वात्कथं भेदनिवन्धनसादृश्योपपत्तिरिति आह—कर्तृकर्मैति । तत्तत्संज्ञाभारूपावस्थाभेदादाश्रयस्य भेदावसाये तन्मूलकः क्रियाया भेदावसाव इति सादृश्योपपत्तिरिति भावः ॥ लक्षणायां हेतुमाह—साध्येति । साध्या क्रिया, साधनं कारकम् ॥ व्यापारयोरिति । व्यापारशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तद्भात्वर्थस्वरूपं सादृश्यं न विवक्षितं किं तु सामर्थ्याद्वान्तरसादृश्यमेव विवक्षितमिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये कर्ता कर्मवदिति । कर्तारि शक्तिव्यत्योऽनुवृत्तस्य कर्तारित्यस्य प्रथमया विपरिणाम इति भावः ॥

(१८७७ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्मवदकर्मकस्य कर्ता ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवन्मा भूत् । भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिनत्तीति ।

(प्रदीपः) भिद्यमान इति । पात्राणामपि द्विधा भवनं कुसूलस्यापीति प्राप्नोति कर्मवद्भावः ॥

(उद्घोतः) पात्राणामपीति । एवं च भिदेः कर्मसु पात्रेषु या क्रिया सा तत्कर्तारि कुसूलेपीति भावः ॥

(१८७८ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ तथा कर्मदृष्टश्चेत्समानधातौ ॥*॥

(भाष्यम्) तथा कर्मदृष्टश्चेत्समानधाताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—पचत्योदनं देवदत्तः । राध्यत्योदनः स्वयमेवेति ॥

(प्रदीपः) कर्मदृष्ट इति । समान एकस्मिन् धातौ कर्ता कर्मत्वेन यदि दृष्टो भवति तदा कर्मवद्भावः, यदा त्वय्यस्मिन् धातौ कर्मोन्मास्मिन्ध कर्ता तदा मा भूत्, कर्मवद्भाव इत्यर्थः ॥ पचत्योदनमिति । ओदनस्य कर्मत्वे यादृशी क्रिया विकृति-लक्षणा तादृश्येव कर्तृत्वेपि राध्यतेर्विकृतिवचनत्वात् । न चास्य वाच्यद्वयस्य युगपत्प्रयोगः । कर्मस्थक्रियातुल्यत्वप्रतिपादनाय तु वाच्यद्वयोपन्यासः । अन्यथा समानधातावपि व्याख्यातृभिः कथं तुल्यक्रियत्वं प्रदर्शयते ? । यथेवं लुनातौ केदारस्य कर्मत्वमिति लावयते केदारः स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न स्यात् ॥ अत्र केचिदाहुः—लुनातिरेव णिचि लाविः संपन्न इति अस्ति समानधातुत्वम् ॥ अन्ये त्वाहुः—लावयताविव केदारस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं चेति दोषाभावः ॥

(उद्घोतः) समानशब्दः साधारणप्रायं एकस्मिन्नित्यर्थे पर्यवस्यतीत्याह—एकस्मिन्निति ॥ ननु युगपत्स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्विशदत्वात्कथं भाष्येऽनयोर्वाक्यार्थयोर्गुणपत्रयोगोऽत आह— न चास्येति ॥ प्रतिपादनायेति । तत्प्रयोगे वा कर्मस्था सा च प्रयोगे कर्तृत्वेति प्रदर्शनायेत्यर्थः ॥ लुनाताविति । लुनाति केदारं देवदत्त इति प्रयोग इत्यर्थः ॥ लावयते केदार इति । गिश्रन्थीति यकृत्विणोः प्रतिषेधः । कर्मवद्भावफलं स्वात्मनेपदमेव । गिचश्चेत्यनेन तु न सिद्धिः । क्रियोद्देश्यफलस्य कर्तृगामित्वाभावात् । आहुरिति । अत्रारुचिस्तु ष्यन्तस्य धात्वन्तरत्वम् ॥ लावयताविति । निवृत्तप्रेषणपक्षे इति भावः ॥

(१८७९ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तथा कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तथा कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवन्मा भूदिति ॥ कर्मस्थभावकानाम्—आसयति देवदत्तम्, शाययति देवदत्तम्, स्थापयति देवदत्तम् ॥ कर्मस्थक्रियाणाम्—गामवरुणद्धि, करोति कटम् ॥ कर्तृस्थभावकानाम्—चिन्तयति, मन्त्रयते ॥ कर्तृस्थक्रियाणाम्—गच्छति, धावति, हसति ॥

(प्रदीपः) कर्मस्थभावकानामिति । अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्यस्तु क्रिया । यत्र च क्रियाकृतविशेषदर्शनं तत्स्था क्रियोच्यते । तत्तथ पश्यति राजा स्वयमेव, आरोहति हस्ती स्वयमेवेति कर्मवद्भावभावः ॥

(उद्घोतः) अन्यत्र भावक्रियोरभेदेन व्यवहारादाह—अपरिस्पन्दनेति । इदं च प्रकृताभिप्रायेण ॥ भावे घनित्यादौ तु सिद्धावस्थापत्रो धात्वर्थो भाव इति बोध्यम् ॥ यत्र चेति । यथा खगिदादौ कर्मणि किमाकृतविशेषदर्शनात्तस्या सा, पश्यत्यादौ राजादिदर्शनकर्तृवैव दर्शादिलक्षणविशेषदर्शनात्तत्स्येति भावः ॥ न यैवं पच्यादिकर्तृवैव श्रमादिरूपविशेषस्य दर्शनादिदमयुक्तम् । किं च पश्यत्यादीनां कर्तृस्थभावकत्वानापत्तिः कर्तृरिति क्रियाकृतविशेषाभावादिति वाच्यम् । येन धातुना कर्तृकर्मसाधारणं फलं द्वायेन प्रतिपाद्ये स कर्तृस्थभावकः । यथा पश्यति गच्छतीत्यादी । तत्र विषयता-सगवायाभ्यां घानमुगयनिष्ठं संयोगक्षोभयनिष्ठः । एवं दासोपि ॥ यत्र तु कर्मवृत्तिपर्यैर्ह्यं फलं स कर्मस्थ भावकादिः । यथा मित्रादिरित्यत्र तात्पर्यात् ।

(प्रथमपरिसंख्यावार्तिकवैयर्थ्यभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—‘अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भव-

तीति वक्तव्यम्’ इति ॥ न वक्तव्यम् । वक्ष्यत्येतत्—*सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योन्यमाश्लिष्यत इति* ॥ (प्रदीपः) सकर्मकाणामिति । अन्योन्यमाश्लिष्यत इत्युदाहरणमात्रमेतत् । न तु व्यतिहारविशिष्टक्रियाविषयकर्मवद्भावप्रतिषेधप्रतिपादनार्थमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये वक्ष्यत्येतत्सकर्मकाणामिति । अर्थ भावः—कालादिभिन्नकर्माभाववतात्मन्त्राकर्मकग्रहणेन ग्रहणदर्शनादात्रापि तथात्वापत्तौ ‘मासं पचत्योदनः स्वयमेवेत्यादौ कर्मवद्कर्मकस्येति वचने कर्मवत्त्वं प्राप्नोतीति ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेध इत्यावश्यकमिति ॥ अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानं लाभ्यं न स्यात् ॥ नत्विति । उदाहरणवलात्तादृशे विषय एव प्रतिषेध इति न अमितव्यमिति भावः ॥ अन्ये तु इदमुदाहरणं चिन्त्यम् । आश्लेषः संयोगविशेषानुकूलव्यापारः । तत्र संयोगाश्रयत्वेन तयोः कर्मत्वम्, व्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वम्, तत्र संयोगानुकूलक्रियायाः कर्तृत्वोऽपयोगित्वेपि व्यक्तिभेदोवक्ष्यमङ्गीकार्यः । अन्यथोभयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात् ‘इमावाश्लिष्यत’ इति यथा । भेदे त्वन्यनिष्ठां प्रत्यन्यस्य कर्मत्वमुपपद्यते । एवं च कर्मत्वोपयोगिक्रियया तुल्यक्रियस्य तदीयकर्तुरभावत्कर्मवत्त्वापत्तेरित्याहुः ॥ तत्रेत्यत्र वक्ष्यते ॥

(द्वितीयपरिसंख्यावार्तिकवैयर्थ्यभाष्यम्)

यदप्युच्यते—*कर्मदृष्टेत् समानधाताविति वक्तव्यमिति* ॥ न वक्तव्यम् । धातोरिति वर्तते । धातोः कर्मणः कर्तुरयं कर्मवद्भाव उच्यते । तत्र संबन्धादेतद् अगतव्यम्—यस्य धातोर्यत् कर्म तस्य चेत् कर्ता स्यादिति । तद्यथा—धातोः कर्मण्यण भवतीति, तत्र संबन्धादेतद् गम्यते यस्य धातोर्यत्कर्मिति । इह मा भूत्—आह्वर कुम्भं करोति कटमिति ।

(प्रदीपः) धातोः कर्मण इति । कर्मणः सतः कर्तुरित्यर्थः । कर्मणेति चोपादानाद्यसर्थो लभ्यते—यस्य धातोर्यत्कर्म तत्स्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता तस्यैव धातोर्यदि भवति ततः कर्मवद्भवति ॥ आह्वरकुम्भमिति । समर्थपरिभाषोपस्थानमन्तरेणापि भवत्येवैष्टित्तिरिति प्रदर्शनायोपन्यासः ॥

(उद्घोतः) ननु कर्मणः कर्तुरिति युगपद्विरुद्धत आह—सत इति । कर्मणेति चोपादानादिति । प्रत्यासत्तेति भावः ॥ समर्थपरिभाषोपवेदं सिद्धमत आह—समर्थेति ॥ एवं च दृष्टान्त एकदेश्युत्तिरिति ध्वनितम् ॥

(तृतीयपरिसंख्यावार्तिकवैयर्थ्यभाष्यम्)

यदप्युच्यते—*कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भूदिति ॥ न वक्तव्यम् । कर्मस्थया क्रियया यं कर्तारमु-

पमिमीते । न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां
चा कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति ॥

(प्रदीपः) कर्तारमिति । कर्तृस्था क्रियामित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) क्रियया कर्तृस्पर्मांसंभवात् आह—कर्तृस्था-
मिति । भाष्ये न च कर्तृस्थेति । तेषां धातूनां वाच्यायाः फल-
रूपक्रियायाः कर्ममात्रे प्रवृत्तित्वात्सीत्यर्थः । करणादितुल्यक्रियेऽति-
व्याप्तिवारणस्य प्रत्यासर्त्येव सिद्ध्या कर्मणेत्युपादानसामर्थ्यात्कर्म-
मात्रनिष्ठफलरूपकर्मस्यक्रिया लक्ष्यत इति भावः ॥ यथाश्रुतप्रायुक्त-
कैयटरीला व्याख्याने तु जानात्यादिकर्तृर्थमि क्रियाकृतविशेषानुप-
लम्बेन चिन्तयतीत्यावुपक्रमणैतदुच्चयंगतिः ॥ एतेन क्रियायाः
क्रियाकृतविशेषाणामित्यर्थ इत्यपलात् ॥ तदुक्तं हरिणा—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्द्वैरेव प्रकल्पिता ॥ इति ॥

अन्येषां मत इति शेषः । इदमेव मतं युक्तम् । उक्तयुक्तेः ॥

(कर्मवद्भावफलविचाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कर्मकर्तारि कर्माश्रयमेव भवति, आहो-
स्वित् कर्त्राश्रयमपि ? ॥ किं चातः ? ।

यदि कर्माश्रयमेव, चङ्गशपृकृद्विधयो न सिध्य-
न्ति । चङ्—अचीकरत कटः स्वयमेव । चङ् ॥
शाप्—नमते दण्डः स्वयमेव । शाप् ॥ कृद्विधिः—
भिदुरं काष्ठं स्वयमेव ॥

अथ कर्त्राश्रयमपि, सिद्धमेतद् भवति ॥ [किं
तर्हीति] ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । किमतिदेशेन स्वाश्रयं निव-
ल्यते, आहोस्वित् इति प्रश्नः ॥ यद्यपि स्वाश्रयमपि यथा
स्यादित्यत्र निर्णयः कृतः तथापि दोषान्तरोद्भवानाय पुनर्वि-
चार्यते ॥ अचीकरतेति । यकृत्विणोः प्रतिषेधेपि स्वाश्रयी
चङ्गशपौ न प्राप्तुतः ॥ भिदुरमिति । कर्तारि कुरञ् न प्रा-
प्नोति । हान्तस्य कर्ता कर्मवदिति न तावत् स्थापितमिति
कृद्विधेरसिद्धिरुक्ता ॥

(उद्धोतः) दोषान्तरेति । तदुद्भावनपूर्वकं मुख्यफलप्रद-
र्शनमित्यर्थः ॥ प्रतिषेधेपीति । न दुहेति निष्ठीति च शपाविति
नमति विषयकमित्दम् ॥

(१०८० कर्त्राश्रयत्वे दूषणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ आत्मनेपदशवादिविधि-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्मनेपदं विधेयं शवादीनां च
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

१ नहि क्रियाकर्तारपमानोपमेयभागे भाष्यावृत्तिरिति, योऽर्थमनो भवतुका
स्वात् । किंतु कर्मकर्तारपमानोपमेयगतः क्रियागतो साधारण्यगतेऽभिमानमित-
मिति न तावदुपपत्तिरिति दाधिनयाः ॥

२ इत्तं भाहू 'अस्ति प्रयोजनमेतत्' इति फटो भवेत् । अल्पं सन्त-
रा ॥ अल्पप्राप्त्येव तैः सिद्धेनास्वात् ॥ सर्वं तु इत्तं, अथ दन्तो वदथे । नहि

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

उभयं क्रियते न्यास एव ॥

(प्रदीपः) उभयमिति । कर्तैव यः कर्ता तत्र परस्वै-
पदमिति परस्वैपदाभावादारमनेपदं भवति । कर्तारि शवि-
स्यत्र कर्तरीति योगविभागेन शवादीनां यथा वाधनं भवति ॥
कार्यातिदेशो वायमाश्रीयते । यथाविरुद्धमितिदेशेन स्वाश्रयं
तद्भवति, न तु विरुद्धमिति शवादिपरस्वैपदाभावः ॥

(उद्धोतः) कर्तैवेति । शेषादिति सूत्रे कर्तारि कर्मव्यतिहार
इत्यतः कर्तरीति पदानुवृत्त्याऽयमर्थो लब्ध इति भावः ॥ योग-
विभागेनेति । इदं च यन्विधायके निरूपितम् ॥ कार्यातिदेशो
वायमिति । एवं च परत्वादात्मनेपदविधिः शवाधश्च सिद्ध
इत्यर्थः ॥ नन्वेवं स्वाश्रयनिवृत्तिरेव पर्यवसनेत्यत आह—यच्चैति ॥
अतिदेशेन तदाश्रयकार्येण । एवं च 'नमते दण्डः' 'अचक-
रते'त्यादौ यकृत्विणोरभावे चङ्गशपौ भवतः । अन्यत्र च न भवत
इति भावः ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ।

(उद्धोतः) भाष्ये किमर्थं पुनरिदमुच्यते इति । कर्मणः
कर्तृत्वासंभवात्सुत्रं व्यर्थमिति प्रश्नः ॥

(१०८१ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ कर्मकर्तारि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्य
विवक्षितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मकर्तारि कर्तृत्वमस्ति । कुतः ? ।
स्वातन्त्र्येणैवात्र कर्ता विवक्षितः ॥

(प्रदीपः) स्वातन्त्र्यस्येति । पच्यते ओदनः स्वयमेवेति
विकृतिमात्रवाची पचिस्वत्र चोदनस्य कर्तृत्वमेव लक्ष्यते केदार
इति द्विधाभवनवाची ह्यनातिस्त्वया च केदारस्य कर्तृत्वम् ॥

(उद्धोतः) तत्संभवं दर्शयति भाष्ये—कर्मकर्तरीति ॥
स्वातन्त्र्यं च प्रधानधात्वर्थाश्रयत्वम् ॥ तत्र कर्मव्यापारमात्रस्य
धात्वर्थत्वे संभवतीत्याह—पच्यत इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः सतः स्वातन्त्र्यस्य विवक्षा, आहोस्वि-
द्विवक्षामात्रम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

सत इत्याह । कथं ज्ञायते ॥ इह 'भिद्यते कुसुले-
ने'ति । न चान्यः कर्ता दृश्यते, क्रिया चोपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) क्रिया चेति । विधारणक्रियेत्यर्थः ।

कर्मभवनपि तदा एतत् सिद्धं भवतीति यावत् प्रश्नः । किं तर्हीत्युत्तरम् । (र. ना.)

३ तदुक्तं हरिणा—

'पच्यतस्तद्विदंश्यं नहि परतु व्यपरिपतम् ।

स्थावत्या पच्यत दृश्येता विपरा पच्यते यतः' इति ॥

एतं वेदं परतु इति परतुते भाष्ये ॥

(उद्द्योतः) कुसुले क्रियाऽदर्शनादाह—विशरणेति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च भो विग्रहवत्तैव क्रियायाः कर्त्रा भवित-
व्यम्, न पुनर्वातातपकाला अपि कर्तारः स्युः ॥

(प्रदीपः) किञ्च भो इति । कारणाभावे विशरणाख्यका-
र्याभावाद्बदर्थं केनचिद्वातादिना कारणेन भाव्यमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये विग्रहवत्तैवेति । सशरीरेण चेतनेवेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवेत्सिद्धं यदि वातातपकालानामन्यतमः कर्ता
स्यात् । यस्तु खलु निवाते निरभिवर्षे अचिरकाल-
कृतः कुसूलः स्वयमेव भिद्यते तस्य नान्यः कर्ता
भवति अन्यदतः कुसूलात् ॥

(प्रदीपः) अन्यदत इति । कुसूलस्यैव विशरणक्रियायां
कारणत्वोपपत्तावद्दृश्यमानकारणान्तरकल्पनाया अयुक्तत्वा-
दिति भावः ॥

(उद्द्योतः) निरभिवर्षे इति । अनैतरे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यपि तावदत्रैतच्छ्रयते वक्तुं यत्रान्यः कर्ता
नास्ति । इह तु कथं स्याद्भ्रूयते केदारः स्वयमे-
वेति । यत्रासौ देवदत्तो दान्रहस्तः समन्ततो विप-
रिपतन्द्दृश्यते ।

(समाधानभाष्यम्)

अत्रापि याऽसौ सुकरता नाम तस्या नान्यः
कर्ता भवति अन्यदतः केदारात् ॥

(प्रदीपः) सुकरतेति । द्विधाभवनलक्षणक्रियेत्यर्थः ।
णन्यथा पर्वतमपि देवदत्तो छनीयादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु सुकरता यदि प्रयोजकत्वापारः, तर्हि
एस देवदत्तः कर्तेति नान्य इति भाष्यमनुपपन्नं स्वादत्त आह—
द्विधेति ॥ सुकरताविषयक्रिया सुकरताशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥
कर्मेगतसौकर्यं निरीक्ष्यैव देवदत्तादेः कर्तव्यं नान्यथेत्याह—अन्य-
थेति ॥ एवं च सौकर्यातिशयविवक्षया विषयमानोपि कर्तव्यपारो
न भिद्यते, किं तु अने कार्यत्वाद्वातुतां कर्मनिष्ठव्यापारमात्रपरता,
तदा कर्मनः कर्तृते कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यात्रावसानान्तरेप्यकर्तृणा
सुस्वक्रियदृशनिष्कार्यां विवक्षित इति रिक्त ॥

(भाष्यम्) अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

(१८८२ कर्मवत्तावधिपपरिमंयथावार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लान्तस्य कर्मवदनुदेशः कर्तव्यः ।
लान्तस्य कर्ता कर्मवद्व्यतीति वक्तव्यम् ।

(१८८३ परिसंख्यापरिहेयदर्शकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अन्यथा हि कृत्यक्तखलर्थेषु
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि लग्रहणे कृत्यक्तखल-
र्थेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । कृत्य—भेत्तव्यः
कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षित-
स्तदास्य कर्मवद्भावः स्यात्, तस्य प्रतिषेधो वक्त-
व्यः तस्मिन् प्रतिषेधे 'अकर्मकाणां भावे कृत्यो
भवतीति' भावे कृत्यो यथा स्याद् भेत्तव्यं कुसूलस्य,
भेत्तव्यं कुसूलेनेति । कृत्य ॥ क—भिन्नः कुसूल इति
कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति, तदास्य
कर्मवद्भावः स्यात्, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त-
स्मिन् प्रतिषेधे 'अकर्मकाणां भावे को भवतीति
भावे को यथा स्याद् भिन्नं कुसूलेनेति । क ॥ ख-
लर्थ—ईपद्भेदः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वात-
न्त्र्येण विवक्षितो भवति तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात् ।
तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मिन् प्रतिषेधे 'अकर्म-
काणां भावे खलभवतीति भावे खल यथा स्यात् ।
ईपद्भेदं कुसूलेनेति । खलर्थ ॥

(प्रदीपः) लान्तस्य कर्तेति । लान्तवाच्यो यः कर्ता
स लान्तकार्य एव कर्मवद्व्यतीत्यर्थः । तेन कर्मणि विधीय-
मानाः कृसादयोतिदेशात्कर्मकर्तारि न भवन्तीति भाव एवो-
त्पद्यन्ते । तत 'धैतैः' कर्तुरनभिहितत्वात्कर्तृविभक्तौ पृष्ठी-
वृत्तीये भवतः—भेत्तव्यं कुसूलस्य, भेत्तव्यं कुसूलेनेति । भिद्यते
कुसूल इत्यत्र च द्वितीया न भवति ॥ क्षप्रहणस्यात्र प्रयोजनं
न दृश्यते । गवा दुग्धं पय इत्यत्र दृश्यत इत्याहुः ॥ तथाह-
कर्मकलाद् गत्यर्थाकर्मकेति वचनात् कर्तारि भवितव्यमेव
केन 'भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । तथा च 'सिनोतेर्ग्रासक-
र्मकर्तृकस्येति वक्तव्यमिति' सिनो ग्रासः स्वयमेवेति कः
कर्तृयुदाहरिष्यते ॥

(उद्द्योतः) लान्तस्येति पृष्ठी वाच्यवाचकसंबन्धे निमित्त-
निमित्तिभावे येत्याह—लान्तेनेति । लान्तवाच्य इत्यर्थस्य फल-
माह—तेनेति ॥ पृष्ठीवृत्तीये इति । कृसानां कर्तारि चेति
वचनादिति भावः ॥ यद्यपि स्वाश्रयनिवृत्तेर्भावे सिध्यन्त्येव तस्या-
दयस्तथापि 'भित्तव्यः कुसूलः स्वयमेवेति' इति स्मृतिरि शेषः ॥ भाष्य-
स्यापि 'भेत्तव्यं कुसूलेनेति' भावे एव कृत्यो यथा स्यादित्यर्थो बोध्यः ॥
लान्तकार्यं एवेत्यस्य फलमाह—भिद्यते कुसूल इति । कर्तारि
तेऽपि कर्मवद्भावेन द्वितीया स्मृतिरिति भावः ॥ ननु ग्राह्यक्रियेत्य
वर्गेऽपि, जनभित्तिरनेन च । तथाभिदेशेन कर्तेऽपि भिमिदिव-
त्पादस्य द्वितीयेति शेषः । पार्थाविदेशेऽनेनैव द्वितीया विधीयते ।
एव चाभिमिदिवत्पादविषयमात्र इत्यभिमानात् ॥ वस्तुतः
कर्मवदनुदेशः कर्मणि यथायं वेनोपाधिना यथा भवति तथा
य वेनोपाधिनादिदिशेन द्वितीयापारम्भ्य एवकाराभावात्कर्म यति

इति चिन्त्यफलम् ॥ अत्र भिदं कुसूलेनेत्यत्र ॥ अत्र कर्मवत्त्वाभा-
वेऽपि अकर्मकत्वनिबन्धनकर्तृत्वमादाय भिन्नः कुसूल इत्यस्य दुर्वा-
रत्वेन तैत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्न फलमिति भावः ॥ तदक्षयति—तथा
हीत्यादिना ॥ गवाहुग्धमिति । अत्र गोः कर्मवत्त्वे 'अप्रधाने
दुहादीनामिति वचनात्तस्मिन्नेव कर्मणि क्तैः स्यात् । तदभावे तु
कर्मान्तराभावात्प्रत्ययस्य कर्मणि क्तं गवा दुग्धं पय इति भवतीत्यर्थः ॥
वस्तुतस्तु कर्मवद्भावेन कर्मणि क्तं परशुभिन्नः कुसूल इत्यादौ
'वृतीयान्तं पूर्वपदं कर्मवाचकत्वात् एतत्परपदे प्रकृतित्स्वर'मित्यर्थक-
वृत्तीया कर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः प्राप्नोति । कर्तरि तु नेति
फले विशेषस्य स्पष्टतया चिन्त्योऽर्थं कैयटः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि लग्नहणं कर्तव्यम् ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव—'व्यत्ययो च-
हुलल्लुलिङ्याशिष्यङ्' इति द्विलकारको निर्देशः ॥

(१८८४ सूत्रवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । प्राकृतकर्म-
त्वात् । प्राकृतमेवैतत् कर्म । यथा कटं करोति,
शकटं करोतीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते प्राकृतमेवैतत्कर्मिति ॥

(१८८५ वैयर्थ्यहेतुवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ आत्मसंयोगेऽकर्मकर्तुः कर्म-
दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्मसंयोगेऽकर्मकर्तुः कर्म दृश्यते ।
क ? । हन्यात्मानम् । आत्मना हन्यत इति ।

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । प्राकृतं खाभाविकमेवैतत्कर्म,
न लातिदेशिकमित्यर्थः ॥

आत्मसंयोग इति । एकस्यैव वस्तुनो भेदेनात्मा कर्म-
त्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यत इत्यर्थः । तदुक्तम्—

एकस्य बुद्धवैस्थाभिर्भेदे च परिकल्पिते ।

कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपजायते । इति ॥

कर्म दृश्यत इति । कर्मत्वं दृश्यत इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) कर्मणि प्रत्ययेनैव प्रयोगाणां सिद्धेः सृष्टं व्यर्थं
मित्याशङ्कते भाष्ये सिद्धं त्विति ॥

आत्मसंयोग इति । आत्मवाचकपदसमभिव्याहारे इत्यर्थः ॥
अकर्मकर्तुरिति । कर्मभिन्नस्य कर्तुरात्मनः सत्त्वेऽपि कर्म दृश्यत

इत्यर्थः । तथा भिद्यते कुसूल इत्यादावपि आत्मनः कर्तृत्वात्कर्मण्येव
लकारेण सिद्धम् । अत एवात्मनेत्वर्थकं स्वयमेवेति कर्मकर्तृदाहरणेपु
प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् ॥

(वैषम्यविघटकसूत्रसार्थव्यभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । हन्यात्मानमिति कर्म दृ-
श्यते, कर्ता न दृश्यते । आत्मना हन्यत इति च
कर्ता दृश्यते, न कर्म दृश्यते ॥

(१८८६ वैषम्योपपादकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ पदलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदलोपश्चात्र द्रष्टव्यः । हन्यात्मान-
मात्मा । आत्मना हन्यत आत्मेति ॥

(प्रदीपः) विषम उपन्यास इति । अयं भावः—
दृष्टान्ते आत्ममेदस्य शब्देन प्रतिपादितत्वाद्युक्तं कर्मत्वम् । इह
तु 'दृश्यते केदारः पच्यते ओदन' इत्यादौ यदा स्वयमिति शब्दो
न प्रयुज्यते तदात्ममेदाविषयत्वात् कर्मत्वाभावात्कर्तृत्वमेव द्वि-
धाभवनादौ केदारादीनामिति कर्मवदतिदेशः कर्तव्य एव ।
'नमते दण्ड' इत्यादौ च प्राकृतकर्मत्वे यच्चिणोः प्रतिषेधे शब्द-
चडौ न स्याताम् । भिद्यते कुसूलेनेति च सकर्मकत्वाद्वातोर्भावे
लो न स्यात् । कर्म दृश्यत इति । आत्मनामिति द्वितीया-
न्तवाच्यं कर्म ॥ कर्ता न दृश्यत इति । हनतीति कर्तरि
लकारोत्पत्तावपि कर्तृविशेषानुपादानादिति भावः ॥ कर्ता दृ-
श्यत इति । तमन्तरेण क्रियाया अभावादात्मनेत्येतद्वाच्य
इति भावः ॥ कर्म न दृश्यत इति । कर्तृत्वव्यतिरेकेणान्य-
स्यात्र कर्मणो दुरुपपादत्वादिति भावः ॥

पदलोपश्चेति । गम्यमानार्थेलादप्रयोगः पदस्येत्यर्थः ।
यत्तु 'ल्लयते केदारः स्वयमेवेति वृत्तिकारैरुदाह्रियते, तत्र
कर्त्रन्तराभावप्रतिपादनेन केदारस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादानाय स्वयं-
शब्दः प्रयुज्यते । न त्वेतत्कर्मवद्भावस्योदाहरणम् । स्वयंशब्द-
स्यात्मनेति वृत्तीयान्तरार्थे वैतनात् । आत्मनः कर्तृत्वे केदारस्य
प्राकृतकर्मत्वसङ्गात्वात् ॥

(उद्धोतः) समापत्ते—विषम इति ॥ तत्र ह्यस्य वैषम्यं
दर्शयति—दृष्टान्त इति ॥ भाष्ये ल इति । इदमुपलक्षणं तव्या-
दीनाम् ॥ एतेन 'भिद्यते कुसूलेनात्मनेति कर्मण्येवायं प्रयोग' इत्य-
पास्तम् ॥ भेत्तव्यम् । ईपद्भेदमित्याद्यस्तिभाष्येतेः ॥ न च तत्रापि
कर्मणि; नियमेन ननुसकप्रयोगानापत्तेः ॥ ह्यस्यमुक्तं वैषम्यं विघट-
यति—भाष्ये—हन्यात्मानमित्यादिना । एवं चात्र शब्देन
प्रतिपादनाभावेऽपि यथा कर्मत्वं तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति भावः ॥

वैषम्यमुपपादयति—पदलोपश्चेति । तत्राचष्टे—गम्यमानेति ।
एवं च श्रुतिरिच्छाद्यहारसंभवादाकर्मकदेऽन्यत्वेन बोधसंभवादा

सतीत्यर्थः । (र. ना.)

५ आत्मनेति शब्देन, आत्मनामिति शब्देन चेत्यर्थः । (र. ना.)

६ 'कर्तृविशेषव्यतिरेकेण' ॥

७ 'वर्तमाना' इति तु फौधत्वात् पण्डितप्रकाशेः बोधितमेव ॥

१ कर्मवत्त्वं भवेऽपीति पाठः शोभनो भाति । (र. ना.)

२ कर्मवत्त्वप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योरित्यर्थः । (र. ना.)

३ तत्र च कर्मकर्तृत्वस्य वृत्तीयान्तरात् स्यादिति भावः । (र. ना.)

४ एतस्मिन् यत्तुनो बुद्धिगदप्रयुक्तस्वरयामेदप्रयुक्ते वा भेदे परिकल्पिते

तत्रात्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादनमिति वैषम्यमस्त्येवेति भावः ॥ ननु कर्मवद्भावविषयेऽपि स्वयमित्यस्य प्रयोग उदाहरणेण दृश्यत इति तत्राप्यस्त्वेव भेदस्य शब्देन प्रतिपादनमत आह—यत्त्विति ॥ न त्वेतादिति । आत्मनेत्यर्थं कस्त्वर्थंपदपठितं विवक्षितात्मकर्तृकमित्यर्थः ॥

(शङ्काभाष्यम्)

कः पुनरात्मानं हन्ति, को वात्माना हन्यते ? ।

(उद्द्योतः) नन्वेकस्यैव वस्तुनः कथं शब्दभेदमात्रेण भिन्न-धर्मतेति शङ्कते—भाष्ये—कः पुनरिति । आत्मानं हन्ति यः आत्मा, स क इत्यर्थः ॥

(उत्तरभाष्यम्)

द्वावात्मानौ—शरीरात्मा, अन्तरात्मा च । अन्त-रात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्त-रात्मा सुखदुःखे अनुभवति ॥

(प्रदीपः) द्वावात्मानाविति । णेरणामित्यत्र व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम् ॥

(उद्द्योतः) औपाधिकभेदेन भेदमारोप्य भिन्नधर्मतेत्युत्तराशयः ॥

(१८८७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योन्य-माश्लिष्यत इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) सकर्मकाणां प्रतिषेधो चक्षन्वयः । किं प्रयोजनम् ? । अन्योन्यमाश्लिष्यतः अन्योन्यं संस्पृशतः अन्योन्यं संगृह्णीत इति ॥

(प्रदीपः) आश्लिष्यत इति । क्रियाफलस्य संयोगस्य कर्मणि दर्शनात्कर्मस्थ क्रियत्वमत्र द्रष्टव्यम् ॥

(उद्द्योतः) संयोगस्य कर्मणीति । अन्योन्यसंयोगकृत-हर्षादिलक्षणस्येत्यर्थः ॥ ननु संयोगस्य तत्कृतहर्षादेश्च कर्तव्यंपि सत्त्वेनोक्तरीत्या कथं कर्मस्त्वत्वमिति चेन्न । हर्षरूपविशेषस्य धात्वध-कर्मैकतत्त्वेन कर्मस्त्वमेवेत्याशयात् ॥ यद्यप्युक्तरीत्या नेदमुदाहर-णम् ॥ तथाप्ययमत्र भाष्यार्थः । कर्मपदेन तत्समा क्रिया लक्ष्यते मग्नाः क्रोशन्तीतिवत् । अन्यतरक्रियां प्रति कर्मण्यन्तरसिन्ध्या संयोगानुश्लिष्यति तादृश्येनापारसिन्धुर्वेरीति स्यादेव प्रसङ्गः ॥ यद्यपि देयदत्तादयः पचन्तीत्यादाविव धातुना भेदेस्वाप्रतीतिः । तथापि आशयभेदश्रुत्वात्तसं भेदमादाय तुल्यत्वाश्रुतिः । कर्मत्वो-पयोगिकर्मसक्रियाया कर्तृत्वोपयोगिक्रियाया तुल्या यस्य कर्तृत्वमित्यर्थं तु च मानमिति बोध्यम् ॥

(१८८८ सकर्मकप्रतिषेधाय नियमवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं नियमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तपेर्वा पुनः सकर्मकस्य वचनं निय-मार्थं भविष्यति—तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्य स-कर्मकस्येति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

तस्य तर्ह्यन्यकर्मकस्यापि प्राप्नोति । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । उत्तप्यमानं सुवर्णं सुवर्णकार-मुत्तपति ॥

(१८८९ समाधानवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ तस्य च तपःकर्मकस्यैव ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्य च तपःकर्मकस्यैव कर्ता कर्मव-द्भवति नान्यकर्मकस्य ॥

(प्रदीपः) तपेर्वेति । तप इति योगविभागेन नियमः क्रियत इति भावः ॥ ननु तप्यते तपस्तापस इत्यत्र कर्मस्थ-क्रियया तुल्यक्रियत्वं कर्तुर्नास्ति । उपवासादितपसः कर्तृत्वे तपेर्दुःखार्थत्वात्, तापसस्य कर्तृत्वेऽर्जनार्थत्वात् ॥ नैष दोषः—शरीरसंतापलक्षणयाः क्रियायास्तुल्यत्वाद्ब्रह्माद्येऽपि शरीरसं-तापलक्षणमेवाज्जनं तापसस्य यतो व्यापारः ॥

(उद्द्योतः) एकयोगे नियमद्वयलाभादाह—योगविभागे-नेति । दुःखार्थत्वादिति । तापसं तपस्तपतीत्यतस्तं दुःखयती-त्यर्थावगमात् ॥ अर्जनार्थत्वादिति । तापसस्तपस्तप्यत इत्यतोऽर्ज-यतीत्यर्थावगमादिति भावः ॥ शरीरेति । शरीरसंतापलक्षणयाः क्रियाया अर्थस्याद्वयेऽपि तुल्यत्वात् । यतः ‘शरीरसंतापलक्षणमज्जन-मेव तापसस्य व्यापारो, नान्य इत्यन्वयः ॥ अयं भावः—तपति तापसं तप इत्यस्य ‘संतापविशेषस्तापसं तपतीत्यर्थः’ । तपतिरन्तान्त-भाविताप्यर्थः । तापसद्वृत्तिशरीरसंतापसामान्यानुश्लिष्यत्यापाराऽनु-श्लिष्यत्यापारः संतापविशेषवृत्तिरिति बोधः ॥ तदनुश्लोले व्यापारश्च संतापविशेषे स्वरूपावस्थानरूप एव तापसे शरीरसंतापसामान्यानु-श्लिष्यत्यापारश्च संतापविशेषस्वीकार एव । ण्यर्थत्यागे तापसस्य कर्तृत्वं तापसस्तपः संतप्यत इत्यत्र ‘संतापविशेषाभिन्नशरीरसंतापानुश्लि-ष्यत्यापारस्तापसकर्तृकः’ इति बोधः ॥ कैयटे शरीरसंतापपदेन स व्यापार एव, तदेव वार्जनमिति बोध्यम् । तत्र क्रियाविशेषणत्वा-स्तोक्तमेषत इत्यादाविव तपसः कर्मत्वमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किंसिद्धं तप इति ? ।

(उत्तरभाष्यम्)

तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधनः ॥

१ पाल्यभेदाया क्रिया तादृश्येनेत्यर्थः । (र. ना.)

२ वार्जना त्वत्त्वादिन इत्यनेनेति भावः । (र. ना.)

१ क्रियाभेदस्येत्यर्थः । (र. ना.)

२ तपस कर्तृत्वव्यापारं तापसस्य कर्तृत्वव्यापारं भेदमित्यर्थः । (र. ना.)

(आक्षेपभाष्यम्)

कः प्रकृत्यर्थः, कः प्रत्ययार्थः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

स एव संतापः ॥

कथं पुनः स एव नाम प्रकृत्यर्थः स्यात् स एव च प्रत्ययार्थः ? ।

(उद्घोतः) [भाष्ये^१—किमिदं तप इति । सन्ने तपः कर्मकखेलत्र तपःपदेन किमुच्यत इति प्रश्नः ॥

धात्वर्थः संताप इत्युत्तरम् ॥]

भाष्ये तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधन इति । इदमुपादीनां व्युत्पन्नत्वमिति मते उक्तम् ॥ अन्युत्पन्नत्वमिति पाणिनिर्लंभते पक्षे तु तपःशब्दस्य संतापोर्थे इति बोध्यम् ॥ एतदेव परसंमता-न्वाख्यानेन दर्शितम् ॥

(भाष्यम्) सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति । तद्यथा—स एतान् पोषानपुषत् गोपोषमश्वपोषं रौपोषमिति सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म भवति । एवमिहापि सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति ॥

(प्रदीपः) कः प्रत्ययार्थ इति । तापसेन तपस्तप्यत इति कर्मणि लकारोत्पत्तौ प्रकृत्यर्थस्यैव किर्यारूपस्य प्रत्ययार्थत्वं इदयते । किर्याकर्मणोश्च साध्यसाधनभावाद्भेदेन भाष्यम् । इह तु भेदाभावात् प्रकृतिप्रत्ययार्थानुपपत्तिः । अथ वा तपःकर्म-कस्येति वचनात् प्रकृत्यर्थस्यैव कर्मत्वमाश्रितं तच्च विद्वदिति भावः ॥

अवयवतपिरिति । विशेषतपिर्ज्ञानलक्षणं तप इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रकृति प्रत्ययोरप्रकृतत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—तापसेनेति ॥ प्रकृत्यर्थस्यैवेति । संतापस्येत्यर्थः । तस्यैव तपःपदार्थत्वादिति भावः ॥ प्रत्ययार्थत्वम् । तिङ्प्रत्ययार्थकर्मरूपत्वम् । यद्यपि किर्याविशेषणरूपे कर्मणि लकारो न, कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मण एव तत्र ग्रहणात् तथापि भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यविशेषभावेनान्वयिनि किर्याविशेषणे कर्मणि लकारो भवत्येव ॥ अत एव सौकर्मिलादेः किर्याविशेषणस्यैकत्वानुपसंक्रान्तेऽपि एतान्यो-पानुपपत्तिसादौ पुंस्त्ववहुवचन इति बोध्यम् ॥ ज्ञानलक्षणं तप इति । ज्ञानजनकोपवासादिकरूपमित्यर्थः ॥ स एव संताप इति भाष्यस्य स एव संतापविशेष इत्यर्थः । विशेषेपि सामान्यसत्त्वात्स एवेत्यस्य नानुपपत्तिः ॥ भाष्ये—एतान्योपानित्यस्य विशेषसमर्थ-काणि गोपोषमित्यादीनि घञन्तानि बोध्यानि ॥

(१०९० कर्मवद्भावविकल्पवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) दुहिपच्योः सकर्मकयोः कर्ता कर्म-

वद्बहुलं भवतीति वक्तव्यम् । दुग्धे गौः पयः स्वय-मेव । तस्माद्दुग्धुन्वरः सलोहितं फलं पच्यते ॥

बहुलवचनं किमर्थम् ? ।

परस्मैपदार्थम् ।

यद्येवं नार्थो बहुलवचनेन । न हि परस्मैपदस्मि-प्यते ॥

(प्रदीपः) दुग्धे गौरिति । गौरुञ्चति पय इत्यर्थः ॥ दुहेर्द्विकर्मकत्वात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वैपि सकर्मकत्वाद्प्राप्ते वचनम् । फलं पच्यत इत्यत्र वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्ते वचनम् ॥ अन्ये त्वाहुः—पवित्रत्र विषये द्विकर्मको वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकासंभवाद् वृक्षोऽकथितं कर्म । तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा तदायं कर्मवद्भावः । एवंविध एव च विषये कर्मवद्भाव इष्यते, न पुनरोदनं पचतीत्यादौ ॥

(उद्घोतः) अत्यन्तमप्राप्त इति । तुल्यक्रियत्वस्याप्यभावा-दिति भावः ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधोत्तरमस्योक्तत्वेन दुहिसाहचर्येण च सकर्मकत्वप्रयुक्ताप्राप्तौवैतस्य विध्यर्थोचितेति घञनयनाह—अन्ये त्वाहुरिति । वृक्षस्य पाकमिति । वृक्षनिष्पत्ताकानुकूल्यापारं विनेत्यर्थः । तदा च कालस्य कर्तृत्वं बोध्यम् । एवं च पचेः फल-पाकाकानुकूल्यापाराकानुकूल्यापारोर्थः । तत्र फलपाकाकानुकूल्यापारा-श्रयत्वात्कर्तुरीप्सिततममिति वृक्षः कर्म । तस्य कर्तृत्वविवक्षायां भाष्योदाहरणसाम्प्रदायैवात् ॥ अकथितं कर्मलक्षणकथितपदमविवक्षित-परम् । कर्मत्वेनाविवक्षितमित्यर्थः ॥ किलेन तर्हि विवक्षेत्तत्राह—तस्यैव चेति । न तु तत्सञ्ज्ञविषयता, अस्य दुहादिषु भाष्येऽगण-नात् । गौरुद्गधे इत्यपि कर्तुरीप्सिततममिति कर्मत्वे पदोदाहरणं बोध्यम् ॥ विभागाकानुकूल्यापारार्थकत्वे एव दुहेस्तदुदाहरणमिति तु न युक्तम् । तत्रार्थे कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियत्वानुपपादानादित्वाहः ॥ यद्यपि कालस्याकर्तृत्वविवक्षायां कर्मणि लकारोपीदं सिध्यति तथापि उदुन्वरस्य कर्तृत्वविवक्षायामुदुन्वरः फलं पचतीत्येतद्भाष्ये इदम् ॥ न पुनरोदनमिति । कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियत्वाभावादिति भावः ॥

(१०९१ इयन्विधिवातिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ सृजियुज्योः इयंस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । इयंस्तु भवति ॥

सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यः चिणात्मनेपदार्थः । सृज्यते मालाम्, असाजं मालामिति ॥

युजेस्तु न्याय्ये कर्मकर्तरि यकोऽभावाय । यु-ज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥

(प्रदीपः) श्रद्धोपपन्न इति । श्रद्धायुक्ते कर्तरीत्यर्थः ॥ चिणात्मनेपदार्थ इति । श्यना यगेव बाध्यते, न तु चि-

१ तापसेन तपस्यन्ते इत्येति भावः । (र. ना.)

२ अयं ऋषिः कर्तृत्वमिति पाठः । भाष्ये तत्रैकत्वमादात् 'योपिभागेनेति' 'दुःस्वप्नादिति' इत्यनयोर्मध्ये पठितः संपुं पुनोऽप्युपलब्धोपि संदर्भगतये-

३ सान्निध्यं योयन्भावेन स्थापित इति घञन्त्यं धामन्तेरिति द्वापिनमाः ॥

४ सान्निध्यमिति पाठः, कलिनाथो वा । (र. ना.)

५ सन्निभे नित्यमात्तत्वादिनि भावः । (र. ना.)

गित्यर्थः । इयनि तु प्रकृतेराद्युदात्तत्वं भवति, यकि तु लसावै-
धातुकानुदात्तत्वे एक एवोदात्तत्वमिति इयन्यक्रोरत्र खरे
विशेषः ॥ **सृज्यते मालामिति ।** श्रद्धया मालां निष्पाद-
यतीत्यर्थः ॥ **असर्जि मालामिति ।** मालां निष्पादितवानि-
त्यर्थः ॥ **यकोऽभावायेति ।** अकारप्रच्छेदाद् यगवाधनाये-
त्यर्थः ॥ **युज्यत इति ।** योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति संबन्धा-
तीत्यर्थः । ततो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां युज्यते ब्रह्मचारी
योगमिति भवति ॥

(उद्धोतः) श्रद्धायुक्ते कर्तरीति । मुख्ये कर्तरीत्यर्थः ॥
श्रद्धा आदरः, तेन शुक्तो मुख्य पद, तस्यैव क्रियायामादरादिति
बोध्यम् । तेनालन्ताप्राप्तौ विध्यर्थोऽयमंशः ॥ इयन्यकोर्विशेष-
माह—इयन्ति त्विति ॥ मुख्यकर्तृत्वं निदर्शयति—श्रद्धयेति ।
तत्र सृजेः कर्तारि इयन् सिद्धः, चिन्तात्मनेपदे एव कर्मवद्भावप्रयो-
जने । इयन्तु कर्मवद्भावबन्धका वाधो मा भूदिति प्रतिप्रसव-
मात्रम् । दैवादिकः सृजिरकर्मक एवेति त्वश्रद्धयमेवेति केचित् ॥

भाष्ये—न्याय्ये इति । न्याय उत्सर्गसूत्रम् कर्मवत्कर्मणेति
तदन्वये तत्प्राप्तियोग्ये इति यावत् । सकर्मकत्वात्तदप्राप्तौ विधिः ।
इयन्तु अप्राप्त एव विधीयते यक् (गु) वाधनायेति विशेषः ॥ यकोऽभा-
वायेत्यस्य इयन्स्त्वेति आदिः ॥ योगो ब्रह्मचारिणमिति । पूर्वक-
क्षेयम् ॥ संबन्धातीत्यस्य संबन्धानुकूलन्यापारवान् भवतीत्यर्थः ॥
तत इति । प्रतियोगित्वाच्चिन्नः संबन्धो युजेरर्थः । प्रतियोगिता-
श्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वम् ॥ यत्तु—योगमिति प्रतियोगे द्वितीया ।
एवं चाकर्मकत्वात्कर्मवद्भावे सिद्धे यगवाधनाय इयन्मात्रविधानार्थ-
मिदमिति ॥ तत्र सृजियुज्योरिति वार्तिके सकर्मकयोरिति
भाष्यविरोधापत्तेः ॥

(१८९२ कर्मवद्भावविधिवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ करणेन तुल्यक्रियः कर्ता
बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्म-
वद्भवतीति वक्तव्यम् । परिवारयति कण्टकैर्वृक्षः,
परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम् ॥

(प्रदीपः) करणेनेति । बहुलप्रहणात्तादृशसिद्धिर्न ता-
त्पर्यमिति भवति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—परिवारयन्ते कण्टका इति । न च
णिचश्चेलनेनेवात्मनेपदं सिद्धम् । यक्चिणौ तु *णिश्चिण्न्थीति
प्रतिपिद्वावेति व्यर्थमिदमिति वाच्यम् । कर्तृगामित्वाभावेऽपि
आत्मनेपदाय चिण्वद्भावार्थं च वार्तिकस्यावश्यकत्वात् ॥

(१८९३ प्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ स्रवत्यादीनां प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्रवत्यादीनां प्रतिपेधो वक्तव्यः ।

स्रवति कुण्डिका उदकम् स्रवति कुण्डिकाया
उदकम् । स्रवन्ति वलीकान्युदकम् स्रवति वली-
केभ्य उदकम् ॥

(प्रदीपः) स्रवति कुण्डिकेति । निष्कामुदकं निष्का-
मयतीत्यस्मिन्नर्थे तुल्यक्रियत्वात् प्राप्तः कर्मवद्भावो निषिध्यते ॥

(उद्धोतः) स्रवति कुण्डिका उदकमित्यस्य निष्कामयती-
त्यर्थः ॥ स्रवति कुण्डिकाया इत्यस्य निष्कामतीत्यर्थः ॥ तदाह—
निष्कामदिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिपेधो वक्तव्यः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । तुल्यक्रिय इत्युच्यते । क्रियान्तरं
चात्र गम्यते । इह तावत्स्रवति कुण्डिका उदक-
मिति विस्सृजतीति गम्यते । स्रवति कुण्डिकाया
उदकमिति निष्कामतीति गम्यते ॥ स्रवन्ति वली-
कान्युदकमिति विस्सृजन्तीति गम्यते ॥ स्रवति व-
लीकेभ्य उदकमिति पततीति गम्यते ॥

(प्रदीपः) विस्सृजतीति गम्यते इति । तथा च लोके
कथ्यते—कृपणोसौ न किञ्चित् स्रवतीति । विसर्गश्च दानमु-
च्यते इति तुल्यक्रियत्वाभावः ॥

(उद्धोतः) ननु विसर्गोऽपि विभागानुकूलन्यापारो निष्का-
मणादनतिरिक्तोऽत आह—विसर्गश्च दानमिति । मुख्यदानपदा-
र्थसाधारोप इति भावः ॥

(१८९४ यक्चिण्प्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ भूपाकर्मकिंरादिसनां चान्यत्रा-
त्मनेपदात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भूपाकर्मकिंरादिसनन्ताच्च अन्यत्रा-
त्मनेपदात् प्रतिपेधो वक्तव्यः । भूपयते कन्या स्व-
यमेव । अनुभूपत कन्या स्वयमेव । मण्डयते कन्या
स्वयमेव । अममण्डत कन्या स्वयमेव ॥ किंरादि-
अचकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीर्ण्टे हस्ती स्वय-
मेव । [गिरंते प्रासः स्वयमेव । अंगीर्ण्टे प्रासः स्वय-
मेव] । सन्—चिकीर्षते कटः स्वयमेव । अचिकी-
र्षिण्ट कटः स्वयमेव ॥ कर्मवद् ॥ ८७ ॥

(प्रदीपः) भूपाकर्मति । कर्मशब्दः क्रियावाची । भूपा-
फलं च शोभाख्यं कर्मणि दृश्यते इति कर्मस्था भूपा ॥ अण्य-
न्तार्थं च भूपाप्रहणम् ष्यन्तानां च वक्ष्यमाणेन यक्चिणोः
प्रतिपेधस्य सिद्धत्वात् । तेनालंकृत्यते स्वयमेव कन्या, अलम्-
कृत कन्येति भवति ॥ अचकिरत इति । हस्तिनं कथिरंपा-
खादिनावकिरति । तत्र सौक्यार्थकर्तृत्वेन हस्ती विवक्ष्यते ॥

१ मत्स्यायुदात्तमित्यर्थः । (र. गा.)

२ कर्मवत्कर्मणासूत्रमिति भावः । (र. गा.)

३ कर्मवत्कर्मणासूत्रमित्यर्थः । (र. गा.)

४-५-६ 'किरति' हस्तेवस्तिर, सुभाषे ४

७ नोपपत्त्येति सिद्धिपुष्टयेषु ।

चिकीर्षत इति । करोतिक्रियापेक्षमत्र कर्मस्थक्रियत्वम् । इच्छा तु कर्तृत्वैव । अर्थाच्च करोतेः प्राधान्यं तदर्थत्वादिच्छायाः ॥ ८७ ॥

(उद्घोतः) सिद्धत्वादिति । वक्ष्यमाणेन यक्चिणोः प्रतिपेधे सिद्धेऽपि स्वतासिबिषये चिण्वद्भावभावाद्य ण्यन्तेऽपि पतत्प्रवृत्तिरावश्यकी । अन्यत्रात्मनेपदादिलेनेन तस्याप्यत्र निषेधात् ॥ णिश्रन्धीत्यनेन तु न सिद्धिः । न हि चिणिनपेधेन चिण्वद्भावनिषेधो लभ्यते इति चिन्त्वमेतत् ॥ कर्तृत्वेन हस्तीति । अवकिरते व्याप्तो भवतीत्यर्थे इति भावः ॥ आद्यकक्षायां विक्षेपणेन प्राप्तं करोतीत्यर्थः ॥ भाष्येऽत्राकीर्षति । अन्यत्रात्मनेपदादित्युक्तेचिण्वद्भावोऽपि नेति भावः ॥ अंत एवेदं वार्तिकं न दुहेत्यत्र न पठितम् । चिकीर्षेरिच्छावाचकत्वात्कर्मसक्रियत्वाभावमाशङ्क्याह—करोति क्रियापेक्षमिति ॥ ननु यतः परलवाच्यस्य कर्मवद्भावस्तात्प्रधानार्थस्य न कर्मस्वत्वमित्यत आह—अर्थाच्चेति ॥ ८७ ॥

(४३२ यचिचणप्रतिपेधसूत्रम् ॥ ३।१।५ आ. २)

७०६ न दुहस्त्रुनमां यक्चिणौ

॥ ३।१।८९ ॥

(१८९५ यक्चिणप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यक्चिणोः प्रतिपेधे हेतुमणिणश्चि-
ब्रूजामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यक्चिणोः प्रतिपेधे हेतुमणिणश्चिब्रूजामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ णि—कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत कटः स्वयमेव । णि ॥ अत्रि—उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव । उदक्षिश्चिप्रयत दण्डः स्वयमेव । अत्रि ॥ ब्रूज्—ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत कथा स्वयमेव ॥

भारद्वाजीयाः पठन्ति—

(१८९६ भारद्वाजीयवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ यक्चिणोः प्रतिपेधे ॥ * ॥

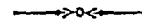
(भाष्यम्) णिश्रन्धिग्रन्थिब्रूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् इति ॥ न दुहस्त्रु ॥ ८९ ॥

(प्रदीपः) न दुह ॥ ८९ ॥ यक्चिणोरिति । आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्त यदान्तर्भावित्पथ्याः सकर्मका भवन्ति तदा कर्मवद्भावात् प्राप्तिं यक्चिणौ प्रतिपिष्येते । यथा विकुर्वते सैन्धवा वल्गन्तीत्यर्थः । तान् यदा अन्धो

वल्गयति तदा तेषां कर्मत्वम् । पुनः सौकर्यातिशयात्कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव व्यकृषत सैन्धवाः स्वयमेवेति यक्चिणौ न भवतः । उतपुच्छयते गौरित्त्रात्राप्यन्तर्भावित्पथ्यत्वात्कर्मवद्भावाद्यक्चिणोः प्राप्तिः ॥ ब्रूते कथेति । वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम् ॥ ८९ ॥

(उद्घोतः) न दुहस्त्रुनमां ॥ ८९ ॥ अकर्मकाणां कर्मस्य क्रियया तुल्यक्रियकर्मभावात्कर्मवत्त्वाप्राप्तिं निषेधो व्यर्थोऽत आह—आत्मनेपदेति ॥ सकर्मका भवन्तीति । ततो व्यापारनिवृत्तौ यदा कर्मकर्तृत्वमिति शेषः ॥ व्यकृषतेति । अत्र चिण्वद्भावोपि नेति कैयदाश्रयमाहुः केचित् ॥ कृञ् इत्यनुवर्तमाने चैः शब्दकर्मणः अकर्मकाश्चैत्यत्रैव निर्दिष्टः ॥ परे तु पक्षे चिण्वद्भावे व्यकारिषतेत्यपि बोध्यम् । यदि चिणप्रतिपेधे चिण्वद्भावप्रतिपेधोऽपिष्टः स्यात्, तर्हि भूपाकर्मैति पूर्ववार्तिकमप्यत्रैव कुर्यात् एतद्वा तत्रैव कुर्यात् । विभेदेन करणाच्च चिण्वद्भावस्य प्रतिपेधोऽनेन नेति ध्वनयति । चिण उदाहरणं एकवचने बोध्यमित्याहुः ॥

भारद्वाजीयानां हेतुमत्प्रत्यये वीजमाह—उत्पुच्छयत इति । अत्र यगादिकं न ॥ ब्रूते कथेति । अत्रेति शेषः । प्रकाशनफलकं वचनं ब्रूयोऽर्थः । प्रकाशचस्य कर्ममात्रनिष्ठत्वाच्छब्दे प्रकाशनकृतविशेषदर्शनाच्च कर्मस्वत्वं बोध्यम् ॥ ८९ ॥



(४३३ कर्मवद्भावे इयन्परसैपदविधिसूत्रम् ॥ ३।१।५ आ. ३)

७०७ कुपिरजोः प्राचां इयन् परसै-
पदं च ॥ ३।१।९० ॥

(१८९७ इयन्विषयपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुपिरजोः इयन्विधाने सार्व-
धातुकवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुपिरजोः इयन्विधाने सार्वधातुकः ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) कुपिरजोः ॥ ९० ॥ यकिं प्राप्ते इयन्विधीयते । तेन इयनि स्नित्यादिरित्याद्युदात्तं पदं भवति । शप्-इयनोर्नित्यमिति नित्यश्च तुमागमः कृष्यन्ती जङ्घेति ॥ सार्वधातुकवचनमिति । सार्वधातुके विषयभूते इयन्परसैपदे भवत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) कुपिरजोः ॥ ९० ॥ यकृद्यनोर्विशेषं दर्शयति—स्नित्यादिरित्यादिना ॥ परसैपदस्य सार्वधातुके विधानासंभवाद्वाह—विषयेति ॥

१ 'निगमिध-' इति पार्श्वेति ॥

२ अन्तनेपदादिरित्यादिना यन्निषेधेन चिण्वद्भावनिषेधोऽपि निषेधोऽपि चर्तमः । (र. गा.)

३ व्यट्पठेतिप्रयोगो निर्दिष्ट इत्यर्थः । (र. गा.)

४ कथयत्परा वचनमितिः इत्यति शेषः । (र. गा.)

(१८९८ अन्यधातुपपत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अवचने हि लिङ्गलिटोः

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्गलिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । चुकुपे पादः स्वयमेव । ररञ्जे वख्ं स्वयमेव । कोपिपीष्ट पादः स्वयमेव । रङ्गीष्ट वख्ं स्वयमेव ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—लिङ्गलिटोः प्रतिषेध इति । तत्र नित्यात्मनेपदस्यैवेष्टत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क्रियमाणे चापि सार्वधातुकग्रहणे कतीह कुष्णानाः पादा इति अत्रापि प्राप्नोति ॥ इयना च स्यादीनां वाधनं प्राप्नोति । कोपिप्यते पादः स्वयमेव । अकोपि पादः स्वयमेव । रङ्क्ष्यते वख्ं स्वयमेव । अरञ्जि वख्ं स्वयमेव ॥

(प्रदीपः) कुष्णाना इति । ताच्छील्यवयोवचनेति चानम् । तत्र इयन् प्राप्नोति परस्मैपदं चान्वाचयशिष्टं मन्यते ॥ इयना चेति । विशेषविहितत्वादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु कुष्णाना इत्यत्र परस्मैपदाप्राप्तेस्तत्सदृचरितः इयप्रथि नेत्यत आह—परस्मैपदं चेति ॥ विशेषविहितत्वादिति । षडुद्दृष्टव्यतिरिक्ते इयनश्चास्तिर्थादिदं विलम्बम् । परत्वाद्वाप इति उचितमिति कथितम् ॥

(परिसंख्यावार्तिकवैयर्थ्यभाष्यम्)

यच्चावदृच्यते—सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? । “सार्वधातुके यगि”ति ।

(अनुवर्तनेऽन्वयव्यतिचारभाष्यम्)

यदि तदनुवर्तते पूर्वसिन्योगे किं समुच्चयः—ले च, सार्वधातुके चेति । आहो खित्—लप्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् ॥ किं चातः ? ।

यदि समुच्चयः, कतीह भिन्दानाः कुञ्चला इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

अथ लप्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् । लिङ्गलिटोर्न लिप्यति—विभिन्ने कुञ्चलः स्वयमेव, मित्सीष्ट कुञ्चलः स्वयमेवेति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये पूर्वसिन्योगे इति । वनेवरकोणे-त्यत्र ॥ ले च सार्वधातुके चेति । एतावत्प्रागुक्तयोर्विधेयता शिवः वनेवरकोणेः । भिन्दाना इति । चानम् ॥

(सार्वधातुकविशेषणव्यतिचारभाष्यम्)

अस्तु लप्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् ॥

(दूषणभाष्यम्)

मनु चोक्तं लिङ्गलिटोर्न लिप्यतीति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

लिङ्गलिङ्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । “कास्प्रत्ययादामन्त्रे लिटि” “लिङ्गयाशिप्यङि”ति च ॥

एवं च कृत्वा सोप्यदोपो भवति—यदुक्तं ‘कतीह कुष्णानाः पादा’ इत्यत्रापि प्राप्नोतीति । इहापि ल-विशिष्टं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये इहापि लेति । कुपिरजोरित्यत्रापि सार्वधातुकाविषये इत्यर्थे इति भावः ॥

(दूषणान्तरनिराकरणभाष्यम्)

यदप्युच्यते—इयना च स्यादीनां वाधनं प्राप्नोतीति ॥ यक्प्रतिषेधसंबन्धेन इयनं वक्ष्यामि—“न दुहक्षुनमां यक्चिणौ” । ततः—“कुपिरजोः प्राचाम्” । कुपिरजोः प्राचां यक्चिणौ न भवतः । ततः—“इयन् परस्मैपदं चे”ति ॥

(प्रदीपः) यक्प्रतिषेधसंबन्धेनेति । तेन यत्र यक् प्राप्स्य प्रतिषेधस्तत्र इयन्परस्मैपदे भवतो नान्यत्रेति स्यादितिषये न भवतः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यथैव तर्हि यको विषये इयन् भवति, एवं चिणोपि विषये प्राप्नोति—अकोपि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वख्ं स्वयमेव ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि द्वितीयो योगविभागः करिष्यते—“न दुहक्षुनमां चिण्” भवति । ततो “यक्” यक् च न भवति दुहक्षुनमाम् । ततः “कुपिरजोः प्राचां” यक् न भवति । ततः “इयन् परस्मैपदं चे”ति ॥

अथ चा—अनुवृत्तिः करिष्यते—“स्यातासी ललुटोः” “चिल्लुलि” “चलेः सिञ्” भवतीति । “कर्तरि शप्” “स्यातासी ललुटोः” “चिल्लुलि” “चलेः सिञ्” भवतीति । “दिवादिभ्यः इयन्” “स्यातासी ललुटोः” “चिल्लुलि” “चलेः सिञ्” भवतीति । “कुपिरजोः प्राचां इयन्परस्मैपदं च” “स्यातासी ललुटोः” “चिल्लुलि” “चलेः सिञ्” भवतीति ॥

अथ चान्तरङ्गाः स्यादयः । कान्तरङ्गता ? । लायस्यायामेव स्यादयः । सार्वधातुके इयन् ॥ कुपिरजोः प्राचाम् ॥ ९० ॥

(प्रदीपः) लायस्यायामेवेति । अट्टयेणेन लादेशेऽपि विशेषविहितताः स्यादपी भवन्ति पूर्वं, तेष इयनो विशेषाद्वाधियथात्वात् संनिधौगमिर्गं परस्मैपदमपि न भवति ॥ ९० ॥

(उद्द्योतः) अट्टयेण्येव लादेशोऽपि । विवरादात्तः

भावेऽपि विशेषविहितत्वस्य पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकतेति भावः ॥ परे तु स्वतासी इति च्छे “आयाद्य” इत्यत आर्द्धधातुक इत्यनुवर्त्य तत्त्वावस्थायामेव स्वतासी । अतोऽकृतेष्वेवादेशेषु तत्प्रवृत्तिः ॥ इद-
मेवाभिप्रेत्य भाष्ये लावस्थायामित्युक्तमिहानुहः ॥ इयनो विरोधा-
दिति । उभयोः परत्वात्संभवरूपो विरोधः ॥ ९० ॥

(४३४ अधिकारसूत्रम् ॥ ३ । १ । ५ आ. ४)

७०८ धातोः ॥ ३ । १ । ९१ ॥

(अधिकारावधिनिर्णयाधिकरणम्)

(भाष्यभाष्यम्)

आकुतोयं धात्वधिकारः । किं प्राग्लादेशात् ।
आहोस्विद् आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः ? ।

(प्रदीपः) धातोः ॥ ९१ ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकार-
त्वमस्य ज्ञायते न त्ववधिविशेषः । अथापि स्वरिते सति ना-
धिकारो भवतीति व्याख्यानम् । तथापि दुर्लक्ष्यत्वान्न ज्ञायते
क स्वरितत्वं धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातमिति पृच्छति—
आकुत इति ॥

(उद्घोतः) धातोः ॥ ९१ ॥ तथापीति । धात्वधिकार-
निवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातं यत्स्वरितं तत्केति न ज्ञायते इति योजना ॥

(१८९९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धात्वधिकारः प्राग्लादेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः ॥

(१९०० हेतुवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लादेशे हि व्यवहितत्वाद्-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे
व्यवहितत्वाद्प्रसिद्धिः स्यात् ॥ किं च स्यात् ? ।

(१९०१ दोषदर्शकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आद्ये योगे न व्यवधये तिङः

स्युः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आद्ये योगे विकरणैर्व्यवहितत्वात्ति-
लो न स्युः । पचति पठति ॥

इदमिह संप्रधायम् । विकरणाः क्रियन्ताम्,
आदेशा इति । किमत्र कर्तव्यम् ? ।

परत्वादादेशाः ॥

नित्या विकरणाः । कृतेष्वप्यादेशेषु प्राप्नुवन्ति
अकृतेष्वपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु
विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशा न प्राप्नुवन्ति ॥

अनयकाशास्तर्ह्यदेशाः ॥

सावकाशा आदेशाः । कोऽवकाशः । य पते
लुग्विकरणाः ऋग्विकरणाः लिङ्गुल्लौ च ॥

(प्रदीपः) आद्ये योग इति । तिस्रस्यूष्यत्र ॥
विकरणैरिति । स्यादयोत्र विकरणा अभिप्रेता न शवाद्य-
स्तेषां सार्धधातुकाश्रयत्वादकृते लादेशे प्राप्न्यभावात् । यदा तु
सार्धधातुक इति विषयसप्तमीपक्षस्तदाऽकृतेति लादेशे शवा-
दीनां प्राप्तिरस्ति ॥

(उद्घोतः) अनुदात्तञ्जित इत्यादिभिर्लादेशविधानात्तत्र धात्व-
धिकाराभावात् भाष्ये उक्तमाद्ये योग इति ॥ सर्वंपामेतन्नियाम-
कत्वात्तिस्रस्यूष्यत्रस्याचत्वमिति भावः ॥ आद्ये योगे धातोरित्यस्य
संबन्धे व्यवधाने तिङो न स्युरिति संबन्धः ॥ पचति पठति इति
भाष्योदाहरणासंगतिं मत्वाह—यदा त्विति । इदमेवाभिप्रेत्य विक-
रणानामादेशापेक्षया नित्यत्वं वक्ष्यति ॥

(१९०२ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न स्यादेवं देष्टितां यद्विधत्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) यच्च टित्संज्ञकानां टेरेत्वं विधत्ते, तच्च
विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशानां न स्यात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये टित्संज्ञानामिति । इत्संज्ञककारवता-
मित्यर्थः ॥

(१९०३ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ एशः शित्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकारश्च शित्कर्तव्यः । किं प्रयोज-
नम् ? । ‘सित्सर्वस्ये’ति सर्वस्यादेशो यथा स्यात् ।
अक्रियमाणे हि शकारे “तस्मादित्युत्तरस्यादेः पर-
स्य”इति तकारस्यैत्वे कृते द्वयोरकारयोः श्रवणं
प्रसज्येत । निवृत्ते पुनर्लादेशे धात्वधिकारे “अलो-
न्त्यस्य” विधयो भवन्तीत्येकारस्य एकारवचने प्र-
योजनं नास्तीति कृत्वा अन्तरेणापि शकारं सर्वा-
देशो भविष्यतीति ॥

(प्रदीपः) द्वयोरकारयोरिति । यद्यप्येकस्यादादेश-
स्त्रयाप्यादेशश्रवणद्वारेण तस्यापि श्रवणप्रसङ्ग इति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एकारस्यैकारवचने इति । यद्यपि विशेष-
विहितत्वात् ‘दित्त्व’ इति वाधित्वा लिट्प्रयोरिति प्राप्नोति तथापि
एकारस्य सिद्धावैकारवचने प्रयोजनं नास्तीति व्याख्येयम् ॥ सर्वा-
देशो भविष्यतीति । निर्दिश्यमानपरिमाणयेति भावः ॥

(१९०४ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ यच्च लोटो विधत्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) यच्च लोटो विधीयते । तच्च विकर-
णैर्व्यवहितत्वात् न स्यात् । किं पुनस्तत् ? । “लोटो
लट्” । “पचः” । “सेहंपिच” । “चा छन्दसी”ति ।

(१९०५ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोस्तच्च न
स्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) [यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोः, तच्च न
स्यात् ।] किं पुनस्तत् ? “नित्यं लिङितः” । “इतश्च” ।
“तस्थस्थमिषां तांतंतामः” । “लिङः सीयुट्” ।
“यासुट् परस्मैपदेपूदात्तो लिङ्चे”ति ॥ तस्मात्प्रा-
ग्लादेशाद्घात्वधिकारः ॥

(प्राग्लादेशाद्घात्वधिकारपक्षे दूषणोपक्रमभाष्यम्)
यदि प्राग्लादेशाद्घात्वधिकारः ॥

(१९०६ प्राग्लादेशाद्घात्वधिकारे दूषणवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अकारः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोज-
नम् ? शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अनु-
वर्तमाने पुनर्लादेशे घात्वधिकारे “तस्मादित्युत्त-
रस्य” “आदेः परस्ये”ति थकारस्यात्वे कृते द्वयोर-
कारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात्—पेच यूयं चक्र
यूयमिति ॥

(प्रदीपः) अकार इति । यस्थस्य स्थाने विधीयते ॥
थकारस्यात्वे इति । ननु पच् इति स्थिते परत्वादिद्
प्राप्नोति । नैप दोषः । अकारो नित्यः कृतेऽपीटि प्राप्नोति,
अकृतेऽपि । इद् तु कृते अकारे बलादित्वाभावाच्च प्राप्नोतीत्य-
नित्यः । यद्यपि शब्दान्तरस्य प्राप्त्या अकारस्यानित्यत्वम् ।
तथापि कृताकृतप्रसङ्गित्वाभिस्यत्वमस्त्वेष । न च शब्दान्तर-
प्राप्तिरुत्तमानित्यत्वमिद् सर्वत्र शास्त्र आधीयते ॥

(उद्द्योतः) यस्थस्येति । परस्मैपदानामित्यनेन ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

ननु च निवृत्तेऽपि लादेशे घात्वधिकारे अलो-
न्यस्य विधयो भवन्तीत्यकारस्याकारवचने प्रयो-
जनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो
भविष्यति ॥

(दूषणस्थापकभाष्यम्)

अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् ? ।
वक्ष्येतत्—१ अकारस्याकारवचनं समसंख्यार्थ-
मिति ॥

(१९०७ प्राग्लादेशाद् घात्वधिकारे दूषणान्तर-
वार्तिकम् ॥ ९ ॥)

[॥ * ॥ आर्धधातुकसंज्ञायाम् धातु-
ग्रहणम् ॥ * ॥]

(भाष्यम्) आर्धधातुकसंज्ञायाम् धातुग्रहणं कर्त-

व्यम् । धातोः परस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात् ।
इद् मा भूद् वृक्षत्वं वृक्षतेति ॥ तस्माद्घादेशे घात्व-
धिकारोनुवच्यर्थः ॥

(प्रथमदूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*आद्ये योगे न व्यवाये तिङः
स्युरिति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैप दोषः ।

(१९०८ दूषणोद्धारवार्तिकम् ॥ १० ॥)

[॥ * ॥ आनुपूर्व्यात् सिद्धम् ॥ * ॥]

(भाष्यम्) आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत् । नात्राकृते-
ष्वादेशेषु विकरणाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् ? ।
सार्वधातुके विकरणा उच्यन्ते । न चाकृतेष्वादे-
शेषु सार्वधातुकत्वं भवति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये सार्वधातुके विकरणा इति ॥ विषय-
सप्तम्यां तु परिभाषावाचः स्यादिति भावः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

ये तर्हि नैतस्मिन्विशेषे विधीयन्ते । के पुनस्ते ? ।
स्यादयः ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

अत्रापि धातुग्रहणं विहितविशेषणम्—धातो-
र्विहितस्य लस्येति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये अत्रापिति । सिद्धमिति शेषः । कथम् ?
तत्राह—धातुग्रहणमिति । टेरेवसिद्धये विषयसप्तमी वादिनोपि
विहितविशेषणमावश्यकमिति भावः ॥

(दूषणभाष्यम्)

यद्येवं विन्दतीति णलादयः प्राप्नुवन्ति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

धातुनात्र विहितं विशेषयिष्यामः । विदिना आ-
नन्तर्यं, धातोर्विहितस्य लस्य विदेरनन्तरस्येति ॥

(दूषणभाष्यम्)

इह तर्हि अजक्षिप्यन् अजागरिष्यन् इति अभ्य-
स्ताद् श्लेष्मत् भवतीति लुस्रभावः प्राप्नोति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

अत्रापि धातुना विहितं विशेषयिष्यामः । अ-
भ्यस्तेनानन्तर्यम् । धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्त-
रस्येति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

आत इत्यत्र कथं विशेषयिष्यसि ? ॥

यदि तावद्धातुग्रहणं विहितविशेषणम् । आका-
रप्रहणमानन्तर्यविशेषणम् । अलुनन् अगुनन् इत्य-
त्रापि प्राप्नोति ॥

(भाष्यम्) अथाकारग्रहणं विहितविशेषणं धातु-
ग्रहणमानन्तर्यविशेषणम् । अपिबन् अजिबन् इत्य-
त्रापि प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) अपिबन्नििति । श्वादेशस्य परादिबन्नावेन
ग्रहणादिति भावः । लङः शाकटायनस्येति जुष्प्राप्तः ।

(भाष्यम्) अस्तु तर्हि धातुग्रहणं विहितविशेष-
णमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम् ॥

(उद्घोतः) वस्तुतः क्वचिद्विहितविशेषणमिति सर्वत्र तदेवा-
श्रयणीयमिति न नियम इति न दोषः । भाष्यकारस्तु तथाश्रयणेपि
अभ्युपेत्यवादेन दोषाभावं प्रतिपादयति ॥

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तमलुनन्नपुनन्नित्यत्रापि प्राप्नोतीति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । लोपे कृते न भविष्यति ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

नात्र लोपः प्राप्नोति । किं कारणम् । ईत्वेन
वाध्यते ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नात्रेत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तिभावेन
वाध्यते ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

नात्रान्तिभावः प्राप्नोति । किं कारणम् । जुस्-
भावेन वाध्यते ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नात्र जुस्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् । लो-
पेन वाध्यते ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

लोप ईत्वेन । ईत्वमन्तिभावेन । अन्तिभाषो
जुस्भावेन । जुस्भावो लोपेनेति चक्रकमव्यवस्था प्र-
सज्येत ॥

(उद्घोतः) चक्रकमव्यवस्थेति भाष्ये चक्रकरूपाऽव्यव-
स्थेत्यर्थः ॥

(दूषणबाधकभाष्यम्)

नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । न चाव्यवस्थाकारिणा
शास्त्रेण भाव्यम् । शास्त्रेण नाम व्यवस्थाकारिणा
भवितव्यम् । न चात्र हलादिना मुहूर्तमपि शक्य-
मवस्थालुम् । तावत्वेवान्तिभावेन भवितव्यम् ।
अन्तिभावे कृते लोपः । लोपेन व्यवस्था भविष्यति ।

(प्रदीपः) तावत्वेवेति । कृत एव स्रगच्छेऽकृत एव
विकरण इत्यर्थः । आयादादिपूर्यदेशिबद्धचानुपदेशकाल एव
प्रशान्तादेशेन भाव्यमिति भावः ॥

(उद्घोतः) आयन्नादिष्विति । आदिना शोऽतन्त इत्यस्यापि
श्रादादिति भावः ॥ उपदेशकाल एवेति । उपदेशीचरत्वात् कार्या-
या० वृ० १७

न्तरापूर्वमेवेत्यर्थः ॥ भाष्येऽन्तभावे कृते लोप इति । न चान्त-
रङ्गत्वापूर्वं कृतेऽप्यन्तौ लोपापूर्वं स्थानिवद्भावेन लिखात् जुष्मा-
प्नोति अनाङ्गत्वेनान्तरङ्गत्वादिति वाच्यम् । च्छेर्जुस्तिस्यत्रेकारस्यो-
च्चारणार्थत्वेनात्विकत्वेन स्थानिवत्त्वाभाव इत्याशयात् ॥ वस्तुत
आत इत्यत्र जुष्ग्रहणानुवृत्तेस्तत्सूत्रस्यभाष्ये च्छि लुङीति सूत्रस्य-
भाष्ये नोक्तत्वेन न कापि दोषप्रसङ्ग इति ध्येयम् ॥ प्रकृतसूत्रस्य-
भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः ॥

(तृतीयदूषणोद्धारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—*एशः शित्त्वमिति । क्रियते न्या-
स एव ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

(१९०९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥*॥ प्रयोजनं प्रातिपदिकप्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजनम् ।
धातोस्तव्यदादयो यथा स्युः प्रातिपदिकान्माभू-
वन्निति ॥

(प्रदीपः) प्रातिपदिकान्मा भूवन्निति । द्वितीया-
दिवदिति भावः ॥

(उद्घोतः) द्वितीयादीति । सा हि यथा शब्दान्तरवाच्यक्रिया-
पक्षे स्वप्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे विधीयन्ते तथा तव्यादयोपि स्युरित्यर्थः ॥

(प्रयोजनविराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । साधने तव्यदादयो विधी-
यन्ते । साधनं च क्रियायाः । क्रियाऽभावात् साध-
नाऽभावात्सत्यपि धात्वधिकारे प्रातिपदिकात्त-
व्यदादयो न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) साधन इति । प्रकृतिवाच्यान्तरङ्गक्रियासा-
धनसंभवे शब्दान्तरवाच्यवहिरङ्गक्रियासाधने तव्यादयो न भ-
विष्यन्ति । द्वितीयादयस्तु प्रातिपदिकादेव विधीयमानाः शब्दा-
न्तरवाच्यक्रियापेक्ष एव साधने वचनसामर्थ्याद्भवन्तीति भावः ॥

(उद्घोतः) द्वितीयादिभ्यो वैषम्यमुपपादयति—प्रकृतीति ॥

(१९१० प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ स्वपादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वपादिषु तर्हि प्रयोजनम् । स्वपिति ।
सुपितीति मा भूत् ॥

(प्रदीपः) स्वपादिष्विति । येऽप्यंशरूपाः क्रियावचना
आणव्यवस्थादित्युत्पात्तेश्वस्यत्व्यादयो मा भूवन् । न हि ते
धातवः । पाठेन धातुसंज्ञायास्तेषां निरस्त्वात् । ततः स्व-

१ 'न स्यादेषं टेषित्तां यद्विपत्ते ॥*॥' इति द्वितीयदूषणमिति मध्यम-
दूषणोद्धाररीत्वेनेन्द्रतमिति तृतीयदूषणमोक्त्यात् गृह्यः ॥

पितीति प्रयोक्तव्ये सुपितीति प्रयोगोऽपभ्रंशः ततः प्रत्ययोत्पत्तिर्मा भूदित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) येऽपभ्रंशेति । स्वप्पभ्रंशत्वात्क्रियावाचकत्वमेवामस्तीति भावः ॥ ततः प्रत्ययोत्पत्तिरिति । सुपितीत्येतद्घटकात्सुपेरित्यर्थः ॥

(१९११ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ अङ्गसंज्ञा च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् । “यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेङ्गम्” इति धातोरङ्गसंज्ञा सिद्धा भवति ॥

(प्रदीपः) अङ्गसंज्ञेति । असति धात्वधिकारे धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वात्ततः प्रत्ययविधाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां सत्यामडादिप्रसङ्गः प्रास्थितेत्यादावित्यर्थः ॥

(१९१२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ कृत्संज्ञा च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृत्संज्ञा च प्रयोजनम् । धातोर्विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञो भवतीति कृत्संज्ञा सिद्धा भवति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये कृत्संज्ञा च प्रयोजनमिति । एतद्धात्वधिकारे धातोर्विहितस्य कृत्संज्ञकत्वम् । अन्यथा स्यादीनामपि तत्त्वं स्यादिति भावः ॥ एवं चिल लुटीत्यादिः “लुहन्ते उपपदे” इत्यादिक्रमेणार्थः स्यादिति बोध्यम् ॥

(१९१३ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ उपपदसंज्ञा च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपपदसंज्ञा च प्रयोजनम् । तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टे तदुपपदसंज्ञं भवतीति उपपदसंज्ञा सिद्धा भवति ॥

(प्रदीपः) तत्रैतस्मिन्निति । सत्यस्मिन्धात्वधिकारे तत्रोपपदमित्यत्र तच्छब्देन परामर्श उपपद्यते नान्यथा ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

कृदुपपदसंज्ञे तावज्ज प्रयोजयतः । अधिकारादप्येते सिद्धे ॥

(उद्द्योतः) अधिकारादप्येते इति ॥ “कृदतिङ्” “तत्रोपपद”मित्यनयोर्धकारत्वादित्यर्थः ॥

(अनिराकृतप्रयोजनभाष्यम्)

स्वपादिषु तर्हि अङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् ।

(१९१४ सूत्रवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ धातुग्रहणमनर्थकं यद्विधौ धात्वधिकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धातुग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? यद्विधौ धात्वधिकारात् । यद्विधौ धातुग्रहणं प्रकृतमनुपपतते । तथाप्यदमनुपपत्यम् ॥

(१९१५ अधिकारत्वहेतुवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ अनधिकारे ह्यङ्गसंज्ञाभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनधिकारे हि सति अङ्गसंज्ञाया अभावः स्यात्—करिष्यति हरिष्यति ॥

(दूषणभाष्यम्)

यदि तदनुवर्तते । चूर्णचुरादिभ्यो णिञ् भवति धातोश्चेति धातुमात्राणिञ् प्राप्नोति ॥

(१९१६ दूषणपरिहारवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ हेतुमद्वचनं तु ज्ञापकमन्यत्राभावस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयं “हेतुमति चेत्याह, तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्राणिञ्भवती”ति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । यद्यविशेषेण धातुमात्राणिञ् स्यात् तदा करणे करोत्यर्थे विधीयमानो हेतुमत्यपि करणे सिद्ध इति पुनस्तत्र णिञं न विदध्यादित्यर्थः । चुरादिग्रहणं तु प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्याद्यर्थं स्यादित्यज्ञापकम् ॥

(उद्द्योतः) ननु चुरादिभ्य इत्यनेन स्वार्थे णिञविधानात्प्रयोजकव्यापारे णिञर्थे हेतुमति चेत्यावश्यकमत आह—यद्यविशेषेणेति ॥ हेतुमत्यपीति । अमिना स्वार्थरूपकरणसंग्रहः । नन्वेवं चुरादिग्रहणेनैव ज्ञापकं किमिति नोक्तमत आह—चुरादीति ॥ “प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे” “संग्राममुद्धे” इत्यादि तद्गणपठितेभ्यो णिञर्थमित्यर्थः ॥ परे तु चुरादिग्रहणं स्वार्थरूपकरणे विध्यर्थम् । अन्यथाऽन्यधातुभ्य इव तेभ्योऽपि प्रयोजकव्यापाररूपे करणे एव स्यात् । एवं च प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यस्यानार्पत्वेऽपि न दोष इत्याहुः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि कण्ठादिभ्यो यग् भवतीति धातोश्चेति धातुमात्राद्यक् प्राप्नोति ।

(१९१७ समाधानवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ कण्ठादिषु च व्यपदेशिवद्वचनान्तिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयं कण्ठादिभ्यो यग् भवतीत्याह, तज्ज्ञापयत्याचार्यो “न धातुमात्राद्यग्भवती”ति ॥

अथ वा कण्ठादीनेव धातुग्रहणेन संभन्तस्यामः—कण्ठादिभ्यो धातुभ्यो यमिति ॥ धातोः ॥ ९१ ॥

(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्वचनादिति । धातुव्यपदेशो विद्यते येषां ते पचादयो धातुपाठपठिता व्यपदेशिनस्तथैत्यल्यं कण्ठादयो वर्तन्ते । यकः क्तिप्तेन तेषां धातुत्वात्तुमानात् । तद्ग्रामर्थः—यदि धातुमात्राद्यक् प्रत्ययः स्यात् ततः कण्ठादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । तेषामपि त्रियावाचित्याद्धानुमात्राधिकः सिद्धत्वात् ॥ अथ चेति । सामानाधिकरण्यात् संभन्ते संभ-

वति समुच्चयाश्रयणस्यानुक्तत्वादिति भावः ॥ आर्धधातुकसंज्ञा-
र्थोप्यर्थं धात्वधिकारो नोपयुज्यते । यद्धिधावेवोपात्तस्यानुवृत्तस्य
निहितविशेषणार्थत्वाज्जुगुप्सते लभ्यामित्यादावार्धधातुकसंज्ञा-
निवृत्तेःसिद्धत्वात् ॥ श्मिधातोःरित्यतो द्वितीयधातुग्रहणा-
नुवर्तनाद्वा ॥ ९१ ॥

(उद्घोतः) विहितविशेषणेति । स्वरितत्वद्वयं प्रतिशाय
तत्सामर्थ्याद् 'धातोः' इत्येवं विहित इत्यर्थः कार्य इति भावः ॥ तदा-
ह—जुगुप्सत इत्यादि । नन्वेकेन धातुग्रहणेन कथमेषोर्थो लभ्ये-
तात आह—श्मिधातोःरिति । वाऽसरूप इत्यप्यधिकार एवेत्येत-
दभावे वसादिभिः सिचः समावेशः स्यादिति न शङ्क्यम् ॥ ९१ ॥

(४३५ उपपदसंज्ञाधिकारसूत्रम् ॥ ३ । १ । ५ आ. ५)

७०९ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥३११२३॥

(स्थाग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

स्थाग्रहणं किमर्थम् ।

(प्रदीपः) तत्रोपपदम् ॥९२॥ स्थाग्रहणमिति । सप्त-
मीशब्देन साहचर्यात्सूत्रेषु सप्तमीनिर्दिष्टा प्रहीष्यन्त इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) तत्रोपपदम् ॥ ९२ ॥ ननु स्थाग्रहणामात्रे
सप्तम्या एव संज्ञा स्यादत आह—सप्तमीशब्देनेति ॥ सूत्रस्य-
सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टं सप्तमीपदेन लक्ष्यत इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

“तत्रोपपदं सप्तमी”इतीयत्युच्यमाने यत्रैव स-
प्तमी श्रूयते तत्रैव स्यात्—स्तम्भेरमः । कर्णेजपः ।
यत्र चैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते “सप्तम्यां जनेडे”
इति । इह न स्यात्—कुम्भकारो नगरकारः ॥ स्था-
ग्रहणे पुनः क्रियमाणे यत्र सप्तमी श्रूयते, यत्र [च
सप्तमी] न श्रूयते यत्र चैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते,
यत्र वान्येन शब्देन, सप्तमीस्थमात्रे सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) यत्रैव सप्तमीति । मुख्यार्थसंभवे गौणग्र-
हणस्यान्याव्यक्त्वात्सप्तम्या एवोपपदसंज्ञा स्यात् । संज्ञाविधौ प्रत्य-
यग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । समासस्तु समर्थपरिभाषो-
पस्थानात्तदन्तस्यैव स्यात् ॥ यत्रैवेति । सप्तमीति यदा रूप-
ग्रहणम् तथा सति सप्तम्यां जनेडे इत्यादावेव स्यात् उप-
सरजादिसिद्धयर्थं, कुम्भकारादिषु तु नैव स्यादित्यर्थः ॥ स्थाग्र-
हण इति । स्थाग्रहणे तु सति सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्य संज्ञावि-
धानात्सर्वत्र सिध्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्कथं सप्तम्या एव
संश्लेष्यत आह—संज्ञेति ॥ नन्वेवमुपपदसमासोऽपि सप्तमीमात्रस्य
स्यादत आह—समासस्त्विति । यत्रै सप्तमीपदं विभक्तिपरं सरू-
पपरं वा । जाये सप्तम्या एव संज्ञा । अन्ये तु यत्र सप्तमीपदं तत्रैव

स्यादित्याह—यदेति । तथा सति ॥ तदेत्यर्थः ॥ इत्यादावि-
त्यादिना सप्तम्यां चोपपीडेति संग्रहः ॥ ननु स्थाग्रहणेऽपि कुम्भा-
दीनां सप्तमीस्थत्वाभावात्कथमुपपदत्वम् । तदाह—स्थाग्रहणे त्विति ।
अयं भावः—सप्तमीपदं तदन्तपरम् संज्ञाविधौ प्रत्ययांशे तदन्तविधि-
प्रतिषेधस्तद्देश्यप्रत्ययांश एव । तत्सत्ये च तदाह्यत्वमिति ॥ तदाह—
सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्येति । सौत्रसप्तम्यन्तपदबोध्यस्येत्यर्थः ॥

(तत्रग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ तत्रग्रहणं किमर्थम् ।

(प्रदीपः) अथ तत्रग्रहणमिति । धातोःरित्यनुव-
र्तनादस्मिन्नेव धात्वधिकारे उपपदसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः ।

(उद्घोतः) धातोःरित्यनुवर्तनादिति । धातोःरित्यधिकार-
विहितप्रत्ययविधौ सप्तमीस्थमित्यर्थोऽदिति भावः ॥

(१९१८ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्रग्रहणं विषयार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) [तत्रैग्रहणं क्रियते । किमर्थम् ? ।
विषयार्थम् ।] विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्रैतस्मि-
न्धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवतीत्यु-
पपदसंज्ञा सिद्धा भवति ॥

(प्रदीपः) तत्रैतस्मिन्निति । तत्रग्रहणेनाधिकारपर-
मर्शो स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः ॥

अथ चोपपदसंज्ञोत्तरत्राधिकारदत्रैव धात्वधिकारे भविष्य-
तीति प्रश्नः । प्रतिपत्त्यधिकार आश्रीयमाणे गौरवं स्यात् ।
तत्रग्रहणे तु क्रियमाणे अनेनैव वाक्येन परिपूर्णत्वात्संज्ञा वि-
धीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भविष्यतीत्युत्तरम् ॥

(उद्घोतः) धातोःरित्यनुवृत्तावपीडशार्थालाभादाह—अथ-
वेति । अत्रैवेति । न तु क्लि लुडीत्यादाविति भावः ॥ उपपद-
संज्ञा सिद्धा भवतीति भाष्यस्यापीडवियये स्फुटतया सिद्धा
भवतीत्यर्थः ॥

(सामर्थ्यविचाराधिकरणम्)

(१९१९ समर्थग्रहणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ उपपदसंज्ञायां समर्थवचनम् ॥*॥

(भाष्यम्) उपपदसंज्ञायां समर्थग्रहणं कर्तव्यम् ।
समर्थमुपपदं प्रत्ययस्येति धकत्वम् । इह मा भूत्-
'आहर् कुम्भम्, करोति कटम्' इति ॥

(प्रदीपः) समर्थवचनमिति । इह यदा त्रिकः प्रातिपदि-
कार्यः स्वार्थब्रह्मिन्नलक्षणस्तदा विभक्तिमन्तरेण कर्माऽधिकर-
णाद्युपपदं न भविष्यतीत्यवश्योत्पत्तयं विभक्त्या । ततश्च पद-
विधित्वात्समर्थपरिभाषाया उपस्थानं भवत्येव । ननुपपद-
पञ्चकपदे वा प्रातिपदिकस्यैव कर्मादिधात्वित्वात्पदविधित्वाभावा-
त्समर्थपरिभाषानुपस्थानात्समर्थवचनं कर्तव्यमिति भावः ॥

१ समुच्चयाश्रयणे नाप्यभेदादिति भावः । (र. ना.)

२ धात्वोपपत्त्यर्थे ॥

३ अयं धातुपुटिनो भवेत् ॥

४ उपनदगंफधिवारादित्यर्थः । (र. ना.)

आह्वर कुम्भमिति । कुम्भशब्द उपपदे करोतेरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासस्तु सामर्थ्याभावात् स्यात् ॥

(उद्घोतः) विभक्तिमन्तरेणेति । तामन्तरेण कर्मत्वाद्यभावादित्यर्थः ॥ शब्दस्य कर्मत्वादि हि तद्विशिष्टार्थवाचकत्वमेवेति भावः ॥ चतुष्कपक्ष इति । संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे इत्यर्थः ॥ प्रातिपदिकस्यैवेति । चिन्त्यमिदम् । पञ्चकपक्षेऽपि धोतकसमभिव्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रस्य तद्वोधकत्वाभावात् । अं विना जयतेः प्रकृष्टजयवोधकत्ववत् । एवं च तत्पक्षेऽपि पदविधित्वं दुर्वारमेव । तस्मादयमत्र भाष्यार्थः । सुवन्तत्वेन पदत्वेन वा यत्र निमित्तात् तत्रैव तत्परिभाषाप्रावृत्तिरिति प्रकृते तदभावात्परिभाषानुपस्थित्या समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति युक्तमाभाति ॥ भाष्ये समर्थमुपपदमिति । सामर्थ्यं च प्रत्यासत्त्या प्रत्ययान्तैवेति बोध्यम् । प्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तं यत्समर्थं सप्तम्यन्तपदवाच्यं तदेवोपपदसंशकमिति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(काष्ठा प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

न वा भवितव्यं महाकुम्भकार इति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

भवितव्यं यदैतद्वाक्यं भवति—महान्कुम्भो महाकुम्भः महाकुम्भं करोतीति महाकुम्भकारः । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति—महान्तं कुम्भं करोतीति तदा न भवितव्यम् । यदा च प्राप्नोति तदा मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) महान्तं कुम्भमिति । महत्त्वयुक्तस्य कुम्भस्य करोतिना सामर्थ्यमस्तीति भावः । यदि चात्र प्रत्ययः स्यात् तदा कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते कारार्थं एकार्थाभावान्महच्छब्देन समासो न स्यात् । सुवन्तसमुदायस्याप्यसुवन्तादुपपदसमासे तृतीयान्तस्य सुव्रह्मणस्य निवृत्तावपि प्रथमान्तस्यानुवर्तनात्समासाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु महान्तं कुम्भमिति सविशेषणे कथं सामर्थ्यं मत आह—महत्त्वयुक्तस्येति । विशिष्टस्यैव कर्मत्वेन विशिष्टेन सामर्थ्यमस्तीति भावः ॥ तदा न भवितव्यमिति भाष्ये अनेति शेषः ॥ तदा च प्राप्नोतीत्यस्यापि 'अण्' इत्येव शेषः । न तु महाकुम्भकार इति । तद्वचनयत्प्राह—महच्छब्देन समासो न स्यादिति । कारार्थविशेषणतयोपस्थितस्यैतद्विशेषणत्वात्समर्थमेव महच्छब्देन कुम्भशब्दस्य कर्मत्वात् न स्यादिति भावः ॥ यदुल्लेखनेनोत्तरपदे विशेषणं विशेष्येणेतस्य उत्तरपदभूतानां पूर्वनिर्वाहानियमादीनां च निवृत्तेः स्वार्थेऽपि भाष्ये त्वनिवृत्तत्वादिनि स्वरूपं समर्थमेवेति भाष्ये ॥ न च पूर्वं यत्पर्यायः, उपपदसमासस्य परत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु समुदायेऽपि उपपदसमासो भविष्यतीत्यत्र आह—

सुवन्तसमुदायस्येति । वस्तुतः प्रथमान्तनिवृत्तावपि समुदायेन समासेऽपि कुम्भशब्दस्योत्तरपदत्वाभावादात्तत्वाभावे महत्कुम्भ इत्यनिवृत्त्यापत्तिरिति भाष्याशयः ॥ यदुक्तम्—कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समास इति ॥ तदपि चिन्त्यम्, कुम्भशब्दस्य केवलस्य विशेषणत्वेनासमर्थत्वात् । समासविधौ समर्थपरिभाषोपस्थानेन समासाप्राप्तेः । भाष्यं तु सर्वथा समासाभावेऽप्युपपत्तिपरतया योजयितुं शक्यमेवेति दिक् ॥

(समर्थग्रहणवैयर्थ्यभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति ॥ न कर्तव्यम् । धातोरिति वर्तते । धातोः कर्मण्यण् भवति । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यस्य धातोर्यत्कर्मैति ॥

(आक्षेपवारणभाष्यम्)

यदप्युच्यते—क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति उपपदमिति महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विश्रायेत 'उपोच्चारितं पदमुपपदमिति । यच्चात्रोपोच्चारितं न तत्पदम्, यच्च पदं न तदुपोच्चारितम् ॥

(प्रदीपः) न तत्पदमिति । पदसमुदायत्वादिति भावः । यच्च पदमिति । महान्तमित्येतत् ॥

(भाष्यम्) यावता चेदानीं पदान्घोस्ति पदविधिरयं भवति । पदविधिश्च समर्थानां भवति । तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कुम्भमित्येतत् यद्यपि पदं भवति उपोच्चारितं च तथापि सापेक्षत्वात्सामर्थ्यात्प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति । अन्वर्थसंज्ञाकरणादेव सप्तमीनिर्दिष्टत्वेऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणानां प्रत्ययार्थानां सद्भिः शेषाणां नोपोच्चारितत्वाभावादुपपदसंज्ञा न भवति ॥

पदविधिरिति । पदनिमित्तत्वात्प्रत्ययविधेरिति भावः ॥

(उद्घोतः) यावता चेदानीमिति । भाष्यमवतारयति—कुम्भमित्येतत् यद्यपीति ॥ समाधानाद्यभावात्—तथापीति ॥ भाष्ये गन्धशब्दः संबन्धेयासीत् । स च महासंज्ञात्वात्प्रत्ययविधौ पदत्वेन निमित्तत्वात्पद एव ॥ अतामर्थ्यात्प्रत्ययानामेव नोपपदसंज्ञापि कलाभावादेति उपपदसंज्ञायां समर्थवचनमनर्थकमिति भावः ॥ एवं च सुवन्तस्योपपदपरम् । स्त्रयकारणयोरेत्यादी तु तत्पर्यायिकेऽप्युच्यते । इदमेवामित्येवोपपदमितिः इति प्रथमान्तमुपपदस्यापि निर्दिष्टिर्गण्यतोऽपि दिक् ॥

(ऊच्यन्तोपपदे प्रत्ययोत्पत्तिविचाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ ऊच्यन्त उपपदे किमणा भवितव्यम् अकुम्भं कुम्भं करोति कुम्भीकरोति मृदमिति ॥

(प्रदीपः) अथ ऊच्यन्त इति । इह क्वचित्सापेक्षत्वे प्रत्ययो न भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति । क्वचित्तु भवति माणवकं मुण्डयतीति तत्र संदेहात्प्रश्नः ॥ ऊच्यन्तस्य चाव्ययत्वेपि कर्मत्वं मन्यते । सत्त्वभूतत्वस्यानिवर्तनात् ॥

(उह्योतः) कर्मत्वं मन्यते इति । स्वरादिवदिति शेषः ॥ तत्र हेतुमाह—सत्त्वेति ॥ च्विप्रत्ययेऽपि स्वाश्रयसत्त्वभावस्य निवृत्तौ मानाभावादिति भावः ॥ सत्त्वभूतस्येति पाठेऽपि भावे क्तः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न भवितव्यम् । किं कारणम् ? प्रकृतिविवक्षितत्वात् । प्रकृतिविवक्षायां निर्विधीयते । तत्सापेक्षम् । सापेक्षं चासमर्थं भवति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिविवक्षायामिति । प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च्विर्विधीयते । तत्रावश्यं विकारेण प्रकृतिविज्ञोऽपेक्षणीयः । तदनपेक्षायां च्येयत्वात् । ततश्च यथा महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्राण न भवति एवं मृदं कुम्भीकरोतीत्यादावपीत्यर्थः ।

(उह्योतः) प्रकृतिविवक्षायामिति भाष्यस्य प्रकृतेर्विकृत्यभिन्नत्वेन विवक्षायां विकृतिवाचकाद्विचरित्यर्थः ॥ तत्कलितमाह—प्रकृतीति । तत्रावश्यमिति ॥ नन्वेवं नित्यसापेक्षत्वेनासामर्थ्याभावात्पुं दुर्गारः । तदनपेक्षायां च्येयत्वात् न ऊच्यन्तस्य नित्यसापेक्षताया उपपादितत्वादिति चेदत्र महद्भ्रियतनीयम् ॥ मम तु प्रतिभाति—न नित्यसापेक्षत्वं वृत्तौ प्रयोजकम्, किं तु गमकत्वम् । एवं च नित्यसापेक्षत्वेऽप्यगमकत्वात् वृत्तिः ॥ काशकटीकारमित्यत्र तु गमकत्वाद्भवत्येवेति ॥ स्पष्टं चेदं समर्थं चक्षे सुप आत्मन इति चक्षे च भाष्ये सूक्ष्मदृशात् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

न तर्हि इदानीमिदं भवति—'इच्छाम्यहं काशकटीकारमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

इष्टमेवैतद्गोर्नादीयस्य ॥

(प्रदीपः) काशान् कटीकरोतीत्यत्र त्विच्छाणप्रत्ययो भवति । तस्मिन्नुपपदे काशशब्दात् कुयोगे षष्ठी । तस्याः षष्ठीति समासः समासरूपस्यैव चेष्टवैनोपात्तत्वात् 'काशानां कटीकार' इति वाक्यं न भवतीत्याहुः ॥

(१९२१ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ निमित्तोपादानं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमित्तोपादानं च कर्तव्यम् । निमित्तमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् ॥

(१९२२ हेतुवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनुपादाने ह्यनुपपदे प्रत्ययप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि निमित्तोपादाने अनुपपदेऽपि प्रत्ययः प्रसज्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

निर्देश इदानीं किमर्थः स्यात् ? ।

(प्रदीपः) निर्देश इति । कर्मणीति सत्सप्तमीविज्ञानात्सत्येव कर्मणि प्रत्ययो भविष्यतीति भावः ॥

(१९२३ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ निर्देशः संज्ञाकरणार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ['कर्मणि' इत्यादीनां निर्देशः क्रियते । किमर्थः ? संज्ञाकरणार्थः । प्रत्ययसंनियोगेन संज्ञा यथा क्रियेत-] यदा उपपदे प्रत्ययस्तदोपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति ॥

(प्रदीपः) निर्देशः संज्ञाकरणार्थ इति । यथेत्यसंज्ञार्थमनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते तथाथिर्नपेक्षा कर्मणीत्यादिसप्तम्युपपदसंज्ञाल्लङ्गं सौत्रीति भावः ॥ अर्थापेक्षायां तु सप्तम्यामणप्रत्ययस्याभिधेयं कर्म स्याद् यथा धःकर्मणि पूञ्जिति । तथा च उपपदत्वं न प्रतीयेत । अर्थानपेक्षत्वे च सप्तम्या धातोरण भवति कर्म चोपपदसंज्ञम् इत्यमर्यः स्यादिति कर्मणः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वं न प्रतीयेत ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि निमित्तोपादानं कर्तव्यम् ? ।

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

न कर्तव्यम् ॥

(१९२४ निमित्तोपादानवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तत्र वचनमुपपदसंनियोगार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र वचनं क्रियते तदुपपदसंज्ञासंनियोगार्थं भविष्यति । कर्मण्यपि वधीयते तत्र च प्रत्ययो भवतीति ॥

(प्रदीपः) तत्र वचनमिति । तत्रैव सति प्रत्ययो भवति नासतीति तत्रप्रदृशाद्भवत्ये । कथमिति चेत् ॥ उच्यते—

१ * ऊच्यन्तोपपदे न प्रकृतिविवक्षितत्वात् ॥ * ॥ इति १९२० शं वार्तिकम् । तस्मात् 'ऊच्यन्त उपपदे' इति इति भेदः । अत्र एव नोपपत्त्येवेति क्वचित् ।

२ इतिगमकत्वं चेष्टार्थानुपपत्त्येव । (र. गा.)

३ उपपदं मत्वयस्य निमित्तमिति वक्तव्यमित्यर्थः । (र. गा.)

४ न चोपपदस्य मत्वयनियोगात्तेन विनापि सप्तमीनिर्देशं मित्यनीति । कर्मणीत्यादि सप्तमीनिर्देशः किमर्थं इति प्रश्नस्याप्यमर्यः । (र. गा.)

५ इति । भाष्यमर्थो रेणकमनादात् उचितो भवेत् ॥

प्रत्यय इत्यत्रानुवर्तते । तत्रायमर्थः सप्तमीस्थमुपपदसंज्ञं भवति । तत्र चोपपदे प्रत्ययो भवतीति ॥ ९२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चानुत्तत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । किम् ।
*तत्रग्रहणं विपर्ययमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अधिकारादप्येतत्सिद्धम् ॥ तत्रोपपदम् ॥ ९२ ॥

(उद्द्योतः) भाष्येऽधिकारादपीति । नन्वधिकारादेतसिन्धात्वधिकारे इत्यर्थवत् तत एव प्रतिस्त्रमुपपदसंज्ञाविधानेन संनियोगशिष्टन्यायात्तत्र सत्त्वेव प्रत्ययो भविष्यति, किं तत्रग्रहणेनेति चेन्न । तदभावेऽन्वाचयशिष्टत्वमपि संभाव्येतेति एतदप्रतिपर्ययमिति तत्त्वम् ॥ ९२ ॥

(कृत्प्रकरणम्)

(४३६ कृत्संज्ञाधिकारसूत्रम् ॥ ३ । १ । ५ आ. ६)

७१० कृदतिङ् ॥ ३ । १ । ९३ ॥

(अतिह्रमणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अतिङिति किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

पचति पठति ॥

(उद्द्योतः) कृदतिङ् ॥ ९३ ॥ भाष्ये एकदेश्याह—पचतीत्यादि ॥

(अतिह्रमणवैयर्थ्यभाष्यम्)

अतिङिति शक्यमकर्तुम् ॥

(उद्द्योतः) शकित्वाऽऽह—शक्यमकर्तुमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्मान्न भवति-पचति पठतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

धातोः परस्य कृत्संज्ञा । प्राक् च लादेशाद्धात्वधिकारः ॥

(उद्द्योतः) उदुपपादयति स एव—धातोः परस्येति ॥ धातोर्गतिः पदसुसायं धातोः परत्वेन विदितमेत्यर्थः । अत एव पदस्य—प्राक् च लादेशाद्भाव्यधिकार इति । एवं च णिष्णुः कर्त्तव्यः अत्रात्मा निषेधो व्यर्थ इति भाष्ये ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि स्थानियद्भावात्प्रामोति ॥

(उद्द्योतः) एवमपि परमेश्वरदेवताः सद्भूते—एवमपीति ॥

(प्रतीयन्दीभाष्यम्)

अथानिङित्युच्यमाने यावता स्थानियद्भावाः । पचतिपठतिभ्यति ॥

(प्रदीपः) कृदतिङ् ॥ ९३ ॥ स्थानिवद्भाव इति । अतिङिति प्रतिषेधः स्वाश्रयामेव तिङः कृत्संज्ञां बाधितुमुत्सहते नत्वतिदेशात्क्षेत्रेण प्रसक्तम् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति वचनादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) सिद्धान्ती शिष्यवृद्धिपरीक्षायै प्रतिवन्दीमाह—अयेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रतिषेधेति । अन्यथानर्थकः प्रतिषेधः स्यादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) एकदेश्याह—प्रतिषेधेति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ चा तिङ्भाविनो लकारस्य कृत्संज्ञाप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । तिङ्भावी लकार एव तिङ्शब्देनोच्यते इति मूलोच्छेद एव कृतसंज्ञाप्रतिषेधेन क्रियते ॥

(उद्द्योतः) वृत्तीयाध्यायान्तं धात्वधिकारे तिङो व्यावृत्त्या तत्सार्धव्ययमत आह—अथ वेति । तिङ्भावीति । अत एवामन्तविपर्ययकलकारस्य कृत्त्वं भवत्येव । तस्य तिङ्भावित्वाभावात् । तिङ्भावित्वस्य फलोपहितस्यैव निषेधात् ॥ मूलोच्छेद इति । मूलभूतो लकार एव कृत्त्वोच्छेदः क्रियत इत्यर्थः । भो भगो इति सूत्रभाष्योक्तरीत्याऽल्वविधित्वाद्प्यत्र स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इत्यपि बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च स्यात् । यद्यत्र कृत्संज्ञा स्यात् ? ॥

(उद्द्योतः) अथ वृत्तीयाध्यायान्तं धात्वधिकारेण भाष्ये फलाभावादिषेधं प्रलास्यानुमाह—किं च स्यादिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । 'प्रातिपदिकात्' इति स्वाधुत्पत्तिः प्रसज्येत ॥

(वृणोद्धारभाष्यम्)

नैप दोषः । एकत्वादिषु अर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । ते चात्र 'तिङोक्ता एकत्वाद्य' इति कृत्वा उक्तार्थत्वात् भविष्यन्ति ॥

(उद्द्योतः) एकत्वादिष्विति । ननुकेऽपि पक्षे एकशब्दात्कर्मत्वमात्रप्रतिपत्तये द्वितीयायै पचति पठत्येत्यादौ कर्मत्वोक्तौ द्वितीया स्यात् । किं चैकवचनमुपसर्गता इति तदुच्यतेति चेन्न । कर्मत्वस्यापि भाष्येन प्रतीत्या उदुत्पत्तेः ॥ तिङोक्ता इत्यत्र च तिङ्पठितयाकोनोक्ता इत्यर्थः ॥ एकत्वादिषु इत्यादिपदेन कर्मत्वादीनामपि ग्रहणं बोध्यम् ॥ उत्तरमोऽव्ययविपर्यय परेत्यागत्यात् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

टायाद्यस्तार्द्धिं तिङन्तात् मा भूयन्निति ॥

(प्रदीपः) टायाद्य इति । यथा भाषनाधपधर्मता-निमित्तवचनोत्पत्तिस्तथैव तदुत्पत्तिप्रमाद्ययाद्यः स्फुरिति भावः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

स्त्रियां टावादयो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति ॥

(प्रदीपः) स्त्रियामिति । शब्दशक्तिस्वाभावात्साधनाश्रयसंख्योपादानमस्ति तिङन्तस्य न लिङ्गोपादानमिति भावः ॥

(उद्घोतः) तिङन्तस्येति । तदर्थक्रियाया इत्यर्थः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

अणाद्यस्ताहिं तिङन्तान्मा भूवन्निति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

अपत्यादिष्वणादयो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति ॥ अथापि कथंचिद्योगः स्यात् । एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न तिङन्तादणादयो भवन्तीति । यदयं क्वचित्तिङ्गितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति—'अतिशयने तमविष्टनौ । तिङ्ग्रह' ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अथापि कथं चिद्योगः स्यादिति । शेष इत्यस्य विधायकत्वाद्दृषदि पिष्टा इत्याद्यर्थे इव पचत्यादिभ्यः पश्यत्याद्यर्थे प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥ न तिङन्तादिति । अयमत्राभिसन्धिः—तिङन्तानां कृदन्तत्वप्रयुक्तमिति पदिकत्वाभावे ज्ञाप्यत इति पचति भवतीत्यादौ प्रथमापि नेति बोध्यम् । पचेरनित्यादौ नलोपश्चात् एव न ॥ अतएवाह्नित्यादौ न दोषः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इह तर्हि पचति पठतीति "ह्रस्वस्य पिति कृति भुग्भवती"ति तुक् प्राप्नोति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

"धातोर्"ति वर्तते ॥

(प्रदीपः) धातोरेति । धात्वादेरित्यतः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवमपि चिकीर्षतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

अत्रापि शपा व्यवधानात् ।

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्यवधानमेवेति ॥ कृदतिङ् ॥ ९३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाहिकम् ॥

(प्रदीपः) एकादेश इति । ननु स्थानिवद्भावं पाठित्वा परतान्दन्तवद्भावेन भाष्यम् । नैव दोषः । पराशब्दस्येष्टवाचि-

त्वात् स्थानिवद्भाव एवान्तवद्भावस्य बाधकः ॥ नन्वतिङ्गिति प्रत्याख्यायमाने पचेरन्निति प्रातिपदिकान्तत्वाच्चकारलोपः प्राप्नोति । इत्स्य रन्निति नकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥ इह तर्हि विचीयादिति कृयकारत्वादीर्घो न प्राप्नोति ॥ एषोप्यदोषः । सार्वधातुकप्रतिषेधो ज्ञापयति—'अकृदिति प्रतिषेधस्तिष्ठे न भवतीति । यदि हि स्यात् सुनुयाच्चिनुयादित्यादावपि सार्वधातुके कृदप्रतिषेधेन दीर्घो न भविष्यतीति पृथक्सार्वधातुकप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ ९३ ॥

इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाहिकम् ॥

(उद्घोतः) परशब्दस्येष्टेति । अन्तवद्भावस्य प्रापकत्वेन स्थानिवद्भावस्याभावातिदेशकत्वेन निषेधकतया निषेधश्चात् वलीयांस इति न्यायेनाचः परस्मिन्नित्यस्यैव प्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम् । यत्किञ्चित्स्थानिभूतादचः पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वादाचः परस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्तिः ॥ एतेनान्तवद्भावेन शबन्तस्यैव कार्यमिति पूर्वविध्यभावात्कथं स्थानिवत्त्वमिति परास्तम् । स्थानिभूतादचः पूर्वोऽस्थानिभूत् एव गृह्यत इत्यत्र न मानम् । तत्कौण्डिन्यायस्यानवकाशविषयकत्वेन विषेधविषयकत्वेन चेद्दोषे विषयेऽप्राप्तेः । तत्र सूत्रेऽभावातिदेशस्याप्यङ्गीकारेण स्थानिति सत्यभवत्स्तुक् एकादेशोप्यभावातिदेशो बोध्यः ॥ एतेन स्थानिवद्भावेऽपि शबन्तस्य शपा व्यवधानाभावात्तुक् दुर्वा इत्यपास्तम् । धीर्धियौ धिय इत्यत्र तु न दोषः । ध्यायतेः संप्रसारणं चेल्यनेन संप्रसारणे पूर्वत्वे ह्रस्व इति दीर्घत्वे च कृते एकादेशस्य निवृत्तस्य स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेर्लुङ्वत्तुरित्यादावपि हेजोऽन्तरङ्गत्वादात्त्वे वाणीदाङ्गमित्यालोपे संप्रसारणे एकादेशस्यैवाभावात्त दोषः । स्पष्टं चेदं सर्वत्रसंसारणमभ्य इति वार्तिकभाष्ये । धियावित्यादावियञ् आकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावाच्च ॥ नकारोच्चारणेति ॥ समाध्यन्तरमपि प्रागुक्तम् ॥ पृथक्सार्वधातुकेति । न च इयनर्धम्, दीर्घप्रवृत्तियोग्याजन्तभ्यः इयनभावात् ॥ ९३ ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टहस्तसतीगर्भेजनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयस्य प्रथमे पादे पञ्चममाहिकम् ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

षष्ठमाहिकम् ॥

(४३० सूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. १)

७११ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ३।१।९४ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमिदं विभायते—स्त्रियामभिधेयायां वाऽसरूपे न भवतीति । आहोस्वित् 'स्त्रीप्रत्ययेऽपि निति ? किं वातः ? ।

(प्रदीपः) वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ कथमिति ।
स्त्रियामित्यभिधेयसप्तमी वा स्यात्, स्त्रियामित्यस्यैव वा
स्वरूपस्य निषेधः स्यात्—स्त्रियामित्युच्चार्य ये प्रत्यया विधी-
यन्ते तेषु वाऽसरूपो न भवतीति संदिहानः पृच्छति ॥

(उद्द्योतः) वाऽसरूपो ॥ १३ ॥ ननु स्वरूपस्य निषेधे
तदभाव एव स्यादतस्तत्पक्षे वाच्यार्थं दर्शयति—स्त्रियामित्युच्चा-
र्येति ॥ स्वरूपस्यैतस्य स्वरूपपरत्वेत्यर्थः ॥ निषेधः स्यादित्यस्य
निषेधान्वयन्वयित्वं स्यादित्यर्थः ॥

(अभिधेयपरत्वदूषणभाष्यम्)

यदि विज्ञायते—‘स्त्रियामभिधेयायाम्’ इति—ल-
ब्धा लवित्तव्या अत्र वाऽसरूपो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लव्येति । अत्रो यदिति यता तव्यादीनां
नित्यं वाधनं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(स्त्रीप्रत्ययपरत्वदूषणभाष्यम्)

अथ विज्ञायते—‘स्त्रीप्रत्ययेषु’ इति, व्यावक्रोशी
व्यावक्रुष्टिरिति न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) व्यावक्रोशीति । कर्मव्यतिहारे णच्
स्त्रियामिति णचा क्तिनो बाधः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—‘स्त्रियामभिधेयायाम्’,
नापि ‘स्त्रीप्रत्ययेष्विति । कथं तर्हि ? स्त्रीग्रहणं स्वैर-
यिष्यते ॥ तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति ‘स्त्रि-
याम्’ इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां प्रतिषेधो
विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) स्त्रियामित्यधिकृत्येति । स्त्रियां क्तिनि-
त्यसिन् रूपधिकारे ये उत्सर्गापवादास्तेष्वपवादा उत्सर्गस्य
वाधक एवेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु ये विहितास्तेषां प्रतिषेधे विधिवैयर्थ्यं
स्यात्, विहितप्रतिषिद्धत्वादिकव्यो वा स्यादत आह—स्त्रियां क्ति-
निति । तदधिकारे ये विहिता उत्सर्गास्तेषां वासरूपविधिना प्रस-
क्तानां प्रतिषेधो बाधो विद्यस्यते इति भाष्याक्षरार्थं इति भावः ॥
एव नोत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि अधिकारनिवेशित्वे सति अस्त्रियामिति
प्रतिषेध इति लभ्यते । अन्येनापि यत्रासमावेश इष्टः सोऽनभिधा-
नारसाध्यः ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(१९२५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ असरूपस्य वाचचनमुत्सर्गस्य
वाधकविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) असरूपस्य वाचचनं क्रियते । उत्सर्गस्य
वाधकविषयेऽनिवृत्त्यर्थं स्यात् । तत्र च व्यानीयर

उत्सर्गाः, तेषामजन्ताद्यदपवादः—चेयम् चेतव्य-
मित्यपि यथा स्यात् ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अजन्ताद्यद्विधीयते ।
हलन्तात् ण्यद्विधीयते । एतावन्तश्च धातवो यद्दु-
ताजन्ता हलन्ताश्च । उच्यन्ते च तव्यदादयस्ते
वचनाद्भविष्यन्ति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि ण्युत्तवाद्युत्सर्गौ, पचादिभ्योऽजप-
वादाः—पचतीति पचः । ‘पका पाचक’ इत्यपि यथा
स्यात् ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—‘अ-
जपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य’ इति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि ण्युत्तुजच उत्सर्गाः । तेषामिशुपधा-
त्कोपवादाः—विक्षिपः विलिखः । ‘विक्षेता विक्षे-
पक’ इत्यपि यथा स्यात् ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

(१९२६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धिते ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रोत्पत्तिविभाषा प्राप्नोति यथा
तद्धिते ॥

(प्रदीपः) तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्ग इति । ‘वाऽसरूप’
इत्येतावच्छ्रूयते । तत्र वाप्रहणेन किं भावो विकल्प्यताम्—
असरूपोऽपवादो वा भवति पक्षे न भवतीति । अथ वाधकत्वं
विकल्प्यताम् वा वाधको भवति, पक्षे न वाधक इति ॥ तत्रा-
न्तरङ्गत्वात्सत्ताया एव विकल्पः स्यात् । यथोक्तम् ‘यत्रान्यत्
क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपर’ इति । न तु
बहिरङ्गस्य वाधकत्वस्यैशुभ्यत्परेव विकल्पः स्यात्, पक्षे तु न
कश्चित् प्रत्यय उत्पद्येत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये तत्रोत्पत्ति वा प्रसङ्ग इति । उत्पत्ते-
र्वाधकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ननु वाधकत्वविकल्पे नामं दोष इत्या-
द्यद्गद्गदत्तद्विकल्प एव न सिध्यतीत्याह—वाऽसरूप इति ॥ अस-
रूपोपवादो वा भवतीति । अपवादपद वक्ष्यमाणसिद्धान्ताभि-
प्रायेण ॥ बहिरङ्गस्येति । शब्दानुपात्तस्यैव विधीयते ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

अस्तु, यदा विक्षिपो विलिख इत्येतन्न, तदा वि-
क्षेता विक्षेपक इत्येतद्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अस्त्विति । वाधकभाष्ये उत्सर्गस्याभिवाय-
त्वरिति भावः ॥

(उद्द्योतः) इत्येतन्नोत्सर्गो भाष्ये ष्टदः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ? । यथा तद्धित इत्युच्यते ॥

तद्धितेषु च सर्वमेवोत्सर्गापवादं विभाषा, उत्पद्यते वा न वा ॥

(प्रदीपः) यद्येतदिति । अपवादशास्त्रेणोत्सर्गशास्त्रस्य बाधितत्वादपवादाभावपक्षेऽप्युत्सर्गस्याप्रवर्तनादिति भावः । तत्र यथा अत इजिति विकल्पितेनेचा मुक्ते पक्षेऽण् न भवति अपि तु वाक्यमेव । तथेहाप्यपवादाभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्रादीनर्थानभिदध्याद् यथामित्रिदिख्यादौ किवादिलोपे कृते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये यद्येतल्लभ्येतेति । अपवादपदाभावादपवादविषय एव विकल्प इत्यत्र मानाभावादपवादोत्सर्गोभयविषयो विकल्पः स्यात् । एवं च तद्धित इवोत्सर्गापवादयोर्विकल्पाद्यवोत्सर्गापवादा विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गाप्रवृत्त्या पक्षेऽनुत्पत्तिरेव प्रामोतीति भावः ॥ अपवादशास्त्रेणेति कैयटोक्तिस्तु चिन्त्या, तद्धितेषु सर्वमुत्सर्गापवादं विभाषेति दृष्टान्तेन मद्कार्षस्त्वैव लामात् ॥

(१९२७ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वसरूपस्य बाधकस्य वावचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । असरूपस्य बाधकस्य वावचनात् “असरूपो वा बाधको भवतीति” इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । बाधकत्वे विकल्पिते यत्र पक्षेऽपवादस्य बाधकत्वं नास्ति तत्र बाधकत्वाभावादुत्सर्गः प्रवर्तते ॥

(उद्घोतः) सिद्धं त्विति । भाष्ये बाधकपदे कृतेऽसरूपस्य बाधकत्वे विकल्पे उत्सर्गविकल्पाभावात्सिद्धमिति भावः । इदं चापवादशास्त्रेणैकवाक्यतापन्नम् । न चैवमसरूपो वा बाधको भवतीति भाष्येण बाधकत्वविकल्पप्रतिपादनं व्यर्थमिति वाच्यम् । *असरूपस्य बाधकस्य वावचनादिति वार्तिककारस्येन ‘असरूपो वाधको वा भवतीत्येव भाष्येऽन्वयात् । वार्तिकाद्धि बाधकानुवादेन विकल्पविधिरित्येव स्वरसतो लभ्यते, न तु बाधकत्वानुवादेनेति दिक् ॥ प्रत्यासत्त्या च यन्निरूपितं बाधकत्वं तस्यैव पक्षेऽभ्यनुशानमिति ज्ञातिप्रसङ्गः ॥ कैयटे बाधकत्वे विकल्पिते इत्यादि । इदं चिन्त्यम्* वार्तिकोक्तबाधकपदार्थकदेशस्य बाधकत्वस्य विकल्पेनान्वयायोगात् । किं च पक्षे बाधकत्वाभावे शसिगोरिव समुच्चयः स्यादिति मद्ददिति ॥ धर्मनिषेधे धर्म्यभावाप्रतीतेः । अत एव न वेति सूत्रे साधुत्वविकल्पे पक्षे तस्यैवासाधुत्वमापादितम् ॥

१ ‘समर्थानां प्रथमाद्वा’ इत्यनेन अणोपवादस्य ‘अत इत्’ इत्यस्य विकल्पेनाभ्युत्पत्तिपक्षेऽप्यनुत्पत्तिरेव व्यथेयार्थः ॥

२ इदं चिन्त्यम् । ‘इच्छित्तपौ घातुनिर्देशे’ इत्येवमेव वार्तिकपाठे कथं भाव्यं प्रत्ययः । ‘घातवर्षनिर्देशे षुद्धः’ इति वार्तिकेन षुद्ध एव भाव्यं

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि सिध्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(दूषणस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धिते* इति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । अस्ति कारणं येन तद्धितेषु विभाषोत्पत्तिर्भवति । किं कारणम् ? । प्रकृतिस्तत्र प्रकृत्यर्थे वर्तते, अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोभिधीयते । इह पुनर्न केवला प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते । नवान्यः शब्दोस्ति यस्तमर्थमभिधीतेति कृत्वा तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

अथ वा समयः कृतः—“न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः” इति । एतस्मात्समयादनुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अन्येनेति । दक्षस्यापत्यमित्यादावपत्यादिशब्देनेत्यर्थः । इह पुनरिति । केवला प्रकृतिः स्वार्थमपि नाभिधत्ते किं पुनः कर्त्रादिकमर्थमभिधास्यति । तथाहि । प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थे इत्युच्यते अनुत्पत्त्यप्रत्यया तु प्रकृतिर्न कश्चिदर्थं गमयति । अथापि हि क्षियेः कर्तेति कर्त्रादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते तथापि करोतिक्रियापेक्षमपि कर्तृत्वं प्रतीयेत न तु क्षिपिक्रियापेक्षमेव तस्मात्सामर्थ्याद् बाधकत्वं वहिरङ्गमपि विकल्प्यते ॥

(उद्घोतः) क्षियेरेति धात्वैर्निर्देश इह प्रत्ययः । इह कृष्यादिभ्य इति शब्दा ॥ तथापीति । कर्तेत्यत्र तस्यापि सत्त्वादिती भावः ॥ बाधकत्वं वहिरङ्गमपीति । इदं चिन्त्यम् । सामर्थ्यादपवाद एवासरूपशब्देन विवक्षितो न तु उत्सर्गोपीति तु भाष्यतात्पर्यं बोध्यम् ॥ भाष्ये—अथ वा समय इति । एवं च समर्थतत्त्ववोरन्वयतरस्याप्यवाधायासरूपपदेनापवाद एव गृह्यते इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च य एव तस्य समयस्य कर्ता स एवेवमप्याह । यद्यसौ तत्र प्रमाणम्, इहापि प्रमाणं भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) य एवेति । समयस्यायं बाधकोस्त्विति भावः ॥

(उद्घोतः) इहापि प्रमाणं चेत्किमेतावता, तत्राह—समयस्येति ॥

विधानात् ॥ तस्मात्, शब्दरूपस्य धातोः कर्त्तृत्वमात्रं वाच्यथावक्योप्यादात्त्याच्छब्दार्थज्ञानानामेकाकारताया एव प्रयोगे सर्वैरङ्गीकृतत्वात्प्रतिपदं तदर्थप्रत्येव प्रत्ययमिति वक्तव्यमेव वरमिति दाधिमायाः ।

(समाधानभाष्यम्)

प्रमाणमसौ तत्र चेह च । सामर्थ्यं त्विह द्रष्टव्यं शब्दानां प्रयोगे । न चानुत्पत्तौ सामर्थ्यमस्ति । ततोनुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सामर्थ्यमिति । अर्थप्रत्यायनाय शब्दाः प्रयुज्यन्ते न च प्रत्यायनानुत्पत्तावर्थः प्रत्याययितुं शक्यत इत्यर्थः । पूर्वस्मिन् परिहारे प्रकृतेरेव केवलायाः स्वार्थमात्राभिधानेपि सामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम् । उत्तरत्र तु समयात् प्रयोग एव केवलाया नास्तीत्युच्यते ॥

(उद्द्योतः) अर्थः प्रत्याययितुमिति । न च प्रत्यायनानुत्पत्तौ प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । न केवला प्रकृतिरिति निषेधात् । नापि प्रयुक्तादर्थबोध इति भाष्यार्थः इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्हि तद्धितेष्वनुत्पत्तौ सामर्थ्यं भवति ? ॥

(प्रदीपः) कथं तर्हीति । समयात् केवलस्य प्रातिपदिकस्य तद्धितानुत्पत्तौ साधुत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्येन प्रत्ययेन सामर्थ्यम् । केन ? । पष्ठ्या ॥ अथ वा रूपवत्तामाश्रित्य वाविधिरुच्यते । न चानुत्पत्तौ रूपवती । तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अन्येनेति । दक्षस्यापत्यमिति पठ्यन्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगो, न केवलस्य । इह तु ह्रदनुत्पत्तौ सत्यां केवल एव धातुः स्यात्तस्य च समयात् प्रयोगाभावः ॥ अथ वेति । असरूपशब्देन भिन्नरूप उच्यते । तस्य च भिन्नरूपत्वं रूपवदुत्सर्गोपेक्षया भवतीति स एव पक्षेऽभ्यनुज्ञायते न त्वरूपानुत्पत्तिरित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) असरूपशब्देनेति । भिन्नरूपो वेत्युक्ते भावाभावयोः परस्परभिन्नरूपस्य सत्ता प्रतीतिरिति नानेनोभयोरुत्सर्गोपवादायोर्विभाषा बोधनम् । तथा सति पक्षेऽनुत्पत्तिः स्यात् । सा च न रूपवतीति अभावपक्षे न भिन्नरूपस्य सत्ता स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि कुत एतत्—अपवादो विभाषा भविष्यति, न पुनरुत्सर्ग इति ॥

(उद्द्योतः) नन्वसौ सामर्थ्योदन्यतरस्य विकल्पो, न तृप्त्योरिति भाष्यकपदामात्रे अपवाद एवेति कुतो लभ्यत इत्याशङ्कते भाष्ये ह्येव सूचयति ॥

(समाधानभाष्यम्)

न चैवास्ति विशेषो यदपवादो विभाषा स्याद्, उत्सर्गो वा ॥ अपि च सापेक्षोर्गं निर्देशः क्रियते—

‘वाऽसरूप’ इति । न चोत्सर्गवेलायां किं चिदपेक्ष्यमस्ति । अपवादवेलायां पुनरुत्सर्गोपेक्ष्यते । तेन यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति, स वा बाधको भविष्यति ॥ कः पुनरसौ ? । अपवादः ॥

(प्रदीपः) न चैवास्तीति । उत्सर्गविकल्पेऽप्राप्तविभाषा, अपवादविकल्पे तु प्राप्तविभाषेति न कश्चिद्विशेषः ॥ अपवादवेलायामिति । बाध्यत्वेन यावदुत्सर्गो नापेक्ष्यते तावदपवादस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) श्वापरया समाधत्ते—न चैवास्तीति ॥ तद्याचष्टे—उत्सर्गेति । असरूप उत्सर्गो वा भवतीत्यनेन प्रत्यासत्याऽसरूपोपवाद एव पक्षे स्याप्यते इति कविष्ये नाणिति भावः ॥ वस्तुतोऽसरूपपदेनापवाद एवोपतिष्ठत इत्याह—भाष्ये अपि च सापेक्ष इति ॥ अवधि सापेक्ष इत्यर्थः । भिन्नरूपत्वं ह्यसरूपत्वं तत्र कुतो भिन्नरूप इत्यपेक्षया स्वविधानवेलायां यः स्वविषये प्राप्तः स एव बुद्धिस्यो गम्यते । अपवादविधिसमये चोत्सर्गसामपि विषयानुपपत्तीकमान उपाकूलो भवतीति तदपेक्षया भिन्नरूपोपवाद एव गृह्यत इत्यर्थः ॥ न चोत्सर्गवेलायामिति । नन्वपवादवाक्यार्थोत्तरमुत्सर्गस्य लक्ष्यसंस्कारकतेति प्रातिपदिकार्थवृत्तभाष्ये उक्तत्वेनोत्सर्गोपि स्ववेलायामपवादमपेक्षते इति कथमेतदिति चेन्न । लक्ष्यसंस्कारवेलायामपेक्षायामपि वाक्यार्थबोधवेलायां तदभावात् । अस्य च तदवैकवाक्यतेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भवतीत्युच्यते । किवादिषु समावेशो न प्राप्नोति—ग्रामणीः ग्रामनाय इति । न ह्येते रूपवन्तः ॥

(उद्द्योतः) स वा बाधको भवतीति भाष्ये स बाधको वा भवतीत्यन्वयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतेपि रूपवन्तः । कस्यामवस्थायाम् ? । उपदेशावस्थायाम् ॥

(प्रदीपः) उपदेशावस्थायामिति । प्रत्यासत्तिन्यायादुपदेशावस्थायामस्यारूप्यमाश्रीयते इत्यर्थः ॥

(वार्तिकशेषभाष्यम्)

यद्येवम् ।

(११२८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनुबन्धविभिन्नेषु विभाषा-प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुबन्धविभिन्नेषु विभाषा प्राप्नोति—“कर्मण्यत्र” “आतोनुपसर्गं क” इति कविष्ययेऽपि प्राप्नोति ।

(१९२९ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥*॥ सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । अनुबन्ध-
स्यानेकान्तत्वात् । 'अनेकान्ता' अनुबन्धाः ॥

(उद्घोतः) सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । ननु
यद्यनुबन्धोऽनवयवस्तदा कथं कप्रत्यये कश्चेत्त्वम्, प्रत्ययादित्वा-
भावात् । कथं वाडादीनामनेकान्तत्वेन सर्वादेशत्वम् न चादेश-
प्रवृत्तिकालेऽनुबन्धत्वाभावादानेकास्त्वम् । तर्हि केऽपि वाक्यार्थबोधा-
त्पूर्वं प्रत्ययत्वाज्ञानेन तदुत्तरेमेवेत्संज्ञाप्रवृत्तौ सर्वत्र नाङ्गलाविति-
सन्नभाष्योक्तरीत्या उपदेशोत्तरकालमेवेत्संज्ञा प्रवृत्त्या च उपदेशेऽनु-
बन्धसत्त्वादिसरूपाकारत्वं स्यादिति चेन्न, जुद्ध इत्यादावादिशब्दस्य
समीपपरत्वात् दोषः । अनेकालित्यत्र संबन्धसामान्यषष्ठ्यर्थवद्गुणीह-
नीकारान्न दोषः । डादेशेऽपि डा आ इत्याकारप्रलेपात्सर्वादेशत्वम्
इत एव वाऽस्वरत्वाद् अथैकान्तेषु दोष एवेति वक्ष्यति भाष्यकृतम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा प्रयोगेऽसरूपाणां वाविधिर्न्याय्यः ॥

(उद्घोतः) अथ वा प्रयोगे इति ॥ किपि रूपाभावादेव
स प्रयोगेऽसरूपः । असरूपपदेन च समानरूपाभाववानुच्यते
इति भावः ॥

(१९३० दूषणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रयोगे लादेशेषु प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोगे चेद्दालादेशेषु प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । ह्योऽपचदित्यत्र लुङ्पि प्राप्नोति । श्वः पक्ते-
त्यत्र लुङ्पि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ह्योऽपचदिति । लङ्घनचकस्तकारः प्रत्ययः
लुङ्गित्वपाक्षीदिति 'ईत्'शब्द इति भिन्नरूपत्वात्समावेशप्रसङ्गः ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न लादेशेषु
वासरूपो भवति' इति । यद्यं "ह्रशश्वतोर्लङ् च"
इत्याह ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । परोक्षे लिङ्गिति लिटा लङ्-
समावेशोऽसारूप्यात्सिद्ध एवेति नार्थो लङ्गविधानेन । विहितस्तु
लकाराणामसमावेशं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) न लादेशेषु वाऽसरूप इति । आदेशगतम-
सारूप्यं गृहीत्वा लकारविषये वाऽसरूपविधिर्नास्तीति तात्पर्यम् ।
आदेशप्रवृत्त्युत्तरकालिकवैकल्पिकत्वञ्च लकारविविधकारार्थः ॥ तदाह—
लकाराणामसमावेशमिति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा प्रयोगेऽसरूपाणां वाविधौ न सर्वमिष्टं
संगृहीतमिति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ॥

कोसौ ? । उपदेशो नाम ॥ उपदेशो चैतेऽसरूपाः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । किवादयो न संगृहीतास्तेषां
प्रयोगे रूपाभावादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सर्वेष्टासंग्रहसुपपादयति—किवादय इति ।
असरूपपदेन भिन्नरूपस्यैव ग्रहणमित्याशयः ॥

(दूषणस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*अनुबन्धविभिन्नेषु विभावा-
प्रसङ्गः*इति ॥

(दूषणपरिहारस्मरणभाष्यम्)

परिहृतमेतत्—*सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वाद्*
इति ॥

(उद्घोतः) डादौ तु प्रलेषात्रिर्वाहः ॥

(दूषणभाष्यम्)

अथैकान्तेषु दोष एव ॥

(उद्घोतः) जुद्ध इत्यादावादिशब्दस्य समीपपरत्वे लुङ्पु-
चणयोर्वाहित्वेऽपीत्त्वौपत्तेः ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

एकान्तेषु च न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—
'नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवति'इति । यद्यं "ददा-
तिदधालोर्विभाषा" शास्ति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये नानुबन्धकृतमिति । भान्यनुबन्धत्व-
ज्ञानविषयवर्णकृतमसारूप्यं नेत्यर्थः ॥ "ददाति दधालोर्विभाषा"
शः, पक्षे ष्यैः ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथवाऽसरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते ।
अपवादश्च नाम अनुबन्धभिन्नो वा भवति रूपाण्य-
त्वेन वा । तेनानेनावश्यं किञ्चित्याज्यं किञ्चिच्च
संगृहीतव्यम् । तद्यदनुबन्धकृतमसारूप्यम्, तन्ना-
श्रयिष्यामः, यत्तु रूपाण्यत्वेनासारूप्यम्, तदाश्र-
यिष्यामः ॥

(उद्घोतः) अथवेति । उभयकृतासारूप्ये गृह्यमाणे व्याव-
र्त्तोभावादसरूप इति व्यर्थं स्पष्टत्वाद् "वाऽपवादः" इत्येव वदेत् ।
तत्सामर्थ्यादनुबन्धकृतासारूप्यं नाश्रियते, किं तु रूपाण्यत्वेनैवेत्यर्थः ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथवा—'असरूपो वा बाधको भवती'त्युच्यते ।
सर्वेष्टासरूपः तत्र प्रकल्पे गतिर्विशास्यते—'साधीयो
योऽसरूपः'इति । कश्च साधीयान् ? । यः प्रयोगे,
प्राङ् च प्रयोगात् ॥

(उद्घोतः) तत्सामर्थ्यात्प्रकर्षगतिः । तेन प्रयोगे उपदेशो
चासरूप इति द्वितीयः पक्षः ॥

१ अनुबन्धानामनेकान्तत्वे इत्यादि ॥

२ इत्यपत्तेरिति । अन्य 'इत्यादि' इति शेषः ॥ तथा च 'अनुबन्धाना-
नेकान्तत्वे आदिप्रत्यय समीपपरत्वे लुङ्पुचणयोर्वाहित्वेति चकारस्यैत्यपत्तेर-

व्यापनाद् यकारादित्वादीकार्थव्यवहारस्या स्तीकरीये स्पष्टत्वे दोष एवेति
भाष्याधारार्थः ॥

३ 'दद्यात्प्राप्तु' इत्येनादन्तरमिति बोधम् ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथवा—‘असरूपो वा वाधको भवतीत्युच्यते । न चैवं सति कश्चिदपि सरूपः । त एवं विज्ञास्यामः—‘कचिच्छेऽसरूपः’ इति । अनुबन्धमिज्ञाश्च प्रयोगे सरूपाः ॥

(प्रदीपः) कचिच्च इति । प्रयोग इत्यर्थः । उपदेशे सर्वस्यैवासारूप्यमित्यसरूपग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(उद्घोतः) तत्सामर्थ्यात् प्रायोगिकमसारूप्यमिति तृतीयः पक्षः ॥ तत्रान्त्ययोः किवादिंसंभ्रदः । कथमिति चेत् ? रूपाभावादेव सारूप्याभावस्याक्षतेः । असरूपपदेन च सारूप्याभाववानुच्यत इत्याहुः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कथमिदं विज्ञायते अस्त्रियामिति—किं ‘स्त्रियां न भवति’ इति, आहो खिक् ‘प्राक् स्त्रिया भवति’ इति । कश्चात्र विशेषः ? ।

(प्रदीपः) कथमिति । क्यधिकारविहितेभ्येव किं प्रतिपेधः, परस्तात् क्यधिकारस्य भवत्येव वासरूपविधिः । अथ क्यधिकारात् प्राग्वासरूपविधिर्भवति क्यधिकारेण विच्छिद्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) प्रागिति । अत्र पक्षे स्ये सैन्धिः सौत्रः । यद्वा परिभाषापक्षे प्रथमः पक्षः । अधिकारत्वे द्वितीयः । तदा स्त्रियामिति द्वा द्वे निवर्तते इत्यर्थः ॥

(१९३१ दूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियां प्रतिपेधे कल्प्यदुत्सुखल-
र्थेषु विभाषाप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रियां प्रतिपेधे कल्प्यदुत्सुखलर्थेषु विभाषा प्राप्नोति ॥ क—हसितं छात्रस्य शोभनम् । घञपि प्राप्नोति ॥ व्युद्—हसनं छात्रस्य शोभनम् । घञपि प्राप्नोति ॥ तुमुन्—इच्छति भोक्तुम् । लिङ्-लोटावपि प्राप्नोतः ॥ खलर्थः—ईपत्यानः सोमो भवता । खलपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लिङ्-लोटाविति । लिङ्-चेति लिङ् भवत्येव । इच्छार्थेषु लिङ्-लोटावित्यत्र तु लिङ्-लोटाः सहनिर्देशादत्रापि सहनिर्देशः कृतः । लिङ्-चेति नियमाज्ञान भविष्यतीति शक्यते गक्तुम् ॥ ननु तुमुन् भावे, कर्तृकर्मणोर्लिङ्-लोटाविति मिश्रार्थत्वात् कृतो भाष्यवाधकभावः ॥ नैप दोषः । भावपि लिङ्-लोटाविति विधानमिति तदपेक्षया भाष्यवाधकभावो गमितः ॥

(उद्घोतः) ‘समानवर्तकेषु तुमुन्’ ‘उद्घे’ति वचना-

लिङ् इष्टत्वादाह—लिङ्-चेति । लोडापादन एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः ॥ नियमादिति । नियमो वा कल्प्यः, शापकं वा कल्प्यमिति तु भाष्याशयः ॥ किं च लिङ् कर्तृकर्मणोश्चरितार्थः । भावे तुमुन् भावार्थयोस्तयोरपवाद एवेतीदं भगवत इति ज्ञायते इति लिङ्-भवत्येवेत्यपि कैयटश्चिन्त्यः ॥ ननु लिङ्-लोटे कामप्रवेदने विधीयते इच्छामि शुजीय इच्छामि सुहृत्तां भवानिति हि तद्दाहरणम् । इदं त्वकामप्रवेदनेऽपीति कथमनयोर्वाध्यवाधकभावः । न चेदमपि कामप्रवेदनविषयः ‘इच्छति भोक्तुम्’ इत्युदाहरणसंगतेः । वक्रमिप्रायाविक्षरणमेव हि कामप्रवेदनशब्देनोच्यत इति चेन्न । तव भोजनमिच्छतीति तदर्थेनात्रापि तत्सत्त्वात् ॥

(स्त्रियाः प्राग् इति पक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्हि स्त्रियाः प्रागिति वक्ष्यामि ।

(१९३२ दूषणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियाः प्रागिति चेत् क्त्वायां
वावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रियाः प्रागिति चेत्क्त्वायां वावचनं कर्तव्यम् । आसित्वा भुङ्क्ते । आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) आस्यते भोक्तुमिति । भोजनार्थत्वादासनस्य पीविकाल्यमात्रं गम्यते इति समानविषयत्वाद् वाध्यवाधकभावप्रसङ्गः । क्त्वा भावे तत्रैव च लकारोत्पत्तिरत्रेति समानार्थत्वमपि विद्यते । तत्रार्थं निर्णयः । क्यधिकारस्य परस्तादपि वासरूपविधिर्भवति । अहं कृत्यत्त्वश्चैत्रव तु कृत्वत्त्जग्रहणेन तस्यानित्यत्वं ज्ञायते ॥ ९४ ॥

(उद्घोतः) ननु पीविकाल्याप्रतीतेः कथं क्त्वाविषये लकारप्राशिरत आह—भोजनार्थत्वादिति ॥

(१९३३ दूषणवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ कालादिषु तुमुन्विधाने
वावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कालादिषु तुमुन्विधाने वावचनं कर्तव्यम् । कालो भोजनस्येत्यपि यथा स्यात् ॥

(१९३४ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अहं तृज्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहं तृज् विधेयः । इमे अहं कृत्या विधीयन्ते ते विशेषमिहिताः सामान्यविहितं त्वं वाचेत् ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैप दोषः । भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते कर्तृदि तृच् । कः प्रसङ्गो यद्भाष्यकर्मणोः कृत्याः कर्तृदि तृच् वाचेत् ॥

एवं तर्हि ।

(१९३५ वार्तिकन्यासान्तरम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अहं कृत्यतृज्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहं कृत्यतृचो विधेयाः । अयमहं लिङ् विधीयते । स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यतृचो वा बाधेत ॥ वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

(उद्घोतः) स्त्रियाः प्रागित्त्र पक्षे दूषणान्तरमाह—भाष्ये कालादिष्विति । अहं तृजिति च ॥ ९४ ॥

(अथ कृत्यप्रकरणे कृत्यप्रकरणम्)

(४३८ अधिकारसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. २)

७१२ कृत्याः ॥ ३।१।९५ ॥

(भवविज्ञापनाधिकरणम्)

(१९३६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल्वचनम् ॥*॥

(भाष्यम्) कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । ण्वुलः कृत्यसंज्ञा मा भूदिति ॥

(१९३७ आक्षेपवारकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अहंकृत्यतृजग्रहणं तु ज्ञापकं प्राङ् ण्वुल्वचनानर्थक्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृत्यतृचश्चेति तृजग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—प्राङ् ण्वुलः कृत्यसंज्ञा भवतीति ॥

(प्रदीपः) कृत्याः ॥ ९५ ॥ कृत्याः इत्येतावत् सूत्रमित्याह—कृत्यसंज्ञायामिति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि ण्वुलः कृत्यसंज्ञा प्रामोति ।

(समाधानभाष्यम्)

योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ कृत्याः ॥ ९५ ॥

(प्रदीपः) योगापेक्षमिति । ण्वुल्वचनाविव्येतसाधोर्मात्र प्राक् कृत्यसंज्ञाधिकार इत्येवं तृजग्रहणेनानुमास्यत इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

(४३९ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ३)

७१३ तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ३।१।९६ ॥

(१९३८ प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ केलिमर उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) केलिमर उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

पचेलिमा माषाः पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः भेत्तव्याः ।

(प्रदीपः) तव्यत्तव्या ॥ ९६ ॥ केलिमर इति । कर्मकर्तारि चायं कैश्चिद्विद्यते ॥ भाष्यकारेण तु कर्मणि प्रदर्शितः ॥

(उद्घोतः) तव्यत्तव्या ॥ ९६ ॥ कैश्चिदिति । वृत्तिकारैरित्यर्थः । कर्मणि प्रदर्शित इति । पक्तव्या इति निवरणात् । न हि तव्यः कर्मकर्तारि, लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदिति वचनादिति भावः ॥

(१९३९ प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वसेस्तव्यत् कर्तारि णिच् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वसेस्तव्यत्कर्तारि वक्तव्यः, णिच् चासौ भवतीति वक्तव्यम् । वसतीति वास्तव्यः ।

(१९४० कर्तारि तव्यत् प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तद्धितो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । वास्तुनि भवो वास्तव्यः ॥ तव्यत्तव्या ० ॥ ९६ ॥

(प्रदीपः) वास्तुनि भव इति । दिगादिवाच्यत्प्रत्ययः । नित्यानां शब्दानां यथाकथञ्चिदन्वाहयानं कर्तव्यमिति मन्यते । यथोक्तम्—

‘उपादायामि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते ।

उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठते’ इति ॥

अवास्तव्य इत्यत्र खरमेदोपि नास्ति । कृत्योकेऽण्वुजिति यदन्तोदात्तत्वं विधीयते तदेव ययतोश्चातदर्थं इत्यनेन ॥ ९६ ॥

(उद्घोतः) ननु बोधे विशेषात्कथं तद्धितेन सिद्धित आह—नित्यानामिति । वास्तु भवत्येनापि वासकतुर्वेव रूढ्या बोधाज्ञाधेविशेषः । रूढ्या सर्वदोषपरिहारादिति भावः ॥ उपादायामि ये हेया इति । उपायशब्दव्युत्पत्तिः । प्रुपोदरादित्वात्साधुः ॥ रेखागवयस्यानीयत्वादिति भावः ॥ ‘कृत्योकेति’ ययतोऽन्तोदात्तविधायके । नञ इति च तत्र वर्तते । अत्रेन वास्तव्योऽन्नवास्तव्य इत्यादिसमासस्तु अनभिधानात् भवतीति भाष्याशयः ॥ ९६ ॥

(अथ यद्यप्रत्ययप्रकरणम्)

(४४० यत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ४)

७१४ अचो यत् ॥ ३ । १ । ९७ ॥

(अजग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अजग्रहणं किमर्थम् ? ।

१ ‘प्राङ् तृचा’ इत्येवमेव पाठ आसीत् । अतएवमपि ‘ण्वुलः कृत्यसंज्ञा प्रामोति’ इत्याक्षेपः संनष्टः । ‘ण्वुलः प्राङ्’ इति पाठे ण्वुलः कृत्यसंज्ञायामिति कर्म संनष्टेति दापिमथाः ॥

२ काशिकायाम् “कृत्याः प्राङ् ण्वुलः” इत्येवं दर्शितः पुनःपाठोऽन्यार्थे इति सूचिनम् ॥

३ इत्यनेन ‘योगापेक्षं ज्ञापकम्’ इत्यत्र संन्यासोद्देशात्प्रमाणमस्तीति ‘बहुगुणयत्तुदिति’ इति ‘योगापेक्षं ज्ञापकम्’ इत्येवार्थोऽर्थ इति दापिमथाः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

अजन्ताद्यथा स्याद्, हलन्तान्मा भूदिति ॥

(प्रयोजनतिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । हलन्ताण्यद्विधीयते, स वाधको भविष्यति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

यद्यैव तर्हि प्यद्यतं वाधते । एवं तव्यदादीनपि वाधेत । अजग्रहणे पुनः क्रियमाणे अजन्ताद्यद्विधीयते, हलन्ताण्यद्विधीयते । एतावन्तश्च घातवो यद्दुताजन्ता हलन्ताश्च । उच्यन्ते च तव्यदादयः । ते वचनाद्भवन्ति ॥

(प्रयोजनवाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । वासरूपेण तव्यदादयो भविष्यन्ति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात्—लव्यम्, पव्यम् । आर्द्धधातुकसामान्ये शुणे कृतेपि प्रत्ययसामान्येपि च वान्तादेशे कृते 'हलन्तादिति' प्यत् प्राप्नोति ॥ तथा दिव्यं धित्यम् । आर्द्धधातुकसामान्ये अकारलोपे कृते "हलन्तादिति" प्यत् प्राप्नोति । अजग्रहणसामर्थ्याद्यदेव भवति ।

(उद्द्योतः) अचो यत् ॥ ९७ ॥ भाष्ये आर्धधातुकसामान्य इति ॥ विपयसन्ध्यामपि परभूतविपयसन्धे इव प्रकृत्या परनिमित्तत्वमस्तेष्वेति कथयतीत्यादी स्थानिवचननिर्वाहः । आर्धधातुके इति च जातिनिर्देश इति भावः ॥

(१९४१ यत्प्रत्ययवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यति जनेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यति जनेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । जन्यं घत्सेन ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते [—'जनेः' इति]

(१९४२ धातिकन्यासान्तरम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तकि-तक्ष्यम् । शसि-शस्यम् । चति-पत्यम् । यति-यत्यम् । जनि-जन्यम् ॥

(प्रदीपः) अचो यत् ॥ ९७ ॥ यति जनेरिति । यतोऽनाय इति स्वार्थं जनेर्द्विभानम् । जन्यमिति तु प्यत्पि सिध्यति—जनिवच्योऽति यद्विप्रदीपेपात् ॥

(उद्द्योतः) यतोऽनाय इति । आद्युदात्तस्वार्धमित्यर्थः ॥

(१९४२ कृत्यव्यत्ययवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ हनो वा वध च ॥ * ॥

(भाष्यम्) हन्तेर्वा यद्वक्तव्यः । वध इत्ययं वादेशः । वध्यः । घात्यः ॥

(१९४३ कृत्यप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तद्धितो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्धितो वा पुनरेव भविष्यति—वधमर्हतीति वध्यः ॥

(प्रदीपः) वधमर्हतीति । दण्डादिभ्य इति यत्प्रत्ययः ॥

(उद्द्योतः) यत्प्रत्यय इति । एतेन दण्डादिभ्यो य इति वृत्तिपाठ एतद्भाष्यविरुद्ध इति भावः ॥

(तद्धितानुपपत्तिभाष्यम्)

यदि तद्धितः, समासो न प्राप्नोति—असिवध्यो मुसलवध्य इति । यति पुनः सति *साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम्* इति समासः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) यदि तद्धित इति । तेन सह समासस्य लक्षणाभावात् ॥

(उद्द्योतः) लक्षणाभावादिति । मुप्सुपेति तु न सार्वत्रिकमित्यर्थः ॥

(तद्धितानुपपत्तिभाष्यम्)

यदि पुनरसिवधशब्दादेवोत्पत्तिः स्याद् । असि-वधमर्हतीति ॥

(उद्द्योतः) [भाष्ये यदि पुनरिति । असिवधादयः समस्ता अपि गणे पाठ्याः । आकृतिगणो वा स इति भावः ॥ एतेन न चासि वधेत्यापपात्तम् ॥]

(तद्धितानुपपत्तिभाष्यम्)

नैवं शक्यं वक्तुम् । स्वरे हि दोषः स्यात्—'असिवध्यः' एवं स्वरः प्रसज्येत । असिवध्य इति चेष्यते ॥ अचो ॥ ९७ ॥

(प्रदीपः) स्वरे हि दोष इति । असिवधशब्दाद्यति सति तित्स्वरितमिति स्वरितः प्रसज्येत । कृदन्तेन तु समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वष्यशब्द आद्युदात्तो भवति । न चासिवधशब्दात् प्राप्नोति यत् दण्डादिषु कैवल्यवधशब्दस्य पाठात्तदन्तविषयभावात् ॥ ९७ ॥

(उद्द्योतः) कृदुत्तरपदेति । वष्यशब्दो 'यतोऽनायः' इति सन्स्वरवादाद्युदात्तः ॥ एवं च तद्धितेनातिदिशि धातिकं भाष्येनेति ॥ भावः ॥ ९७ ॥

(४४१ यत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ५)

७१७ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे

॥ ३ । १ । १०० ॥

(१९४४ यत्प्रत्ययविधिवातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुपसर्गाच्चरेराडि चागुरौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुपसर्गाच्चरेरित्यत्राडि चागुरा-
विति वक्तव्यम् । आचार्यो देशः ॥

अगुराविति किमर्थम् ? ।

आचार्य उपनयमानः ॥ गदमद ॥ १०० ॥



(४४२ यत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ६)

७२० अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥३१११०३॥

(१९४५ अन्तोदात्तत्वविधिवातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् ।
अर्थः स्वामीति ॥ अर्यः स्वामि० ॥ १०३ ॥



(४४३ यत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ७)

७२२ अजर्यं सङ्गतम् ॥ ३।१।१०५ ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

सङ्गतमिति । किं प्रत्युदाहियते ? ।

(प्रदीपः) अजर्यम् ॥ १०५ ॥ तयोरेवेति वचना-
द्भावेऽजर्यशब्दः प्राप्नोति—अजर्यं सङ्गतेनेति । कर्तरि च स-
ङ्गत इष्यते अजर्यमार्यसङ्गतमित्यतः पृच्छति—किं प्रत्युदा-
हियत इति ॥

(उद्घोतः) अजर्यं ॥ १०५ ॥ कर्तरि च सङ्गत इष्यत
इति । कर्तरि अर्थे, संगते विशेष्ये इष्यत इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अजरः कम्बलः, अजरिता कम्बल इति ।

(प्रदीपः) अजर इति । कर्तर्यर्थं प्रत्ययो निपात्यते ॥
ततो ह्यङ्गविकलतापरिहाराय कर्तव्यं प्रत्युदाहरणे प्रदर्शनीय
इति भावः ॥

(उद्घोतः) कर्तर्यर्थमिति । अत एवाजर्जमिति निपातना-
श्रयणम् ॥ अङ्गोति । कर्तव्यत्वं सङ्गतविशेष्यकत्वरूपेत्यर्थः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं कर्तृसाधन एव प्रत्युदाहियते,
न भावसाधनः प्रत्युदाहार्यः ।

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि,

(१९४६ चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अजर्यं कर्तरि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजर्यं कर्तरीति वक्तव्यम् ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

तर्त्तर्हि वक्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । गत्यर्थानां कः कर्तरि विधीयते तेन
योगाद् अजर्यं कर्तरि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) गत्यर्थानामिति । यद्यपि सङ्गमनं सङ्गत-
मिति भावे इह क्तो विहितः तथापि गत्यर्थानां कः प्रत्ययः
कर्तरि दृष्टो गतो ग्रामं देवदत्त इति । ततो गत्यर्थधातुसाहच-
र्यादजर्यमिति कर्तरि निपातनमिति मन्यते ॥

(उद्घोतः) गत्यर्थानामिति । भाष्यं दृष्ट्वा सङ्गतमिति
कर्तरि क्तः । तदर्थं च निपात्यमानमजर्यं कर्तरीति प्रतीयते ॥
तदसंगतम्, संगतमिति मैत्रीपर्यायस्य भावस्तान्तस्यैवात्र ग्रहणाद् ।
अतस्तत्प्राप्त्यर्थाद्—तथापीति ॥ तेन योगादेति भाष्यस्य तेन
साहचर्यादित्यर्थः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते । तेन
योगाद् अजर्यं कर्मण्यपि प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

जीर्यतिरकर्मकः ।

(प्रदीपः) जीर्यतिरकर्मक इति । सोपसर्गस्य सक-
र्मकत्वेपीहानुपसर्गस्य निपातनादकर्मकत्वं बोद्धव्यम् । द्रव्यक-
र्माभावाश्रयेण चाकर्मकत्वमुक्तम् । कालादिना तु सर्वस्यैव
सकर्मकत्वम् ॥

(उद्घोतः) सोपसर्गस्येति । अर्थांतरवृत्त्येति भावः ॥ ननु
कालादिकर्मसङ्गात्कथमकर्मकत्वम् । तत्राह—द्रव्येति ॥ एतच्च
गतितुद्गीति ष्टे कालाध्वनोरिति ष्टे च निरूपितम् ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

भावे तर्हि प्राप्नोति ।

(उद्घोतः) कर्तरीति वार्तिकारम्भवादी आह—भाष्ये भावे
तर्हीति । गत्यर्थभ्यो विशिष्टविधानेन भावेऽपि क्तदर्शनादिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

संगतग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ।

(प्रदीपः) सङ्गतग्रहणमिति । नहि गमेर्भावस्य जी-
र्यतेभावेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) प्रत्याख्यानवायाद्—संगतग्रहणमिति । तथा
च तस्सामर्थ्यात्कर्तर्येव भविष्यति, चार्थो वार्तिकेत्येव ॥

(समाधानभाष्यम्)

कर्तृविशेषणं संगतग्रहणम् । संगतं कर्तृचेद्भव-
तीति । तद्यथा—“हृषेर्लोमसु” इति लोमानि चेत्क-
र्तृणि भवन्तीति ॥ अजर्यम् ॥ १०५ ॥

(प्रदीपः) कर्तृविशेषणमिति । वैयधिकरण्यमनयोः पदयोः स्यादिति भावः ॥ लोमानि चेदिति । तथा च हृषितं लोमभिर्हृष्टं लोमभिरिति वैयधिकरण्येपीड्डिकल्पो भवति । तस्मात्कर्तरीति वक्तव्यम् । अथ वा सामानाधिकरण्यस्यागेन वैयधिकरण्याश्रयणस्यायुक्त्वाच्चिपातनाद्वा कर्तयैव प्रत्ययो भवतीति स्थितम् ॥ १०५ ॥

(उद्द्योतः) वार्तिकारम्भात्पाद—कर्तृविशेषणमिति । कर्तृपदाभ्याम्भारेणेति भावः ॥ तद्याचष्टे—वैयधिकरण्यमिति । अजर्यं संगतेनेत्युदाहरणमिति भावः ॥ एवं च तस्मात्सामान्याभावेन भावे प्रत्ययव्यावृत्त्यर्थं कर्तरीति वाच्यम् । निपातनसामर्थ्याद्वा कर्तरीति भावः ॥ वैयधिकरण्येपीड्डिति ॥ कर्तरी निष्ठायां सामानाधिकरण्येपि तदिकल्प इति भावः ॥ १०५ ॥

(अथ वयम्प्रत्ययप्रकरणम्)

(४४४ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ८)

७२३ वदः सुपि क्यप् च ॥ ३।१।१०६ ॥

(१९४७ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥) .

॥ * ॥ वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् ।

इह मा भूत्—प्रवाचं संवाचम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि कर्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । अनुपसर्ग इति वर्तते ॥

(वार्तिकसार्थकभाष्यम्)

एवं तर्ह्यन्वाचष्टे—'अनुपसर्ग इत्येवं वर्तते' इति ॥

(वार्तिकसार्थकभाष्यम्)

नैतदन्वाच्येयम्—'अधिकारा अनुवर्तन्ते' इति । एष एव च न्यायो यदुक्तं 'अधिकारा अनुवर्तन्ते' इति ॥ वदः सुपि ॥ १०६ ॥

(प्रदीपः) वदः सुपि ॥ १०६ ॥ नैतदिति । यत्राधिकारस्य विच्छेदोऽवश्यपरिज्ञानं वा गिहानलोकनन्यानाधयनं वा तत्राप्यवश्येन विशेषः । एवमादीं तु प्रयोजनभाष्यादमत्तम् इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

(उद्द्योतः) वदः सुपि ॥ १०६ ॥ यत्राधिकारयेति । यत्रावश्यं सुपि विशेषं भान्वानामित्यसौ ॥ अथपीति । यत्रावश्यं सुपि विशेषः प्रागन्त इति ॥ विदिति । यत्रावश्यं ज्ञेयत्वं सर्वदेति ॥ १०६ ॥

(४४५ वयम्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।६ आ. ८)

७२४ भुवो भावे ॥ ३।१।१०७ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भावग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

कर्मणि मा भूदिति ।

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । भवतिरकर्मकः ।

(प्रदीपः) भुवो भावे ॥ १०७ ॥ भवतिरकर्मक इति । ननु प्राप्त्यर्थः सकर्मकोक्तिः । नैव दोषः । प्राथम्यात्सत्तार्थस्यैवेह ग्रहणात् । ननु कालादिकर्मणि प्राप्नोति । अनगिधानात्कालादिकर्मणि न भविष्यतीति मन्यते ॥ १०७ ॥

(उद्द्योतः) भुवो भावे ॥ १०७ ॥ प्राथम्यादिति । धातुपाठ इति भावः ॥ प्रतिद्वत्वाद्येत्पि बोध्यम् ॥ १०७ ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । तेनानुभाव्यमामन्त्रणमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

पतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनुपसर्ग इति वर्तते ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थं तर्हि भावग्रहणं कर्तव्यम् । "हनस्त च" भावे यथा स्यात्—श्वदत्त्वा वर्तते । इह मा भूत्—'श्वघात्यो घृपलः' इति ॥ भुवो भावे ॥ १०७ ॥

(४४६ वयम्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।६ आ. ९)

७२५ हनस्त च ॥ ३।१।१०८ ॥

(१९४८ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हनस्तश्चित्त्रियां छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) हनस्तश्चेत्यत्र चित्त्रियां छन्दसि इति वक्तव्यम् । 'तां वृणहत्यां निगृहानुचरणम्' । 'असौ त्या वृणहत्यायै चतुर्थे प्रतिगृणते' ।

(आक्षेपभाष्यम्)

त्रियामिति किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

आप्तते दस्युहत्याय ।

(प्रदीपः) हनस्त च ॥ १०८ ॥ दस्युहत्यायेति । छन्दस्येवम् न यत्रानि मर्तुर्वर्गम्, आपातो तु धीतिर्भवति ॥ १०८ ॥

(उद्घोतः) हनस्त ॥ १०८ ॥ भाषायां त्विति । शन्द्र-
शक्तिस्रभानादेतद्विहितव्यवन्तस्य स्त्रीत्वमित्यर्थः ॥ १०८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

छन्दसीति किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

श्वहत्या दस्युहत्यां वर्तते ॥ हनस्त च ॥ १०८ ॥

(४४७ क्यप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. १०)

७२६ एतिस्तुशास्वृदजुषः क्यप्

॥ ३ । १ । १०९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क्यविति वर्तमाने पुनः क्यवग्रहणं किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

क्यवेव यथा स्याद् । यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू-
दिति ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं चान्यत् प्राप्नोति ? ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

ण्यत् ।

(समाधानभाष्यम्)

*ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप् पूर्वविप्रति-
षिद्धम्* इति वक्ष्यति, स पूर्वविप्रतिषेधो न पठि-
तव्यो भवति ॥ अथवा *हनस्तश्चित्त्रियां छन्दसि*
चोदितः, स न वक्तव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) एतिस्तु ॥ १०९ ॥ अथवेति । पूर्वस्मात्
क्यपोऽस्य वैलक्षण्यप्रदर्शनाय क्यवग्रहणं कृतम् । तेन पूर्वं क्यप्
छन्दसि त्रियां चिद्धवति ॥

(उद्घोतः) एतिस्तु ॥ १०९ ॥ आत्मनेपदिभ्यामिति ।
अकौरवदिकरणाभ्यामित्यभि बोध्यम् । प्रतदंशे उत्तरसाहचर्यमप्यनु-
ग्राहकम् ॥ घृणातिरिति । वृद्ध संभक्तविलयम् । एवं च क्यव्
दृज एवेति भावः ॥ वस्तुतो व्याख्यानादत्र दृजो ग्रहणमित्येव तत्त्वम् ॥

(१९४९ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्यव्विधौ वृजग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्यव्विधौ वृजग्रहणं कर्तव्यम् । इह

मा भूत्—'वार्या ऋत्विजः' इति ॥

(प्रदीपः) क्यव्विधाविति । ईडवन्दवृशंसुडुहां
ण्यत इति वार्थशब्दस्याद्युदात्तविधानादितज् ज्ञायते । तत्र
हीडिवन्दिभ्यामात्मनेपदिभ्यां साहचर्याद्दृशब्देन घृणातिर्गृह्यते ।

(१९५० क्यप्रत्ययवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अज्ञेश्वोपसंख्यानं संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अज्ञेश्वोपसंख्यानं संज्ञायां कर्तव्यम् ।
आज्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि क्यप् । वृद्धिर्न प्राप्नोति । तस्मात्पण्यदेवः ॥

(प्रदीपः) तस्मात्पण्यद् एव इति । ननु खरमेवो
भवति । क्यपि सत्याद्युदात्तं पदं ण्यति सत्यन्तस्वरितम् । नैप
दोषः । नव्विषयस्यानिसन्तस्येलाद्युदात्तविधानात् ॥

(ण्यदनुपपत्तिभाष्यम्)

यदि ण्यत् । उपधालोपो न प्राप्नोति । तस्मात्
क्यवेवैवैपः ।

(दूपणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—वृद्धिर्न प्राप्नोतीति ।

(दूपणोद्धारभाष्यम्)

आङ्पूर्वस्य प्रयोगो भविष्यति ।

(दूपणभाष्यम्)

यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति ॥

(दूपणोद्धारभाष्यम्)

न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम
लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥ पति-
स्तुशास् ॥ १०९ ॥

(प्रदीपः) न लक्षणेनेति । संहिताया एव नित्यत्वम् ।
पदविच्छेदस्य तु पौरुषेयत्वम् । तथा च यत्रार्थनिश्चयाभावस्त-
त्रावग्रहो न क्रियते । तदुक्तम्—हरिदूरनवगृह्यते इति ।
हरिदूरित्यत्र किं हरिशब्द इकारान्तः । अथ हरित्शब्दस्त-
कारान्त इति संदेहान् ॥ १०९ ॥

(उद्घोतः) संहिताया एव नित्यत्वमिति । अविच्छिन्न-
पारम् । पर्यत्वमेवात्र नित्यत्वम् ॥ अर्थनिश्चयाभाव इति । आज्य-
शब्दस्य रूढत्वादाद्यर्थोक्ति न वेति निश्चयाभाव इत्यर्थः ॥ समासे
संहिता नित्यत्वग्रहस्य साधुत्वाभावात्संभ्रमदायमानशरणस्य तस्य
लक्षणा विषयतेत्यर्थमन्ये ॥ १०९ ॥

(४४८ क्यप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. ११)

७२८ ई च खनः ॥ ३ । १ । १११ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । न "इ च खनः" इत्ये-
वोच्येत ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

का रूपसिद्धिः—खेयम् ? ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

आद्गुणेन सिद्धम् ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । “पत्वनुकोरसिद्धः” इति एकादेशस्यासिद्धत्वानुक्तं प्रसज्येत ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः । नैव पदान्तपदाद्योरेकादेशः तस्माद् ‘इ च खनः’ इत्येव वक्तव्यम् ॥ ई च खनः ॥ १११ ॥

(प्रदीपः) ई च खनः ॥ १११ ॥ वीर्धोच्चारणे भाष्यकारेण प्रत्याख्याते केचित् प्रश्नेषनिर्देशेन द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यालस्य पक्षे परत्वात् प्राप्तस्य वाधनार्थं इत्याहुः । तदयुक्तम् । क्यप्सञ्चियोगेन विधीयमानस्येत्यस्यान्तरङ्गत्वाद्, आत्वस्य तु यकारादात्तुपक्षे विधीयमानस्याङ्गस्य बहिरङ्गत्वाद् द्विप्रतिषेधाभावात् प्राप्त्यभावात् ॥ १११ ॥

(उद्द्योतः) ई च खनः ॥ १११ ॥ क्यप्सञ्चियोगेनेति । ननु अन्तरङ्ग इत्ये कृते एकदेशविकृतन्यायेन प्राप्तात्ववारणार्थं तदावश्यकम् । इत्वं तु पक्षे चरितार्थम् । किं च अचः कर्तृयकीति सूत्रे भाष्ये ये विभाषेत्यत्र ये इत्यस्य विषयसप्तम्यन्तताया उक्ततया परत्वेन क्यपः पूर्वमेवास्ते ततः परत्वात्सवर्णदीर्घे एकदेशविकृतन्यायेन इ च खन इत्यस्य प्रवृत्तौ प्रियमिति स्यात्त्वारणार्थं दीर्घनिर्देश इति केषां चिदाशय इति चिन्त्यमेतत् इति केचित् ॥ भाष्याशयस्तु व्यवस्थितविभाषयाऽत्रात्प्राप्त्यतिरिति । इदं च तवाप्यावश्यकम् । अन्यथाकारस्य दीर्घकारेण प्रियमिति स्यात्, न तु खेयमिति । न च खनेनेत्यानुनासिककारः स्यात् । तस्याद्गुणेऽपि कदाचित्चाट्ट पय स्यात् । तद्वारणाय ईकाररूप पनेकार इत्यर्थं दीर्घनिर्देश इति वाच्यम् । सान्यनुरूपेणुनासिक पवोच्चारणीयेऽननुनासिकोच्चारणात् । स्पष्टं चेदं पथिमपि अष्टन आ इत्यत्र भाष्यकैवयोरित्याहुः ॥ १११ ॥

(४४९ क्यप्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. १२)

७२९ भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ३।१।११२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

असंज्ञायामिति किमर्थम् ।

(प्रदीपः) भृजोऽसं ॥ ११२ ॥ असंज्ञायामिति किमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि प्रतिषेध इष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

भार्या ।

(प्रदीपः) भार्येति । गृह्णिया इयं संज्ञेति क्यब्रगापे प्यात्रनयः ॥

(११५१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भृजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भृजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः । किं कारणम् ? । अन्येन विहितत्वात् । अन्येन लक्षणेन स्त्रियां क्यविविधीयते “संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदपुञ्जशीड्भृञिणः” इति ॥

(प्रदीपः) अनर्थक इति । भृज इति प्राप्तेरयं प्रतिषेध आनन्तर्यात्, ननु लक्षणान्तरप्राप्तेर्व्यवधानादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) भृजोऽसंज्ञा ॥ ११२ ॥ स्त्रियामप्रतिषेध इति भाष्ये खीलिङ्गभार्याशब्दविषयेऽनर्थकोऽसंज्ञायामिति प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

प्रतिषेध इदानीं किमर्थः स्यात् ? ।

(प्रदीपः) प्रतिषेध इदानीमिति । प्रतिषेधविधानसामर्थ्याल्लक्षणान्तरेण प्राप्तस्यापि क्यपः प्रतिषेधो भविष्यतीति भावः ॥

(११५२ प्रत्याक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रतिषेधः किमर्थं इति चेद्भ्रू-संज्ञाप्रतिषेधार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रतिषेधः किमर्थं इति चेद्, अस्त्रीसंज्ञाऽस्ति । तदर्थः प्रतिषेधः स्यात्—भार्या नाम क्षत्रियाः ।

(प्रदीपः) अस्त्रीसंज्ञेति । संज्ञायत इति संज्ञेति कर्मसाधनोऽत्र संज्ञाशब्दः ॥

(उद्द्योतः) अस्त्रीशब्दस्य संज्ञाशब्देन समानाधिकरणसमासमभिप्रेत्य तत्सिद्धये कर्मणि संज्ञाशब्दं व्युत्पादयति—संज्ञायत इति । अस्त्री रूढ्या बोध्या यस्यास्त्रीत्वार्थः ॥

(११५३ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधो घक्तव्यः । “संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदपुञ्जशीड्भृञिणः” । ततो “न स्त्रियां भृजः” इति ॥

(प्रदीपः) ततो न स्त्रियामिति । श्रीशब्देनात्र खनपेदावती गृह्यते । अन्यथा विधिविषेधयोर्विषयविभागो न स्यात् । तस्माद्धारणं गृह्येति विधेर्विषयः । खीलिङ्गी तु श्रीप्रतिषेधस्य ॥

(उद्घोतः) अन्यथेति । संज्ञायां समजेति क्यवन्तानां समज्या इत्यादीनां लौलिङ्गत्वादिति भावः ॥ लौकिकी क्विति । न च विपरीतं किं न स्यादिति वाच्यम्, स्त्रियां क्तिनिसत्र शास्त्री-यस्यैव ग्रहेणाऽस्यापि तत्रैव प्रवृत्तेरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(उद्घोतः) भाष्ये यथान्यासमिति । संज्ञायां समेति सूत्रे यदधिकं 'न स्त्रियाम्' इत्यादि कृतम्, तत्र कार्यमित्यर्थः ॥

(दूषणस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*भृजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्र-
तिषेधोऽन्येन विहितत्वाद्* इति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैष दोषः । "भावे" इति तत्रानुवर्तते । कर्मसा-
धनश्चायम् ॥

(प्रदीपः) भाव इति तत्रेति । व्रजयजोर्भावे
क्यविलयतः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—भाव इति तत्र वर्तते इति । ननु
समज्या-निषया-नियत्वानामधिकरणे, मन्याविधयोः करणे, तेन
सिद्धेरङ्गीकारेण कथं 'भावे' इत्यत्र संवन्ध इति चेत् । भृज-
विषये 'भावे' इति वर्तते इत्यर्थः । एवं च भृजो भावे प्रवेष्यत
इत्यर्थः ॥ एवमत्रे भावाधिकारोऽस्तीत्यपि व्याख्येयम् ।

(भाष्यम्) अथ वा य एते संज्ञायां विधीयन्ते,
तेषु नैवं विज्ञायते—'संज्ञायामभिधेयायामिति ।
किं तर्हि ? । प्रत्ययान्तेन चेतसंज्ञा गम्यत इति ॥

(प्रदीपः) संज्ञायामिति संज्ञाशब्दः कर्मसाधनो न
गृह्यते, किं तर्हि ? भावसाधनः । तेन प्रत्ययान्तेन यदि रुडि-
र्गम्यते ततः प्रत्ययः । न च मृत्वाशब्देन हि गृहिण्यभिधीयत
इति क्यपोऽप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) संज्ञाशब्द इति । संज्ञाशब्देन कर्मसाधनेन
संज्ञायमानमभिधीयते । तत्राभिधेये प्रत्ययश्चेत्तर्हि मृत्वाशब्देन
स्यादेव गृहिण्यभिधानमिति भावः ॥ भावसाधनेन धातूनामनेकार्थ-
त्वाद्गृह्यते । तदाह—रुडिरिति । तद्विषयोऽर्थः । तेन
रूढवर्थो गम्यत इत्यर्थः । नामधेयवाची संज्ञाशब्दस्तु करणव्युत्पन्न
इति बोध्यम् ॥

(पक्षान्तरभाष्यम्)

अपर आह—

(१९५४ आक्षेपश्लोकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * "संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात् ते भार्या
प्रसिध्यति" ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात्तव भार्याशब्दो न सिध्यति ।

(१९५५ समाधानश्लोकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * "स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन
भार्या प्रसिध्यति" ॥ * ॥

(प्रदीपः) संज्ञायामिति । 'भार्या नाम क्षत्रिया'इत्य-
त्रासंज्ञायामिति प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वात्संज्ञान्तरेण स्त्रियां
संज्ञायां क्यपः प्रसङ्गाद्भावाशब्दो न सिध्यतीति चोद्यम् ।

(उद्घोतः) अपर आहृति भाष्ये *सिद्धं तु स्त्रियां संज्ञा-
प्रतिषेधादित्यापकरणेन पक्षान्तरत्वम् ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

भाव इति तत्र वर्तते । कर्मसाधनश्चायम् ।

(प्रदीपः) ज्ञीप्रकरणे भावग्रहणानुवर्तनात्कर्मणि क्यव-
भावान् प्यदेव भवतीत्युत्तरम् ॥

(उद्घोतः) कर्मणि क्यवभावादिति । भृज इति शेषः ॥

(१९५६ समाधानान्तरश्लोकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * "अथ वा बहुलं कृत्वाः संज्ञाया-
मिति तत्सृत्तम्" ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अथ वा कृत्यस्युदो बहुलमिति एवमत्रापि प्य-
ङ्गविव्यति ।

(१९५७ दृष्टान्तश्लोकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * "यथा यत्नं यथा जन्यं यथा
भित्तिस्तथैव सा" ॥ * ॥

(प्रदीपः) यथेति । अजन्ताद्विधीयमानो यद् यथा
हलन्तात् कृतश्चिद् भवति बहुलवचनात् । यथा च भित्ति-
रित्यहविषये क्तिन् भवति । एवं भार्येति क्यप्रसङ्गे प्यङ्गव-
तीत्यर्थः ॥ १९२ ॥

(उद्घोतः) जन्ये स्वार्थं यदेवेष्यते, स बाहुलकादेव सिद्ध
इति यतिजनेरित्युक्तसुप्रसंख्यानं न कार्यमिति बोध्यम् ॥

(१९५८ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * "समश्च बहुलम्" ॥ * ॥

(भाष्यम्) समश्च बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
संभृत्या एव संभाराः । संभार्या एव संभाराः ॥
भृजोसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये संभार्या एव संभारा इति । संभारा
इति पाठे च इति दीर्घान्तात्क्यादेरे ऋदोरेव बोध्यः ॥ ११२ ॥

(४५० क्यप्रतिपातनविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । १३)

७३१ राजसूर्यसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्ट-
पच्याव्यध्याः ॥ ३ । १ । ११४ ॥

(१९५९ अर्थसिद्धेशावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * "सूर्यरुच्याव्यध्याः कर्तरि ॥ * ॥
(भाष्यम्) सूर्यरुच्य अव्यधय इत्येते कर्तरि निपा-

त्यन्ते । किं निपात्यते ? । “सूर्यः सूस्वर्तिभ्याम्, सर-
तेरुत्त्वम्, सुवतेर्वा रुडागमः” ॥ सरणाद्वा सुवति
कर्मणीति वा सूर्यः ॥ रुच्यः । रोचतेसौ रुच्यः ॥
न व्यथत इत्यव्यथ्यः ॥

(१९६० वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कुप्यं संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुप्यं संज्ञायामिति चकव्यम् । गो-
प्यमन्यत् ।

(१९६१ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च
कर्मकर्तारि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च चकव्यं
संज्ञायां कर्मकर्तारि चेति चकव्यम् । कृष्टे पच्यन्ते
स्वयमेव । ‘कृष्टपच्याश्च मे’ । यो हि कृष्टे पच्यः स
कृष्टपाफ्यो भवति ॥ राजसूय ॥ ११४ ॥

(उद्घोतः) राजसूय ॥ ११४ ॥ सूस्वर्तिभ्यामिति भाष्यस्य
मयम् निपात्यत इति शेषः ॥ कुप्ये गुपेरादेः कत्वम् । सुवर्णरजत-
गिर्भं धनं कुप्यम् ॥ ११४ ॥

(४५१ ऋष्यप्रत्ययविधिवृत्तम् ॥ ३११६ आ. १४)

७३५ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ३।१।११८ ॥

(१९६२ परिसंज्ञपावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः छन्दसीति चक-
व्यम् । ‘मत्तस्य न प्रतिगृह्यम्’ । ‘अनुत्तं हि मत्तो
पदति तस्मात्प्रापि गृह्यम्’ ॥ प्रतिप्राद्यमपि प्राद्य-
मित्येयान्वयप्र । प्रत्यपिन्याम् ॥ ११८ ॥

(उद्घोतः) मत्तपिन्याम् ॥ ११८ ॥ अतिगृह्यन्तरेण
४५१ अत्रात्तदुत्पद्ये इति केचित् ॥ ११८ ॥

(४५१ ऋष्यप्रत्ययविधिवृत्तम् ॥ ३११६ आ. १५)

७३९ अमावस्यदन्यतरस्याम्

॥ ३ । १ । १२२ ॥

(१९६३ भाष्यम्)

अमावस्यदन्यतरस्याम् ।

(समाधानभाष्यम्)

प्रधानस्य ।

(प्रदीपः) अमावस्यत् ॥ १२२ ॥ प्रधानस्येति ।
विधीयमानत्वात् प्रत्ययस्य प्राधान्यमिति यत्प्रत्ययो निपात्यत
इत्युक्तं भवति ॥

(उद्घोतः) अभाव ॥ १२२ ॥ यत्प्रत्यय इति । एते
तदानुपूर्व्यां प्व श्रवणादित्यर्थः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

यदि प्रधानस्य । अमावस्या इत्येवं स्वरः प्रस-
ज्येत । अमावस्या इति चेप्यते । तथा अमावास्या-
ग्रहणेनामावस्याग्रहणं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवं स्वर इति । यतोऽनाव इति उत्तर-
पदमाद्युदात्तं स्यात् । अन्तस्वरितं चेप्यते ॥ अमावास्याग्र-
हणेनेति । शब्दान्तरत्वादमावास्याशब्दस्य ष्यदन्तत्वादमा-
वस्याशब्दस्य यदन्तत्वादिति भावः ॥

(उद्घोतः) अन्तस्वरितमिति । अमेति उतसप्तमीकानिस्तु-
पपदत्वात्, निपातनेन या तत्त्वादुपपदसमाप्ते कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरेणेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि निपातनस्य ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । यत्प्रत्ययान्तात्वं न निपा-
त्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यत्प्रत्ययेति । निरुत्थाययवविभागः सगुदाय
एव निपात्यते । तस्य च तकारोऽन्त इति अन्तस्वरितत्वं सिध्यतीति
भावः ॥ अमावास्याशब्दस्याने चेदं निपातनमिति तद्ग्रहणेनास्य
प्रहणमपि सिद्धमिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति
“धोप्रियं दृष्टन्दोधीते” इति व्यपवर्गाभावात् जिन-
स्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ननु तितिप्रत्ययग्रहणं नोदमित्येते । निर-
ुत्थाययवविभागो च निपातनं धाभीयमाप्ते वारितत्वं न सिध्यतीति
यत्तद्—यदि तर्हि ॥ एवंजातीयकानीति । निरुत्था-
यवपरिगामानीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भागे जिन्यान्माद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीति ।
जिन्यादि इत्युत्तमं लभिमामेतेत्यम् ॥ प्रकृतं अतिव्ययं न प्राप्नोतीति
नोपपत् ॥ तैत्थुने प्रत्ययग्रहणं प्रत्यावृत्त्यात्प्रत्यावृत्तिवि-
धौ भवति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(१९६३ श्लोकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ “अमावसोरिहं ण्यतोर्निपातयाम्य-
वृद्धिताम् ॥ * ॥
तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे
प्रसिध्यति ॥”

(भाष्यम्) अमा ॥ १२२ ॥

(प्रदीपः) अमावसोरिति । वृद्धिभावाभापकृतमेदा-
श्रयो द्विवचननिर्देशः ॥ निपातयामीति । एकतरस्येति
शेषः ॥ एकवृत्तितेति । एका तद्वित्युत्तरिभयोः सिध्यति
एकदेशविकृतस्वानन्यत्वात् । तथा हि ष्यत्वमावासाद्यञ्दस्य
न्याध्यत्वादाकारस्य प्रकृतिव्यङ्ग्यकारस्य तु विकारत्वम् ॥ १२२ ॥

(उद्घोतः) एकतरस्येतीति । वक्ष्यमाणभ्यां ष्यतोः कृतयो-
रन्यतरस्येत्वर्थः ॥ वसोरिति पञ्चम्यर्थे पठोद्विवचनम् ॥ ष्यद्व्य-
माशब्दे उपपदे निपात्यत इति बोध्यम् । ण्यभ्योपपदत्वामावे
समास उत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च न स्यादिति बोध्यम् ॥ वार्तिकेऽवृद्धि-
शब्देन ह्यस्य लक्ष्यते । तदध्वनयप्राह—एकदेशेति ॥ माष्ये
स्वरश्च मे इति तिस्रस्यप्रयुक्तस्यैव इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

(४५३ छान्दसनिपातनसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ भा. १६)

७४० छन्दसि निष्टक्येदेवहूयप्रणीयो-
न्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्य-
देवयज्यापृच्छयप्रतिपीव्यब्रह्मवाद्यभा-
व्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ ३।१।२३ ॥

(भाष्यम्)

निष्टक्ये इति किं निपात्यते ।

(१९६४ निपातनप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्टक्ये कृतेराद्यन्तविपर्यय-
इच्छन्दसि कृताद्यर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यथा कृतेस्तर्कः, कसेः सिकता, हिंसेः
सिंहः ॥

(प्रदीपः) छन्दसि ॥ १२३ ॥ कृताद्यर्थे इति ।
कृतशब्दस्य धातोर्ये आदिः ककारस्वत्प्रयोजनः । आदेरन्त-
त्वम्, अन्तस्य चादित्वं यथा स्यादित्यर्थः । आद्यन्तयोः पर-
स्पररूपपत्तिर्न तु वर्णान्तररूपपत्तिरिति प्रदर्शनाय कृताद्यर्थे
इत्युक्तं भवति ॥ १२३ ॥

(उद्घोतः) छन्दसि नि ॥ १२३ ॥ कृतेराद्यन्तविपर्ययः
कृताद्यर्थे इत्यसंगतं मत्वाह—कृतशब्दस्येति । तत्प्रयोजनं श्लैस्य

तत्स्थाने तदुपपत्तिप्रयोजनः तत्स्थाने(कस्याने)गोत्पत्तिप्रयोजनस्तत्स्थाने(कस्याने)गोत्पत्तिप्रयोजनश्लेषः । तदध्वनयप्राह—परस्परैति ।
अन्यथा आपन्तयोः स्थाने तृतीयवर्षकरणमप्यापन्तविपर्ययः स्यादिति
भावः ॥ निष्टक्ये कृते राद्यन्तविपर्ययच्छन्दसि कृताद्यर्थे इत्येव
भाष्यपाठ इति कैयवतात्पर्यम् । साम्प्रतपुस्तकेषु तु निष्टक्ये कृते-
राद्यन्तविपर्ययच्छन्दसि कृताद्यर्थः । यथा कृतेस्तर्क इत्यादि
दृश्यते । तत्र निष्टक्ये कृतेच्छन्दसि इत्यन्वयः । निपात्यत इति
शेषः ॥ प्रलयप्रकरणण्यभ्युत्थिताः । पत्वं च निपात्यमित्यर्थः ।
अन्यथा क्रदुपपत्तात्वमेव स्यादिति भावः ॥ आद्यन्तविपर्ययः
कृताद्यर्थे इत्यस्य कृतापथे आद्यन्तविपर्यय आवश्यककृतेनात्रापि
सिद्धे तदर्थं न निपातनमित्यर्थः । कृताद्यर्थे इत्यादिशब्दाध्वमेव
दर्शयति कृतेस्तर्क इत्यादिना ॥

(मत्तान्तरभाष्यम्)

अपर आह—

(१९६५ मत्तान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निष्टक्ये व्यत्ययं विद्यान्त्रिसः पत्वं
निपातनात् ।

ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये
निपातितौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्टक्ये चिन्वीत पशुकामः ।

(१९६६ निपातनीयवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च
यतो विधिः ।

ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ
ण्यद्विधिश्चतुः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ‘ण्यदेकस्मात्’—निष्टक्यः । ‘चतुर्भ्यः
क्यप्’—देवहूयः, प्रणीयः, उन्नीयः, उच्छिष्यः ।
‘चतुर्भ्यश्च यतो विधिः’—मर्यः, स्तर्था, ध्वर्यः, खन्यः ।
‘ण्यदेकस्मात्’—खान्यः । ‘यशब्दश्च’—देवयज्या ।
‘द्वौ क्यपौ’—आपृच्छयः, प्रतिपीव्यः । ‘ण्यद्विधि-
श्चतुः’—ब्रह्मवाद्यः, भाव्यः, स्ताव्यः, उपचाय्यपृ-
डम् । उपपूर्वाच्चिनोतेरायादेशोपि निपात्यते । नहि
ण्यतैव सिध्यति ।

(१९६७ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ हिरण्य इति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिरण्य इति च वक्तव्यम् । उपच्येय-
पृडमित्येवाव्ययम् ॥ छन्दसि निष्टक्ये ॥ १२३ ॥

(उद्घोतः) अपर आह—निष्टक्ये व्यत्ययमिति । वर्ण-
व्यत्ययं प्रलयव्यत्ययं चेत्यर्थः । व्यत्ययो बहुलमिति ख्येनेति

भावः । एवं च पत्वमात्रफलकं निपातनमित्याह—निसः पत्व-
मिति ॥ भाष्ये ण्यद्विधिश्रुतिरिति । सुजन्तमेतत् । चतुरो वारा-
नित्यर्थः । चतुर्भ्य इति यावत् ॥ उपपूर्वाच्चिनोतेरिति । ष्टे
उत्तरपदे इति यावत् । ष्टेरियुपधलक्षणः कः ॥ १२३ ॥

(इति क्यप् प्रकरणम्)

(अथ ण्यत्प्रकरणम्)

(४५४ ण्यत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।१।६ आ. १७)

७४१ ऋहलोर्ण्यत् ॥ ३ । १ । १२४ ॥

(१९६८ चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पाणौ सृजेर्ण्यद्विधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाणौ सृजेर्ण्यद्विधेयः । पाणिसर्ग्या
रज्जुः ॥

(उद्योतः) ऋहलोः ॥ १२४ ॥ पाणौ सृजेर्ऋदुपधा-
दिति क्यपोपवादो ण्यत् ॥

(१९६९ चार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समवपूर्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समवपूर्वाच्चैति वक्तव्यम् । समव-
सर्ग्या रज्जुः ॥

(१९७० चार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लपिद्भिभ्यां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) लपिद्भिभ्यां चेति वक्तव्यम् । अप-
लाप्यम् । अपदाभ्यम् ॥ ऋहलो ॥ १२४ ॥

(उद्योतः) लपिद्भिभ्यां पोरदुपधादिति यतः ॥ १२४ ॥

(४५५ ण्यत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. १८)

७४२ ओरावश्यके ॥ ३ । १ । १२५ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—आवश्यके उपपदे, आहो-
स्विद्—द्योत्य इति ।

(मदीपः) ओरावश्यके ॥ १२५ ॥ कथमिति ।
रिगाम्दगकार्थान्विन्युपपदे प्रथमः, उत प्रत्ययेन आवश्यके
द्योत्य इति प्रथमः ॥

कक्षात्र विशेषः ? ।

(१९७१ उपपदप्रक्षुब्धणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आवश्यक उपपद इति चेद् द्योत्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आवश्यक उपपदे इति चेद् द्योत्ये
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पाठ्ये लाप्यम् ॥

(द्योत्यपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि द्योत्ये ।

(१९७२ द्योत्यप्रक्षुब्धणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्योत्य इति चेत्स्वरसमासा-
नुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्योत्य इति चेत् स्वरसमासानुप-
पत्तिः प्राप्नोति । अवश्यलाप्यम् । अवश्यपाठ्यम् ॥

(मदीपः) अवश्यलाप्यमिति । द्वावपूपाविलादौ
गतार्थस्यापि क्वचित् प्रयोगो लोके दृश्यते लाघवं प्रत्यनादरा-
दिति मन्यते ॥

(उद्योतः) ओरावश्य ॥ १२५ ॥ ननु उक्तार्थत्वाद्-
वश्यशब्दप्रयोग एव न स्यात् । ण्यदेव वा न स्यादिति कुतो नो-
क्तम्, अत आह—द्वावपूपाविति । द्योत्य इत्युक्तेर्वीतकसमुच्चय इष्ट
पदेति लभ्यते ॥ उपपदत्वाभावात्स्वरसमासयोरनुपपत्तिरिति भावः ॥

(दूपणोद्धारभाष्यम्)

नैव दोषः । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।
विस्पष्टादिवत् स्वरश्च ॥

(मदीपः) विस्पष्टादिवदिति । यथा विस्पष्टकन्दुक-
मित्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्समासे कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भ-
वति, एवमवश्यलाप्यमित्यादावपि मयूरव्यंसकादिषु निपातना-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(उद्योतः) ननु विस्पष्टादीनि गुणवचनेष्विलनेन पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरविधानादननुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्येष्टत्वेन विस्पष्टादिव-
दित्यसंगतमिति मत्वाह—यथेति । एवं च मयूरव्यंसकादिषु निपा-
तनादेव सिद्धे विस्पष्टादीनि इति सूत्रमपि न कार्यमिति भावः ॥ १२५ ॥

(१९७३ पूर्वविप्रतिषेधचार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप्
पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप्
भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । ओरावश्यके ण्यद्भवती-
त्यस्यावकाशः—अवश्यलाप्यम् । अवश्यपाठ्यम् ।
क्यपोवकाशः—स्तुत्यः ॥ इदोभयं प्राप्नोति—अव-
श्यस्तुत्यः । क्यप् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो चक्तव्यः ।

(समाधानभाष्यम्)

न चक्तव्यः । उक्तं तत्र 'क्यपिति वर्तमाने पुनः
क्यप्प्रहणस्य प्रयोजनम्'—क्यपेय यथा व्या १,
यदन्वत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥ ओरावश्यके १२५

(४५६ ण्यत्प्रत्ययायादेशनिपातनसूत्रम् ॥३।१।६ आ. १९)

७४४ आनाय्योऽनित्ये ॥ ३।१।२७ ॥

(१९७४ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दक्षिणाश्रौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) दक्षिणाश्राविति वक्तव्यम् । आने-
योऽन्यः ॥

(१९७५ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आनाय्योऽनित्य इति चेद् दक्षि-
णाश्रौ कृतं भवेत् ॥ * ॥

(१९७६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो
ह्यन्यथा भवेत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आनाय्यो ॥ १२७ ॥

(प्रदीपः) आनाय्यो ॥ १२७ ॥ आनाय्योऽनित्य
इति चेदिति । घटादिष्वपि प्रसङ्ग इति शेषः ॥ भवेदिति ।
संभावने लिङ् । निपातनाद्गुहिराश्रीयते । एकयोनाविति ।
यो गार्हपत्यादानीयते आहवनीयेन सहैकयोनिर्दक्षिणाभिस्तत्रे-
त्यर्थः । यस्तु वैश्यकुलादानीयते तत्रानाय्यशब्दो न भवति
॥ १२७ ॥

(उद्घोतः) आनाय्यो ॥ १२७ ॥ संभावने लिङ्गिति ।
दक्षिणाश्रौ युक्तत्वं संभाव्यते निपातनादित्यर्थः ॥ १२७ ॥

(४५७ ण्यत्प्रत्ययादिनिपातनविधिसूत्रम् ॥३।१।६आ. २०)

**७४६ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या
मानहविर्निवाससामिधेनीषु**

॥ ३ । १ । १२९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

पाय्यनिकाय्ययोः किं निपात्यते ? ।

(१९७७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वकत्व-
निपातनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वमादिकत्वं
च निपात्यते ॥ मेयं निचेयमित्येवान्यत्र ॥ पाय्यसां
॥ १२९ ॥

(उद्घोतः) पाय्यसान्नाय्य ॥ १२९ ॥ भाष्ये पाय्य-

निकाय्ययोरिति । आयादेशोपि निपात्यत इति बोध्यम् ॥ १२९ ॥

(४५८ ण्यत्प्रत्ययादिनिपातनसूत्रम् ॥ ३।१।६ आ. २१)

७४७ क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ

॥ ३ । १ । १३० ॥

(१९७८ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुण्डपाय्ये यद्विधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुण्डपाय्ये यद्विधेयः ॥ कुण्डपाय्यः
क्रतुः ॥ क्रतौ कुण्ड ॥ १३० ॥

(उद्घोतः) क्रतौ ॥ १३० ॥ यद्विधेय इति । तेन
यतोऽनाव श्लाघुदात्तः, ऋत्तरपदप्रकृतिस्वरैण तैत्सत्ता च युञ्ज
च निपात्यत इत्यपि बोध्यम् ॥ १३० ॥

(४५९ ण्यत्प्रत्ययायादेशादिनिपातनसूत्रम् ॥३।१।६आ. २२)

७४८ अश्रौपरिचाय्योपचाय्यसमूह्याः

॥ ३ । १ । १३१ ॥

(१९७९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समूह्य इत्यनर्थकं वचनं सामान्यै-
कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समूह्य इत्यनर्थकं वचनम् ॥ किं
कारणम् ॥ सामान्यैकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र
ण्यङ्गविष्यति “ऋहलोर्ण्यद्” इति ।

(आनर्थक्यवाचकभाष्यम्)

वह्यर्थं तर्हि निपातनं कर्तव्यम् । वह्येर्ण्यद्व्या-
स्यात् ॥

(उद्घोतः) अश्रौ प ॥ १३१ ॥ भाष्ये वह्येर्ण्यदिति । समूह्य-
शब्दे इति शेषः ॥ तत्र कृते संप्रसारणदीर्घत्वे निपातनादित्यर्थः ॥

(१९८० आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वह्यर्थमिति चेद् ऊहेस्तदर्थत्वा-
तिसङ्गम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊहिरपि वह्यर्थं वर्तते ।

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थं वर्तते । कथमूर्ह्वै-
ह्यर्थं वर्तते ? ।

(समाधानभाष्यम्)

वह्यर्था अपि धातवो भवन्ति ।

१ मदीपाक्षरस्वारस्येन तु मथमचरणेनाक्षेपः कृतः । द्वितीयचरणेन समा-
धानमिति प्रतीयते ॥ परं तु—“आनाय्योऽनित्ये” इति चेदुच्यते तर्हि
यद्यपि दक्षिणाश्रावितिस्त्रिंशः, तथापि घटादिघनित्येषु अतिप्रसङ्गः
स्यात्” इत्येवं पूर्वार्थस्यैव श्राद्धान्यत्वम्, “एकयोनी” इत्युत्तरार्थस्य समाधान-

मन्थत्वम्” इति दाधिमथानां प्रतिभाषा योग्यायोग्यत्वं विचार्यमाणं ॥

२ आशुदात्तत्वात् । ण्यति तु स्वरितत्वं स्यादिति पदमक्षरी ॥

३-४ “सामान्येन कृतत्वात्” ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि ऊहिवैह्यर्थे वर्तते ।

(समाधानभाष्यम्)

अस्तीत्याह ।

(१९८१ आनर्थक्यसाधकान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धम् ॥*॥

(भाष्यम्) ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धमेतत् ।

“समूहां चिन्वीत पशुकामः” । पशवो वै पुरुषैः पशूनेवासै तत्समूहतीति ॥ अग्नौ पहि ॥ १३१ ॥

(प्रदीपः) अग्नौ ॥ १३१ ॥ ऊहिविग्रहादिति । वहिसमानार्थेनोहिना ब्राह्मणे समूहशब्दस्य निर्वचनं कृतमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

(उद्घोतः) वहिसमानार्थेनेति । संवाहमित्यग्नौ तु न अनाभिधानादिति भावः ॥ भाष्ये—ऊहिविग्रहादिति । ब्राह्मणे ऊहिना विग्रहदर्शनाद्देवैर्ह्यर्थत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

(४६० निपातनसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. २३)

७४९ चित्वाग्निचित्ये च ॥ ३।१।१३२ ॥

(१९८२ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ अग्निचित्येत्यन्तोदात्तो भावे ॥*॥

(भाष्यम्) अग्निचित्येतिभावेन्तोदात्तो भवति । अग्निचयनमेवाग्निचित्या ॥ चित्वाग्नि ॥ १३२ ॥

(इति कृत्यप्रकरणम्)

(४६१ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. २४)

७५० ण्वुल्लृचौ ॥ ३ । १ । १३३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थेच्चकारः ।

(समाधानभाष्यम्)

स्वरार्थः । चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पकाजयम् । तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुयन्धेन प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

विशेषणार्थंस्तीर्णं । क विशेषणार्थेनार्थः ? । “अ-

ण्वुल्लृच-”इति । ‘लृ’ इत्युच्यमाने मातरौ मातरः पितरौ पितर इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ण्वुल्लृचौ ॥ १३३ ॥ मातराविति ।

उणादिषु वृत्प्रत्ययान्ता मात्रादयो निपातिता इति भावः ॥

(उद्घोतः) ण्वुल्लृचौ ॥ १३३ ॥ भाष्ये यदि वृ इत्युच्यते मातरौ मातरः अत्रापि प्राप्नोतीति । न च निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यैतुरोधेन शापकतिष्ठतयाऽनित्यत्वेन च तस्या इहाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ वृत्प्रत्ययान्ता इति । निरनुबन्धवृत्प्रत्ययान्ता इत्यर्थः । अस्यापि वृत्त्वे यथान्यासेऽप्यापत्तेः सत्त्वेन वृ इत्युच्यमाने इत्यस्यासंगत्यापत्तेः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

स्वसृण्वुल्लृहणं नियमार्थं भविष्यति । एतयोरेव योनिंसंबन्धयोः, नान्येषां योनिंसंबन्धानामिति ॥

(प्रदीपः) स्वसृण्वुल्लृहणमिति । नृत्प्रहणं नियमार्थं स्वसृशब्दस्तु ऋतुप्रत्ययान्तत्वाद्धिव्यर्थ एव ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

सामान्यग्रहणाविधातार्थंस्तीर्णं । क सामान्यग्रहणाविधातार्थेनार्थः ? । अत्रैव ॥ यदेतत्तच्छृण्वोर्ग्रहणम्, एतत् ‘लृ’ इति वक्ष्यामि ॥

(उद्घोतः) भाष्ये वृ इति वक्ष्यामीति । एवं चैव उक्तो ग्रहणतिष्ठार्थं चकार इति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यदि ‘लृ’ इत्युच्यते । मातरौ मातरः पितरौ पितरः । अत्रापि प्रसज्येत ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

स्वसृण्वुल्लृहणं नियमार्थं भविष्यति—“एतयोरेव योनिंसंबन्धयोः, नान्येषां योनिंसंबन्धानामिति ॥

(उद्घोतः) यदि वृ इत्युच्यते इति । चकारकरणतामर्थात्सातुवन्धकग्रहणेऽपि निरनुबन्धकग्रहणं दुर्गोत्पत्तेरिति भावः ॥

(सामान्यग्रहणाविधातभाष्यम्)

“तुदृच्छन्दसि” “तुरिष्ठेमेयःस्विति” चोभयोर्ग्रहणं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) सामान्यग्रहणाविधातार्थत्वं चकारस्य स्थितम् । तुदृच्छन्दसि ‘तुरिष्ठेमेयःस्विति’त्यत्राप्येतत्प्रयोजनसंज्ञावात् ॥ १३३ ॥

(उद्घोतः) अन्यत्रापि तदर्थत्वं दर्शयति—इति चोभयोर्ग्रहणमिति । इदम् उणादयो व्युत्पन्ना इति शाकटायनादिमते ॥

अव्युत्पत्तिवादिमते तु प्राप्तिरेव न ॥ भौतयतीत्यादौ त्रुलोपवारणा-
घात्राव्युत्पत्तिपक्ष एवावश्यक इति अचिरं ऋत इति च्छे वैयटः ॥

(१९८३ धातुपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ण्वुलि सकर्मकग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ण्वुलि सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह
मा भूद्—आसिता शयितेति ॥

(१९८४ परिसंख्यातिराकरणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ न वा धातुमात्राद्दर्शनाद् ण्वुलः ॥*॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? ।
धातुमात्राद्दर्शनाद् ण्वुलः । धातुमात्राण्वुल् द-
इयते । इमे अस्य आसकाः । इमे अस्य शायकाः ।
उत्थिता आसका वैश्रवणस्येति ॥

(उद्घोतः) । किं कारणमिति । कसादेतेरित्यर्थः ॥ हेतु-
माह—धातुमात्रादित्यादिना ॥

(१९८५ कालपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तृजादिषु वर्तमानकालोपादान-
मध्यापकवेदाध्यायाद्यर्थम् ॥ * ॥

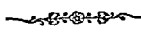
(भाष्यम्) तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं कर्त-
व्यम् । किं कारणम् ? । अध्यापकवेदाध्यायाद्यर्थम् ।
अध्यापकः वेदाध्यायः । अधीतवत्यध्येष्यमाणे वा
मा भूद् इति ॥

(१९८६ परिसंख्यातिराकरणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् ॥*॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? ।
कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् । कालमात्रे ह्यन्ये प्रत्यया
दृश्यन्ते । चर्चापारः शमनीपारः ॥ ण्वुल्लृचौ ॥ १३३ ॥

(उद्घोतः) । अन्येषामिति । ण्वुल्लृज्यतिरिक्तानामित्यर्थः ।
यत्र च वर्तमाने इति कृते दोषः । ण्वुल्लृचोस्तु अन्यत्र कालेऽन-
भिधानं स्वीकार्यमिति भावः ॥ १३३ ॥



(४६२ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. २५)

७५१ नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युणिन्य-
चः ॥ ३ । १ । १३४ ॥

(१९८७ इष्टसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अजपि सर्वधातुभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः ।
इहापि यथा स्याद्—भवः सव इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं पचाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? ।

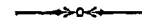
(१९८८ गणपाठप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पचाद्यनुक्रमणमनुबन्धासंजनार्थ-
मपवादवाधनार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुबन्धासंजनार्थं तावत् । नदद्
नदी । चोरद् चोरी । अपवादवाधनार्थम् । जार-
भरा श्वपचेति ॥ नन्दिग्रहि ॥ १३४ ॥

(प्रदीपः) नन्दि ॥ १३४ ॥ श्वपचेति । कर्मण्यण
वाध्यते । न्यङ्क्षादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठत्वे सोपि भवति
॥ १३४ ॥

(उद्घोतः) । नन्दिग्रहि ॥ १३४ ॥ भवः सव इति
भाष्ये पाठः ॥ १३४ ॥



(अथ कप्रत्ययप्रकरणम्)

(४६३ कप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ. २६)

७५२ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ ३ । १ । १३५ ॥

(१९८९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इगुपधेभ्य उपसर्गे कविधिर्मे-
षाद्यर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इगुपधेभ्य उपसर्गे को विधेयः । किं
प्रयोजनम् । मेषाद्यर्थः । मेषः देवः सेवः ॥

१ मातरमाच्ये इति निग्रहे णिच् टिलोपः । (र. ना.)

२ तृजादिषु वर्तमाने इति कृते कालान्तरे प्रत्ययो न स्यादिति दोष
इत्यर्थः । (र. ना.)

३ अनुपसर्गात्वात् को नेति 'अजपि सर्वधातुभ्यः*' इति वार्तिके नाञ्जिति-
भावः ॥

(१९९० निराकरणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा बुधादीनां दर्शनादनुप-
सर्गेऽपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा को विधेयः । किं कारणम् ।
धादीनां दर्शनादनुपसर्गेऽपि । बुधादीनामनुप-
सर्गेऽपि को दृश्यते बुधः युधः भिद इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं मेपः देवः सेव इति ।

(समाधानभाष्यम्)

पचादियु पाठैः करिष्यते ॥ इगुपधञ्जा ॥ १३५ ॥



(अथ शप्रत्ययप्रकरणम्)

(४६४ शप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ० २७)

७५४ पात्राध्माधेट्टशः शः ॥३११३७॥

(१९९१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह केचिच्छस्यैव प्रतिषेधमाहुः । केचिजिघ्र-
भावस्य । किं पुनरत्र न्याय्यम् ॥

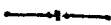
(समाधानभाष्यम्)

शस्यैव प्रतिषेधो न्याय्यः । जिघ्रभावे हि प्रति-
षिद्धे केन शो आकारलोपः स्यात् ॥ पात्राध्मा ॥ १३७ ॥

(उद्द्योतः) पात्रा ॥ १३७ ॥ केचिदिति भाष्ये

जिघ्रः संज्ञायामित्यादेशोऽकार उच्चारणार्थ इति जिघ्र इति पत्रमीति
भाषः ॥ केचिजिघ्रभावस्येति । यातिके जिघ्र इति पद्यन्तं मन्यन्ते ॥

केन शो आकारलोप इति । आतो लोप इत्यर्थपात्रुक्त इत्य-
पिचारादिभि भाषः । नाम्न्यस्योरित्यस्य प्राप्तये न ॥ १३७ ॥



(४६५ शप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ० २८)

७५५ अनुपसर्गाह्लिम्पविन्दधारिपारि-
वेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च

॥ ३ । १ । १३८ ॥

(१९९२ अव्यासिवारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुपसर्गात्रौ लिम्पेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुपसर्गात्रौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् ।

निलिम्पा नाम देवाः ।

(१९९३ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गवि च विन्देः संज्ञायामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गवि चोपपदे विन्देः संज्ञायामुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । गोविन्दः ॥

(न्यूनतापूरकभाष्यम्)

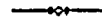
अत्यल्पमिदमुच्यते गवीति ॥

(१९९४ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गवादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोविन्दः । अरविन्दैः ॥ अनुपसर्गा-
ह्लिम्प ॥ १३८ ॥

(उद्द्योतः) अनुपस ॥ १३८ ॥ अरविन्दोऽर्थचोदिः ॥ १३८ ॥



(४६६ शप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ । ६ आ० २९)

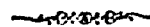
७५७ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः

॥ ३ । १ । १४० ॥

(१९९५ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तनोतेर्न उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तनोतेर्न उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
अघतनोतीत्यवतानः ॥ ज्वलितिक ॥ १४० ॥



श्रीदधिमती(श्री) जयति ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाहिकम् ॥

(अथ कर्मोपपदप्रकरणम्)

(४६९ अण्यस्यविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ० १)

७६८ कर्मण्यण् ॥ ३ । २ । १ ॥

(१९९७ परिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानवि-
क्रियमाणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति चक्तव्यम् । इह मा भूत्—आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोति, प्रामं गच्छतीति ॥

(प्रदीपः) कर्मण्यण् ॥ १ ॥ निर्वर्त्यमानेति । हरिणा निर्वर्त्यापीनां विशेषो दर्शितः—

‘सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते’ ॥

यस्योपादानकारणं नास्ति तन्निरवर्त्यं यथा—संयोगं करोतीति । यस्यापि सदप्युपादानकारणं न विवक्ष्यते तन्निरवर्त्यं यथा—घटं करोतीति । यदा तूपादानकारणमेव परिणामित्वेन विवक्ष्यते गृहं घटं करोतीति तदा विकार्यं कर्म । भेदविवक्षायां तु गृहं घटं करोतीति निर्वर्त्यमेव कर्म ॥ विकार्यमपि द्विधम्—

प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् ।
किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदिति ॥
प्राप्यमपि—

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ इति ॥

तत्र प्राप्यत्वं सर्वस्य कर्मणोस्ति क्रियया प्राप्यमाणत्वात् ॥
ध्वान्तरविवक्षायां तु भ्रंविष्यमुच्यते ॥

(उद्घोतः) कर्मण्यण् ॥ १ ॥ यस्य सती परिणामिनी प्रकृतिर्नाश्रीयते, यस्य वाऽविद्यमाना, तन्निरवर्त्यमित्युच्यते इत्यर्थः ॥ तदेवाह—यत्वेति । कार्यसामानाधिकरूपेण प्रतीकमानं नास्तीत्यर्थः । यथा गृहं घटं करोतीति ॥ विवक्ष्यत इति । कार्याभेदेनेति शेषः ॥ तदा विकार्यं कर्मेति । अत्रसादृश्यानुगमेन पूर्वाकारपरिणामिनाकारान्तरमाह्वयगमादिति भावः ॥ भेदविवक्षायामिति । कर्मणः सदाऽनुपादानस्य भेदविवक्षायामित्यर्थः ॥ गृहं घटं करोतीति । अत्रत्यभेदविवक्षायां गृहीतः । नो भेदविवक्षयामान्यविवक्षयां गृहो

घटमिति पठ्यति बोध्यम् ॥ विकार्यामपीति । पूर्वरूपस्य सर्वात्मना परित्यागतदभावाम्भ्यामित्यर्थः ॥ दर्शनादिति । प्रत्यक्षादित्यर्थः ॥ निर्वर्त्यं स्वरूपलाभ एव क्रिया कृतो विशेषः ॥ विकार्यं विकाररूप एव सः । घटं करोति, स्वर्णं कुण्डलं करोति । काष्ठं भस्म करोतीति ॥ अनुमानाद्यथा—पुत्रः सुखं करोतीति । अत्र सुखरूपलाभो सुखप्रसादानुमेयः ॥

(१९९८ अण्यस्यविधायकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे
इति चेद् वेदाध्यायादीनामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति चेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वेदाध्यायः चर्चापारः शमनीपारः ॥

(प्रदीपः) वेदाध्याय इति । निलो वेदः स्थित एवाधीयते इति निर्वर्त्यत्वाभावः ॥

(उद्घोतः) नित्यस्तत्कल्पेऽविविच्छन्नपारम्पर्यं इत्यर्थः ॥

(१९९९ परिगणनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ यत्र च नियुक्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्र च नियुक्तस्तत्र चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । छत्रधारः द्वारपालः ॥

(२००० परिगणनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ ह्यग्रहिनीवह्मिभ्यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्यग्रहिनीवह्मिभ्यश्चेति चक्तव्यम् । ह—भारद्धारः । ह—ग्रहि—कमण्डलुग्राहः । ग्रहि ॥ नी—उग्रप्रणायः । नी ॥ वहि—भारद्वाहः । वहि ॥

(प्रदीपः) छत्रधार इति । वेदाध्यायादिप्रहणेन छत्रधारानीनां प्रहणं नास्ति प्रकारार्थेनादिशब्देन सदृशानां शाखाध्यायादीनामेव शब्दानां प्रहणात् । तत्प्राप्यमेव, न विकार्यम् । नहि धारणादर्थं छत्रस्य कश्चित् क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेदोस्ति ॥

(उद्घोतः) ननु वेदाध्यायादीनाम् इत्यदिनेव सर्वसंप्रदे सिद्धे *यत्र च नियुक्तः* इत्यादिर्व्यर्थमेतत् आह—वेदाध्यायादीति । वस्तुनः प्रवृत्त्यार्थमेतन्मार्गीति बोध्यम् ॥

१ 'गृहो' १

२ 'निरवर्त्य' १

३ वेदाध्याय इत्यर्थः । (र. मा.)

४ एवमेव—वीजकाम, इत्यर्थः, यानीकार, इत्यर्थः ३ । मिश्रणमिव सदृशानां यत्र च नियुक्त इत्यर्थः ४ । वेदाध्यायादीनामेव शब्दानां प्रहणात् । तत्प्राप्यमेव, न विकार्यम् । नहि धारणादर्थं छत्रस्य कश्चित् क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेदोस्ति ॥ (र. मा.)

(२००१ परिगणनप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अपरिगणनं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वार्थः परिगणनेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्मान्न भवति—आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृ-
णोति, ग्रामं गच्छतीति ? ।

(२००२ प्रत्याख्यानहेतुवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनभिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनभिधानादेव न भविष्यति ।

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । नित्यानां शब्दानामि-
दमन्वाख्यानमात्रम् । न चादित्यं पश्यतीत्याद्यर्थप्रतिपादनाया-
दित्यदर्शादयः शब्दा लोके प्रयुज्यन्त इति शास्त्रेणापि साधुत्वेन
नानुशास्यन्त इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) शास्त्रेणापि । कर्मण्यण् इति सामान्यशास्त्रेणापि ॥

(२००३ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति
विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्यावकाशः—पचतीति प-
चः, कर्मोपपदस्यावकाशः—कुम्भकारः नगरकारः ।
इहोभयं प्राप्नोति—ओदनपाचः । कर्मोपपदो भवति
विप्रतिषेधेन ॥

अनुपपदस्यावकाशः—विक्षिपः विलिखः । कर्मो-
पपदस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—काष्ठभेदः ।
कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनुपपदस्यावकाशः—जानातीति ज्ञः । कर्मोप-
पदस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—अर्थज्ञः । कर्मो-
पपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) कर्मोपपदस्येति । यदा गणपठितधातु-
विषय एवाचप्रत्ययस्तदायं विप्रतिषेधो । यदा तु सर्वधातुविष-
योऽचप्रत्ययस्तदा येन नाप्राप्तिन्यायादण्प्रत्ययस्यापवा-
दत्वात्उत्सर्गापवादोर्विप्रतिषेधोऽनुपपन्नः । तथा च करोतेरच्-
प्रत्ययः कृतः “शिवशमरिष्टस्य करे” इति । ततश्च कुम्भ-
कारादिरपि नाणोऽवकाशः तत्राप्यच्प्रत्ययप्रसङ्गात् । अत एव
भाष्यकार उदाहरणान्तराणि काष्ठभेदादीनि विप्रतिषेधस्य वक्ष्य-
ति ॥ काष्ठभेद इति । सर्वधातुभ्यो विधानादच उत्सर्गस्य
काणावपवादौ तयोर्विप्रतिषेधादणोवात्र भवति ॥

(उद्घोतः) ननु सर्वधातुभ्योऽन्विधानेन कुम्भकार इति कथ-
मणोऽवकाश इत्यत आह—यदेति ॥ सर्वधातुविषयश्चाचप्रत्यय

भावश्यक इत्याह—तथा चेति । उदाहरणान्तराणि काण्विप-
याणि ॥ काणाविति । इगुपधेति कः । कर्मण्यण् ॥ भाष्ये
अर्थज्ञः ॥ कर्मोपपद इति । विप्रतिषेधेन प्राप्तमणं वाधित्वा
आतोऽनुपपसर्गो इति तात्पर्यम् ॥

(विप्रतिषेधायुक्तत्वभाष्यम्)

नैप युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्तृतीयः । णु-
ल्लृजचः । तेषां णः । तस्य कः । स यथैव को णं
वाधते एवं कर्मोपपदमपि वाधेत ॥

(प्रदीपः) स यथैव क इति । प्राप्तिसामान्यस्य वाध्य-
त्वमपेक्षैतदुच्यते । यदा तु प्राप्तिविशेषोऽपेक्ष्यते, तदा तु
येन नाप्राप्तिन्यायाण्यस्यैव को वाधको, न तु कर्मोपपद-
स्याणः । कः पुनरनयोः प्रत्यययोर्विशेषः । उच्यते—कर्मोप-
पदे के सति नित्यसमासो भवति । अकर्मोपपदे तु विकल्पेन
पृष्ठीसमासः स्यात् ॥

(उद्घोतः) पततात्पर्यमजानान एकदेश्याह—नैप युक्त
इति ॥ ज्ञापिये काणोर्थ इत्यर्थः ॥ तेषां ण इति । शाब्दधेति-
विहितः ॥ तत्र हि इया आद इति च्छेदः ॥ स यथैवेति । वाध्य-
सामान्यचिन्तयाऽणोपि स वाधक इत्यर्थज्ञः सिद्धो विप्रतिषेधं विना-
पीत्यर्थः । तदाह—प्राप्तिसामान्येति ॥ न तु कर्मोपपदस्येति ।
एवं च विप्रतिषेधोऽयुक्त एवेति भावः ॥

(विप्रतिषेधसाधकभाष्यम्)

कर्मोपपदोपि तृतीयः । णुल्लृजचः । तेषामण् ।
अणः कः । उभयोस्तृतीययोर्युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(विप्रतिषेधोदाहरणान्तरभाष्यम्)

अनुपपदस्यावकाशः—लिम्पतीति लिम्पः । क-
र्मोपपदस्य—स एव । इहोभयं प्राप्नोति—कुड्यलेप
इति । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(विप्रतिषेधवाधकभाष्यम्)

नैप युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्तृतीयः ।
णुल्लृजचः । तेषां कः । कस्य शः । स यथैव शः
कं वाधते एवं कर्मोपपदमपि वाधेत ॥

(सिधुपायप्रश्नभाष्यम्)

का तर्हि गतिः ? ।

(सिधुपायभाष्यम्)

“मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन्वाधन्ते नोत्तरा-
नि”त्येवं शः कं वाधिष्यते, कर्मोपपदं न वाधिष्यते ॥

(विप्रतिषेधोदाहरणान्तरभाष्यम्)

अनुपपदस्यावकाशः सुगलः सुमलः । कर्मोपप-
दस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति गोसंदायः बडवा-
संदायः । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥

१ 'काष्ठभेदे उभयं प्राप्नोति ।'

२ तृतीयकोटिरथ इत्यर्थः ॥

३ प्रथमकोटौ इति शेषः ॥

४ तेषां णुल्लृजचं वाधको णो द्वितीयकोटिरथत्वेन द्वितीय इत्यर्थः ॥

५ तस्य णस्य वाधकः कः तृतीयकोटिरथत्वेन तृतीयः ॥ एवमप्येति बोध्यम् ॥

६ णुल्लृजचंकोऽपवादो द्वितीयकोटिरथ इत्यर्थः । (र. ना.)

(विप्रतिषेधबाधकभाष्यम्)

नैप युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्तृतीयः ।
ण्डुल्लूतञ्च । तेषां णः । तस्य कः । स यथैव को
णं वाधते एवं कर्मोपपदमपि वाधते ॥

(गतिप्रश्नभाष्यम्)

का तर्हि गतिः ? ।

(गतिभाष्यम्)

“पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्त-
रानि”त्येवमयं को णं वाधिष्यते, कर्मोपपदं न
वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) नन्वर्थञ्च इत्यत्रातोऽनुपपसर्गं क इति कः
प्राप्नोति न त्वण् प्रत्ययः, तत्कथमुच्यते कर्मोपपदस्य स
पवेति, न हि कुम्भकारः कर्मोपपदस्य विषयः । एवं तर्हि
काणोर्विप्रतिषेधे परत्वात्पदं वाधते, अणमपि कर्मोपपदः
कोपवादात्त्वादिति क्रममाहल्यैतदुक्तमित्यदोषः ॥

(उद्द्योतः) नन्वर्थञ्च इत्यत्राणो वाधिषुं न कप्रत्ययेन विप्रति-
षेध उच्यते । किं त्वातोऽनुपपसर्गं क इति कं वाधिषुम् । एवं चे-
नुपधेति कस्याणा वाधेऽप्यातोऽनुपपसर्गं इति केन तृतीयकक्ष्या-
प्राप्तस्येनुपधेति कस्य विप्रतिषेधः संभवत्येवेत्याह—तिद्वान्त्येक-
पैशी—कर्मोपपदेतीति ॥ अणः क इति । आतोऽनुपपसर्गो
इत्ययमिति भावः ॥ उभयोरिति । सोपपदनिरूपपदयोः कर्मो-
पपदः ॥ कर्मोपपदस्य कस्य विषय इति । अनाकारान्तत्वादिति
भावः ॥ किं तु गोद इत्यवकाश इति वक्तुं युक्तमिति तात्पर्यम् ।
क्रममाहल्येति । अर्थञ्चः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेनेत्यु-
च्यते । नैप युक्त इत्यादिर्युक्तो विप्रतिषेध इत्यन्तं भाष्यं त्वेक-
पदयुक्तिरित्युक्तमेव ॥

अथ विप्रतिषेधस्योदाहरणान्तरमाह—अनुपपदस्येत्यादिना
भाष्ये ॥

भाष्ये का तर्हि गतिरिति । तृतीयस्य प्रश्नः ॥

(२००४ णप्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णो वक्त-
व्यः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । शीलि—
मांसशीला । मांसशीला । कामि—मांसकामः
मांसकामा । भक्षि—मांसभक्षः मांसभक्षा । आ-
चरी—कल्याणाचारः कल्याणाचारा ॥

(प्रदीपः) मांसकाम इति । मांसवाचकः सप्रत्ययान्तो-
न्वोदात्तः । कल्याणशब्दस्य लघावन्ते द्वयोश्च चक्षुषो
गुणरिति गण्योदात्तात्प्रत्ययान्तपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वे विधीयते ॥

(उद्द्योतः) समाप्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं दर्शयितुं पूर्वपद-
स्वरान्देशयति—मांसेति ॥ एकसित्तन्त्ये लघौ द्वयोर्बोन्त्ययोर्लघ्वोः
सतोर्बहुपः बहुचः बहुच्छत्येत्स्यर्थः ॥

(२००५ णप्रत्ययवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ ईक्षिक्षमिभ्यां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुख-
प्रतीक्षः सुखप्रतीक्षा । कल्याणक्षमः कल्याणक्षमा ॥

(भाष्येभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ।

(समाधानभाष्यम्)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वक्ष्यामि । ईकारश्च मा
भूदिति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये ईकारश्च मा भूदिति । अतो णैः कृत
इति भावः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह यो मांसं भक्षयति
मांसं तस्य भक्षो भवति । तत्र योसौ भक्षयतेरच्
तदन्तेन बहुव्रीहिः ॥

(प्रदीपः) भक्षयते रजिति । एरजण्यन्तानामित्ये-
तत्तु शुनित्रयस्य मते नास्ति कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेध एवास्ति ॥
ननु च बहुव्रीहौ सति बहवो भक्षा अस्य बहुभक्ष इत्यत्र बहु-
र्नञ्चदुत्तरपदभूम्नीसन्त्वोदात्तत्वं प्राप्नोतीति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं न सिध्यति ॥ नैप दोषः । भक्षणं भक्षः बहुषु
भक्षोस्येत्येवं व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः करिष्यते तत्रोत्तरपद-
भूमाभावान्नञ्चदुत्तरपदो प्रकृत्येति स्वरत्वं भविष्यति ॥

(उद्द्योतः) मांसं तस्य भक्ष इति । भक्षेः कर्मण्यच् ।
घञजपाः पुंसीति नित्यपुंस्त्वम् । एतेनेदं भाववच्यविषयमेवेत्य-
पात्तम् ॥ भक्षणं भक्ष इति । भाष्येऽजिति भावः ॥ कर्माजन्तेन
समानाधिकरणवदुद्गीहिषु नानभिधानात् । तच्च तवाप्यावदयक-
मेवेति बोध्यम् ॥

(शापनभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्कर्मोपपदं णं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—‘समानर्थे केवलं विप्रहमेवाद्
यत्र कर्मोपपदस्य प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च, कर्मोपपदस्तत्र
भवति’इति ॥

किमेतस्य शापने प्रयोजनम् ? ।

काण्डलाचः । काण्डानि लाचोऽस्येति बहुव्रीहिर्न
भवति ॥

(प्रदीपः) काण्डानि लाचोऽस्येति । लाचयते-
रच् ॥

१ अत्रलक्षणेऽपि देवा । (२. मा.)

२ अत्रिं द्वेषे तु कर्मण्यच् (विद्वत्प्राप्तम्) इति । अत्रिं प्रत्ययः ।
‘नी’ इति । अत्रिं द्वेषो वा । इति अत्रिं अत्रिं इत्यत्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेउद्द्योतानि मन्थिन इति ‘वार्मस्त्यापीत्ये’ इति विप्रत्ययेन कर्मण्यच्
मन्थिनोऽस्येति ॥

३ इत्यत्र । पञ्चम्य इति कर्मण्यच् । (२. मा.)

(प्रकारान्तरेण आकारलोपसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि—इदमिह संप्रधार्यम् । आकारलोपः क्रियतां, संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादाकारलोपः ॥

(प्रदीपः) वार्णादाङ्गमित्युक्ते यो ज्ञ्यात् 'समानाधया-जवार्णविपयमेतत्' इति तं प्रत्याह—एवं तर्हीति ॥

(उद्घोतः) एवं तर्हि वार्णादिति । इयायेत्यादिसिद्धयेऽस्या निमित्तनिमित्तकेऽपि प्रवृत्तिरावदियतीति भावः ॥ समानाश्रयेति । तदनाश्रयेण्येवाहेति वक्तुमुचितम् ॥ एवं च एवं तर्हीति किं चेत्यर्थकमिति भावः ॥

(वार्तिकस्थापनभाष्यम्)

नित्यं संप्रसारणम् कृतेऽप्याकारलोपे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(प्रदीपः) नित्यमिति । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वेन भाष्यमित्याकारलोपस्यानित्यत्वं मन्यते ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानवादिभाष्यम्)

आकारलोपोऽपि नित्यः । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(वार्तिकवाचकतासमर्थकभाष्यम्)

अनित्य आकारलोपः । न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वं वाधते ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गमिति । वार्णादाङ्गं वलीय इत्येतत्सु समानाधयविपयमित्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वमिति । यपि वार्ण-परिभाषयापि आलोपस्य नित्यस्य वक्तुं शक्यं तथापि तदनाश्रयेण-भाष्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेन शेषः ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विद्वन्त्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं विद्वन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् ॥

(वार्तिकभाष्ये लक्ष्यतीव्युपमंशरभाष्यम्)

उभयोर्नित्ययोः परत्वादाकारलोपः । आकारलोपे कृते संप्रसारणे कृते यणादेशेन लिङ्गं रूपम्-आहुः प्रह इति ॥

(उद्घोतः) प्रकारान्तरेण तदुपनादिति उदाह—यस्येति ॥

(वार्तिकवाचकतासमर्थकभाष्यम्)

एवमपि न लिप्यति । योऽनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य

विधिं प्रति स्थानिवद्भावः आदिष्टाच्चैवोऽचः पूर्वो भवति ॥

(प्रदीपः) एवमपि न सिध्यतीति । आह इत्यादि-रूपमिति शेषः ॥ योऽनादिष्टादिति । उकारस्थानादिष्टादचः पूर्वो न भवति ॥ नन्वनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति तदादेश-स्यापि स्थानिवद्भावादानादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति । नैतदस्ति । शाक्षीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके ॥

(उद्घोतः) नत्वनादिष्टादच इति । अन एव न पदान्त-व-त्रसप्तवर्णग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातम् ॥ न धातुसूत्रसं भाष्यं तु तत्रैव योजितमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् ॥ समाधानान्तरेण संभ-वादनित्यमिदं नाशितमिति तत्त्वम् ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवं तर्हि आकारलोपस्यासिद्धत्वादुवडादेशो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति । असि-द्धवद्वाभादित्यनेनेति भावः ॥

(अतिष्टापत्तिभाष्यम्)

इहापि तर्ह्योकारलोपस्यासिद्धत्वादुवडादेशो न स्याद् जुहुवतुः जुहुवुरिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । अकृतेऽत्रात्वे पूर्वत्वं भवति ॥

इदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं क्रियताम्, पूर्वत्व-मिति । किमिह कर्तव्यम् ? । परत्वात्पूर्वत्वम् ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

न लिप्यति । अन्तरङ्गत्वादात्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं क्रियताम्, संप्रसा-रणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादात्वं ॥

(प्रदीपः) जुहुवतुरिति । ऐवो लिटि तुः संप्रसा-रणमभ्यस्तस्यचैतं सप्रधारणे रूपम् ॥

(उद्घोतः) तु धातुना सिद्धमिदं रूपमा आह—द्वेष इति । वार्णादाङ्गं वलीय इति पूर्वरूपं माभिसा जेप इति परे-प्यसासिद्धिर्बोध्या ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽप्याद्ये प्राप्नोति, अकृ-तेऽपि ॥

(प्रकाशान्तरेण आकारलोपसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि—इदमिह संप्रधार्यम् । आकारलोपः क्रियतां, संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादाकारलोपः ॥

(प्रदीपः) चार्णादाङ्गमित्युक्ते यो ब्रूयात् 'समानाश्रया-ङ्गवर्णविपयमेतत्' इति तं प्रत्याह—एवं तर्हीति ॥

(उद्द्योतः) एवं तर्हि चार्णादिति । श्यायेत्यादिसिद्धयेऽस्या विभिन्नमित्युक्तेऽपि प्रवृत्तिरावश्यिकीति भावः ॥ समानाश्रयेति । तदनाश्रयणेऽप्याहेति वक्तुमुचितम् ॥ एवं च एवं तर्हीति किं चेत्यर्थकमिति भावः ॥

(वार्तिकस्थापनभाष्यम्)

नित्यं संप्रसारणम् कृतेऽप्याकारलोपे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(प्रदीपः) नित्यमिति । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वेन भाष्यमित्याकारलोपस्यानित्यत्वं मन्यते ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानवादिभाष्यम्)

आकारलोपोऽपि नित्यः । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(वार्तिकवश्यकतासमर्थकभाष्यम्)

अनित्य आकारलोपः । न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वं वाधते ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गमिति । चार्णादाङ्गं वलीय इत्येतत् समानाश्रयविपयमित्युक्तम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वमिति । यद्यपि चार्ण-परिभाषयापि आलोपस्य नित्यत्व वक्तुं शक्यं तथापि तदनाश्रयेण-वास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेर्न दोषः ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विद्वन्त्यते न तदनि-त्यम् । न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं विद्वन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् ॥

(पार्तिभाष्यापि लक्ष्यतीभ्युपसंहारभाष्यम्)

उभयोनित्ययोः परत्वादाकारलोपः । आकार-लोपे कृते संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपम्-आहः प्रह इति ॥

(उद्द्योतः) प्रकाशान्तरेण तदुपपादयितुमाह—यस्येति ॥

(पार्तिकावश्यकतासाधकभाष्यम्)

पक्षमपि न सिध्यति । योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य

विधिं प्रति स्थानिवद्भावः आदिष्टाच्चौपः पूर्वो भवति ॥

(प्रदीपः) एवमपि न सिध्यतीति । आह इत्यादि-रूपमिति शेषः ॥ योऽनादिष्टादिति । उकारश्चानादिष्टादचः पूर्वो न भवति ॥ नन्वनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति तदादेश-स्यापि स्थानिवद्भावादानादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति । नैतदस्ति । शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न लनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके ॥

(उद्द्योतः) नत्वनादिष्टादच इति । अन एव न पदान्त-त्रस्यसवर्णग्रहणं भगवता प्रत्याख्यौतम् ॥ न धातुघञसं भाष्यं तु तत्रैव योजितमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् ॥ समाधानान्तरेण संभ-वादनित्यमिदं नाश्रितमिति तत्त्वम् ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवं तर्हि आकारलोपस्यासिद्धत्वाद्बुवडादेशो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति । अस्ति-द्वचदत्राभादित्यनेनेति भावः ॥

(अनिष्टापत्तिभाष्यम्)

इहापि तर्ह्योकारलोपस्यासिद्धत्वाद्बुवडादेशो न स्याद् जुहुवतुः जुहुवुरिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । अकृतेत्रात्वे पूर्वत्वं भवति ॥ इदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं क्रियताम्, पूर्वत्व-मिति । किमिह कर्तव्यम् ? । परत्वात्पूर्वत्वम् ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वादात्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं क्रियताम्, संप्रसा-रणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादात्वम् ॥

(प्रदीपः) जुहुवतुरिति । ऐयो लिटि हः संप्रसा-रणमभ्यस्तस्यचेति सप्रधारणे रूपम् ॥

(उद्द्योतः) इ धातुना सिद्धमिदं रूपमत्र आह—तेषु इति । चार्णादाङ्गं वलीय इति पूर्वत्वं मापिवा लोप इति पदे-प्यस्यासिद्धिर्नर्या ॥

(समाधानमाधकभाष्यम्)

नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽप्यात्वे प्राप्नोति, अकृ-तेऽपि ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

आत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अनित्यमात्वम् । नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । परत्वात्पूर्वत्वेन भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) परत्वादात्वमिति । अशित्तीति पृथुदासाश्रयेणैतदुक्तम् । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गम् । न चान्तरङ्गहिरण्योर्युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अन्तरङ्गत्वादात्वमिति । एवं चात्त्वे पूर्वरूपलोपयोः प्राप्तयोर्वाणोदिति न्यायेन लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद्दुष्ण न स्यादिति भावः ॥ एवं तर्हीति । प्राग्देव किं चेत्यर्थे ॥ प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति । वचिस्वीत्यत्र कृतीत्यपि यदि विषयसप्तमी तदा भाष्यं सम्यगेव ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवात्त्वस्य निमित्तं विहन्यते । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् ॥ उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वम् । आत्वे कृते संप्रसारणम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आत्वे कृते संप्रसारणमिति । आत्वे कृते लोपे कृते संप्रसारणे कृते प्राप्नोति स्थानिवत्त्वाभावेऽपि अस्तिद्वाद्दुष्णोऽसिद्धिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वत्वे योगविभागः करिष्यते—“संप्रसारणात्” संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति ॥ ततः “एडः” एडश्च संप्रसारणात्पूर्वो भवति ॥ किमर्थमिदम् ? अकृते आत्वे पूर्वत्वं यथा स्यात् ॥ ततः “पदान्तादिति” “एडः” इत्येव ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । एडः पदान्तादतीत्यर्थं योगो विभज्यते “एडः” इति तेनान्वं बाध्यते पूर्वत्वविधानेन ॥

(उद्घोतः) समाधत्ते—एवं तर्हीति । योगविभागसामर्थ्यादन्तरङ्गमप्यात्वं वाधित्वा पूर्वं संप्रसारणं पूर्वत्वं चेति उवञ्जसिद्धौ जुहुवतुरित्यादाविति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्ह्यकृत आत्वे पूर्वत्वं स्याद् आहतः प्रह इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । आकारान्तलक्षणः कप्रत्ययविधिः । तेनानेनावश्यमात्वं प्रतीक्ष्यम् । लिट् पुनरविशेषेण धातुमात्राद्धिधीयते । “नित्यं प्रसारणं हो यण् चार्णादाङ्गं न पूर्वत्वं हि ।

योनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्यं स्थानिवत्त्वं हि ॥ प्रोवाच भगवान्कात्यायस्तेनासिद्धिर्यणस्तु ते । आतः को लिण्नेडः पूर्वः सिद्ध आहस्तथा सति ॥” आतोऽनुपसर्गं ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) आकारान्तलक्षण इति । पृथुदासाश्रयेऽपि ह्यावामश्चेतिज्ञापकादाकारान्तलक्षणे कप्रत्यये कर्तव्ये पूर्वमेवात्वं भवति । ततस्तच्चिमित्तः प्रत्यय इति भावः ॥

उच्चार्यसंप्रदायश्लोकाः—नित्यं प्रसारणमिति । कृताकृतप्रसङ्गित्वादिति भावः ॥ तत्र कृते पूर्वत्वं क्रियतामाकारलोप इति चार्णादाङ्गमिति वचनादाकारलोपो भवति, न तु पूर्वत्वम् । तत्राकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादुवञ् न्नास्तीति हो यण् प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ इतर आह—योऽनादिष्टादिति ॥ तेनासिद्धिरिति । असिद्धवदत्राभादित्याकारलोपस्येत्यर्थः । तस्यासिद्धत्वाद्यणदेशो भवतीत्यर्थः ॥ जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यण् स्यादित्याह—एडः पूर्व इति । आह इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्याह—आतः क इति ॥ लिण्नेति । लिट् धातुमात्राद्धिधीयते न त्वाकारान्तादेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(उद्घोतः) पृथुदासाश्रयेऽपीति । अन्यथाऽन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः ॥ आभीयासिद्धानित्यत्वेनापि जुहुवतुरिति सिध्यति । एः के कृते आलोपात्पूर्वं संप्रसारणं यतो नित्यम् ॥ नित्यत्वं दर्शयति—कृतेति । एवं च हो यण् फलतीत्यर्थः ॥ चार्णादित्यादि न्याचधे—तत्र कृत इति । यतोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वं स्थानिवत्त्वमतो भगवान्कात्यायः संप्रसारण्यिञ्चो ऽं प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ प्रत्याख्यानवाधाह—तेनासिद्धिर्यणस्तु इति । तेनाभादिति सूत्रेण यतोऽसिद्धिरतो यणस्त्वित्यर्थः । प्रोवाच भगवान् कात्याय इत्यत्र्या उविधानस्याहिसिद्धर्थमावश्यकता ध्वनिता ॥ तथा चेदमेव शापक-

१ उकारस्थानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावेनेति शेषः । (र. ना.)

२ संप्रसारणात्परो य एडः तस्य स्थाने पूर्वो भवतीत्यर्थः । एड इति पठवन्नाम् । पदान्तादतीत्यत्राद्युक्तं तु मध्यमन्तं संप्रसृते इति भावः । (र. ना.)

३ आत्वाकारलोपापेक्षया संप्रसारणं नित्यं, कृताकृतमसिद्धित्वात्, तत्र कृते चार्णादाङ्गमिति परिभाषया पूर्वत्वं नहि भवति, किन्त्वाकार लोप एव भवति, ततश्चाकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्दुष्णं नास्तीति हो यण् प्रवर्तत इत्यर्थः । हि यतो योऽनादिष्टादचः पूर्वः तस्य कार्यं स्थानिवत्त्वं भवति नचामोकारोऽनादिष्टादचः पूर्व इति तस्योविह कर्त्तुं आलोपस्य स्थानिवत्त्वात्प्राप्त्याऽङ्ग इत्यादिरूपातिष्ठया मगवाच कात्यायः प्रसारण्यिञ्चो ऽं प्रोवाचेत्यन्वयः । वार्तिकप्रत्याख्यावाहाह—तेन, आनादिति सूत्रेण आकारलोपस्य यतोऽसिद्धिरत उवञ्जोऽप्याह्या ते आह इत्यादौ स्वयोदाहियमाणो यण् भवत्वित्यर्थः । तथा सति वार्तिकं साम्यं पा० वृ. २१

आहः सिद्ध इति योजना । ननु जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यण् स्यादित्याद्युहाह—एडः पूर्व इति । एडः पदान्तादतीत्यत्र पूर्वोक्तं योगविभागेनेति भावः । ननु आह इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्यत आह—आतः क इति । आदन्तादेव कविधानसामर्थ्यादेः पूर्वत्वमिति भावः । जुहुवतुरित्यादौ तु नैवं वक्तुं शक्यत इत्याह—लिण् नेति । लिट् धातुमात्राद् विधीयते नत्वाकारान्तादेवेत्यर्थः । (र. ना.)

४ अशित्तीत्यनेति शेषः । अशित्तीति विषयसप्तमीत्यपि बोध्यम् । (र. ना.)

५ पृथुदासाश्रयेऽपि विषयसप्तमीत्तानाश्रयेण इत्यर्थः । विषयसप्तमीत्तानाश्रयेण हि कप्रत्ययं विनाऽऽत्वं न स्यादात्वं विना च कप्रत्ययो न स्यादित्यन्योन्याश्रय इति भावः । (र. ना.)

(प्रकारान्तरेण आकारलोपसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि—इदमिह संप्रधायम् । आकारलोपः क्रियतां, संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादाकारलोपः ॥

(प्रदीपः) वार्णादाङ्गमित्युक्ते यो ब्रूयात् 'समानाश्रया-ङ्गवर्णविषयमेतद्' इति तं प्रत्याह—एवं तर्हीति ॥

(उद्द्योतः) एवं तर्हि वार्णादिति । इयायेत्यादिसिद्धयेऽस्या विभिन्ननिमित्तकेऽपि प्रवृत्तिरावश्यिकीति भावः ॥ समानाश्रयेति । तदनाश्रयणेऽप्याहेति वक्तुमुचितम् ॥ एवं च एवं तर्हीति किं चैत्यर्थकमिति भावः ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

नित्यं संप्रसारणम् कृतेऽप्याकारलोपे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(प्रदीपः) नित्यमिति । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वेन भाष्यमित्याकारलोपस्यानित्यत्वं मन्यते ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानवादिभाष्यम्)

आकारलोपोपि नित्यः । कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोति, अकृतेपि ॥

(वार्तिकावश्यकतासमर्थकभाष्यम्)

अनित्य आकारलोपः । न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वं वाधते ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गमिति । वार्णादाङ्गं वलीय इत्येतत्तु समानाश्रयविषयमित्युक्तम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वमिति । यद्यपि वार्ण-परिभाषयापि आलोपस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यं तथापि तदनाश्रयेण-वास्तु ग्रन्थस्य प्रवृत्तेर्न दोषः ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनि-त्यम् । न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् ॥

(वार्तिकाभावे लक्ष्यसीधुपसंहारभाष्यम्)

उभयोनित्ययोः परत्वादाकारलोपः । आकार-लोपे कृते संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपम्-आहुः प्रह्व इति ॥

(उद्द्योतः) प्रकारान्तरेण तदुपपादावितुमाह—यस्येति ॥

(वार्तिकावश्यकतासाधकभाष्यम्)

एवमपि न सिध्यति । योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य

विधिं प्रति स्थानिवद्भावः आदिष्टाच्चैपोऽचः पूर्वो भवति ॥

(प्रदीपः) एवमपि न सिध्यतीति । आहु इत्यादि-रूपमिति शेषः ॥ योऽनादिष्टादिति । उकारस्थानादिष्टादचः पूर्वो न भवति ॥ नन्वनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति तदादेश-स्यापि स्थानिवद्भावादानादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति । नैतदस्ति । शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके ॥

(उद्द्योतः) नत्वनादिष्टादच इति । अन एव न पदान्तप-त्रस्यसर्वण्यग्रहणं भगवता प्रत्याख्योतम् ॥ न धातुसूत्रसं भाष्यं तु तत्रैव योजितमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् ॥ समाधानान्तरस्य संभ-वादित्यमिदं नाश्रितमिति तत्त्वम् ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवं तर्हि आकारलोपस्यासिद्धत्वादुवडादेशो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति । असि-द्धवदनाभादित्यनेनेति भावः ॥

(अतिष्टापत्तिभाष्यम्)

इहापि तर्हीकारलोपस्यासिद्धत्वादुवडादेशो न स्याद् जुहुवतुः जुहुवुरिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । अकृतेऽत्रात्वे पूर्वत्वं भवति ॥

इदमिह संप्रधायम्—आत्वं क्रियताम्, पूर्वत्व-मिति । किमिह कर्तव्यम् ? । परत्वात्पूर्वत्वम् ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वादात्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधायम्—आत्वं क्रियताम्, संप्रसा-रणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादात्त्वम् ॥

(प्रदीपः) जुहुवतुरिति । हेओ लिटि हः संप्रसा-रणमभ्यस्तस्यचेति संप्रसारणे रूपम् ॥

(उद्द्योतः) जु धातुना सिद्धमिदं रूपमत आह—हेय इति । वार्णादाङ्गं वलीय इति पूर्वरूपं वाधित्वा लोप इति पक्षे-प्यस्यासिद्धिर्बोध्या ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽप्यात्वे प्राप्नोति, अकृ-तेऽपि ॥

१ इति । समानाश्रयाङ्गवर्णविषयग्रन्थानाश्रयणेऽपीत्यर्थः । (र. ना.)

२ पूर्वत्वे प्रतीक्ष्यमिति, पूर्वत्वमनीक्ष्यमिति वा पाठः शोभनो भाति । यदा पूर्वत्वं प्रतीति मतिभेदे द्वितीया पूर्वत्वं प्रति शब्दस्य इत्यणान्तरमीक्ष्यमिति योजना । (र. ना.)

३ अह आकारलोपस्य नित्यत्वम् ॥

४ आकारलोपोपरं संभारणे मातापितृदुःखयावत्कारलोपस्य रधागि-पदान्तात् प्रादेने इति मातृशेषेन न निवारणीयम् इति सिद्धं रूपम्—उत्तम्

प्रह्वः इति' इति भाष्येण सूचितम् । तत्र रधागिपदान्तात्प्रादात्वा इत्यदुवदो-मादितरस्याहोत्वमिभाष्येणाह—एवमपीत्यादि ॥ रधागिपदान्तात्प्राति वारयति—योऽनादिष्टादच इत्यादिना ॥

५ लिटि इत्यादौ अनुपसारणानादिष्टादचः पूर्वत्वामेव रधागिपदान्ता-मात्या सवर्णविधौ तत्रातिशेषस्यानापश्यकत्वादिति भाष्ये । (र. ना.)

६ आकारलोपस्यासिद्धत्वादुवडादेशो न भविष्यतीत्येवं स्पष्टस्य वक्ष्यमाणस्य इति भाष्ये । अतिसिद्धिद्वयं, आकारलोपस्यासिद्धत्वमित्यर्थः । (र. ना.)

(समाधानवाधकभाष्यम्)

आत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अनित्यमात्वम् । नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । परत्वात्पूर्वत्वेन भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) परत्वादात्वमिति । अशित्तीति पर्युदासाश्रयेणैतदुक्तम् । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गम् । न चान्तरङ्गवहिरङ्गयोर्युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अन्तरङ्गत्वादात्वमिति । एवं चाच्चे पूर्वत्वलोपयोः प्राप्त्योर्वाणोदिति न्यायेन लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद्दुवृत्त न स्यादिति भावः ॥ एवं तर्हीति । प्रान्देव किं चेल्यर्थे ॥ प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति । वचिस्वपीलत्र कितीत्यपि यदि विषयसप्तमी तदा भाष्यं सम्यगेव ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनीत्यम् । न च संप्रसारणमेवाव्यस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् ॥ उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वम् । आत्वे कृते संप्रसारणम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आत्वे कृते संप्रसारणमिति । आत्वे कृते लोपे कृते संप्रसारणे कृते प्राप्नोवति स्थानिवत्त्वाभावेऽपि असिद्धत्वाद्वाऽसिद्धिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वत्वे योगविभागः करिष्यते—“संप्रसारणात्” संप्रसारणात्परः पूर्वा भवति ॥ ततः “एङः” एङश्च संप्रसारणात्पूर्वा भवति ॥ किमर्थमिदम् ? अकृते आत्वे पूर्वत्वं यथा स्यात् ॥ ततः “पदान्तादिति” “एङः” इत्येव ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । एङः पदान्तादतीत्यं योगो विभज्यते ‘एङः’ इति तेनाचं वाधते पूर्वत्वविधानेन ॥

(उद्घोतः) समाधत्ते—एवं तर्हीति । योगविभागसामर्थ्यादन्तरङ्गमप्यात्वं वाधित्वा पूर्वं संप्रसारणं पूर्वत्वं चेति उवृत्सिद्धौ लुडवतुरित्यादाविति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्ह्यकृत आत्वे पूर्वत्वं स्याद् आह्नः प्रह इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । आकारान्तलक्षणः कप्रत्ययविधिः । तेनानेनाचश्यमात्वं प्रतीक्ष्यम् । लिट् पुनरविशेषेण धातुमात्राद्विधीयते । “नित्यं प्रसारणं हो यण् वार्णादाङ्गं न पूर्वत्वं हि ।

योनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्यं स्थानिवत्त्वं हि ॥ प्रोवाच भगवान्कात्यायस्तेनासिद्धिर्यणस्तु ते । आतः को लिण्नेङः पूर्वः सिद्ध आहस्तथा सति ॥” आतोऽनुपसर्गे ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) आकारान्तलक्षण इति । पर्युदासाश्रयेऽपि ह्यावामश्चेतिज्ञापकादाकारान्तलक्षणे कप्रत्यये कर्तव्ये पूर्वमेवात्वं भवति । ततस्तन्निमित्तः प्रत्यय इति भावः ॥

उक्तार्थेऽप्रदार्थश्लोकाः—नित्यं प्रसारणमिति । कृताकृतप्रसङ्गित्वादिति भावः ॥ तत्र कृते पूर्वत्वं क्रियतामाकारलोप इति चार्णादाङ्गमिति वचनादाकारलोपो भवति, न तु पूर्वत्वम् । तत्राकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्दुवृत्त नास्तीति हो यण् प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ इतर आह—योऽनादिष्टादिति ॥ तेनासिद्धिरिति । असिद्धवद्नाभादित्याकारलोपस्येत्यर्थः । तस्यासिद्धत्वाद्यणदेशो भवतीत्यर्थः ॥ लुडवतुरित्यत्रापि तथैव यण् स्यादित्याह—एङः पूर्व इति । आह इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्याह—आतः क इति ॥ लिण्नेति । लिट् धातुमात्राद्विधीयते न त्वाकारान्तादेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(उद्घोतः) पर्युदासाश्रयेऽपीति । अन्याऽनाद्योऽन्याश्रयः स्यादिति भावः ॥ आभीयासिद्धानित्यत्वेनापि लुडवतुरिति तिष्ठति । हः के कृते आलोपात्पूर्वं संप्रसारणं यतो नित्यम् ॥ नित्यत्वं दर्शयति—कृतेति । एवं च हो यण् फलतीत्यर्थः ॥ वार्णादित्यादि न्याचधे—तत्र कृत इति । यतोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वमतो भगवान्कात्यायः संप्रसारणभ्योऽं प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ प्रत्याख्यानवाचाह—तेनासिद्धिर्यणस्तु इति । तेनाभादितिष्येण यतोऽसिद्धिरतो यणस्त्वित्यर्थः । प्रोवाच भगवान् कात्य इत्युच्यता उविधानस्याहसिद्धर्थमावश्यकता ध्वनिता ॥ तथा चेदमेव शापक-

आह्नः सिद्ध इति योगना । ननु लुडवतुरित्यत्रापि तथैव यण् स्यादित्याह्न्याह—एङः पूर्व इति । एङः पदान्तादतीत्येन पूर्वोक्तेन योगविभजेनेति भावः । ननु आह्न इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्यत आह—आतः क इति । आदन्तादेव कविधानसामर्थ्यादेव पूर्वत्वमिति भावः । लुडवतुरित्यादौ तु नैवं वक्तुं शक्यत इत्याह—लिण् नेति । लिट् धातुमात्राद् विधीयते नत्वाकारान्तादेवेत्यर्थः । (र. ना.)

४ अशित्तीत्येति शेषः । अशित्तीति विषयसप्तमीत्यपि बोध्यम् । (र. ना.)

५ पर्युदासाश्रयेऽपि विषयसप्तमीत्वानाश्रयेण इत्यर्थः । विषयसप्तमीत्वानाश्रयेण हि कप्रत्ययं विनाऽऽत्वं न स्यादात्वं विना च कप्रत्ययो न स्यादित्यन्योन्याश्रय इति भावः । (र. ना.)

१ उकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावेनेति शेषः । (र. ना.)

२ संप्रसारणात्परो य एङ् तस्य स्थाने पूर्वं भवतीत्यर्थः । एङ इति पठ्यन्तम् । पदान्तादतीत्यत्राद्युक्तं तु पथम्भ्रमं संपद्यते इति भावः । (र. ना.)

३ आत्वाकारलोपान्वाध्यायं संप्रसारणं नित्यं, कृताकृतत्वमसादित्वात्, तत्र कृते चार्णादाङ्गमिति परिनामया पूर्वत्वं नहि भवति, किन्त्वाकार लोप एव भवति, तत्त्वाकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्दुवृत्त नास्तीति हो यण् प्रवर्तत इत्यर्थः । हि यतो योऽनादिष्टादचः पूर्वः तस्य कार्यं स्थानिवत्त्वं भवति नचान्नोकारोऽनादिष्टादचः पूर्व इति तस्योवति कालं आलोपस्य स्थानिवत्त्वात्प्राप्त्याऽऽह्न इत्यादिरूपा-मिच्छया भगवान् कात्यः प्रसारणभ्योऽं प्रोवाचेत्यन्वयः । वार्तिकप्रत्याख्यानवाचाह—तेन, आनादिति त्र्येण आकारलोपस्य यतोऽसिद्धिरत उवृत्तोऽमात्या ते गात् इत्यादौ त्वयोदाहियमाणो यण् भवदित्यर्थः । तथा सति वार्तिकं साध्यं

मीदृशविषये आभीयासिद्धत्वाभावस्य घाणांदाङ्गमित्येतदभावस्य चेति लुङ्बुत्तुरित्यादिसिद्धिः ॥ योर्गविभागस्य तवापि कर्तव्यत्वेन गौरवस्य तदवस्थात्वादिति ध्वनितम् । एवं च तेनासिद्धिरित्युक्तिरेकदेशिनः प्रौढ्येति च ध्वनितम् ॥ ३ ॥

(४७१ कप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ३ सूत्रम्)

७७१ सुपि स्थः ॥ ३ । २ । ४ ॥

(२००९ भावार्थविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सुपि स्थो भावे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुपिस्थ इत्यत्र भावे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—आखूत्थो वर्तते । इयेनोत्थः शलभोत्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तर्हर्हि वक्तव्यम् ।

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

(२०१० प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते—“आतोऽनुपसर्गं कः” आतोऽनुपसर्गं को भवति । ततः—“सुपि” सुपि चातः को भवति । कच्छेन पिबति कच्छपः । कटाहेन पिबति कटाहपः । द्वाभ्यां पिबति द्विपः । ततः—“स्थः” स्थश्च सुपि को भवति ॥ किमर्थमिदम् ? । भावे यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) सुपि स्थः ॥ ४ ॥ कच्छेन पिबतीति । अत्र केचिदाहुः—कच्छं पिबतीत्येवमसन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य कर्मोपपदः को विधास्यते किं योगविभागेन । नैतत्साधुच्यते । कच्छेन पिबति द्वाभ्यां पिबति इत्येतस्मिन् सत्येवार्थेऽसदर्थार्थेण रुढिशब्दानामपि व्युत्पत्तयेयुक्त्वात् । यत्र तु सर्वात्मनाऽर्थानुगमो नास्ति यथा तैलपायिकेति तत्रैवासदर्थार्थः व्युत्पत्तिः क्रियते ॥

भावे यथा स्यादिति । अत्राप्याहुः—घञर्थे कविधानमिति कः सिद्ध इति । एवं तर्हि नित्यसमासार्थं स्थ इत्यनेन उपपदाश्रयः को विधीयते । अन्यथा पाक्षिकः पृष्ठीसमासः स्यात् ॥

(उद्द्योतः) सुपि स्थः ॥ ४ ॥ भाष्ये भावे चेति चात्कवेरि । कच्छेन पिबतीति अकर्मण्युपपदे प्रत्ययार्थं सुपीति योगविभाग इति भावः । सत्येवार्थे इति । भवशब्दो वाक्यालङ्कारे । सभवति योग्येऽर्थेऽसदर्थार्थेण व्युत्पादनमयुक्तमित्यर्थः ॥ नित्यसमा-

सेति । उपपदमतिडिल्यनेनेति भावः । घञर्थे कविधानमित्येतदुद्धारणपरैः*स्था-ज्ञा-पा-व्याधि-हृत्तियुध्यर्थमित्यत्र स्यामरणं तु कर्मापधमिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतद् भावे भविष्यति, न पुनः कर्मादिष्वपि कारकेष्विति ।

(समाधानभाष्यम्)

योगविभागाद्यं कर्तुरपकृष्यते । न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते । “अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ती”ति । तद्यथा “गुत्तिज्जिकद्भयः सन्” “यावादिभ्यः कन्” इति । सोऽसौ स्वार्थे भवन्भावे भविष्यति ॥ सुपि स्थः ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) अनिर्दिष्टार्था इति । प्रत्यासन्नत्वात्तस्यार्थस्येति भावः ॥ यद्येवं स्थ इत्यनेन भावे विधीयमानः कर्तारि वाधेत । तथा च समस्य इति कर्तारि न स्यात् ॥ नैष दोषः । यद्यत्र साक्षाद्भावशब्दोपादानेन भावे को विधीयते । तदा भावः कर्तारि तरुक्रौण्डिन्यायेन वाधेत । सामर्थ्यात्त्वयं भावे व्यवतिष्ठत इति भावेन न वाध्यते कर्ता ॥ ४ ॥

(उद्द्योतः) प्रत्यासन्नत्वादिति । अत एवास्य नित्यमेकत्वमेव, न तु वजादिवाच्यवद् द्विवचनयोगोपीति भावः ॥ तत्रकौण्डिन्येति । विधेयविषय एव स न्यायो नानुवादविषय इत्येव ॥ ४ ॥

(४७२ कप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ४)

७७२ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः
॥ ३ । २ । ५ ॥

(२०११ अर्थपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरा-
लस्यसुखाहरणयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरित्यत्र “आलस्यसुखाहरणयोः” इति वक्तव्यम् । तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः पुत्रो जातः । यो हि तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमार्जः स भवति । यश्च शोकमपनुदति शोकापनोदः स भवति ॥

(प्रदीपः) तुन्द ॥ ५ ॥ आलस्यसुखाहरणयोरिति । आलस्ये गम्यमाने सुखोत्पादने च प्रलयो भवतीत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादलस्ये वर्तते सुखस्य चाहर्तारि प्रलयो भवतीत्युक्तं भवति ॥ शोकापनोद इति । यः ससाराः नित्यतोद्भवनादिना शोकमेव निवर्तयति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनोदः ॥ ५ ॥

* एतः पदान्तादतीत्यनेन शेषः । (र. ना.)

१ वचरि ‘कम्’ इति शेषः ॥

१ ‘विधीयते’ इति पाठे न चमत्कारः ॥

४ नचाप भावोऽग्रा विधीयत इति भावः । (र. ना)

(उद्घोतः) नुन्दशो ॥ ५ ॥ तत्र सामर्थ्यादिति । एवं हि सति ते^१ गन्धे भवत इत्यर्थः ॥ नुन्दपरिमृजे मृजेरचि ऋिति चेति पक्षे वृद्धिः प्राप्नोति सा भवत्येव सलाभिधाने । यत्तु 'अचि' इत्येव वक्तव्ये 'अजादौ' इत्युक्तेरादिग्रहणसामर्थ्यान्मुखाजादावेव प्रवृत्तिरिति ॥ तत्र तत्र तदभावात् । यस्मिन्विधिरिति परिभाषालभ्यादिग्रहणस्यैव तत्रानुवादात् । अत्रलभ्याप्यस्वरसात्तत्र ऋ-रपदेनातिदेशिकऋतिरेव ग्रहणम् ॥ व्याकरणान्तरे संक्रमपदेन तयोरेव ग्रहणाचेति परे ॥

(२०१२ कप्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । मूलविभुजो रथः । नखमुञ्चानि धनूपि । काकगुहास्तिलाः । सरसीरुहं कुमुदम् ॥ नुन्दशोकयोः ॥ ५ ॥

(उद्घोतः) मूलविभुजादिभ्य इति । तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ काकगुहा इति । काकेभ्यो गृह्णितव्या इत्यर्थः ॥ घञर्थे कविधानमिलनेनापि सिध्यत्येतत् । सरति सरस्यां वा रोहति । कौ मोदत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(४७३ ट्कप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ५)

७७५ गापोष्टक् ॥ ३ । २ । ८ ॥

(२०१३ उपपदपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सुराशीध्वोः पिवतेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुराशीध्वोः [पिवते]रिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—क्षीरपा ब्राह्मणीति ॥ पिवतेरिति च वक्तव्यम् । या हि सुरां पाति सुरापा सा भवति ॥

(प्रदीपः) गापोष्टक् ॥ ८ ॥ पिवतेरिति । लुग्वि-करणपरिभाषालभ्यार्थकथनम् ॥

(२०१४ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ बहुलं तणी ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किसिदं तणीति ? संज्ञाच्छन्दसोर्ग्रहणम् । या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥ गापोष्टक् ॥ ८ ॥

(उद्घोतः) नापो ॥ ८ ॥ बहुलं तणीति । पक्षे आतो-

ऽनुपसर्ग इति कः । या ब्रह्मणी सुरापेति सुरां पिवतीत्यर्थं पदार्थं प्रयोग इति बाहुलकाश्रयणम् ॥ ८ ॥

(अथ अचप्रकरणम्)

(४७४ अचप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ६)

७७६ हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ३।२।९ ॥

(२०१५ अचप्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अचप्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुश-यष्टितोमरघटघटीधनुषु ग्रहेरुप-संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अचप्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टि-तोमरघटघटीधनुषु ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शक्तिग्रहः । शक्ति ॥ लाङ्गल—लाङ्गलग्रहः । लाङ्गल ॥ अङ्कुश—अङ्कुशग्रहः । अङ्कुश ॥ यष्टि—यष्टिग्रहः । यष्टि ॥ तोमर—तोमरग्रहः । तोमर ॥ घट—घटग्रहः । घट ॥ घटी—घटीग्रहः । घटी ॥ धनुष्—धनुर्ग्रहः । धनुष् ॥

(प्रदीपः) हरतेरनु ॥ ९ ॥ अचप्रकरणे इति । घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् ॥ ९ ॥

(उद्घोतः) हरते ॥ ९ ॥ लिङ्गेति । तत्फलं तु—देव-दत्तसखी इत्यादौ ईजयावः ॥

(२०१६ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सूत्रे च धार्यर्थे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूत्रे च धार्यर्थे ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सूत्रग्रहः ॥ धार्यर्थ इति किमर्थम् ? । यो हि सूत्रं गृह्णाति सूत्रग्रहः स भवति ॥ हरतेरनुद्यमने ॥ ९ ॥

(उद्घोतः) धार्यर्थे इति । ग्रहणपूर्वकधारणे लाक्षणिकाद्ग्रहेरित्यर्थः ॥ ९ ॥

(४७५ अचप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ७)

७८० स्तम्बकर्णयोरमिजपोः ॥ ३।२।१३ ॥

(२०१७ अर्थपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्तम्बकर्णयोर्हिस्ति सूचकयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्तम्बकर्णयोरित्यत्र हस्ति सूचकयो-

१ बालस्यसुप्ताहारे इत्यर्थः । (र. ना.)

२ अतिक्रम्यतया नक्षेत्रेऽनुग्रहणत्वाद् नक्षेत्रेऽप्यन्ये यानि तानि नच-सुधापीत्यर्थः । (र. ना.)

३ वार्तिकं दृष्ट्वा अभिमताप्यमदृष्ट्वा वर्धितोऽयं कोष्ठकान्तर्गतया इति बोध्यम् ।

४ 'राजाहः सखिमा' इति ।

५ स्तम्बकर्णयो रमिजपि कर्मस्वात्मनवात् 'कर्मणि' इति न संबध्यते । किंतु सिंहावलोकनेन 'अधिकरणे' इत्यत्र संबन्धो भवेदिति दाधिभयाः ॥

रिति वक्तव्यम् । स्तम्भेरमो हस्ती । कर्णेजपः सूचकः । स्तम्भेरन्ता कर्णे जपितेत्येवान्यत्र ॥ स्तम्भकर्णयोः ॥ १३ ॥

(४७६ अक्षप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ८)

७८१ शमि धातोः संज्ञायाम्

॥ ३ । २ । १४ ॥

(भाष्यम्)

धातुग्रहणं किमर्थम् ? ।

(२०१८ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शमि संज्ञायां धातुग्रहणं क्रियते कृञो हेत्वादिषु टो मा भूदिति । शमि संज्ञायां धातो-रज्जवतीत्यस्यावकाशः शंभवः शंभवः । टस्यावकाशः—श्राद्धकरः पिण्डकरः । शंकरा नाम परित्राजिका शंकरा नाम शकुनिका तच्छीला च, तस्यामुभयं प्राप्नोति । परत्वादटः स्यात् ॥ धातुग्रहणसामर्थ्याद्देजेव भवति ॥

(वार्तिकोक्तप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

कुरणवाडवस्त्वाह—नैपा शंकरा । शंगरैषा ॥ कुत एतत् ? । गृणातिः शब्दकर्मा । तस्यैष प्रयोगः ॥ शमि धातोः ॥ १४ ॥

(प्रदीपः) शमि धातोः ॥ १४ ॥ शंगरेति । पृषोदरादित्वात्संज्ञायां गकारस्य ककारव्यत्ययेन शंकराशब्दस्य सिद्धत्वात्तदर्थं धातुग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

(उद्घोतः) शमिधा ॥ १४ ॥ ककारव्यत्ययेनेति । नैपा शङ्करेति भाष्यविरोधाधिन्यभेत्तत् ॥ धातुग्रहणं न कर्तव्यमिति । टज्जापनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ किषो वाधनार्थं तु तदावश्यकमिति स्थः क चेति च्छे भाष्ये स्पष्टम् ॥ १४ ॥

(४७७ अक्षप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ९)

७८२ अधिकरणे शैतेः ॥ ३।२।१५ ॥

(२०१९ उपपदपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधिकरणे शैतेः पार्श्वादिपूप-संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकरणे शैतेः पार्श्वादिपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः ॥

(२०२० उपपदपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दिग्धसहपूर्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । दिग्धसहशयः ॥

(प्रदीपः) अधिकर ॥ १५ ॥ दिग्धसहपूर्वाच्चेति । दिग्धसहशब्दस्य समुदायस्य पूर्वत्वमाश्रीयते न तु प्रत्येकम् । तत्र दिग्धेन सह शेत इत्यन्वि कृते मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ॥

(उद्घोतः) अधिकरणे शैतेः ॥ १५ ॥ मयूरव्यंसकेति । दिग्धसहपूर्वता प्रायोगिकी बोध्या । पृथक्दिग्धसहशब्दस्य सिञ्जभावात् ॥

(२०२१ उपपदव्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तानादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यम् । उत्तानशयः । अवमूर्धशयः ।

(२०२२ उपपदवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ गिरौ उद्दृच्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) गिरावुपपदे छन्दसि डो वक्तव्यः । गिरौ शैते गिरिशः ॥

(२०२३ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तद्धितो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्धितो वा पुनरेव भविष्यति । गिरौ शैते गिरिशस्यास्तीति गिरिशः ॥ अधिकरणे ॥ १५ ॥

(प्रदीपः) तद्धितो चेति । यो गिरौ शैते गिरिशस्यास्तीति लोमादिषु दर्शनात् शप्रत्ययः ॥ अन्ये लाहुः—गिरौ गिरौ शेत इति संख्यैकवचननादिति सप्तम्यन्ताच्छ्वप्रत्ययः । व्युत्पत्तिर्हि यवाकथंकिर्कर्तव्या उपायानामनियमात् ॥ तदुक्तं हरिणा—

वैरवासिष्ठगिरिशस्तथैकागारिकादयः । कैश्चित्कथंचिदाख्याता निमित्तावधिसंकरैरिति । छन्दसीति वचनाद्वापायां गिरिशशब्दासाधुत्वमाहुः ॥ १५ ॥

(उद्घोतः) गिरौ शैते इत्यर्थे तद्धितस्वाविधानादाह—यो गिराविति ॥ अन्ये त्वाहुरिति । अत्राखित्त्वदन्तशब्दातिदिरव्यवत्पत्तिः । शतः स्वार्थिकत्वेन गिरौ गिरौ शेत इति त्रिप्रदासद्गतित्वात् । वैरेति । वीरस्येद वीटाया वा वीरादागमं तत्र भवमिति । वसिष्ठस्येद वेन कृत शोक वा । गिरौ शैते गिरि इयति वा गिरिशः ॥ निमित्तमर्थः । अवधिः प्रत्ययानां प्रकृतिसत्त्वसंकरैरित्यर्थः ॥ १५ ॥

(टप्रत्ययप्रकरणम्)

(४७८ इन्द्रप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १० सू०)

७८३ चरेष्टः ॥ ३ । २ । १६ ॥

[७८४ भिक्षासेनादायेषु च

॥ ३ । २ । १७ ॥]

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—कुलंश्चरति पञ्चालांश्चरतीति ? ।

(प्रदीपः) चरेष्टः ॥ १६ ॥ कुलंश्चरतीति । यस्य कुरव एव प्राप्याः स कुलंश्चरतीत्युच्यते । यच्च कुरुषु भ्रमति स कुरुषु चरतीत्युच्यते ॥ १६ ॥

(उद्घोतः) चरेष्टः ॥ १६ ॥ कुलंश्चरतीति । तान्गच्छतीत्यर्थः ॥ यथर्धेदो न स्यात्तर्हि द्वितीयान्तात्प्रत्ययानुत्पत्तिप्रतिपादनं व्यर्थं स्यादत आह—यश्चेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अधिकरण इति वर्तते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

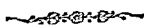
ननु च कर्मणीत्यपि वर्तते । तत्र कुत एतद् 'अधिकरणे भविष्यति' न पुनः कर्मणीति ॥

(२०२४ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चरेभिर्भिक्षाग्रहणं ज्ञापकं कर्मण्यप्रसङ्गस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदर्थं "भिक्षासेनादायेषु च" इति चरेभिर्भिक्षाग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न भवति कर्मणीति' ॥ चरेष्टः ॥ १६ ॥

(उद्घोतः) भिक्षाचरे चरतिश्चरणकरणकार्जने लाक्षणिकः भक्षणार्थो वा । तत्रैव चार्यं प्रयोग इष्यते । भार्थ्यप्रामाण्यात् । एतेन भिक्षया हेतुना चरतीत्यर्थकभिक्षाचरप्रयोगसाधकेन तत्त्वज्ञेय विपरीतं कर्मणीत्यस्य संबन्ध एव शान्द्येतेति परास्तम् । सेनाग्रहणस्य ज्ञापकत्वं तु नोक्तम् । सेना चरति सेनायां वेत्यर्थद्वयेपीठिः । एवं चाधिकरण इति कर्मणीति चोभयोरग्रेऽधिकारो यथायोगं च संबन्ध इति ध्वनितम् ॥ १६ ॥



(४७९ कृजष्ट प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ११ सूत्रम्)

७८८ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दीकिंलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजहावाह-

हृत्यत्तद्धनुररुःषु ॥ ३ । २ । २१ ॥

(२०२५ अचप्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ किंयत्तद्धुषु कृजोऽज्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किंयत्तद्धुषु कृजोऽज्विधानं कर्तव्यम् किंकरा यत्करा तत्करा बहुकरा ॥ दिवाविभा ॥ २१ ॥

(प्रदीपः) दिवाविभा ॥ २१ ॥ किं यदिति । वार्तिकेन सूत्रस्य बाधितत्वाट्टस्याभावे किंकोरुषसाधुरित्याहुः ॥ २१ ॥

(उद्घोतः) दिवा विभा ॥ २१ ॥ इत्याहुरिति । अत्रा-रुन्निर्वाजं तु वार्तिकस्य हेत्वादौ एवाधनेन चरिताथतया सूत्रस्य किमादिग्रहणस्य सार्धक्यानुपपादनौ ॥ २१ ॥

(अर्थेन्द्रप्रत्ययप्रकरणम्)

(४८० इन्द्रप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १२ सू०)

७९१ स्तम्बशकृतोरिन् ॥ ३ । २ । २४ ॥

(२०२६ अर्थपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्तम्बशकृतोर्ब्रीहिवत्सयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्तम्बशकृतोरित्यत्र "ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्" । स्तम्बकरिर्ब्रीहिः शकृत्करिर्वत्सः ॥ स्तम्बशकृतो ॥ २४ ॥

(४८१ इन्द्रप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १३)

७९३ फलेग्रहिरात्मंभरिश्च ॥ ३ । २ । २६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

आत्मंभरिरिति किं निपात्यते ।

(समाधानभाष्यम्)

आत्मनो मुमु भुजश्चेन्द्रप्रत्ययः ॥

(न्यूनताप्रदर्शकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते 'आत्मनः' इति ।

(२०२७ न्यूनताप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भुजः कुक्ष्यात्मनोर्मुमु च ॥ * ॥

(भाष्यम्) भुजः कुक्ष्यात्मनोर्मुमु चेति वक्तव्यम् । कुक्षिभरिः । 'आत्मंभरिश्चरति यूथमसेवमानः' ॥ फलेग्रहिरात्मं ॥ २६ ॥

१ यदि हि चरेष्ट इत्येव कर्मणीत्यस्य संबन्धः स्यात्तदा तेनैव भिक्षा चरतीत्यने भिक्षाचरस्य छिदो भिक्षाग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । (र. ना.)

२ ज्ञापकतापरिवादिः । (र. ना.)

३ किंकीरिति साधुरेति भावः । (र. ना.)

(उद्घोतः) फलेग्रहि ॥२६॥ भाष्ये आत्मनो मुमिति ।
समाप्ते कृते न लोपे च कृते ततः प्राक्वा मुम् निपात्य इत्यर्थः ॥ २६ ॥

(अथ खञ्प्रत्ययप्रकरणम्)

(४८२ खञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १४ सू.)

७९५ एजेः खञ् ॥ ३ । २ । २८ ॥

(२०२८ खञ्प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खञ्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धे-
ष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) खञ्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेषु
अजधेट्तुदजहातिभ्य इति वक्तव्यम् । वातमजाः
मृगाः । वात ॥ शुनी—शुनिधयः । शुनी ॥ तिल—
तिल्लतुदः । तिल ॥ शर्धे—शर्धेजहा मापाः । शर्धे ॥
एजेः खञ् ॥ २८ ॥

(४८३ खञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।२।१ आ. १५ सूत्रम्)

७९६ नासिकास्तनयोर्धर्माधेटोः

॥ ३ । २ । २९ ॥

७९७ नाडीमुष्टयोश्च ॥ ३ । २ । ३० ॥

(२०२९ करणीयसूत्रपाठदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्तने धेटः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्तने धेट इति वक्तव्यम् । स्तनंधयः ।
ततो,

(प्रदीपः) नासिका ॥ २९ ॥ स्तने धेट इति ।
यथासख्याभावार्थ एतावान्योगः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नासिका ॥ २९ ॥ एतावान्योग इति ।
पतदन्वाख्यापकं वार्तिकमित्यर्थः ॥

(२०३० करणीयसूत्रपाठदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मुष्टौ धमश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुष्टौ धमश्च धेटश्चेति वक्तव्यम् ।
मुष्टिधमः मुष्टिधयः ।

(उद्घोतः) मुष्टौ धमश्चेति वार्तिकं नाडीमुष्टयोश्चेति वैठि-

तस्यस्य व्यवस्थापकमेव । नैवावता तस्यज्ञप्रामाणिकमिति भ्रमः
कार्यः । यथा सङ्गवधस्यभाष्ये स्पष्टं तत्त्वज्ञोपादानात् । यद्यपि
नाडीमुष्टिविषये तत्त्वज्ञे यथासङ्गसुक्तं तथाप्येतद्भाष्यवार्तिक-
निरोधात्तद्भाष्यं प्रौढिवाद इति बोध्यम् । एवं चात्र नाडीशब्देन
धम एव संबन्धो मुष्टिशब्देनोभयोरिति बोध्यम् ॥

(२०३१ करणीयसूत्रपाठदर्शकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ नासिकायां धमश्च धेटश्चेति ॥ * ॥

(भाष्यम्) नासिकायां धमश्च धेटश्चेति वक्त-
व्यम् । नासिकंधमः । नासिकंधयः ॥

(न्यूनताप्रदर्शकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

(२०३२ न्यूनताप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ नासिका नाडीमुष्टिघटीखारीषु ॥*॥

(भाष्यम्) नासिकानाडीमुष्टिघटीखारीष्विति
वक्तव्यम् ।

नासिकंधयः नासिकंधमः । नासिका ॥ नाडि-
धयः नाडिधमः । नाडी ॥ मुष्टिधयः मुष्टिधमः ।
मुष्टि ॥ घटिधमः घटिधयः । घटी ॥ खारिधयः
खारिधमः । खारी ॥ नासिकास्तन ॥ २९ ॥

(प्रदीपः) वार्तिकस्याप्यव्याप्तिमुद्भावयन् भाष्यकार
आह—अत्यल्पमिति ॥२९ ॥

(उद्घोतः) वार्तिकस्यापीति । अपिना नाडीमुष्टयोश्चेति
सूत्रस्यापि ॥ पूर्ववार्तिकदूषणेन नाडीशब्दसंबन्धोऽप्युभयोरित्याह—
नासिका नाडीत्यादि । अत्र धमश्च धेटश्चेति वर्तते ॥ २९ ॥

(अथ खञ्प्रकरणम्)

(४८४ खञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।२।१ आ. १६ सू.)

८०५ प्रियवशे वदः खञ् ॥ ३।२।३८ ॥

(२०३३ खञ्प्रत्ययवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खञ्प्रकरणे गमेः सुपि

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खञ्प्रकरणे गमेः सुपि उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । सितंगमो हस्ती मितंगमा हस्तिनी ॥

१ वातं वातगमनं यथा भवति तथाऽजन्ति गच्छन्तीति विग्रहः । वातशब्दस्य
वातकृष्टेः गमने लक्षणा, अनेदान्वयवैधोत्तरं सादृश्यं पर्यवधानम् । वातगमन-
शब्दं गमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । (र. ना.)

२ तित्वात् सुदति छुधति निष्पीडयतीत्यर्थो वा । (र. ना.)

३ अहातिरन्तर्भावितपर्ययः । (र. ना.)

४ योष्यन्तर्गतं सूत्रपाठं अत्रापि नोपलभ्यते ॥ तथापि 'उचीरुदास'
'मीचरुदास' इत्यनयोः 'दिदृशानामान्यन्तराह' 'तेन सहेति तुल्ययोगे'
इत्यनयोर्धर्माधिकाराधिपत्येन स ए लेपः दृशस्यभावात्प्रवृत्त एयोगमोर्लेन इति
हाधिमभाना प्रार्थना ॥

५ 'अष्टाप्यायी' इत्यादि- ॥

६ 'खरी' गर्दभी । जातिरक्षणेण ङीप् ॥ खारीत्यन्ये पठन्ति । स ख
परिमाणयचनः ॥ इति पदमञ्जरीदर्शनेन ज्ञायते—खारीस्थाने खरीति का-
शिकाया पाठः ॥ द्विजनाभ्युत्थानेऽपि खरीशेवोपलभ्यते ॥ यौखरीकृता त्रय-
ग्रहणमेव कृतम्—'घटीखारीखरीषु' इति ॥

७ अयं कोषकान्तर्गतपाठो यद्यपि सर्वपुस्तकेषु 'मुष्टौ धमश्चेति वार्तिकम्'
इत्यतः मायं समुपलभ्यते तथापि तान पाठं लेखकगमदानं ज्ञात्वा योग्यस्थाने
स्थापित इति बोध्यम् ॥

(२०३४ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विहायसो विह च ॥ * ॥

(भाष्यम्) विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः खच्च । विहंगमः ॥

(२०३५ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ खच्च डिद्धा ॥ * ॥

(भाष्यम्) खच्च डिद्धा वक्तव्यः । विहंगमः ॥

(२०३६ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ डे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) डे च विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः विहगः ॥ प्रियवशे ॥ ३८ ॥

(प्रदीपः) प्रियवशे ॥ ३८ ॥ डेचेति । विहाय-शब्दपूर्वाद् गमेः अन्येष्वपि दृश्यते इति उपलक्ष्ये सति विहादेशः ॥ ३८ ॥

(अथ उपकरणम्)

(४८५ गमेर्द्विप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १७ सू.)

८१५ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु

डः ॥ ३ । २ । ४८ ॥

(२०३७ उपपदन्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपकरणे सर्वत्रपन्नयोरुप-

संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्वत्रगः पन्नगः ॥

(२०३८ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उरसो लोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उरसो लोपश्च वक्तव्यः । उरगः ॥

(२०३९ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुदुरोरधिकरणे डो वक्तव्यः । सुगः दुर्गः ॥

(२०४० न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ निसो देशे ॥ * ॥

(भाष्यम्) निसो देशे डो वक्तव्यः । निर्गो देशः ॥ अपर आह—

(२०४१ अपरिसंख्यातोपपदवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उपकरणे अन्येष्वपि दृश्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपकरणे अन्येष्वपि डो भवतीति वक्तव्यम् । 'तत्र ल्यगारगः अश्रुते' 'यावद्ज्ञाय ग्राम-गः' 'ध्वंसते गुरुतल्पग' इति ॥ अन्तात्यन्ता ॥ ४८ ॥

(४८६ उपलक्ष्यविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १८ सू.)

८१६ आशिषि हनः ॥ ३ । २ । ४९ ॥

(२०४२ अनुप्रत्ययादिविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दारावाहनोणन्त्यस्य च टः

संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः । अन्यस्य च टो वक्तव्यः । दार्वाघाटस्ते वनस्पती-नाम् ॥

(२०४३ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चारौ वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) चारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः । अन्यस्य च टो वा वक्तव्यः । चार्वाघाटः चार्वाघातः ॥

(२०४४ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कर्मणि सप्ति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः । अन्यस्य च टो वा वक्तव्यः । वर्णसंघाटः वर्णसंघातः । पदसंघाटः पदसंघातः ॥ आशिषि ॥ ४९ ॥

(४८७ टक्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १९ सूत्रम्)

८१९ लक्षणे जायापत्योष्टक्

॥ ३ । २ । ५२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—'लक्षणे कर्तरी', आहो खित् 'लक्षणवति कर्तरी'ति । किं चातः ? । यदि विज्ञायते—'लक्षणे कर्तरी'ति । सिद्धं जायाम्नास्तिलकालकः, पतिष्ठी पाणिरेखेति । इदं तु न सिध्यति—जायाम्नो ब्राह्मणः, पतिष्ठी वृषलीति ॥

अथ विज्ञायते—'लक्षणवति कर्तरी'ति । सिद्धं जायाम्नो ब्राह्मणः पतिष्ठी वृषलीति । जायाम्नास्तिलकालकः, पतिष्ठी पाणिरेखेति न सिध्यति ॥

(प्रथमकल्पस्वीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि लक्षणे कर्तरीति ॥

(द्वेषभाष्यम्)

कथं जायाम्नो ब्राह्मणः पतिष्ठी वृषलीति ? ।

(द्वेषोद्धारभाष्यम्)

अकारो मत्वर्थीयः । जायाम्नोऽसिन्नस्ति सोऽयं जायाम्न इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

पतिष्ठी वृषलीति न सिध्यति ॥

(द्वितीयकल्पस्वीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि लक्षणयति कर्तरीति ॥

(दूषणस्मरणभाष्यम्)

कथं जायाम्स्तिलकालकः पतिप्री पाणिरेखेति?।

(समाधानभाष्यम्)

“अमनुष्यकर्तृके च” इत्येवं भविष्यति ॥

लक्षणे ॥ ५२ ॥

—*—

(४८८ ट्क्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. २० सू.)

८२० अमनुष्यकर्तृके च ॥ ३।२।५३ ॥

(२०४५ न्यूनतापरिहारवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अप्राणिकर्तृके ॥ * ॥

(भाष्यम्) अप्राणिकर्तृक इति वक्तव्यम् । इह मा

भूत्—नगरघातो हस्ती ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यप्राणिकर्तृक इत्युच्यते, शशप्री शकुनीति न सिध्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि “अमनुष्यकर्तृके च” इत्येव ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं नगरघातो हस्ती ? ।

(समाधानभाष्यम्)

“कृत्यल्युटो बहुलम्” इत्येवात्राण् भविष्यति ॥

अमनुष्यकर्तृ ॥ ५३ ॥

—*—

(४८९ ट्क्प्रत्ययवत्त्वादेविधिसूत्रम् ॥ ३।२।१ आ. २१)

८२२ पाणिघताडधौ शिल्पिनि

॥ ३ । २ । ५५ ॥

(२०४६ न्यूनतापरिहारवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) राजघ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । रा-
जघः ॥ पाणिघताडधौ ॥ ५५ ॥

—*—

(४९० ख्युनप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।२।१ आ. २२)

८२३ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्रान्ध-
प्रियेषु च्यर्थेष्वचवौ कृजः करणे ख्युन्

॥ ३ । २ । ५६ ॥

(२०४७ च्विप्रतिषेधवैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ख्युनि च्विप्रतिषेधानर्थक्यं ल्युट्-
ख्युनोरविशेषात् ॥ * ॥(भाष्यम्) ख्युनि च्विप्रतिषेधोऽर्थकः । किं का-
रणम्? । ल्युट्ख्युनोरविशेषात् । ख्युना मुक्ते ल्युटा
भवितव्यम् । न चैवास्ति विशेषः ऋयन्त उपपदे
ख्युनो वा ल्युटो वा । तदेव रूपम् स एव च स्वरः ॥

(विशेषदर्शकभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः । ल्युटि सति ईकारेण भवि-
तव्यम् । ख्युनि सति न भवितव्यम् ॥

(भविष्यदर्शकभाष्यम्)

ख्युन्यपि सति ईकारेण भवितव्यम् । एवं हि
सौनागाः पठन्ति—*नञ्जीककृष्युत्तरुणतलु-
नानामुपसंख्यानम्*इति ॥(उद्द्योतः) आढ्यसुभग ॥ ५६ ॥ ख्युनभावे करणे
ल्युटोऽवश्यं सत्तेनाच्चाविति व्यर्थमित्याह—भाष्ये ख्युना मुक्ते
इति ॥ भाष्ये स एव स्वरः । लिस्वरनिस्वराभ्याम् ॥

(विशेषप्रदर्शनभाष्यम्)

अयं तर्हि विशेषः—ख्युनि सति नित्यसमासेन
भवितव्यम् । उपपदसमासो हि नित्यसमास इति ।
ल्युटि सति न भवितव्यम् ॥

(भविष्यदर्शनभाष्यम्)

ल्युट्यपि सति भवितव्यम् । गतिसमासोऽपि हि
नित्यसमासः । ऋयन्तं च गतिसंज्ञं भवति ॥

(२०४८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मुमर्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुमर्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । ख्युनि
सति मुमा भवितव्यम्, ल्युटि सति न भवितव्यम् ॥
(२०४९ प्रयोजननिरासवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मुमर्थमिति चेन्नाव्ययत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुमर्थमिति चेत् । तन्न । किं कार-
णम्? । अव्ययत्वात् । अनव्ययस्य मुमुच्यते । ऋयन्तं
चाव्ययसंज्ञं भवति ॥१ इदं वार्तिकं यद्यप्यानुनिरुद्धयेतु नेपल्यप्ये तथापि ‘अथैव सूत्रे भवि-
गस्य ‘उत्तरार्थे तु’ इति वार्तिकस्य तद्भाष्यस्य च सर्वत्र पुनश्चेत् उच्येतानभाष्यस्यैव दर्शनेन वार्तिकपाठो हेतुव्ययमादान्धो भवेदिति एतत्त्वा कोटवन्धे
रहितम् ॥

(२०५० प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उत्तरार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरार्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
“कर्तरि भुवः खिण्णुचूकजौ” अच्चावित्येव ।
आह्वीभविता ॥

(प्रदीपः) आह्व ॥ ५६ ॥ उत्तरार्थमिति । उत्तरत्र चित्रप्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादाह्वीकरणमिति ल्युटा भाष्यम् । तत्र यदन्वैरुक्तं प्रतिषेधसामर्थ्यात् खुन्यसति ल्युडपि न भवतीति ल्युटोप्ययमर्थतः प्रतिषेध इति । तदयुक्तम् ॥

(उद्घोतः) ल्युटा भाष्यमिति । अवश्यभाष्यमित्यर्थः ॥ तदयुक्तमिति भाष्यविरोधादित्यर्थः । उत्तरार्थत्वं वदता इहार्थत्वाभावस्य भाष्यकृता बोधितत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेदानीमनेन मुके ताच्छीलिक इण्णुज् विधीयते सोत्र कस्मान्न भवति ? ।

(उद्घोतः) भौष्ये इण्णुजिति भुवश्चेलनेन ॥

(समाधानभाष्यम्)

रुडिशब्दप्रकारास्ताच्छीलिकाः । न च रुडिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते । न हि भवति-देवदत्तः=प्रदेवदत्त इति ॥ आह्व ॥ ५६ ॥

(प्रदीपः) रुडिशब्दप्रकारा इति । यथा रुडिशब्देषु क्रिया केवलं व्युत्पत्त्यर्थमाश्रीयते गच्छतीति गौरिति । तेन गमनक्रियारहितोपि गौरिभवति । गोपिण्डाच्चान्योर्थे गमनविशिष्टोपि गौरि भवति । तथा ताच्छीलिका अपि क्रियाविषयं ताच्छील्यमुपादाय क्रियावेशाभावेपि प्रयुज्यन्ते । केचिदेव तु गतिना संबध्यन्ते—आगामुकः प्रवर्षुक इति । न तु सर्वे यथा कामुक इति । न च भवति प्रकामुक इति । अत एव प्रकारप्रहणं साहचर्यार्थम् । रुडिशब्दानां न केषांचिद् गतिसंबन्धो भवति । ताच्छीलिकानां तु भवति केषांचित्, न सर्वेषामिति प्रतिपादयति । द्रव्योपलक्षणैः क्रियायाः प्रवृत्तत्वादात्मातिशयं प्रति आकाङ्क्षाया अभावात्तदतिशययोत्तमार्थं गतिसंबन्धाभावस्ताच्छीलिकेष्वित्यर्थः ॥ प्रदेवदत्त इति । प्रकर्षणं देवनक्रिया न विशेष्यते । देवशब्दस्य रुडिशब्दत्वात्, तदवयवस्य च देवदत्तशब्दस्येत्यर्थः । व्याघ्रादयस्यु सोपसर्गा एव रुडिशब्दा इति तद्व्यतिरिक्तगत्त्यन्तरयो-गत्तेषां नास्ति ॥ ५६ ॥

(उद्घोतः) केचिदेवेति । स्पष्टं प्रतीयमानक्रियावेशा इति भावः ॥ द्रव्योपलक्षणायेति । अवस्थाविशेषविशिष्टस्योपलक्षणा-

येत्यर्थः ॥ न तु क्रियाप्रकारको बोध इति तात्पर्यम् ॥ वस्तुतस्तु आभिधानस्ताभाष्यात्केषांचिदेव क्लृप्तप्रयोगाणां गतिसंबन्धो न सर्वेषामिति भाष्यतात्पर्यम् ॥ प्रदेवदत्त इत्यत्र प्रशब्दस्य देवनक्रियायां दानक्रियायां वाऽन्वयः ॥ नाथ इत्याह—देवशब्दस्येति । नान्य इत्याह—तदवयवस्य चेति । तदवयवस्येति बहु-नीहिः । व्याघ्रादी तर्हि संज्ञाशब्दे कथं गतिसंबन्धोत आह—व्याघ्रादयसित्विति ॥ ५६ ॥

(४९१ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. १९ सू.)

८२४ कर्तरि भुवः खिण्णुचूकजौ

॥ ३ । २ । ५७ ॥

(इकारादित्वनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं खिण्णुजिकारादिः क्रियते, न 'खुण्णुरित्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः—स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति ।

(उद्घोतः) कर्तरि भुवः ॥ ५७ ॥ भाष्ये—‘न खिण्णुरिति पाठः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

केनेदानीमिकारादित्वं क्रियते ? ।

(२०५१ प्रत्याक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इण्णुच इकारादित्वमुदात्तत्वात् कृतं भुवः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भवति-रदात्तस्तस्योदात्तत्वादिद्भवित्यति ।

(उद्घोतः) उदात्तत्वादिति । तेनैका च उपदेशे इत्यस्या प्रवृत्तिरिति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनं खिदर्यं क्रियते । तत्र चत्वं कृते संदेहः स्यात्-किद्वा, खिद्वेति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपपत्ति-छते-‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । खिदिति व्याख्यास्यामः ॥

इति भाष्यविरोधात् ॥ किं च चकारस्येव खकारस्येवहातुपपत्तिश्चकारादित्वे-नादि खकाराभावात् ॥ तस्मात् ‘श्लाजित्स्वश्च कस्तुः’ इत्येव ‘दन्वयकार-वानेव ‘कस्तुः’ इत्येव पाठ उचित इति दाधिभयाः ॥

४ ‘भवतिरदात्तत्वादिकारादित्वं’ ॥

१ अयमुद्योतपाठश्चिरंतनलेखकममादात् अये ‘प्रदेवदत्तइत्यत्र’ इत्यतः पूर्वनेपोपलब्धः तथापि तत्र पाठे संदर्भासंगत्या संदर्भसंगतयेऽस्माभिरन रथापित इति बोध्यम् ॥

२ ‘पलक्षणाथं’ ॥

३ अयं नागेश्वरार्थितश्चकारो नैवोचितः ‘स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति’

(२०५२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नञस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्व-
मिष्णुचः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदं तर्हि प्रयोजनं “कृत्योकेष्णुच्चार्या-
द्यञ्च” इत्येव स्वरो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) कर्त्तरि ॥ ५७ ॥ नञ इति पञ्चमी ॥ नञ
उत्तरस्य स्वरसिद्धयर्थमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु कृत्योकेष्णुजिति सूत्रेण नञः स्वराभावा-
दाह—नञ उत्तरस्येति । अन्तोदात्तविधायकमिदं पूर्वपदप्रकृति-
स्वरापवादः ।

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि इटि कृते
पत्वे णत्वे वेष्णुजेव भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अयमपीति । क्लृञ्च प्रत्ययः क्रियते
चकारः सामान्यग्रहणार्थं इति मन्यते ॥

खिष्णुञ्चि नु कृते इकारोच्चारणसामर्थ्यात्तदनुबन्धकपरि-
भाषा नाश्रीयते ॥ ५७ ॥

(उद्द्योतः) ननु तदनुबन्धकपरिभाषया इष्णुञ्च पव
ग्रहणं भविष्यति, न खिष्णुञ्च इत्यत आह—इकारोच्चारणेति ।
चकारोच्चारणेनैव द्वयोर्ग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषात्तदनु-
बन्धकपरिभाषावाधे च स्पर्णुचः करणेन पत्वणत्वयोरसिद्धत्वाभावे
च सिद्धे इकारोच्चारणं व्यर्थमिति ‘अयमपीटि कृते’ इति भाष्य-
तात्पर्यम् ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त-
स्यैवेति । अथ वा असिद्धं खत्वपि पत्वम् । तस्या-
सिद्धत्वादिसृजेव भवति ॥

इष्णुञ्च इकारादित्वमुदात्तत्वात् कृतं भुवः ।
नञस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिष्णुचः ॥
कर्त्तरि भुवः ॥ ५७ ॥

(उद्द्योतः) न सिध्यतीत्यादि स्वेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् ॥ ५७ ॥

(४९३ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. २०)

८२५ स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ३।२।५८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थो नकारः ।

(समाधानभाष्यम्)

स्वार्थः । ‘जिनती’त्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाचोऽयं विधीयते ।

तत्र नार्थः स्वरोऽर्थेनानुबन्धेन नकारेण । धातुस्वरे-
णैव सिद्धम् ॥

(उद्द्योतः) स्पृशोऽनु ॥ ५८ ॥ एकाचोयमिति भाष्ये ।
यद्भुवन्तात्पर्यं न किञ्चनभिधानादिति भावः ॥

(प्रत्याख्यानवाधकभाष्यम्)

यस्तर्ह्यनेकाञ्च दधृगिति ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

वक्ष्येत्येतत् ‘धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपा-
त्यते’ इति ॥

(प्रत्याख्यानवाधकभाष्यम्)

विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः ? । “कि-
न्प्रत्ययस्य कुः” इति । “किन्प्रत्ययस्य कुः” इत्युच्य-
माने संदेहः स्यात् ‘किर्वा एष प्रत्ययः, किञ्वा’ इति ॥

(प्रदीपः) स्पृशोऽनु ॥ ५८ ॥ संदेहः स्यादिति ।
किमेकपकारको निर्देश उत द्विपकारक इत्यर्थः ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपति-
ष्ठते—“व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहाद-
लक्षणमिति” । “किन्प्रत्ययस्य” इति व्याख्यास्यामः ॥
स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ५८ ॥

(प्रदीपः) व्याख्यानत इति । तदनुबन्धकपरि-
भाषया च किपो ग्रहणाभावः ॥ ५८ ॥

(उद्द्योतः) ननु किग्रहणे किपोपि ग्रहणं स्यादत आह—
तदनुबन्धेति । अत्र सूत्रे कर्मणीति संबध्यत एव । मन्त्रस्पृगि-
त्यादि तु किपा सिद्धम् । किन्प्रत्ययस्येति बहुव्रीक्षाश्रयणात्कृत्वमपि
सिद्धम् ॥ ५८ ॥

(४९३ प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. २१)

८२६ ऋत्विग्दधृक्त्सग्दिगुष्णिगञ्जुयुजि-
कुञ्चां च ॥ ३।२।५९ ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

दधृगिति किं निपात्यते ।

(२०५३ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपा-
त्यते ॥ ऋत्विग्द ॥ ५९ ॥

(उद्द्योतः) ऋत्विग्द ॥ ५९ ॥ अन्तोदात्तत्वं चेति ।
इदं च किन्तो नकारस्येव उक्तम् । स्पृगिष्णिगिनिपात्यमानवस्तुतः

रपट्वात्तत्रोक्तम् । कुशानिति निर्णयतानलोपाभाव इति परेश्चेति^३
सूत्रे भाष्ये रपट् ॥ ५९ ॥

(४९४ कञ्किन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. २२)

८२७ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्
॥ ३ । २ । ६० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थो अकारः ।

(प्रदीपः) त्यदादिषु ॥ ६० ॥ जकारस्य कार्यद्वयं
प्रति युक्तं प्रथमद्वारेण प्रदर्शयते—किमर्थ इति ॥

(उद्घोतः) त्यदादिषु ॥ ६० ॥ अकारः केवलस्वरार्थः,
उतान्यार्थोऽपीति विचारतात्पर्यमाह—जकारस्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वरार्थः । जिनतीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नकारेणाप्येव स्वरः सिद्धः ।

(समाधानभाष्यम्)

विशेषणार्थस्ताहिं भविष्यति । क विशेषणार्थ-
नार्थः ? । “कञ्करवि”ति । “कञ्करवित्युच्यमाने”
यानिका इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

(उद्घोतः) भाष्ये याविका इत्यत्रापीति । न च यनु-
वन्धकत्वादस्य कनो ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । येनानुवन्धेन
यनुवन्धकत्वं तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्तेः ॥

(२०५४ उपपदान्तरेऽपि प्रत्ययविधिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दृशोः समानान्ययोश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) दृशोः समानान्ययोश्चोपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥

(२०५५ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कृदर्थानुपपत्तिस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदर्थस्तु नोपपद्यते । दृशोः कर्तृरि-
प्रामोति ॥

(प्रदीपः) कृदर्थानुपपत्तिस्त्विति । यः कृतोऽर्थः स
तादृशादिशब्दाच्चो न भवति । तादृशादयो हि सदृशलक्षण-
मर्थमाचक्षते, न तु दर्शनक्रियायाः कर्तारमित्यर्थः ।

(उद्घोतः) यः कृतोऽर्थ इति । प्रकृते दृशोः कर्तव्यार्थः ॥

१ निपातनादिति । औपदेशिकनकारस्य अकारादेशनिपातनादित्यर्थः ॥

२ नलोपाभाव इति । झलि परतः प्रातस्य 'चोः कुः' इति कुत्वस्याभावो-
ऽप्युपलक्षणतया योऽप्यः ॥

३ तत्र भाष्ये तु नैव नलोपचारणकथा किंतु नकाररूपज्ञाननिमित्तकस्य 'चोः
कुः' इति प्रातःकुत्वस्यैव निपातनेन वारणकथा ॥ कुञ्जातचौपदेशिक नकार-
माश्रित्य 'नकारजावदुच्चारणमौ' इति नियमस्य प्राथमिकत्वं कथयन् नागेशस्य
कथं भाष्यसिद्धिचिन्त्रेण गणनीयः स्यात् ॥ तत्र पञ्चमस्य अकारस्य नकाररथान्ते
निपातनेन जातत्वात् संकोचकल्पनाया अनावश्यकत्वात् ॥ यदि तु पञ्चमस्य-
सापं न नागेशसंमतम् किं तु 'अनुच्चारस्य यमि' इति जातप्रसङ्गो एव पञ्चम-
त्येनेति विभाव्यते । तदा 'सुवर्णैपदं' विहाय पञ्चमपदप्रयोजनं नागेश एव

(२०५६ तद्धितविधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इवार्थे तु तद्धितः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इवार्थे त्वयं तद्धितो द्रष्टव्यः । स
इवायं तादृक् तादृशः । अन्य इवायमन्यादृक् अन्या-
दृश इति ।

(उद्घोतः) भाष्ये इवार्थेऽयं तद्धित इति । अयं भावः—
यथा दृग्दृशयत्तुण्विति सूत्रे दृशे इति वार्तिकबलादनुक्तोपि वसः
कल्प्यते तथा इवाधिकारे तद्धिते त्यदादिभ्यो दृग्दृशदृशः प्रत्ययाः
कल्प्याः, दृशदृशवाच जीवपि सिद्ध इति टिद्धेति । सूत्रे कञ्-
ग्रहणमपि न कार्यमिति लाघवमिति ॥

(कृदर्थोपपादनभाष्यम्)

अथ वा युक्त एवायं कृदर्थः । कर्मकर्ताऽयम् ।
तन्निवेमं पश्यन्ति जनाः सोयं स इव दृश्यमान-
स्तन्निवात्मानं पश्यति तादृक् । अन्यन्निवेमं पश्यन्ति
जनाः सोयमन्य इव दृश्यमानोऽन्यन्निवात्मानं प-
श्यति अन्यादृगिति ॥ त्यदादिषु ॥ ६० ॥

(प्रदीपः) कर्मकर्तेति । कर्मण एव सौकर्यात् कर्तृत्व-
विवक्षायां कर्तव्येव प्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः ॥ ६० ॥

(उद्घोतः) भाष्ये तन्निवात्मानं पश्यतीति । प्रेरणावृत्ता-
वपि अन्तर्भावितव्यर्थेत्वात् णिच् । तन्निवात्मानं जनान्दर्शयतीत्यर्थः ।
अत्र प्रेरणावृत्ताधिकारभेदेनाशान्दानत्वम्, कर्मण्युपपदे एवायम् । तेन
निवृत्तप्रेषणतया स इव पश्यतीति विग्रहोऽनुचितः । सत्सुद्विपेति सूत्रे
एव 'कर्मणि' इत्यस्य निवृत्तेः । 'सत्सु' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनित-
त्वेनाशानुवृत्तेः सत्त्वात् ॥ ननु कर्मकर्तेति व्यवहारोऽनुपपन्नः कर्म-
त्वाभावात्कर्मवद्वाचाभावाच्चैत्यत आह—कर्मण एवेति ॥ ६० ॥

~*~*~*~

(४९५ किप्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ० २३)

८२८ सत्सूद्रिषहुहृदुहयुजविदभि-
दच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि

किप् ॥ ३ । २ । ६१ ॥

(२०५७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सदादिषु सुवग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सदादिषु सुवग्रहणं कर्तव्यम् । होता
वेदिपत् । अतिथिर्दुरोगसत् ॥

प्रष्टव्यः ॥ प्रयोजनान्तराभावादेतिनिपातनज अकारस्यैव संग्रहाय पञ्चमपदोपा-
दानमिति वाचिमथाना सिद्धान्ते तु न प्राथमिकत्वकल्पनावश्यकतेति विभावयन्तु
सुथियः ॥ वृत्तस्तु सूत्रे कुञ्ज इति निपातनवलाजलोपवाच इति नागेशाशयः,
तथाच नकारजत्वमनापक्षतमिति न नापेक्षस्य भेदे कारिकाविरोध इति
वयम् । (र. गा.)

४ 'कृतम्' इति विभक्तिमावर्तिनः प्रकृतिभागस्यैवानुकरणम् ॥

५ 'दृश्य' इति निपातनादेव पदान्ते शकारस्य अकारादेशो जायते । एतेन
तद्धितत्वे किनोऽन्यावाहीकरो कुत्वावुपपत्तिरित्युपाहारम् ॥

६ 'नोपुगनादय इवेति भावः ॥

(प्रदीपः) सत्सूत्रिण ॥ ६१ ॥ सदादीनां केपाचित्त-
कर्मकलात्कर्मवोपपदं प्राप्नोतीति मत्वाह—सदादिष्विति ॥
वेदिपदिति । वेदां सीदतीति । क्विप् । पूर्वपदादिति पत्वम्
दुरोगे सीदतीति दुरोणसत् । दुरोणं गृहम् ॥

(उद्द्योतः) सत्वम् ॥ ६१ ॥ कर्मवोपपदमिति । कर्मणी-
त्यधिकारादिति भावः ॥ सुवग्रहणं तु तन्निवृत्तिद्योतनायेति बोध्यम् ।
वस्तुतः सुवग्रहणमेवात्रानुवर्तते कर्मणीति निवृत्तमित्यन्वाख्यात-
मेवैतव । अत्र मन्त्रे 'उपसर्गोपि' ग्रहणम् 'अनुपसर्गं' इत्यस्यातो-
ऽनुपसर्गं इति मन्त्रादनुवर्तमानस्यापि निवृत्तिद्योतनाय । भाष्यकार
एतज्ज्ञापकेनैव सुवग्रहणस्योपसर्गोत्तरस्युपसर्गं व्याख्यायानुपसर्ग
इत्यस्यानधिकारं द्योतयति । तत्फलं शापकसिद्धसासर्वत्रिकत्वेन
प्रथ इत्यादि सिद्धिः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

न तर्हीदानीमुपसर्गोऽपीति वक्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? । शापकार्थम् । किं
ज्ञाप्यम् ? । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—“अन्यत्र सुवग्र-
हणे उपसर्गग्रहणं न भवति” इति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् ? । वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं चो-
दितम् ॥ तत्र वक्तव्यं भवति ॥ सत्सूत्रिण ॥ ६१ ॥

(प्रदीपः) तत्र वक्तव्यमिति । अनुपसर्गग्रहणानुवृत्ति-
मन्तरेणोपसर्गनिवृत्तिः सिद्धत्वादनुवृत्तिप्रदर्शनमपि न युज्यते ।
यत्र चानुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न संभाव्यते स्पृशोऽनुदकेकोक-
च्चिति एतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनम् । तेनोपसृशतीत्यादौ
क्रिय भवतीति ॥ ६१ ॥

(उद्द्योतः) ननु वदः मुनीत्यत्र गदमदेत्यतोऽनुपसर्ग-
ग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनपरं वार्तिकं नापूर्वकरणपरम आह—अनुप-
सर्गोति ॥ यत्र चेति । यत्र स्पृशोऽनुदक इत्यादावनुपसर्गग्रहणा-
नुवृत्तिर्न संभाव्यते एतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनमित्यवयवः । इदं
चिन्तम्, ऊप्राप्यातोऽनुपसर्गं इत्यतोऽनुवृत्तिसंग्रहात् ॥ ६१ ॥

—

(अथ विद्वक्करणम्)

(४९६-४९७ विद्वक्प्रत्ययविधिसूत्र ॥ ३।२।१ आ० २४-२५)

८३५-८३६ अदोनन्ने ॥ ३।२।६८ ॥

ऋव्ये च ॥ ३।२।६९ ॥

(भाष्यभाष्यम्)

विप्रथमिदमुच्यते, न "अदोनन्ने" इत्येष सिद्धम् ।

(समाधानभाष्यम्)

न सिच्यति । उन्दीतीति यत्तते । मायायोऽयमा-
रुजः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

पूर्वस्मिन्नेव योगे छन्दोग्रहणं निवृत्तम् । तच्चा-
वश्यं निवर्त्यम् । आमादित्येवमर्थम् ॥

(उद्द्योतः) अदोऽन ॥ ६८ ॥ ऋव्ये च ॥ ६९ ॥ भाष्ये
आमादित्येवमर्थमिति । लोके एतदित्यर्थमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति ।

(२०५८ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अदोनन्नेऋव्यग्रहणं वासरूप-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अदोनन्ने ऋव्यग्रहणं क्रियते वासरूपो
मा भूदिति ॥ अदोन ॥ ऋव्ये च ॥ ६९ ॥

(प्रदीपः) अदोनन्ने ॥ ६८ ॥ ऋव्ये च ॥ ६९ ॥ वास-
रूपो मा भूदिति । तेन कव्याद इत्यण भवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

(उद्द्योतः) कव्याद इत्यणनेति । आममांसभक्षणकर्मत्वर्थे इति
भावः । पक्षमांस उपपदे अद्रेण्, उपपदस्य कव्यादेशः प्रयोदरादि-
त्वादित्यत्र तु न भाष्यानुग्रहः । कव्यश्चेन्न तदवोपाह । पर्वं च
कव्याद इत्यसाधयेति वद्वः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

(अथ णिन् प्रकरणम्)

(४९८ णिन् प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।२।१ आ० २६)

८३८ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडा-
शो णिन् ॥ ३।२।७१ ॥

(२०५९ णिन् वाचकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्वेतवहादीनां डस् ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्वेतवहादीनां डस्कव्यः ॥ श्वेतवा
इन्द्रः ॥

(प्रदीपः) मन्त्रे ॥ ७१ ॥ डस् कव्य इति । णिन्-
प्रत्ययवाधानार्थं इति भावः ॥

(उद्द्योतः) मन्त्रे श्वे ॥ ७१ ॥ भाष्ये श्वेतवहादीनामिति ।
इतन्तरयोगे षष्ठी ॥

(२०६० पूर्वदोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पदस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदस्येति च चकव्यम् । इह मा भूत्—
श्वेतवहादी श्वेतवाह इति ॥

(प्रदीपः) पदस्येति । भाष्येपदाभ्रमेदमुच्यते । यत्र तु
एवमस्य पदस्यं भाष्यमिति तत्र एवमस्य योऽन्यत्र विरुधेयत्वार्थः ॥

(उद्द्योतः) पदस्येति एतन्मन्त्रे पदवक्ष्य संभाषनावानि-

१ इदं मन्त्रे वा इति अनुवृत्तिः । इति 'अदोनन्ने' इत्यनेनानुवृत्तौ
कव्यादेशः । इति मन्त्रे २०५८ कव्यार्तिकं बोध्यम् ।

२ अदोनन्ने इत्येतेषु मन्त्रे । (इ. म.)

३ 'आमादित्येवमर्थम्' इति ।

४ भाष्यार्तिकं २०५९ विद्वक् । (इ. म.)

५ भाष्यार्तिकं २०५९ मन्त्रे । (इ. म.)

लथः ॥ केचित्तु तत्संस्थिनो ण्विनः स्थाने उच्चक्त्वय इत्यर्थे
श्लाघुः ॥ ननु उच्चत्पत्तिवैलायां कथं पदत्वमत आह—भावीति ॥

(प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ॥

(२०६१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वर्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रुच्यथा स्यात् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

क्रियते वर्धं निपातनम्—“अवयाः श्वेतवाः पुरो-
दाश्व”इति । आर्तेश्च वर्धम् । उक्थशःशब्दस्य सा-
मान्येन रुः सिद्धः । न तस्य निपातनं क्रियते ॥

(उच्योतः) भाष्ये क्रियते वर्धमिति । तेन इकारादीनामेव
रत्वमिति भावः ॥ भाष्ये उक्थशःशब्दस्येति । तत्प्रकृतिकसेल्यर्थः ॥

(निपातनानावश्यकताभाष्यम्)

तन्न वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) तन्न वक्तव्यमिति । उच्येव सिद्धत्वात्निपा-
तनं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उच्योतः) तन्न वक्तव्यमिति ॥ ननु वासरूपन्यायेन
उच्चविषये ण्विनोऽपि सत्त्वेन तदर्थं निपातनमावश्यकमिति चेन्न ।
यत्तद्भाष्यप्रामाण्येनादेशपक्षस्यैवोचितत्वात् । कैवटे ‘उत्प्रलयः’ इति
व्यवहारः स्थानिवद्भावलक्ष्यप्रत्ययत्वेनेति बोध्यम् ॥

(निपातनावश्यकताभाष्यम्)

अवश्यं तद्वक्तव्यम् । दीर्घार्थम् ॥

(उच्योतः) अवश्यं तद्वक्तव्यमिति । उसासम्भेपीत्यर्थः ॥

(निपातनानावश्यकताभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र दीर्घत्वम्—“अ-
त्वसन्तस्य चाधातोः”इति ॥

(निपातनावश्यकताभाष्यम्)

यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् ॥ क्व च तेन न
सिध्यति ? । संवुद्धौ—हेश्वेतवाः इति ॥

(उच्योतः) न तर्हीदानीमिति । हादीनामेव रत्वं विधे-
यम् । दीर्घस्तु ण्विनि वृद्धे सिद्ध इति भावः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

न तर्हीदानीं उच्चक्त्वयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? । उत्वार्थम् । श्वेत-
वोभ्यां श्वेतवोभिः ॥ मन्त्रे श्वेत ॥ ७१ ॥

(प्रदीपः) वक्तव्यश्चेति । अवया इत्यादीनि प्रथमा-

न्तान्येव निपात्यन्त इति श्वेतवोभ्यामित्यादिरूपमन्वयान्न स्यात् ।
अथापि पदमात्रविषयं निपातनमाश्रीयते । तथाप्यत उच्चं
विधीयमानमाकारान्न स्यात् । तस्मात् संवुद्धयर्थं निपातनमपि
कर्तव्यम् । उच्चत्पुत्रवर्षो वक्तव्यः ॥

(उच्योतः) अन्यथा उच्चभावे ॥

(प्रदीपः) उक्थशा इत्येतदपि संवुद्धयर्थं निपातनं कर्तव्यम् ।
उक्थशोभ्यामित्यादिसिद्धये उच्चपि कर्तव्यः । ण्विनि हि नलोपे
निपात्यमाने वृद्धौ सत्यामुत्वं न स्याद्यदि मन्त्रे दर्शनमस्ति ॥ ७१ ॥

(उच्योतः) इत्येतदपि संवुद्धयर्थमिति । [पदान्ते उच्चन्तलौ-
पि भावः] ॥ ननु उच्येव मास्तु तत्राह—उक्थशोभ्यामिति ।
यदि मन्त्रे इति । उक्थशासुशब्दस्येति भाष्याच्छेनलोपो-
पधावृष्टभावयोर्निपातनाच्छासेवोपधा एस्निपातनाद्भ्रुवभावे उक्थ-
शोभ्यामित्यस्य सिद्धेः । शासेर्विचि संवुद्धावुक्थशा इत्यस्यापि
सिद्धेर्द्वयमपि न कार्यमित्यन्ये ॥ ७१ ॥

(७१९ ककिप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ० २७)

८४४ स्थः क च ॥ ३ । २ । ७७ ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किमर्थं स्थः ककिपावुच्येते । न, क्विप्सिद्धः ‘अ-
न्येभ्योपि दृश्यते’ इति, कश्च ‘आतोऽनुपसर्गे कः’
इति ? ॥

(उत्तरभाष्यम्)

न सिध्यति । विशेषविहितः कः सामान्यविहितं
किंप वाधेत ॥

(अन्यथासिद्धिभाष्यम्)

वासरूपेण क्विपि भविष्यति ॥

(अनन्यथासिद्धप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि शंस्थः शंस्थः ॥

(प्रदीपः) स्थः क च ॥ ७७ ॥ शंस्था इति । *ई-
त्वमवकारादाविति वचनाद्भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्य-
यलक्षणैवेत्वाभावः ॥ ७७ ॥

(उच्योतः) स्थः क च ॥ ७७ ॥ सप्तमीनिर्देशादेव तदादि-
विधौ लक्ष्ये पुनर्वकारादाविति वचनं मुख्यवकारादिप्रतिपत्त्यर्थमिति
वदन्तं प्रत्याह—भाष्यकारवचनेति ॥ यदा पावान इति प्रयोगस्य
वनिपा सिद्धिमात्रिन्य तत्प्रत्याख्यानादाह—भाष्येति ॥ अत एव
ःध्यायतेः संप्रसारणमिति वार्तिके ‘दधातेवोर्धाः’ इति भाष्ये
किप्यपीत्वं कृतम् । वस्तुतो भाष्ये किपदेन साट्टश्याद्विजुच्यते
इतीत्वाप्रसक्तिरेवात्रेति बोध्यम् ॥

१ उच्चविधानस्येति शेषः । (र. ना.)

२ आतोऽपि हेतोर्वर्धमेवेदं निपातनं क्रियत इत्यर्थः । (र. ना.)

३ ‘शब्दस्य हि सामा’ ॥

४ अस्यानानुपयोगः किंतु अत्रे ‘उक्थशोभ्यामिति’ इति प्रतीकोत्तरमेवा-
स्वोपयोगः इति तत्रलोक्यं पाठो लेखकमनादादन पठितः ॥ अत्र योन्यस्तु पाठो

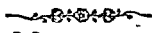
लेखकमनावादेव ‘पदान्ते उच्चि कृतेति संवुद्धौ दीर्घांतरनिर्णयान्तेना-
वश्यकमिति भावः’ इति पाठः कल्पनीयः इति दाधिनथाः ॥

५ पदान्ते उच्चन्तलौपि भावः । एतेन अस्यानुपयोग इत्यादि का दाधिमयोक्तिः
पराहता । (र. ना.)

(अन्यथासिद्धभाष्यम्)

उक्तमेतत्—*शमिसंज्ञायां धातुग्रहणं कृजो हे-
त्वादिषु टप्रतिषेधार्थम्*इति । स यथैवाच् टं वा-
धते । एवं कक्किपावपि वाधेत ॥ स्थः क च ॥ ७७ ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये कक्किपाविति । आतोऽनुपसर्ग इति
किंप्रचेति विदितो । तत्र कस्य वाधे शंस इति न सिध्येत् । तदर्थं
स्थः को विधेयः कस्य चाञ्वाधकत्वेन किवपवादस्वाभावात् ।
परत्वेन किपो नित्यवाधवारणाय किवपि विधेय इति भावः । न
चाचैव शंसा इत्यस्य सिद्धत्वेन किपो वाधे फलाभावः । शंसा-
शब्दाच्छसि आतोलेपानापत्तेः । कृदन्तिङितिघ्नसभाष्योक्तरीत्यै-
कादेशस्य स्थानिवत्त्वापुरस्तादिति न्यायेन किप एव वाध इत्यस्यापि
घञुं शबन्त्वात् । तस्माद्वाध्यसामान्यचिन्तयोभवोरपि स वाधकः
स्यादिति तात्पर्यम् ॥ ७७ ॥



(५०० णितिप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ० २८)

८४५ सुप्यजातौ णिनिस्ता-
च्छील्ये ॥ ३ । २ । ७८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सुपीति वर्तमाने पुनः सुव्यग्रहणं किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् । इदं सुम्मात्रे यथा
स्यात्—उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति ॥

(उद्द्योतः) सुप्यजातौ ॥ ७८ ॥ भाष्ये अनुपसर्ग इत्येव-
मिति उपसर्गोपेति ग्रहणात् शापकादित्यर्थः । एतेन सुव्यग्रहणमुप-
सर्गनिवृत्त्यर्थमिति घृत्तिकारोक्तमपास्तम् ॥ ७८ ॥

(२०६२ चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ णिन्विधौ साधुकारिण्युप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् । साधुकारी साधुदायी ॥

(प्रदीपः) सुप्य ॥ ७८ ॥ णिन्विधाविति । अता-
च्छील्यार्थमिदम् । एवं ब्रह्मणि घद् इति ॥ ७८ ॥

(२०६३ चार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ब्रह्मणि घद् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्रह्मणि घद् उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
ब्रह्मवादिनो घदन्ति ॥ सुप्यजा ॥ ७८ ॥



(५०१ णितिप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ० २९)

८४७ व्रते ॥ ३ । २ । ८० ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ।

(प्रदीपः) व्रते ॥ ८० ॥ उदाहरणे विचार्यमस्तीति
प्रश्नः—किमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अश्राद्धभोजी ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं योऽश्राद्धं भुङ्क्ते सोश्राद्धभोजी ? ॥ किं चा-
तः ? । यदासावश्राद्धं न भुङ्क्ते तदास्य व्रतलोपः
स्यात् । तद्यथा स्थण्डिलस्थायी यदा स्थण्डिले न
तिष्ठति तदास्य व्रतलोपो भवति ॥

(प्रदीपः) यदासाविति । ननु तुमुक्षाप्रयुक्तं श्राद्ध-
श्राद्धभोजनं प्रसक्तम् । तत्राश्राद्धं भुङ्क्ते इत्यनेन श्राद्धभोजनं
निविध्यते । यथा पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इति शशादिव्यति-
रिक्तपञ्चनखभक्षणं निवर्त्यते । तत्र कथं व्रतलोपः स्यात् ।
स्थायीत्यत्र तु स्थानविपरीतगमनाचरणे युक्तो व्रतलोपः । उ-
च्यते—'अश्राद्धं मया भोक्तव्यम्'इति येन संकल्पः कृतः, स
यदा तुमुक्षायां सत्यां यस्मिन्नह्न्यश्राद्धं न भुङ्क्ते तदा तस्य
स्यादेव व्रतलोपः ॥

(उद्द्योतः) व्रते ॥ ८० ॥ स्थायीत्यत्रेति । नन्वत्र कथं
णितिः सुप उपपदसाभावात् इति चेत् । न, उत्तरपञ्चाद्व्यग्रहण-
मपकृत्य केवलमपि विधानेनाक्षतेः । उचितं पत्राय भविष्यामि न
तुपवैश्यामीत्येवंसंकरपर्यं व्रतमेतत् 'तिष्ठन्मृतयते' इत्यादिबहु-
स्थाने सा पाठुर्येति परे ॥ अत्रादि णिन्यन्तस्यैव वा प्रकरणाद्गत-
परत्वम् ॥ परिसंख्यायां पूर्वपक्षः, विधिमाश्रित्य परिहारः ॥ यस्मि-
न्नहनीति । एकादश्यादीं ॥ भाष्ये तद्यथा स्थायीति । स्थायी-
त्यत्रोपपत्तिरुक्ता ॥ आस्थायीति पदमन्ये ॥ स्थण्डिलस्थायीति
पाठ इति केचित् ॥ तदुभयमपि भाष्यकैयटविरुद्धम् ॥

(पर्युदासेन समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि णिन्यन्तेन समासो भविष्यति । न
श्राद्धभोज्यश्राद्धभोजीति ॥

(प्रदीपः) न श्राद्धभोजीति । समासार्थं प्रक्रिया-
वाक्यमिदम्, न तु लौकिकम् । न हि केवलः श्राद्धभोजिशब्दो
व्रतविषय उपपद्यते । अश्राद्धभोजिशब्दस्यैव व्रतविषयत्वात् ॥

(उद्द्योतः) व्रतविषय इति । न हि तादृशव्रतसंगमः ।
व्रते णिनेः प्रकृतत्वाच्च । प्राणुर्कैतंसंकरपरत्वप्रतिष्ठादयेति भाषः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । अश्राद्धभो-
जीत्येवं स्वरः प्रसज्येत । अश्राद्धभोजीत्येवं चेप्यते ॥

(प्रदीपः) एवं स्वर इति । अन्वयपूर्वपदप्रकृतिपर-
त्वेनाप्युदात्तं पदं स्यात् । कृदन्तरपदप्रकृतिपरत्वेनान्तोदात्तत्वं

चेष्यत इत्यर्थः ॥ ननु च णिनीत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनैव भाव्यमिति नास्ति खरे भेदः ॥ अत्राहुः—यदा णिनीत्यत्र संज्ञायामित्यनुवर्तते, तदाऽसंज्ञायामस्ति खरे भेदः । अथ नानुवर्तते, खरभेदाभावः ॥

(उह्योतः) अथ नानुवर्तत इति । उपमानं शब्दार्थेति सूत्रस्य पाठभाष्येऽयमपि पक्षो दृश्यत इति भावः ॥ अत्र पक्षे खर-भेदोक्तिरेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । पाठभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः ॥

(प्रतिस्वयप्रतिषेधाङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्हि नञ एवायं भुजिप्रतिषेधवाचिनः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासः—न भोजी श्राद्धस्येति ॥

(प्रदीपः) भोजीति । एतदपि भुजिना संबन्धं नञः प्रदर्शयितुं प्रक्रियावाक्यमुपात्तम् । न हि केवलस्य भोजीशब्दस्य प्रयोगः । सुप्युपपदे प्रत्ययविधानात् । तदेतदुक्तं भवति—न श्राद्धं भुञ्जत इति वाक्यं कृत्वा नञः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासं विधायाश्राद्धशब्द उपपदे णिनिः कर्तव्यः । णिनीत्यत्र संज्ञानु-वृत्तौ सत्यामत्र कृतखरः ॥ ८० ॥

(उह्योतः) भाष्ये भुजिप्रतिषेधवाचिन इति । तदर्थ-बोधकस्य नञ इत्यर्थः ॥ सुप्युपपदे इति । बहुलग्रहणं तु कचि-दिष्टसिद्धये इति भावः ॥ ८० ॥

(प्रस्वयप्रतिषेधे गौरवभाष्यम्)

स तर्ह्यसमर्थसमासो वक्तव्यः ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

यद्यपि वक्तव्यः । अथ वै तर्हि बहूनि प्रयोजनानि ॥ कानि ? असूर्यपश्यानि मुखानि । अपुनर्गंगाः श्लो-काः । अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः । “सुडनपुसकस्येति” ॥ व्रते ॥ ८० ॥

—*—

(५०२ खशणितिप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । १ आ. ३०)

८५० आत्ममाने खश्च ॥ ३ । २ । ८३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

आत्मग्रहणं किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

परमाने मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) आत्ममाने ॥ ८३ ॥ आत्मशब्दः प्रत्यात्म-वचनः परव्यावृत्तिं करोति ॥

(समाधानानुपपत्तिभाष्यम्)

क्रियमाणेषु वै आत्मग्रहणे परमाने प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? । आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी । मान इत्यकारो भावे । स यद्येवात्मानं मन्यतेऽथापि पर-म् । आत्मन एवासौ मानो भवति ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैप दोषः । आत्मन इतीयं कर्मणि षष्ठी । कथम् ? । “कर्तृकर्मणोः कृति” इति ॥

(समाधानवाधकाक्षेपभाष्यम्)

ननु च कर्तर्यपि वै तेनैव विधीयते । तत्र कुत एतत्—कर्मणि भविष्यति, न पुनः कर्तरीति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि,

(२०६४ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ कर्मकर्तरि च ॥ * ॥]

(भाष्यम्) कर्मकर्तरि खश् चेति वक्तव्यम् ॥ (प्रश्नभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । आत्मन इतीयं कर्मणि षष्ठी । क-थम् ? । “कर्तृकर्मणोः कृति” इति ॥

(समाधानवाधकस्वारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं कर्तर्यपि वै तेनैव विधीयते । तत्र कुत एतत् । कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति ? ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) कर्मकर्तरीति । यदा प्रत्ययार्थः कर्ता आ-त्मानमेव पाण्डित्यादियुक्तं मन्यते तदासौ कर्मकर्ता भवति तत्र यदि कर्तरि षष्ठी स्यात्तदात्मग्रहणमनर्थकं स्यात् । कर्तृसंबन्धा-व्यभिचारान्मननक्रियायाः ॥

(उह्योतः) आत्ममाने ॥ ८३ ॥ पूर्वं कर्मण इदानीं कर्तृ-त्वाभावेन सुगपदेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेन चेदमसंगतमत आह—यदेति । केवलविशिष्टभेदेन शब्दभेदेन वा न कर्तृकर्मविरोध इति भावः ॥ आत्मग्रहणमनर्थकमिति । यद्यप्युभयप्राप्ताविति नियमा-दपि न कर्तरीति वक्तुं शक्यम् । तथापि उभयोः प्रयोगाभावाद्न तदप्राप्तिः ॥ किं च तेन षष्ठां समासाप्राप्तिः । कर्मणि चेति निषे-धादित्याशयमाहुः ॥ तद्वक्ष्यति भाष्यकृत्—आत्मग्रहणसाम-र्थ्यात्कर्मणीति ॥

(प्रत्याख्यानवाधकभाष्यम्)

एवमपि कर्मकर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । कर्मापदिष्टो यग्यथा स्यात्, इयन्माभूदिति ॥

(प्रदीपः) कर्मापदिष्ट इति । लान्तस्य कर्ता कर्म-वदित्यनपेक्ष्योक्तं इयनैव सिद्धैर्वैक्ष्यमाणत्वात् । यकः सिद्धान्त-त्वाभावाद्दुपेक्षणीयत्वात् ॥

१ अथवेति तथाप्यर्थे एतर्हि, इदानीम् । असमर्थसमासकरणदशायामिति यावत् । (र. ना.)

२ असमर्थसमासं सूत्रकारोपि करोतीति न तथामाणाणिकेत्याह—“सुडन-

पुसकस्येतीति ॥ वार्तिककारोपि “किङ्कानां च न सर्वभाक्” इत्यादावङ्गी-करोतीति भावः ॥

(उद्द्योतः) लान्तस्येति । इदमुपलक्षणं कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियत्वस्यापि ॥ वस्तुतः कर्मकर्तृग्रहणमिति भाष्यस्य कर्मवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । यथास्यापि कर्मकर्तृत्वेन प्रदणं व्यवहारो भवति तथा वक्तव्यमित्यक्षरार्थः । इयमेव तत्फलसिद्ध्या तत्प्रत्याख्यातम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः यको वा इयनो वा ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम् । इयनि सत्याद्युदात्तत्वेन ॥

(विशेषाभावभाष्यम्)

इयन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् ? खश्स्वरः इयन्स्वरं वाधिष्यते ॥

(विशेषोपसाधकभाष्यम्)

सतिशिष्टत्वात् इयन्स्वरः प्राप्नोति ॥

(विशेषोपवाधकभाष्यम्)

आचार्यप्रवृत्तिर्हापयति सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न वाधत इति । यदयं तास्यैः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये यदयं तासैरिति । लवस्वारायां स्वतास्योरूपतौ तु वाचनिकमेवेदं बोध्यम् ॥ ८३ ॥

(ज्ञापनस्यविशेषविषयत्वभाष्यम्)

लसार्वधातुक एवैतज् ज्ञापकं स्यात् ॥

(ज्ञापकस्यसामान्यविषयत्वभाष्यम्)

नेत्याह । अविशेषेण ज्ञापकम् ॥ आत्ममाने ॥ ८३ ॥

(प्रदीपः) अविशेषेणेति । सार्वधातुकमात्र इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाहिकम् ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाहिकम् ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसूतसतीर्गभंजनगोशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयस्य द्वितीये पादे प्रथममाहिकम् ॥

(५०३ अधिकारसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. १)

८५१ भूते ॥ ३ । २ । ८४ ॥

(भूतपदार्थविशेष्यभूतपदार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

भूत इत्युच्यते । कस्मिन् भूते ? ।

(प्रदीपः) भूते ॥ ८४ ॥ यस्य स्वसत्ता व्यपवृत्ता तत्सर्वं भूतशब्देनोच्यते । तत्र विशेषज्ञानाय वृच्छति—कस्मिन्निति ॥

(उद्द्योतः) भूते ॥ ८४ ॥ यस्य स्वसत्ता व्यपवृत्तेति । अतीतेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

काले ।

(प्रदीपः) इतर आह—काल इति । तस्यैव भूतादिशब्दवाच्यत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ अत्र केचिन्निलं कालं पदार्थानामनुज्ञाप्रतिवन्धाभ्यां स्थित्युत्पत्तिप्रलयहेतुमाचक्षते । तत्र संसर्गिसूर्यादिक्रियाभेदाश्रयो मासादिभेदव्यवहारो भूतादिव्यपदेशश्च ॥ अन्ये तु प्रसिद्धपरिमाणक्रिया सूर्यादिकर्तृका अप्रसिद्धपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदाद्योपात्ता अहरादिव्यपदेश्या काल इत्याहुः ॥

(उद्द्योतः) तस्यैवेति । अन्यत्र तत्कालवृत्तित्वेन भूतशब्दप्रयोगो गौण इति भावः ॥ एतदाशयानभिप्लव्य न वै इत्यादिग्रन्थ इति तात्पर्यम् ॥ अनुज्ञा प्रतिवन्धाभ्यामिति तद्रूपान्यामर्थाभ्यामित्यर्थः । तत्रानुज्ञया स्थित्युत्पत्तिहेतुः । प्रतिवन्धेन प्रलयहेतुः । ईश्वराधिष्ठितत्वेन च तदुपपत्तिः ॥ ननु नित्ये काले तत्सत्ताया व्यपवृत्तत्वाभावात्कथं भूतत्वव्यवहार इत्यत आह—तत्र संसर्गिति । तत्क्रियया उपाधिभूतया यो भेद उपपेयैस्स तत्कृतो मासादिव्यवहार इत्यर्थः ॥ अन्ये त्विति । तथा च तस्या अनित्यत्वात् सिद्ध एव भूतादिव्यवहार इत्यर्थः । आये पसे क्षणोपाधेर्निर्वक्तुमशक्यत्वम् । उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियेति चेत् । तस्या विशेष्यविशेषणसंबन्धरूपत्वे त्रयाणामपि स्थिरत्वात्क्षणव्यवहारनियामकत्वाभावः । अतिरिक्तत्वे सिद्धोऽतिरिक्तः क्षणपदार्थ इति तत्प्रवचयैरेव कालानुहृतादिव्यवहारोपपत्तौ किमखण्डेन तेन । स्पष्टं चेदं कालाः परिमाणनैत्यत्र भाष्ये इति निरूपितं तत्रैव ॥ ईश्वरस्यापि कालनियामकत्वेन कालत्वव्यवहारः श्रुत्यादिध्विति बोध्यम् ॥ अन्ये त्विति मतेऽपि एष दोषोऽस्त्येव । किं च प्रसिद्धपरिमाणोऽस्युक्तिरसंगता, तस्या अपि कियान्तरस्यैव परिच्छेदकत्वेऽनवस्थापत्तिरिति दिक् ॥

(भाष्यम्) न वै कालाधिकारोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) न वै कालाधिकार इति । ततश्च सामान्यशब्दस्य विशेषोऽवस्थानं न लभ्यत इत्यर्थः ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि धातोरिति वर्तते । धातौ भूते ॥

(भाष्यम्) धातुर्वै शब्दः । न च शब्दस्य भूतभविष्यद्वर्तमानतायाः संबन्धोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) न च शब्दस्येति । शब्दस्यार्थे गुणभावाद्गुणस्य विशेषणसंबन्धावश्यत्वात्तस्याद्वा शब्दस्यैवानित्यत्वेऽपि

१ अनुज्ञा स्मृत्तरूपतया धरवसंपादनं तेन रित्युत्पत्तिहेतुः । प्रतिवन्धो निरोधः स्वकारणे सूक्ष्मरूपतयाऽन्यथां तत्संपादनेन प्रलयहेतुः । न तु वस्तुनो मद्गुणस्या जन्मप्रलयो हा इति भावः । इदं च सत्कार्यवादाभिप्रायेण । (र. गा.)

२ 'वन्धाभ्याम्' इति नामेशोपलम्पपाठः ॥

३ उपपेयस्य, कालस्येत्यर्थः । (र. गा.)

४ शब्दस्येति नित्यत्वादिति पूर्वोक्तान्विति । (र. गा.)

भूतात्प्रत्ययविधानासंभवाद्बुचरितत्वलक्षणभूतत्वाश्रये च विशेष-
णवैयर्थ्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) शब्दस्येति । स्वाभिषेयप्रतिपादने व्यग्रतया
विशेषणसंबन्धायोग्यत्वादिति भावः । तदाह—गुणस्येति ॥ नित्य-
त्वाद्द्वैत्यनेन भूतादिव्यवहारायोग्यत्वं दर्शयति ॥ वैयर्थ्यादिति ।
अनुच्चारितात्प्रत्ययविधेरसंभवादिति भावः ॥ न च शब्दस्येति
भाष्ये तस्य नित्यत्वेन भूतादिविशेष्यतायाः संभवो नेत्यर्थः ॥
अनित्यत्वपक्षेऽपि यथा वर्तमानशब्दस्य प्रकृतित्वसंभवे । न तथा
भूतभविष्यतोः शब्दयोः प्रकृतित्वसंभव इति योजना बोध्या ॥

(भाष्यम्) शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते ॥
कः पुनर्धार्तव्यर्थः ? । क्रिया । क्रियायां भूतायाम् ॥

(उद्घोतः) क्रियाया भूतायामिति । तस्यां भूतत्वं च
वर्तमानध्वंसप्रतिभोगिकालवृत्तित्वम् ॥

(आक्षेपवार्तिकशेषभाष्यम्)

यद्येवं ।

(२०६५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वाद-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः
स्यात् ॥

का इतरेतराश्रयता ? ।

भूतकालेनायं शब्देन निर्देशः क्रियते । निर्देशो-
त्तरकालं च भूतकालता । तद्वैतदितरेतराश्रयं भ-
वति ॥ इतरेतराश्रयाणि कार्याणि च न प्रकल्पन्ते ॥

(प्रदीपः) भूतकालेनेति । भवतोर्निष्ठाप्रत्ययो भूत-
क्रियावाचिनो विधातव्यः । न च भूताधिकारमन्तरेण निष्ठा-
प्रत्ययस्य भूतक्रियाविषयत्वं लभ्यते । न च भूतक्रियाविषय-
निष्ठाविधानमन्तरेण भूताधिकार उपपद्यते । ततश्चाधिकारा-
श्रयो निष्ठाप्रत्ययस्तदाश्रयश्चाधिकार इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भूतकालेनेति । भूतकालक्रियावाचकेनेत्यर्थः ॥

(२०६६ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अव्ययनिर्देशात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययवता शब्देन निर्देशः करि-
ष्यते । अवर्तमाने अभविष्यतीति ।

(उद्घोतः) अव्ययनिर्देशादिति वार्तिकेऽव्ययपदशेषाश्रय-
जन्तम्, न्यासात्तरपरं चेत्साश्रयेनाह—अव्ययवतेति ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

स तर्हि अव्ययवता शब्देन निर्देशः कर्तव्यः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । अव्ययमेव भूतेशब्दः । नैवा भवते-
र्निष्ठा ॥

कथमव्ययत्वम् ? ।

उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भव-
न्तीति निपातसंज्ञा । निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा ॥

(उद्घोतः) अव्ययमेव इति । अव्ययस्य भूतेशब्दस्य
निर्देशादिति वार्तिकार्थ इति भावः ॥

(निष्ठापक्षेपि समाधानभाष्यम्)

अथापि भवतेर्निष्ठा । एवमव्ययमेव । कथम् ? ।
नव्येतील्यव्ययमिति ।

क पुनर्न व्येति ? ।

एतौ कालविशेषौ भविष्यद्वर्तमानौ । स्वभावतो
भूते एव वर्तते ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । न शास्त्रीयमव्ययत्वमभिप्रेतं,
किं तर्हि नित्यत्वमित्यर्थः । ततो नित्यो भूतशब्दोऽतिक्रान्ताथ-
वाची, नित्येनार्थेन भविष्यद्वर्तमानप्रतिद्वन्द्वना संबद्धोधिक्रियत
इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नित्येनार्थेनेति । साधुत्वज्ञानं न शब्दे कार-
णम्, नाप्यसाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यर्थः । परमतेऽपि शिष्टाप्ते
चरितत्वेन साधुत्वानुमानाद्बोधः । शास्त्रजं तत्त्वैलक्षं तु पश्चाद्भ-
विष्यतील्यदोषः । यदि तु शास्त्रेणैव निष्पायः स्यात्सादयं दोष
इति भावः ॥ भाष्ये—न व्येतीति । विविधमर्थं न प्राप्नोतीत्यक्षरार्थः ।
शास्त्राभावेऽपि तदर्थक एवायमिति भावः ॥ तदुक्तं कैयटेन—नि-
त्यत्वमित्यर्थ इति ॥ क पुनर्नव्येतीति । केति विषयसप्तमी ।
कस्मिन्विषये विविधमर्थं न प्राप्नोति=किं रूपं विविधमर्थं न प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥

तत्रोत्तरमाह—भाष्ये—एतौ कालविशेषाविति ॥

(वार्तिकव्यतिरेकभाष्यम्)

यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययम्—

(२०६७ अधिकारवैयर्थ्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा भूताधिकारेणार्थः । किं कार-
णम् ? । तद्विधानस्यान्यत्राभावात् । येऽपि ह्येते
इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्ते तेऽव्येतौ कालविशेषौ
न द्वियन्ति भविष्यद्वर्तमानौ । स्वभावात्तो भूत एव
वर्तन्ते ॥

(उद्घोतः) तद्विधानस्येति । तस्मिन्विधानं यस्येत्यर्थः ॥

१ नानुषेयविभक्तिविशेषणस्य च विशेषणमिति न्यायादपि विशेषणसं-
बन्धायोग्यत्वं बोधयन् । (र. ना.)

२ नित्यैर्धर्तक इत्यर्थः । संज्ञो वाच्यवाचकनामरूपसंबन्धवार्य इत्यर्थः । (र. ना.)

३ ननु भूतेशब्दस्य अव्ययस्य नित्यार्थे साधुत्वबोधकशाब्दाभावेन कथं
तत्तत्सम्यक्विषयकशाब्दबोध इत्याशङ्क्यत्वं साधुत्वज्ञानमित्यादि । (र. ना.)

४ साधुत्वमलक्षनमित्यर्थः । (र. ना.)

५ 'स्तेऽव्येतौ' ॥

६ 'वर्तमानमव्ययत्वौ' ॥

७ 'स्वभावत एव ते भूत' ।

भूतशब्दवत्तेपि स्वभावत एव भूतमात्रवाचका भवन्ति किमधिकारे-
णेति भावः ॥

(समाधानवार्तिकवतरणभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(२०६८ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

[॥ * ॥ प्रयोजनं कुमारघाती शीर्षघाती

आखुहा विडालः सुत्वानः सुन्वन्तः

सुषुषुषोऽनेहाः अग्निमादधानस्य ॥*॥]

(भाष्यम्) भूताधिकारस्य प्रयोजनम् । कुमार-
घाती, शीर्षघाती, आखुहा विडालः, सुत्वानः सु-
न्वन्तः सुषुषुषोऽनेहाः अग्निमादधानस्य [भूतकाल-
निवृत्त्यर्थं भविष्यद्द्वर्तमानकालसंप्रत्ययार्थम् ?] ॥

कुमारघाती शीर्षघातीति भविष्यद्द्वर्तमानार्थो
भूतनिवृत्त्यर्थः ॥

आखुहा विडाल इति भविष्यद्द्वर्तमानार्थो भूत-
निवृत्त्यर्थः । इतरथा हि ब्रह्मादिनियमस्त्रिषु कालेषु
निवर्तकः स्यात् ॥

सुत्वानः सुन्वन्तः । यज्ञसंयोगे ह्यनिपस्त्रिषु का-
लेषु शतापवादो मा भूत् ॥

सुषुषुषुषुः । नजिह्वु सर्वकालापवादो मा भूत् ॥

अनेहा इति वर्तमानकाल एव । अन्यत्र अना-
हन्ता ॥

आदधानस्य कानचश्चानश् ताच्छील्यादिषु सर्व-
कालापवादो मा भूत् । अग्निमादधानस्येत्येवान्यत्र ॥
भूते ॥ ८४ ॥

(प्रदीपः) कुमारघातीति । यदीह भूताधिकारो न
क्रियते तदा कर्मणि ह्यन इति गितिः सामान्येन विधीयते ।
कुमारशीर्षयोर्गिनिरित्ययमपि गितिस्तथैव कालसामान्ये ।
पुनर्विधानं तु वासरूपनिवृत्त्यर्थं स्यात् । ततश्च विशेषविहितः
कुमारशीर्षयोर्गिनिरित्ययं भूतेऽपि प्रसज्येत । सति तु
भूताधिकारे तत्कौण्डिन्यन्यायेन कुमारशीर्षयोरित्यनेन
भूते गितिं याधिला भविष्यद्द्वर्तमानयोरेव गितिर्विधीयते ॥

आखुहेति । सति भूताधिकारे ब्रह्मादिष्वेव हन्तेभूते
किञ् भवतीति नियमेन भूत एवोपपदान्तरे किञ्चिद्व्यत्ये न तु
फालान्तर इत्याहुहेति भविष्यद्द्वर्तमानयोः प्रयोग उपपन्नो
भवति ॥

सुन्वन्त इति । सुभो यज्ञसंयोग इति शत्रुप्रलयः ।
तत्र यदि भूताधिकारो वर्तमानाधिकारश्च न क्रियते तदा यज्ञ-

संयोगे विशेषे विधीयमानः शता कालत्रयेऽपि ह्यनिपं वाधेत ।
ततश्च भूते यज्ञसंयोगे सुत्वेति न स्यात् । अथ वासरूप इति
ह्यनिवृत्त्यर्थं विधीयते तथापि सुत्वा सुन्वन्निति कालमेदो न स्यात् ।
सति लघुधिकारे कालमेदेन तयोरवस्थानं भवति ॥

सुषुषुषु इति । असति भूतवर्तमानाधिकारे विशेषविहि-
तेन नजिह्वा लियो बाधनं स्यात् । ताच्छीलिकेषु वासरूपवि-
धिर्नास्ति । सति लघुधिकारे भूते लिह्व, वर्तमाने नजिह्विति वा-
ध्यवाधकभावाभावः ॥

अनेहा इति । नव्याह्न एह चेति असिप्रत्ययोऽस-
त्यधिकारे सर्वस्मिन्काले तुचं वाधेत । सति लघुधिकारे वर्तमान-
काल एवौणादिकत्तुचं वाधेत ॥

चानशिति । असत्यधिकारे कानचश्चानश् बाधकः
स्यात् । कः पुनरनयोर्मेदः यावताऽभ्यस्तानामादिरिति
लघुसर्वधातुके विधीयते न सर्वधातुकमात्रे । एवं तर्ह्युपग्रह-
कृतो मेदः । कानजात्मनेपदलात्कर्त्रभिप्राय एव भवति ।
चानश् पुनरविशेषेण । सति त्वधिकारे भूते कानञ् वर्तमाने
चानशिति वाध्यबाधकभावाभावः ॥ ८४ ॥

(उद्धोतः) सामान्येनेति । कालसामान्येनेत्यर्थः । सा-
मान्ये इति सप्तम्यन्तपाठस्य युक्त एव । ननु वृत्तौ कर्मणीनि स्ये
कुत्सितग्रहणं कृतमिति अकुत्सितार्थं तदिति चेन्न । कुत्सितग्रहणस्य
भौष्येऽभावात् । शब्दशक्तिसंभावसिद्धं चेत्त्रापीति भाष्याशयः ॥
ननु तेनैव सिद्धेः कुमारैत्यादि व्यर्थमिति चेत्त्राह—पुनर्विधानं
त्विति । कुमारहन्त्यादि न्याहृत्तये इत्यर्थः ॥ विशेषविहितः
उपपदविशेषे विहितः ॥ इत्ययं भूतेऽपीति । इत्ययमपि भूते प्रस-
ज्येत्येत्यन्वयः ॥ तत्रकौण्डिन्येति । कुमारशीर्षयोर्विशेषविहितो
गितिः कर्मणि ह्यन इत्येतं बाधते तत्र तेनापि गिनेरेव विधानेन
गिनेर्बाधस्य वक्तुमशयतया तत्रतद्वचरितभूतकाले बाध्यते इति
वर्तमानमविष्यतोरेव कुमारैत्यादि गितिर्भवति । एवं च तद्राधनेन
चरितार्थं शास्त्रमिति वासरूपन्यायवाधे मानाभावेन कुमारहन्ते-
त्यापि सिध्यतीति भावः ॥ कुमारपातीत्यादी विधीयमानः कुमारै-
त्यादिगितिर्भविष्यद्द्वर्तमानयोर्थास्यात्, तस्य भूतार्थनिवृत्तिश्च
यथा स्यादिति भूताधिकार इति भाष्याश्रयार्थः ।

इदं चिन्त्यम् । तत्रकौण्डिन्यन्यायस्य विधेयविषयत्वात् । तसा-
भूताधिकारसामर्थ्यात्कर्मणि ह्यन इत्यशयमेव गितिर्भूत इति निय-
मादन्वयस्य गिनेर्भूते निवृत्तिरिति भाष्यार्थः । यथास्य गिनेरधि-
काराभावेऽपि स्वभावत एव भूते वृत्तित्वात् कुमारैत्यस्य स्वभावत
एव भूते वृत्तिर्भविष्यतीत्यर्थः प्रयोजनान्तरमाह—भाष्ये आशु-
हेति ।

यज्ञसंयोग इति । यज्ञसंयोगविषये शता ह्यनिपस्त्रिषु कालेषु

१ अयं कोष्ठशान्तिं याति कृत्यसाभिः पस्त्रिषु पुनरुक्त्युपलब्धोऽपि
वासाभाष्याऽप्युकारेणासाभिः कृत्य इति धन्तयम् ॥

२ कोष्ठशान्तिः पाठो नैव बहुषु उपलब्धः ॥

३ अविष्यत्कृतितो वर्तमानार्थ इत्यर्थः । (र. गा.)

४ सपिः ऋषी अग्नि रूपम् । नजिह्वुप्रलयो वर्तमाने स्यात् । (र. गा.)

५ वृत्तायि भाष्येऽपि 'वर्गणि वृत्तिते' इति वार्तिकस्य उच्यते यथा-
त्यायिन्योर्गं वयाधिः ॥ दाधिमभात् 'कर्मणीनि' इति सूत्रभाष्ये वृत्तित-
ग्रहणवार्तिकवचनेऽपि 'कुमारशीर्षयोः' इत्यन तात्पर्यस्य उच्यते यथाह-
पीरं न संभवतीति वदति ॥

उपपन्नो भवति—“बहुलं छन्दसि” इति । ‘यो मा-
तृहा पितृहा भ्रातृहा’ । न च भवति—अभिर्घात
इति ॥ ब्रह्मभ्रूण ॥ ८७ ॥

(प्रदीपः) तथा चेति । यस्माद् ब्रह्मादिष्वेवेति निध-
मोऽनेन क्रियते तस्मादुत्तरस्य योगस्य वचने प्रयोजनमस्ति ।
उपपदान्तरेपि हन्तेऽछन्दसि किञ्चनया स्यादिति ॥ ८७ ॥

(उद्द्योतः) उत्तरस्य वचनार्थं इति । सापेक्षत्वेऽपि गमक-
त्वात्समासः ॥ धातुनियमस्येदं मानमिति दर्शयति—यस्मादिति ।
न चैतदर्थं छन्दसीत्येवास्तु सामर्थ्यादुपपदान्तरे भविष्यति, किं
बहुलग्रहणेनेत्यत—आह—भाष्ये न च भवति अमित्तेति । ताव-
न्मात्रोक्तौ किन्वेवेति नियमादप्यन स्यात् स भवत्वित्येतदर्थं बहुलपद-
मिति भावः ॥ ८७ ॥

(५०५ इतिप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. ३)

८६० कर्मणीनि विक्रियः ॥ ३।२।१३ ॥

(२०७१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्मणि कुत्सिते ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मणि कुत्सिते इति वक्तव्यम् । इह
मा भूत्—धान्यविक्राय इति ॥

(प्रदीपः) कर्मणि ॥ १३ ॥ कर्मणि कुत्सित इति ।
यस्य सोमघृतादिः शान्नेण विक्रयः प्रतिपिदस्तरकर्म विक्रये
कुत्सितम् ॥ १३ ॥

(उद्द्योतः) कर्मणीति ॥ १३ ॥ ननु कर्मणः कथं कुत्सित-
त्वमत आह—यस्य सोमेति ॥ १३ ॥

(अथ उपप्रत्ययप्रकरणम्)

(५०६ उपप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. ४)

८६८ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ ३।२।१०१ ॥

(२०७२ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्येष्वपि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात्—आखा उखा परिखा ॥ अन्ये-
ष्वपि ॥ १०१ ॥

(प्रदीपः) अन्येष्वपि ॥ १०१ ॥ अन्येष्विति सप्तमी-
निर्देशादुपपदान्तरमेवाधितं न तु धात्वन्तरमित्याह । अन्ये-
ष्वपीति ॥ १०१ ॥

(५०७ निष्ठासंज्ञकप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. ५)

८६९ निष्ठा ॥ ३ । २ । १०२ ॥

(२०७३ अन्योन्याश्रयदूपणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वाद्-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्ठायामितरेतराश्रयत्वाद्प्रसिद्धिः
स्यात् ॥

केतरेतराश्रयता ? ।

सतोः क्तकवचोः संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया
च क्तकवत् भाव्येते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति ।
इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(२०७४ गौरवापत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्विर्वा-क्तकवतुग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विर्वा-क्तकवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति—
“क्तकवत् भूते” । “क्तकवत् निष्ठा” इति ॥

(गौरववारणभाष्यम्)

यदि पुनरिहैव निष्ठासंज्ञाप्युच्येत—“क्तकवत्
भूते” । ततो “निष्ठा” । क्तकवत् निष्ठासंज्ञौ भवत
इति ॥

किं कृतं भवति ? ।

द्विः क्तकवतुग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

(गौरवस्यापरिहार्यताभाष्यम्)

एवमपि “तौ” इति वक्तव्यं स्यात् । वक्ष्यति
ह्येतत्—“तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थम्” इति ।
असंसक्तयोर्भूतकालेन क्तकवत्वोर्निष्ठा संज्ञा यथा
स्यात्—जिज्ञिषा । मित्रः । जिज्ञिषदा द्विवणः ॥

(उद्द्योतः) निष्ठाः ॥ १०२ ॥ तौ सदिति वचनमि-
त्यादिवाचकं तौ सदिति सूत्रे । तेन समानन्यायमिदमित्याह—
भाष्ये असंसक्तयोरेति । तावित्युक्ते हि अगृहीतविशेषरूपमा-
यपरामर्शात् दोष इति भावः ॥ मित्र इत्यादौ जीतः क्त इति
वर्तमाने क्तः ॥

(अन्योन्याश्रयद्विःकरणदूपणपरिहारभाष्यम्)

यदि पुनरदृष्टश्रुतावेव क्तकवत् गृहीत्वा निष्ठा-
संज्ञोच्येत ।

(प्रदीपः) निष्ठा ॥ १०२ ॥ यदि पुनरिति । यौ
लौकिके प्रयोगे न दृष्टौ, नापीह शान्ने श्रुतौ, तौ क्तकवत्
निर्दिश्य संज्ञा विधीयते । एतदुक्तं भवति—दृष्टेव प्रकरणे
“क्तकवत् निष्ठा” इति सूत्रं कर्तव्यम् ।—यौ-भूते क्तकवत्-तौ
निष्ठासंज्ञौ भवतः । तत्र संज्ञाविधानान्ययानुपपत्त्या तयोर्भूते
विधानमनुमास्यते । इतरेतराश्रयदोषश्च न भविव्यतीति ॥

(उद्घोतः) यदि पुनरिति भाष्यं पूर्वोक्तेन पुनरुक्तमित्या-
शङ्क्याह—यौ लौकिक इति । न दृष्टाविति । अनुबन्धविशिष्टी
न दृष्टावित्यर्थः । कथमश्रुतत्वमते आह—एतदुक्तं भवतीति ।

(परिहारान्नकथ्यत्वभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । दृष्टश्रुतयोर्हि न स्यात्—जिम्बि-
दा-मिन्नाः, जिश्चिदा-श्चिष्णः इति । तस्मान्नैवं श-
क्यम् । न चेदेवं, द्विः कक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भव-
ति । इतरेतराश्रयं वा भवति ॥

(प्रदीपः) दृष्टश्रुतयोरिति । यद्यपि कक्तवतुर्न्यो नास्ति ।
तथापि संज्ञाविधाने द्वयोः सह निर्देशादत्रापि द्विवचनेन नि-
र्देशो, न तु द्वित्वं विवक्षितम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये दृष्टश्रुतयोरिति । जीतः क्तः इत्यादौ ।
अत्र शास्त्रज्ञानां तत्त्वप्रत्यभिज्ञानात्प्रयोगेऽनुबन्धविगमेपि दृष्टत्वं
बोध्यम् ॥ भाष्ये द्विः केति । तद्व्योचकग्रहणमित्यर्थः । 'कक्तवतु-
ः भूते' तौ निष्ठेति ॥

(अन्वयोन्थाश्रयपरिहारस्मारणभाष्यम्)

नैप दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतद्भवति । स-
र्वाणि चेतरेतराश्रयाप्येकत्वेन परिहृतानि—*सिद्धं
तु नित्यशब्दत्वाद्*इति ॥

(प्रदीपः) एकत्वेनेति । सामान्येनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सामान्येनेति । एकत्वपदेन तदाश्रयो लक्ष्यते ॥
साधारणपर्यायश्रेकशब्द इत्यन्ये ॥

(उक्तपरिहारप्राप्तिभाष्यम्)

नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि संज्ञा नित्या ॥

(प्रदीपः) न हि संज्ञा नित्येति । वृद्धादिका संज्ञा
विषयनियतत्वान्नित्या आकारादयो हि प्रयोगे विद्यन्ते तत्र सृ-
जेर्बुद्धिरित्यादिना साधुत्वमात्रमन्वाख्यायते—यजेर्बुद्धिः सा-
धुर्भवति । कक्तवतु तु सानुबन्धको प्रयोगे न विद्येते इति
नित्यत्वाभावं संज्ञिनोऽभिप्रेत्यैतदुक्तम् ॥

(उद्घोतः) ननु वृद्धादिसंज्ञापि कृत्रिमत्वादिनिलैव तत्कथं
तत्रायं समाधिर्नहेत्यत आह—वृद्धादिकेति ॥ विषयनियतत्वा-
दिति । संज्ञाविषयस्य शास्त्रे प्रयोगे नैकरूपत्वेन संज्ञिनो नित्यत्वा-
त्संज्ञा नित्या, साधुत्वान्वाख्यानस्य च संभवो, नैवं प्रकृतं इति भावः ॥

(परिहारान्तरस्मारणभाष्यम्)

एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा
कश्चित्कंचिच्चतुवायमाह—'अस्य सूत्रस्य शाटकं
वयं' इति । स पश्यति—'यदि शाटको न वातव्यः ।
अथ वातव्यो, न शाटकः । शाटको वातव्यश्चेति
विप्रतिपिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता ।
स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवति'

इति । एवमिहापि तौ भूते काले भवतो ययोरभि-
निर्वृत्तयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) भाविनी संज्ञेति । संज्ञिनोर्भावित्वात्संज्ञा
भाविनीति । तथा हि—निष्ठेत्युक्ते संज्ञावाक्यं कक्तवतु-
निष्ठेति स्मर्यते । तत्र सामर्थ्यात् कक्तवतुविधानं संपद्यते ॥

(उद्घोतः) ननु संज्ञायाः स्वतो भावित्वमनुपपन्नमतआह—
संज्ञिन इति ॥ सामर्थ्यादिति । अन्यस्योत्पन्नस्य निष्ठासंज्ञाया
अभावादिति भावः ॥

(२०७५ निष्ठाविधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आदिकर्मणि निष्ठा ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृतः
कटं देवदत्त इति ॥

(प्रदीपः) आदिकर्मणीति । आद्येषु क्रियाक्षणेषु
भूतेषु सर्वैसाः क्रियाया भूतत्वाभावाज्निष्ठा न प्राप्नोतीति वच-
नम् । न चादिकर्मणि क्तः कर्तरि चेलेतदर्थादेशनमादि-
कर्मणि निष्ठाया ज्ञापकरं । जीतः क्त इत्यादिना वर्तमान-
कालविषयस्य कस्य संभवात्सर्वैवैतदर्थादेशनं स्यात् ॥

(उद्घोतः) आदिकर्मणीति । कर्मशब्दः क्रियावर्चा ।
एकफलदेशेऽप्रवृत्तसमूहरूपा च क्रिया ॥ तत्र वार्तिकफलं दर्शयति—
आद्येष्विति । संपूर्णसमूहस्य व्यववृत्तत्वे हि भूतव्यवहार इति भावः ।
क्रियाक्षणेऽपि । अत्र क्षणशब्दः सूक्ष्मग्राहकालोपलक्षणम् ।
अन्यथा क्षणरूपत्वे क्रियायास्ताददेव सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वात् प्रत्य-
क्षत्वानापत्त्या 'पश्य मृगो धावती' त्यादेशोपाप्तिरिति बोध्यम् ॥

वस्तुतः क्रियाऽप्रत्यक्षैव फलानुमेया च । तदक्षयति भाष्ये—
अत्यन्तापर दृष्टेति । अवयवरूपेण समुदायरूपेण चाप्रत्यक्षैत्यर्थः ॥
पश्य मृगो धावतीत्यादि प्रयोगस्तत्फलसंयोगदर्शनाभिप्रायेण ।
दृष्टेर्वा शानसामान्ये लक्षणा । निरूपयिष्यते चेदं वर्तमाने लङ्घिति
सूत्रे ॥ आद्येषु क्रियालक्षणेष्विति कन्तिपाठः । तत्राप्येषु क्रिया-
वयवेष्वित्यर्थः ॥ जीतः क्त इति । यदि तद्विषयमेव स्यात्, वर्त-
मानग्रहणमेव कुर्वादिति चित्त्वमिति इरदत्ताः । तेन क्तानुमानेपि
कक्तवर्थं वचनमावश्यकमित्यपरं ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

(२०७६ हेतुवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ यद्वा भवन्त्यर्थे ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्वा भवन्त्या अर्थं भाष्यते । प्रकृतः
कटं देवदत्तः प्रकरोति कटं देवदत्त इति ॥

(प्रदीपः) यद्वा भवन्त्यर्थे इति । यस्माद्दोषे विक-
ल्पेन भाष्यते निष्ठा तस्माद्दक्येत्यर्थः ॥

—यत्फलपत्येनेति पाठो भावि । निष्ठायाः सूक्ष्मग्राहकालविषयत्वात्पश्येव यतः
यदेव प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिरिति बोधना । (र. गा.)

(उद्द्योतः) यस्माद्धृत इति । भावार्थस्य वर्तमानत्व एव, यतो लोके विकल्पेन प्रयुज्यतेऽतो वक्तव्यत्वार्थः । यद्भवन्त्यर्थे वा भाष्यत इति भाष्येऽन्वयः ॥

(२०७७ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न्याय्या त्वेषा भूतकालता । कुतः ? । आद्यपवर्गात् । अदिरत्रापवृक्तः । एष च नाम न्याय्यो भूतकालः—यत्र किञ्चिदपवृक्तं दृश्यते ॥

(प्रदीपः) न्याय्येति । आदिभूत एवावयवे समूहस्य समाप्तत्वादस्ति भूतत्वोपपत्तिरित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा—
समूहः स तथा भूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।
समाप्यते ततोऽभेदे कालेभेदस्य संभव इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये आदिरत्रेति । आद्यक्रियाक्षण इत्यर्थः ॥ ननु तस्य भूतत्वेऽपि भावार्थस्य किमायातमत आद्य—आदिभूत एवेति ॥

समाप्तत्वाद् आरोपितत्वाद् ॥ प्रतिभेदम् । प्रत्यवयवम् ॥ समूहिषु । अवयवेषु ॥ समाप्यते । आरोप्यत इत्यर्थः ॥ अभेदे अवयवे समूहाभेदे ॥

(२०७८ (२०७६ वार्तिक) प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ वा चाद्यतन्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा चाद्यतन्यां भाष्यते । प्रकृतः कटं देवदत्तः, प्राकार्पांकटं देवदत्त इति ।

(प्रदीपः) वा चाद्यतन्यामिति । यदुक्तं यद्वा भवत्यर्थे भाष्यत इति, तस्य व्यभिचारः । लघोपि विषये निष्ठाया अर्थं प्रयोगः । तस्मादवश्यमाद्यपवर्गात् भूततैट्ठ्या । अन्वया लघुः प्रयोगो न स्यादित्यर्थः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तव्यतो न्याय्येषा भूतकालता ॥

(प्रदीपः) किं शक्यन्त इति । यापदभिमतफलेप्रयोजनफलक्रियापरिसमाप्तिर्न भवति तावद्दत्तमानवयवे क्रियाया न तु भूतत्वम् । ततश्च यत्तुश्रया एषामीदंशब्दाः प्रयुज्यन्त इति भाष्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नायस्यं प्रयोगादेव । क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा अनुमानगम्या न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुडित इति । सासो येन येन शब्देनाभिसंपर्ययते तापति तावति परिसमाप्यते तद्यथा—फक्षिपाटलिपुत्रं जिगमिपुरेकमदहर्गत्वाद् 'इदमद्य गतम्' इति । न च तापता संस्य प्रतिक्रिया

समाप्ता भवति । यत्तु गतं तदभिसमीक्ष्यैतत् प्रयुज्यते 'इदमद्य गतम्' इति । एवमिहापि यत्कृतं तदभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते—'प्रकृतः कटं देवदत्तः' इति । यदा हि वेणिकान्तः कटोभिसमीक्षितो भवति । 'प्रकरोति कटम्' इत्येव तदा भवितव्यम् ॥ निष्ठा ॥ १०२ ॥

(प्रदीपः) अत्यन्तापरदृष्टेति । परं प्रधानं प्रमाणं प्रत्यक्षम् । अनुमानस्य तत्पूर्वकत्वात् । तेन क्रिया न दृश्यते । अवयवसमूहस्य युगपदनुत्पादादानवस्थानाच्च । तदुक्तम्—

क्रमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम् ।

सद्वस्तुविपर्ययान्ति संवन्धं चक्षुरादिभिरिति ॥

येन येनेति । शब्देन प्रत्याख्यमाना येनयेनावयवेन संबध्यते समूहरूपा क्रिया तस्मिन्नेवावयवे समाप्यते । तत्रावयवानां कालत्रययोगात् क्रियाया अपि कालत्रययोगः ॥ १०२ ॥

(उद्द्योतः) तेन क्रिया न दृश्यते इति । अत्यन्तमवयवशः समूहेश्च न दृश्यत इत्यर्थः ॥ अनवस्थानाच्चेति । अनेनावयवस्याप्यप्रत्यक्षत्वम् । क्षणिकत्वेनानवस्थानादित्यर्थः ॥

क्रमात्सदसतामिति । भूयोऽवयवसंनिकर्षः समूहप्रत्यक्षे कारणमिति भावः ॥ चक्षुरादिभिरसंबन्धे हेतुः—सद्वस्तुविपर्ययैरिति ॥ येन शब्देनेति सामानाधिकरण्ये तच्छब्देनापि तस्यैव परामर्शोऽशब्दे परिसमाप्तिरुक्ता स्यात् । न च सा युक्तिमती । अतो वैयधिकरण्येन व्याचष्टे—येनावयवेनेति । संबध्यते यत्रयत्रावयव आरोप्यत इत्यर्थः । यो योऽवयवः फलानुकूलत्वेन विवक्ष्यते तत्रैव समाप्यते । तत्रापयवे समाप्ते समूह एव समाप्यतेऽतीतो भवतीत्यर्थः ॥ वेणिका कटचरमावयवः । तदन्तः कट इत्यस्य तदन्तकटनिर्वर्तकः क्रियासमूह इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

—०—

(५०८ लिटः कानज्जुविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. ६)

८७३ लिटः कानज्वा ॥ ३।२।१०६ ॥

(५०९ लिटः कसुविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. ७)

८७४ कसुश्च ॥ ३ । २ । १०७ ॥

(चाग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

किमर्थं कानचूकस्वोर्वावचनं क्रियते ।

(२०७९ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कानचूकस्वोर्वावचनं छन्दसि तिष्ठो दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कानचूकस्वोर्वावचनं क्रियते । छन्दसि तिष्ठो दर्शनात् । छन्दसि तिष्ठपि दृश्यते—

अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं चावापृथिवी आत-
तानेति ॥

(प्रदीपः) लिटः कान ॥ १०६ ॥ कसु ॥ १०७ ॥

छन्दसि तिङो दर्शनादिति । वासरूपविधिश्च लादेशेषु
नास्तीत्युक्तम् ।

(उद्ध्योतः) लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥ कसुश्च ॥ १०७ ॥

वासरूपविधिरिति । ननु ह्रस्वतोलङ् चेति ऋपाकादेशगत-
वैरूप्यमादाय लविधौ वासरूपो नास्तीत्युक्तम् । एवं च प्रकृते
स्यादेव । न च प्रत्ययविधिविषयस्यादेशेष्वभावः । आदेशविधावपि
प्रत्यय इत्यस्योपस्थितेराद्युदात्तश्चेति सूत्रभाष्यसंमतत्वात् इति चेन्न ।
एतद्रामहणादादेशरूपप्रत्ययविधौ तर्देनुपस्थितिकल्पनात् । तत्फलं
तु सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः कसुरेव न पक्षे तिङ इति भावः ॥

(२०८० समाधानासंगतिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ न वानेन विहितस्यादेशवचनात् ॥*॥

(भाष्यम्) न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कार-
णम् ? । अनेन विहितस्यादेशवचनात् ॥

(प्रदीपः) अनेनेति । छन्दसि लिङ्लिखनेनेत्यर्थः ।
तस्यैव लिट इहानुकृतत्वाद् आनन्तर्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्त्वनेन विहितस्यादेशः । केनेदानीं छन्दसि
विहितस्य लिटः तिङः श्रवणं भविष्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

“छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इत्यनेन । तदेतद्वा-
चनं तिष्ठतु तावत् सौम्यासिकम् ॥

(प्रदीपः) तदेतदिति । उत्तरत्रोपयोक्षयत इति भावः ॥

(उद्ध्योतः) उत्तरत्रेति । केचित्तु तस्यै धातुसंबन्धे विधानेन
धातुसंबन्धे पक्षे भूतसामान्ये लिट्त्वानिकतिङः श्रवणार्थमिदमाव-
श्यकमित्याशयो भाष्यस्येत्याहुः ॥ यजु वृत्तौ लिङित्यनुबलं विभक्ति-
विपरिणामेन सिद्धे लिट्प्रहणेन लिण्मात्रस्यादेशो क्षायते इति वा-
चनमावश्यकमेवेत्युक्तम् ॥ तत्र । प्रकृतभाष्यविरोधादित्याहुः ॥

(कित्करणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कित्करणं किमर्थम् । न “असंयोगालिङ्
कित्” इत्येव सिद्धम् ।

(२०८१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कित्करणं संयोगान्तार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कित्करणं क्रियते । संयोगान्तार्थम् ।
संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति । वन्धे वृत्रस्य यद्वह्वधा-
नस्य रोदसी । त्वमर्णवान् वह्वधानाँ अरम्णाः ।
अञ्जे आजिवानिति ॥

(प्रदीपः) वह्वधानस्येति । वन्धवन्धने छान्दस-
त्वाद्भ्यासधकारस्य ह्लादिः शेषेण निवृत्त्यभावे झलाँ जश्
झशीति जश्वाँ दकारः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

छान्दसौ कानवृक्तसु । लिट् च छन्दसि सार्व-
धातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिद् लिङ्-
ज्जवति । लिट्त्वादुपधालोपो भविष्यति ॥

(२०८२ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋकारान्तानां गुणप्रतिषेधार्थं तर्हि
किञ्च वक्तव्यम् । अयं हि लिटि ऋकारान्तानां प्रति-
षेधविषये गुण आरभ्यते । स यथैवेह प्रतिषेधं
वाधित्वा गुणो भवति—तेरतुः तेहरिति । एवमि-
हापि स्यात्—तितीवान्, तितिराण इति । पुनः
कित्करणात् प्रतिविध्यते । तस्मात्किञ्चं कर्तव्यम् ॥

लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥ कसुश्च ॥ १०७ ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये पुनः कित्करणादिति । आरिवातित्यादौ
गुणेषु ऋच्छयुत्तामित्यत्र ऋकारान्तरप्रक्षेपेण ऋपातोः पुनर्विधाना-
द्बोध्य इति दिक् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

(५१० कसुःविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. ८)

८७५ भाषायां सद्वसश्रुवः

॥ ३ । २ । १०८ ॥

(२०८३ लिङ्गविकल्पवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् ॥*॥
(भाष्यम्) भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्गकव्यः ।
किं प्रयोजनम् ? ॥

विनरथेन एवापिपारम् तस्याय याम्रहणेन रिमपि शयि परुमपिरागे मेति तावत् ।
इति वदित्तमाः ॥ यन्मुनसु संन्यसने संन्यासार्थं संन्यासं तदेतत्प्रयोजनं तद्विहित-
प्रयोजनात्मा इति तदाशयः । (र. मा.)
६ छन्दसि लिङ्गिनि लिङ्गित्त्वात् । (र. मा.)
५ मन्त्रभाष्येन छन्दसि लिङ्गिनि लिङ्गित्त्वात् । इति शब्देन इत्यनेन भाष्य-
दिति भावः । (र. मा.)
४ ‘सतिदिता’ इति उक्तत्वात् ‘इत्युक्तत्वात्’ इत्युक्तत्वात् इति भावः ।

१ अथ कित्करणमिति भावः । (र. मा.)

२ वासरूपविधिसूत्रार्थः । (र. मा.)

३ सौम्यासिकमिति । ‘सामान्यां कर्मणां स्वर्गां संन्यासं कर्मयो विदुः’
इति भाष्यप्रीतिरेव सामान्यां कर्मणां एतन्प्रयोजनानां स्वानां रहित्येव संन्यासो-
न्नेति ‘वा’ यचनत्वाद्दर्शयन्नेव न एतन्मन्त्रमिति बोधाय ६ यथा—यथाव-
नियेप—अपि—इत्येतेषु कर्मकारेण ‘न पापेः कालसंरोपायुः कित्तमोर्द्धि
न विक्रमा’ इति दत्तविक्रमवैतरिपारामातो इत्येतेषां, विदुः ‘सामान्यां

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धोऽत्रेद् “वस्वेकाजा-
द्वसाम्” इत्येव ।

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

द्विर्वचने कृतेऽनेकाचूत्वाच्च प्राप्नोति ।

(प्रयोजनबाधकभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्यं, द्विर्वचनं क्रियतामिडिति ।
किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः ॥

(साधकभाष्यम्)

नित्यं “द्विर्वचनं” कृतेऽपीति प्राप्नोत्यकृतेऽपि
प्राप्नोति ॥

(बाधकभाष्यम्)

इडपि नित्यः, कृतेऽपि द्विर्वचने एकादेशे च
प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥

(साधकभाष्यम्)

नात्रैकादेशः प्राप्नोति । किं कारणम् । “दीर्घ
इणः कितीति” इति दीर्घत्वेन वाध्यते । तदेतदुपे-
युषि निपातनमिडर्थं क्रियते ॥

(प्रदीपः) उपेयुषीति । इणो लिङ् क्तः तत्रेडागमा-
त्पूर्वं नित्यत्वाद् द्विर्वचनं दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घ-
त्वम् तत्सामर्थ्यादेकादेशो न प्रवर्तते । न च दीर्घस्यावकाश
इयत्तुरियादिः तत्रापि पूर्वपरविधेः पूर्वविधित्वात् तत्र कर्तव्ये
यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादेकादेशप्रसङ्गात् । तत्रानेकाचूत्वादिड-
प्राप्नो निपात्यत इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) उपेयिवान् ॥ १०९ ॥ इडागमादिति ।
वस्वेकाजाद्वसामिलेकाचूत्वादिइत्यर्थः । द्वित्वे कृतेऽनेकाचूत्वात्तद-
प्राप्नोतित्यत्वमित् इति भावः ॥ नन्वेकादेशे कृते एकाचूत्वात्तत्प्राप्नोति
सोऽपि नित्य इत्यत आह—तत्सामर्थ्यादिति ॥ न चेति । तत्र
द्वित्वे सवर्णदीर्घा बाधित्वेणो यणि निमित्ताभावादेकादेशप्राप्नो दीर्घः
सावकाश इति भावः ॥

(२०८९ दूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति
चेदजादावतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेद-
जादाविटोऽतिप्रसङ्गो भवति । उपेयुषा उपेयुषे उपे-
युषः उपेयुषीति ॥

(प्रदीपः) अजादावतिप्रसङ्ग इति । यदाऽपूर्वं इणि-
पात्यते तदा विशेषानुपादानादजादावपि प्राप्नोति । यथा स्य
सिच् सीयुडिलत्रोक्तं, नित्यत्वात् चल्निमित्तो विधातीति ॥

यदि त्वनेन निपातनेन कादिनियमप्राप्तस्य वस्वेकाजाद्व
सामित्यनेन नियमेन निवारितस्य प्रतिप्रसवमात्रमितः क्रियते
न त्वपूर्वो विधिस्तदाऽजादावतिप्रसङ्गाभावः ।

(उद्धोतः) विशेषेति । वलादित्वरूपेत्यर्थः ॥ तदाजादा
विति । प्राप्तविषय एव प्रतिप्रसवसंभवाद् इति भावः ॥ किं च
पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वं न पूर्वपरयोरिति सिद्धान्तादीयत्तुरियादौ
तदप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घाप्राप्तेरभ्यासदीर्घस्य नैकादेशवाधकत्वमितीदं
सिद्ध एवेति न तन्निपातनफलमित्यपि बोध्यम् ॥

(२०९० निपातनीयान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकादिष्टस्यैवभावार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकादिष्टस्यैवभावार्थं तु निपातनं
क्रियते । एकादिष्टस्य ईय् इत्येतद्रूपं निपात्यते ॥

(प्रदीपः) इदानीमजादावतिप्रसङ्गपरिहाराय प्रकारान्तर-
माश्रयति—एकादिष्टस्येति । द्विर्वचने कृते अभ्यासस्य
दीर्घत्वे नैकादेशस्तत्सामर्थ्यादेशो निपात्यते ॥ यद्यप्युपेयिवानित्ये-
तदियादेशनिपातनेन सिध्यति, तथापि समीधिवानित्यादि न
सिध्यतीति तदर्थमीयादेशो निपात्यते ॥ क्वचित्तु, भाष्ये “इय्”
इति पाठः, स उपेयिवानित्येतद्रूपसिद्ध्यपेक्षया द्रष्टव्यः ॥

(उद्धोतः) ईयादेश इति । अन्यथेति कृते इणो यणिति
सैवादिति भावः ॥ तदर्थमिति । ईयादेशो दीर्घाचारणमसंयुच्चारणं
चोपेयस्यविवक्षायां वीजं द्रष्टव्यम् ॥ भाष्ये—इयिति ह्रस्वपाठे
ईयिवानित्यादौ छान्दसो वर्णमन्थयो बोध्यः । लोके तु उपेयिवा-
नित्येव साधुः । उपेयविवक्षायां मानाभावादित्यन्ते ॥

(उक्तदूषणस्यारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं नात्रैकादेशः प्राप्नोति । किं कारणम् ? ।
“दीर्घ इणः किति” इति दीर्घत्वेन वाध्यत इति ॥

(तद्रूपणासामञ्जस्य भाष्यम्)

तद्धि न सुपुच्यते । न हि दीर्घत्वमेकादेशं वा-
ध्यते । कस्तर्हि वाध्यते ? । यणादेशः । स चापि क
वाध्यते ? । यत्रास्य निमित्तमस्ति । यत्र हि निमित्तं
नास्ति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तत्रैकादेशः ॥

(प्रदीपः) कस्तर्हीति । इणो यणिलनेनाजादौ विधी-
यमान इत्यर्थः । ननु चोक्तमीयत्तुरियत्राभ्यासदीर्घत्वे कृते एका-
देशात् पूर्वं चार्णादाङ्गं वलीय इति यणि कृते स्थानिवत्त्वा-
देकादेशः प्राप्नोति ततश्चावश्यमभ्यासदीर्घत्वेनैकादेशो वाध्यः ।
नेप दोषः । नहि स्थानिवद्भावेन रूपमतिदिश्यते, रूपाश्रयस्य
पूर्वपरयोरैकादेशो न यकारस्य भवितुमर्हति । अथवा यणादे-
शेन चार्णादाङ्गमिति वचनेन वाधितस्यैकादेशस्य पुनः स्थानि-
वद्भावाद् वाधितत्वादेव प्रवृत्त्यभावात् ॥

१ इजोत्वर्थः । (२. ना.)

२ यणादेशस्य पूर्वस्यवर्णनित्यत्वादिति भावः । (२. ना.)

३ मयूतभाष्ये इति ज्ञेयः । (२. ना.)

(उद्द्योतः) भाष्ये न हि दीर्घत्वमिति । ईयतुरित्वादी प्रागुक्तरीत्या चारिताभ्यादिति भावः ॥ न हीति । किं तु शाखातिदेश इति भावः ॥ रूपाश्रयश्चेति । अङ्-अच् पदाभ्यां तत्तद्रूपेणोपस्थितयोरेव दीर्घ इति भावः ॥ ननु कार्यातिदेशे दोषस्तु तदवस्य इत्यचरेत्—अथवेति । वस्तुतः पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वमिति नाम स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये निष्प्रतिद्वन्द्व इति । यकादेशात्पूर्वमित्येवभावेन यणप्राप्तेरिति भावः ॥

(२०९१ निपातनीयान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ व्यञ्जने यणादेशार्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा व्यञ्जन एव यणादेशो निपात्यते । यणादेशो कृते “एकाच” इतीद् सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) व्यञ्जन इति । अभ्यासदीर्घत्वे कृतेऽजादी विधीयमान इणो यणिति यणादेशो हलादी न प्राप्नोतीति निपात्यते ॥ ततश्चैकाचत्वाद्द्व्येकाजाद् घसामित्यनेनैवेद्भवतीत्यजादी न भवति ॥

(उद्द्योतः) यणादेशो निपात्यत इति । एकादेशवाचकतयेति भावः ॥

(ऋष्यन्तरमतभाष्यम्)

अपर आह—

(२०९२ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ नोपेयिवाग्निपाल्यो द्विर्वचनादिद् भविष्यति परत्वाद् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विर्वचनं क्रियतामिडिति परत्वादिद् भविष्यति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) नोपेयिवानिति । इणो भाषायां केवलभूतमात्रे वा छिद्रियेयस्य च नित्यं कसुरादेशः, कार्यान्तरं तु सिध्यत्येतेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) इणो भाषायामिति । पूर्वयज्ञ प्रोण्मणं कार्यमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि द्विर्वचनादिद् स्याद् विभिन्नान् चिच्छिद्धानिति ।

(२०९३ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यम्—कृतेऽपीति प्राप्नोति, अट्टनेऽपि ।

(प्रदीपः) अन्येषामिति । मिदादीनां द्विर्वचने श्वेऽनेकाचप्राप्तिरेवमहादिति ॥ १०९ ॥

(२०९४ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अस्य पुनरिद् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्य पुनरिद् चैवं नित्योऽस्य हि द्विर्वचनं च न विहन्यते ।

(उद्द्योतः) भाष्येऽस्य पुनरिद् चेति । द्वित्वे कृते एकादेशो तत्राप्तेरिति भावः ॥ न विहन्यते ह्यस्येति । अस्त्येते निमित्तं द्विर्वचनेन न विहन्यते यत इत्यर्थः ॥

(२०९५ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ द्विर्वचने चैकाचत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विर्वचने कृते एकादेशो चैकाजभवति ।

(२०९६ वार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ तस्मादिद्वाधते द्वित्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मादिद् द्विर्वचनं वाधते ॥

(२०९७ वार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ अनूचानः कर्तरि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनूचानः कर्तरीति वक्तव्यम् । अनूचवाननूचानः । अनूकमित्येवान्यत्र ॥

(उद्द्योतः) लकाराणां भावकर्मणोरपि सत्त्वेन तद्याप्यनूचानः स्यादतो भाष्ये कर्तरीति ॥ १०९ ॥

नोपेयिवाग्निपाल्यो द्विर्वचनादिद् भविष्यति परत्वात् ।

अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥

अस्य पुनरिद् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य । द्विर्वचने चैकाचत्वात्तस्मादिद्वाधते द्वित्वम् ॥

उपेयि ॥ १०९ ॥

(५१२ लुङ्विधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. १०)

८७७ लुङ् ॥ ३ । २ । ११० ॥

(२०९८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लुङ्लटोरपवादप्रसङ्गो भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुङ्लटोरपवादः प्राप्नोति । अगमाम घोषान् । अपाम पयः । अदायिष्मदि पूतीकण्ठेषु । गमिष्यामो घोषान् पाम्यामः पयः शयिष्यामदे पूतीकण्ठेषु । किं कारणम् । भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् । भूतमविष्यतोर्द्विशेषेणैतां विधीयन्ते

लुङ्लटौ, तयोर्विशेषविहितौ लङ्लुटावपवादाः
प्राप्तुतः ॥

(प्रदीपः) लुङ् ॥ ११० ॥ लुङ्लटोरिति । कालवि-
शेषसद्भावश्रयेण चोद्यम् ।

(उद्घोतः) लुङ् ॥ ११० ॥ भाष्ये लुङ्लटोरिति ।
तुल्यन्यायत्वात् लघोऽप्युपन्यासः ॥ कालविशेषेति । अगमामेत्या-
द्युदाहरणेषु अनद्यतनरूपत्वर्थः ॥

(२०९९ आक्षेपोद्धारवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वापवादस्य निमित्ताभावाद-
नद्यतने हि तयोर्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः । किं कारणम् ? ।
अपवादस्य निमित्ताभावात् । नात्रापवादस्य निमि-
त्तमस्ति । किं कारणम् ? । अनद्यतने हि तयोर्विधा-
नम् । अनद्यतने हि तौ लङ्लुटौ विधीयेते । न
चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः । किं तर्हि ? । भूत-
कालसामान्यं भविष्यत्कालसामान्यं च ।

(प्रदीपः) सामान्यविवक्षाश्रयेण प्रतिसमाधानम्—न
वेति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यपि तावदेतच्छक्यते वक्तुम्—गमिष्यामो
घोषान्पास्यामः पयः । शयिष्यामहे पूतीकतृणेषु ।
यत्रैतन्न ज्ञायते—किं कदेति । इह तु कथम्—‘अग-
माम घोषान्, अपाम पयः, अशयिष्यामहे पूतीकतृणे-
ष्विति । यत्रैतन्नज्ञातं भवति अमुष्मिन्नहनि गत-
मिति ॥

(प्रदीपः) यत्रैतदिति । विशेषनिश्चयाभावात् सामा-
न्यस्यैव युक्ता विवक्षेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्रापि नवापवादस्यनिमित्ताभावादनद्यतने हि
तयोर्विधानमित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा
स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथाऽलोमिका
एडका अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति ।
तद्यथा समुद्रः कुण्डिका विन्ध्योवर्धितकमिति ।

(प्रदीपः) असतश्चेति । विवक्षोपाहृत एवार्थः शब्द-
प्रयोगनिमित्तमित्येतदनेन द्रव्यति । इह तु सदेव विशेषेषु सा-
मान्यमाहित्य लुटादिप्रयोग उपपद्यत एव । विशेषविवक्षायां
तु लटादिप्रयोग इति न कश्चिद्दोषः ॥

(उद्घोतः) सतोऽप्यविवक्षेति । सतानेव लोकां सत्त्वेन-
विवक्षया ननुषटितप्रयोग इति भावः ॥ नन्यसतो विवक्षानिरूपणस्य
प्रकृते नोपयोगोऽत आह—विवक्षोपेति ॥

(३००० वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वसेर्लुङ् इरात्रिशेषे ॥ * ॥

(भाष्यम्) वसेर्लुङ् इरात्रिशेषे वक्तव्यः । न्याय्ये
प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थितं कश्चित् कंचित्पृच्छति ‘क
भवानुषित’ इति, स आह ‘अमुत्रावात्सम्’ इति ।
अमुत्रावसमिति प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) वसेर्लुङ् इति । रात्रेश्चतुर्थे यामे प्रबुद्धो यदा
वाक्यं प्रयुङ्क्ते अमुत्रावात्समिति तदा तत्रातिक्रान्तरात्रिप्रहर-
त्रयवसनमनद्यतनमिति लङ्प्रसङ्गे लुङ् वक्तव्यः । एकस्या रात्रे-
श्चतुर्थो यामो दिवसश्च सर्वो द्वितीयायाश्च रात्रेः प्रथमोऽद्यतन
इत्याहुः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये न्याय्ये प्रत्युत्थाने इति । प्रत्युत्थानं
जागरणम् । तत्समये प्रत्युत्थितं प्रबुद्धमित्यर्थः । प्रत्युत्थितम्
इति पाठेऽप्ययमर्थः । प्रस्थितमिति कंचित्पाठः । तत्रापि प्रत्युत्थाय
प्रस्थितमित्यर्थः । सै च रात्रेश्चतुर्थयाम एव, तत्र स्मृत्या प्रबोध-
स्योक्तिः तदाह—रात्रेरिति ॥

(३००१ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ जागरणसन्ततौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) जागरणसन्तताविति वक्तव्यम् । यो
हि मुहूर्तमात्रमपि स्वपिति तत्र ‘अमुत्रावसम्’
इत्येव भवितव्यम् ॥ लुङ् ॥ ११० ॥

(प्रदीपः) जागरणसन्तताविति । यदा प्रयोक्ता
सकलमतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवांसदा लुङ्प्रयोगः ।

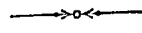
यदा तु सुपत्वा प्रबुध्य प्रयुङ्क्ते तदा लुङ्प्रत्यय एवेत्यर्थः ११०

(उद्घोतः) अतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवानिति ।

यवं हि पूर्वतनस्य प्रत्युत्थितं कंचित्पृच्छतीति ग्रन्थस्यासंगतिः, स्वायं

विना प्रत्युत्थानासंभवात् । तस्माच्चतुर्थे यामे यदा जागरणसन्ततिरिति

भाष्यार्थः । तत्र मुहूर्तमपि स्वापे लडेवेत्यर्थ इति केचित् ॥ ११० ॥



(५१३ लङ्विधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ० ११)

८७८ अनद्यतने लुङ् ॥ ३ । २ । १११ ॥

(३००२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्य-
शोऽद्य ह्योभुक्ष्महीति ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्यशः क-
र्तव्यः । अविद्यमानाद्यतनोनद्यतन इति ॥ किं प्रयो-
जनम् ? । ‘अद्य ह्योभुक्ष्महीति’ ॥ अद्य च ह्यश्वाभु-
क्ष्महीति व्यामिश्रे लुडेव यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) अनद्यतने लुङ् ॥ १११ ॥ अनद्यतन इति
यदि तत्पुरुषः पतुंरासद्य, तदि व्यामिश्रे दीर्घः । प्रक्षय्यनिर्णये-

१ मातृपुत्रौ तु प्रथमात्तदात्त एतेनरन्ते । एतेतुपुनरेतु तु एती-
यान्तात् इति किं कुर्मः ॥

२ रात्रिशेषेत्यर्थः । मूलतः, रात्रेश्चतुर्थयामे । (र. म.)

३ स्वपित्यन्ते दोषो व्यामिश्रस्तान्तरात्रादिप्रकारः । (र. म.)

ऽसमर्थसमाप्ते भूतसामान्ये च स्यादत आह—भाष्ये बहुव्रीहि-
निर्देश इति । तथा चाविषयमानाद्यतनभूतकालार्थवृत्तेर्धातोर्लङि-
त्यर्थः । एवं च व्याप्तिश्च न, भूतसामान्येऽपि नेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवमद्यतनेपि लङ् प्राप्नोति । न ह्यद्यतनेद्यतनो
विद्यते ।

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

अद्यतनेपि हि अद्यतनो विद्यते । कथम् ? । व्य-
पदेशिवद्भावेन ।

(प्रदीपः) अनद्यतने ॥ १११ ॥ व्यपदेशिवद्भावे-
नेति । यथा मुखे मेद आधाराधेयभावो भवति तदे तिष्ठ-
तीति । तथेहापि समुदायावयवमेदाश्रयेण समुदायेऽद्यतनेऽव-
यवा अद्यतनाः सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते । न तु तत्त्वतो
ऽवयवव्यतिरिक्तोत्र समुदाय आधरोस्ति । तदुक्तं हरिणा—
'कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः ।
न च निर्देशमात्रेण व्यतिरेकोऽनुगम्यते' इति ॥

(उद्द्योतः) गौणाधारत्वाश्रयेण धीजमाह—न तु तत्त्वत
इति ॥

कालस्यापीति । यथा दिने सुहृत् इति । न च तावता सुहृत्-
समुदायातिरिक्तं दिनमस्तीत्यर्थः । अनुगम्यते प्रमाविषयो भवति ॥

(३००३ पार्श्विकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयो-
क्तुर्दर्शनविषये ॥ * ॥

(भाष्यम्) परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शन-
विषये लङ्काल्यः । अरण्यद्ययनः साकेतम् । अरु-
णद्ययनो मध्वसिकाम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

परोक्ष इति किमर्थम् ? ।

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

उद्गादादित्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

लोकविज्ञाते इति किमर्थम् ? ।

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

चकार कटं देवदत्तः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति किमर्थम् ? ।

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

जगान कर्म किल पासुदेवः ॥ अनद्यतने ॥ १११ ॥

(प्रदीपः) परोक्षे चेति । धनमुत्तरावतरोक्षोपि
प्रत्युदाहरणभाष्येन दर्शयित्वा इति विशेषभाष्यः १११

(उद्द्योतः) भाष्ये जघानेति । कंसवधो हि नेदानीतन-
प्रयोक्तुर्दर्शनयोग्योपीत्यर्थः ॥ अरण्यित्युदाहरणे तु तुल्यकालः
प्रवक्तैति बोध्यम् ॥ १११ ॥

(५१४ लङ् विकल्पसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ० १२)

८८ उ विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ३२१११४ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः ।
तत्र सक्तून् पास्यामः । अभिजानासि देवदत्त क-
श्मीरानगच्छाम । तत्र सक्तून्पिवाम ॥

(उद्द्योतः) विभाषा ॥ ११४ ॥ साकाङ्क्षे सर्वमानाद्
धातोर्लियर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेत् पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं स्यात्,
परं तु कथं साकाङ्क्षम् ।

(प्रदीपः) विभाषा सा ॥ ११४ ॥ भवेत्पूर्वमिति ।

यदतिप्रसिद्धं वासगमनादि तद्दृक्षणम् तत्र परार्थमुपादीयमानं
यत्तत्स्वार्थमाणत्वात्क्षणं भोजनादि प्रति भवतु साकाङ्क्षम् ।
लक्ष्यं तु प्रधानमपरोपकारि कथं साकाङ्क्षमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तत्रैकस्य साकाङ्क्षत्वेऽप्युभयत्र कथं लक्षितं शक्य-
ते—भवेत् पूर्वमिति ॥ तथा चठे—यदतीति । वासगमनादे-
र्लक्षणमे हेतुमाह—तचेति । यत् परलोपनार्थमुपादीयते तदेव
लक्षणमित्यर्थः । यत्तत्स्वार्थमाणत्वात्क्षणं भोजनादि, तत्रमति भयतु
लक्षणं साकाङ्क्षमित्यन्वयः । यद्यपि पुरपगताकाङ्क्षैवाधानां साका-
ङ्क्षत्वम्भवत्कारः । आकाङ्क्षाद्येतन्नभर्त्वाद् । तथापि तस्यापि गम-
नेन सक्तूपानं बोधयिष्यामीत्येवाकाङ्क्षा, न तु विपरीतेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

परमपि साकाङ्क्षम् । कथम् ? । अस्त्यसिन्ना-
काङ्क्षेत्यतः साकाङ्क्षम् ॥

(प्रदीपः) अस्त्यसिन्निति । सदृशन्दो विद्यमानार्थ-
वृत्तिः । तेन विद्यमानाकाङ्क्षाः साकाङ्क्षोर्थ उच्यते, लक्ष्यल-
क्षणयोश्च परस्परापेक्षत्वाद् द्वयोरपि साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) द्वयोरपीति । उष्णाकाङ्क्षायां द्वयोरपि विषय-
त्वादि भावः ॥ परस्परापेक्षत्वादिनि । चिन्त्यं, लक्ष्यरा लक्षण-
नपेक्षया भाष्ये दृष्टित्वात् ॥ ११४ ॥

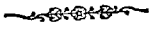
(३००४ पार्श्विकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्रेति यक-
णम् । कः सर्वत्र ? । यदि चायदि न । यदि तावत्—
अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः,

यत्कश्मीरानगच्छाम । यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे, यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि । अयदि—अभिजानासि देवदत्तकश्मीरान् गमिष्यामः कश्मीरानगच्छाम । तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । तत्रौदनमभुञ्जमहि ॥ विभाषा सा० ॥ ११४ ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रेति । यदीति नाजुवर्तते । तेनोभयत्र विभाषेयमिति भावः ॥ ११४ ॥



(५१५ लिङ्गविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ० १३)

८८२ परोक्षे लिट् ॥ ३ । २ । ११५ ॥

(परोक्षशब्दसिद्धयधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

परोक्ष इत्युच्यते । किं परोक्षं नाम ? ।

(प्रदीपः) परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥ किं परोक्षमिति । यद्यपीन्द्रियाविषयर्थः परोक्षशब्दवाच्य इति जानाति, तथापि सर्वस्याः क्रियायाः परोक्षत्वाद्विशेषणानर्थक्यमिति पृच्छति ॥

(उद्घोतः) परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥ इन्द्रियाविषय इति । इन्द्रियजन्यज्ञानाविषय इत्यर्थः । तथापीति । यस्य क्रियायां व्यभिचारस्तत्परोक्ष्यं किमिति प्रश्नार्थ इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

परमक्षणः परोक्षम् ॥

(प्रदीपः) परमक्षण इति । मधुरव्यंसकादित्वात्समासः । अचप्रत्यन्ववपूर्वैल्यत्राजिति योगविभागादत् एव वा निपातनाद्चसमासान्तः । यद्वा प्रतिपरसमनुभ्योक्षण इति टच्समासान्तः । स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्दस्याक्षिशब्देनाव्ययीभावासंभवात्समासान्तरं विहार्यते । वृत्तिविषये चाक्षिशब्दः सर्वेन्द्रियवाची, न तु चक्षुर्मानत्रपर्यायः । अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञातं वस्तु परोक्षशब्दवाच्यं स्यात् । अत एवान्ये दर्शनपर्यायोयमक्षिशब्दो न भवतीति अक्ष्णोदर्शनादिलेखं समासान्तं कुर्वन्ति । ततो यदिन्द्रियात्परमिन्द्रियागोचरतामापन्नं वस्तु तत्परोक्षमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) इन्द्रियागोचरत्वमेव परोक्ष्यम् । तच्च साधनद्वारा क्रियायामित्याशयेनोत्तरव्यति—परमित्यादि ॥ मयूरेति । तत एव परशब्दस्य पूर्वनिपात इति बोध्यम् ॥ योगविभागास्य भाष्येऽदर्शनादाह—अत एवेति ॥ [वृत्तिविषये त्वक्षिशब्दः सर्वे-

न्द्रियवचनो, न चक्षुःपर्यायः । अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञातं वस्तु परोक्षमापद्यते । एवं च कृत्वा दर्शनपर्यायोप्यक्षिशब्दो न भवतीत्यक्ष्णोऽदर्शनादिलेखान् समासान्त इति तत्त्वम् ॥] प्रतिपरेति । शरदाद्यन्तर्गणसूत्रम् । इन्द्रियाजन्यं ज्ञानं परोक्षम् । अत एव परोक्षं ज्ञानमित्युपपद्यते । अर्शआद्यच्चा तद्विषयोपि तथा । अत एव क्रियायां परोक्षायामिति भाष्यप्रयोग उपपन्नः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

अक्षि पुनः किम् ? ।

(प्रदीपः) अक्षि पुनरिति । किं चक्षुरेवाक्षिशब्देनोच्यते अथ सर्वमिति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अश्रोतेरयमौणादिकः करणसाधनः सिप्रत्ययः । अश्रुतेऽनेनेत्यक्षि ।

(प्रदीपः) अश्रोतेरिति । व्युत्पत्तिद्वारेण विषयव्यापनात्सर्वमिन्द्रियं वृत्तिविषयेऽक्षिशब्दो वचीत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं परोक्षमिति प्राप्नोति ।

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैष दोषः ॥

(३००५ निपातनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परशब्दस्याक्षशब्दे उत्तरपदे परोभावो वक्तव्यः ॥

(३००६ निपातनान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उत्वं वादेः परादक्ष्णः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा परशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्योत्वं वक्तव्यम् ॥

(३००७ निपातनान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं वास्मान्निपातनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा निपातनादेव सिद्धं “परोक्षे लिट्” इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं वेति । निर्भागः समुदाय एवेन्द्रियागोचराधीवाची निपात्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) निर्भाग इति । समागनिपातनस्य गुरत्वारिति

१ यत्र आगत्य शपकद्वयमीभानेभि कल्पनीय इति विज्ञानगोचराणां शोधिताः ॥ तत्र दिव्यभानं दाशिवधेयमृष्टकल्पना “प्रतिपरि” इति गन्मन्गमदीश्वर “अपरिब्रित्त्रयः पञ्चम्या” इति समासस्य निर्वाचनना “सिद्धं पाठगणविपातनात्” इत्यनेनैशेतासकद्वयेषु परमिपातनमपि दर्शितम् ॥
२ अथं वीटलकर्षणः पठो नोतेषुपुक्ष्णेषु दृश्यते । न एते केनचिदिच्छेपेन मदीनं ददा तत्र गमतेगमदर्शनविकारं “तत्परम्” इति भिन्नम् ॥
३ ध्रुवसिद्धेतेषु कपोलनेगमनेभि । (र. गा.)

४ ‘अक्ष्यचन्द्रीन्द्रियव्याप्यत्वमिति गमिष्यथे समासात्परत्वेण इति ‘प्रतिपरसमनुभ्यम्’ इति गन्मन् परपरो गमनमप्यार्षेयेभि अप्र मद्ययुते परमहर्षे प्रतिपत्तमिनि परोक्षे लिटिति सूत्रमाप्यैकैयट्परम् इति कश्चिन्दीर्घात् ॥ अत्र दाशिवधेयः—परोक्षपुष्टकल्पनादप्यथे आगत्यमन्गमदीः समागणविपातनात् इति मन्मन् उरवे वादेः परादक्ष्णः इति वादेः समागणव्यवसायपरत्वेनेतिपात् ॥ अत्र एव मदीनं मदीर्घप्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः इति कश्चिद्वैतम् ॥ इति वदन्ति ॥

भावः । अवयवार्थाप्रतीतेक्ष ॥ इन्द्रियागोचराधैवाचीति । तद्विषयकज्ञानवाचीत्यपि बोध्यम् ॥

(परोक्षार्थविशेष्यविचाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्मिन्पुनः परोक्षे लिङ् भवति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

काले ।

(प्रदीपः) काल इति । यथा कालस्य नित्यपक्ष उपाधिभेदाद् भूतादिव्यपदेशस्तथा परोक्षत्वमपि । अनित्यक्रियारूपकालपक्षे तु स्वत एव परोक्षत्वम् ।

(उद्द्योतः) ननु कालः सर्वस्यापि इदानीमित्यादि व्यवहारणापरोक्ष एवेत्यत आह—यथेति । नित्यपक्ष इति । नित्यत्वपक्ष इत्यर्थः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

न वैकालाधिकारोस्ति ।

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि “धातोः” इति वर्तते, धातौ परोक्षे ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

धातुवै शब्दः । न च शब्दस्य प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवोस्ति ।

(प्रदीपः) न च शब्दस्येति । प्रत्ययप्रकृतेः शब्दस्योच्चार्यमाणस्यानुभूतत्वात्परोक्षत्वासंभवः । ततो यथा प्रत्यक्षलभ्यमभिचाराच्छब्दस्य विशेषणं न संभवति, एवं परोक्षत्वमप्यसंभवादविशेषणमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये प्रत्यक्षपरोक्षतायामिति । प्रत्यक्षपरोक्षत्वयोर्विशेषणतायामित्यर्थः ॥ तत्र प्रत्यक्षत्वेन विशेषणस्य काव्यभावात्तदुपादानमसंगतमत आह—यथा प्रत्यक्षत्वमिति ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते—परोक्षे धातौ=परोक्षे धात्वर्थ इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनर्धात्वर्थः ।

(प्रदीपः) कः पुनरिति । यथेकैकः क्षणो धात्वर्थस्तदा तस्य प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वसंभवाद्युक्तं विशेषणम् । अथ समूहत्वस्य युगपदसंनिधानात्प्रत्यक्षत्वव्याभिचारात्परोक्षत्वमविशेषणमिति मत्वा प्रश्नः ।

(उद्द्योतः) युगपदसंनिधानादिति । अतः सदस्युविषयैरिन्द्रियैर्न शुद्धते इत्यप्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ।

(समाधानभाष्यम्)

क्रिया । क्रियायां परोक्षायामिति ॥

(प्रदीपः) क्रियेति । समूहरूपेति भावः ॥

(उद्द्योतः) एवं एकैकस्य प्रत्यक्षत्वेपि समूहरूपो धात्वर्थः परोक्ष एव । अत एव पिण्डीभूता निर्दर्शयितुमशक्येत्युक्तमिति

भावः । वस्तुतोऽवयवशोऽप्यप्रत्यक्षत्वमेवेति उक्तं प्राक् । किं चावयवशः प्रत्यक्षत्वे एकैकत्रावयवे समुदायरूपारोपेण भूतत्वादिबत प्रत्यक्षत्वस्यापि संभवेन तत्राद्युच्यर्थे परोक्ष इति विशेषणोपपत्तौ साधनादिप्रत्यक्षत्वेन तत्प्रत्यक्षत्वोपपादनं भाष्योक्तमसंगतं स्यात् । अत एवात्यन्तापरदृष्टेत्यन्यतपदं चरितार्थम् ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

यद्येवं ह्योपचदित्यत्र लिङ् प्राप्नोति । किं कारणम् ? । क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा अनुमानगम्याऽशक्या पिण्डीभूता निर्दर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुठितः ॥

(उद्द्योतः) ननु अवयवानां सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वं स्यादत आह—अशक्येति । पिण्डीभूतापि निर्दर्शयितुमशक्याऽवयवानां क्षणिकत्वेन पिण्डीभावस्यैवाभावादिति भाव इति बोध्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि साधनेषु परोक्षेषु ।

(प्रदीपः) साधनेष्विति । शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षया साधनशब्देन शक्तिमन्ति द्रव्याण्युच्यन्ते ।

(आक्षेपभाष्यम्)

साधनेषु च परोक्षेषु भवतः कः संप्रत्ययः ? ।

(प्रदीपः) इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पृच्छति—साधनेष्विति ॥

(उद्द्योतः) साधनेषु चेति भाष्ये साधनपदेन किं भवान्मन्यते इत्यर्थः ।

(समाधानभाष्यम्)

यदि तावद् गुणसमुदायः साधनम् । साधनमप्यनुमानैर्गम्यम् ॥

(प्रदीपः) गुणसमुदाय इति । शक्तीनां समुदाय इत्यर्थः । समुदायग्रहणं सर्वासां करणादिशक्तीनां क्रियासिद्धौ निमित्तत्वाविशेषात् साधनत्वप्रतिपादनार्थम् । तेन यावदुक्तं सर्वाः शक्तयः साधनमिति तावद् गुणसमुदायः साधनमिति । साधनमपीति । शक्तीनां नित्यानुमेयत्वात् ॥

(उद्द्योतः) नन्वेकैकस्या अपि शक्तेरप्रत्यक्षत्वात्समुदायग्रहणं व्यर्थमत आह—समुदायेति । नित्यानुमेयत्वादिति । तत्त्वं चातीन्द्रियत्वाद्बोध्यम् ॥

(भाष्यम्) अथान्यद् गुणेभ्यः साधनम्, भवति प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवः ॥

(प्रदीपः) अथान्यदिति । शक्तिव्यतिरिक्तं शक्तिमद्रव्यमित्यर्थः । तत्र द्रव्यप्रत्यक्षत्वे लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानः तत्परोक्षत्वे क्रियापरोक्षत्वमित्यर्थः ॥

१ साधनेषु परोक्षेषु इति पुत्राण्यस्य भवतः साधनशब्देन क्रियविषय ओद्द्योतः परमलभोऽग्निनेन इति योजना । (२, ना.)

२ तत्र तस्य परोक्षत्वव्याभिचारात् परोक्ष इति विशेषणार्थमव इति भावः । (२, ना.)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यद्दानेन रथ्यायां तण्डुलोदकं दृष्टं कथं तत्र भवितव्यम्,

(समाधानभाष्यम्)

यदि तावत्साधनेषु परोक्षेषु ? । पपाचेति भवितव्यम् । भवन्ति हि तस्य साधनानि परोक्षाणि ।

(प्रदीपः) यदि तावदिति । दृष्ट्वापि तण्डुलोदकं यदा न निश्चितवान् किमेते तण्डुलाः पच्यन्तेऽथ ह्यन्तेऽथ कुच्यन्ते इति तदा प्रमाणान्तरेण यदा कालान्तरे प्रयोक्ता पाकमवगम्य वाक्यं प्रयुञ्जे तदा साधनत्वस्य संरम्भरूपस्य परोक्षत्वात्पपाचेति प्रयुञ्जे ॥

(उद्घोतः) ननु तण्डुलोदकदर्शनकाले पाकस्य भूतत्वाभावात्कथं लिट्प्रयोगोऽत आह—दृष्ट्वापीति ॥ साधनस्य तच्छक्त्याश्रयस्य ॥ संरम्भरूपस्येति । संरम्भः शक्तिस्तदाविष्टरूपस्येत्यर्थः । संरम्भशब्दोऽर्थ आद्यजन्तः ॥ पपाचेति युक्तमिति पाठः ।

(भाष्यम्) अथ य एते क्रियाकृता विशेषाश्चीत्काराः फूत्काराश्च तेषु परोक्षेषु, एवमपि पपाचेति भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) अथेति । क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वेऽपि लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानः । तरपरोक्षत्वे तु पपाचेत्येव भाव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये सीत्काराः फूत्कारश्चेति पाठः । क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वेऽपीति । अपिना साधनप्रत्यक्षत्वेपीत्यर्थः ।

(परोक्षकालनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कथंजातीयकं पुनः परोक्षं नाम ? ।

(प्रदीपः) कथंजातीयकमिति । यस्मिन् भूतानयत्नपरोक्षे लिटा भाव्यं तदवगिज्ञानाय प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

केचित्तावदाहुः—वर्षशतवृत्तं परोक्षमिति ॥

अपर आहुः—वर्षसहस्रवृत्तं परोक्षमिति ॥

अपर आहुः—कुड्यकटान्तरितं परोक्षमिति ॥

अपर आहुः—द्वयद्वयवृत्तं त्रयद्वयवृत्तं चेति ॥

(प्रदीपः) केचिदिति । मतभेदप्रदर्शनायानेकदर्शनोपन्यासः । इन्द्रियागोचरसाधनसाधितानयतनक्रियावाचिनस्तु धातोर्लिट्प्रत्यय इति निर्णयः । तथाच एःपपाचेत्याद्यपि भवति ॥

(उद्घोतः) इन्द्रियागोचरसाधनेति । तत्र क्रियाकृतविशेषरूपसीत्कारादिनिश्चितस्य संरम्भरूपस्य चेन्द्रियागोचरत्वं बोध्यम् ।

(उत्तमपुरुषोपपादनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

सर्वथोत्तमो न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) सर्वथेति । आत्मसाध्यायाः क्रियायाः प्रत्यक्षत्वाभिमान इति भावः ॥

(३००८ समाधानवार्तिकम् ४)

॥ * ॥ सुप्तमत्तयोरुत्तमः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुप्तमत्तयोरुत्तम इति वक्तव्यम् । सुप्तोहं किल विललाप । मत्तोहं किल विललाप । सुप्तोन्वहं किल विललाप । मत्तोन्वहं किल विललाप ॥

(प्रदीपः) सुप्तमत्तयोरिति । सुप्तमत्तग्रहणं चित्तविक्षेपनिमित्तोपलक्षणम् ॥

(उद्घोतः) अत्रिचत्वाक्षेपस्यले उत्तमासिद्धाविष्टापत्तिं यज्यन् चित्तव्याक्षेपे तदुदाहरणमाह—सुप्तेति ॥

(परोक्षत्वाङ्गीकारभाष्यम्)

अथ वा भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते । तद्यथा वैयाकरणानां शाकटायनो रथमार्गे आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलभे ।

किं पुनः कारणं कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानकालं नोपलभते ? ।

मनसा प्रयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति, मनसोऽसांनिध्यात् ।

(प्रदीपः) असान्निध्यादिति । विषयान्तरेणाकृष्टत्वान्मदाद्यभिभावहेति भावः ॥

(उद्घोतः) जागरेऽमत्तत्वेऽपि पारोक्ष्यं दर्शयति—अथ चेति । वैयाकरणानां शाकटायन इत्यनेन तस्यामत्ततोकाऽन्यचित्ता च ॥ भाष्ये वर्तमानकालमिति । वर्तमानकालं वस्त्वित्यर्थः ॥ मनसा इति । यद्यपि पातञ्जलानामन्तःकरणं व्यापकं तथापि तत्परिणामविशेषो मनश्चिरस्थायी, मध्यमपरिमाणं संकोचविकासशालि ज्ञानकारणमिति भावः ॥ अत एव सदा न दानयौगपथं कदाचिद्यौगपथमपि इति दिक्ष् ॥

(३००९ लिट्विधिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ परोक्षे लिडत्यन्तापहवे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) “परोक्षे लिट्” इत्यत्र “अत्यन्तापहवे च” इति वक्तव्यम् । नो खण्डिकान् जगाम । नो कलिङ्गाङ्गगाम । न कारिसोमं प्रपपावत्रे, न दावैजस्य प्रतिजग्राह, को मे मनुष्यः प्रहरेद्दधाय ॥

परो भावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ।

उत्वं वादेः परादृक्षणः सिद्धं वासान्निपातनात् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११९ ॥

(प्रदीपः) अत्यन्तापहवे चेति । न केवलं तद्दशस्य

१ साधनक्षेपेन प्रदीपे पाठो नानेदोपलब्धो भवेत् । अत एव समज्जापाने संरम्भशब्दोऽर्थसाधनानीकृतः ॥

भोजनादिरपत्त्वः, यावत्तद्देशगमनादिरपि, यदि भेगतीत्यर्थः ॥
 राण्डिका नाम जनपदः । तस्या 'अयाज्यो याजित' इत्युक्तः
 कथिदाह 'नकारिसोमम्' इति । फारी याजक ऋषियु-
 च्यते । तस्यै सोमं नाहं पयो । ऋषियगृह्या सोमं म पीत-
 यान् । अपि तु यजमान एव भूत्यैत्यर्थः । ऋषित्वकमेवापहृते ।
 तथा 'प्रतिग्रहस्तययाऽयोग्याद् गृहीतः' इत्युक्त आह—न दा-
 र्चजस्येति । दार्वो नाम जनपदविशेषः । तत्र जातस्याहं न
 प्रतिजमाहेति सर्वथा प्रतिग्रहीतुलमपहृते ॥ को मे मनुष्य
 इति । को मनुष्यो वधाय ममासत्यारोपणेन प्रहरेदित्यर्थः ११५

(उद्द्योतः) जनपद इति । कलिहृत्पण्डिकादिषु स्वया शुक्ल-
 मिति श्रेष्ठे तत्कारणीभूतगमनप्रतिषेधादलन्तापहृतेति बोध्यम् ॥
 तस्य सोममिति । तदंशभूतं सोममित्यर्थः ॥ फलितमाह—ऋषिय-
 भूत्येति ॥ स्वयाऽयोग्यादिति । दार्वदेशीयादिति शेषः ॥ को
 मनुष्य इति । यतोऽहं न प्रतिजमाह अत इत्यादिः ॥ परंतु
 'मरतरत्वमि प्रहरिष्यन्ति' इत्यग्निनेके इन्द्रस्यैर्द वाचयम्—राण्डि-
 कादिषु भोजनवतः अयाज्यऋषिपामेकनवतोऽसतोदार्वजात्रप्रतिग्रही-
 तुर्वा मनुष्य(स्य)प्रहारे न मम, तद्देशे गमनस्यैवाभावात् । ऋषि-
 कृत्यस्यैवाकरणात् दार्वजतः प्रतिग्रहस्यैवाप्रणाममपि तस्य न प्रदारे
 सामर्थ्यमित्येवाहुः ॥ ११५ ॥

(५१६ लट्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. १४)

८८५ लट् स्मे ॥ ३ । २ । ११८ ॥

(३०१०-११ वार्तिकद्वयम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ 'सपुरा भूतमात्रे' 'न
 सपुराद्यतने' ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'सपुरा भूतमात्रे' 'न सपुराद्यतने'
 इति चकव्यम् ।

(प्रदीपः) लट् स्मे ॥ ११८ ॥ इत आरभ्य पञ्चसूत्र्यां
 कालविभागप्रतिपादनाय वार्तिकद्वयम्—'सपुराभूतमात्रे'
 '*न स पुराद्यतन*' इति । तस्यामर्थः—प्रथमे वार्तिके
 सपुरावाद्वाभ्यामाद्यन्ताभ्यां पञ्चसूत्री लक्ष्यते । तत्र भूतमात्रे
 प्रत्ययो भवति । सपुरालक्षणस्तु प्रत्ययोद्यतने न भवति ॥
 एतदुक्तं भवति—'लट् स्मे' 'अपरोक्षे च' 'पुरि लुद्ध
 चास्मे' इति सूत्रत्रयेणान्यतने भूतविशेषे प्रत्ययो भवति ।
 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां तु भूत-
 मात्रे प्रत्ययः । तत्र सपुरेति वार्तिकद्वये विधिप्रतिषेधयोरु-
 पादानाद्भूतमात्रस्य विधानात्तस्यैव चाद्यतननिषेधद्वारेणान्यत-
 नलक्षणविशेषप्रतिपादनेन निषेधादेकस्मिन्निवपय एकस्य विधि-
 प्रतिषेधयोरत्यन्तविरोधात् पूर्वोक्तविषयविभाग आश्रीयते ॥

(उद्द्योतः) लट् स्मे ॥ ११८ ॥ प्रथमे वार्तिके इति ।
 यद्यप्युपसजातविरोधाद् द्वितीयवार्तिके लक्षणा युक्ता तथापि लक्ष्यानु-

रोपारभिमभाष्यानाश्रय एवमेति भावः ॥ तत्र एवनामयणे धीज-
 माह—तत्र स्मेति ॥ भूतमात्रस्य विधानादिति । भाषे वार्तिके
 इति भावः ॥ निषेधादिति । अनद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादने
 निषेधतारपर्यारित्यर्थः । एकस्मिन्निवपये—'लट् स्मे' 'अपरोक्षे च'
 'पुरि लुद्धि' इति सूत्रत्रयमपिपये ॥ भूतमात्रविधि अनद्यतनिषेधयो-
 र्विरोधः ॥ पूर्वोक्तिति । भाषे पञ्चसूत्री लक्षणरूपः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमयं स्मादिविधिः पुरान्तोऽपि विशेषेण भूतमात्रे
 भवति । तत्र चकव्यं 'सलक्षणः पुरालक्षणश्चा-
 द्यतने न भवत' इति ॥

आद्योस्वित् 'सलक्षणः पुरालक्षणश्चाविशेषेण
 भूतमात्रे भवतः' इति । तत्र स्याद्यर्थ 'न सपुरा-
 द्यतन' इति चकव्यम् ? ।

(प्रदीपः) किमयमिति । सपुराभूतमात्र इत्यत्र
 वार्तिके सपुराशब्दाभ्यां यदि पञ्चसूत्री लक्ष्यते तदा मध्यमौ
 योगौ भूतमात्रे भवतो, न सपुराद्यतन इति वचनाच्च सपु-
 रालक्षणो विधिरनद्यतन एव ।

अथ सपुराभूतमात्र इत्यनेन सपुरालक्षणस्यैव विधेर्भूत-
 मात्रं निर्दिश्यते । न सपुराद्यतन इत्यत्र वार्तिके सपुराश-
 ब्दाभ्यां मध्यमौ योगौ लक्ष्येते तदा 'ननौ पृष्टप्रतिवचने'
 'नन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां योगाभ्यामनद्यतन एव विधिना
 भवितव्यमिति प्रश्नः ।

(उद्द्योतः) मध्यमौ योगौ लक्ष्येते इति । आपन्ताभ्यां
 पञ्चसूत्रीग्रहणेऽपि यत्रयत्रे भूतमात्र इति विशेषोक्तेर्नन्वमयोरेव-
 तत्फलमित्याशयेनेदमुक्तम् । ननाविति नन्वोरिति च मध्यमौ
 योगौ ॥ इति प्रश्न इति । तत्र विनिगमकाभावादिति भावः ॥
 भाष्ये स्याद्यर्थमित्यतद्गुणसंविधानो यदुप्रीतिरिति बोध्यम् ॥

(भाष्यम्) किं चातः ? ।

(प्रदीपः) किं चात इति । एकतरस्मिन् वार्तिके सपु-
 राशब्दात्तुपलक्षणत्वेनाश्रयणीयौ तत्र पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा
 विशेषमपश्यन् पृच्छति ।

(उद्द्योतः) विशेषमपश्यन्निति । अक्षरलापवर्गीरवरूपं किति-
 गमकमित्यर्थः । अन्यथा फलविशेषस्य स्पष्टतया तदसंगतिः स्पष्टेव ॥

(३०१२ पूर्ववार्तिकप्रत्याख्यानवार्तिकम् २)

॥ * ॥ स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशे-
 षेण किं कृतं भवति न सपुराद्यतन

इति लुवता कात्यायनेनेह ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण
 भवति, किं वार्तिककारः प्रतिषेधेन करोति—न
 सपुराद्यतन इति ॥

१ यदि तद्देशगमनादिर्भवति तदा तद्देशगमनादिरपि यावदपहृत इति
 योजना । (२ ना.)

२ भाष्यमिति शेषः । (२ ना.)

३ 'लट् स्मे' (११८) 'अपरोक्षे च' (११९) 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' (१२०)
 'नन्वोर्विभाषा' (१२१) 'पुरि लुद्ध चास्मे' (१२२) इति पञ्चसूत्री ॥

(प्रदीपः) इतरो वार्तिकप्रत्याख्यानाय मया विकल्पित-
मेतद्विद्याह—**स्मादिविधिरिति । लट्से । अपरोक्षे
च । पुरि लुङ् चास्से ।** इत्येतेषु योगेष्वनद्यतनग्रहणानुवृ-
त्त्येष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वाच्च **स्म पुराद्यतन इति वार्तिकं न कर्त-
व्यमित्यर्थः ॥**

(३०१३ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ **अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्म इति
तत्र नास्ति नञ्कार्यम् ॥ * ॥**

(भाष्यम्) “लट् से” इत्यत्रानद्यतन इत्येतदनु-
वर्तिष्यते ॥

(३०१४ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ **अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च
विनिवृत्तौ ॥ ‘न पुराद्यतन’ इति
भवेदेतद्वाच्यम् ॥ * ॥**

(भाष्यम्) तत्रैतावद्भक्तव्यं स्याद्—**‘न पुरा-
द्यतन’ इति ॥**

(प्रदीपः) अपरोक्षानद्यतनाविति । तेन भूतमात्रे
एताभ्यां योगाभ्यां विधिरित्यर्थः ॥ **पुरि लुङ् चास्म** इत्य-
त्राप्यनद्यतनग्रहणनिवृत्तौ भूतमात्रे विधिः प्राप्नोतीत्याह—**न
पुरेति ॥**

(३०१५ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ **तत्र चापि लुङ्ग्रहणम् ॥ * ॥**

(भाष्यम्) तत्र चापि लुङ्ग्रहणं ज्ञापकम्—**न
पुरालक्षणोद्यतने भवतीति ॥**

(प्रदीपः) तत्रेति । **पुरि लुङ् चास्म** इत्यत्रानद्यतन-
ग्रहणमनुवर्तत इत्येतद्दृष्टग्रहणेन ज्ञाप्यते । यदि तु भूतमात्रेऽयं
विधिः स्यात्तदा नन्वोर्विभाषेयतो विभाषाग्रहणानुवृत्त्या विक-
ल्पेन लटो विधानात् पक्षे लुङ् भविष्यति किं लुङ् ग्रहणेन ।
अनद्यतनानुवृत्तौ तु लुङ् ग्रहणमन्तरेण पक्षे लुङ् न लभ्यते
लजा वाधितत्वाद् इति भावः ॥

(उद्घोतः) अपरोक्षानद्यतनाविति । अपरोक्षे चेति
सूत्रसमपरोक्षग्रहणमिति बोध्यम् । एवं च तन्निवृत्तेरिवानपतन
इत्यस्यापि निवृत्तिर्भविष्यतीति निषेधवार्तिकं व्यर्थमित्याशयः ॥
शापकमुपपादयति—यदि त्विति ।

(भाष्यम्) अथ बुद्धिरियम् ‘अविशेषेण स्मपुरा
हेतु’ इति, तत्र चापि शृणुभूयः ॥

अपरोक्षे चेत्येव प्राक् पुरिसंशब्दानादविनिवृत्तः ।
सधेवानद्यतनस्तथासति नञा किमिह कार्यम् ॥

(प्रदीपः) अथ बुद्धिरिति । ‘लट्से’ ‘पुरि लु-
चास्से’ एतावाद्यन्तौ योगौ यदि भूतमात्रे भवत इत्यर्थः
**स्मपुराहेतु इति । स्मपुराश्चदौ प्रत्ययोत्पत्तेर्निमित्ते इत्यर्थः
तत्र चापीति ।** अयमर्थः—***न स्म पुराद्यतने*** इत्य-
निषेधो यथाद्यन्तोपलक्षितमध्यमयोगविषयस्तदा न कर्तव्य-
एव । अपरोक्षग्रहणं ननौ पृष्टप्रतिवचने ‘नन्वोर्विभाषे’-
लत्रानुवर्तिष्यते । तदनुवृत्त्याऽनद्यतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते
यस्मात्परोक्षानद्यतनयोः प्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेन क्रिय-
माणा द्वितीयस्यानुवृत्तिमनुमापयति । अपरोक्षग्रहणेन हि परो-
क्षाधिकारो निवर्त्यते, यथा—**अद्भ्रङ्ग्रहणं द्भ्रङ्गाधिकार-
ग्रहणनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥**

(उद्घोतः) द्वितीयपक्षेऽपि वैयर्थ्यमुपपादयति—भाष्ये अथ
बुद्धिरिति । भूतमात्रे लटः स्म—पुराश्चदौ हेतु इत्यर्थः ॥ निव-
र्त्यते इति । लट् से इत्यत्र परोक्षानद्यतनयोर्निवृत्त्या स भूतमात्रे
सिद्धः । एवं चापरोक्षे इत्यस्यार्थः—उत्तरसूत्रद्वये परोक्ष इति
निवृत्तमिति । तेन तत्रैवानद्यतनानुवृत्तिर्भवतीति उत्तरवार्तिकं व्यर्थ-
मेवेति भावः ॥

(अपरोक्षे च इत्यस्य प्रत्याख्यानभाष्यम्)

**स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमपि शक्यमेतदिति
विद्धि ।**

शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट् स्म इत्यत्र ॥

(प्रदीपः) इदानीमपरोक्षे चेत्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यातु-
माह—**स्मादाविति ।** स्मादिग्रहणेन ‘स्मादिविधिः पुरान्त’
इत्येव पक्षो लक्ष्यते । लट् स्म इत्यादिसूत्रेण परोक्षग्रहणस्य
निवृत्तत्वाद् अपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रत्याख्यातुमाहेति । प्रथमपक्ष इति शेषः ॥
प्रथमपक्षे लाघवेन स एव पक्षः परिग्राह्य इति बोधयितुमिति भावः ॥

(सूत्रसमभ्याप्यम्)

**स्मादेवा तव बुद्धिः स्मलक्षणोप्येवमेव सिद्ध-
मिति ।**

लट् स्म इति भवेन्नार्थस्तस्मात्कार्यं परार्थं तु ॥
एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—**‘स्मलक्षणः पुरालक्षण-
श्चानद्यतने भवतः’ इति ॥ लट् से ॥ ११८ ॥**

(प्रदीपः) इदानीमाचार्यः सूत्रं समर्थयितुमाह—
स्मादेयेति । यदि त्वं मन्वते लट् स्म इत्यत्र परोक्षग्रहणनि-
वृत्तौ सत्यां परोक्षे चापरोक्षे च लट् भविष्यतीति नार्थोऽपरोक्षे
चेत्येतत्सूत्रेणेति । तत्र । यस्मादपरोक्षग्रहणमनद्यतना-
नुवृत्तिज्ञापनार्थं कर्तव्यम् । लट्स्म इत्यर्थं योगः परोक्षानद्यतने
वर्तते । यदि ध्रुव परोक्षग्रहणं निवर्तते तदा तत्संबन्धमनद्यतन-
ग्रहणमपि निवर्तते तस्मादपरोक्षे चेत्तिसूत्रात्स्मात् लट्स्मे
इत्यर्थं योगः परोक्ष नद्यतन विषयः, अपरोक्षे चेत्यस्यमपरोक्षान-

१ परोक्षनिवृत्तित्यर्थः । द्वितीयम्, अपरोक्षग्रहणस्यार्थः । (र. गा.)

२ लट् इति सूत्रेण अपरोक्षे च इत्यस्यार्थः प्रयोगः न योगः तस्मात्परा-
धा० ठा० ३५

३ अद्यतनानुवृत्तिरनद्यतनम्, अपरोक्षे चेति सूत्रं पर्याप्तम् । (र. गा.)

यतनविषयः । पुरि लुङ् चास् इत्ययं तु लुङ्ग्रहणादनद्यतन-
नविषयः । मध्यमौ तु भूतमात्रविषयाविति सूत्रेणैव व्यवस्थायाः
सिद्धत्वाच्चाथौ वार्तिकारम्भेणेत्यर्थः । ननौ पृष्टप्रतिवचन
इत्ययं योगो येन नाप्राप्तिन्यायेन लुङो बाधकः, परत्वेन
लङ्लिटोः ॥ ११८ ॥

(उद्द्योतः) इदानीमिति । तत्पक्षस्यैव ज्ञापकतया सूत्रं
समर्थयितुमित्यर्थः ॥ मध्यमौ त्विति । परोक्षग्रहणस्यापरोक्षग्रहणस्य
च निवृत्त्या तत्सहचरितानद्यतनग्रहणस्यापि निवृत्तेरिति भावः ॥
भाष्ये षुवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः सलक्षणश्चानद्यतने इति ।
तत्र सग्रहणे श्वं ज्ञापकं, पुराग्रहणे तु लुङ् अरणमिति विवेको
बोध्यः ॥ नन्वेवं ननुयोगेऽनद्यतने लङ्लिटौ स्यातां ताभ्यां येन
नाप्राप्त्यभावेन तद्वाधयोगादत आह—ननाविति ॥ ११८ ॥

(५१७ लङ्विधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. १५)

८८७ ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ ३।२।१२० ॥

(३०१६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्यं
क्रियासमासेर्विवक्षितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ननौ पृष्टप्रतिवचन इति अशिष्यो
लङ् । किं कारणम् ? । क्रियासमासेर्विवक्षितत्वात् ।
क्रियाया अत्र असमासिविवक्षिता । एष एव न्या-
य्यो वर्तमानः कालः यत्र क्रियाया असमासिर्भवति
तत्र “वर्तमाने लङ्” इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) ननौ पृष्ट ॥ १२० ॥ असमाप्तिरिति ।
निवृत्तायामपि पाकादिक्रियायां तत्कृतस्य श्रमादेरनुवर्तना-
त्तस्या एवासमासिविवक्षायां लङ् सिद्ध इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननौ पृष्ट ॥ १२० ॥ असमासिविवक्षायां हेतु-
माह—तत्कृतस्य श्रमादेरिति ॥

(दृषणभाष्यम्)

यदि “वर्तमाने लङ्” इत्येव लङ् भवति । शतृ-
शानचौ च प्राप्नुतः ॥

(दृष्टापत्तिभाष्यम्)

दृष्येते शतृशानचौ—ननु मां कुर्वन्ते पश्य, ननु
मां कुर्वाणं पश्येति ॥ ननौ पृष्ट ० ॥ १२० ॥

(प्रदीपः) दृष्येते इत्यनेन प्रत्याख्यानं द्रव्यति ॥ यदि
हि भूताश्रयो लङ् क्रियेत तदा वर्तमानाधिकाराद्दत्तमाने विहि-
तस्य लटो विधीयमानौ शतृशानचायस्य लटो न स्याताम् ॥
अथ पृष्टप्रष्टं क्रियर्थम् । यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं
भावति ॥ गैतदस्ति—विचदमपि वचनं वचनाभिमुख्यमपि
तथा । वचनं वचनं प्रति प्रतिवचनमित्यनेकार्थसंभवाद् पृष्टप्र-
ष्टं वचनं भव्यम् ॥ १२० ॥

(उद्द्योतः) प्रत्याख्यानमिति । सूत्रारम्भे दृष्टासिद्धेरिति
भावः ॥ ननुशब्दयोगे लुङ्लङ्लिटमनभिधानमाश्रयणीयमिति
तात्पर्यम् ॥ ११० ॥

(५१८ लङ्लङ्विधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ० १६)

८८९ पुरि लुङ् चास्मे ॥ ३ । २ । १२२ ॥

(३०१७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हशश्वल्क्षणां पुरा ॥ * ॥

(भाष्यम्) हशश्वल्क्षणात्पुरालक्षणो भवति
विप्रतिषेधेन । हशश्वल्क्षणात्पुरालक्षाशः—इति हा-
करोत् इति ह चकार,—शश्वदकरोत् शश्वच्चकार ।
पुरालक्षणस्यावकाशो—रथेनायं पुरा याति रथे-
नायं पुरायासीत् । इहोभयं प्राप्नोति—रथेन ह
शश्वत्पुरा याति रथेन हशश्वत्पुरायासीत् । पुरा-
लक्षणो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(३०१८ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सः सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) सलक्षणः सर्वेभ्यो भवति विप्रति-
षेधेन । हशश्वल्क्षणात्पुरालक्षणाच्च । हशश्वल्क्ष-
णस्यावकाशः—इति हाकरोत्=इति ह चकार ।
शश्वदकरोत् शश्वच्चकार । पुरालक्षणस्यावकाशः—
रथेनायं पुरा याति=रथेनायं पुरायासीत् । सलक्ष-
णस्यावकाशः—धर्मेण स कुरवो शुध्यन्ते । इह
सर्वे प्राप्नोति—“न ह स वै पुरा शश्वदग्निपरशु-
चुकुणं ददति” । सलक्षणो लङ् भवति विप्रति-
षेधेन ॥ पुरि लुङ् ॥ १२२ ॥

(प्रदीपः) पुरि लुङ् ॥ १२२ ॥ सः सर्वेभ्य इति ।
परविप्रतिषेधेन पूर्वविप्रतिषेधेन च । ततश्च पुरिलुङ् चास्मे
[इति अस्य] इति न वक्तव्यं भवतीति भावः ।

(उद्द्योतः) पुरि लुङ् ॥ १२२ ॥ पूर्वविप्रतिषेधेनेति ।
पुरिलुङ् चास् इत्यतः से लङ्लिटं पूर्वं इति भावः ॥ ननु
असे इत्युक्ते सयोगे पुरि लुङ्लितस्याप्राप्तेः कथं विप्रतिषेधोऽत
भाह—तत्तत्रेति ॥ १२२ ॥

(इति भूताधिकारः)

(अथ वर्तमानकालाधिकारः)

(५१९ लट्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । २ आ. १७)

८९० वर्तमाने लट् ॥ ३ । २ । १२३ ॥

(३०१९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या भवन्त्य-
वर्तमानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रवृत्तस्याविरामे शासितव्या भवन्ती ।
इहाधीमहे, इह वसामः, इह पुष्यमित्रं याजयाम
इति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? अवर्तमान-
त्वात् ॥

(प्रदीपः) वर्तमा ॥ १२३ ॥ प्रवृत्तस्येति । इहाधी-
महे इत्यध्ययनं प्रवृत्तं प्रारब्धं, न च तद्विरतम् । यदा च भो-
जनादिकां क्रियां कुर्वन्तो नाधीयते तदाऽधीमहे इति प्रयोगो
न प्राप्नोति इति वचनम् ॥ भवन्तीति । लटः पूर्वार्थासंज्ञा ।

(उद्घोतः) वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥ ननु प्रवृत्तं न च
विरतं अथ च न वर्तमानमिति विरुद्धमत आह—इहेत्यादि । न
च तद्विरतमिति । सर्वथा न समाप्तमित्यर्थः ॥

(३०२० आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागात् ॥*॥

(भाष्यम्) नित्यप्रवृत्ते च शासितव्या भवन्ती ।
तिष्ठन्ति पर्वताः, स्रवन्ति नद्य इति ॥ किं पुनः
कारणं न सिध्यति ? । कालाविभागात् । इह भूत-
भविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानः कालः । न चात्र भूत-
भविष्यन्तौ कालौ स्तः ॥

(प्रदीपः) नित्यप्रवृत्ते चेति । पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादौ
स्थानादेः सर्वदा सद्भावात् साध्यत्वाभावात् क्रियारूपत्वाभावा-
त्तद्वर्गस्य वर्तमानत्वसाध्यभाव इति भावः ॥ भूतेति । सा-
ध्यस्यार्थस्यानित्यत्वादवश्यं भविष्यत्वेन भाष्यम् । उत्पन्नस्यापि
नाशाद्भूतत्वेन भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानो धात्वर्थो, नि-
त्यप्रवृत्तस्य भूतभविष्यत्त्वाभावाद्द्वर्तमानत्वाभावः क्रियारूपत्वा-
भावश्चेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) क्रियारूपत्वाभावादिति । भूतभविष्यद्वर्तमान-
व्यवहारविषयत्वस्य भावत्वात्सा इति भावः । त्रिविधव्यवहारविषय
एव हि साध्यत्वमित्यभिप्रायः ॥ ननु विद्यमानकालसंबन्धित्वरूपं
वर्तमानत्वमसाध्यस्यापि संभवतीत्यतो—भाष्ये भूतेत्यादि ॥ तद्या-
चधे—साध्यस्येति । अनित्यत्वात् वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वात् ।
उत्पन्नस्यापि । भावसेति शेषः । तेन ध्वंसव्यावृत्तिरिति केनित् ।
वस्तुतो ध्वंसस्यापि प्रलयेऽदर्शनरूपो नाशोऽस्त्वैव । न स्यभावात्साः
प्रतियोगिरूप एवेति नियमः । अपि करणरूपत्वादिति परे ॥ प्रति-

द्वन्द्व इति । प्रतियोगिसत्ताकाले तयोरसंभवाच्चद्विरोधिवर्तमानत्व-
मिति भावः । वर्तमानत्वाभाव इति । भूतादिविरोधिवर्तमानत्वा-
भाव इत्यर्थः । तादृशमेव वर्तमानत्वं सूत्रे विवक्षितम्, पूर्वं भूते
इत्युक्तेरेव च भविष्यतीति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । क्रियारूप-
त्वाभावश्चेति । यतो भूतभविष्यद्विरोधि वर्तमानत्वाभावोऽतः
क्रियात्वाभाव इत्यर्थः । तदुक्तम्—

क्रिया भेदाय कालैस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिकेति ।

(३०२१ प्रथमाक्षेपवाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न्याय्या त्वारम्भानपवर्गात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न्याय्या त्वेषा वर्तमानकालता ।
कुतः ? । आरम्भानपवर्गात् । आरम्भोत्रानपवृक्तः ।
एष एव च नाम न्याय्यो वर्तमानकालो यत्रारम्भो-
नपवृक्तः ॥

(३०२२ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ अस्ति च युक्तसंशये विरामः ॥*॥

(भाष्यम्) यं खल्वपि भवान्मुक्तसंशयं वर्त-
मानकालं न्याय्यं मन्यते 'भुङ्क्ते देवदत्त' इति ।
तेनैतत्तुल्यम् । सोपि ह्यवश्यं भुञ्जानो हसति वा
जल्पति वा पानीयं वा पिबति । यद्यत्र युक्ता वर्त-
मानकालता दृश्यते । इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥

(प्रदीपः) न्याय्यात्विति । अध्ययनं यदा प्रवृत्तं, न
चोपरतं तदा तस्य भोजनादिक्रियानान्तरिकत्वादव्यवधा-
यिका । अथ वाध्ययनस्यैवावयवक्रियेति भावः । तदुक्तं हरिणा—

'व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते ।

क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः ॥

न च विच्छिन्नरूपोपि सोऽविरामान्निवर्तते ।

सर्वैव हि क्रियान्धेन संकीर्णैवोपलभ्यते ॥

तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया ।

सादृश्यात्सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते' इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आरम्भोत्रेति । कर्मणि घञ् । आरब्ध

इत्यर्थः ॥ अथवाध्ययनस्यैवेति । भोजनादिकं विना तदनिर्वा-
दात्—तदवयवत्वेनैव तस्या ग्रह इति भावः ॥

व्यवधानमिवेति । अव्यवधानकोपि व्यवधानमिव प्राप्नोति,

अतिशुचोऽपि निवृत्त इव दृश्यते इत्यर्थः ॥ अन्तरालप्रवृत्तिभिः ।

हासादिभिः ॥ अविरामात् । फलानिर्वृत्त्या विरामाभावात् ॥

विच्छिन्नरूपोपि । विच्छिन्न इव भावमानोऽपि ॥ [अविरामात्]

फलानिर्वृत्तेः न निवर्तते, सर्वथा न निवर्तते इत्यर्थः । सर्वैवेति ।

तथा च नान्तरिकत्वात्सात्तां न व्यवधायकत्वमिति भावः ॥ पक्षात्त-

रमाह—तदिति । तन्मध्येदृष्टा सर्वा तदवयवक्रियैवेत्यवयवः ॥ एवं

च स्वावयवक्रिया यथा स्वस्य न व्यवधाधिकत्वात्तथा इमा अपील्लभेः ॥

१ स्थानादेरित्यस्य रिधत्वादेरित्यर्थः । (र. ना.)

२ अग्निमानोतीर्णानं तु क्रियान्तराकाशाद्भूतधापकतावच्छेदकधर्मरूपं सा-
ध्यत्वं त्रिविधव्यवहारविधेर्नैव नित्ये आल्लक्षणदो संभवतीति । (र. ना.)

३ कालस्तु क्रियान्तराकाशात्कालः क्रियान्तराकाशात्कालः क्रियान्तराकाशात्कालः क्रियान्तराकाशात्कालः ।
(र. ना.)

एवं चात्र पक्षे भोजनाद्यपि अध्ययनशब्दाधेनाश्रितमिति तात्पर्यम् ॥
ननु कथं तदवयवत्वेन ग्रहोऽत आह—साहस्रादिति । तत्फल-
निर्वाहकत्वेनेत्यर्थः ॥ सति भेदेत्विति । नुत्प्यर्थे । अत्यन्तभिन्नाया
अपि क्रियाया मध्यपातितया तदङ्गत्वेन ग्रहात्स्वाङ्गं न व्यवधायक-
मिति भावः ॥

(२०२३ द्वितीयाक्षेपवाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सन्ति च कालविभागाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सन्ति च खल्वपि कालविभागाः
तिष्ठन्ति पर्वताः, स्थास्यन्ति पर्वताः, तस्थुः पर्वता
इति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतः सन्ति
कालविभागाः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

नावश्यं प्रयोगादेव । इह हि भूतभविष्यद्वर्तमानानां
राज्ञां याः क्रियास्ताः तिष्ठतेरधिकरणम् । इह ता-
वत् 'तिष्ठन्ति पर्वताः' इति, संप्रति ये राजानस्तेषां
याः क्रियास्तासु वर्तमानासु । 'स्थास्यन्ति पर्वताः'
इति । इत उत्तरं ये राजानो भविष्यन्ति तेषां याः
क्रियास्तासु भविष्यन्तीषु । 'तस्थुः पर्वताः' इति,
इह हि ये राजानो बभूवुस्तेषां याः क्रियास्तास्वति-
क्रान्तासु ॥

(प्रदीपः) नित्यप्रवृत्ते चेत्यस्योत्तरं सन्तीति । इहेति ।
'प्रसिद्धपरिमाणा क्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदात्काल' इत्युक्तम् ॥
तत्र राज्ञां स्थितिभूतादिभेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादिभेदिकेति
क्रियारूपत्वं कालत्रययोगश्चोपपन्न इत्यर्थः ॥ उक्तञ्च हरिणा—

'परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्पते ।

पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेण भिद्यते ॥

प्रसिद्धभेदा व्यापारा विरूपावयवक्रियाः ।

साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रियाः ॥ इति ॥

ता इति । तासांभेव कालरूपत्वात् कालस्य च क्रियाधि-
करणत्वादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये नावश्यमिति । किं त्वर्थसत्त्वादपीत्यर्थः ॥
ननु कालः क्रियाधिकरणं न तु क्रियाऽत आह—प्रसिद्धेति ।
वस्तुतोऽनवस्थापस्या चित्तमित्यम् ॥ भाष्ये क्रियापदेन तदधि-
करणकालो लक्ष्यत इति वक्तुं युक्तम् ॥ तिष्ठतेरिति । तत्तत्क्रिया-
विशिष्टतिष्ठतेरित्यर्थः ॥ क्रियारूपत्वमिति । तत्तद्वाजक्रियासमाना-
धिकरणपर्वतादिसिलादेरित्यर्थः । यतः कालत्रययोगोऽतः क्रिया-
रूपत्वमित्यर्थः ॥

१ वर्तमानस्यादिपदार्थसत्त्वादपीत्यर्थः । (र. ना.)

२ पद्यमर्थं वस्तुमीहि । (र. ना.)

३ साहचर्येण, सामानाधिकरण्येन, तत्तद्वाजक्रियाधिकरणकालवृत्तित्वरूपै-

आत्मा, द्रव्यम् । न विकल्पते इति । न स्वरूपेण भिन्न
इत्यर्थः । विरूपावयवक्रियाः व्यापाराः प्रसिद्धभेदाः । न तु
साध्यभेदा इत्यर्थः । सरूपावयवक्रियासु गिरिसिल्लादयो राज-
क्रियादेः साहचर्येण भिद्यन्त इत्यर्थः । साहचर्यमत्र कालवृत्तं
बोध्यम् ॥

तासांभेवेति । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् ॥ क्रियाकारणत्वा-
दिति । आधारतयेति भावः ॥ कच्चित्क्रियाधिकरणत्वादित्येव पाठः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अपर आहुः—'नास्ति वर्तमानः काल' इति ॥
अपि चात्र श्लोकानुदाहरन्ति—

(भाष्यम्) 'न वर्तते चक्रमिधुर्न पात्यते ।

न स्यन्दन्ते सरितः सागराय ।

कूटस्थोर्यं लोको न विचेष्टितास्ति ।

यो ह्येवं पश्यति सोऽप्यनन्धः ॥

मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः ।

काकं स्नेहानुप्युच्छति 'किं ते पतितलक्षणम्' ॥

अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काक न ।

यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम् ॥

हिमवानपि गच्छति ॥

अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् ।

सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते ॥

(प्रदीपः) नास्तीति । निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादन्य-
ज्ञस्य भावित्वादिष्वप्यनानिष्पन्नव्यतिरेकेण रूपान्तरस्याभावः ॥

न वर्तते इति । परिवर्तनक्रियाया वर्तमानाया अभावादिति
भावः ॥ कूटस्थ इति । खल्वप्यस्यो न तु वर्तमानक्रिया-
विशिष्ट इत्यर्थः ॥ अत एवाह—न विचेष्टितेति । व्यापारस्य

न कर्तव्यार्थः । एवं यो वेति सोऽप्यनन्धः किं पुनर्योऽनुष्ठाता
योगीत्यर्थः । स ह्यविकृतसाम्प्रतत्त्वं भावयन् प्रलक्षीकरोति ।

तथा चोक्तं भगवता—

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ इति ॥

मीमांसक इति । विचारकः ॥ युत्रेज्यनेन प्रज्ञार्यां

पाठवं दर्शयति—मेधाविसंमत इति । मेधानी चासौ

सम्मतश्चेति विशेषणसमासः ॥ षष्ठीसमासस्य तु क्तेन च

पूजायामिति निषेधात् ॥ पतितलक्षणमिति । पातः

पतितं तस्य किं रूपम् । नास्त्वैव पतनक्रियेत्यर्थः ॥ अनागत

इति । अनागतत्वादेवासत्त्वात् पातक्रियायाः पतसीति व्यप-

देशोऽनुपपन्न इत्यर्थः ॥ अतिक्रान्त इति । तथैव क्रियाया

असत्त्वात् ॥ सर्वो लोक इति । क्रियाया वर्तमानत्वाभावेऽपि

गेल्यर्थः । (र. ना.)

४ इदुर्न पात्यते इति । वर्तमानायाः पातनक्रियाया अभावादित्येवापि देव-
रेवमेवाप्येति । (र. ना.)

(३०२५ अन्यथा दूषणापत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ योग इति चेदन्यत्रापि योगः
स्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ मतमेतत्—'भवति योग'इति ।
अन्यत्रापि योगः स्यात् ॥ कान्यत्र ? । लङि—अप-
चदोदनं देवदत्त इति ॥

(प्रदीपः) अपचदिति । तथा चापचदोदनं देवदत्तं
पश्येत्सादिप्रसज्येतेत्यर्थः ।

(उद्धोतः) इत्यादिप्रसज्येतेति । शतरीव लङ्वापि लका-
रार्थकर्तुः प्राधान्यं स्यादिति भावः ॥ यद्यन्त्यन्तरङ्गा प्रथमा तथापि
प्रधानानुरोधित्वेन बलवती द्वितीयैव स्यादित्यर्थः ॥

(अनुपपत्तिपरिहारभाष्यम्)

न कच्चिद्योग इति कृत्वातः सर्वत्र योगेन भवि-
तव्यम् । कच्चिद्वाऽयोग इति कृत्वा सर्वत्रायोगेन ॥
तद्यथा—समानमीहमानानां चाधीयानानां च के-
चिदर्थैर्युज्यन्ते, अपरे न । न चेदानीं 'कश्चिदर्थवान्'
इति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम्, 'कश्चि-
द्दानार्थक' इति सर्वैरर्थकैः । तत्र किमस्माभिः
शक्यं कर्तुं यद्दोऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो
भवति, लङो न भवति, स्वाभाविकमेतत् ॥

(प्रदीपः) न कच्चिदिति । तिङ्भाविनो लकारस्य
गुणभूतकर्त्राद्यभिधानम् । शत्रौदिविषयस्य तु क्रियोपसर्जनक-
त्रौद्याभिधानम् । तथा च क्रियान्तैरनिमित्तद्वितीयादिसामाना-
धिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः ॥ शक्यं कर्तुमिति । प्रतिप-
त्तुमित्यर्थः ।

(उद्धोतः) कर्त्राद्यभिधानमिति । तदभिधानशक्तिरित्यर्थः ॥
द्वितीयादीति । द्वितीयाद्यन्तार्थैल्यर्थः ॥ प्रतिपत्तुमित्यर्थ इति ।
लङ्वाच्यस्याप्रथमान्तसामानाधिकरण्यं न भवति, लङ्वाच्यस्य
भवति यच्च किं कारणं प्रतिपत्तुं शक्यम्, स्वभावातिरिक्तं न
किमपीति भाष्यार्थ इति भावः ॥ ततश्च शत्रादिविषयलडोऽस्त्येव
शत्रुविषयकशालवलब्धैस्वभावादप्रथमासमानाधिकरण्यमिति न
दोष इति तात्पर्यम् ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथ वाऽऽदेशेन सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनु-
मानाङ्गन्तव्यं 'प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवति'
इति । तद्यथा—धूमं दृष्ट्वा 'अग्निरत्र'इति गम्यते ।
त्रिविष्टंभकं दृष्ट्वा 'परिव्राजक'इति ।

(प्रदीपः) अथ वेति । सिद्धानां शब्दानामिदमन्वा-

ख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र पचन्तं देवदत्तं पश्येत्सादिप्रयोगदर्शनात्
स्थानिनोपि लटः प्रक्रियार्थं विहितस्याप्रथमासमानाधिकरण्य-
मनुमीयत इत्यर्थः ।

(उद्धोतः) ननु लस्य कापि प्रयोगाभावेन कथमीदृश-
स्वभावावगतिरतः पक्षान्तरमाह—भाष्ये अथवेति ॥ ननु यावद-
प्रथमासमानाधिकरण्यं न निर्णीतं तावदादेश एव न, आदेशेन
चानुमानमित्यन्योन्याश्रयग्रस्तमत आह—सिद्धानामिति । नित्या-
नामित्यर्थः ॥ प्रक्रियार्थं विहितस्येति । जनेन प्रक्रियार्थं कल्पि-
तानामवोधकत्वं दर्शयति ॥

(परिहारान्तरासंभवभाष्यम्)

विषम उपन्यासः—प्रत्यक्षस्तेनाग्निधूमयोरभि-
संबन्धः कृतो भवति, त्रिविष्टंभकपरिव्राजकयोश्च ।
ननु तद्विद्वेश्चमपि दृष्ट्वाध्यवस्यति 'अग्निरत्र' परि-
व्राजकोत्रेति ।

(प्रदीपः) विषम इति । अग्निधूमयोर्हि प्रत्यक्षेण
सम्बन्धो गृह्यते । लकारस्य तु प्रयोगाभावादप्रथमासामाना-
धिकरण्यं न कच्चिदुपलब्धमिति भावः ।

(उद्धोतः) विषमउपन्यास इति वदन्प्रष्टव्यः—'किं
प्रत्यक्षेण वाधनिश्चयादनुमानं न, उत व्याप्तिग्रहणाभावादिति ।

(प्रत्यक्षसायुमानवाधकताभाष्यम्)

भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानवलीयस्त्वम् । तद्य-
थाऽलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते, अनुमानाच्च गम्यते
'नैतदस्ति'इति ॥

(प्रदीपः) भवतीति । यद्यपि लटोऽप्रयोगादप्रथमा-
सामानाधिकरण्याभावः प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथापि प्रत्यक्षस्या-
न्यथासिद्धत्वात्काराप्रयोगनिमित्तत्वाद्भावप्राहिणो वाध्यत्वम्,
अनन्यथासिद्धेन तु सामान्यतो दृष्टे नानुमानेन लटोऽप्रथमा-
सामानाधिकरण्यावगमो । "नह्यन्यथादेशस्य तदुपपद्यते
इति भावः ॥" तद्यथेति । आशुसञ्चाराचक्रप्रान्तिरूपपद्यते ।
रूपसहचारिणस्तु स्पर्शस्थानेकद्विकस्य युगपदग्रहणादनन्यथा-
सिद्धानुमानेन प्रत्यक्षाभासो वाध्यते । तदुक्तं हरिणा—

'स्पर्शप्रवन्धो हस्तेन यथा चक्रस्य सन्ततः ।
न तथालातचक्रस्य विच्छिन्नं स्पृश्यते हि तद्' इति ॥

(उद्धोतः) तत्रापि आह—यद्यपीति । प्रत्यक्षमेनाग्नी-
लादिग्रहेनापि भाष्ये तत्र वाधनिश्चयाभावः प्रतिपाद्यते इति
बोध्यम् ॥ प्रत्यक्षेण तत्राभिसंबन्ध एव पुरपेण कृतो र्गीतो न
तु वाधः । प्रकृते तु विपरीतमित्यर्थः । लकाराप्रयोगनिमित्तकृते-
नान्यथासिद्धत्वाद्भावप्राहिणः प्रत्यक्षस्य वाध्यत्वमित्यन्यः ॥
सामान्यतो दृष्टेन कार्यकारणभित्तिद्वयेन ॥ न गम्ययेति ।

दिस्यगतिवन्नोपलभ्यत इति ॥ अपि चात्रश्लोक-
मुदाहरन्ति—

विसस्य वाला इव दृश्यमाना ।

न लक्ष्यते विकृतिः सन्निपाते ।

अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः ।

सूक्ष्मो हि भावोऽनुमितेन गम्यः ॥ इति ॥

वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे
द्वितीयमाहिकम् ॥

(प्रदीपः) विसस्येति । विसस्य वाला विसे दृश्यमाने
दृश्यमाना अपि न प्रत्यक्षं दृश्यमानत्वेनावसीयन्ते । किं तर्ह्यनु-
मानेन विसान्तर्गतत्वात्तद्वाहे तेषामपि दाहः प्रतीयते । तथा
कारकसंनिपात एकैकक्षणग्रहणे क्रियावेशलक्षणाविकृतिः प्रत्य-
क्षेण न लक्ष्यते । तां तु त्रिभावा अस्तीति निश्चिन्वन्ति ।
त्रिपु कालेषु भावो भावना येषां ते त्रिभावा योमिनो ये भाव-
नावशेन त्रीनपि कालान् योसिप्रत्यक्षेण विदन्ति ॥ सूक्ष्म
इति । अनेकक्षणसमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्य अर्थस्य क्रिया-
रूपस्य गुणपदसंनिधानादनुमीयते इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयास्या-
ध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(उद्घोतः) एवं वास्तववर्तमानक्रियाभावमद्भौकल्यानुमित-
वौद्धतमूर्हूपक्रियां तदवर्तमानत्वं च वौद्धमाश्रित्य प्रयोगानुपपाये-
दानीं वास्तववर्तमानक्रियां तत्तत्क्षणवर्तिनीं योगिप्रत्यक्षप्रमाणिका-
माश्रित्य समापत्ते अपर आह—अस्ति वर्तमानः काल इति ।
क्रियाणां त्रिक्षणवास्यापित्वादिति भावः ॥ आदित्यगतिवन्नोप-
लभ्यते प्रत्यक्षेणेति शेषः । क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानिनो यथातिदूरत्व-
वशात्कैतैरित्युभेया तथातिसूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वादेकैकक्षणवावच्छिन्ना
क्रियाप्यनुमेयैवेति भावः । ननु कार्योत्तरदेशसंयोगादिना एकैक-
क्षणवर्त्येति सूक्ष्मवर्तमानक्रियायाः कथमनुमानगत आह—भाष्ये
अपि चेति । विसदाहे वालदाहवत्कारकसंनिपाते विकृतिः
प्रकैका क्रिया यद्यपि न लक्ष्यते तथापि त्रिभावा योमिनस्ताम-
स्तीति चेद्व्यतन इत्यर्थः । अनेन योगिप्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् ॥
नन्वसदादिव्यवहारः कथमत आह—सूक्ष्मो हीति । समूहा-
न्यथानुपपत्तिवर्तमाने लङिति शार्ङ्गं च तदनुमापकमिति भावः ।
एकैकक्षणग्रहणे एकैकक्षणस्य वर्तमानग्रहणेन ग्रहणे तत्क्षणवाच्येदेन
क्रियावेशलक्षणा विकृतिः प्रत्यक्षेण न लक्ष्यत इति अक्षरार्थः ।
नन्वेकैकक्षणस्य सूक्ष्मत्वेऽपि समूहः प्रत्यक्षः स्यादत आह—अने-
केति । एवं पक्षेऽनुमितेकैकक्षणवर्तमानक्रियायां धात्वर्थसमूहवरूपा-
रोपेण वर्तमानप्रयोग इत्याशय इति दिक् ॥ १२३ ॥

इति श्रीशिवभट्टसूतगोर्भजनारोद्गमद्विविधिते व्याक-
रणमहाभाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयस्य द्वितीये
पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे

तृतीयमाहिकम् ॥

(५२० लटः शतृशानञ्जविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ भा. १)

८९१ लटः शतृशानचावप्रथमासमाना-
धिकरणे ॥ ३ । २ । १२४ ॥

(आदेशोपपादनाधिकरणम्)

(३०२४ आदेशानुपपत्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लस्याप्रथमासमानाधिकरणेना-
योगादादेशानुपपत्तिर्यथान्यत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) लस्य अप्रथमासमानाधिकरणेना-
योगादादेशयोरनुपपत्तिर्यथान्यत्र । तद्यथा—अन्य-
त्रापि लस्याप्रथमासमानाधिकरणेन योगो न भ-
वति । कान्यत्र ? लङि—अपचदोदनं देवदत्त
इति ॥

(प्रदीपः) लटः शतृ ॥ १२४ ॥ लक्ष्येति । इहायं
लकारो लः कर्मणि च भावे चेत्यनेन कर्तृकर्मणोर्विधीय-
मानो गुणभूते क्रियां प्रति कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति । तथा च
पचत्योदनं देवदत्तः, ओदनः पच्यते देवदत्तेनेति क्रियाप्रधान-
त्वान् क्रियान्तरयोगाभावाच्चतन्यन्तरावेशाभावः । अन्ये तु
कृतः प्राधान्येन कर्त्रादीनि प्रतिपादयन्ति । तथा च क्रियान्त-
रयोगे शक्त्यन्तरावेशो भवति । पाचकं पद्य पकेन तृत इति ।
ततश्च लडादिवल्लटोपि क्रियान्तरयोगाभावाद् द्वितीयाद्यनु-
त्पत्तावप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) लटः शतृशानचौ ॥ १२४ ॥ भाष्ये लस्ये-
त्यादि । समानाधिकरणेनाप्रथमान्तेन लवाच्यस्य कारकस्यायोगा-
दित्यर्थः । ननु पचन्तं देवदत्तं पश्येत्यादी तत्सामानाधिकरण्य-
मस्येवेत्यत आह—इहेति ॥ गुणभूते इति । क्रियाप्रधानमा-
ख्यातमिति सिद्धान्तादिति भावः ॥ इति क्रियेति । इत्यस्य
क्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः ॥ क्रियान्तरयोगाभावादिति । एकत्र
विशेषणत्वेनान्वितस्य कारकस्यान्यत्र तथाव्यवयायोर्गत्कर्तृत्वावधि-
रिक्तानभिहितशक्त्यन्तरावेशाभावेन नियमेन प्रथमान्तेनैव सामा-
नाधिकरण्यादिति भावः ॥ प्राधान्येनेति । सत्त्वप्रधानानि ना-
मानीत्युक्तेः ॥ लडादिवदिति । लडादिवाच्यकारकसमानाधि-
करणवल्लट्वाच्यकारकसमानाधिकरणस्येत्येत्यर्थः ॥ अप्रथमान्तेन ।
तदर्थेन ॥

१ अनुमितेन, अनुमानेन, गर्पुष्कं भावे क्तः । (र. ना.)

३ वर्तमानवाच्यविशिष्टो धातुवाच्योऽर्थ इति शेषः । (र. ना.)

१ सूत्रगणितिर्यर्थः । (र. ना.)

४ इदं च क्रियात्तरयोगाभावादित्येनापि । (र. ना.)

(३०२५ अन्यथा दूषणापत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ योग इति चेदन्यत्रापि योगः

स्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ मतमेतत्—भवति योग इति । अन्यत्रापि योगः स्यात् ॥ कान्यत्र ? । लङि—अपचदोदनं देवदत्त इति ॥

(प्रदीपः) अपचदिति । तथा चापचदोदनं देवदत्तं पश्येत्सादिप्रसज्येतेत्यर्थः ।

(उद्घोतः) इत्यादिप्रसज्येतेति । शतरीव लङ्यपि लकारार्थकर्तुः प्राधान्यं स्यादिति भावः ॥ यद्यन्तरङ्गा प्रथमा तथापि प्रधानानुरोधित्वेन वलवती द्वितीयैव स्यादित्यर्थः ॥

(अनुपपत्तिपरिहारभाष्यम्)

न क्वचिद्योग इति कृत्वात्: सर्वत्र योगेन भवितव्यम् । क्वचिद्वाऽयोग इति कृत्वा सर्वत्रायोगेन ॥ तद्यथा—समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते, अपरे न । न चेदानीं 'कश्चिदर्थवान्' इति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम्, 'कश्चिद्धानर्थक' इति सर्वैरर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यद्भ्रष्टोऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो भवति, लङो न भवति, स्वाभाविकमेतत् ॥

(प्रदीपः) न क्वचिदिति । तिङ्भाविनो लकारस्य गुणभूतकर्त्राद्यभिधानम् । शत्रौदिविषयस्य तु क्रियोपसर्जनकर्त्राद्याभिधानम् । तथा च क्रियान्तैरनिमित्तद्वितीयादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः ॥ शक्यं कर्तुमिति । प्रतिपत्तुमित्यर्थः ।

(उद्घोतः) कर्त्राद्यभिधानमिति । तदभिधानशक्तिरित्यर्थः ॥ द्वितीयादीति । द्वितीयाद्यन्तार्थैत्यर्थः ॥ प्रतिपत्तुमित्यर्थः इति । लङ्वाच्यस्याप्रथमान्तसामानाधिकरण्यं न भवति, लङ्वाच्यस्य भवति यत्तत्र किं कारणं प्रतिपत्तुं शक्यम्, स्वभावातिरिक्तं न किमपीति साप्याथ इति भावः ॥ ततश्च शत्रादिविषयलङोऽस्त्वेष शशुविषयायकशाश्वल्लब्धैस्वभावादप्रथमासमानाधिकरण्यमिति न दोष इति तात्पर्यम् ॥

(परिहारान्तरभाष्यम्)

अथ चाऽऽदेशेन सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानान्नतव्यं 'प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवति' इति । तद्यथा—धूमं दृष्ट्वा 'अग्निरत्र' इति गम्यते । त्रिविष्ट्वकं दृष्ट्वा 'परिव्राजक' इति ।

(प्रदीपः) अथ वेति । सिद्धानां शब्दानामिदमन्वा-

ख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र पचन्तं देवदत्तं पश्येत्सादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोपि लटः प्रक्रियार्थं विहितस्याप्रथमासमानाधिकरण्यमनुभवीयत इत्यर्थः ।

(उद्घोतः) ननु लस्य क्वापि प्रयोगाभावेन कथमीदृशस्वभावावगतिरतः पक्षान्तरमाह—भाष्ये अथवेति ॥ ननु यावदप्रथमासमानाधिकरण्यं न निर्णीतं तावदादेश एव न, आदेशेन चानुमानमित्यन्योन्याश्रयप्रसक्तमत आह—सिद्धानामिति । नित्यानामित्यर्थः ॥ प्रक्रियार्थं विहितस्येति । अनेन प्रक्रियार्थं कल्पितानामवोधकत्वं दर्शयति ॥

(परिहारान्तरासंभवभाष्यम्)

विषम उपन्यासः—प्रत्यक्षस्तेनाग्निधूमयोरभिसंबन्धः कृतो भवति, त्रिविष्ट्वकपरिव्राजकयोश्च । ननु तद्विदेशस्यमपि दृष्ट्वाध्यवस्यति 'अग्निरत्र' परिव्राजकोत्रेति ।

(प्रदीपः) विषम इति । अग्निधूमयोर्हि प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते । लकारस्य तु प्रयोगाभावादप्रथमासमानाधिकरण्यं न कश्चिदुपलब्धमिति भावः ।

(उद्घोतः) विषमउपन्यास इति वदन्प्रद्वयः—'त्ति प्रत्यक्षेण वाधनिश्चयादनुमानं न, उत व्याप्तिग्रहणाभावादिति ।

(प्रत्यक्षस्यानुमानात्वाधकताभाष्यम्)

भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानवलीयस्त्वम् । तद्यथाऽलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते, अनुमानाच्च गम्यते 'नैतदस्ति' इति ॥

(प्रदीपः) भवतीति । यद्यपि लटोऽप्रयोगादप्रथमासमानाधिकरण्यभावः प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथापि प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वाकाराप्रयोगैरनिमित्तत्वाद्भावप्राहिणो वाध्यत्वम्, अनन्यथासिद्धेन तु सामान्यतो दृष्टे नानुमानेन लटोऽप्रथमासमानाधिकरण्यावगमो । "नान्यथादेशस्य तदुपपद्यते इति भावः ॥" तद्यथेति । आशुसन्धाराचक्रान्तिरुपपद्यते । रूपसहचारिणस्तु स्पर्शस्यानेकदिकस्य युगपदग्रहणादनन्यथासिद्धानुमानेन प्रत्यक्षाभासो वाध्यते । तदुक्तं हरिणा—

'स्पर्शप्रबन्धो हस्तेन यथा चक्रस्य सन्ततः । न तथालातचक्रस्य विच्छिन्नं स्पृश्यते हि तद्' इति ॥

(उद्घोतः) तत्रापि आह—यद्यपीति । प्रत्यक्षस्तेनाग्नीत्यादिग्रन्थेनापि भाष्ये तत्र वाधनिश्चयाभावः प्रतिपाद्यते इति बोध्यम् ॥ प्रत्यक्षेण तत्राभिसंबन्ध एव पुरुषेण कृतो गृहीतो न तु वाधः । प्रकृते तु विधेरीतामित्यर्थः । लकाराप्रयोगमिति चकृतेनान्यथासिद्धत्वाद्भावप्राहिणः प्रत्यक्षस्य वाध्यत्वमित्यन्वयः ॥ सामान्यतो दृष्टेन कार्यकारणभित्तलिङ्गेन ॥ न गम्ययेति ।

१ कियामागित्यादि । (र. ना.)
२ अथादिभिर्विषयता विषयो वसेत्यर्थः । तन्निष्ठोद्देशकानित्यपि तन्निष्ठता-
अन्यविषयतायां अत्रादिस्त्येति वाच्यम् । (र. ना.)
३ नित्यान्तरे निमित्तं तन्निमित्तं तुल्यथा नित्यं दिग्भेदम् । (र. ना.)
४ लक्षणे । रीतिर्यम् । (र. ना.)

५ तत्रो दपञ्चिदस्या परंपराभेदेन किञ्चिदपि ध्रुवत्वात् सोमहन्ता-
शब्देन निरूपयित्वा । (र. ना.)
६ अन्यभाष्ये उच्यते हेतुं तत्रानुमाननिमित्तमिति । (र. ना.)
७ लक्षणे वाप्य एव निश्चीयो ननु भाष्येनान्य इति भावः । (र. ना.)

स्यादत आह—लक्षणशेष इति ॥ अन्तर्वर्तिसुपा प्रत्ययपरत्वैवैव सिद्धे किमुत्तरपदग्रहणेनेत्यत आह—पृथगिति ।

(३०२९ समाधानदूषणप्रत्ययाप्रसिद्धिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वाद-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः । आदेशनिमित्तः प्रत्ययः प्रत्ययनिमित्तश्चादेशः तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये आदेशनिमित्त इति । तस्मिन्दि प्रातिपदिकत्वे सुबन्तत्वे च तद्विज्ञाप्येति भावः ।

(३०३० समाधानदूषणोत्तरपदाप्रसिद्धिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वा-
च्छतृशानचोरप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः । उत्तरपदनिमित्तः सुप सुबन्तनिमित्तं चोत्तरपदम् । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

(प्रदीपः) उत्तरपदनिमित्त इति । सत्युत्तरपदे शतृशानचौ भवतः तयोश्च कृत्वात् सुबुत्पत्तिः, सुत्रिमित्तः समासः समासनिमित्तं चोत्तरपदमित्यर्थः ।

(उद्घोतः) सुप उत्तरपदनिमित्तत्वम्, उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वं दर्शयति—सत्युत्तरपद इति ।

(३०३१ प्रत्ययप्रसिद्धिसमाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ न वा लकारस्य कृत्वात् प्राति-
पदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः । किं कारणम् ? । लकारस्य कृत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । 'लकारः कृत्' । कृत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा । तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) न वेति । लस्य कृत्वात् सुबुत्पत्तौ सलामणादिषु तरवादिषु चोत्पन्नेष्वदिशविधानमिति नास्तीतरेतराश्रयोप इत्यर्थः ।

(३०३२ उत्तरपदप्रसिद्धिसमाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ तिङादेशात् सुबुत्पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिङादेशः क्रियतां सुबुत्पत्तिरिति । परत्वात्सुबुत्पत्तिर्भविष्यति ।

(३०३३ वार्तिकशेषवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ तस्मादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मादुत्तरपदस्य प्रसिद्धिर्भविष्यति ।

उत्तरपदे प्रसिद्धे 'उत्तरपद' इति शतृशानचौ भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदे इतरेतराश्रयं परिहरति—तिङादेशादिति ।

(उद्घोतः) तिङादेशादिति । तिङरूपदेशादित्यर्थः । एवं च पचल इत्यत्र तिङो वाधित्वा सुपि समास उत्तरपदे शवादि तिङां वाधकमिति भावः ।

(समाधानदूषणभाष्यम्)

इहापि तर्हि तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः स्यात्—पचति पठतीति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

अस्यत्र विशेषः, नित्योऽत्र तिङादेशः । उत्पन्नेऽपि सुपि प्राप्नोत्युत्पन्नेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात् तिङादेशे कृते सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

(दूषणभाष्यम्)

इहापि तर्हि नित्यत्वात्तिङादेशः स्यात् । कुर्वङ्गिकः पचङ्गिकः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति ।

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

अस्यत्र विशेषः । शतृशानचौ तिङपवादाौ तौ चात्र निमित्तवन्तौ । न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिविद्यते । "पूर्वं ह्यपवादा अभिविद्यन्ते पश्चादुत्सर्गः" । "प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गो भिविद्यते" । न तावदत्र कदाचित् तिङ् भवति । अपवादाौ शतृशानचौ प्रतीक्षते ॥

(उद्घोतः) निमित्तवन्ताविति । उत्तरपदरूपनिमित्तस्य संपन्नत्वादपवादत्वेन शतृशानचावैवेति भावः ॥

(दूषणपरिहारदूषणभाष्यम्)

तदेतत् कसिद्धं भवति । यत्र सामान्यादुत्पत्तिः । यत्र हि विशेषाद् "अत इञ्" इति इतरेतराश्रयमेव तत्र भवति । वीक्षमाणस्यापत्यं वैक्षमाणिरिति । इह च शतृशानचौ प्राप्नुतः पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपं जल्पतिरूपं पचतिकल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति ॥

(प्रदीपः) वीक्षमाणस्येति । अत्राकृते शानच्यकारान्तत्वाभावादिचोऽप्रसन्न इत्यर्थः । पचतितरामिति । तिङश्चेत्येतत्सु लकारान्तरार्थं स्यादपचतरामिति ॥ पचतीति । अत्रापि लस्य कृत्वात् सुबुत्पत्तेः प्रत्यये विधीयमान आदेशः स्यादित्यर्थः । तिङां तु लिङादयोवकाशाः ।

(उद्घोतः) ननु पचवीलादी प्रत्ययोत्तरपदयोरभावात्कथमादेशप्रसक्तिरत आह—अत्रापीति । ननु प्रत्यय इति भावः ॥ २२४ ॥

(प्रसन्नभाष्यम्)

तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति ? ।

(३०३४ समाधानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ शतृशानचौ यदि लटो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि लटः शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषा च । तेनेह च भविष्यतः—कैर्वतः पाचतः कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिः कुर्वत्तरः पचत्तरः कुर्वाणतरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः कुर्वाणरूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः कुर्वाणकल्पः पचमानकल्पः पचन्पठन्निति च लटः शतृशानचौ । इह च न भविष्यतः—पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपं जल्पतिरूपं पचतिकल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति च लटः शतृशानचौ ॥

(प्रदीपः) तदेतदिति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च यथेष्टं प्रयोगसिद्धिः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

तत्तर्हि वाच्यं कर्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? । “नन्वोर्विभाषा” इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तदनुवर्तते “वर्तमाने लट्” इति लडपि विभाषा प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

संबन्धमनुवर्तिष्यते । “नन्वोर्विभाषा । “पुरि लुङ्चास्ते” विभाषा । “वर्तमाने लट्” “पुरि लुङ्चास्ते” “विभाषा” । “लटः शतृशानचौ” विभाषा । “पुरि लुङ्चास्ते” इति निवृत्तम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

न तर्हीदानीमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्तव्यम् ? ।

(प्रदीपः) न तर्हीति । व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धत्वात्त्रिलयोरदेशयोरिति भावः ।

(समाधानभाष्यम्)

वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? । नित्यार्थम् । अप्रथमासमानाधिकरणे नित्यौ शतृशानचौ यथा स्याताम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क तर्हीदानीं विभाषा ? ।

(समाधानभाष्यम्)

प्रथमासमानाधिकरणे पचन् पचतीति पचमानः उते इति ॥ लटः शतृ ॥ १२४ ॥

(प्रदीपः) नित्यार्थमिति । लटः शतृशानचावित्येको योगः क्रियते तत्र विभाषेति वर्तते । ततोऽप्रथमासमानाधिकरण इति द्वितीयो योगो नित्यार्थः । व्यवस्थितविभाषाश्रयेण तु विस्पष्टा प्रतिपत्तिर्न स्यादिति तदर्थो द्वितीयो योगः ॥ १२४ ॥

(५२१ शतृशानज्जिविधिसूत्रम् ॥ ३।२।३ आ. २)

८९३ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः

॥ ३ । २ । १२६ ॥

(३०३५ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः गुण उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिष्ठन्मूत्रयति गच्छन्भक्षयतीति ।

(प्रदीपः) लक्षण ॥ १२६ ॥ गुण इति ॥ गुणशब्देनात्र साधनमुच्यते । तिष्ठन् मूत्रयतीत्यादौ यदा स्थानादिना मूत्रादिक्रिया लक्ष्यते तदा सूत्रेणैवादेशसिद्धिः । यदा तु कारकं लक्ष्यते तदर्थमिदं वचनम् । बहुषु मूत्रयत्यु को देवदत्त इत्युक्ते यस्तिष्ठन्मूत्रयतीति प्रतिवचनेन देवदत्तो लक्ष्यते । अथ वा अशोचादिगुणो गृह्यते ॥

(उद्घोतः) लक्षणहेत्वोः ॥ १२६ ॥ भाष्ये क्रियाया गुणे इति । क्रियायाः कारके इत्यर्थः । कारकनिरूपितं पदलक्षणत्वं धात्वर्थस्य तदर्थमिदं तदाह—गुणशब्देनेति ॥ यदास्थानादिनेति । “कथमयं मूत्रयती”त्यादि प्रश्ने यदेदमुत्तरं तदा तथा सा लक्ष्या भवतीति बोध्यम् । यदात्विति । यदा क्रियाया कारकं लक्ष्यते तदा तदर्थमिदमित्यर्थः ॥ देवदत्तो लक्ष्यत इति । मूत्रणसमानाकालिकस्थानक्रियेत्यर्थः ॥ गृह्यत इति । गुणशब्देनेत्यर्थः । अत्र पक्षेऽशुचित्वादिगुणसेदं लक्षणं न तु क्रियाया इति भावः । अत्र पक्षे लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति सूत्रे गुणे लक्ष्ये उपसंख्यानं कार्यमित्यर्थः ।

(३०३६ शतृशानज्जिविधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाचयोगे ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाचयोग उपसंख्यानं कर्तव्यम् । योधीयान आस्ते स देवदत्त इति । आसीनोधीते स देवदत्त इति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

अचयोग इति किमर्थम् ? ।

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

य आस्ते चाधीते च, स चैत्रः ।

(प्रदीपः) कर्तृश्चेति । यदा पूर्ववाक्ये गुणः साधनं शक्यते तदा तेनैव सिद्धे पर्यायार्थः । यदा त्वशौचादेशुणस्य तत्र तत्र ग्रहणं तदा विध्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये कर्तृश्चेति । कर्तृलक्षणभूतयोः क्रिययोर्वाचकान्भ्यां पर्यायेणेत्यर्थः ॥

(३०३७ शत्रुशानज्जविधिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्त्वाख्याने च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्त्वाख्याने चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । शयाना वर्धते दूर्वा, आसीनं वर्धते विसमिति ॥

(प्रदीपः) तत्त्वाख्यान इति । स्वभावाख्याने विनापि लक्ष्यलक्षणभावनेत्यर्थः । नह्यासनं वृद्धेलक्षणं किं तर्हि ? स्वभावात्रकथनम् आसीनं विसमिति ॥

(३०३८ विकल्पवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सदादयश्च बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सदादयश्च बहुलमिति वक्तव्यम् । सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मण इति ॥

(प्रदीपः) सदादयश्चेति । वाग्रहणस्यायं प्रपञ्चः ।

(उद्घोतः) सदादयश्चेति । प्रथमात्तमानाधिकरणार्थमिदम् ॥ वाग्रहणस्यायमिति । लटः शत्रुशानचाविति विभक्त्यत्रेऽनुवर्तमानवाग्रहणस्य सदादयश्चेत्यादिवचनसमुदाय इत्यर्थः ॥

(३०३९ विकल्पवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इङ्जुहोत्योर्वावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इङ्जुहोत्योर्वेति वक्तव्यम् । अधीते, अधीयानः । जुहोति, जुहुवन् ।

(प्रदीपः) सच्छब्दे विद्यमानवाचीति सत्सदृशाः सदादिशब्देनोपात्ता नानर्थ इत्याह इङ्जुहोत्योर्वेति ॥

(३०४० शत्रुशानज्जविधिवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ माड्याक्रोशे ॥ * ॥

(भाष्यम्) माड्याक्रोश इति वक्तव्यम् । मा पचन् । मा पचमानः ॥

(प्रदीपः) माड्याक्रोश इति । छुञ्चि प्राप्तेऽसादेवादेशविधानाल्लज्जुमीयते ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इत्येव सिद्धम् । इह तावत्तिष्ठन् मूत्रयतीति, तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियाया लक्षणम् । गच्छन् भक्षयतीति, गच्छतिक्रिया भक्षयतिक्रियाया लक्षणम् । योधी-

यान आस्ते स देवदत्त इति, अध्ययनक्रिया आसन-क्रियाया लक्षणम् । य आसीनोधीते स देवदत्त इति आसिक्रियाऽध्ययनक्रियाया लक्षणम् ॥

(प्रदीपः) तिष्ठतिक्रियेति । स्थितिक्रियालक्षिता तु मूत्रणक्रिया यस्तिष्ठन्मूत्रयति स देवदत्त इति सर्वनामपरामर्शे देवदत्तस्य लक्षणं तद्गतस्य वाऽशौचादेषिति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु क्रिययोरेव लक्ष्यलक्षणभावे ‘को देवदत्त’ इति प्रश्ने इदमुत्तरं न स्यादत आह—स्थितिक्रियेति ॥ सर्वनामपरामर्श इति । यत्तद्रूपसर्वनामपरामृष्टदेवदत्तस्य लक्षणमिति फलितम् । अन्यथा वचनान्तरारम्भेति तिष्ठतेः शत्रुनापत्तिः । न हि तद्वाच्या क्रिया देवदत्तस्य लक्षणं किं तु तद्रूपलक्षितमूत्रणक्रियेति बोध्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘अच्ययोग’ इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत—य आस्ते चाधीते च स चैत्र इति ।

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नैतत् क्रियालक्षणम् । किं तर्हि ? कर्तृलक्षणमेतत्—शयाना वर्धते दूर्वेति शैतिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणं भवति । आसीनं वर्धते विसमिति आसिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणमिति ॥ * “सदादयश्च बहुलम्” ॥ * “इङ्जुहोत्योर्वा” ॥ * “माड्याक्रोश” इत्येतद्वक्तव्यमेव” ॥ लक्षणहेत्वोः ॥ १२६ ॥

(प्रदीपः) नैतदिति । समुचीयमानं क्रियाद्वयं परस्परसालक्षणं कर्तृविशेषस्य लक्षणमित्यर्थः ॥ शैतिक्रियेति । तत्त्वाख्यानामपि लक्षणं भवति । यथा चैतन्यलक्षणः पुरुष इति भावः ॥ १२६ ॥

(उद्घोतः) समुचीयमानमिति । परस्परलक्षणतामनापत्तं समुचीयमानं सत्कर्तृविशेषस्य लक्षणमित्यन्वयः ॥ यथा चैतन्येति । तत्स्वरूपत्वात्पुरुषस्य यथा तत्र लक्षणत्वारोपेण शब्दप्रयोगस्तथाऽत्रापि तदारोपेण प्रत्यय इति भावः ॥ भाष्ये इति वक्तव्यमेवेति । लक्षणहेत्वोरित्यनेनासिद्धेः । यथास्थितसूत्रन्यासे चरते वा ग्रहणाच्चूत्तरेभावाच्चेलाभिमार्गैः ॥ १२६ ॥

(५२२ सरसंज्ञासूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ३)

८९४ तौ सत् ॥ ३ । २ । ३२७ ॥

(धाष्टोपभाष्यम्)

तौग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) तौ सत् ॥ १२७ ॥ तौग्रहणमिति । शत्रुशानचोरनुवर्तनादेव संज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

शतृशानचौ प्रतिनिर्दिश्येते ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतौ शतृशानचावबु-
वर्तिष्येते । क्व प्रकृतौ ? । “लटः शतृशानचावप्रथ-
मासमानाधिकरणे” इति ।

(प्रदीपः) शतृशानचाविति । असति तौग्रहणे प्र-
त्ययविधिरयं स्याद् न तु संज्ञाविधिरिति भावः ॥

(उद्द्योतः) तौ सत् ॥ १२७ ॥ प्रत्ययविधिरिति ।
सदित्यस्य प्रत्ययस्य विधिरित्यर्थः । भाष्ये प्रकृताविति । एवं च
प्रत्ययविधौ शतृशानचावित्यस्यानन्वयापत्त्या सञ्ज्ञाविधिरिति भावः ।

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति ।

(३०४१ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) तौ ग्रहणं क्रियते । [किमर्थम् ?]
असंसर्गार्थम् । असंसकयोरैतैर्विशेषैः शतृशानचोः
सत्संज्ञा यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) तौ सदिति । तच्छब्देन शतृशानचो रूप-
मात्रं परामृश्यत इति लक्ष्मणिकत्वादिधर्मासंबन्धयोरपि संज्ञा-
भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) धर्मासंबन्धयोरपीति । लटः सद्देश्यादिविधि-
तयोरित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चेते विशेषा निवर्तन्ते ।

(प्रदीपः) ननु चेति । अस्वरितत्वादनपेक्षणाच्चेति
भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यद्यप्येते विशेषा निवर्तन्ते । अयं तु खलु वर्तमानः
कालोऽवश्यमुत्तरार्थानुवर्त्यः । तस्मिन्ननुवर्तमाने
वर्तमानकालविहितयोरेव शतृशानचोः सत्संज्ञा
स्यात् । भूतभविष्यत्कालविहितयोर्न स्यात् ॥

(प्रदीपः) भूतेति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्भेदि
वचनाद् भूतेषु शतृशानचौ भवतः ।

(उद्द्योतः) ननु भूते शतृशानचोर्विष्यदर्शनादाह—वर्त-
मानसामीप्ये इति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनर्भूतभविष्यत्कालविहितयोः सत्संज्ञाव-
वने प्रयोजनम् ? ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । अतिदेशाद् भूते शतृशा-
नचौ भविष्यतः । लटः सद्भेति वचनाद्भूविष्यत्यपीति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) अतिदेशादिति । तेन प्रत्ययवत्संज्ञायतिदेशे-
नैव सिद्धा । तस्या अपि वर्तमानाधिकारे विहितत्वाद् लटः सद्भेति
वचनादेवभविष्यदर्थयोरपि सा सिद्धेत्यर्थः ॥ शतृशानचावित्यस्य
सत्संज्ञा इति शेषः ॥

(३०४२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं पूरणगुणसुहितार्थ-
सदिति ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् । ब्राह्मणस्य पक्ष्य-
माणः ॥

(प्रदीपः) पूरणेति । वर्तमानवदित्यतिदेशाद्ब्रह्मण-
मेव भूते शतृशानचोः स्याद् न तु संज्ञा । प्रत्ययाधिकाराद्धि
प्रत्यय एवातिदिश्यते न तु संज्ञा । तथा लटः सद्भेति सत्-
संज्ञकप्रतिरूपकविधानं स्यात् । यथा ‘पिष्टपिण्डाः सिंहाः
क्रियन्ता’ मिति तदाकाराः क्रियन्ते । विहितयोस्तु तयोः सत्-
संज्ञानिवन्धनकार्याप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) ननुकृतीत्या सत्संज्ञासिद्धिरत आह—वर्त-
मानवदित्यादि ॥ न तु संज्ञेति । अनधिकारादिति भावः ॥
ननु लटः सद्भेत्यनेन सच्छब्देन विधानात्तद्विहितयोः सा सिद्धेत्यत
आह—तथा लट इति ॥ भाष्ये ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्निति । यद्यपि
पूरणेति शब्दे अत्रासौमर्ष्यात्समासो नेति भाष्ये उक्तम्, तथापि
तत्रलसिद्धान्तोदाहरणस्य ब्राह्मणस्य द्वेष्यन् इत्यस्योपलक्षणमिदम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेषु तौग्रहणे कथमेवासंसकयो-
रैतैर्विशेषैः सत्संज्ञा लभ्या ? ।

(प्रदीपः) अथेति । संनिहितस्यैव वस्तुनः सर्वनाम्ना
परामर्शोदिति प्रश्नः । यद्यप्यनुश्रुत्या प्रकृतयोः संज्ञासिद्धौ
तौग्रहणं क्रियते तथापि ‘न प्रयोजनानुवर्ति’प्रमाणमपि तु
प्रमाणानुवर्ति प्रयोजनमिति क्रियमाणमपि तौग्रहणं प्रयोजन-
संपादनाय नालमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) संनिहितस्यैवेति । संनिहितगुणविशिष्टस्यै-
त्यर्थः । तादृशस्यैव तत्र बुद्धिस्यत्वादिति भावः ॥ नालमिति ।
वाच्यश्रुत्या तदप्रतीतेरिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

लभ्येत्याह । कथम् ? । ताविति शब्दतः । “सद्”
इति योगे क्रियमाणे “तौ” ग्रहणं योगाङ्गमुपजा-
यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते ।
“तौ” तावितौ शतृशानचौ धातुमात्रात्परस्य प्रत्य-

यस्य भवतः । ततः "सत्" । सत्संज्ञौ भवतः शतृ-
शानच्चाविति ॥

(प्रदीपः) ताविति शब्दत् इति । शब्देनैवाभिम-
तोर्थः सति योगविभागे लभ्यत इत्यर्थः । तावेताविति ।
पूर्वसूत्रे तयोरादेशत्वादिहाप्यादेशयोरेव विधानमिति भावः ॥

(उद्घोतः) शब्देनैवेति । योगविभागबोधनद्वारा बोध्यत
इत्यर्थः ॥ शब्दत् इति भाष्ये आद्यादित्वात्तृतीयान्तात्सिरिति
भावः ॥ भाष्ये सदिति योग इति । सदित्येव यत्रे इत्यर्थः ॥
योगाङ्गमिति । योगः सूत्रसमुदायरूपाष्टाध्यायी तदङ्गं सूत्र-
त्वेन ॥ तच्च योगविभागे सतीत्यर्थः ॥ ननु स्थानिनिर्देशाभावा-
त्प्रत्ययाधिकाराच्च आदेशत्वं कथं, प्रत्ययस्येति च कथं लब्धमत
आह—पूर्वसूत्रे इति । प्रत्ययप्रकरणञ्च प्रत्ययस्येति लब्धमिति
भावः ॥ अनुवर्तमानप्रत्ययपदं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्तुतः कारको हारक इति ।

(प्रदीपः) कारक इति । तुजादीनां विधानसामर्थ्याच्छ-
तृशानचौ न भविष्यतः क्त्विवादीनामपि लोपविधानसामर्थ्या-
दिति यः प्रत्यय आदेशेन निवर्त्यते तस्य तदादेशापवादौ
शतृशानचौ प्राप्तुत इत्यभिप्रायेण ष्णुलदाहृतः । एवं च नन्द-
नायप्युदाहार्यम् । युवोरनाकावितौल्यस्य तु तद्धितोऽच-
काशः ॥

(उद्घोतः) ननु धातोरेत्यधिकारात्तृतीयधात्वधिकारविहिता-
नामादेशेपि तस्यादीनामपि असंगः कस्मान्नोक्तो आह—तृजादी-
नामिति ॥ लोपविधानसामर्थ्याच्च भविष्यत इत्यनुपङ्गः ॥ ष्णुल-
विधानं त्वादेशप्रवृत्तये एव स्यात् । न हि स क्वचित्प्रयोगे श्रूयते
इत्यभिमानः ॥

(३०४३ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अवधारणं लृटि विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) "लृटः सद्भवेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ।
लृट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्येति ॥

(नियमार्थत्वानुपपत्तिभाष्यम्)

कैमर्थक्यान्नियमो भवति । "विधेयं नास्ति" इति
कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? । नित्यौ
शतृशानचौ प्राप्तौ तौ विभाषाविधेयौ । तत्रापूर्वा
विधिरस्तु नियमोस्त्विति अपूर्वं एव विधिः स्यान्न
नियमः ॥

(३०४४ नियमार्थत्वोपपत्तिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ योगविभागतश्च विहितं सत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—

"लृटः सत्" । लृटः सत्संज्ञकौ भवतः । किमर्थ-
मिदम् ? । नियमार्थम् । लृट एव धातुमात्रात्परस्य
नान्यस्येति ॥ ततो "वा" । वा च लृटः शतृशा-
नचौ सत्संज्ञौ भवतः ॥ तत्रायमप्यर्थः—
"सद्विधि-
नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे" इति वक्ष्यति, तन्न
वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) तन्न वक्तव्यमिति । कथमिति चेदुच्यते ।
तावित्यत्र योगे प्रथमासमानाधिकरणादीन् विशेषाननुवर्त्य शतृ-
शानचौ विधीयते तावेव च लृटः सदित्यनेन नियम्येते ।
वेत्यनेन तु प्रथमासमानाधिकरणादौ लृट इव विकल्पेन
विधीयते ।

(उद्घोतः) नियमं साधयति—भाष्ये—योगविभागत-
श्चेति ॥ ताविति योगविभागेन यतः सत्संज्ञकं विहितमतो लृटः
सदिति योगविभागेन नियम उपपद्यत इत्यर्थः ॥ तथाचष्टे—एवं
तर्हीत्यादि ॥ तावेवेति । तावित्यनेन पुनर्विहितो सदित्यनेन च
प्रक्रान्तत्वाविशेषात्सर्वेषामपि संज्ञा ॥ नन्वेवमपि द्विपोऽमित् इत्यादि
विहितशतुः संज्ञा न स्यादिति चेन्न । लृटः सद्भवेति शापकात्च्छब्देन
शतृत्वशानचत्वाभ्यामेव परामर्शौ न तु लृटस्थानिकत्वाविशेष-
स्याप्याश्रयणमित्याशयात् ॥ लृट इवेति । पूर्वविहितशतृशानच्-
मात्रानुवादेन विकल्पोऽनेन विधीयत इत्यर्थः । एवं च लृट ल्यो-
रुभयोरपि प्रथमासमानाधिकरण्ये आदेशविकल्पसिद्धिरिति भावः ॥
एवं च यथान्यासेष्वयं विकल्पः प्रथमासमानाधिकरण्यनिषय एवेति
ध्वनितम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यावेतावुत्तरौ शत्रानौ किमेतौ लादेशौ,
आहोस्विदलादेशौ ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(प्रदीपः) शत्रानाविति । 'इङ्घार्योः शत्रङ्-
च्छिणि' 'पूङ्घजोः शानन्' 'ताच्छीत्यवयवोवचन-
शक्तिषु चानशि'ति प्रत्ययानां ग्रहणं तत्र लटोऽनुच्ययन-
वृत्तिभ्यां पशद्वयसंभवः ॥

(३०४५ लादेशपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उत्तरयोर्लादेशो वावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरयोर्लादेशो वावचनं कर्तव्यम् ।
पचमानः यजमानः । पचते यजत इत्यपि यथा
स्यात् ॥

(प्रदीपः) उत्तरयोरिति । लादेशेषु वासरूपवि-
धिनीस्तीत्युक्त्वादिति भावः ।

(उद्घोतः) लादेशोऽपि विधिः । वासरूपन्यायस्य अनादेश-
प्रत्ययविपर्ययत्वादिति भावः ॥

त्वमिति । (र. ना.)

३ लृटि विधानमन्वयान्नं नियानकं भविष्यतीत्यर्थः । अन्वयान्पदे कृते
रपुट । (र. ना.)

१ अपि कृतं प्रथमान्तं प्रत्ययपदमित्यर्थः । इदं च प्रत्ययस्यैत्यस्य लभे उपा-
पान्तरं बोधयम् । (र. ना.)

२ अग्निनालोक्तिर्नो न तु ष्णुलविधानमकदेवप्रवर्तमानमित्यस्य मर्कं शनय-

(३०४६ दूपणान्तरवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ साधनाभिधानं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) साधनाभिधानं च प्राप्नोति “लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य” इति भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः ॥

(प्रदीपः) साधनाभिधानं ज्ञेति । तदानिष्टस्यापि साधनस्याभिधानं प्राप्नोति कर्तुरेव चेष्यते ॥

(उद्द्योतः) साधनाभिधानस्येष्टत्वादाह—अनिष्टस्यापीति ।

(३०४७ दूपणवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ स्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरश्च साध्यः । कतीह पचमानाः । ‘अदुपदेशाल्लसावैघातुकमनुदात्तं भवती’त्येष स्वरः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) स्वर इति । चित्करणं तु निघ्नाना इत्यादौ सावकाशात् ।

(उद्द्योतः) निघ्नाना इत्यादाविति । अदुपदेशत्परत्वाभावादिति भावः ॥ १२७ ॥

(३०४८ दूपणवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ उपग्रहप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपग्रहस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कतीह निघ्नानाः “तद्वानावात्मनेपदम्” इत्यात्मनेपदसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) उपग्रहस्येति । आत्मनेपदसंज्ञाया इत्यर्थः । अन्यथा परस्मैपदिभ्यधानश्च न स्यात् ॥ १२७ ॥

(अलादेशपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

स्तां तर्हि अलादेशौ ।

(३०४९ दूपणवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधो वक्तव्यः । सोमं पचमानः । नडमाघ्नानः । अधीयन्पारायणम् । लग्नयोगे नेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

(दूपणवारणभाष्यम्)

मा भूदेवम् वृत्तित्येवं भविष्यति । कथम् ? । वृत्तिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् किं तर्हि ? ॥ प्रत्याहारग्रहणम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

फ संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

“लटः शवृ” इत्यत आरभ्यादृनो नकारात् ।

(दूपणभाष्यम्)

यदि प्रत्याहारग्रहणं चोरस्य द्विपन् वृपलस्य द्विपन् अत्रापि प्राप्नोति ॥

(३०५० समाधानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ द्विषः शतुर्वावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् । तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यतीति ॥ तौ सन् ॥ १२७ ॥

—><—

(अथ ताच्छीलिकप्रकरणम्)

(५२३ तुन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ४)

९०२ तुन् ॥ ३ । २ । १३५ ॥

(३०५१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तुन्विधावृत्तिश्च चानुपसर्गस्य ॥*॥

(भाष्यम्) तुन्विधौ ऋत्तिश्च चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम् । होता पोता ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अनुपसर्गस्येति किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) तुन् ॥ १३५ ॥ तुन्विधाविति ॥ अताच्छील्यार्थमिदम् ॥

(उद्द्योतः) तुन् ॥ १३५ ॥ अताच्छील्यार्थमिति । अनुपसर्गस्येति विशेषं वक्तुमित्यन्ते ॥

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

प्रशास्ता प्रतिहर्ता ॥

(प्रदीपः) प्रशास्तेति । तुजेव भवति । तुंस्तुचौ शास्तिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटावित्यनेन । खरे च विशेषः । तुनि तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिखरो भवति । तुन्नि कृतखरः ॥

(उद्द्योतः) तुन् भावे कथं प्रशास्तेत्यत आह—तुजेवेति । नन्वेवं प्रशास्तेति स्यादत आह—तुंस्तुचाविति । शांतिक्षदादिभ्य इति ह्रस्वोत्पठे तु वृत्तिनलोपी दुर्लभौ ॥ नन्वत्र गतिसमासे उभेयथाप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिखर पवेति कथं खरे विशेषोऽत आह—तादौ चेत्यादि ॥

(३०५२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नयतेः पुक् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नयतेः पुग्वक्तव्यः । तुंश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । नेष्टा ॥

(३०५३ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा धात्वन्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? । धात्वन्यत्वात् । धात्वन्तरं नैपतिः ॥

(प्रक्षभाष्यम्)

कथं शायते ? ॥

(३०५४ प्रत्याख्यानहेतुवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ नेपतुनेष्टादिति दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नेपतुनेष्टादिति हि प्रयोगो दृश्यते ।

इन्द्रो वस्तेन नेपतु । गावो नेप्रात् ॥

(प्रदीपः) नवेति । नयतेस्तु पुकि गुणो न स्यात् । नेपतेस्तु ऋत्विजि वृत्ति वक्ष्यमाणानिद्वचनावत्सर्वोपसंख्याने शेषादिउभावः ॥

(उद्घोतः) पुकीति । प्रत्ययसंनियोगशिष्टतयाऽन्तरङ्गत्वान्-दुणात्पूर्वमेव पुक् स्यादिति भावः ॥ ननु नेपतेरिदं दुर्बरोऽस्त आह—नेपतेस्त्विति ॥

(३०५५ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ त्विपेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्विपेर्देवतायां त्वन्वक्तव्यः । अकार-श्चोपधायाः । अनिट्त्वं च वक्तव्यम् । त्वष्टा ॥

(प्रक्षभाष्यम्)

किं पुनरिदं त्विपेरेवानिट्त्वम् ।

(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह । यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैव शेषोऽनिट्त्वं चेति ॥

(प्रदीपः) नेत्याह्वेति । त्विपेः स्वत एवानिट्त्वादिति भावः ॥

(उद्घोतः) त्विपेरिति । तथा च तत्रानुपयोगारसर्वशेष इति भावः ॥

(३०५६ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ क्षदेश्च युक्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षदेश्च युक्ते त्वन्वक्तव्यः । क्षत्ता ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—क्षत्तेति । द्वाराधिकृतो रथघत-श्लोः ॥ १३५ ॥

(३०५७ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि तृच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) छन्दसि तृच्च तृच्च वक्तव्यः ॥ क्षतृभ्यः संगृहीतृभ्यः । क्षतृभ्यः संगृहीतृभ्यः । तृन् ॥ १३५ ॥

(५२४ क्लृप्तप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ५)

१०६ ग्लाजिस्थश्च क्लृः ॥ ३।२।३९ ॥

(प्रत्ययस्य गित्त्वनिर्णयाधिकरणम्)

(३०५८ कित्त्वे दूपणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्त्रोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रोः कित्त्वे स्थ ईकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्यात्स्त्रुरिति । “द्युमास्था-” इतीत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ग्लाजि । क्लृरिति भवणात् कित्त्वं निधि स्याह—क्लृः कित्त्वं इति ॥

(अकिदङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्ह्यकित्करिष्यते ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । गकारस्य चत्वेन निर्देशो व्याख्यास्यत इत्यर्थः ॥

(३०५९ अकिदङ्गीकारे दूपणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकिति गुणप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यकित् क्रियते, गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः । जिष्णुरिति ।

(३०६० दूपणान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ भुव इद् प्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) भुव इद् प्रतिषेधश्च वक्तव्यः ।

किं चान्यत् ? ।

गुणप्रतिषेधश्च । भूष्णुरिति ॥

(किदङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि कित् ।

(दूपणस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—स्त्रोः कित्त्वे ईकारप्रतिषेधः इति ।

(दूपणोद्धारभाष्यम्)

नेप दोषः ।

(२०६१ क्लृविधिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ स्यादंशिभ्यां क्लृच्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यादंशिभ्यां क्लृच्छन्दसि वक्तव्यः । ‘स्यात्स्त्रु जङ्गमम् दङ्क्षणवः पशवः’ इति । स इदानीं स्थः क्लृरविशेषेण विधास्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि सिध्यते ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

१ अयमर्थः—‘सिद्युल्लम्’ इत्यत्रापि लिखित इति बोध्यम् ॥

२ अङ्गस्येगन्तत्वाभावाद्दूपणत्वभावाच्चेति भावः । (२. ना.)

३ पाणिन्युच्चारितकारसंगतये वक्ष्यमाणसिद्धान्तश्रयणमिति भावः ॥

(वृषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं स्रोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेध इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि गित्करिष्यते ॥

(३०६२ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्तोर्गित्वाच्च स्थ ईकारः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्तोर्गित्वात् स्थ ईकारो न भविष्यति । किं कारणम् ? ।

(३०६३ हेतुवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ किङ्तोरीत्वशासनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किङ्तोरीत्वं शिष्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि जिष्णुरिति गुणः प्राप्नोति ।

(३०६४ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ गुणाभावस्त्रिषु सार्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुणाभावस्त्रिषु सर्वव्यः । गिति किति ङिति चेति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वंभूतो निर्दिश्यते—किङङिति चेति ।

(प्रदीपः) ककार इति । परभूत इत्यर्थः । एतच्च लक्ष्य-मूलाद्याख्यानाल्लभ्यते ।

(उद्द्योतः) ग्लाजि ॥ १३९ ॥ नै कद्वयमुपलभ्यतेऽत आह—लक्ष्येति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि भूष्णुरिति “श्र्युकः किति” इतीदृ प्रति-षेधो न प्राप्नोति ॥

(३०६५ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ श्र्युकोनिदृत्वं गकोरितोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्र्युकोनिदृत्वं गकारककारयोरिति षक्तव्यम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकार-श्चर्त्वंभूतो निर्दिश्यते “श्र्युकः किति”ति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं चर्त्वंस्यासिद्धत्वाद् “इशि च”इत्युत्वं प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

सौत्रो निर्देशः ॥ अथवाऽसंहितया निर्देशः क-रिष्यते—श्र्युकः किति ॥

(प्रदीपः) सौत्र इति । तेन असिद्धत्वाभावादुत्वाभावे विसर्जनीयो भवतीत्यर्थः ॥ अथवेति । संहितायामुत्वविधा-नात् । इह तु तदभावादवसानविषयत्वाद्विसर्जनीयो भवति ॥ १३९ ॥

(उद्द्योतः) तेनेति । निर्देशेनासिद्धत्वं बौध्यत इत्यर्थः ॥ तदभावादिति । असंहिताकृतार्थमात्रकालेन विच्छिदादवसान-विषयत्वमिति भावः ॥ ननु संहिताया अविवक्षायां विसर्गोपि कथं, तन्नापि संहिताधिकारादिति स्पष्टमष्टमे भाष्य इति चेत् । पूर्वेण संहिताया एवावसानकार्यनिमित्तत्वादिति भावः ॥ १३९ ॥

स्तोर्गित्वाच्च स्थ ईकारः किङ्तोरीत्वशासनात् । गुणाभावस्त्रिषु सार्यः श्र्युकोनिदृत्वं गकोरितोः ग्लाजिस्थश्च ॥ १३९ ॥

(५२५ धिनुणप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ६)

१०८ शमित्यष्टाभ्यो धिनुण्

॥ ३ । २ । १४१ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

धिनणयं षक्तव्यः । धिनुणि हि सति शमिनौ शमिनः तमिनौ तमिन इति “उगिदच्चां सर्वनाम-स्थान” इति नुप्रसज्येत ।

(धिनुण्वादिभाष्यम्)

नैष दोषः । झल्ग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ।

(धिनुण्वाधाक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि शमिनितरा शमिनीतरा तमिनितरा त-मिनीतरा । “उगितो धादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवती”त्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ।

१ ‘न धानुलोप आर्षपातुके विवदति च’ इत्येवं पाणिनेः संहितापाठे षकाराद्यपरेषु सूत्रविभागेन ईश्वरदिशा षकाराद्यस्य ‘अनधि च’ इति द्विवि-धिपञ्चत्वमत्राल स्य षकारादेः द्विरागत्या षकाराद्यस्यासंभवादेवकारा एव पाठोऽङ्गीकृतः । तदभिप्रायेणैदमिति बोध्यम् ॥

२ पाणिनिना “झरो झरि” इति शृते लोपमजानानः ‘एवकार एव पाणिनिना ‘श्र्युकः किति’ इति न्यासः गृह्यते इति जानानः आधेता भूष्णु-रित्येव मरिचिमागितिमाधित्वात् ॥ विद्वाती तु सेपिनेककारादेः उपलभ्य-

मानेऽपि षाद्यवयव षकाराद्यपमिति जागालेवेति बोध्यम् ॥

३ ‘असिद्धत्वाभावात्’ इत्युपसर्त्वा ‘असिद्धत्वाभावात्’ इति पदान् नैषदस्याद्यस्य—‘सौत्रो निर्देशः’ इत्यस्य ‘सौत्रं निपातनम्’ इत्यर्थेन नाम ‘शरि च’ इत्यनेन चर्त्वं यस्यासिद्धत्वात्पाठस्योऽर्थत्यनेन निपातनेनेति आद्य तेषामिद्वयभावेन नैषासिद्धत्वम् । येन ‘हृषि च’ इत्युत्पद्यते इति ॥ इति दापिमध्यानां रहस्यम् ॥

४ असंहिता शृत्वांशनामधिकारालेनेति पाठो भाषि । (२. पा.)

तस्माद् घिनण्यं वक्तव्यः ।

(प्रदीपः) शमित्य ॥ १४१ ॥ घिनण्यमिति ।
उकारे हि सति कार्यार्थत्वसंभवात्सौचारणार्थत्वं न स्यादिति
भावः ॥

(उद्घोतः) शमित्य ॥ १४१ ॥ उच्चारणार्थत्वमिति ।
केवलोच्चारणार्थत्वमित्यर्थः ॥ शमिनीतरेति । ननु ह्रस्वाभावे
तसिलादिष्विति पुंवत्त्वं युक्तमिति कथं दीर्घप्रयोग इति चेन्न ।
ताच्छीलिकानां प्रायेण रुढितुल्यताया भगवतोक्तत्वेन संश्रुत्या-
हसंज्ञाप्रणयोश्चेति निषेधादिलाहः ॥ १४१ ॥

(घिनुण्वादिभाष्यम्)

इष्यत एव ह्रस्वत्वम् ॥

(३०६६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ घिनुण्कर्मकाणाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) घिनुण्कर्मकाणामिति वक्तव्यम् । इह
मा भूत्—संपृणक्ति शाकमिति ॥

(३०६७ वार्तिकप्रत्याख्यानम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? । अनभिधानादिति ॥
शमित्यष्टा ॥ १४१ ॥

(प्रदीपः) इष्यत इति । विकल्पेनैव ह्रस्वत्वमिष्यते न
तु नित्यमित्युकार उगित्कार्यार्थ इति स्थितम् ।

(५२६ युच्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ७)

११३ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशप-

रिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषा-

सूयो बुञ् ॥ ३ । २ । १४६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं निन्दादिभ्यो बुञ्चिधीयते । न ण्वुल्लैव
सिद्धम् । नह्यस्ति विशेषः । निन्दादिभ्यो ण्वुलो वा
बुञो वा । तदेवरूपं स एव स्वरः ॥

(३०६८ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बुञ्मनेकाचः ॥ * ॥

(भाष्यम्) बुञ्मनेकाचः प्रयोजयन्ति । असूयकः ।
(प्रदीपः) निन्द् ॥ १४६ ॥ बुञ्मनेकाच इति ।
जातौ बहुवचनम् । असूयशब्दस्यैकस्यैव प्रयोजकत्वात् ।

(उद्घोतः) निन्दहिंस ॥ १४६ ॥ जातौ बहुवचन-
मिति । तत्र बहुवचनस्य भगवता प्रत्याख्यानादेकव्यक्तिविषये
जात्याश्रयणे फलाभावाच्चिदं चिन्त्यम् ॥ प्रयोगवद्वृत्ताश्रयं बहुवचन-
मिति परे ॥ १४६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ ये ऽत्रैकाचः पठन्ते । तेषां ग्रहणं किमर्थम् ।
न तेषां ण्वुल्लैव सिद्धम् ।

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तृन्विधी-
यते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं वाधेत ।

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

वाऽसरूपेण न्यायेन ण्वुलपि भविष्यति ।

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(३०६९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निन्दादिभ्यो बुञ्चवचनमन्येभ्यो
ण्वुलः प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निन्दादिभ्यो बुञ्चवचनं क्रियते [कि-
मर्थम् ?] ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यम् ? । एतज्
ज्ञापयत्याचार्यः 'तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेना-
न्येभ्यो ण्वुल न भवतीति' ।

(३०७० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तृजादिप्रतिषेधार्थं वा एके ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा एके मन्यन्ते—एतज् ज्ञापय-
त्याचार्यः 'ताच्छीलिकेषु सर्वे एव तृजादयो वास-
रूपेण न भवन्तीति' निन्दहिंस ॥ १४६ ॥

(प्रदीपः) तृजादिप्रतिषेधार्थं वेति । प्रत्ययसामान्यापेक्षं
च ज्ञापकमाश्रीयते, न तु ण्वुलभावाथैवेव ॥ १४६ ॥

(युच्प्रत्ययप्रकरणम्)

(५२७ युच्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ० ८)

१२७ जुचङ्कम्यदंद्रम्यसृष्टधिज्वलशु-

चलषपतपदः ॥ ३ । २ । १५० ॥

(३०७१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेश्च
हलादेरिति सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? ।
“अनुदात्तेश्च हलादेः” इति सिद्धत्वात् । “अनु-
दात्तेश्च हलादेः” इत्येवात्र युच् सिद्धः ।

(प्रदीपः) जुचङ्क ॥ १५० ॥ पदिग्रहणमिति ।
न च सकर्मकार्थं पदिग्रहणमनभिधानाद् अनेन सकर्मकाद-
विधानात् ॥ १५० ॥

(उद्घोतः) जुचङ्कम्य ॥ १५० ॥ सकर्मकार्थमिति ।

अनुदात्तेतश्चेति सूत्रे चलनशब्दार्थादित्यतोऽक्रमैकादित्यनुवर्तते ।
तत्र च सोपसर्गत्वेनान्तर्भावितव्यधत्वेन वेति बोध्यम् ॥

(भाष्यम्) न सिध्यति । अयं पदेरुक्तञ् विधीयते—
“लपपतपदस्थाभृवृपहनकमगमशृभ्य उकञ्” इति ।
स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं वाधेत ॥
वासरूपन्यायेन युजपि भविष्यति ॥

(३०७२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ असरूपनिवृत्त्यर्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) असरूपनिवृत्त्यर्थं तर्हि पदिग्रहणं
क्रियते ।

एतज् ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषु ताच्छी-
लिका वासरूपेण न भवन्तीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येतज् ज्ञाप्यते “सूददीपदीक्षश्च” इति दीपि-
ग्रहणमनर्थकम् । अयं दीपे रो विधीयते—“नमि-
कम्पिस्म्यजसकमर्हिसदीपो र” इति । स विशेष-
विहितः सामान्यविहितं युचं वाधिष्यते ॥

(उद्घोतः) सूददीपेति । युजनिषेधकम् ॥ १५० ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यद् दीपिग्रहणं करोति ।
तज् ज्ञापयत्याचार्यः ‘भवति युचो रेण समावेश’
इति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

कम्पा कन्या कमना कन्येत्येतत्सिद्धं भवति ॥
युचंक्रम्य ॥ १५० ॥

—*—

(५२८ आलुपप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ९)

९३५ स्पृहियहिपतिदयिनिद्रातन्द्रा-
श्रद्धाभ्य आलुच् ॥३।२।१५८॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमालुञ्चिधीयते, न लुशेवोच्यत ।

(प्रश्नभाष्यम्)

का रूपसिद्धिः ? । स्पृहयालुः दयालुः ।

(उत्तरभाष्यम्)

शपि ह्यते “अतो दीर्यो यज्ञो”ति दीर्यं भवि-
ष्यति ।

(प्रदीपः) स्पृहि ॥ १५८ ॥ शपि कृत इति ।
तुरुस्तुशम्यम इत्यतस्तत्र सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते न तु
तिङ्ग्रहणमिति भावः ॥

(उद्घोतः) स्पृहियु ॥ १५८ ॥ ननु अतो दीर्यं
इत्यत्र तिङीत्यनुवृत्त्या कथमत्र दीर्यं इत्यत आह—तुरुस्तु इति ।
अत एव ज्ञानोर्जेति दीर्यविधानस्याङ्गुत्तपरिभाषाशापकत्वं संग-
च्छते ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि । सिद्धे सति यदालुचं शास्ति, तज्
ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ।

आलुचि शीङ्ग्रहणं चोदयिष्यति । तत्र कर्तव्यं
भवति ।

(३०७३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आलुचि शीङ्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । श-
यालुः ॥ स्पृहियुहि ॥ १५८ ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । ननु लुचि सति लकारस्ये-
त्संज्ञा प्राप्नोति, श्रद्धालुश्च न सिध्यति श्रद्धुरिति प्राप्नोती-
त्याहुः ॥ नैष दोषः । यादित्वादित्संज्ञा न भविष्यति । यकारश्च
लुतनिर्दिष्टः । प्रयोजनाभावाद्वा । नएत्र लिखरप्रत्ययस्वर-
योर्विशेषोस्ति । उभयत्रैकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वस्य भा-
वात् । श्रद्धालुशब्दस्याप्यनेकार्थत्वाद्वात्तनामत्र विषये दधात्यर्थं
वर्तमानस्य घेटो भविष्यति ॥ ननु शिदाश्रयोऽश्नितीत्या-
त्त्वप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि श्रद्धा आश्रद्धेसाकारप्रत्येपा-
दात्वं भविष्यति । अथवा दधातेरेव संज्ञापूर्वको विधि-
रनित्य इति द्विवचनं न प्रवर्तिष्यते ॥ १५८ ॥

(उद्घोतः) प्रयोजनाभावाद्धेति । नेरसंघेति दोषः । उभयत्रै-
कादेश इति । लिखरे प्रत्ययस्यै चाकृते चकारेण गुणरूपे एकादेशे इ-
त्यर्थः । एवं चेत्ते लकारोच्चारणवैयर्थ्येन सामर्थ्यानेरवमिति भावः ॥
न येवमपि श्रद्धालुरिति स्यादत आह—श्रद्धालुनाश्रद्धापीति सि-
द्धिरिति दोषः । घेट इति । कर्णस्य शेषत्वविषयायां पृथी । तस्य
च मोवारिकत्वाद् श्रोत्रभावेन दिव्याभाव इति भावः ॥ शिदाश्रय
इति । श्रद्धाश्रय इति भावः ॥ अथ चेति । संज्ञापूर्वक-
त्वात् श्रोत्रभावेन दिव्यं नेत्यर्थः । दिव्यं तु न संज्ञापूर्वकं,
निषेधकोटौ संज्ञापूर्वकस्यै तेनानित्यत्वबोधनादित्याहुः ॥ भाष्या-
नुवृत्त्येन संज्ञापूर्वक इत्यस्याप्रामाणिकते तु इदं चिन्त्यम् ॥ परे
तु अनैसग्यविन्यायिवाप्रापि श्रद्धेः समुदायात्प्रत्यय इति न कानि-
चत्प्रत्याहुः ॥ दैवैर्यश्च श्रद्धाश्रयनभिधानादिति बोध्यम् ॥ १५८ ॥

—*—

१ अत्र श्रद्धाश्रयविषयकत्वार्थं शिदाश्रयं भवितव्यमिति भावः । (५. १.)
२ अथवा, भावमा, इत्यत्र यथा श्रद्धाश्रयं प्रत्ययभाष्येऽप्युच्यते
इति । (५. १.)

३ ननु श्रद्धाश्रयो परद्रव्यस्यैव श्रद्धाश्रय इत्येवमित्येव भाष्यं ।
अथवा भाव-द्वैविध्यम् । (५. १.)

(५२९ किकिन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. १०)

१४८ आह्वगमहनजनः किकिनौ

लिट् च ॥ ३ । २ । १७१ ॥

(भाष्यम्)

किमर्थं किकिनोः कित्त्वं क्रियते । न “असंयो-
गाह्लिट् कित्” इत्येव सिद्धम् ।

(३०७४ आक्षेपवाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ किकिनोः कित्त्वमृकार-

गुणप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किकिनोः कित्करणं क्रियते । [किम-
र्थम् ?] ऋकारस्य गुणप्रतिषेधार्थम् । अयमृकारा-
न्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषये आरभ्यते “ऋ-
च्छस्यूताम्” इति । स यथेह भवति आतस्तरतुरा-
तस्तरिति । एवमिहापि प्रसज्येत—मित्रावरुणौ
ततुरिः, दूरे अध्वा जगुरिरिति । स पुनः कित्त्वेन
वाध्यते ।

(प्रदीपः) आह्वग ॥ १७ ॥ दकारो मुखसुखार्थोऽसं-
देहाथो वा । तकारे तु सति तादपि परस्तर इत्यृकारस्य
तपरत्वाद् ऋकारग्रहणं न स्यात् । ऋकारगुणनिषेधार्थाच्च
किकिनोः किलाद् ऋकारनिर्देशावसायः ।

(उद्घोतः) आह ॥ १७१ ॥ ऋकारगुणनिषेधार्थादिति ।
ऋधातोः किकिनोर्गुणनिषेधातिषेधयोः फले विशेषाभावः । आरि-
रिति रूपमेव गुणे, तन्निषेधेऽपि अत आदेरिति दीर्घं यणि च तदेवेति
भावः ॥ ऋकारनिर्देशेति । दीर्घग्रहणेनेत्यर्थः ॥ जगुरिरित्यादौ
कित्त्वाद्गुणाभावे ओष्ठपूर्वत्वाभावेपि छान्दसत्त्वाद्भवत् ॥

(३०७५ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उत्सर्गश्छन्दसि सदा-

दिभ्यो दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्सर्गश्छन्दसि किकिनौ वक्तव्यौ ।
किं प्रयोजनम् ? सदादिभ्यो दर्शनात् । सदादिभ्यो
हि किकिनौ दृश्येते । सदिरमिनमिमनिविचीनां
सेदिः, रेमिः, मेनिः, नेमिश्चक्रमिवाभवत् । विविचि-
रत्तधातमम् ।

(३०७६ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ भाषायां धाञ्कृष्ट-

जनिनमिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भाषायां धाञ्कृष्टजनिनमिभ्यः कि-

किनौ वक्तव्यौ । धाञ्—दधिः । कृ—चक्रिः ।
सु—सखिः । जनि—जङ्घिः । नमि—नेमिः ।

(३०७७ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सासहिवावहिचाचलिपाप-

तीनां निपातनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सासहिवावहिचाचलिपापतीनां नि-
पातनं कर्तव्यम् । वृषा सहमानं सासहिः । वावहिः
चाचलिः पापतिः ॥

अपर आह—

(३०७८ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सहिवहिवलिपतिभ्यो यङ-
न्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तान्येवोदाहरणानि ॥ आह्वगम ॥ १७१ ॥
(प्रदीपः) सासहीति । पापतीति । निपातनाद्यङि
नीगभावः । विधौ तु भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् । तेनाप्युक्तं
तान्येवोदाहरणानीति ॥ अथ लिङ्गद्वावे किकिनोः पर-
स्त्रैपदसंज्ञा कस्मान्न भवति । तथा चात्मनेपदिभ्यो देह्दृढा-
दिभ्यो न प्रामुतः । नैष दोषः । लादेशानां परस्त्रैपदसंज्ञा न
तु लकारस्य ॥ भावकर्मकर्तृषु तर्हि लिङ्गत्वं किकिनौ प्रामुतः ।
एषोप्यदोषः । उत्पन्नयोः कार्यातिदेशात् । उत्पत्तिश्च कर्तरि
कृदित्यनेनास्यैकवाक्यत्वात्कर्तृरिति तयोर्भेदवति । वर्तमानाधि-
काराच्च वर्तमान इति भूतकालतापि विरोधाच्चातिदिश्यते ।
स्वरूपावाधेन च कार्याण्यतिदिश्यन्त इति कसुकानचावपि
किकिनोर्न भवतः ॥ १७१ ॥

(उद्घोतः) भाष्यकारवचनेति । श्रसादिवहुसहचरितस्यैव
पतेत्तत्र ग्रहणमित्यन्यविकरणस्य तदभावः । यदा प्रसिद्धस्य पते-
र्ग्रहणं न दैवादिकस्य, तस्य वेदं रूपम् ॥ १७१ ॥

(५३० कुक्कुक्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ. ११)

१५१ भियः कुक्कुक्कनौ ॥ ३ । २ । १७४ ॥

(३०७९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भियः कुक्कुक्कपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) भियः कुक्कुक्कपि वक्तव्यः । भीरुकः ॥
भियः कु ॥ १७४ ॥

१ छन्दसि किकिनौ वक्तव्यौ इत्ययमुक्तं विधिरित्यर्थः । तथाचाह्वगम-
नेत्युक्त्वा छन्दसि धातुमात्रात् किकिनौ वाच्यविति भावः । (र. ना.)
२ किकिन्निषेधाधित्यर्थः । (र. ना.)

३ लिट् स्वरूपावाधेन यानि कार्याणि तान्यतिदिश्यन्ते कसुकानचौ तु न
तथेति तौ किकिनोर्न भवत इति भावः । (र. ना.)

(५३१ किप्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । २ । ३ आ० १२)

९५५ अन्येभ्योपि इद्ध्यते ॥३।२।१७८॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते । न “किप् चान्येभ्योपि इद्ध्यते” इत्येव सिद्धम् ।

(३०८० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ किञ्चिधिरनुपपदार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुपपदार्थोयमारम्भः । पचेः पक् । भिदेः भित् । छिदेः छित् ।

(प्रदीपः) अन्येभ्योपि ॥ १७८ ॥ किञ्चिधिरिति किप् चेल्लज सुप्युपसर्गोपीति च वर्तते इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ योत्र सोपपदस्त्वस ग्रहणं किमर्थम् । न तेनैव सिद्धम् ।

(प्रदीपः) अथेति । पूर्वसूत्रे प्रावस्तुशब्द इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अन्येभ्योपि ॥ १७८ ॥ प्रावस्तु इति ।

विद्युतोपि उपलक्षणम् ।

(समाधानभाष्यम्)

न सिध्यति । इह केचिद् “आ केः” इति सूत्रं पठन्ति । केचित् “प्राक् केः” इति । तत्र ये “आकेः” इति पठन्ति तैः किवप्प्राक्षितो भवति । तत्र तच्छीलादिष्वर्थेषु किञ्च यथा स्यात् ।

(प्रदीपः) आकेरिति । अभिविधावाकारः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । य एवासावविशेषविहितः स तच्छीलादिषु भविष्यति । अन्वत्र च ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तुन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं किपं वाधेत ॥

(वाधकभाष्यम्)

वासरूपेण किञ्चपि भविष्यति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । इदानीमेव ह्युक्तम्—‘तच्छीलादिष्वर्थेषु वासरूपेण तृजादयो न भवन्ति’ इति । किञ्चापि तृजादिः ॥

(३०८१ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चच्चिप्रच्छयायतस्तुकटमुजु-
श्रीणां दीर्घश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) चच्चिप्रच्छयायतस्तुकटमुजुश्रीणां दीर्घश्च ष चक्षव्यम् । किप्च ॥ चच्चि—पाक् ॥ प्रच्छि—

शब्दप्राट् । आयतस्तु—आयतस्तूः । कटमु—कटमूः । जु—जूः । श्रि—श्रीः ॥

(मुन्यन्तरवाक्यम्)

अपर आह—

*चच्चिप्रच्छयोरसम्प्रसारणं चेति वक्तव्यम् ।

(प्रश्नभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । दीर्घवचनसामर्थ्यात्सम्प्रसारणं न भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां सम्प्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वात्सम्प्रसारणम् । अन्तरङ्गं दीर्घत्वम् । का अन्तरङ्गता ? प्रत्ययोत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यते । उत्पन्ने प्रत्यये सम्प्रसारणम् । तत्रान्तरङ्गत्वादीर्घत्वे कृते सम्प्रसारणम् । सम्प्रसारणपूर्वत्वे कृते कार्यकृतत्वात्पुनर्दीर्घत्वं न स्यात् । तस्मात् सुप्युच्यते । दीर्घवचनसामर्थ्यात् सम्प्रसारणं न भवतीति ।

(प्रदीपः) दीर्घवचनसामर्थ्यादिति । दीर्घश्रुत्याऽचपरिभाषोपस्थानाद्विप्रच्छयोरचो दीर्घत्वेन भाष्यं तत्र कृते सम्प्रसारणे पूर्वकादेशे च दीर्घविधानमनर्थकं स्यादिति भावः ॥ न स्यादिति । संभावने लिट् । पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् पुनर्दीर्घो न प्रवर्तते इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तत्र कृते इति । प्रत्ययसंनियोगक्षिप्तमान्तरज्ञत्वादीर्घत्वे कृते इत्यर्थः ॥ ननु दीर्घत्वं न स्यादित्युक्तम्, भाष्यानुवादत्वेन विधिलिङोऽसंभवादत् आह—संभावने इति । दीर्घत्वं संभवेदिति नेत्यर्थः । यद्यपि दीर्घवचनसामर्थ्याद्दृष्टये लक्षणस्येति न्यायवाचेन पुनर्दीर्घप्रवृत्तिरेव वक्तुं युक्ता तथापीदानीं प्रसारणाभाव एव भाष्यकृतोक्तः ॥ भाष्ये कार्यकृतत्वादिति । विकारकृतलक्ष्यभेदस्तु नाम न्याये आधीयते पतञ्जल्यप्रामाण्यात् ॥ चच्चिप्रच्छयोर्षय वार्तिके सूत्रेणैव किपि सिद्धे दीर्घत्वार्थमेव ग्रहणमिति बोध्यम् ।

(३०८२ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति वक्तव्यम् । दिद्युत् । गमि । जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च । जुहः ॥

(प्रदीपः) दिद्युदिति । द्युतिस्वाप्योरित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ॥ जगदिति । गमः क्वाविति गलोपः ॥ जुहः रिति । दीर्घं सगुणीयमाने दीर्घश्रुत्याऽचपरिभाषोपस्थानादचा च तदन्तविध्याश्रयणाद् जुहोतेरेवाजन्तानसंभवाद्भवति १७८

(उद्द्योतः) एतं दीर्घसगुणये दिद्युदादिति स्यात् । जगमुच्यते पुनर्निमित्तेरेव आह—दीर्घं इति । द्युतिगमिजुहोतीनां दीर्घवचनसामर्थ्यात् सामान्यसंभयो दीर्घनेत्यर्थः ॥

(३०८३ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

[॥*॥ दृणान्तेर्ह्रस्वश्च द्वे च किप् च॥*॥]

(भाष्यम्) दृणान्तेर्ह्रस्वश्च द्वे च किप्चेति वक्तव्यम् । ददत् ॥

(धात्वन्तरसाधनभाष्यम्)

जुहुर्जुहोतेर्ह्रयतेर्वा । ददत् दृणान्तेर्दीर्यतेर्वा ॥ जूः ज्वरतेर्जीर्यतेर्वा ।

(उच्योतः) भाष्ये दीर्यतेर्वेति । यत्तद्भाष्यप्रामाण्यादेव दृषातुर्दिवादावपि बोध्यः ॥ जीर्यतेर्वेति । अत्र पक्षे उत्वं चैन विधेयम् ॥

(३०८४ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ध्यायतेः सम्प्रसारणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ध्यायतेः सम्प्रसारणं च किप्च वक्तव्यः ॥ धीः ॥

(धात्वन्तरसाधनभाष्यम्)

धीर्ध्यायतेर्दधातेर्वा ॥ अन्येभ्यो ॥ १७८ ॥

(उच्योतः) दधातेर्वेति । धुमास्थेतीत्वम् । ईत्त्वमवकारादाविति वचनं तु भगवता प्रत्याख्यास्यते ॥ [वस्तुतोऽसौप्तिकेनैव नेतीदमेकदेशुक्तिरिति बोध्यम् । वस्तुतो दृशिसमुच्चयेमपूर्वमीत्वं भगवदभिमतम्, पूर्वत्र पक्षेऽपूर्वत्ववदिति बोध्यम्] ॥ ११८ ॥

(५३२ तुप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।२।३ भा. १३)

१५७ विप्रसंभ्यो द्वसंज्ञायाम्

॥ ३।२।१८० ॥

(३०८५ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंस्थानं धातुविधितुकप्रतिपेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंस्थानं फर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । धातुविधितुकप्रतिपेधार्थम् । धातुविधेस्तुकप्रतिपेधो यथा न्याम् । मितद्रुः मितद्र् मितद्रवः । “अच्चिधुधातुमुवाच”

इत्युवडादेशो मा भूत् । इह च मितद्र्वा । मितद्र्वे— “नोङ्घात्वोः” इति प्रतिपेधो मा भूत् ॥ तुग्विधि— मितद्रुः । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्” इति तुङ् मा भूदिति ॥ विप्रसंभ्यो ॥ १८० ॥

(प्रदीपः) विप्रसम् ॥ १८० ॥ किं प्रयोजनमिति । किपा सिद्धिं मन्वमानस्य प्रश्नः ॥ १८० ॥

(५३३ कर्तरी कप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।२।३ भा. १४)

१६५ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च

॥ ३।२।१८८ ॥

शीलितो रक्षितः क्षान्त आकुष्टो जुष्ट इत्यपि । रुष्टश्च रुपितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥ हृष्टतुष्टौ तथाक्रान्तस्तथोभौ संयतोयतौ । कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः ॥ न म्रियन्ते अमृताः ॥ मतिबुद्धि ॥ १८८ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-महाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) मतिबुद्धि ॥ १८८ ॥ कस्य मत्पार्थेभ्यः परस्य भूतविषयतापि वर्तमानविषयतया तत्ककौषिडन्यायानेन चाध्यते ॥ ज्ञातमिति^३ तु भूतेपि भवति । तेनेत्यधिकारात् तृतीयान्तादुपज्ञातेऽर्थेऽणप्रत्ययविधानात् । वर्तमाने हि कस्य च वर्तमान इति पश्चा भाष्यम् ॥ १८८ ॥

इत्युपाध्यायज्यैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(उच्योतः) मतिबुद्धि ॥ १८८ ॥ प्रत्ययविधानादिति । तेन हि विधेयविषयेऽयं न्यायो न तु साधनिय इति ज्ञाप्यते । कालस्त्वनुवाच इति भावः ॥ तेन पूजितो यः सुरामुंरैस्त्वपि सिद्धम् ॥ भाष्ये शीलित इत्यादि । अनुकसमुभयार्थेन केनेर्षां संग्रह इति भावः ॥ कष्टं भविष्यतीत्यर्थे कष्टशब्द इत्यर्थः ॥ पूर्ववत् शीतिनापुत्रान्तात् ॥ वर्तमाने इत्यर्थेन दाह— न म्रियन्ते इति ॥ १८८ ॥

इति श्रीशिवभट्टशुनवनीगणेशनागेनमट्टविरचिते न्यायप्रकरण-भाष्यप्रदीपेऽद्योते तृतीयपादे द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्चायं द्वितीयः समाप्तः ॥

	प्राक्तनयोगः	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या चक्रमिदम् ॥				सर्वयोगः
		१ माहिके	२ याहिके	३ याहिके	समुदितयोगः	
व्याख्यातसूत्राणि						५३३
अव्याख्यातसूत्राणि						४३२
समुदितसूत्राणि					१००	९६५
वार्तिकानि						

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाहिकम् ॥

(५३४ उणादीनामपि त्वीकारसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. १)

१६६ उणादयो बहुलम् ॥ ३ । ३ । १ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

बहुलवचनं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥ बहुलवचनमिति । उणादय इत्येव सूत्रमुणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्त्विति भावः ॥

(उद्द्योतः) उणादयो ॥ १ ॥ शास्त्रान्तरेति । व्याकरणान्तरेत्यर्थः ॥ साधुत्वेति । वर्तमानकाले तत्त्वार्थमिति भावः ॥

(३०८६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते ।

(३०८७ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रायेण खल्वपि ते समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः ।

(३०८८ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्याणि खल्वपि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ।

(प्रदीपः) बाहुलकमिति । प्रकृतेरिति जातावेकवचनम् । तनुशब्दोऽत्र वृत्तिविषये गुणमात्रवचनः प्रकृतीनां तानवं दृष्ट्वा बाहुलकं बहुलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं बहुधादानमुक्तम् । तेनापठिताभ्योपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति । यथा ह्येकलक्षकेरपि भवति शङ्कलेति । तथा तेषामुणादीनां प्रायेण समुच्चयनं कृतम्, न तु साकल्येनेति बहुलवचनादविहिता अपि भवन्ति । यथा—अतः फिडफिड्ढी भवतः ऋफिड् ऋफिड् इति । सशेषाणि च कार्याणि उणादिषु विहितानि न तु निःशेषाणि । बहुलवचनात्त्वविहितान्यपि भवन्ति तेन पण्डित्यत्र सैत्वाभावः सकारस्य वा पत्यं भवति ।

(उद्द्योतः) प्रकृतेरित्यस्य तन्वीभ्य इति व्याख्यानमननुगुणत आह—जाताविति । ननु तनुशब्दस्य प्रकृतेरिति विशेषणतया कथं समासोऽत्र आह—तनुशब्द इति । तथा च गमकर्यास्तन्नास इति भावः ॥ तानवमिति । व्याकरणान्तरे तास्तानु-

मत्पत्यं दृष्ट्वा इत्यर्थः ॥ बाहुलकमिति । बहून्थोऽपठितातीत्यर्थकबहुलशब्दाद्भावे बुत्वा सिद्धमिति बोध्यम् ॥ बहुवोऽर्थाश्च प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो वृद्धेरुक्ताः ॥ बहुधादानमिति । बहुधाग्रहणरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ तेनापठिताभ्य इति । व्याकरणान्तरे पठिताभ्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये उणादयो दृश्यन्त इत्यादेर्व्याकरणान्तरे इति शेषः । तदाह—यथा ह्येकलक्षकेत्यादि ॥ प्रायेण समुच्चयनमिति । व्याकरणान्तरे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यः ? । किं च कारणं प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः ? । किं च कारणं कार्याणि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ? ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यावत्प्रकृतयः यावन्तश्च प्रख्याताः यावन्ति च कार्याणि तावन्त्यैव भवन्त्विति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु स्वतन्त्राणासुधीणामेवं न्यूनं शास्त्रं कृतमिति पर्यनुयोगोऽस्तुक्तोऽत्र आह तावत्यैव भवत्विति प्रश्न इति ॥ ननु प्रकृतीनां निर्देशोऽत्रैत्यादि त्वया केन मानेन श्रुतमिति भाष्याद्वार्षाभ्यः ॥

(३०८९ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ * ॥

(भाष्यम्) नैगमाश्च रूढिभवाश्चौणादिकाः सुसाधवः कथं स्युः ।

(प्रदीपः) नैगमेति । निगमश्छन्दस्त्र भवा इत्यणुगयनादिभ्य इत्यणू । रूढिः प्रसिद्धिस्त्र भवाः संज्ञाशब्दा इत्यर्थः । ते सुषु साधवो यथा स्युरित्येवमर्थमपरिपूर्णात्वं प्रकृत्यादीनामुच्यते । अपरिपूर्णां हि पूर्णतं बहुलग्रहणेन कियत् इति नैगमरूढिभवानां व्याकरणेतिस्त्र व्युत्पादनादसंदिग्धं साधुत्वमवगम्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तदिति । नैगमरूढिभवमित्यर्थः । जातावेकवचनमिति । साधव इत्यनेन नान्यगः । ते सुष्ठिति पाठस्तु सम्यगेव ॥ तस्य चाशेषेण संग्रहोऽशक्यस्तस्य साधुत्वं च सर्वसंमतम्, अतो शक्यते—प्रकृतेस्तनुदृष्टेरीत्यादीनि भाष्याभ्यः । सुसाधवः कथं स्युरिति भाष्यस्य—अतो बाहुलकमिति शेषः ॥ ते पाणिनिना बोधितसाधुत्वकाः । कथं स्युरित्यर्थः । पाणिनिना बोधितसाधुत्वनेव नृसाधुत्वम्, संग्रहितं प्रयोगार्थत्वात् । तदाह—अपरिपूर्णांमिति । सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वप्रत्ययानां दृश्यन्तेन विधानं तु महानामि दृश्यत्वादिति भावः ॥

१ पदे। कर्मणि शेषः । (ट. गा.)

२ 'अथिद' प्रकृतिसिद्धिः, तद्विदप्रकृतिसिद्धिः, तद्विद विभाषा, तद्विदन्तः देव, तद्विदितं पदेषु कर्मिण्ये चतुर्षु पदेषु च तद्विदिति १

१ 'तद्विद' पदेषु कर्मिण्ये चतुर्षु पदेषु च तद्विदिति १

२ नैगमरूढिभवाश्चौणादिकाः । (ट. गा.)

(३०९० वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ नाम च धातुजमाह निरुक्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) नाम खल्वपि धातुजमेवमाहुर्नैरुक्ताः ॥

(३०९१ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ व्याकरणे शाकटस्य च तोकम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वैयाकरणानां च शाकटायन आह—
‘धातुजं नामेति ॥(प्रदीपः) अन्यैरप्याचार्यैः शब्दानां प्रकृत्यादिविभागेन
व्युत्पादनमभ्युपगतमित्याह—नामेति ॥ तोकमित्यपत्य-
मित्यर्थः ॥(उद्धोतः) ननु तेषामेवं व्युत्पादनं कैवैयाकरणैः कृतमि-
त्याह्लाहाह—भाष्ये नाम चेत्यादि । तद् व्याचष्टे—नाम खल्व-
पीति । नाम धातुजमित्येवमाहुर्नैरुक्ता इत्यक्षरार्थः । तदाह—अ-
न्यैरित्यादिना । पाणिनेरुक्तान्यव्युत्पन्नान्येवेति भावः । इदं चाय-
नेयीनीतिचिन्त्रे भाष्ये एतद् ॥ एवं च कृत्वापेत्युणादि सञ्ज्ञाणि
शाकटायनस्येति सूचितम् ॥ धातुजं नामेति । निरुक्ते आह—निरु-
क्तकारः । शाकटायनश्च स्वकृते व्याकरणे आह—धातुजं नामेति
भाष्येऽन्वयः ॥

(भाष्येऽन्वयः)

अथ यस्य विशेषपदार्थो न समुत्थितः कथं तत्र
भवितव्यम् ।

(३०९२ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ यत्र विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः

प्रकृतेश्च तद्ब्रह्म ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्यः । प्र-
त्ययं च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या ॥संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विधादानून्यन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ उणा-
दयो ॥ १ ॥(प्रदीपः) यच्चेति । पदमर्थः प्रयोजनं यस्य व्युत्पाद्य-
त्वेन स पदार्थः प्रकृत्यादिविशेषपदार्थो पदार्थस्वस्माद्यच्च समु-
त्थितं विशिष्टप्रकृतिप्रत्ययोत्पादनेन व्युत्पादितमित्यर्थः ॥ प्रकृ-
तिमिति । प्रसिद्धमर्लादिकमित्यर्थः ॥ प्रत्यय इति ।
किञ्चिदिकः ॥ प्रत्ययं चेति । प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः ॥
तेन एतेरुक्तेति प्रत्ययं दृष्ट्वा शक्ति प्रकृतिरूप्यते । तेन सिद्धे
नादृष्टेति ॥न सर्वत्र ऊहः फलव्यः । किं तर्हि चाधुत्वेनाभिमतानु सं-
ज्ञास्विति प्रदर्शयति—संज्ञास्विति ॥ १ ॥(उद्धोतः) पदार्थ इत्यशार्थशब्दः प्रयोजनवाचीत्याह—
अर्थः प्रयोजनमिति ॥ विशेषश्यामविति । उक्तप्रकृतिप्रत्यया-
देर्न समुत्थितं विधिद्वया उच्यते । प्रकृतेरुत्पत्त्ययोत्पादनेन नव्युत्पादितमित्यर्थः ॥ संज्ञासु धातुरूपाणीत्यवतारयति—न सर्व-
त्रेत्यादि । संज्ञासु प्रसिद्धसशशब्देषु ॥ १ ॥

(भविष्यत्कालाधिकारः)

(५३५ भविष्यति गम्यादीनां साधकसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ०२)

९६८ भविष्यति गम्यादयः ॥ ३।३।३ ॥

(३०९३ दूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भविष्यतीत्यनद्यतन

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानं क-
र्तव्यम् । श्रवो ग्रामं गमी ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

लुट्वायं निर्देशः क्रियते । लुट् चानद्यतने लुटा
वाध्यते । तेन लुट् एव विषये एते प्रत्ययाः स्युः
लुटो विषये न स्युः ।(प्रदीपः) भविष्यति ॥ ३ ॥ अनद्यतन इति ।
भविष्यच्छब्दो भविष्यन्मात्रे वर्तते न तु तद्विशेषेऽनद्यतने तस्य
लुट्प्रत्ययत्वात् । ततश्च गम्यादयो भविष्यच्छब्दार्थेनवाह्याय-
माना अनद्यतने न सिध्यन्तीति वार्तिकारम्भः ॥

(३०९४ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतरेतराश्रयं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरे-
तराश्रयता ? । भविष्यत्कालेन अयं निर्देशः क्रियते,
निर्देशोत्तरकाला च भविष्यत्कालता । तदेतदि-
तरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रक-
ल्पन्ते ॥(प्रदीपः) इतरेतराश्रयं चेति । एतद्भूते इत्यत्र
व्याख्यातं तत एवावधारणीयम् ।

(३०९५ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? ॥ पकं तावदुक्तम्—*न
वाऽपवादस्य निमित्ताभावादानद्यतने हि तयोर्वि-
धानम्* इति ॥(प्रदीपः) न वेति । विशेषे यत्सामान्यमस्ति तदाध-
येण गम्यादयः प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । विशेषविषयायां चापवाद-
विप्रतिषेधाद्भूतेयं भवति शो गन्ता ग्राममिति । वासरूपवच-
नाद्भूति भवति । तेन भविष्यति भविष्यतीत्यादयः प्रयोगा
उपपद्यन्ते ।(उद्धोतः) भविष्यति ग ॥ ३ ॥ विदोप इति । एतदि
यावत्तु विशेषे प्रत्याऽप्यवशिष्टवतारसामान्यस्यैव विषयामागित्येव तदा--२ “आसंताया भूतवच” इति (१११०) गणार्थं कर्तव्यमिति
सोपम् ॥

अथो णिनिः । अनद्यतनाख्यस्तु विशेषः पश्चात् श्वःशब्दमहिम्ना गम्यते इति भावः ॥ विशेषधीति । प्रथमत एव विशेषविधायामित्यर्थः ॥ अपवादेति । लटो हि द्वावपवादौ णिनिर्लुट् च ॥ नन्वेवं श्वो गमिष्यतीत्यादिप्रयोगानापत्तिर्णिनिना वाधादत आह— वासरूपेति । सामान्यविधायामिति भावः ।

(शेषभाष्यम्)

अपरमप्युक्तम्—*अव्ययनिर्देशात्सिद्धम्*इति । अव्ययवता शब्देन निर्देशः कर्तव्यः । अवर्तमाने भूत इति ।

स तथा निर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । अव्ययमेष भविष्यतिशब्दः । नैष भवतेर्लुट् ॥

कथमव्ययसंज्ञा ? । “विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा” ‘निपातोव्ययम्’ इत्यव्ययसंज्ञा । अथापि भवतेर्लुट्, एवमव्ययमेव । कथम् ? । न व्येतीत्यव्ययमिति । क पुनर्न व्येति । एतौ कालविशेषौ भूतवर्तमानौ स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तते ॥

यदि तर्हि नव्येतीत्यव्ययमिति ।

न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात्* । न वा भविष्यदधिकारेणार्थः ॥ किं कारणम् ? । तद्विधानस्यान्यत्राभावात् । येऽपि ह्येते इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्ते, एतेऽप्येतौ कालविशेषौ न वियन्ति भूतवर्तमानौ स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तन्ते ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति ।

(३०९६ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ भविष्यदधिकारस्य प्रयोजनं यावत्पचति पुरापचतीत्यनप- शब्दत्वाय ॥ * ॥

भविष्यतिग ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) यावत्पचतीति । सति भविष्यदधिकारे भविष्यत्येव यावत्पुराशब्दयोगे लटः साधुत्वं भवति । भविष्यत्कालेन वर्तमानकालस्य वाधनाद् । असति भविष्यदधिकारे भूतेषु साधुत्वं लटः स्यात् । शब्दोपात्तकाले विशेषविधानाभावे वर्तमानकालस्य बाधो न स्यात् ॥ ३ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये पुरा पचतीत्यनपशब्दत्वायेति । भविष्यत्वानपशब्दत्वं यथा स्याद्भूते तु नैलेतदर्थमित्यर्थः । तदाह—

सतीति । भविष्यद्भूतयोरसाधुत्वप्राप्तौ भविष्यत्येवानेन साधुत्वं क्रियते न तु भूते । वर्तमानकाले साधुत्वाभावे तु न मानम्, भाष्यादलाभात् । कालस्यानुवाचयता तत्रकौण्डिन्यन्यायाप्राप्तेश्च । भविष्यत्कालेन वर्तमानकालस्य वाधनादिति कैयटश्चिन्त्यः ॥ भूतेषीति । भविष्यत्पदाभावे यावदिति सूत्रं यत्र विहितो लट् ततोऽन्यत्रापि यथा स्यादित्यर्थं स्यात् । एवं च भूतेषु साधुत्वं स्यादिति भावः ॥ दूषणान्तरमाह— शब्दोपात्तेति । अनुवाचयिषये तत्रकौण्डिन्यन्यायाभावादिदं चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

(५३५ लट्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ३)

९६९ यावत्पुरानिपातयोर्लुट् ॥ ३।३।४ ॥

(३०९७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यावत्पुरादिषु लङ्घिर्भवति लुटः पूर्वविप्रतिषेद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यावत्पुरादिषु लङ्घिर्भवति लुटः पूर्वविप्रतिषेधेन । यावत्पुरानिपातयोर्लङ्घवतीत्यस्यावकाशः—यावद्भुङ्क्ते । पुराभुङ्क्ते । लुटोवकाशः श्वः कर्ता श्वोऽध्येता । इहोभयं प्राप्नोति—यावत् श्वो भुङ्क्ते । पुरा श्वो भुङ्क्ते । लङ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(उद्घोतः) यावत्पुरा ॥ ४ ॥ यावत्पुरादि इति भाष्ये आदिना इत आरभ्य तुमुन्तुवर्तन्तस्यतन्मसंग्रहः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । “अनद्यतने लुट्” इत्यत्र “यावत्पुरानिपातयोर्लुट्” इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥ यावत्पुरा ॥ ४ ॥

(उद्घोतः) लङ्घिते तदनुवर्तिष्यते इति । इत्यादिसूत्रसंदर्भोपलक्षणमिदम् ॥ ४ ॥

(५३६ लट्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ० ४)

९७२ लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ३।३।७ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते । न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्स्यैव । तत्र किञ्चुत्ते लिप्सायामित्येव सिद्धम् ॥

(उद्घोतः) लिप्स्यमान ॥ ७ ॥ भाष्ये न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्स्यैवेति । लिप्साव्याप्येवेत्यर्थः ॥ एवं च लिप्सायास्तत्रापि गम्यमानत्वमर्थवेत्याशयः ॥

१ तयोर्विप्रतिषेधात्लुट्ठेवेति योजना (र. ना.)

२ अस्य वार्तिकत्वे भाष्यं लेखकप्रमादाद्भुदितम् भाष्यत्वे वार्तिकं वेति उ- धीभिः तु विचार्यम् ॥

३ शब्दोपात्तकालविशेषे विधानाभावे इति पाठः शोभनो नाति । (र. ना.)

४ इत्वं नमिष्योक्तिरव चिन्त्या स्वल्पेण कालस्य प्रमाणान्तरमातयाऽनु- वाद्यत्वेऽपि प्रत्ययसंभित्येन तस्याप्राप्तत्वेन विधियत्संबन्धादिति । (र. ना.)

५ लुटः पूर्वविप्रतिषेद्धं पूर्वविप्रतिषेधोऽपि तेन यावत्पुरादिषु लङ्घि- रिति योजना । (र. ना.)

६ अनद्यतने लङ्घित्यादि सूत्रसंदर्भस्यर्थः । (र. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

अकिञ्चुत्ताथोयमारम्भः । यो भवतामोदनं ददाति स स्वर्गं लोकं गच्छति । यो भवतामोदनं दास्यति स स्वर्गं लोकं गमिष्यति ॥ लिप्स्यमा० ॥ ७ ॥

(प्रदीपः) लिप्स्यमान ॥ ७ ॥ अकिञ्चुत्तार्थे इति । पूर्वत्र तु किञ्चुत्प्रहणं लिप्स्यमानसिद्धिरहितायां लिप्सायामकिञ्चुत्ते लङ्निगत्यर्थम् ॥ ७ ॥

(उद्द्योतः) सिद्धिरहितायामिति । भवानद्य ब्राह्मणानाम-
त्रविष्यतीत्यादौ ॥ सिद्धिविषयोदाहरण तु यो भक्तं ददाति स स्वर्गं
गच्छतीत्यादौ ॥ ७ ॥



(५३७ तुमुन्ण्वुलप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. ५)

९७५ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रिया-
र्यायाम् ॥ ३।३।१० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां ण्वुल्विधी-
यते, न अविशेषेण विहितः ण्वुल् । स क्रियायां
चोपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

ण्वुलि सकर्मकग्रहणं चोदितम् । अकर्मकार्थो-
यमारम्भः । आसको ब्रजति । शायको ब्रजतीति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

प्रत्याख्यातं तत् *न वा धातुमात्रादर्शनाद्
ण्वुलः- इति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि त्जादिषु वर्तमानकालोपादानं चोदि-
तम् । अवर्तमानकालार्थोयमारम्भः ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

तदपि प्रत्याख्यातम्—*न वा कालमात्रे दर्शनाद्
दन्येषाम्* इति ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—“अकेनोर्भविष्यदाधमपर्य-
योः” इत्यत्र पष्ठ्याः प्रतिषेध उक्तः । स यथा स्यात् ।

(प्रदीपः) तुमुन् ॥ १० ॥ अकेनोरिति । सति भ-
विष्यत्काले ण्वुलविधा तदनुवादेन पठ्यनिषेधो विधातुं शक्यते
नान्यथेति भावः ॥

(उद्द्योतः) तुमुन्ण्वु ॥ १० ॥ भाष्ये—इत्यत्र पष्ठ्या
इति । अत्र सूत्रे, अकस्य भविष्यतीत्यन्वाख्यानवार्तिके चेत्यर्थः ॥
ननु सामान्यण्वुत्पेयाय निषेधोऽस्त्वत् आह—सतीति । तदनु-
वादेन मिथितो हि तदर्थको भवतीत्यर्थः ।

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । य एवासावचिशे-
पेण विहितः स यदा भविष्यति तदास्य प्रतिषेधो
भविष्यति ।

(उद्द्योतः) भाष्ये य एवासाविति । भविष्यत्क्रियावाचकप्रक-
तिकत्वमेव ण्वुलि भविष्यत्त्वमिति भावः ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि भविष्यदधिकारविहितस्य प्रतिषेधो
यथा स्यात् । इह माभूत्—अङ्ग यजतां लप्स्यन्तेऽस्य
याजकाः=य एनं याजयिष्यन्तीति ।

(प्रदीपः) लप्स्यन्तेऽस्येति । याजकशब्दो भविष्यति
वर्तते यस्मात्ते तं याजयिष्यन्ति न तु ते याजितवन्तः तत्र
भविष्यदधिकारविधानाभावादस्येति पठो न प्रतिषिध्यते—
अस्य याजका इति । एतद्यान्वये—य एनमिति ।

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैप भविष्यत्कालः ॥ कस्तर्हि ? । भूतकालः ॥

कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते ? ।

“धातुसंबन्धे प्रत्ययाः” इति ॥

(प्रदीपः) कस्तर्हि ? भूतकाल इति । शब्दशक्ति-
स्वाभाव्यायाजकशब्दस्य भूतकालविषयत्वमिति भावः ॥ धा-
तुसंबन्ध इति । याजकत्वस्यैव भविष्यत्त्वं प्रतीयत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) धातुसंबन्ध इति । लप्स्यन्त इति धात्वर्थ-
सबन्धेति भावः । न च धातुसंबन्ध इत्यनेनापि कालान्तरे
प्रत्यया विधीयन्त इत्यस्यापि भविष्यत्कालत्वमस्त्वेषेति वान्यम् ।
धातुसंबन्धे इत्यादिना तत्प्रत्याख्यानप्रकारसरणेनादोषात् ॥ या-
जका इत्यस्य तथा व्यवहरिष्यमाणा इत्यर्थात् । तदाह—याज-
कत्वस्यैवेति । तद्व्यवहारस्यैवेत्यर्थः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यस्तर्हि न धातुसंबन्धः । इमेऽस्य याजकाः ।
इमेऽस्य लावका इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये यस्तर्हि इति । तत्र लक्षणयां न प्रमाण-
मिति तत्र शब्दार्थ एव भविष्यत्त्वमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एषोपि भूतकालः ॥

कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते ? ।

संबन्धात् । स च तावत्सैर्याजितो भवति ।
तस्य च तावत्सैर्याव अलूना भवन्ति । उच्यते च ॥

(प्रदीपः) संबन्धादिति । भावियाजकत्वादिकमारोप्य
तथाभिधानादित्यर्थः ।

(उद्द्योतः) तत्रापि प्रकरणादक्षणेत्सुत्तरम् ॥ संबन्धशब्देन
प्रकरणमुच्यत इत्याह—स च तावदिति ॥ भावियाजकत्वादि-

कमारोप्येति । तद्व्यवहारमित्यर्थः ॥ ओदनं भोजको व्रजतीत्यादौ च भविष्यत्त्वेनैव भावार्थप्रतीतेरिषेधसिद्धिरिति भावः ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अयं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां तुमुन् विधीयते । स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं वाधेत ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । भावे तुमुन्विधीयते कर्तरि ण्वुल् । तत्र कः प्रसङ्गो यद्भावे विहितस्तु-मुन्कर्तरि विहितं ण्वुलं वाधेत ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

लट् तर्हि वाधेत ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

वासरूपेण ण्वुलपि भविष्यति ॥

(३०९८ वार्तिकावतरणसमाधानभाष्यम् ॥ १ ॥)

अत उत्तरं पठति—

(३०९९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं तृजादिप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं क्रियते । [किमर्थम् ?] ज्ञापकार्थम् ॥ किं ज्ञाप्यम् ? । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—'क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्ति' इति । ण्वुलपि तृजादिः ॥ तुमण्वुलौ ॥ १० ॥

(प्रदीपः) तृजादिप्रतिषेधार्थमिति । तेन कर्ता व्रजति विशिषो व्रजतीत्यादि न प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

(उद्घोतः) कर्ता व्रजतीति । करिष्यामीति व्रजतीत्यर्थ इत्यर्थः ॥ १० ॥

(५३८ भावार्थकप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ६)

१७६ भाववचनाश्च ॥ ३ । ३ । ११ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न अविशेषेण भावे ये प्रत्यया विहितास्ते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायाम् अन्यत्र च भविष्यन्ति ॥

(समाधानवार्तिकावतरणभाष्यम् ॥)

अत उत्तरं पठति—

(४००० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भाववचनानां च यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थोऽयमारम्भः ।

इदानीमेव ह्युक्तं क्रियार्थायां वाऽस्वरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । भाववचनाश्चापि तृजादयः ॥

(प्रदीपः) भावव ॥ ११ ॥ प्रतिपदविध्यर्थमिति । ज्ञापकेन निराकृतानां पुनः प्रतिपदं साक्षाद्विधानार्थं योम इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाववचनाश्च ॥ ११ ॥ ज्ञापकेनेति । यद्यपि तुमूलार्थो भावोऽसत्त्वभूतः, घञादिवाच्यस्तु सत्वभूत इति तुमर्थे से से इति सूत्रे भाष्यकैयट्योरुक्तत्वेन तेषां कथं तुमा लटा वा वाधः । तथापि अवान्तरविशेषाविवक्षया भाष्यं बोध्यम् । एकदेश्युक्तिर्वा इदं भाष्यम् ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ।

(४००१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यथाविहिता इति तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) यथाविहिता इति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । [इह] याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां यथा स्युः । व्यतिकरो मा भूदिति ।

(प्रदीपः) यथाविहिता इति । येन प्रकारेण विहिता यथाविहिता इत्यसमस्तं पदद्वयम् । अथ वा यथाविहितं विधानं येषां ते यथाविहिता इति बहुव्रीहिः । अव्ययीभावे तु यथाविहितमिति स्यात् ।

(उद्घोतः) यथाविहिता इति । सादृश्योक्तकत्वान्नाव्ययीभावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । इह भावे प्रत्यया भवन्तीतीयता-सिद्धम् । स्योमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति । तस्यैतत्प्रयोजनम्—वाचका यथा स्युरिति । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यः येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामपि भवन्ति ततोमी वाचकाः कृताः स्युः । अथ हि घातुमात्राद् वा स्युः, प्रत्य-

यमात्रं वा स्यात्, ततो नामी वाचकाः कृताः स्युः ॥
भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

(प्रदीपः) वचनग्रहणमिति । वचनग्रहणेन लोकप्र-
सिद्धं वाचकत्वमवगम्यत इत्यसामञ्जस्यं न भवति ॥ ११ ॥

(उद्द्योतः) लोकप्रसिद्धमिति । यथाविधानं विद्वितानामेव
तथा वाचकत्वमिति भावः ॥ ११ ॥

(५३९ अण्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ७)

९७७ अण् कर्मणि च ॥ ३ । ३ । १२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थसिद्धमुच्यते, न 'अविशेषेण "कर्मण्यण्"
इत्यण्विहितः । स क्रियायामुपपदे क्रियार्था-
याम्' अन्यत्र च भविष्यति ।

(४००२ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अणः पुनर्वचनमपवादविषये-
ऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणः पुनर्वचनं क्रियते अपवादवि-
षयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । गोदायो व्रजति कम्बल-
दायो व्रजतीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते—अपवादविषये अनिवृत्त्यर्थमिति,
न पुनरुत्सर्गविषये प्रतिपदविध्यर्थं स्यात् ॥

इदानीमेव ह्युक्तम्—क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां
वासरूपेण एजादयो न भवन्तीति । अण् चापि
एजादिः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्ह्यभयमनेन क्रियते । अपवादविषये चानि-
वृत्तिः । उत्सर्गविषये च प्रतिपदविधिः ॥

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? ।

लभ्यमित्याह । कथम् ? । कर्मग्रहणसामर्थ्यात् ॥
कथं पुनरन्तरेण कर्मग्रहणं कर्मण्यण् लभ्यः ? ॥

(प्रदीपः) अण् कर्म ॥ १२ ॥ कथं पुनरिति । अपू-
र्वविधानात्प्रतिप्रसन्नस्य लाघवाद्दुस्सर्गविषय एव णुलं वाधि-
त्याण् स्यात् । कम्बलदायो व्रजतीति । तथा चापवादविषये न
स्यादिति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) अण् कर्म ॥ १२ ॥ प्रतिप्रसवस्य लाघवा-
दिति । काण्डलायादी वासरूपेण णुल वाधितस्याप्यणः प्रादया
एजादयो वासरूपेण न भवन्तीति निषेधनिवृत्तिमात्रेण प्रतिप्रसवार्थं,
सिद्धानुवादेन च तद्विषयेनिवृत्तिः । अत एवापूर्वविषयस्य लाघ-
वम् । अपवादकारिष्यते तु परवाणुण्डेऽहं स्यात्, नश्यम् ॥ न
प्य परवाणुण्डेऽहं नामनि वापकः, अपूर्वविधित्वापत्तेरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वचनग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

(प्रदीपः) वचनग्रहणमपीति । ततश्च वचनग्रहणा-
त्कर्मण्येवोपपदेऽपि सिद्धे पुनः कर्मग्रहणं कर्ममात्रपरिग्रहार्थमि-
त्यपवादविषयेऽप्यण् सिद्धो भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ततश्चेति । अण्वचनो वाचको भवतीत्यर्थं कर्म-
ण्युपपद एव तस्य वाचकत्वमिति भावः ॥ कर्ममात्रेति । एवं च
तत्सामर्थ्यात्परत्वेनापवादकादिविषयेऽपि प्रतिप्रसवविधित्वमस्येति
भावः ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ।

(४००३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अपर्यायेणेति तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपर्यायेणेति तु चक्तव्यम् । कदाचिद्धि
कर्मणि स्यात् कदाचित् क्रियायामुपपदे क्रियार्था-
यामिति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

तर्हि वक्तव्यम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । चेन्न संनियोगः करिष्यते—'अण्
कर्मणि च' ॥ किं च ? । अन्यत्=क्रियायामुपपदे
क्रियार्थायामिति ॥

(प्रदीपः) कदाचिदिति । वचनं तु भविष्यति काले-
पवादवाधनार्थं स्यादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु क्रियार्थोपपदेविधानार्थम्, 'अण्'हलेवास्तु
कर्मग्रहणं व्यर्थं केवलकर्मोपपदे सामान्यसूत्रेण 'कर्मण्य'णिलनेनैव
सिद्धिरत आह—वचनं त्विति । कर्मग्रहणं त्वित्यर्थः ॥ भविष्यति
काले क्रियार्थोपपदेऽस्यैव कम्बलदाय इत्यादौ कादिवाधनार्थमेव
स्यादिति भावः ॥

(दूषणभाष्यम्)

एवमपि प्रत्येकमुपपदसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । ततश्च काण्डलावो व्रजतीति केव-
लस्य कर्मण उपपदसंज्ञाया अभावात्समासो न प्राप्नोतीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

चेन्नैव संनियोगः करिष्यते । "प्रत्येकं च वाक्य-
परिसमाप्तिर्द्वैतेति प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भविष्यति ॥
अण् कर्मणि" ॥ १२ ॥

(प्रदीपः) प्रत्येकं चेति । कर्मणि क्रियायामिति दूषकस-
तमीनेर्देशात्प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भवति निमित्तसद्भावादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये चेन्नैवेति । उपपदसंज्ञयोरपि समुच्चय
इति भावः ॥ उपपदसंज्ञा—प्रत्येकं चेति । तस्माच्छे-
कर्मणीति ॥ १२ ॥

(५४० लृट्विधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ० ८)

१७८ लृट् शेषे च ॥ ३ । ३ । १३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

शेषग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) लृट् शेषे च ॥ १३ ॥ शेषग्रहणमिति ।

क्रियायां क्रियार्थोपपत्तिरिति निवर्तिष्यत इति भावः ॥

(उद्घोतः) लृट् शे ॥ १३ ॥ क्रियायामिति । तन्निवृ-
त्तैवोभयत्र सिद्धिरिति भावः ॥

(४००४ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लृटि शेषवचनं क्रियायां
प्रतिपदविध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां
प्रतिपदविध्यर्थथा स्यात् ॥

(४००५ हेतुवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अविशेषेण विधाने लृटो-
ऽभावः प्रतिषिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अविशेषेण हि विधाने सति लृटोऽ-
भावः स्यात् । करिष्यामीति व्रजति ॥ किं कार-
णम् ? प्रतिषिद्धत्वात् । इदानीमेव ह्युक्तं क्रियाया-
मुपपदे क्रियार्थोपां वासरूपेण तुजाद्यो न भव-
न्तीति । लृट्चापि तुजादिः ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

(प्रदीपः) लृट्तीति । अयं भावः । लृडिलेतावत्युच्य-
माने करिष्यतीत्यादावेव स्यात् करिष्यामीति व्रजतीत्यादौ
ण्डुला बाधितत्वात् स्यात् । शेषग्रहणात् क्रियायां क्रियार्थाया-
मित्यस्य संनिधिरनुमीयते इति तत्रापि लृट् सिध्यति शेषे च
विषये ॥

(उद्घोतः) ण्डुला बाधितत्वादिति । वासरूपन्यायाभा-
वस्य शापनात् । वासरूपन्यायेन लडिति ह्यदत्तलु चिन्त्य एव ॥
शेषग्रहणादिति । तत्सामर्थ्याद्वोगविभाग इति भावः । सत्रपाठलु
'च'रहित इति तात्पर्यम् । अन्यथा शेषवचनं क्रियाधिक्रियायां
प्रतिपदविध्यर्थमिति भाष्यासंगतिः । चकारसहितस्यायमर्थो न
शेषग्रहणस्येति स्पष्टमेव ॥

(पूर्वपक्षभाष्यम्)

साधीयस्तु खलु शेषग्रहणेन क्रियार्थोपपदाद्लृ-
ट्निर्मज्यते । किं कारणम् । अक्रियार्थोपपदत्वात् ।

१ क्रियार्थोपां क्रियायामुपपदे लृट्विधिः प्रतिपदविध्यर्थात्वादित्यर्थः ।
(र. ना.)

२ चकारसहितस्य शेषग्रहणस्य प्राधान्येनेतदर्थकत्वात् तदभाष्यां-
गतिरिति वचम् । (र. ना.)

शेष इत्युच्यते । शेषश्च कः । यदन्यत् क्रियायाः क्रि-
यार्थायाः ।

(प्रदीपः) साधीयस्त्विति । विपर्ययसाधनं प्रत्युत
शेषग्रहणमिति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु तत्सामर्थ्यात्क्रियोपपदेनेत्येव कल्पना स्या
दिति मत्वा शङ्कते—साधीयस्त्वित्यादि । भाष्ये निर्भज्यते ।
विभज्यत इत्यर्थः ॥ अक्रियार्थोपपदत्वादिति । क्रियार्थोपपदभि-
न्नोपपदार्थकत्वादित्यर्थः ॥

(पूर्वोक्तसमाधानवार्तिकशायप्रदर्शकसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(४००६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लृटि शेषवचनं क्रियायां
प्रतिपदविध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्र-
तिपदविध्यर्थथा स्यात् । लृट् शेषे च । करिष्यति
हरिष्यतीति । क च । क्रियायामुपपदे क्रियार्था-
यामिति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । चशब्दसहिताच्छेषग्रहणात्
क्रियायामुपपदे लृट् सिध्यतीति वार्तिककारस्याशय इत्यर्थः ।

(उद्घोतः) स्वाशयं प्रकटयति—एवं तर्हीति । च घटितः
पाठः कर्तव्य इति भावः । वार्तिककारस्येति । तेन वार्तिककृ-
त्कृतोऽयं चशब्दघटितो न्यास इति सूचितम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

स तर्हि चकारः कर्तव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । कथम् ? इह 'लृट् भवति' इती-
यता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यत् शेषग्रहणं
करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—योगाङ्गं यथा विज्ञा-
येत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते—
'लृट्' लृट् भवति क्रियायामुपपदे क्रियार्थोपा-
मिति । ततः 'शेषे' । शेषे च लृट् भवति इति ॥
लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

(प्रदीपः) इदानीं योगविभागाश्रयणेन चकारं प्रत्याख्या-
तुमाह—स तर्हीति ॥ १३ ॥

(उद्घोतः) चकारं वार्तिककृत्कृत् ॥ १३ ॥

१ क्रियार्थोपपदभिनोपपदाद् विधीयमानत्वेनेत्यादौ शेषः । (र. ना.)

४ शेषग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । (र. ना.)

५ शेषग्रहणस्येति शेषः । (र. ना.)

(५४१ लटः सदादेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ९)

९८९ लटः सद्वा ॥ ३ । ३ । १४ ॥

(४००७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

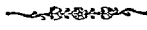
॥ * ॥ सद्भिधिरित्यमप्रथमा-
समानाधिकरणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सद्भिधिरप्रथमासमानाधिकरणे नि-
त्यसिति वक्तव्यम् । पक्ष्यन्तं पश्य पक्ष्यमाणं पश्य ।
क तर्हीदानीं विभाषा ? ।

प्रथमासमानाधिकरणे । पक्ष्यन्पक्ष्यति । पक्ष्य-
माणः पक्ष्यते ॥

(प्रदीपः) लटः सद्वा ॥ १४ ॥ सद्भिधिरिति ।
अप्रथमासमानाधिकरणग्रहणमुपलक्षणं सूत्रोपात्तानामर्थाना-
मिति संबोधनं लक्षणं हेतुश्च क्रियाया गृह्यते ॥ १४ ॥

(उद्द्योतः) लटः सद्वा ॥ १४ ॥ सूत्रोपात्तानामिति ।
श्रु च वृत्त्यादिव्यवहारात्प्रयोगवलाच्चावृत्तेयम् ॥ १४ ॥



(५४२ लुङ्गविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. १०)

९९० अनद्यतने लुट् ॥ ३ । ३ । १५ ॥

(४००८ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ योगविभागः ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः कर्तव्यः—“अनद्यतने” ।
अनद्यतने लटः सत्संज्ञौ भवतः । श्वोशीनाघास्य-
मानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । ततः “लुट्” ।
लुट् च भवत्यनद्यतने । श्वः कर्ता । श्वोध्येता ।

केन विहितस्यानद्यतने लटः सत्संज्ञाबुद्ध्यते ॥
एतदेव ज्ञापयति—“भवत्यनद्यतने लुट्” इति ।
यद्यमनद्यतने लटः सत्संज्ञौ शास्ति ॥ एवं च कृत्वा
सोप्यदोषो भवति । यदुक्तं “भविष्यतीत्यनद्यतन
उपसंख्यानम्” इति ।

(प्रदीपः) अनद्य ॥ १५ ॥ एवं चेति । भविष्यच्छ-
व्दस्यानद्यतनेपि वर्तनात्तत्रैव एकशेषेण वा द्वयोर्भविष्यच्छ-
व्दयोर्निर्देशादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) अनद्यतने ॥ १५ ॥ अनद्यतनेपीति । लुट्-
शेषे इति सूत्रेण केवलं भविष्यति ज्ञापकेन अनद्यतने भविष्यती-
त्यर्थः ॥ तत्रान्यतरनिर्देशेऽन्यतरसिद्धत्वात् आह—तत्रैवेति ।
एकशेषेणेति । विभक्त्यन्तेकशेषेत्यर्थः ॥ एतच्च ज्ञापकं सदिपयलट्
श्रुति निरूपयत्येतेऽनद्यतनेऽसाधुत्वमेवेति केचित् । सामान्यत
एव ज्ञापकमित्यन्ये ॥

(४००९ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्यर्थं ॥*॥

(भाष्यम्) परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्या अर्थं

इति वक्तव्यम् । इयं तु कदा गन्ता यैवं पादौ निद-
धाति । अयं तु कदाध्येता य एवमनभिभुक्त इति ।

(प्रदीपः) भविष्यन्त्यर्थं इति । भविष्यन्तीशब्देन
पूर्वाचार्यसंज्ञया लुङ्गुच्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये परिदेवनमनुशोचनम् ॥ श्वस्तनीति
लुटः सज्ञा । भविष्यन्त्यर्थे लुङ्गं भविष्यत्सामान्ये इत्यर्थः ॥ यैव-
मिति । विलम्बितम् ॥ अनभिभुक्तः । अभ्यासहीनः ॥ अनद्यत-
नविषयमेतत्प्रयोगद्वयम् ॥ १५ ॥

(४०१० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कालप्रकर्षात्तूपमानम् ॥ * ॥

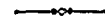
(भाष्यम्) कालप्रकर्षात्तूपमानं भविष्यति । ग-
न्तेवेयं गन्ता नेयं गमिष्यति । अध्येतेवायमध्येता
नायमध्येष्यते ॥

न वै तिङ्न्तेनोपमानमस्ति ।

(भाष्यम्) एवं तर्ह्यनद्यतन इवानद्यतन इति ॥
अनद्यतने ॥ १५ ॥

(प्रदीपः) अनद्यतन इति । प्रयोगदर्शनवशाच्च गौणे-
प्यनद्यतने प्रत्ययो भवति ।

(घञ्प्रत्ययाधिकारः)



(५४२ घञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ११)

९९१ पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥३३३१६॥

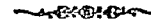
(४०११ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्पृश उपतापे ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्पृश उपतापे इति वक्तव्यम् । इह
मा भूत्—कम्बलस्पृश इति । पदरु ॥ १६ ॥

(प्रदीपः) पदरुज ॥ १६ ॥ स्पृश उपताप इति ।
उपतापो रोगः । स्पृशो नाम व्याधिविशेषः ॥ अन्यत्र पचा-
यञ् भवति । खरे विशेषः ॥ १६ ॥

(उद्द्योतः) पदरुज ॥ १६ ॥ स्पृशो नामेत्युदाहरणम् ॥
अन्यत्र व्याध्यतिरिक्ते ॥ १६ ॥



(५४३ घञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. १२)

९९२ सृ स्थिरे ॥ ३ । ३ । १७ ॥

(४०१२ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ व्याधिमत्स्यचलेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्याधिमत्स्यचलेष्विति वक्तव्यम् ।
अतिसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । चले—शाल-
सारः । खदिरसारः ॥ सृस्थिरे ॥ १७ ॥

(प्रदीपः) सुस्थिरे ॥ १७ ॥ स्थिरः कालान्तरस्य प्रापकोर्थ उच्यते ॥ व्याधीति । अस्थिरार्थं वचनम् ॥ १७ ॥

(उद्घोतः) सुस्थिरे ॥ १७ ॥ कालान्तरस्य प्रापक इति । प्राप्तिमानित्यर्थः । कालान्तरस्यायीति यावत् ॥ अस्थिरार्थमिति । विसारो मत्स्य इत्यत्रैकदेशस्य कालान्तरप्राप्त्याऽस्थिरत्वम् ॥ बलं दृढोऽंशः ॥ सारो बलमित्यपि शरीरे दृढशुक्रांशः ॥ सारः सिद्धः । एवं श्रेष्ठेऽपि ॥ खदिरसारादौ कैयटोक्तस्थिरत्वाभावाच्चिन्त्य । तस्मात्सूत्रस्यैव विषयपरिगणनमिदम् । त्रिवेकरूपास्थिरत्वस्य कैयटोक्तस्थिरत्वप्रतिद्वन्द्विनो निरूपयितुमशक्यत्वाच्चैत्यन्ये ॥ १७ ॥

(५४४ अधिकारसूत्रम् घञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । १ भा. १३)

९९३ भावे ॥ ३ । ३ । १८ ॥

(५४५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः कर्तव्यः—भूतौ, भवने, भावे, इति ॥ किं प्रयोजनम् ? सर्वलिङ्गे भावे एते प्रत्यया यथा स्युरिति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

पुलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च । तेन पुलिङ्गे एव भावे एकवचने चैते प्रत्ययाः स्युः । स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोश्च न स्युः ॥

(प्रदीपः) भावे ॥ १८ ॥ सर्वलिङ्ग इति । लिङ्गस्योपलक्षणार्थत्वात्सर्वसंख्य इत्यपि बोद्धव्यम् ॥ पुलिङ्गेनेति । ततश्च शब्देन योर्थः प्रतिपाद्यते यलिङ्गसंख्यायुक्तस्यैवाभिधायकेन भाव्यमिति स्त्रियां भाव इति सामानाधिकरण्येन संवन्वस्यासंभवात् खियामकर्तरि कारके किञ्च प्रत्ययः स्यात् । भावे तु पुंसि । एवं नपुंसके भावे क इत्यत्राकर्तरि च कारके इत्यस्य निवृत्तत्वाच्चपुंसके कर्तरि क्तः स्यात् । भावे तु पुंसि । द्विवचबहुत्वयोश्च पाकौ पाका इत्यादौ प्रत्यया न स्युरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भावे ॥ १८ ॥ ततश्च शब्देनेति । भाव इति शब्देनेत्यर्थः । योऽर्थः । सिद्धावस्थः ॥ नन्वेवं स्त्रियां किञ्चित्स्त्रियासंगतिरत आह—स्त्रियां भाव इति ॥ नन्वेवमपि नपुंसके भाव इत्यसंगतं स्यात्तत्रार्थान्तरानुद्देश्यभावाद्दत आह—एवमिति ॥ कर्तरि क्ति । कर्तरि कृदित्यनेन ल्यप् इत्यर्थः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

नात्र निर्देशस्तत्रम् ॥

(प्रदीपः) नात्रेति । सत्त्वभूतौथो विना लिङ्गं संख्यां च न निर्देष्टुं शक्यत इति तयोः शब्देनोपादानम् । शब्दसत्त्वमात्रमेव तु तदुपादाने प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

कथं पुनस्तेनेवै च नाम निर्देशः क्रियते । तच्चातन्नं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद् द्वेषी च ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

नान्तरीयकत्वाद्त्र पुलिङ्गेन निर्देशः क्रियते, एकवचनेन च । अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिद्विभक्त्या निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा कश्चिद्विभक्त्या शालिकलापं सतुपं सपलालमाहरति, नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थं मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति, नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुलिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तत्रम् । कया चिद्विभक्त्या केनचिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) नान्तरीयकत्वादिति । अन्तरशब्दो गहादिषु पठ्यते, स च विनार्थे वर्तते । अन्तरे भवं अन्तरीयं तत्र नृसमासे कृते पृषोदरादिलाङ्गाप्यकारवचनप्रामाण्याद्वा नलोपाभावः । ततः स्वार्थे कञ्प्रत्ययः ॥ तुषपलालानीति । तुषसहितानि पलालानीत्युत्तरपदलोपी समासः । द्वन्द्वे तु जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावप्रसङ्गः ॥ एवं शकलकण्टकानीति बोद्धव्यम् । कण्टकशब्दोभयलिङ्गः ॥ एवमिहापीति । प्रयोगमूलत्वाद्वाकरणस्मृतेः प्रयोगे च सर्वलिङ्गसंख्ये भावे प्रत्ययानां दर्शनादिह च लिङ्गसंख्ययोरिविक्षेप्यर्थः ॥

(उद्घोतः) लिङ्गसंख्ययोर्नान्तरीयकत्वमुपपादयति—सत्त्वेति । प्रातिपदिकमात्रं निर्दिश्यतामिति वदन्तं प्रत्याह—शब्देति । न केवला प्रकृतिरिति निषेधादिति भावः ॥

भाष्ये कयाचिद्विभक्त्येति । सङ्ख्येत्यर्थः ॥ विनार्थे इति । एवं च यद्विना यत्र भवति तत्रान्तरीयकमित्यर्थः ॥ भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्देति । वा शब्दो हेतौ । ततो हेतोः पृषोदरादित्वमित्यर्थः ॥ न लोपाभाव इति । निषेधार्थकोऽननुवन्धको नशब्दो नारत्वेनेति भावः ॥ ननु कण्टकस्य पुंस्त्वात्कण्टकानीत्यनुपपन्नमत आह—कण्टकशब्दश्चेति । अर्द्धादित्वादिनि भावः ॥ प्रयोगमूलत्वादिति । अनुवाच्यगतत्वादिविभक्त्येति तत्त्वम् । नह्यत्रेति भाष्यस्यानुवादे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपवाचकयुक्त्यन्तरभाष्यम्)

अथ वा कृभ्रस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः, क्रियाविशेषवाचिनः एवाऽदयः । यच्चात्र पचतेर्भवतिर्भवति, न तद् भवतेः पचतिर्भवति । यच्च भवतेः पचतर्भवति, न तद् पचतेर्भवतिर्भवति ॥

१ कर्तव्येऽर्थः । (र. ना.)

२ लिङ्गेन संख्ये इत्यर्थः । (र. ना.)

३ यत्र ननु कर्तव्यं भवति । कर्तव्यमिति पाठो नास्ति । (र. ना.)
४ यच्च भवति ।

किंच पचते भवति भवति ? ।

सामान्यम् ॥

किं च भवतेः पचति भवति ? ।

विशेषः ॥

तद्यथा—उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागि-
नेयं गत्वाह—उपाध्यायं भवानभिवादयताम् इति ।
स गत्वा मातुलमभिवादयते । तथा—मातुलस्य
भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह—मातुलं
भवानभिवादयताम् इति । स गत्वा उपाध्यायम-
भिवादयते ॥ एवमिहापि पचते भवतौ यत्तन्निर्दि-
श्यते ॥ भावे ॥ १८ ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । पाकादिषु क्रियाविशेषेषु भिन्न-
लिङ्गसंख्यानुगतेष्वपि भावशब्दवाच्यं सामान्यं श्वाभेदादि-
भिनव गोवं विद्यते, तच्चैकं पुंस्त्वानुगतं चेति तदाश्रित्य प्रत्यया
विधास्यन्त इत्यर्थः ॥ यच्चात्रेति । भावः सामान्यमेव पचा-
दयो विशेषा एवेत्यर्थः ॥ भूतिभवनमित्यपि पाकादिवत्कर्त्रादि-
भेदाद्भावविशेष एव भावसामान्यानुगत इति द्रष्टव्यः ॥ तच्च-
थेति । यथैकस्मिन्वस्तुनि मातुलत्वमुपाध्यायत्वं च भिन्नसं-
बन्धाभ्रयं परस्परमबाधेन व्यवस्थितं तथा पाकादिषु विशेष-
रूपता भावशब्दस्य वाच्यं च सामान्यम् ॥ तदुक्तं हरिणा—
आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते ।
संबन्धिभेदादर्थत्वात्मा स विधिः पक्तिभावयोरिति ॥

भवतौ यदिति । भवतौ धातौ वाच्यत्वेनावस्थितं य-
त्सामान्यं पचादिधातुवाच्यविशेषसमवेतं, तत्प्रत्ययार्थत्वेन
निर्दिश्यते इत्यर्थः ॥ तत्र पाक इत्यादौ प्रकृतिभागः साध्य-
रूपमर्थमाह । प्रत्ययभागस्तु सत्त्वरूपताम् । तदुक्तं हरिणा—
आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥
साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।
सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥
इति ॥ १८ ॥

(उद्द्योतः) किंचिदधिकं वक्तुं विवक्षायामपि न दोष इत्याह
—अथ वेति । भाष्ये ऋत्सोर्हृद्यन्तार्थं प्रहणम् । घञ्सममि-
व्याहारे साध्यत्वेन भासमानं सुबोधे इति तस्य सामान्यवाचित्वम् ॥
भिन्नलिङ्गेति । पाकः पक्तिः पचनमित्येवमिति भावः । भिन्नलि-
ङ्गसदस्यानुगतेषु तद्विशिष्टेषु ॥ सामान्यं सत्त्वभावरूपसिद्धत्वा-
त्यम् ॥ तच्चैकं पुंस्त्वानुगतं चेति । अत एव पक्तिर्भाव इत्याद्यु-
पपद्यते । धर्मपरत्यापि धर्मधर्मिणोरभेदास्तामानाधिकरण्यम् ॥ त-

दाश्रित्येति । एवं च लिङ्गसदस्ययोर्विवक्षायामपि न दोषः । न
चैवं पक्तिरित्यादौ पुंस्त्वापत्तिः । तादृशविशेषगतसामान्यस्य भा-
वशब्दवाच्यस्य सिद्धत्वरूपस्य पुंस्त्वैकत्वयोः सत्त्वेपि तदाश्रयविशे-
पस्य नानालिङ्गत्वात्कीत्वाद्युपपत्तिरिति भावः ॥ सामान्यमिति ।
तद्वृत्तिसिद्धत्वाख्यो धर्म इत्यर्थः । विशेषा इति । तदाश्रया
व्यक्त्य इत्यर्थः ॥ ताश्च भावविहितकृतप्रत्ययान्तवाच्या अनेकलिङ्गा
इति भावः ॥ कर्त्रादिभेदादिति । ख्यादिभेदादित्यपि बोध्यम् ॥
वन्ति नु कैद्ये तथैव पाठः । सामान्यानुगत इति । सिद्धत्वरूप-
सामान्यानुगत इत्यर्थः ॥ स विधिरिति । प्रकार इत्यर्थः । यथा
एकस्यैवाचार्यत्वं मातुलत्वं संबन्धिभेदात्तथा एकस्मिन्नेव पाकादिषु
साध्यत्वविशिष्ट तत्कृत्यात्वरूपविशेषरूपता, भावशब्दवाच्यं सा-
मान्यं चेत्यर्थः ॥ तच्च तत्र यथा निरूपकभेदाद्भिन्नम् । एवं प्रकृ-
तेऽपि वाचकभेदात् कारकनिरूपितं साध्यत्वम्, क्रियान्तरनिरूपितं
च सिद्धत्वमिति बोध्यम् ॥

वाच्यत्वेनेति । अनेकार्थत्वाद्भातूनां सिद्धत्वमपि घञन्तर्भूधा-
तोरर्थ इति भावः ॥ यत्सामान्यमिति । साध्यत्वविशिष्ट तत्कृति-
यात्वरूपविशेषसत्त्वेपि यत्सिद्धत्वाख्यं सामान्यं पच्याद्यर्थगतं घञन्त-
मवति वाच्यं तत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यते इत्यर्थः ॥ न च तस्यैक-
त्वात्पुंस्त्वाच्च चिकीर्षा इत्यादौ दाभादिर्न स्यादिति वाच्यम् । तस्य
भावस्य सिद्धत्वरूपस्यैकत्वपुंस्त्वविशिष्टस्य विशेषणत्वेन लिङ्गाद्यनि-
यामकत्वात् । विशेषणत्वेन भासमानेनापि तेन स्वाश्रयस्य लिङ्गाद्य-
योग्यतापत्नीयते इति न दोषः ॥ सत्त्वरूपतामिति । एवं च सिद्ध-
त्वमाध्यत्वोभयधर्मविशिष्टो धात्वर्थः पाकादिपदार्थ इति भावः ॥
आख्यातशब्दे । पचतीत्यादौ ॥ भागाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम् ॥
साध्यसाधने क्रियाकारके बोध्येते इत्यर्थः ॥ १८ ॥

(१४५अधिकारसूत्रम् घञप्रत्ययविधिसूत्रं च ॥ ३१. १आ. १४)

१९४ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्

॥ ३ । ३ । १९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कारकग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अकर्तरि ॥ १९ ॥ कारकग्रहणं किम-
र्थमिति । अकर्तरिपि पशुदासपक्षे कर्तृपदशस्य कारकस्य
ग्रहणं निज्ञास्यते । प्रसज्यप्रतिषेधेपि वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ्
भवति, कर्तरि न भवतीति विधिप्रतिषेधयोर्विधानाद् भावे च
पूर्वसूत्रेण विहितत्वात् संज्ञायां घञ् धात्वर्थसंबन्धिनि कारके
एव सामर्थ्याद्विज्ञास्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) अकर्तरि च ॥ १९ ॥ विधिप्रतिषेधयोरिति ।

१ भावशब्दवाच्यं सामान्यं निर्दिश्यते इत्यर्थः । (र. ना.)

२ चित्रगयीवत्सादित्येत्यर्थः । (र. ना.)

३ यथैक एवाभ्यां संबन्धिभेदाद् भाग्यानां मातुलमेति व्यपदिश्यते च
विधिः प्रकाशनीभावयोरिति योजना । (र. ना.)

४ सामान्यमिति शेषः । (र. ना.)

५ धर्मपरत्यापि भावशब्दस्य धर्मवाचिना पक्तिग्रहणेन सामानाधिकरण्यं
पक्तिर्भाव इति धर्मधर्मिणोरभेदादिति योजना । (र. ना.)

६ आचार्यत्वं मातुलत्वचेत्यर्थः । निरूपकभेदात्, शिष्यनामिनेयस्य धर्म-
बन्धिभेदादित्यर्थः । (र. ना.)

एकविपयत्वे विकल्पापत्तेर्लौदितरकारकविपयता विधेरिति भावः ॥
ननु भावविपयत्वमेव स्यादत आह—भावे चेति ॥

(४०१३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कारकग्रहणमनादेशे स्वार्थ-
विज्ञानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारकग्रहणं क्रियते । [किं कार-
णम् ?] अनादेशे स्वार्थविज्ञानात् । अनादेशे अनि-
र्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति—तद्यथा, “गु-
प्तिज्जकिङ्गयः सन्” “यावादिभ्यः कन्” इति । ए-
वसिमेऽपि प्रत्ययाः स्वार्थं स्युः । स्वार्थं मा भूव-
न्कारके यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) स्वार्थं इति । साध्यमानरूपस्वार्थं इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु स्वार्थेऽस्य विधानमपि “भावे” इत्येव
सिद्धमत आह साध्यमानेति । अकर्तरीति तु सामान्यप्राप्तक-
र्तृर्थासंबन्धार्थं स्यादिति भावः ॥

(नियमार्थत्वप्रयोजनभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । विहितः प्रत्ययः स्वार्थं
“भावे” वञ्चति ॥

(प्रदीपः) विहित इति । भावे भेदमवुध्यमान आह ॥

(उद्घोतः) भाष्ये विहित इति । एवं च सामर्थ्यात्कारक
एव भविष्यतीति भावः ॥

(नियमखण्डनभाष्यम्)

तेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोयं विज्ञायते—
अकर्तरि संज्ञायामेवेति ॥

(उद्घोतः) इतर आह—तेनेति । अकर्तरि संज्ञायामेवेति
सामान्यतः कर्तरि कृत् इति सूत्रप्राप्तकर्तारि न, किं तु भावे तत्र
च संज्ञायामेवेत्यर्थः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

अस्ति चेदानीं कश्चित्संज्ञाभूतो भावो यदर्थो
विधिः स्यात् ॥

(उद्घोतः) संज्ञाभूत इति । संज्ञात्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥
भावः । भावप्रत्ययान्त इत्यर्थः ॥ यदर्थो विधिरिति । नियमवि-
धिरित्यर्थः ॥

(उत्तरभाष्यम्)

अस्तीत्याह । आवाहो विवाह इति ॥

(प्रदीपः) आवाह इति कन्याया आनयनमुच्यते ।
विवाहस्तु नयनम् ॥

(नियमखण्डनभाष्यम्)

कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति
कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? । अकर्तरि च

कारके संज्ञायां वञ्चिधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्त-
नियमोस्त्विति । अपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न-
नियमः ॥

(प्रदीपः) तत्रापूवं इति । अन्यथा भावे संज्ञाया-
मिति एकमेव योगं कुर्यात् । योगविभागात्तु विध्यर्थत्वमस्येत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) योगविभागात्त्विति । अकर्तरिरग्रप्राप्तत्वेऽपि
बोधयम् । नियमपक्षे तस्यापि वैयर्थ्यादित्याहुः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तदेव तर्हि प्रयोजनं स्वार्थं मा भूवञ्चति ॥

(दूषणस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तं विहितः प्रत्ययः स्वार्थं “भावे” वञ्चि-
तीति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात् ॥ अनेनेदानी-
मभ्यन्तरे भावे स्यात् ॥

(प्रदीपः) अन्य इति । सत्वभावमापन्न इत्यर्थः ॥
अनेनेति । साध्यमानरूपो धातुवाच्य आभ्यन्तरः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

कः पुनरनयोर्भावयोर्विधेयः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

उक्तो भावभेदो भाष्ये ॥

(प्रदीपः) उक्त इति । सार्धधातुके यगित्यत्र
भावभेदः प्रतिपादितः ॥

(उद्घोतः) उक्तो भावभेदो भाष्ये इति शङ्खिनविरि-
क्तस्य छात्रस्य वाक्यमित्येके । भगवत एवेत्यन्ये ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । “नञ्चिचयुक्तमन्य-
सदशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः” । नञ्चयुक्तमिच-
युक्तं चान्यस्मिन्सदृशे कार्ये विज्ञायते तथा ह्यर्थो
गम्यते । तद्यथा—“अत्राह्वणमानय” इत्युक्ते ब्राह्म-
णसदृशं पुरुषमानयति । नासौ लोष्टमानीय कृती
भवति । एवमिहापि “अकर्तरि” इति कर्तृप्रतिषेधा-
दन्यस्मिन्नकर्तारि कर्तृसदृशे कार्ये विज्ञायते ।

किं चान्यदकर्तृ कर्तृसदृशम् ? ।

कारकम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये नञ्चिचयुक्तमिति । प्रसज्यप्रतिषेधा-
त्पशुदासो न्याय्य इति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्थं तर्हि कारकग्रहणं कर्तव्यम्—“परिमा-
णाख्यायां सर्वेभ्यः” कारके यथा स्यात् । इह मा
भूत्—एका तिलोच्छ्रितः, द्वे श्रुती इति । * “घञ-

१ कर्ता तत्त्वदार्थः । (र. ना.)

२ ‘मिहापि’ ॥

नुक्रमणमजव्यपये अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्य-
पवादविज्ञानम्* इति वक्ष्यति । तत्र वक्तव्यं
भवति ॥

(प्रदीपः) उत्तरार्थमिति । तेन परिमाणाख्यायां
सर्वेभ्य इत्यनेन घञ् कारके भवति, न तु भावः इति एका
तिलोच्छ्रितिः द्वे श्रुती इत्यत्र भावे घञः प्रसङ्गादेतदर्थं घञनु-
क्रमणमित्यादि न वक्तव्यं भवति ॥ १९ ॥

(उद्द्योतः) घञनुक्रमणमित्यादीति । परिमाणाख्याया-
मित्यादि घञ्विधानमजपेरिव वाचकं न तु स्त्रीप्रत्ययानामित्यर्थकं
हि तद्वार्तिकमिति भावः ॥ ननु परिमाणाख्यायामित्यत्र कारके
इत्यनुवृत्तावपि कर्मणि क्तिन् वाधित्वा घञ् मा भूत् इत्यर्थं तदावश्य-
कमिति चेत् । परिमाणाख्यायां भाव एव क्तिन् मन्यते अभिधान-
स्वभावादििति न दोषः ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्यकर्तरीत्येवा-
नुवर्तिष्यते ॥

(४०१४ संज्ञाग्रहणप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च सर्वत्र
घञो दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञाग्रहणं चानर्थकम् । किं कार-
णम् ? सर्वत्र घञो दर्शनात् । असंज्ञायामपि घञ्
दृश्यते—'को भवता लाभो लब्धः' 'को भवता
दायो दत्तः' इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि संज्ञाग्रहणं न क्रियते, अतिप्रसङ्गो भवति
—कृतः कट इत्यत्र 'कारः कटः' इति प्राप्नोति ॥

(४०१५ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अतिप्रसङ्ग इति चेदभिधानल-
क्षणत्वात् प्रत्ययस्य सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अतिप्रसङ्ग इति चेत् । तत्र । किं
कारणम् ? अभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम् ।
अभिधानलक्षणः कृच्छ्रितसमासाः । अनभि-
धानाद् न भविष्यति ॥ अकर्तरी च ॥ १९ ॥

(५१६ घञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. १५)

१९५ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः

॥ ३ । ३ । २० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सर्वग्रहणं किमर्थम् ।

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् यथा स्यात् । अजपोरपि
विषये—एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ ॥

(प्रदीपः) परिमाणा ॥ २० ॥ अजपोरपीति ।
अन्यथा पुरस्तादपवादा इति न्यायेनाचमेव घञ् बाधेन
नापमिति भावः । द्वौ शूर्पनिष्पावाविति । यद्यप्यत्र नि-
रभ्योः पूर्वोरिति घञ् सिध्यति तथापि सर्वापवादार्यं सर्वप्र-
हणोपादानादानेनैव भवितुमर्हतीत्युपन्यासः ॥

(३०१६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वग्रहणमनर्थकं परिमाणा-
ख्यायामिति सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? ।
परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् । परिमाणा-
ख्यायामित्येव घञ् सिद्धः अजपोरपि विषये, नार्थः
सर्वग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) सर्वग्रहणमिति । बाध्यमात्रापेक्षायाम् समु-
दायापेक्षायाम् वा पुरस्तादपवादस्यायो नास्तीति भावः ॥

(आनर्थक्यनिराकरणभाष्यम्)

अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? एकः
पाको द्वौ पाकौ त्रयः पाका इति ।

(प्रदीपः) एकः पाक इति । कर्मण्यपि घञ् भव-
तीति भावः ॥

(उद्द्योतः) परिमाणाख्यायां स ॥ २० ॥ परिमाणं
परिच्छिन्तिः । तस्या आख्यानं कथनं तत्रैतल्यर्थः । परिच्छिन्तिश्च प्रत्य-
यार्थस्येति भावः । सा पैकादिशब्दैरुदाहरणेणु स्पष्टैव । पुनर्विधान-
नादेवाजव्यविषये भवतीत्यत आह—अन्यथेति ॥ उपादानादाने-
नैवेति । परिमाणाख्यायामित्यनेनैतल्यर्थः । निरभ्योः पूर्वोरिति
च न कार्यमिति भावः ॥ निचायनिष्पावौ कर्मणि घञन्तौ । तण्डु-
लशब्देन शूर्पशब्देन च तत्पुरुषः ॥ निचीयते सः । भावसाधनो
वा निचायो राशिः । अत्र राशेरकत्वेन परिच्छेदः । निष्पूयते
तुषापघनयनेन स निष्पावस्तण्डुलराशिः । अत्रापि संख्यया परि-
च्छेदः ॥ निचाये ग्रहण इति अत्रप्राप्तिः ॥ बाध्यमात्रापेक्षा-
यामिति । सामान्यविन्तायामिदम् ॥ बाध्यविशेषविन्तायामपि
प्रकारविशेषमाह—समुदायापेक्षायाम् वेति ॥ ननु भावे इत्यने-
नैव सिद्धमत आह—कर्मण्यपीति । परिमाणशापनार्थं भाष्ये
एकादिप्रदोपादानम् ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

न पूर्वोणाप्येतत् सिद्धम् ।

(आनर्थक्यपरिहारभाष्यम्)

न सिध्यति । "संज्ञायाम्" इति पूर्वो योगः । न
चैषा संज्ञा ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

प्रत्याख्यायते संज्ञाग्रहणम् । अथापि क्रियते ।

एवमपि न दोषः । अजपावपि संज्ञायामेव । यथा-
जातीयक उत्सर्गः तथाजातीयकेनापवादेनापि भ-
वितव्यम् ।

(उद्घोतः) भाष्ये—अथापीति । एवं च पाकादिशब्दानामसंज्ञात्वाद् अकर्तारि चेत्यनेन न सिद्धमित्यर्थः । एवं चासंज्ञार्थं परिमाणाख्यायामित्यस्य चारिताभ्यां अजपोविषये घञर्थं सर्वग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ समापत्ते—अजपावपीति । एवं च तण्डुलनिचाय इत्यादावप्यसंज्ञात्वादपोऽप्राप्तौ परिमाणाख्यायामित्येव घञ्सिद्ध इति नार्थः सर्वग्रहणेनेत्यर्थः । अजपोः संज्ञाविषयत्वे युक्तिमाह—यथाजातीयक इति । अन्यथाऽसंज्ञार्था तयोश्चारेताभ्येन घञपवाद्भवमेव न स्यादिति भावः ॥

(आनर्थक्यपरिहारभाष्यम्)

उत्तरार्थं तर्हि—“इच्छ” । सर्वेभ्योपि यथा स्यात् ॥

(आनर्थक्यभाष्यम्)

ननु चायमिच्छ एकै एव घण्टरण्डाकल्पः । घण्टो मृतभार्यः

(आनर्थक्यपरिहारभाष्यम्)

सर्वेषु साधनेषु यथा स्यात् । उपेत्याधीयते तस्मादिश्रुपाध्यायः । अस्मिन्नधीयते इत्यध्यायः । “अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च” इत्येतन्निपातनं न कर्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) सर्वेष्विति । सर्वेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी तेनायमर्थो गृह्यते इति भावः । तेनाधिकरणे घं वाधित्वा घञ् भवति ॥

(उद्घोतः) ननु धातुविशेषणान्तर्वैभ्य इति पञ्चम्यन्तात्सर्वेष्विति कथं लभ्यतेऽत आह—सर्वेभ्य इति ॥ तादर्थ्यं इति ॥ नन्वपादानेऽकर्तारि कारके इत्युक्तेः सिद्धमत आह—तेनाधिकरणेति । अपादानं तु दृष्टान्ताधेमिति भावः । तदुदाहरणम्, अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्याय इति । स्वाध्यायकाल इत्यर्थः ।

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥

(आनर्थक्यवाधकभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव तर्हि वक्तव्यम्—“कर्मव्यतिहारे णञ् स्त्रियाम्” इति सर्वेभ्यो यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये णञ् स्त्रियामिति सर्वेभ्य इति ॥ व्यावचोरीत्यादौ युजादिविषयेपीत्यर्थः ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम्* । *पृथक्पुग्रहणं वाधक वाधनार्थम्* । *व्यावचोरी व्यावचर्चर्थ-

म्* । *तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः* । सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णञ्ग्रहणं णिञ्ग्रहणं चेति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये कर्मव्यतिहारे इत्यादि । तत्र णिञ्-विधायकं सूत्रे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाको वर्तते इत्यत्र णञ्भावार्थम् ॥ स्त्रियां क्तिन्निलतः पृथग्ग्रहणं तु व्यावचोरीत्यादौ ण्यासिति युजादीनां वाधकानां वाधनार्थम् । न च व्यतीक्षादिषु गुरोश्च हल इत्यस्यापि वाधप्रसङ्गः ॥ स्त्रियां क्तिनिलधिकारे एव कर्मव्यतिहारे णञ् ततो णिच इति न्यासेन सिद्धेरिति तद्वार्तिकार्थः ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव तर्हि—“अभिविधौ भाव इनुण्” सर्वेभ्यो यथा स्यात् । साराणिणम् ॥

(उद्घोतः) इनुण् सर्वेभ्य इति । साराणिणमित्यादौ भाव-
क्तादिविषयेऽपीत्यर्थः ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—“अभिविधौ भावग्रहणं ननुंसके कादिनिवृत्त्यर्थम् । पृथक् तु ग्रहणं वाधकवाधनार्थं न तु ल्युट्” इति ।

(उद्घोतः) अभिविधाविति ॥ शब्दशक्तिस्वभावाद्भावे पदेनुणिसदौ भावग्रहणं वासरूपन्यायेन पक्षमाप्तकादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ ननुंसके भाव इत्यनन्तरमेव वक्तव्ये पृथग्ग्रहणं तु कस्य वाधकानां खलुर्थानामपि वाधनार्थं पूर्वेतिप्रतिषेधेनेति भावः ॥ कस्य ल्युटे वाधस्तु नेष्यते इत्याह—न तु ल्युट् इतीति । एतद्वार्तिकार्थः ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रकृत्याश्रयो योऽपवाद्-स्तस्य वाधनं यथा स्याद् अथोश्रयो योऽपवाद्स्तस्य वाधनं मा भूदिति । एका तिलोच्छ्रुतिः । द्वे श्रुती इति ॥ *घञनुक्रमणमजव्विषये । अवचने हि स्त्री प्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानम्* इति चोदयिष्यति । तन्न वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्याश्रय इति । सर्वेभ्य इति पञ्चमी-निर्देशादयमर्थो लभ्यते इति भावः ॥ अथोश्रय इति । स्त्रियामित्यर्थं निर्दिश्य किनो विधानादर्थोश्रयत्वम् ॥ एकेति । ननु कारकात्पुत्रयाऽत्र भावे घञ् न भविष्यति ॥ नैतदस्ति । उभयाधिकारात् ।

(उद्घोतः) उभयाधिकारादिति । परिमाणाख्यायां भावेऽपीधेरिति भावः । उदाहरणयोर्भावे किञ् । पूर्वपुत्रसमाप्यस्वरत्नात् ॥

(४०१७ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ घञनुक्रमणमजव्विषये ॥ * ॥

(भाष्यम्) घञनुक्रमणमजव्विषय इति घञ्-
व्यम् ।

(४०१८ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्य-
पवादविज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुच्यमाने होतस्मिन् स्त्रीप्रत्यया-
नामप्यपवादोऽयं विज्ञायेत—एका तिलोच्छ्रितिः;
द्वे श्रुती इति ।

(४०१९ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ॥ * ॥

(भाष्यम्) दारजारौ कर्तरि वक्तव्यौ । णिलुक्
च वक्तव्यः । दारयन्तीति दाराः । जरयन्तीति
जाराः ॥

(प्रदीपः) दारजाराविति । णिलोपे सति तस्य स्था-
नित्वाद् घञाश्रया वृद्धिर्न स्यादिति णिलुग् विधीयते । तस्य
हि अपरनिमित्तकत्वात् किलुगुपधात्वेति प्रतिषेधात् वा
स्थानित्वाभावाद् जारवाद्ः सिध्यति ।

(उद्घोतः) घञाश्रयेति । प्याश्रयायां तु जनीजूपकस्विति
मित्रेण जारशब्दे ह्यस्वापत्तिरिति भावः ॥ ननु जुगातिरपि क्रयादौ
पश्यते । अत एव तथाप्युच्यते जनीजूपिति गणधने प्रकारोच्चारणम् ।
एवं च तस्या मित्रेण तस्माद् घञि णिलोपेनापि सिद्धं जार इतीति
शेयम् । मितो जर इति रूपव्यावृत्त्यर्थत्वात् । दारयतेर्यथपि पचा-
पचा सिद्धं तथाप्यस्कावदात्ताविति स्वरव्यावृत्त्येते इदम् ॥

(४०२० वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ करणे वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) करणे वा वक्तव्यौ । दीर्यन्ते तैर्दाराः ।

जीर्यन्ति तैर्जाराः ॥ परिमाणा ॥ २० ॥

(प्रदीपः) करणे वेति । अण्यन्तयोरेव हणतिजीर्योः
करणे षे प्राप्ते षन्वेवोच्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

(उद्घोतः) करणे घ इति । सुंति संज्ञायां घ इत्यनेन
इदमुपलक्षनं स्युतोऽपि ॥ २० ॥

(५४७ घनप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. १६)

१९६ इडश्च ॥ ३ । ३ । २१ ॥

(४०२१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इडश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं
तदन्ताच्च वा ङीप् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इडश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्या-
नं कर्तव्यं तदन्ताच्च वा ङीप् वक्तव्यः । उपेत्यायी-
यतेऽस्या उपाप्यायी उपाप्याया ॥

(प्रदीपः) इडश्च ॥ २१ ॥ प्रत्यायकस्यैवापि घना
वापरेण भाष्यम् । न तस्यैव धनस्यैव इति भाष्यम्—
इडश्चेति ।

(उद्घोतः) इडश्च ॥ २१ ॥ ननु सूत्रेण सिद्धमत
आह—प्रकथ्येति ॥ सजातीयत्वादित्यर्थः । तथाच स्त्रियां क्तिनो
वाधनाधमिदमिति भावः ॥

(४०२२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शृवायुवर्णनिवृत्तेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) शृ इत्येतस्माद्वायुवर्णनिवृत्तेषु घञ्
वक्तव्यः । शारो वायुः । शारो वर्णः । गौरिवाकृत-
नीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥ इडश्च ॥ २१ ॥

(प्रदीपः) शृवार्यविति । ऋदोरविति प्राप्ते वच-
नम् ॥ आर इति । कर्मणि घञ् ॥ अकृतनीशार इति ।
अकृताच्छादन इत्यर्थः ॥ २१ ॥

(उद्घोतः) कर्मणीति । हरदत्तसु करणे इत्याह ॥
निमित्तयतेऽनेनेति निवृत्तमाच्छादनं वाहुलकारकरणे क्तः । तदाह—
अकृताच्छादनेति ॥ २१ ॥

(५४८ अर्धेघञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. १७)

१०११ समि मुष्टौ ॥ ३ । ३ । ३६ ॥

(४०२३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समि मुष्टावित्यनर्थकं वचनं परि-
माणाख्यायामिति सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समि मुष्टाविति वचनमनर्थकम् ।
किं कारणम् ? । परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् ।
“परिमाणाख्यायाम्” इत्येवात्र घञ् सिद्धः ॥

(प्रदीपः) समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥ परिमाणवाचिमुष्टि-
शब्दाश्रयेण पूर्वः पक्षः ।

(४०२४ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अपरिमाणार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपरिमाणार्थोऽयमारम्भः । महस्य
संग्राहः । मुष्टिकस्य संग्राह इति ॥

(प्रदीपः) अह्निचिंनिवेवावाच्याश्रयेण नु परिहारः ॥ ३६ ॥

(उद्घोतः) समि० ॥ ३६ ॥ अह्नीति । ह्यमुष्टिग-
तेनाग्राख्यायते ॥ मुष्टिकस्येति भाष्ये मुष्टे मुष्टश्च इत्यर्थे आक्षेप-
दित्वात्तन् ॥

(४०२५ निपातनपरिसंख्यावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि
सुगुद्यमननिपातनयोरर्थयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उद्ग्राभो निग्राभ इति इमी शब्दौ
एन्दसि यत्तदर्थं सुगुद्यमननिपातनयोरर्थयोः ।

उद्ग्रामं च निग्रामं च ब्रह्मदेवा अवीवृधन् ॥
सप्ति मुष्टौ ॥ ३६ ॥

(उद्ध्योतः) निपातनमधः पातनम् ॥ ३६ ॥

(५४९ णच्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. १८)

१०१८ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्

॥ ३ । ३ । ४३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स्त्रीग्रहणं किमर्थम् ।

(४०२६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं
व्यतिपाकार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं क्रियते व्य-
तिपाकार्थम् । इह मा भूत्—व्यतिपाको वर्तते ।

(उद्ध्योतः) कर्मव्य ॥ ४३ ॥ भाष्ये व्यतिपाकार्थ-
मिति ॥ पुल्लिङ्गे भावे मा भूदित्यर्थमित्यर्थः ॥ अकर्तृकारके तु
नानभिधानादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं पृथग्रहणम् ।

(४०२७ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पृथग्रहणं वाधकवाधनार्थं व्या-
वचोरीव्यावचर्च्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथग्रहणं क्रियते [किं प्रयोजनम् ?]
वाधकवाधनार्थं, ये तस्य वाधकास्तद्वाधनार्थम् ।
किं प्रयोजनम् ।

व्यावचोरी व्यावचर्च्यर्थम् । व्यावचोरी वर्तते ।
व्यावचर्ची वर्तते ।

(प्रदीपः) कर्म ॥ ४३ ॥ पृथग्रहणमिति । प्रक-
रणोरकपीत् किन्तो वाधकानामप्यनेन वाधनमिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) प्रकरणोत्कर्षादिति ॥ स्त्रियां क्तिञ्चिन्नेतदपेक्ष-
येति भावः ॥ वाधकानामिति । व्यावचोरीलादौ ष्यासेति ।
शुजादीनामित्यर्थः ॥ अत्रेदं बोध्यम् । किन्तोऽपवादः । अत एव
पक्षे वासरूपविधिना सोऽपि ॥ अन्येषां तदपवादानां तु पृथक्-
पाठेन पूर्वविप्रतिषेधकल्पनया वाधकः । अत एव व्यतीक्षाया
असिद्धिः शक्यता भाष्ये ॥ विप्रतिषेधविषये वासरूपप्रवृत्तेः ॥

(४०२८ दूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र व्यतीक्षादिषु दोषो भवति ।
व्यतीक्षा वर्तते । व्यतीहा वर्तते ॥

(प्रदीपः) व्यतीक्षादिष्विति । अप्रत्ययाद् “गु-
रोश्च हल”-इति अकारस्यापि वाधप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

(४०२९ दूषणोद्धारवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णच्-
ग्रहणं णिच्ग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत एव
स्त्रीग्रहणेऽयं योगः कर्तव्यः—“स्त्रियां क्तिन्” ।
ततः “कर्मव्यतिहारे णच्” । ततो “णिचः” ॥
कर्मव्यति ॥ ४३ ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । यद्येवं व्यावकुष्टिरिति क्तिन् न
प्राप्नोति । व्यात्युक्षी च न सिध्यति । नैष दोषः । कृत्यव्युत्तो
बहुलमिति बहुलवचनाद्यथेष्टलाभप्रयोजनात् ॥ ४३ ॥

(उद्ध्योतः) णिच्ग्रहणं चेति । इदं व्यावचोरीलादौ
वाधकवाधनार्थम् ॥ व्यावकुष्टिरिति । स्पष्टश्चायं प्रयोगो वास-
रूपस्य ॥ व्यात्युक्षीति । च माधकान्ये ॥ क्तिञ्चेति । व्याधि-
कारे वासरूपविधेरभावात् व्यात्युक्ष्यामपवादविप्रतिषेधेन गुरोश्चे-
त्यप्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः ॥ एवं च वासरूपस्य तत्र प्रयोगानुष्ठान-
रूपभाष्यविरोधात् सिद्धं त्वित्याचेतत्स्वरूपवार्तिकमेवातिक्रान्तेऽनु-
क्तिरिति भावः ॥ व्यावचोरीव्यतीक्षे बहुलग्रहणात्साध्ये इति तात्प-
र्यम् । उत्तरं तु स्त्रियामित्यकरणप्रत्ययकलाधवाद्बहुलकस्य तवा-
प्यावश्यकत्वाच्च वार्तिकोक्तमेव युक्तमिति ॥ ४३ ॥

(५५० इनुणप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. १९)

१०१९ अभिविधौ भाव इनुण्

॥ ३ । ३ । ४४ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भावग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) अभिविधौ ॥ ४४ ॥ भावे कारक इति
द्वयेऽपि प्रकृते शब्दशक्तिलाभाव्याद्भाव इवेनुण् भविष्यतीति
मत्वाह—भावग्रहणमिति ॥

(उद्ध्योतः) अभिविधौ भाव ॥ ४४ ॥ द्वयेऽपि प्रकृत
इति । प्रकरण इत्यर्थः । द्वयोरपि प्रकृते इति पाठान्तरम् ॥
भावे इवेति ॥ णच्प्रवृत्ति भावः ॥

(४०३० समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके
क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभिविधौ भावग्रहणं क्रियते नपुं-
सके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । नपुंसकलिङ्गे भावे क्ता-
दयो मा भूवन्निति ।

१ 'परिभाष्यायां' इति सूत्रेऽपि भाष्यवृत्तद्वार्तिकस्याभितत्यांशक-

देवुक्तिः अचतुष्टयस्य किञ्चान्तिव्याप्तीभासस्य पूर्वं कर्मव्यतिहारे ॥ तस्माद् न-
हृत्प्रवृत्तेर्नैव सर्वानिष्टारने कर्त्तव्यमिति द्वाधिमथाः ॥

(प्रदीपः) नपुंसक इति । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्
वाधान्त इति इतुण् घञमेव वाधेत न तु कावीन् । भावग्रहणा-
स्वधिकविधानार्थात्तानपि वाधत इति भावः ॥

(उद्घोतः) मध्येपवादा इति ॥ वाध्यसामान्यचिन्तयेदं
सिद्धमिति वासरूपन्यायेन पक्षे प्राप्तयोरपि तयोर्वाधनार्थं भाव-
ग्रहणमिति भाष्याभिप्रायवर्णनमुच्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं पृथग्रहणं क्रियते ।

(प्रदीपः) अथेति । नपुंसके भाव इत्यस्यानन्तरमिदं
वक्तव्यमिति भावः ॥

(४०३१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ पृथग्रहणं वाधकवाधनार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) पृथग्रहणं क्रियते वाधकवाधना-
र्थम् । ये तस्य वाधकास्तद्वाधनार्थम् ॥

(प्रदीपः) पृथग्रहणमिति । वासरूपो स्त्रियामिति
वचनात्पक्षे कादयः स्युरिति प्रकरणोत्कर्षेण वासरूपविधिर्वा-
ध्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

(उद्घोतः) वासरूप इति ॥ रुचधिकार एव वासरूप-
निषेध इति प्राक् प्रतिपादनादिति भावः ॥ भाष्ये ये तस्येति ।
कस्य वाधकाः पक्षार्थं इत्यर्थं उचितः । कैयटोक्तार्थे नाक्षरस्वार-
स्यम् ॥ भावग्रहणफलविशेषश्च ॥ अत्रान्येवकरणपूर्वविप्रतिषेध-
कल्पनेति तात्पर्यम् ॥

(४०३२ वार्तिकशेषः ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नतु ल्युटः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ल्युटो वाधनं नेष्यते, संकृटनमि-
त्येव भवति ॥ अत्रिविधौ ॥ ४४ ॥

(उद्घोतः) संकृटनमित्येवेति । संकृटनमिति भवत्येव-
स्त्वयः ॥ अत एव सुयोगादिति सूत्रस्यः साकृटनमिति भाष्य-
प्रयोगः संगच्छते ॥ ४४ ॥

(५५१ इयर्णान्वाद्यप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१आ. २०)

१०३१ एरन् ॥ ३ । ३ । ५६ ॥

(४०३३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ अत्रिविधौ भयस्योपसंख्यानम् ॥*॥

(भाष्यम्) अत्रिविधौ भयस्योपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । भयम् ॥

(उपालम्भभाष्यम्)

धत्यल्पनिदमुच्यते भयस्येति ।

भयादीनामिति पक्षव्यम् । इहापि यथा स्वात्-
भयं, पर्यम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ।

(४०३४ वार्तिकशेषः ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयो मा भूव-
न्निति ॥

(प्रदीपः) एरन् ॥ ४६ ॥ वर्षमिति । वर्षणमित्यपि
भवति । वृषभो वर्षणादिति भाष्यकारवचनात् ॥

(उद्घोतः) एरन् ॥ ५६ ॥ भाष्यकारवचनादिति ।
ततो बाहुलकाद्युद्धमिति भावः ॥

(४०३५ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
कल्पः अर्थः मन्त्र इति ॥

(प्रदीपः) कल्प इति । ष्यन्तेभ्योऽपि प्रतिषेद्धे घञेव
भवति । एरजष्यन्तानामिति तु वचनमनार्थम् ॥

(४०३६ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ जवसवौ छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ । ऊर्वो-
रस्तु मे जवः । अयं मे पञ्चोदनः सवः ॥ एरन्
॥ ५६ ॥

(प्रदीपः) जवसवाविति । अपि प्राप्तेऽत्रिविधः ।
स्वरे विशेषः ॥ ५६ ॥

(उद्घोतः) स्वरे इति । अपि शापुदाचम् । अच्यन्तोदाच-
मित्यर्थः ॥ ५६ ॥

(५५२ अष्टप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २१)

१०३३ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ॥ ३।३।५८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं निष्पूर्वाच्चिनोत्तेरन् विधीयते । नाचैव
सिद्धम् । न एतस्मिन् विशेषो निष्पूर्वाच्चिनोत्तेरपो घा,
अचो वा, तदेव रूपम्, स एवास्य स्वरः ॥

(उद्घोतः) ग्रह वृ० ॥ ५८ ॥ भाष्ये स एव च स्वर
इति ॥ भाष्यम् इति एतेनेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न सिध्यति । एस्तादाने चौरस्तेषु इति घञ् प्रा-
प्नोति तद्वाधनार्थम् ।

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(३०३७ प्रयोजननिराकरणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अव्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकं स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? । स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् । स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेध उच्यते । निपूर्वाच्चिनोतिः स्तेये वर्तते ॥

(उद्द्योतः) स्तेये वर्तत इति ॥ हस्तादानविषये इति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

अस्तेयार्थं तर्हीदं वक्तव्यं निपूर्वाच्चिनोतेरस्तेये अव्व यथा स्यात् ॥

(४०३८ प्रयोजननिरासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अस्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तेयार्थमिति चेत् । तन्न । किं कारणम् ? । अनिष्टत्वात् । नहि निपूर्वाच्चिनोतेरस्तेये अविष्यते । किं तर्हि ? । घञ्वेप्यते ॥

(उद्द्योतः) किं तर्हि घञ्वेति । हस्तादानविषये इत्यर्थः ॥ प्रकृतघञे निश्चिग्रहणं स्तेयार्थं चेत् घञोऽप्राप्तेरैव सिद्धम् । अस्तेयार्थं चेत् । तन्न निपूर्वाच्चनेतिः पूर्वविप्रतिषेधेन घञ् एषेष्टेति भाष्यार्थः ॥ घञ्चेति पाठे च शब्द एवार्थं द्रष्टव्यः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निपूर्वाच्चिनोतेरपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः यत्तद् “अन्तः थायघञ्काज-वित्रकाणाम्” इति, तन्निपूर्वाच्चिनोतेरं भवतीति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? । निश्चयः । एष स्वरः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) ग्रहवृत् ॥ ५८ ॥ एष स्वर इति । मध्यो-दात्तत्वं कृत्स्वरेण भवति ।

(उद्द्योतः) कृत्स्वरेणेति । गतिकारकोपपदादिति विहितेन ॥ ५८ ॥

(४०३९ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वशिरण्योश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वशिरण्योश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सवशं सैन्धवम् । धनंजयं रणे रणे ॥

(प्रदीपः) वशिरण्योरिति । घञि प्राप्ते वचनम् ॥ वशानं वशः । रणन्त्वस्मिन्निति रणः ॥

(४०४० कविधिवातिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ घञर्थं कविधानं स्यात्स्नापाव्य-धिहनियुध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) घञर्थं को विधेयः । किं प्रयोजनम् ? ।

स्यात्स्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् । स्या—प्रतिष्ठन्ते-स्मिन्धान्यानीति प्रस्थः । प्रस्थे हिमवतः शृङ्गा । स्या । स्ना—प्रस्नान्ति अस्मिन्निति प्रस्नः । स्ना । पा—प्रपिबन्त्यस्यासिति प्रपा । पा । व्यधि—आ-विध्यन्ति तेनाविधः । व्यधि । हनि—विघ्नन्ति त-स्मिन्मनांसि विघ्नः । हनि । युधि—आयुध्यन्ते ते-नायुधम् ॥ ग्रहवृत् ॥ ५८ ॥

(प्रदीपः) घञर्थं इति । भावः कर्तृवर्जितं च कारणं घञर्थः ॥ ५८ ॥

(५५३ हनेः कप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ.२२)

१०५८ स्तम्बे क च ॥ ३ । ३ । ८३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्मादयं को विधीयते ।

(समाधानभाष्यम्)

हन्तेरित्याह ।

(प्रश्नभाष्यम्)

तद्धन्तिग्रहणं कर्तव्यम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् ? ।

प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? । “हनश्च घञः” इति ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

तद्वै अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यम-नुवर्तयितुम् ।

(उद्द्योतः) स्तम्बे क ॥ ८७ ॥ अनेकेनेति । घनान्तर्धन-प्रवणप्रधानोद्धनापधनरूपेणेत्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैतानि निपातनानि । हन्तेरेते आदेशाः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

यथादेशाः । घनस्वरो न सिध्यति—“घनः” इति ।

(प्रदीपः) स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥ घनस्वर इति । अन्तोदात्तत्वं न सिध्यति अपस्वरेणाद्युदात्तत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(उद्द्योतः) अपस्वरेणाद्युदात्तेति । निपातने तु निपातना-त्तिकपोन्त इति सिद्धिरिति भावः ॥

(निपातनाङ्गीकारभाष्यम्)

सन्तु तर्हि निपातनानि ।

(दूषणस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् “तद्वै अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुमिति” ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

संवन्धमनुवर्तिष्यते ।

(आदेशपक्षस्वीकारभाष्यम्)

अथ वा पुनः सन्तु आदेशाः ॥

(दूषणस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् 'स्वरो न सिध्यती'ति ।

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैप दोषः । अकारान्ता आदेशाः ॥

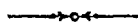
अकारान्ता इति । तत्रातो लोपे कृते उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणाप उदात्तत्वं भवतीति भावः ।(उद्घोतः) तत्रातो लोप इति ॥ प्रत्ययसन्नियोगशिष्ट-
तया निधानात् आर्धधातुक इति लोप इति भावः ॥ आदेशाश्च
स्थानिस्वरेणान्तरतम्यादन्तोदात्ता इति तात्पर्यम् ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

अथ यदा इपीकया स्तम्यो ह्यन्यते कथं तत्र
भवितव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

केचित्तावदाहुः—स्तम्यञ्जेति भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) स्तम्यञ्जेति । कप्रत्यये ङं तस्य सर्वापवादत्वा-
दिति भावः ।(उद्घोतः) तस्य सर्वापवादत्वादिति ॥ यद्यपि पुंस्यं
चरितार्थेन्त्यापि बहुलप्रवृत्तादिति भावः ॥अपर आहुः—स्तम्यञ्जेतिरिति भवितव्यम् । ऊ-
त्तियूतिजृत्सिति हेति कीर्तयश्चेति निपातनादिति ॥अपर आहुः—स्तम्यह्ननीति भवितव्यमिति ।
वक्ष्यत्येतत्—“अजभ्यां स्त्रीपलनाः स्त्रियाः खल-
नौ विप्रतिषेधेन” इति ॥ स्तम्ये क च ॥ ८३ ॥स्तम्यञ्जेतिरिति । निपातनस्य सर्वापवादत्वादिति
भावः ॥ ८३ ॥(उद्घोतः) भाष्ये—अजभ्यामिति । हेतिरिति निपा-
तनमप्यरणे चरितार्थमिति भावः ॥ निपातितद्विनिशब्दः शशरूढ
इत्यन्ये ॥ ८३ ॥

(५५४ नष्टप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २३ सू.)

१०६५ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो

नद्ध ॥ ३ । ३ । ९० ॥

(४०४१ पार्तिपम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे

संप्रसारणप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारण-
प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रश्न इति ॥

१ ११५५ यजुर्नष्टप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २३ सू.)

(ङकारप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवं तर्हि अङ्ङित्करिष्यते ।

(४०४२ दूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अङ्ङिति गुणप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यङ्ङिद् गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः—
'विञ्च' इति ॥

(दूषणभाष्यम्)

सूत्रं च भिद्यते ।

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

(दूषणस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारण-
प्रतिषेध इति ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैप दोषः । निपातनादेतत् सिद्धम् ॥ किं निपा-
तनम् ? । 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति ॥ यजयाच ॥ ९० ॥

(स्वधिकारोक्तप्रत्यायाः)



(५५५ किन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २४)

१०७९ स्त्रियां किन् ॥ ३ । ३ । ९४ ॥

(४०४३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियां क्तिन्नावादिभ्यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रियां कितित्यत्र “वावादिभ्यश्च”
इति वक्तव्यम् । आतिः । राङ्ङिः । दीप्तिः ॥

(४०४४ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निष्ठायां वा सेटोऽकार-

वचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा निष्ठायां सेटः अकारो भव-
तीति वक्तव्यम् ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

यदि निष्ठायां सेटोऽकारो भवतीत्युच्यते । संसा-
ध्वंसेति न सिध्यति । स्रस्तिः ध्वस्तिरिति प्राप्नोति ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरिदं परिगणनं त्रय पद्यायादयः । आट्टो-
स्विदुदाहरणमात्रम् । किं चातः ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यदि परिगणनम्, भेदो भवति । अथोदाहरण-
मात्रम्, नास्ति भेदः ।

विधिः ॥ ११५५ । (१. आ.)

(समाधानभाष्यम्)

स्रस्तिः ध्वस्तिरित्येव भवितव्यम् ॥ स्त्रियां किन् ॥ ९४ ॥

(प्रदीपः) स्त्रियां किन् ॥ ९४ ॥ स्रस्तिरिति । सं-
सेति नैव भवतीति भावः ॥ ९४ ॥

(उद्घोतः) स्त्रियां किन् ॥ ९४ ॥ किन्नावादिभ्यः
शतिवचनं गुरोश्च हल इत्येतत्प्राप्तियोग्यविषयम् । निष्ठायां वा
सेटोऽकारवचनादित्यनेन समानयोगक्षेमत्वादिस्त्राहुः । एवं च
निष्ठायामनिटस्तत्सूत्रप्राप्तिविषया अवादाव इति फलितम् ॥ ९४ ॥

(५५६ किन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २५)

१०८० स्थागापापचो भावे ॥३३१५॥

(४०४५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्यादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यादिभ्यः सर्वापवादः किन्प्राप्नोति
स यथैवाङ् वाधते एवं ण्डुलिजावपि वाधते—कां
त्वं स्थायिकां कां त्वं स्थायिम् ॥

(प्रदीपः) स्थागापा ॥ ९५ ॥ स्यादिभ्य इति ।
वाध्यमात्रापेक्षायां वाध्यसमुदायापेक्षायां वा पुरस्तादपवा-
दन्यायो नास्तीति भावः ॥ ण्डुलिजाविति । विभाषाख्या-
नपरिप्रश्नयोरित्यनेन विहितो ॥

(उद्घोतः) स्थागापा० ॥ ९५ ॥ वाध्यमात्रेति ॥
वाध्यसामान्यचिन्तेयम् ॥ वाध्यसमुदायेति विशेषचिन्तायामपि
प्रकारविशेषः ॥ ९५ ॥

(४०४६ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु अङ्गविधाने स्यादि-
प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गविधाने
एव स्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रतिषिद्धे तस्मिन्
किन्नेव भविष्यति ॥

(दूषणभाष्यम्)
सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(दूषणस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तं स्यादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्ग इति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैप दोषः । “पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधी-
न्याधन्ते नोत्तरान्” इत्येवमयं स्त्रियां किन्नाङ् वा-
धिष्यते । ण्डुलिजौ न वाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) पुरस्तादिति । अनन्तरभाषेन लब्धावकाशो
विधिः परत्वाद्दुत्तरेण बाध्यत इत्यर्थः ॥

(४०४७ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ श्रुयजिपिस्तुभ्यः करणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्रुयजिपिस्तुभ्यः करणे किन्वक्तव्यः ।
श्रुयतेऽनयेति श्रुतिः । इज्यतेऽनयेति इष्टिः । इज्य-
तेऽनयेति इष्टिः । स्तूयतेऽनयेति स्तुतिः ॥

(प्रदीपः) श्रुयजीति । ल्युट्वाधनार्थं वचनम् ॥ ९५ ॥

(४०४८ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निर्धेकव्यः ।
ग्लानिः । म्लानिः । ज्यानिः । हानिः ॥ स्थानापा
॥ ९५ ॥

(५५७ क्यप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २६)

१०८३ व्रजयजोर्भावे क्यप्

॥ ३ । ३ । १८ ॥

(४०४९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्यव्विधिरधिकरणे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्यव्विधिरधिकरणे चेति वक्तव्यम् ।
समजन्ति तस्यां समज्या ॥ व्रजयजो ॥ १८ ॥

(प्रदीपः) व्रजयजो ॥ १८ ॥ क्यव्विधिरिति ।
उत्तरसूत्रे इति भावः ॥ १८ ॥

(उद्घोतः) व्रजयजो ॥ १८ ॥ उत्तरेति । भाष्ये तद्धि-
षयोदाहरणदानादिति भावः ॥ १८ ॥

(५५८ शक्यप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २७)

१०८५ कृजः श च ॥ ३ । ३ । १०० ॥

(४०५० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृजः श चेति वावचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृजः श चेति वावचनं कर्तव्यम् ॥
किं प्रयोजनम् ? किन्नपि यथा स्यात् । कृतिः ॥
कृजः श ॥ १०० ॥

(प्रदीपः) कृजः श च ॥ १०० ॥ चकारेणानन्तरस्य
क्यप एव समुच्चयो न तु व्यवहितस्य किन् इति मत्वाह—
वावचनमिति । तेन क्रिया कृत्वा कृतिरिति रूपत्रय-
सिद्धिः ॥ १०० ॥

(उद्घोतः) कृजः श च ॥ १०० ॥ वावचनमिति ।
द्वमेव शापयति वर्णगौरवादपि योगविभागो गरीयानि(वी)ति
भावः ॥ १०० ॥

(५५९ श्रमप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २८)

१०८६ इच्छा ॥ ३ । ३ । १०१ ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किं निपात्यते ? ।

(समाधानभाष्यम्)

इपेः शे यगभावः ।

(उद्ध्योतः) इच्छा ॥ १०१ ॥ शे यगभाव इति । भावा-
धेकरवाचकः प्राप्तिः ॥ १०१ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते इच्छेति ।

(४०५१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयाटा-
ट्यानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटा-
ट्यानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

(४०५२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ जागर्तेरकारो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) [जागर्तेरकारो वा वक्तव्यः ।] जा-
गर्यो । जागरा ॥ इच्छा ॥ १०१ ॥

(५६० अङ्गप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. २९)

१०८९ विद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ ३ । ३ । १०४ ॥

(४०५३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भिदा विदारणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) भिदा विदारण इति वक्तव्यम् । भि-
त्तिरन्या ॥

(४०५४ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

[॥ * ॥ छिदा द्वैधीकरणे ॥ * ॥]

(भाष्यम्) छिदा द्वैधीकरण इति वक्तव्यम् ।
छित्तिरन्या ।

(४०५५ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आरा शरुयाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आरा शरुयामिति वक्तव्यम् । आ-
र्तिरन्या ।

(प्रदीपः) विद्भिदादि ॥ आर्तिरिति । आलोऽन्तश्च उ-
पसर्गादिति धाताविति वृद्धिरेकादेशः ।

(४०५६ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ धारा प्रपाते ॥ * ॥

(भाष्यम्) धारा प्रपात इति वक्तव्यम् । धृति-
रन्या ।

(४०५७ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ गुहा गिर्योषध्योः ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुहा गिर्योषध्योरिति वक्तव्यम् ।
गृद्धिरन्या । विद्भिदा ॥ १०४ ॥

(प्रदीपः) गुहा गिर्योषध्योरिति । गिरिशब्दोऽत्र
गिर्यवयवे वर्तते ॥ १०४ ॥

(उद्ध्योतः) विद्भिदादि ॥ १०४ ॥ ननु गुहा न गिरिरत
आह—गिरिशब्द इति ॥ १०४ ॥

(५६१ युचप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ० ३०)

१०९२ ष्यासश्रन्थो युच् ॥ ३ । ३ । १०७ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वार्थः । चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं
यथा स्यात् ।

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । उदात्त इति वर्तते "शुवीरा
उदात्तः" इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्युदात्त इति वर्तते—"प्रजयजोर्भावे ऋयप्"
किमर्थः पकारः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तुगर्थः । ह्रस्वस्य पिति कृतीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

उदात्त इत्येव हि वर्तते ॥

एवमपि कुत एतत्तदन्तस्योदात्तत्वं भविष्यति,
न पुनरादेरिति ।

(उद्ध्योतः) ष्यास० ॥ १०७ ॥ भाष्ये न पुनरादे-
रिति । एवं च पाक्षिकानिष्टप्रसङ्ग इति भावः ॥ यत्तु प्रथमाति-
क्रमे कारणाभावादादेरेव स्यादिति । तत्र । तत्रथायस्यात्र शास्त्रे-
नङ्गीकारात् ॥ अत एवाद्युदात्तश्चेति सार्थकम् । अत एव तित्स्व-
रितमिति तन्वादावन्तस्वरितसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

उदात्त इत्यनुवर्तनसामर्थ्यात् यस्य अप्राप्तः स्वर-
स्तस्य भवति । कस्य चाप्राप्तः । अन्तैस्व ॥

(उद्ध्योतः) अन्तस्थेति । आदेस्ताद्युदात्तश्चेल्यनेन सिद्धे-
रिति भावः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि ।
क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः ? ।
युवोरनाकाविति ।

(प्रदीपः) ण्यासश्चन्थो ॥ १०७ ॥ युवोरिति ।
अन्यथा निरनुबन्धकत्वादेख्येव ग्रहणं स्यान्न तु ल्युडादीनामिति
भावः ॥

(प्रयोजनान्तरनिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येत्यतस्—*सिद्धं
तु युवोरनुनासिकवचनादिति ॥

(प्रदीपः) अनुनासिकवचनादिति । तत्र ल्युडादी-
नामपि अनुनासिकत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्याद् ग्रहणं भविष्यती-
त्यर्थः ॥ १०७ ॥

(उद्ध्योतः) प्रतिज्ञानसामर्थ्यादिति । इदं च चित्त्वेऽपि तदनु-
बन्धकपरिभाषया व्युटोऽग्रहणशङ्कावारणायवश्यकमिति भावः १०७

(४०५८ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ युच्चप्रकरणे घट्टिवन्दिविदिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) युच्चप्रकरणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । घट्टना । वन्दना । वेदना ॥

(४०५९ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इषेरनिच्छार्थस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) इषेरनिच्छार्थस्येति वक्तव्यम् । अ-
न्विष्यते अन्वेषणा ॥

(४०६० वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ परेर्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) परेर्वेति वक्तव्यम् । अन्यां परीष्टिं
चर । अन्यां पर्येषणां चर ॥ ण्यासश्चन्थो ॥ १०७ ॥

(५६२ ण्वुलप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ. ३१)

१०९३ रोगाख्यायां ण्वुल्वहुलम्

॥ ३ । ३ । १०८ ॥

(४०६१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः । का
नामासिका अन्येष्वीहमानेषु । का नाम शायिका
अन्येष्वधीयानेषु ।

(प्रदीपः) रोगाख्या ॥ १०८ ॥ धात्वर्थनिर्देश
इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) रोगाख्यायाम् ॥ १०८ ॥ धातुक्रुतोर्थः साध-
नमिति भ्रमं वारयति—क्रियेति । भावाधिकारेऽपि कारक-
निवृत्त्यर्थमिदम् ॥

(४०६२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इक्श्चित्तपौ धातुनिर्देशे ॥ * ॥

(भाष्यम्) इक्श्चित्तपावित्येतौ प्रत्ययौ धातुनि-
र्देशे वक्तव्यौ । पचेर्भूहि पचतेर्भूहि ।

(प्रदीपः) इक्श्चित्तपाविति । बहुलवचनान्न क्विञ्ज
भवति । क्षितपः शित्करणादकृत्वृचानिन्यपि तस्मिन् शवाद्यो
भवन्ति । युगपि क्विञ्जवति, यथा विभाषा लीयतेरिति ।
अत्र हि लीलीञ्जेर्यका क्षितपि निर्देशः कृतः । इयनि तु लीङ्
एव ग्रहणं स्याद्, न तु लिनातेः ।

(उद्ध्योतः) इक्श्चित्तपौ ॥ क्विञ्जेति । सुवो बुगि-
त्यादौ ॥ शित्करणादिति । शित्करणस्य पिवाप्यादेशविधानेन
चारितार्थादिदं चिन्त्यम् । तस्मान्निर्देशैरेव विकारणः साध्यः ॥
माथ्ये पचेरिति । कर्मणः शेषत्वविवक्षया पधी ॥ भात्वर्थनिर्देशो-
प्येतौ बाहुलकात् । अत एवेक्ष्यतेर्नाशब्दम् । आहौ प्रभूता-
दिभ्यः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्य इति प्रयोगाः सद्गच्छन्ते ॥

(४०६३ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वर्णात्कारः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्णात्कारप्रत्ययो वक्तव्यः । अकारः ॥

१ धातुत्पत्त्य कृतः कृदन्तसेत्सर्गः । (२. ना.)

२ चिन्त्यमिति ॥ यमादय इत्यादिपदेन पिवाप्यादेशानामपि संग्रहात्
प्लुता मदीये । 'न हि घटायोन्मीलितेन चङ्छापटं न पदयति' इति
न्यायेन शित्करणात्तन्म्योद् 'भवते र' इत्यादौ षप इव 'यिपते' इत्यादौ धि-
षाघोऽज्ञानामपि करणे का नो एमिः ॥ कि च इच्छिये नैव कर्तृयाचकौ
'अकर्मदि' इत्युपादानात् ॥ नापि भाववाचकौ 'धात्वर्थनिर्देशे' इत्यनुवृत्तावपि
'धातुनिर्देशे' इत्युपादानात् । कि तु धातुनट्यादपूर्वातिविधित्वात्तत्पत्त्य-
कामेव गवा इति 'पथेर्भूति' इत्यस्य 'पत्प्रातिर्भूति' इत्यर्थे 'रूपाणि' इति
रेपः ॥ ६५ च 'भवते र' इत्यत्र भवतिशब्दो भूषात्तर एवेति भावकर्मकर्तृ-

प्रत्यये ननुदे अतुप्रभूये यन्तु इत्यादिप्रत्यये सर्वत्रैवाकारः सिद्धो मन्वीनि बोध्यम् ॥
३ निर्देशैरेव विकारणत्वानयत् पिवाप्यादेशाद्यनेन का तत्र हानिः न हि
'निर्देशोपिकरणा एव साध्या न पिवाप्यादेशाः' इति मनुवाक्यमिति ॥
तस्मात् गित्तरणात् तस्मिन्निर्देशार्थानां विकारणत्वमादेशान्तरं च प्राप्तीय-
मिति मदीयाद्यः सम्भवेत् ॥ नागमनट्युत्—
'नवीनेभ्योऽप्युत्तरमर्थं प्रायः रत्यापयितुं नमः ।
तदादायमनुवृत्तं सत्यन्ते यमते र्या' ॥ इति
रीतिमनुवृत्तार्थि दासिममा ॥

(५६५ घञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. ३४)

११०६ हलश्च ॥ ३।३।१२१ ॥

(४०७२ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ घञ्विधाववहाराधारावायानामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) घञ्विधौ अवहाराधारावायानामु-
पसंख्यानं कर्तव्यम् । अवहियन्ते अस्मिन्नवहारः ।
आध्रियन्तेऽस्मिन्नाधारः । एत्यैतस्मिन्वयन्त्यावा-
वायः ॥ हलश्च ॥ १२१ ॥

(प्रदीपः) हलश्च ॥ १२१ ॥ अध्यायसूत्रे आधारवा-
यश्चन्दौ वार्तिके दर्शनादभिमुक्तौः प्रक्षिप्तौ ॥ १२१ ॥

(उद्घोतः) हलश्च ॥ १२१ ॥ भाष्येति । एत्येति ।
आडोर्ध्वप्रदर्शनमिदम् ॥ वेज आत्वे आतो युगिति युक् ॥ १२१ ॥

(५६६ घञ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ० ३५)

११०८ उदङ्गोनुदके ॥ ३।३।१२३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते । न 'हलश्च' इत्येव सिद्धम् ।

(समाधानभाष्यम्)

अनुदक इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्—उद-
कोदञ्चनः ॥

(४०७३ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उदङ्गोनुदकग्रहणानर्थक्यं च
प्रायवचनाद्यथा गोदोहनः

प्रसाधन इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) उदङ्गोनुदकग्रहणं चानर्थकम् ॥ घञ्
कसाञ्च भवति ? ।

प्रायवचनाद् घञ् न भवति । यथा गोदोहनः
प्रसाधन इति ॥ उदङ्गोऽनु ॥ १२३ ॥

(प्रदीपः) उदङ्गो ॥ १२३ ॥ प्रायवचनादिति ।

घञ्बद्धोपि न भवतीति ल्युडेव भवति ॥ १२३ ॥

(उद्घोतः) उदङ्गो ॥ १२३ ॥ घञ्बद्धोऽपि ।
घञ्नेऽनुदक इति प्रतिपेयसामर्थ्यात्प्रत्याख्याने प्रायग्रहणादिति
भावः ॥ १२३ ॥

(५६७ घप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. ३६)

१११० खनो घ च ॥ ३।३।१२५ ॥

(४०७४ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खनो डडरेकैकवकाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) डो वक्तव्यः—आखः ॥ डरो वक्तव्यः—

आखरः । इको वक्तव्यः—आखनिकः ॥ इकवको
वक्तव्यः—आखनिकवकः ॥ खनो घ च ॥ १२५ ॥

(खलर्थप्रकरणम्)

(५६८ खलप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. ३७)

११११ ईषहुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु

खल् ॥ ३।३।१२६ ॥

(४०७५ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अजबभ्यां स्त्रीखलनाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजबभ्यां स्त्रीखलना भवन्ति विप्र-
तिषेधेन । अजपोरवकाशः—चयः । लवः ॥ स्त्री-
प्रत्ययानामवकाशः—कृतिः । हतिः ॥ इहोभयं
प्राप्नोति—चितिः स्तुतिः ॥

खलोवकाशः—ईषद्भेदः । सुभेदः ॥ अजपोः स
एव ॥ इहोभयं प्राप्नोति—ईषच्चयः । सुचयः । ईष-
लवः । सुलवः ॥

अनस्यावकाशः—इधमप्रश्चनः । अजपोः स
एव ॥ इहोभयं प्राप्नोति—पलाशचयनः । अत्रिल-
वनः ॥ स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

(४०७६ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रियाः खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन ।
स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः—कृतिः । हतिः । खलोव-
काशः—ईषद्भेदः । सुभेदः । इहोभयं प्राप्नोति—
ईषद्भेदा । सुभेदा ॥

अनस्यावकाशः—इधमप्रश्चनः ॥ स्त्रीप्रत्ययानां
स एव ॥ इहोभयं प्राप्नोति—सकुधानी । तिल-
पीडनी ॥ खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥ ईषहुः-
सुषु ॥ १२६ ॥

(५६९ खलप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।३।१ आ. ३८)

१११२ कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः

॥ ३।३।१२७ ॥

(४०७७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खल् कर्तृकर्मणोश्च्यर्थयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) खल् कर्तृकर्मणोः च्यर्थयोरिति वक्त-
व्यम् । अनाद्येन भवता ईषदाद्येन शक्यं भवि-
तुम् ईषदाद्येन भवं भवता । डुराद्येन भवम् । स्वाद्ये-
न भवम् ॥

(प्रदीपः) कर्तृ ॥ १२७ ॥ च्यर्थयोरिति । तेनाभूत्-

तद्भावादन्यत्र खलू न भवति—आद्येन सुभूयत इति । अत्र गतित्वात् सुशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगः । स्वाङ्गंभवं भवतेत्यादौ खलः खित्करणसामर्थ्याद्भातोरनन्तरं कर्तृकर्मणी प्रयुज्येते ॥

(उद्द्योतः) कर्तृकर्मणोः ॥ १२७ ॥ खलू न भवतीत्यस्योदाहरणमाह—आद्येन सुभूयत इति ॥ खित्करणसामर्थ्यादिति । नचकूलबुद्धुज इत्यादिबद्धशब्दहितेऽपि कृद्ग्रहणपरिभाषया युम् प्रवर्तकत्वेन तच्चरितार्थमिति वाच्यम् । भाष्यप्रयोगेणैव व्यवसाकरूपनादिति तत्त्वम् ॥ बहुलग्रहणेनेत्यर्थे ॥

(४०७८ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थं द्रष्टव्यम् । तद् द्वेष्यं विजानीयाद् 'अभिधेययोः'ति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे—'कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थमिति' ॥ कर्तृकर्म ॥ १२७ ॥

(प्रदीपः) तदाचार्य इति । एतच्च खित्करणादनव्ययस्य मुमर्शोऽभ्यते । चकारस्य सन्नियोगार्थत्वादीषुस्तवोप्युपपदान्याश्रीयन्ते ॥ १२७ ॥

(उद्द्योतः) दुःसवोप्युपपदानिति ॥ समाससु पर्यायेणेति बोध्यम् ॥ १२७ ॥

(५७० युचप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । १ आ० ३९)

१११५ अन्येभ्योपि दृश्यते

॥ ३ । ३ । १३० ॥

(४०७९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भाषायां शासियुधिदृशिधुपिभ्यो युच् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भाषायां शासियुधिदृशिधुपिभ्यो युज्यक्तव्यः । दुःशासनः । दुर्धनः । दुर्वर्तनः । दुर्धर्षणः ॥

(४०८० वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मृपेश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) मृपेश्चेति घक्तव्यम् । दुर्मर्षणः । इति थीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) अन्येभ्यो ॥ १३० ॥ भाषायामिति । एतद्विधिभेदात् भाषायां न प्राप्नोतीति यचनम् ॥ १३० ॥ १ युचाभाष्यस्यैतदुपपत्त्येव महाभाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्द्योतः) अन्येभ्यो ॥ १३० ॥ छन्दसीत्यधिकारादिति छन्दसि गत्यर्थेभ्य इत्यतः ॥ १३० ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतोपाध्यायोपनामकसतीगर्भंजनादेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥

(५७१ अतिदेशसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १)

१११६ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा

॥ ३ । ३ । १३१ ॥

(प्रदीपः) वर्तमान ॥ १३१ ॥ समीपमेव सामीप्यमिति स्वार्थे व्यञ्जं वर्णयन्ति ॥ अन्ये—समीपस्य भावः सामीप्यम् वर्तमानस्य सामीप्यं वर्तमानसामीप्यमिति व्याचक्षते ॥ ननु भूतभविष्यत्तोरनेन प्रत्ययानामतिदेशात्तयोरेव सामीप्यसंबन्धो न वर्तमानस्येति समासाप्रसङ्गः ॥ नैष दोषः । पारम्पर्येण संबन्धसद्भावात् ॥ अथास्मिन् पक्षे 'गुणेन ने'ति षष्ठीसमासप्रतिषेधः कस्मान्न भवति ॥ अत्र केचिदाहुः—शौकल्यादीनां रूपादिविशेषाणां समासप्रतिषेध इति ॥ अन्येत्वाहुः—अयमेव निर्देशो ज्ञापयति अनित्यः समासप्रतिषेध' इति ॥ अपरे ब्रुवते—गुणशब्दस्य संवन्धिगशब्दत्वाद् गुणाक्षिप्तस्य गुणिन एव समासप्रतिषेधः । न च वर्तमानः सामीप्यस्य गुणी । भूतभविष्यतोत्सद्गुणत्वात् ।

(उद्द्योतः) वर्तमानसामीप्ये ॥ १३१ ॥ समीपमेवेति । कालप्रकरणात्कालेन सामानाधिकरण्यार्थमिति भावः । अत्रापि पक्षे षष्ठीसमास एव ॥ समासाप्रसङ्ग इति । भूतभविष्यत्शिरूपितं वर्तमानस्य यत्सामीप्यं तत्र वर्तमानवत्प्रत्ययातिदेशोऽनर्भकः ॥ ये हि वर्तमाने प्रत्ययास्ते समीपभूतेऽपि तस्मिन् सिद्धा एवाते वर्तमाननिरूपितं भूतभविष्यतोर्त्येष्टसामीप्यं तथैत्यर्थः स्तीकार्यः । तथाच वर्तमानपदेन समासाप्रसङ्ग इति भावः ॥ सामीप्यसंबन्ध इति । तृतीयात्तत्पुरुषः । सामीप्यनिरूपितः संबन्ध इत्यर्थः । सामीप्येनाश्रयत्वरूपः साक्षात्संबन्धत्तयोरेवेत्यर्थः ॥ पारम्पर्येणेति । तत्र समीपद्वारा सामीप्येन संबन्ध इति भावः ॥ प्रतियोगितासंबन्धेनान्वयः । वर्तमानकालप्रतियोगिकसामीप्ये सतीत्यर्थः इत्यन्ये ॥ भूतादौ वर्तमानसामीप्ये सति वर्तमानवत्प्रत्यया इति पाष्योर्थः ॥ एवंच तत्समीपे भूतादौ फलतीति बोध्यम् ॥ तद्गुणत्वाद् । सामीप्यगुणित्वादित्यर्थः । तद्गुणत्वादिति पाठे षष्ठीविधिः । अयमेव युक्तः पाठः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

घत्करणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) वत्करणमिति । वर्तमान इत्येतावतैव वर्तमानसहचरितानां प्रत्ययानां सिद्धत्वादिति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) वर्तमान इति प्रथमान्तेन वर्तमाने ये प्रत्यया इत्यर्थः । कथं लभ्यतेऽत आह—सहचरितानामिति । लक्षणयेति भावः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमाने वा’ इतीयत्युच्यमाने—वर्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते वा वर्तमानसामीप्ये धातुमात्रास्त्युः । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) धातुमात्रादिति । वर्तमानग्रहणेन साहचर्यात्प्रत्ययानां रूपमात्रमेव लक्ष्येत ततश्च संकरोपि स्यात् । यस्माद्वातोर्वर्तमाने यः प्रत्ययो विहितः स विशेषानुपादानाद्वात्वन्तरादपि स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) रूपमात्रमिति । न तूपाधिविशिष्टमित्यर्थः ॥

(भाष्यम्) यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन वर्तमाने प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन वर्तमानसामीप्ये भवन्ति । ततोमी वर्तमानवत्कृताः स्युः ॥ अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात् । नामी वर्तमानवत्कृताः स्युः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति उक्त्वा लडेवोदाह्रियते । यदि पुनर्वा लड्भवतीत्येवोच्येत ।

(प्रदीपः) लडेवेति । वृत्तिविति भावः ।

(समाधानवार्तिकावतरणभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(४०८१ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्भूचनं शत्राद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्भूचनं क्रियते ॥ किं प्रयोजनम् ? शत्राद्यर्थम् । शत्राद्यर्थो-यमारम्भः । एषोस्मि पचन् । एषोस्मि पचमान इति ॥

(प्रदीपः) शत्राद्यर्थमिति । लटः शत्रुशानचानिलनेन वर्तमानाधिकाराद्वर्तमानकालविहितस्यैव लटः शत्रुशानचौ भवतः न तु कालान्तरविहितस्येति भावः ।

(उद्घोतः) वत्करणे तु वर्तमानेयं यथा भवन्ति तथा सामीप्ये भवतीत्यर्थान्न दोष इति भावः ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लडादेशौ शत्रुशानचौ । तत्र ‘वा लड्भवति’ इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) लडादेशाविति । लण्मात्रादेशौ । वर्तमानग्रहणस्य तत्रानपेक्षणादिति भावः ॥

(उद्घोतः) लण्मात्रेति । मात्रशब्दः कालख्ये ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

यौ तर्ह्यलडादेशौ एषोस्मि पचमानः एषोस्मि यजमान इति ॥

यौ चापि लडादेशौ, तावपि प्रयोजयतः ॥ वर्तमानविहितस्य लटः शत्रुशानचाबुच्येते अविशेषविहितश्चायं योगः ॥

शत्राद्यर्थमिति खल्वप्युच्यते बहवश्च शत्रादयः । एषोस्मि अलंकरिष्णुः । एषोस्मि प्रजनिष्णुः ॥ वर्तमानसा ॥ १३१ ॥

(प्रदीपः) यौ तर्ह्यिति । पूडचजोः शानन् । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । इड्धार्यादिभ्यः शत्रुप्रत्यय इत्यर्थः ॥ वर्तमानविहितस्येति । लट्स इत्यादिविहितलणिनवृत्त्यर्थमवश्यं तत्र वर्तमानग्रहणमपेक्षणीयमिति भावः ॥ अविशेषविहित इति । वर्तमानलक्षणद्विशेषादन्यस्मिन्विशेषे विहित इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये यौ तर्ह्यिति । शत्रानावित्यर्थः ॥ नन्वयमपि वर्तमानसमीपभूतमविश्वतोर्विधीयमानः कथमविशेषविहित इत्यत आह—वर्तमानलक्षणादिति ॥ भाष्येऽयं योग इति । पतयोगविहित इत्यर्थः ॥

प्रयोजनान्तरमप्याह—भाष्ये शत्राद्यर्थमिति । इष्णुजादयोऽपि वर्तमान एव विधीयन्ते इति भावः ॥ कुन्नेः शत्रुर्नजिडः चानश्च सर्वकालत्वमुक्तं भूत इति स्ये भाष्ये इति चानश्रुक्तिः कैयटे चिन्त्या ॥ १३१ ॥

(५०२ अतिदेशसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. २)

१११७ आशंसायां भूतवच

॥ ३ । ३ । १३२ ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

आशंसा नाम भविष्यत्काला ॥

(प्रदीपः) आशंसायाम् ॥ १३२ ॥ आशंसेति । आशंसा अभिमतार्थवाञ्छा । सा वर्तमानापि विपयस्य भविष्यत्वाद्भविष्यत्कालेत्युच्यते । इह चाशंसाऽतिदेशस्य विपयभा-वेनोपात्ता । आशंसायां विषय आशास्यमानक्रियावचनाद्वा-तोर्भूतवद्वर्तमानवच प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः संप्रयते ॥

(उद्घोतः) आशंसायां ॥ १३२ ॥ सूत्रप्रयोजनं दर्शयति—भाष्ये—आशंसानामेति । आशंसायां भविष्यत्कालस्य

१ वर्तमान इति प्रथमान्तेन वर्तमाने ये प्रत्यया इत्यर्थे इत्युद्घोतदर्शनेन प्रथमानुपाठ एवाम प्रतीकते । (र. ना.)

२ मुनेो यद्वर्तमाने इति सूत्रेण मुनेो विहितस्य इत्युत्तरार्थः । (र. ना.)

३ यौ तर्ह्यलडादेशौ, इति भाष्ये वर्तमानशानविहितमित्याद्ययं, वर्तमान-पालविहितलट्प्रत्ययानुपाठयोगमात्रस्य इत्युक्तमप्याह । तथा च एषोस्मिति-हितस्य चानश्च चिन्त्यादिति भावः । (र. ना.)

कथमत आह—आशंसेति ॥ ननु भविष्यन्त्यामाशंसायामेव प्रलयः कसात्रैत्यत आह—हृह चेति । एवं च कालस्य सर्वत्र लकार-प्रकृत्यर्थे एवान्वयस्य कृत्तवान्नाशंसायां तदन्वय इति भावः ॥

(४०८२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आशंसायां भूतवदतिदेशे

लङ्घितोः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्घितोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(४०८३ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न चापवादस्य निमित्ताभावादन-
द्यतने हि तयोर्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? । अपवादस्य निमित्ताभावान् । नान्नापवादस्य निमित्तमस्ति । कथम् ? । अनद्यतने हि तयोर्विधानम् । अनद्यतने हि तौ विधीयन्ते लङ्घितौ । न चान्नाद्यतनः कालो विवक्षितः । कस्तर्हि ? । भूतकालसामान्यम् ॥

(प्रदीपः) नवेति । अत्र सूत्रे भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषो न्यतनस्तत्र सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्यायाल्लङ्घितौ न भवत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अपवादस्येति भाष्यस्य अपवादस्य निमित्तमुपादायातिदेशाभावाद् इत्यर्थः । तदाह—नान्नापवादस्येति । निमित्तमुपात्तमस्तीत्यर्थः ॥ ततः किमत आह—न चात्रेति ॥

(४०८४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आशंसासंभावनयोरविशेषात्त-
द्विधानस्याप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आशंसासंभावनमित्यविशिष्टावेता-
वर्थौ ॥

आशंसासंभावनयोरविशेषात् ॥ तद्विधानस्या-
प्राप्तिः ।

आशंसायां ये विधीयन्ते, ते संभावननेऽपि प्राप्नु-
वन्ति । ये च संभावने विधीयन्ते, ते आशंसायामपि प्राप्नुवन्ति ॥

किं तानुच्यन्ते—अप्राप्तिरिति ।

न साधीयः प्राप्तिर्भवति । इष्टा व्यवस्था न प्रक-
ल्पेत । न सर्वे सपेक्षेयन्ते ॥

(प्रदीपः) आशंसासंभावनयोरिति । यस्यविशेषः
कथं ह्यनुनिर्देश इति चेत् ॥ वाच्यस्वरूपाभिधायित्वाद्दोषः ।

आशंसासंभावनयोरर्थमेदाभावावविशेष इत्यर्थः ॥ आशंसा
अनागतवस्तुवाञ्छा संभावनमपि भाविवस्तूप्रेक्षणमिति
भावः ।

(उद्घोतः) कथं ह्यन्द्वेति । विरूपाणामपि समानार्थाना-
मित्येकशेषारम्भादिति भावः ॥ शब्देति । तस्य भिन्नत्वाद्भि-
न्नार्थत्वमिति भावः ॥ उल्लेखणमिति । तदपीच्छाविशेष एवेत्य-
भिमानैः ।

(४०८५ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा संभावनावयवत्वादाशं-
सायाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः । किं कारणम् ? ।
संभावनावयवत्वादाशंसायाः । संभावनावयववा-
त्मिका आशंसा ॥ आशंसा नाम प्रधानितोर्थः ।
अभिनीतश्चानभिनीतश्च ॥ संभावनं नाम प्रधारि-
तोर्थः । अभिनीत एव ॥

(प्रदीपः) नवेति । अवयवशब्दः पृथग्भाववाची सं-
भावनात् पृथगेवाशंसेत्यर्थः ॥ प्रधानितोर्थ इति । इदं मे
भूयादिति मनसा विषयीकृतोर्थः । आशंसाविषयत्वादाशंसाश-
ब्देनात्रोक्तः ॥ अभिनीत इति । कारणयोग्यतावशाच्छक्य-
प्राप्तिरित्यर्थः । ततोऽन्योन्यमभिनीत इत्यर्थः ॥ अन्ये त्वप्र-
धारित इति पठन्ति अनिर्धारितोवश्यंभावेति या अनिश्चित
इत्यर्थः । संभावनं चासति विधुरप्रत्ययोपनिपाते भवितव्य-
मनेनार्थेनेति ज्ञानमित्यनयोर्भेदः ॥

(उद्घोतः) नवाशंसायाः सम्भावनावयवत्वं वापितमत
आह—अवयवशब्द इति ॥ प्रौढ्यत्वेन निश्चयविषयत्वरूपप्रधा-
रितत्वसाशंसाविषयेऽसंभवादाह—मनसेति । संकल्पारम्भके-
नेत्यर्थः ॥ अनेनेच्छारूपताऽऽशंसाया उक्ता ॥ आशंसायाः प्रधा-
रिताधेत्वासंभवादाह—आशंसाविषयत्वादिति ॥ अनिश्चित इति ।
अत एवेच्छाविषयः ॥ अनेनेच्छारूपता तस्या उक्ता ॥ विधुर-
प्रत्ययो विपरीतकारणम् ॥ तेन संभावितस्याधेत्वं ज्ञानप्राप्तिर्त्वं
सूचितम् ॥ संभावनं नामाप्रधारित इति पाठे एककोट्यशे उत्क-
टत्वेऽपि अन्यशोऽनुरक्तद्वयानसर्वदनिश्चयरूपज्ञानविषयः तेन ज्ञान-
रूपतोऽुक्ता ॥ प्रधानितोर्थ इति पाठे अंशोऽवश्यमावित्तेन निश्चित
इत्यर्थः ॥ अभिनीत एवेति । ज्ञानप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ज्ञानमिति ।
ज्ञानेच्छयोश्च भेदः स्पष्ट एवेत्यर्थः ॥

(४०८६ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अर्थसंदेहो बालमर्थत्वात्संभा-
वनस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा अर्थसंदेह एव पुनरस्य ।

१ भूतवदति विशेषणमसौ गो मुप तद्वत्प्रत्ययस्य सरोऽलो वेत्यर्थः । (र. मा.)

२ तद्विधानं कथं वि विषयस्य रूपमुच्यते । तद्विधानं आशंसासंभावना

मा । अत्रापि, इष्टायाः मानेत्वाद् इत्यर्थः । (र. मा.)

३ अभिनीतौ विधीयन्ते तस्यो रद्विभक्तिरुक्तव्यापारम् इति । (र. मा.)

४ अवयवशब्दः कथं वि विषयस्य रूपमुच्यते । अवयवविषयस्य रूपमुच्यते । (र. मा.)

५ आशंसेति ।

किं कारणम् ? । अलमर्थत्वात्संभावनस्य । संभावने आलमर्थं गम्यते । आशंसायां पुनरनालमर्थम् ॥

(उद्धृतः) तयोर्भेदे एकदेश्युक्तयुक्तयन्तरमाह—भाष्ये अर्थोसंदेहोवेति । तयोर्थाविशेषेऽप्यालमर्थ्यानालमर्थ्यकृतो भेद इति भावः ॥

(अर्थोसंदेहभाष्यम्)

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘संभावनेऽपि नालमर्थं गम्यते’ इति । यद्यं “संभावनेऽलमिति चेत्” इत्याह । तस्मात्सुष्टुच्यते—*न वा संभावनावयवत्वादाशंसाया* इति ॥ आशंसायां भूत ॥१३२॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । यदि संभावने नियमेनालमर्थो गम्येत तदा व्यभिचाराभावादलमिति विशेषणं नोपाददीतेत्यर्थः ॥ १३२ ॥

(उद्धृतः) तदुच्यति—आचार्येति ॥ नालमर्थमिति । नियमेनालमर्थं न गम्यते इत्यर्थः ॥ १३२ ॥

(५७३ लङ्विधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. ३)

१११८ क्षिप्रवचने लट् ॥ ३११३३ ॥

(४०८७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्षिप्रवचने लट् आशंसावचने लिङ्गिप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षिप्रवचने लट् आशंसावचने लिङ्ग भवति विप्रतिषेधेन । क्षिप्रवचने लट् भवतीत्यस्य अवकाशः—उपाध्यायश्चेदागतः क्षिप्रमध्येष्यामहे । आशंसावचने लिङ्ग भवतीत्यस्यावकाशः । उपाध्यायश्चेदागतः आशंसे युक्तोधीयीय । इहोभयं प्राप्नोति—उपाध्यायश्चेदागतः आशंसे क्षिप्रमधीयीय । लिङ्ग भवति विप्रतिषेधेन ॥

(४०८८ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्योऽनिष्पन्नत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यः शासितव्यः । किं कारणम् ? । अनिष्पन्नत्वात् । देवश्चेद् वृष्टो निष्पन्नाः शालयः । तत्र भवितव्यं संपत्स्यन्ते शालय इति ॥

(प्रदीपः) क्षिप्रवच ॥ १३३ ॥ अनिष्पन्न इति । अनाशंसार्थमिदम् । वृष्टश्चेदित्यादि वस्तुस्वरूपकथनम् ।

(उद्धृतः) क्षिप्रवचने ॥ १३३ ॥ भाष्ये अनिष्पन्न इति ॥ भविष्यति भूतप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ अनादांसार्थमिति । आशंसायां पूर्वेण भूतवदतिदेशाद्भविष्यत्यपि क्तः सिद्ध इति भावः ॥ आशंसाभावं दर्शयति—भाष्ये—देवश्चेद् वृष्ट इति । तदेवाह—वस्तुस्वरूपेति । न त्वशाशंसाविषयतेति भावः ॥ वृष्टौ जातायामेवं वादो लोकस्य ।

(४०८९ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु भविष्यत्प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । भविष्यत्प्रतिषेधात् । यल्लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं न मृष्यति ॥ कश्चिदाह—देवश्चेद् वृष्टः संपत्स्यन्ते शालय इति । स उच्यते—‘मैवं वोचः’, ‘संपन्नाः शालयः’ इत्येवं ब्रूहि ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । अप्शालिवीजसंयोग एव निष्पत्तिः शालीनाम् तत्रैव निष्पत्तेर्वैतनादिति भावः ॥

(उद्धृतः) भाष्ये यल्लोक इति । यल्लोको भविष्यत्प्रयोगं न मृष्यति तस्मात् मुख्या निष्पत्तिर्निष्पदरथः । किं त्वन्यप्येत्यर्थः ॥ तमेवाह—अप्शालीति । अयमेव निष्पत्तिपदार्थोऽभितस्त्येति भावः ॥ शालीनामिति । पूर्वान्वयि । तत्रैवेति । अप्शालिवीजसंयोगरूपनिष्पत्तावेवात्र प्रायो निष्पूर्वकपदेर्वैतमानत्वात्तद्वाचकत्वादित्यर्थः ॥ निष्पत्तेरित्युपलक्षणं संपदेरपि । निष्पत्तेरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । शितपानिर्देशाद् इयंस्तु कर्त्रर्थकत्वाभावात् कृतः ॥ यद्वा सत्कार्यवादे तत्रैव निष्पत्तेर्वैतमानत्वम् । आर्थव्याख्यानमेव युक्तम् ॥

(४०९० वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । हेतुभूतकालं वर्षम् । वर्षकाला च क्रिया ।

(प्रदीपः) हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा इति । कारणसंबन्धो कालः कार्यस्य व्यवस्थाप्यते कारणान्तरपेक्षाभावप्रतिपादनायेत्यर्थः । हेतुभूतस्य वर्षोदर्थः कालः स एव कार्यसंप्रेक्षितः कारणस्यैव कार्यरूपतया विवक्षितत्वात् । कार्यकारणयोरभेदाद्यवसायादित्यर्थः । भाष्यकारस्त्वैतदेव च वस्तुवन्वया व्याचष्टे—हेतुभूतकालवर्षमिति । हेतुभूतस्य

१ 'वृष्टश्चेद्' इति पाठः कैलसेन एषो भवेत् ॥

२ 'मत्स्ये' इत्यर्थः ॥

३ न लट् इति ॥ एवं च 'शिष्येतेरशरलौकिके' 'अन्यतिरूपोः' इत्यत्र इत्यत्र 'भवते र' इत्यत्र एव 'चिनोति' इत्यत्र 'भो' इत्यत्रोर्वा गूणाः उपरिचयमात्रायां विपरिचयानामपत्तिः स्यात् ॥ तस्मात् सर्वेषां विपरिचयानामपत्तिः स्यात् ॥ (र. ना.)

शिकरणसामर्थ्याच्छब्दादयो निररुणः विषादक आदेश एव निररुणः ॥ प्रदीपे निष्पत्तिरित्यत्र विपरिचय इत्यर्थः ॥ इति तात्पर्यम् ॥

४ अर्थाविशेषयोग एव निष्पत्तिरिति कैलसेन व्याख्यातव्यम्—अयं निष्पत्तिरित्यर्थः इति, कर्त्रर्थकत्वाभावात् एव निष्पत्तिरित्यर्थः इति—ननु व्याख्यानमेव युक्तम् । अन्तर्भावोदयमपि इत्यत्र तत्र निष्पत्तिरित्यर्थः शिष्याः इति भावः । (र. ना.)

हेतुत्वं प्राप्तस्य मेघादेश्यः कालः स एव वर्षस्य । वर्षस्य च यः कालः स एव निष्पत्तिक्रियाया इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये हेतुभूतेति । हेतुभूतस्य कारणत्वं प्राप्तस्य कारणस्य काल कार्ये आरोप्य प्रयोग इत्यर्थः । तदारोपफलमाह—कारणाभ्तरेति । तेन चावश्यभावित्वं फलति । कारणस्यैवेति । अपामप्युपादानकारणत्वादिति भावः ॥ अन्यथेति । वृष्टेः—प्रागपि मेघोत्पत्त्यनन्तरमीदृशप्रयोगस्य दर्शनात्तत्र च वृष्टेरपि वास्तवभूतत्वाभावात्तदुपपत्तिमपि दर्शयितुमिति भावः ॥ मेघादेरिति । मेघाद्युत्पत्तेरित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि निष्पन्नोर्थः, किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्ते ? । कानि ? । भोजनादीनि ॥

(उद्द्योतः) तत्रोच्यते—भाष्ये—यदि तर्हीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्यदिदानीमेतदुच्यते—'किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्ते' इति । यत्तु तन्निष्पन्नोर्थो न निष्पन्न इति । स निष्पन्नोर्थः, अवश्यं स्वल्पमपि कोष्ठगतेष्वपि शालिषु अवहननादीनि प्रतीक्ष्याणि ॥ एवमिहापि निष्पन्नोर्थः । अवश्यं तु जननादीनि प्रतीक्ष्याणि ॥

(प्रदीपः) जननादीनीति । जननमभिव्यक्तिः । एतदुक्तं भवति—विद्यमानोप्यथोऽनभिव्यक्तोर्थक्रिया न करोति । न चैतावता तस्यासत्त्वम् । कारणसामग्र्या कार्यात्पादानुमानात् स्थूलेन तु रूपेणाभिव्यक्तोर्थक्रिया सपादयति ॥

(उद्द्योतः) अभिव्यक्तिरिति । स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरित्यर्थः । निष्पत्तिस्वरूपाप्रशालिबीजसंयोग एव । तत्रापि कार्यमस्वादिति भावः । तद्दर्शयति—एतदिति ॥ कारणसामग्र्येति ॥ ननु कार्यसमधिगम्य सामग्रीत्वम् । तत्रापि कार्यानुमाने इतरेतराशय इति चेत् वृद्धरन्परया सामग्रीत्वग्रहात् । तेनावश्यभावित्वेन कार्यात्पत्तानुमितया तत्र कारणफलारोपेण भूतप्रयोगेऽपि स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरूपमुख्यजननोत्तरमेव क्रियाकारित्वमिति भावः ॥

(४०९१ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अस्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) अस्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः शासितव्याः । कूपोस्ति कूपो भविष्यति कूपो भविता कूपोभूत् कूप आसीत् कूपो बभूवेति ।

(प्रश्नभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते भवन्त्या एषोर्थे इति ? ।

कर्तुर्विद्यमानत्वात् । कर्तात्र विद्यते ॥

कथं पुनर्ज्ञायते कर्तात्र विद्यत इति ? ।

कूपोनेन कदाचिद् दृष्टः । न चास्य कंचिदप्यपार्यं पश्यति । स तु तत्र बुद्ध्या नित्यां सत्तामध्यवस्यति कूपोत्रास्तीति ।

(प्रदीपः) अस्यर्थानामिति । सत्तावाचिनामित्यर्थः ॥ भवन्तीशब्दो लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा ॥ कर्तुर्विद्यमानत्वादिति । ततश्च सत्ताया वर्तमानत्वं न तु भूतभविष्यद्रूपत्वमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्वस्यर्थानामित्युक्तम् । नद्यस्तिः केषां चिद्भातूनामर्शोऽत आह—सचेति अक्षरयो वेपामित्यर्थ इति भावः ॥ कर्तुर्विद्यमानत्वेपि क्रियायाः कालत्रययोगदर्शनादाह—ततश्च सत्ताया इति । कर्तुंसत्तयोः समनिर्णेतत्वादिति भावः ॥

(४०९२ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यथास्वकालं समुच्चारणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । यथास्वकालमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते यथास्वकालमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति ? ।

(४०९३ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अवात्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यन्न वा भाष्यन्ते ॥

(४०९४ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ असिद्धविपर्यासश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) असिद्धश्च विपर्यासः । न हीह कश्चित् 'कूपोस्ति' इति प्रयोक्तव्ये कूपोभूदिति प्रयुङ्क्ते ॥

किं पुनः कारणं 'न वा भाष्यन्ते' 'असिद्धश्च विपर्यासः' । इह हि किञ्चिदिन्द्रियकर्म किञ्चिद् बुद्धिकर्म । इन्द्रियकर्म समासादनम्, बुद्धिकर्म व्यवसायः । एवं हि कश्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिषुराह—'योयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रात्' । एतस्मिन्कूपो भविष्यति । अनद्यतने कूपो भवितेति । समासाद्य कूपोस्तीति समासाद्यातिक्रम्य कूपोभूदिति । समासाद्यातिक्रम्योपित्वा कूप आसीदिति । समासाद्यातिक्रम्योपित्वा विस्मृत्य कूपो बभूवेति । तद्यदेन्द्रियकर्म तदेता विभक्तयः । यदा

१ विद् तु नभिव्यक्तयेषात्, हेतुभूतत्वमेतद्विदित्वात्, इति द्वयोः पद्योत्पत्त्यर्थ इत्यर्थः । (र. ना.)

२ आश्रयिणीसंयोगवशेऽपि निष्पन्नः शायश्च इति प्रयोगरूपवार्तमानादिति भावः । (र. ना.)

३ तथा चेति पाठो भाति । (र. ना.)

४ समानपालशामागधिवरण्यादिति पठित्यर्थः । (र. ना.)

५ वृषमिति शेषः । एवमेवैषि । (र. ना.)

६ विधायितमिति शेषः । एवमेव बुद्धिकर्मत्वमपि । (र. ना.)

हि बुद्धिकर्म तदा वर्तमाना भविष्यति ॥ क्षिप्रव-
चने ॥ १३३ ॥

(प्रदीपः) अवात्वादिति । अविकल्पितत्वादित्यर्थः ॥
एतदेवाह—यत्र वा भाष्यन्त इति । एतदुक्तं भवति—यदि
वचनेन वर्तमाने लडादयो विधीयेरन् तदा लोके विकल्पेन प्रयु-
ज्येरन् । कूपोऽभूदिति प्रयोक्तव्ये कूपो भविष्यतीत्यपि प्रयुज्येत ॥

तदेव दर्शयति—असिद्धविपर्यासश्चेति ॥ इह किं
चिदिति । इन्द्रियव्यापारकालस्य कूपसत्त्वं प्रति भेदकत्व-
साश्रयणात् तस्यापि तत्कालत्वमित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा—

सतामिन्द्रियसंबन्धात्सैव सत्ता विशिष्यते ।

भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वन्तरनिबन्धनः ॥

अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।

यः समासादनाद्भेदः स तत्र न विवक्षितः ।

इति ॥ १३३ ॥

(उद्घोतः) अविकल्पितत्वादिति । प्रयोगे इत्यर्थः ॥
यत्र वेति । प्रयोगे इति शेषः ॥ वचनेन । अल्लयर्थानामिति
वार्तिकेन । असिद्धविपर्यास इति । भाष्येऽपि लोके इति
शेषः । चो हेतौ । यतः सिद्धलोकानामसिद्धो विपर्यासो विपरीतः
प्रयोगोऽतो न विकल्पेन प्रयुज्यन्तेऽन्यैः अतोत्र यथाकालमेव प्रत्यया
इत्यर्थः ॥ किं पुनः कारणमिति ॥ किं पुनः कारणं वा न भा-
ष्यन्ते । किं च कारणं शिष्टानां विपर्यासासिद्धिरिति भावः । वास्त-
वकालभेदस्याभावाद्बचनेनेव साधने प्राप्तोऽेव विपर्यासादिकमिति
भावः ॥ इन्द्रियव्यापारः । तत्प्राप्तिः । इन्द्रियपदेनात्र कर्मेन्द्रियम् ॥

सतां वस्तुनाम् । इन्द्रियसंबन्धात्तत्कालप्राप्तिसंबन्धात् । एकोव
सत्ता कालभेदमापद्यते ॥ वस्त्वन्तरम् इन्द्रियव्यापारः । तदे-
वाह—यः समासादनादिति । तत्र बुद्धिकर्मव्यवसायविषये ॥
वर्तमानेति । वर्तमानार्थिकेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

(५७४ लङ्लुटोर्निषेधविधिसूत्रम् ॥ ३।३।२ आ. ४)

१११९ नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्ध-
सामीप्ययोः ॥ ३ । ३ । १३५ ॥

(भाष्ये प्रभाष्यम्)

किमर्थमिमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । न 'अद्यत-
नवत्' इत्येवोच्येत ।

(४०९५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नानद्यतनवत् प्रतिषेधे लङ्लुटोः
प्रतिषेधो द्रष्टव्यः ।

(४०९६ हेतुवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अद्यतनवद्बचने हि विधानम् ॥*॥

(भाष्यम्) अद्यतनवद्बचने हि सति विधान-
मिदं विज्ञायेत ॥

तत्र को दोषः ? ।

(४०९७ दोषदर्शकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्र लङ्घिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र लङ्घिः प्रसज्येत ॥

(४०९८ दोषान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लुङ्लुटोश्चायथाकालम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुङ्लुटोश्चायथाकालं प्रयोगः प्रस-
ज्येत । लुङोपि विषये लट् स्यात् । लटश्च विषये
लुङ् यथा स्यात् । अद्य पुनरयं द्वौ प्रतिषेधावुक्त्वा-
त्पूर्णीमास्ते । यथाप्राप्तमेवाद्यतने भविष्यति ॥ ना-
नद्यतन ॥ १३५ ॥

(प्रदीपः) नानद्यतन ॥ १३५ ॥ तत्र लङ्घिप्र-
सङ्ग इति । अपूर्वविधानेऽद्यतने लटो दृष्टत्वाद्भूतभविष्यदन-
द्यतने प्रसङ्गः ॥ लुङ्लुटोश्चेति । ननु वत्करणत्सादृश्या-
र्थसंकरो न भविष्यति । नैतदस्ति । अप्राप्तप्रापणार्थत्वादिति-
देशस्य भूतभविष्यच्छब्दोपादानेन लुङ्लुटोर्विधानेऽप्यद्यतने
दृष्टत्वमात्रेणायथाकालमपि प्रसङ्ग उच्यते । वत्करणं तु तदा
विस्पष्टार्थमेव स्यात् । प्रतिषेधोपादानेन तु वत्करणमनद्यतनवि-
शेषविहितानामपि प्रतिषेधार्थम् । अन्यथा वत्करणमनर्थकं
स्याद् 'नानद्यतन' इत्येव नूयात् । तेन 'परोक्षे लट्' 'हश-
श्वतोर्लङ् च' 'लट् सो' 'पुरि लुङ् वासे' इत्येतत्सूत्र-
विहिता अपि प्रख्याः प्रतिषिध्यन्ते ॥ १३५ ॥

(उद्घोतः) नानद्य ॥ १३५ ॥ अपूर्वेति । अद्यतनशब्दो-
पादानेन कस्यापि विध्यभावात्तत्र दृष्टत्वमात्रेणातिदेशो वाच्यः ।
तथा च भूतादिरूपेऽद्यतने लटपि स्यादिति भावः ॥ भाष्ये लुङ्लुटो-
रिति । भविष्यत्यद्यतने लुङ्, भूताद्यतने लट् स्यादिति भावः ॥
अप्राप्तेति । लुङ्लुटौ भूतभविष्यतोरद्यतने दृष्टौ तत्राद्यतनवदित्युच्य-
माने तस्मिन्नेवाद्यतने तयोरतिदेशोऽनर्थक इति कश्चिदंशस्त्वाज्यः
तत्राद्यतनांशलागेनातिदेशे भूतानद्यतने लुङ्, भविष्यति तत्र लङ्घि
प्रयोगसिद्धावपि अद्यतनवदिति विरुद्ध्येत । तस्माद्भूतार्थशपरिस्वागे-
नातिदेशे आश्रीयमाणेऽयथाकालप्रसङ्ग इति भावः । भाष्ये यथा
प्राप्तमेवेति । संखेव विधायाकैः सेषु कालेषु भवतीति न संकर-
प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तेन परोक्षे इति । परं त्वग्रमानं चिन्त्यम् ।
भाष्ये लङ्लुटोरिवोपक्रमे उक्तेरिति दिक् ॥ १३५ ॥

(५७५ लुटो निषेधसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. ५)

११२० भविष्यति मर्यादावचनेऽवर-
स्मिन् ॥ ३ । ३ । १३६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते । न 'नानद्यतनवद्' इत्येव
सिद्धम् ? ।

(१०९९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मिन्नि-
त्यक्रियाप्रबन्धार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियाप्रबन्धार्थोयमारम्भः ॥

(प्रदीपः) भविष्यति म ॥ १३६ ॥ अक्रियाप्रबन्धार्थ-
मिति । एतच्च उपलक्षणं तेन असामीप्यार्थं चेति द्रष्टव्यम् ।
वचनसामर्थ्याच्च क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति निवृत्तम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते अक्रियाप्रबन्धार्थं इति, न पुनः क्रिया-
प्रबन्धार्थोऽपि स्यात् ? ।

(५००० वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्
वचनानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद् वचनम-
नर्थकं भवति । सिद्धं क्रियाप्रबन्धे पूर्वणैव ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'अनहोरात्राणाम्' इति
वक्ष्यामि इति । इह मा भूत्—योर्यं त्रिशद्रात्र आ-
गामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्र इति ।

(प्रदीपः) अनहोरात्राणामिति । उत्तरसूत्रस्य प्रयो-
जनमेतत् स्यादिति भावः ।

(उद्ध्योतः) भविष्यति ॥ १३६ ॥ उत्तरसूत्रे सप्रयो-
जनमेतदिति पाठः । त्रिशद्रात्र इति । संख्यापूर्वं रात्रं ङीव-
मिति त्वसादेव भाष्यप्रयोगाल्लिङ्गमशिष्यं लोकश्रयत्वालिङ्गस्ये-
त्युक्तेष्वानिलमिति भावः ॥

(५००१ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेन्ना-
निष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेत् ॥
तत्र । किं कारणम् ? अनिष्टत्वात् । अत्रापि 'नान-
द्यतनवद्' इत्येवेष्यते ॥

(प्रदीपः) अनिष्टत्वादिति । क्रियाप्रबन्धसामीप्ययो-
रहोरात्रविभागेऽप्यनद्यतने प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनं भविष्यतीति वक्ष्यामीति । इह
मा भूत्—योर्यमध्वा गत आपाटलिपुत्रात्तस्य यद-
वरं साकेतादिति ।

(समाधानभाष्यम्)

नानिष्टत्वात् । अत्रापि 'नानद्यतनवदित्येवेष्यते ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनं मर्यादावचन इति वक्ष्या-
मीति । इह मा भूत्—योर्यमध्वा अपरिमाणो ग-
न्तव्यः तस्य यदवरं साकेतादिति ।

नानिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते ।

(प्रदीपः) मर्यादावचन इति । नियमार्थमेतत् सा-
न्मर्यादावचन एवेति भावः ॥

(उद्ध्योतः) योर्यमध्वाऽपरिमाण इति । अपरिमाण इति
छेदः ॥ नियमार्थमिति । क्रियाप्रबन्धविषय इति भावः ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवरस्मिन्निति वक्ष्या-
मीति । इह मा भूत्—योर्यमध्वा आपाटलिपुत्रा-
द्गन्तव्यस्तस्य यत्परं साकेतादिति ।

नानिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते ।
तस्मात्सुष्टुच्यते भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मिन्नि-
त्यक्रियाप्रबन्धार्थम् । क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद् व-
चनानर्थक्यमिति ॥ भविष्यति म ॥ १३६ ॥

(प्रदीपः) अत्रापिति । विधिनियमसंबन्धे विधेर्ज्याय-
स्त्वात् ॥ १३६ ॥

(उद्ध्योतः) विधीति । अक्रियाप्रबन्धादाविति भावः १३६

(५७६ लुटोनिषेधविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. ६)

११२१ कालविभागे चानहोरात्राणाम्
॥ ३ । ३ । १३७ ॥

(५००२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनहोरात्राणामिति तद्विभागे
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनहोरात्राणामिति चेत्तद्विभागे
प्रतिषेधो वक्तव्यः । योर्यं त्रिशद्रात्रं आगामी तस्य
योवरोर्धमास इति ।

(५००३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तैश्च विभागे ॥ * ॥

(भाष्यम्) तैश्च विभागे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
योर्यं मास आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रः ॥

तद् द्वेष्यं विज्ञानीयात्—अहोरात्राणामेवाहो-
रात्रैर्विभागे प्रतिषेधो भवतीति । तदाचार्यः सुह-
दभूत्वान्वाचष्टे अनहोरात्राणामिति तेषां विभागे
तैश्च विभाग इति ॥ कालवि ॥ १३७ ॥

(प्रदीपः) कालविभा ॥ १३७ ॥ तद्विभाग इति ।
अनहोरात्राणामिति संबन्धसामान्ये प्रष्टी, न कर्मणि नापि कर्त्त-
रि ॥ तेन यदाहोरात्राणामन्येन कालेन विभागोन्यस्य वा अहो-
रात्रैरहोरात्राणां वाऽहोरात्रैः सर्वथा प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ १३७ ॥

(उद्घोतः) कालवि ॥ १३७ ॥ इन्द्रश्च प्राणीलादिर्वत्
अहोरात्राणामहोरात्रैर्विभागे एव स्यादतो वार्तिकम्—अनहोरा-
त्राणामिति । तद्याचष्टे—संबन्धसामान्ये इति ॥ १३७ ॥

(५७७ लुटो विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ भा. ७)

११२२ परस्मिन्विभाषा ॥ ३।३।१३८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)
कस्मिन्परस्मिन् ? ।

(समाधानभाष्यम्)
कालविभागे ।

कुत एतत् ? ।

योगविभागकरणसामर्थ्यात् ॥ परस्मि ॥ १३८ ॥

(प्रदीपः) परस्मिन् ॥ १३८ ॥ योगविभागकरण-
सामर्थ्यादिति । इह भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मि-
न्नहोरात्राणामिलेकयोगे कर्तव्ये पृथग्योगकरणं परस्मि-
न्विभाषेत्यत्र कालविभागग्रहणसंबन्धार्थमेवेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

(उद्घोतः) परस्मिन् विभाषा ॥ १३८ ॥ एकयोग
इति । सामर्थ्यात्कालविभागविषय एव निषेधः ॥ न हि देश-
विभागस्याहोरात्रैः संबन्धोक्ति इति भावः ॥ पृथग्योगेति । काल-
विभागग्रहणसामर्थ्याच्चेलपि बोध्यम् ॥ १३८ ॥

(५७८ लङ्गविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ भा. ८)

११२४ लिङ्गिमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ

॥ ३ । ३ । १३९ ॥

(५००४ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ साधनातिपत्तावपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) साधनातिपत्तावपि वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात् । अमोक्षयत भवान्मांसेन यदि
मत्समीप आसिष्यतेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृ-
त्तिरस्तीति । साधनातिपत्तिश्चेत् क्रियातिपत्तिरपि
भवति । तत्र क्रियातिपत्तावित्येव सिद्धम् ॥ लि-
ङ्गिमित्ते ॥ १३९ ॥

(प्रदीपः) लिङ्गिमि ॥ १३९ ॥ साधनातिपत्ता-
विति । साधनं मांसादि तस्यातिपत्तौ क्रियानिष्पत्तावपि लङ्
भवतीति भावः ॥ अमोक्षयतेति । मांसस्यात्रानिष्पत्तिः ।
भोजनक्रियायास्तु निष्पत्तिरेव ॥ साधनातिपत्तिश्चेदिति ।
करणमेदाङ्गिश्चैव भोजनक्रिया । तेन मांसातिपत्तौ मांसभोज-
नक्रियातिपत्तिरेवेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

(उद्घोतः) लिङ्गिमित्ते ॥ १३९ ॥ कुतश्चिकिमित्तात्कि-
याया अनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः । साधनातिपत्तिः साधनविशेष-
विशिष्टक्रियातिपत्तिरित्यर्थः ॥ १३९ ॥

(५७९ लङ्गविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ भा. ९)

११२५ भूते च ॥ ३ । ३ । १४० ॥

(५००५ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भूते लङ्गुताप्यादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) भूते लङ् उताप्यादिषु द्रष्टव्यः ।
उताप्यैष्यत । अप्यध्वैष्यत ॥ भूते ॥ १४० ॥

(प्रदीपः) भूते च ॥ १४० ॥ भूत इति । वक्ष्यमा-
णसूत्रार्थपर्यालोचनलभ्यं चैतत् । उताप्योरित्यारभ्य यल्लिङ्गि-
मित्तं तत्र भूते क्रियातिपत्तौ धनेन लङ्गप्रत्ययः प्राक् तौ
विकल्प इत्यर्थः ॥ १४० ॥

(५८० लङ्गविकल्पाधिकारसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ भा. १०)

११२६ वोताप्योः ॥ ३ । ३ । १४१ ॥

(५००६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापि-
भ्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्या-
मिति वक्तव्यम् । “वोताप्योरि” इति लुच्यमाने
संदेहः स्यात्—प्राग्वोतापिभ्यां, सह वेति । तदा-
चार्यः सुहदभूत्वान्वाचष्टे—विभाषा गर्हाप्रभृतौ
प्रागुतापिभ्यामिति ॥ वोताप्योः ॥ १४१ ॥

(प्रदीपः) वोताप्योः ॥ १४१ ॥ विभाषेति । ग-
र्हायां लटपि जात्वोरित्यनेन लङ्गियानालिङ्गिमित्ताभाषा-

२ इह भवतीति नन्तरित्वात् पाठः कणुः । (र. भा.)

३ उताप्योः एतदर्थोक्तिस्तत्र भाष्ये, विभाषापरमोच्चारणवितर्कः । (र. भा.)

१ तत्र यथा मान्यद्वारां तैः सहैव कुर्यादन्तं तैः सहैव कुर्यादन्तं नाम्निः
धरा उपेतोरित्यनेन एव इन्द्र एतद्विहासि अहोरात्राणां तैरेव विभागे सादिति
यात् । (र. भा.)

द्विभाषा कथमि लिङ् चेत्यतः प्रभृति प्रागुताप्योः समर्थयोरित्यतः सूत्राद् यल्लिङ्मितं तत्र लङ् विकल्पः । मर्यादायां ह्यत्राहनाभिविधावित्यर्थः । गर्हाप्रभृताविति । गर्हान् दिविशिष्टे प्रकृत्यर्थ इत्यर्थः ॥ १४१ ॥

(उद्द्योतः) चोताप्ये ॥ १४१ ॥ भाष्ये विभाषागर्हाप्रभृताविति । गर्हाविशिष्टप्रकृत्यर्थे विषयविभाषापदघटितविभाषाकथमिलङ् चेति सूत्रप्रभृतीत्यर्थः ॥ अनन्तरसूत्रत्यागे वीजमाह—गर्हायां लटपीति ॥ १४१ ॥

(५८१ लङ् विधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. ११)

११२७ गर्हायां लटपिजात्वोः

॥ ३ । ३ । १४२ ॥

(४००७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गर्हायां लङ् विधानानर्थक्यं क्रिया-
ऽसमाप्तेर्विवक्षितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गर्हायां लङ् विधानमनर्थकम् । किं कारणम् ? । क्रियाया असमाप्तेर्विवक्षितत्वात् । क्रियाया अत्रासमाप्तेर्विवक्षिता । एष एव च नाम न्याय्यो वर्तमानः कालः यत्र क्रिया अपरिसमाप्ता भवति । तत्र “वर्तमाने लङ्” इत्येव सिद्धम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि “वर्तमाने लङ्” इत्येवमत्र लङ् भवति ॥

शतृशानचावपि तर्हि प्रागुतः ।

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

इष्येते च शतृशानचौ—अपि मां याजयन्तं पश्य । अपि मां याजयमानं पश्य ॥ गर्हायां ल ॥ १४२ ॥

(प्रदीपः) गर्हायाम् ॥ १४२ ॥ इष्येते इति । तौ च सूत्रारम्भे सत्यवर्तमानकालविहितत्वाद्यतो न प्रागुत इति दोषवानेव सूत्रारम्भ इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

(उद्द्योतः) गर्हायां लटपि ॥ १४२ ॥ मां याजयन्तमिति । ताघ्नीत्यप्रतिपादनेन गर्हा यदनेन क्रियते, तत्सर्वं याजनाभिमिति तर्पदा याजयथेवात्तमिति क्रियायाः समाप्तेरविवक्षितेति गामः ॥ १४२ ॥

(५८२ लिङ् लट् लृट् विधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १२)

११३० अनवकृप्यमर्पयोरकिंवृत्तेपि

॥ ३ । ३ । १४५ ॥

(५००८ अकिंवृत्तग्रहणानर्पयवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्रा-

किंवृत्तग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्त-

ग्रहणमनर्थकम् । निवृत्तं ‘किंवृत्ते’ इति, तस्मिन्निवृत्ते अविशेषेण किंवृत्ते चाकिंवृत्ते च भविष्यति ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति ।

(प्रश्नभाष्यम्)

उपपदसंज्ञावचने किं प्रयोजनम् ? ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

“उपपदमतिङ्” इति समासो यथा स्यात् ।

(प्रदीपः) अनव ॥ १४५ ॥ इदं तर्हीति । अकिंवृत्तशब्देन किंवृत्तादन्यत्पदं पशुदासाश्रयणेन गृह्यते तस्योपपदसंज्ञार्थमकिंवृत्तग्रहणं तेन किंवृत्ताकिंवृत्तयोपपदसंज्ञा सिध्यतीति भावः ॥

(उद्द्योतः) अनवकृ ॥ १४५ ॥ ननु किंवृत्तेनेत्यर्थात्कथं उपपदत्वमत आह—अकिं वृत्तेति ॥

(प्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अतिङ्गितिप्रतिषेधः प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) अतिङ्गितिप्रतिषेध इति । न विद्यते तिङ्स्मिन् समासे सोऽतिङ्गिति बहुव्रीहिसमासाश्रयणादिति भावः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

यदा तर्हि—लटः सत्संज्ञौ तदोपपदसंज्ञा भविष्यति ।

(प्रदीपः) उपपदसंज्ञेति । उपपदसंज्ञाकार्यं समास इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) उपपदसंज्ञायां अन्यदापि भावात्तदा भविष्यतीत्यनुपपदमत आह—उपपदसंज्ञाकार्यमिति ॥ १४५ ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

भविष्यदधिकारविहितस्य लटः सत्संज्ञाबुच्येते अविशेषविहितश्चायम् ॥ अनवकृत्यम् ॥ १४५ ॥

(प्रदीपः) भविष्यदधिकारविहितस्येति । लटः सत्संज्ञा भविष्यतीत्यधिकाराद्भविष्यतीत्येवं विहितस्य लट् शेषे चेत्यस्य लट् आनन्तर्थाद्वा शतृशानचौ ॥ अविशेषेति । कालमात्रे विधानादयं लट् यद्यपि भविष्यति भवति तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति शतृशानचायस्य न भवतः ॥ १४५ ॥

(५८३ लिङ् विधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १३)

११३२ जातुयदोर्लिङ् ॥ ३।३।१४७ ॥

(५००९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जातुयदोर्लिङ् विधाने यदायथो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जातुयदोर्लिङ् विधाने यदायथोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । यदा भवति यः शप्रियं याज-

येत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् ॥ जानु-
यदोलि ॥ १४७ ॥

(५०४ लृट्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १४)

११३६ शेषे लृडयदौ ॥ ३ । ३ । १५१ ॥

(५०१० आदिग्रहणानर्थनयवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्य-
मर्थान्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चित्रीकरणे यदि प्रतिषेधानर्थकः ।
किं कारणम् ? । अर्थान्यत्वात्, नहि यदाबुपपदे
चित्रीकरणं गम्यते । किं तर्हि ? । संभावनम् ॥
शेषे लृड ॥ १५१ ॥

(प्रदीपः) शेषे लृड ॥ १५१ ॥ नहि यदाविति । आ-
श्चर्यं यदि स भुञ्जीतेत्यत्र संभावनं तात्पर्येण प्रतीयत इति तन्नि-
मित्त एव लिङ् भविष्यति । संभावनोऽलमिति । चेदिस-
नेनेत्यर्थः । संभावनो हि यदिशब्दः प्रयुज्यते ॥ १५१ ॥

(उद्घोतः) शेषे लृड ॥ १५१ ॥ संभावनं तात्पर्येणेति ।
यदि शब्दस्य संभावनार्थत्वेन संभावनं प्रतीयते इत्यर्थः ॥ तदे-
वाह—संभावनो हि यदि शब्द इति । भाष्ये न हि यदाविति ।
चित्रीकरणं त्वाश्चर्यपदगम्यम् ॥ ननु अन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यतीत्या-
दाबुदाहरण इव तत्समभिव्याहारं विनापि गम्यमिति भावः ॥ १५१ ॥

(५०५ लिङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १५)

११४१ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ ३ । ३ । १५६ ॥

(५०११ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेतुहेतुमतोर्लिङ्वेति वक्तव्यम् । दक्षि-
णेन चेद्यायात्, न शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन चे-
द्यास्यति, न शकटं पर्याभविष्यति ।

(५०१२ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भविष्यदधिकारे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) भविष्यदधिकारे इति वक्तव्यम् । इह
मा भूत्—वर्षतीति धावति । हन्तीति पलायत इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेदानीं शतृशानत्रावत्र कस्मान्न भवतः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्भिधिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥
हेतुहेतुमतो ॥ १५६ ॥

(प्रदीपः) हेतु ॥ १५६ ॥ देवत्रात इति । व्यवस्थि-
तविभाषाश्रयणादिति भावः । तेन देवत्रात इति संज्ञायां
भवति, न तु देवत्राण इति ॥ गलशब्दः प्राण्यङ्गे भवति, न
तु गर इति । विषे तु गर इति न तु गल इति ॥ जलचरे
ग्राह एव, ज्योतिषि ग्राह एव । इतिशब्दप्रयोगे च तत्संज्ञो
न प्रवर्तते ॥ गवाक्ष इति । चातायने नित्यमेवावह भवति ॥
संशितव्रत इति । व्रतविषये इत्येतन्नित्यमित्वं भवति ॥ मिथं
इति । परस्परं देवत्राणादिभिरेकस्मिन्विषये न विकल्प्य-
न्तइत्यर्थः । एषु च नुदविदोन्दत्रेति वान्त्वमच्चि विभा-
पेति लवं विभाषाग्रह इति णप्रत्ययः लक्षणहेत्वोः क्रि-
याया इति शतृशानत्रौ नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषाबुवर्त-
नाद्विकल्पितौ । अवहस्फोटायनस्येति विभाषाऽवह शा-
च्छोरन्यतरस्यामित्येते विधयः ॥ १५६ ॥

(उद्घोतः) हेतुहेतुमतो ॥ १५६ ॥ लक्षणहेत्वोरिति
क्रियालक्षणे हेतौ च वर्तमानाद्गतोः कर्तुरे शत्रानावित्यर्थः सूत्रस्य ।
किं च लक्षणत्वादेस्तदद्योत्येति शतृकसमुच्चयस्य दृष्टत्वादिति श-
ब्देन तद्घोतनेपि शत्रादिप्राप्तिरिति भावः ॥ १५६ ॥

(५०६ लिङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १६)

११४२ इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ

॥ ३ । ३ । १५७ ॥

(५०१३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ कामप्रवेदने
चेत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कामप्रवेदनं चेद्गम्यत इति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत्—इच्छन् कटं करोतीति ॥ इच्छा-
र्थेषु ॥ १५७ ॥

(उद्घोतः) इच्छार्थेषु ॥ १५७ ॥ कामप्रवेदनमिति ।
प्रयोक्तुः स्वाभिप्रायाविष्करणमित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(५०७ लिङ्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १७)

११४६ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्ट-
प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ ३ । ३ । १६१ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

विध्यधीष्टयोः को विशेषः ? ।

(प्रदीपः) विधिनिमन्त्रणा ॥ १६१ ॥ विध्यधीष्ट-
योरिति । उभयोरपि नियोगत्वादिति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) विधिनिम ॥ १६१ ॥ नियोगेति । नियोगः
प्रवर्तनां प्रवर्तकनिष्ठः प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । पर्वदेव प्रेषणम् ॥

२ शत्रादि द्योत्येऽपीत्यर्थः । (र. ना.)

३ प्रथमात्पठः शोभते मिति । (र. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

विधिर्नाम प्रेषणम् । अधीष्टं नाम सत्कारपूर्विका व्यापारणा ॥

(प्रदीपः) प्रेषणमिति । मृत्वादेः कस्याञ्चित् क्रियायां नियोजनमित्यर्थः ॥ अधीष्टं नामेति । गुर्वदेस्तु पूज्यस्य व्यापारणमधीष्टमित्यर्थः ॥ प्रपञ्चार्थं न्यायव्युत्पादनार्थं चार्थभेदमाश्रित्य भेदेनोपादानं विधिनिमन्त्रणादीनां कृतम् । विधिरूपता हि सर्वत्रान्वयिनी विद्यते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये व्यापारणेति । प्रवर्तनेत्यर्थः । एतेन नियोग इष्टसाधनताज्ञानमिति परास्तम् ॥ हेतुमति चेति सूत्रस्थ- लिङ् णिचोः पर्यायत्वशङ्कापरभाष्यविरोधापत्तेरित्याहुः ॥ न्याये- त्ति । शब्दशक्तिविषयत्वार्थः ॥ अयं भावः—निमन्त्रणादिशब्दानां प्रयोजकनिष्ठव्यापारवाचकत्वस्य सर्वसंमततया विधिशब्दस्यापि प्र- योजकनिष्ठव्यापारवाचित्वं न त्विष्टसाधनत्वादिवोधकत्वमिति ॥ संचात्र प्रयुज्यमानलिङ्गादिरूपः । स च प्रेरणात्वेन लिङ्शक्यः । प्रेरणात्वं चाखण्डोपाधिः । एकैस्त्वैव रूपभेदेन वाच्यवाचकत्वे उपपद्यते । स च लोके पुरुषनिष्ठः ॥ वेदे ईश्वरनिष्ठः । वेदस्या- कर्तृकत्ववादिनां मते शब्दनिष्ठः ॥ शब्दरूपत्वाच्च स शाब्दीभाव- नेरयुच्यते इति मन्त्रापूर्वा विस्तरः ॥ विधिरूपतेति । प्रेरणेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ निमन्त्रणान्मन्त्रणयोः को विशेषः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

संनिहितेन निमन्त्रणं भवति । असंनिहितेनाम- न्त्रणम् ॥

(प्रदीपः) संनिहितेनेति । धात्वर्थेनासनादिना । यथा इह भवानासीत इति संनिहितमासनम्, तद्वैतु परमार्थं च निमन्त्रयते ॥ असन्निहितेनेति । यथा इह भवान् भुञ्जीत इति भोजनमसन्निहितं तदर्थमासन्त्रयते ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैपोस्ति विशेषः । असंनिहितेनापि निमन्त्रणं भवति । संनिहितेन चामन्त्रणम् ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि यन्नियोगतः कर्तव्यं तन्निमन्त्रणम् ॥ किं पुनस्तत् ? ।

हव्यं कव्यं च । 'ब्राह्मणेन सिद्धं भुज्यताम्' इत्युक्ते अधर्मः प्रत्याख्यातुः ॥ आमन्त्रणे कामचारः ।

(प्रदीपः) यन्नियोगत इति । अवश्यकर्तव्यं नित्यं नैमित्तिकं च तन्निमन्त्रणमिति निमन्त्रणविषयत्वात्तदेव निमन्त्र- णम् ॥ अधर्म इति । यदान्यो ब्राह्मणो भोक्ता न लभ्यते तर्दा दौहित्रादिर्भोजयितव्यः । तस्य च प्रत्याख्याने अधर्मः इति स्मार्तः समाचारः ॥ आमन्त्रण इति । काम्यकर्मणि काम- नया प्रवृत्तिर्नान्यथा ॥

(उद्घोतः) यन्नियोगतः कर्तव्यं श्राद्धादि । तस्य निम- न्त्रणत्वाभावादाह—निमन्त्रणविषयत्वादिति ॥ भाष्ये ब्राह्मणे- नेति । सिद्धं हव्यं कव्यं वा भुज्यतामिति ब्राह्मणेनोक्तेश्चाद् ब्राह्मणं प्रति तत्र प्रत्याख्यातुर्ब्राह्मणस्याधर्म इत्यर्थः । ब्राह्मणेनेत्यु- क्तेरन्यैदीयनिमन्त्रणप्रत्याख्याने, ब्राह्मणकृतेऽपि हव्यकव्यातिरिक्त- विषयार्थमन्त्रणे प्रत्याख्याने नाधर्म इति लभ्यते ॥ यदान्य इत्या- दिव्याख्याने कैयटकृते वीजं भाष्यानुग्रहश्च चिन्त्यैः ॥ सामान्यत एव ब्राह्मणस्य श्राद्धादिनिमन्त्रणप्रत्याख्यानेऽधर्मः स्मृतिध्वनि स्यते इति बोध्यम् ॥ काम्यकर्मणीति । यत्र भोजनाधननुष्ठानेऽपि न प्रत्याख्यातद्विषय प्रवर्तनाऽऽमन्त्रणमिति तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिदं विज्ञायते, निमन्त्रणादीर्नामर्थ इति । आहो स्वन्निमन्त्रणादिषु गम्यमानेषुविति । कश्चात्र विशेषः ? ।

(प्रदीपः) कथमिति । किमिह विध्यादयः प्रलयस्या- निधेयत्वेन निर्दिष्टाः उत विधेयभावेनेति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) उत विषयेति । लिङादयस्तु धोतका इति भावः ॥

१ तथा चोक्तम्—

'अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ध्रुपि ।
तमेव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥
न्यायमशुल्कादानार्थं वा मपचार्थेनयापि वा ।
विष्यादीनामुत्पादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥' इति ॥

२ विधिबोधार्थः । (२. ना.)

१ यस्तुतस्तु मेरणादिरूपविधिव्याचकत्वाद्दिग्देर्विधित्वस्यबहाराः, तथाच नैस्य वाच्यत्ववाचनार्थे विरुद्धे कल्पनीये इति यवम् । (२. ना.)

४ आसनम् । परमार्थं भोजनीयं वाद्यं चरतु भोजनादिकं निमन्त्रते बोध- ते इत्यर्थः । (२. ना.)

५ भोक्तेति ॥

'शोभियाथैव देयानि हव्यकव्यानि दातव्यः' इत्यादिगम्यादिरशुल्कपदार्थितः ॥

६ तदेति ।

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्दिरुत्थित ॥

मातामर्तं मातुलं च सखीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दोहितं विदपतिं चतुर्भुवित्वयन्मथ च भोजयेत् ॥ इति मन्वादिस्मृतौः ॥

७ धर्मिणादिनिमन्त्रणेत्यर्थः । (२. ना.)

८ ब्राह्मणरूपस्यापि हव्यकव्यातिरिक्तविषयमन्त्रणस्य प्रत्याख्याने हव्यार्थः । (२. ना.)

९ चिन्त्य इति ॥ आदर्शितस्मृतिषु प्रथमवत्पात्रव्यपदकथनरूपस्य यौ- जस्यैव चिन्तया चिन्ताकाङ्क्षासाक्षात् करणीयेति दाधिभया ॥

१० साः स्मृतयो विशेषप्रवृत्तया संकीर्तनीयाः, अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेय इत्यादि स्मृतिष्वेवदिति यवम् । (२. ना.)

११ निमन्त्रणादिनामर्थे लिटिते भोजना । (२. ना.)

१२ अथाप्येतेऽपि सत्त्वमिथो मतीयमानत्वं तद्विषयत्वम् । (२. ना.)

(५०१४ प्रथमाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निमन्त्रणादीनामर्थं चेदामन्त्रयै
निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः
प्रकृत्यभिहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमन्त्रणादीनामर्थं चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययो नोपपद्यते । किं कारणम् ? प्रकृत्यभिहितत्वात् । प्रकृत्याऽभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा प्रत्ययो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) निमन्त्रणादीनामिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद्भिधिरपि गृह्यते ॥ प्रकृत्यभिहितत्वादिति । प्रकृत्या योर्थो नाभिधीयते तत्रैव प्रत्ययेन भाष्यं न तु प्रकृत्यभिहितेथं । उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् । विषयपक्षाश्रये तु प्रकृत्यभिहितेष्वपि विध्यादिषु तत्सत्तामात्राश्रयः प्रत्ययः सिध्यति ॥

(उद्घोतः) विध्यादीनामर्थं इति वक्तुमुचितमत आह—आदिशब्दस्येति । प्रेरयै भवन्तमित्यादि तदुदाहरणं बोध्यम् ॥ निमन्त्रणादीनामिति भाष्यस्य निमन्त्रणादियदानामित्यर्थः । भाष्ये निमन्त्रयै इत्याद्युपलक्षणं निमन्त्रयैदित्यादेरपि ॥

(५०१५ द्वितीयाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चै-
कार्थत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणम् ? एकार्थत्वात् । एकोयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) द्विवचनेति । नाप्राप्तेषु कर्त्रादिषु विध्याद्योर्थो निर्दिश्यमानास्तेषां वाघकाः प्रसज्यन्तीति कर्त्रादिगतायाः संख्याया अभिधानं न प्राप्नोतीति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु निमन्त्रणस्यैकत्वेऽपि कर्त्रादिसंख्याश्रये द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यत आह—नाप्राप्तेष्विति । एवं च कर्त्राद्यप्रतीत्यापत्तिरपि दूषणान्तरं बोध्यम् ॥ कर्त्रादिगतायाः संख्याया इति । क्रियायामारोपिताया इति शेषः । वस्तुतः प्रवर्तकनिष्ठप्रेरणायाः प्रयोज्यकर्तृकत्वाभावात्प्रवर्तकसंख्यारोपे न मानम्, वाच्यैस्त्वे च तस्या एव विशेष्यत्वम् । सा चैकैवेति द्विवचनाद्यनापत्तिः । धात्वर्थस्य कैर्तृद्वित्वादिना द्वित्वादावपि तस्य विशेषणत्वात् द्विवचनादिनियामकता । कर्त्रादिवापस्तु न युक्त इत्यत्रे स्फुटं भविष्यति ॥ अत एव भाष्ये द्विवचनाद्यसिद्ध्यादेकार्थत्वादिलेख हेतुः रक्तः ॥ सिद्धं चैकोयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादिति । अनेकविषयकमपि निमन्त्रणमेकमेवेति तदर्थः ॥ एतेन विशेष्य-

गतसंख्यैकवचनानि बोधेति सूचितम् । अत एवात्र पक्षे भावकर्त्रादीनां बोधानापत्तिरिति दूषणं नोक्तम् ।

(घोस्यत्वपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि निमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति ॥

(घोस्यत्वे दूषणभाष्यम्)

इहापि [तर्हि] प्राप्नोति-देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते, देवदत्तो भवन्तं निमन्त्रयते इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये इहापि प्राप्नोतीति । लडादयस्तेभ्यो न स्तुः । अनेन लिङा वाधितत्वादिति भावः ॥

(५०१६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते
प्रत्ययार्थे प्रत्ययविधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? “द्वितीयाकाङ्क्षस्य धातोः प्रकृते प्रत्ययार्थं प्रत्ययो भवति” इति वक्तव्यम् ॥ के पुनः प्रकृता अर्थाः ? । भावकर्माकर्तारः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । द्वितीयं विध्यादिकमर्थं यदा धात्वर्थमाकाङ्क्षति तदा लिङ्प्रत्ययः, यदा च धात्वर्थं संपाद्ये नियोज्यो नियुज्यते तदा द्वितीयाकाङ्क्षित्वम् । इह तु देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयत इति नास्ति धात्वर्थस्य द्वितीयाकाङ्क्षित्वमिति लिङ् न भवति ।

(उद्घोतः) योतकतापक्षीयदूषणमुद्धर्तुमाह—सिद्धं त्विति । द्वितीयाकाङ्क्षधातोः प्रकृते प्रत्ययार्थं कर्त्रादौ लिङ्प्रत्ययः ॥ कर्त्रादीनामपि घोस्यत्वपक्षे प्रत्ययार्थं इत्यस्य प्रत्ययबोध्य इत्यर्थः ॥ नन्वेवं पश्य मृगो धावतीत्यादावपि लिङ् स्यादत आह—द्वितीयं विध्यादिकमिति । द्वितीयशब्देन विध्यादिवेग गृह्यते इति भावः ॥ नियोज्यः प्रेर्यः । नियुज्यते प्रेर्यते । प्रेरणाविषयधात्वर्थं यदा धातोर्लक्षणा तदा प्रकृतेथं प्रत्यय इति भावः । प्रकृते प्रत्ययार्थं इत्यनेनामन्त्रणादीनामर्थं इति पक्षेपि तदत्यागः सूचितः, विरोधाभावात् । कर्त्रादयो घोस्यता इति पक्षस्य स्रुक्तमोरिति स्रुत्सभाष्यसंमततया बाधे मानाभावाच्च । अत एव वाचकत्वपक्षे द्विवचनाद्यसिद्धिरिति वाच्यसिद्धिर्नोक्ता ॥ भावकर्माकर्तृकत्वस्यैवात्मनेपदपरलौपदविभागेन तद्विधानात् । शुल्भदसन्धेष्पसामानाधिकरण्याभावेन प्रथमरुपवाच्यसिद्धिश्च नोक्ता । अनियमश्च नोक्त इति दिङ् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि भवेत्सिद्धम्—“प्राप्नोतु भवानामन्त्रणम्”—अनुभवतु भवानामन्त्रणम् इति यत्र द्वितीया आकाङ्क्ष्यते । इदं तु न सिध्यति—निमन्त्रयै, आमन्त्रयै इत ॥

प्रेरणाविशेषणत्वादित्यर्थः । (र. ना.)

४ उद्योतकृता नोपलब्धा, स्यक्तो वा ॥

५ धात्वर्थं आकाङ्क्षतीति प्रथमान्तापाठः शोभते याति ।

१ प्रयोज्यकर्तृगतेत्यर्थः । (र. ना.)

२ प्रेरणाया इति शेषः । (र. ना.)

३ प्रवर्तककर्तृगतद्वित्वादिनेत्यर्थः । तस्य, प्रवर्तककर्तृगतद्वित्वस्य, धात्वर्थ-

(प्रदीपः) प्राप्नोत्विति । धात्वर्थस्य प्राण्यादेर्भिन्नमाम-
न्त्रणं प्रत्याकाङ्क्षा विद्यत इति भावः ॥ आमन्त्र्यै इति ।
आमन्त्रणस्य धात्वर्थत्वात्तस्य चैकत्वाद् भेदपूर्विकाया आका-
ङ्क्षाया आमन्त्रणं प्रत्यभाव इति भावः ॥

(उद्घोतः) भिन्नमामन्त्रणं प्रतीति । धात्वर्थातिरिक्तं प्रेरणा-
रूपव्यापारं प्रतीत्यर्थः । प्राप्नोतु भवानित्यादेरङ्गीकरोतु भवान्-
आमन्त्रणाङ्गीकारविषयाप्रेरणेत्यर्थः ॥ ननु पाकं पचतीतिवद् प्रवर्तन-
विशेषरूपामन्त्रणस्यापि तद्विशेषामन्त्रणान्तरविषयकाङ्क्षित आह—
भेदपूर्विकाया इति । तत्र सामान्यविशेषतयाऽभेदान्वयो, न तु
तथा प्रकृते इति भावः ॥ आमन्त्रणं प्रतीति । धात्वर्थव्यापारान्ति-
रिक्तेण प्रेरणां प्रतीत्यर्थः । अत्रेदं तत्त्वम्—स्वविषया प्रेरणा तु नात्र
प्रत्ययार्थः, स्वच्छेद्येव तत्प्रवृत्तिभिदेः, प्रवृत्तेः स्वप्रवृत्तेः स्वप्रेरणा-
नपेक्षत्वेन तस्यास्तदर्थत्वाभावात् ॥ इदमेवाभिप्रेत्य 'उत्तमपुरुषो
विधिशक्तिप्रतिबन्धकः' इति न्यायविदः ॥ अत एव भगवतोत्तम-
पुरुषविषये एव शङ्कितम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्रापि द्वितीय आकाङ्क्षयते । कः ? निमन्त्रि-
रेव । निमन्त्र्यै निमन्त्रणम्, आमन्त्र्यै आमन्त्रण-
मिति ॥

(प्रदीपः) निमन्त्र्यै निमन्त्रणमिति । प्रकृतिवाच्यं
निमन्त्रणं विशिष्टकर्मकमन्यत् तद्विषयं त्ववश्यकर्तव्यतालक्षणं
निमन्त्रणमन्यदिति भिन्नत्वादस्त्वेव द्वितीयाकाङ्क्षितम् । तद-
यमर्थः—स्वत्कर्मकं भोजनादिषु निमन्त्रणं ममानुष्ठेयम् । ततो
भोजनादिषु त्वां निमन्त्र्यै इति । अत्र वामन्त्र्यै आमन्त्रणम्,
निमन्त्र्यै निमन्त्रणमिति प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तमामन्त्रणसङ्गावप्रदर्श-
नायामन्त्रणनिमन्त्रणशब्दौ प्रयुक्तौ नत्वयं लौकिकः प्रयोगः,
लोटैव प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तस्यामन्त्रणादेर्भेदमितत्वात् । तदयमर्थः—
आमन्त्र्यै आमन्त्रणमिति आमन्त्र्यै इत्यत्र लोटि प्रयुज्यमाने
आमन्त्रणं धात्वर्थविषयमाकाङ्क्षमाणमस्ति ॥

(उद्घोतः) विशिष्टकर्मकमिति । संबोधकर्मकमित्यर्थः ॥
अवश्यकर्तव्यतालक्षणम् अवश्यानुष्ठेयत्वलक्षणम् ॥ ततो भोज-
नादिविति । तद्वोधनार्थं च निमन्त्र्यै इत्यादिप्रयोग इति भावः ॥
नन्वेवं 'निमन्त्र्यै निमन्त्रणम्' इत्यादौ निमन्त्रणादिपदमयोगोऽयुक्तो,
लोटैव तदर्थप्रत्यायनादत आह—नत्वयं लौकिक इत्यादि ॥
धात्वन्तमनेकावर्त्त्वात् निमन्त्रणामन्त्रणशब्दावर्त्त्वावर्त्तौ । अर्हत्वं
चावश्यकर्तव्यतालक्षणं कैयटोक्तम् । एवं च । 'अर्हं कृत्यतृचश्च'
इत्यनेन लिये लोयउत्तमपुरुषविषय इत्युक्तं भवतीति बोध्यम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

कथं पुनर्निमन्त्रिणां निमन्त्रणमाकाङ्क्षेत ॥

१ पचतीति घेनेति हेत्वर्थकं प्रत्ययार्थेऽप्यव्युत्तः । यायना इतिरिपिणा
पुत्रये इत्यादि ततोऽत्रापि द्वितीय आकाङ्क्षयते इति योजना । (र. ना.)
२ प्रयोग इत्यर्थः । (र. ना.)

(उद्घोतः) भाष्ये कथं पुनरिति । धर्मिणो हि धर्माकाङ्क्षा
न तु धर्मस्येति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

दृष्टश्च भावेन भावयोगः । तद्यथा । इषिरिपिणा
युज्यते, स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेन । यावता चात्रापि द्वि-
तीय आकाङ्क्षयते ॥

(प्रदीपः) इषिरिति । एषितुमिच्छति इति कालसाध-
नमेदादिच्छयोर्भेदाश्रयो योर्गैः ॥ स्त्रीत्वमिति । कुमारीत्यादौ
स्त्रीत्वं द्रव्यस्य विशेषणम् । यदा तु तदेव प्राधान्येनाश्रीयते तदा
तस्य स्त्रीत्वादिना योगः स्त्रीत्वं स्त्रीतेति ।

(उद्घोतः) स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेनेत्यस्य स्त्रीताशब्द उदा-
हरणम् ॥ प्रवैतनाविषय एककर्तृकः पाक इति बोधः । अहं पाच-
येयमित्यादौ पाकप्रवर्तनाऽवश्यानुष्ठेयेति बोधः ॥ भाष्ये यावतां
चात्रेति । यैष्येत्यर्थः ॥

(वाचकत्वपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि निमन्त्रणादीनामर्थ इति ।

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं निमन्त्रणादीनामर्थं चेदामन्त्र्यै निम-
न्त्र्यै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभिहित-
त्वादिति ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

नैव दोषः । योसौ द्वितीय आकाङ्क्षयते स
एव मम प्रत्ययार्थो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) स एव ममेति । निमन्त्र्यै भवन्तमित्यवश्य-
कर्तव्यं भवतो भोजनादिषु मया निमन्त्रणमिति । निमन्त्र-
णस्यावश्यकर्तव्यतालक्षणं निमन्त्रणमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेद
इत्यर्थः ।

(वाचकत्वपक्षे द्वितीयदूषणसारणभाष्यम्)

अयं तर्हि दोषः—'द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरे-
कार्थत्वादिति ॥

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

एषोप्यदोषः ।

(५०१७ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या
चैव तथा तिङाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुपां संख्या चैवार्थाः कर्मादयश्च ॥

१ पचेदत्यद विदि शेयः । (र. ना.)

२ इदं विशयम् । मनुकृत्यात्पामा एत भाष्यस्यरितिङ्गात्वात् । (र. ना.)

५ शवस्यवर्त्तव्यतालक्षणो निमन्त्रणपदार्थः । (र. ना.)

(५०१८ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रसिद्धस्तत्र नियमः ।

(५०१९ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नियमः प्रकृतेषु वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः ॥

के च प्रकृताः ? । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥ विधि-
नि० ॥ १६१ ॥

(प्रदीपः) सुपासिति । विध्यादिभिर्विरोधाभावात् लः कर्मणि चेत्त्र बहुवचननिर्देशात्सर्वलकारसंग्रहार्थाद्वा उभ-
यैः सुप्रदाच्च कर्त्राद्यो न बाध्यन्त इति कर्तृकर्मगतद्विलक्षण-
निबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १६१ ॥

(उद्धोतः) बहुवचनेति । अत एव सर्वलकारास्ते लः कर्मणीत्यकारि । इदं चिन्त्यम् । एतावाँश्च ल इति तत्त्वज्ञस्य-
भाष्यस्वग्रन्थाभ्यां ल इत्यस्यैकवचनान्तताया एव लामात् । सुपां कर्माद्य इत्यस्यार्थं भावः । धात्वर्थक्रियाया इव प्रेरणायाः स्वत-
एकत्वेऽपि प्रेर्यगतसंख्यायाः स्वनिष्ठधात्वर्थे इव स्वविषयप्रेरणाया-
मप्यारोपाद् द्विवचनादीनि । वस्तुतो यावत्तात्रात्रेत्यादिर्यथैक-
देशिनः । एतेन प्रत्ययार्थे व्यापारे संख्यामन्येपि प्रत्ययानां प्रकृ-
त्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिभङ्ग इत्यपास्तम् । एक-
देश्युक्तिवैनाक्षतेः ॥ नन्वेवमपि नियमेन न स्यादधिकार्थस्यापि
भानादत आह—प्रसिद्ध इत्यादि । तत्र अर्थे ॥ अत्र द्योतकता-
पक्षो युक्तः । पचेत्यादायैपि तत्प्रतीतिश्च संख्या कालकारकाणामि-
वास्या अपि चोत्पत्ताया एवौचित्याच्च । एवं च प्रवर्तनाविषयः पाकः
इत्येव बोध इति बोध्यम् ॥ १६१ ॥

(५०८८ कृत्वलिङ्गप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १८)

११४८ प्रैवातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च
॥ ३ । ३ । १६३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं प्रैवादिष्वर्थेषु कृत्या विधीयन्ते, न अवि-
शेषेण विहिताः कृत्याः ते प्रैवादिषु भविष्यन्ति,
अन्यत्र च ॥

१ तत्र धर्मपरिग्रहप्रत्यये नियम प्रसिद्ध इत्यर्थः । (र. ना.)

२ इदं बहुवचननिर्देशादिपदम् । (र. ना.)

३ िदा निष्पादीनां कर्मादीनां चाङ्गणत्वात् बोधनरूपापेक्षमः । (र. ना.)

(५०२० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रैवादिषु कृत्यानां वचनं
नियमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रैवादिषु कृत्यानां वचनं क्रियते ॥ किं
प्रयोजनम् ? । नियमार्थम् । नियमार्थोऽयमारम्भः ।
प्रैवादिष्वेव कृत्या यथा स्युरिति ॥

(५०२१ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रैवादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थ-
मिति चेत् तदनिष्टम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रैवादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थ-
मिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । न हि प्रैवादिष्वर्थेष्वेव
कृत्या इष्यन्ते । किं तर्हि ? । अविशेषेण । वुसो-
पेन्ध्यं तृणोपेन्ध्यम् । घनघात्यम् ॥

(५०२२ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विध्यर्थं तु स्त्रियाः प्रागिति
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विध्यर्थं तु प्रैवादिषु कृत्यानां वच-
नम् । अयं प्रैवादिष्वर्थेषु लङ्घिधीयते स विशेषवि-
हितः सामान्यविहितान् कृत्यान्वाधेत ॥

(कृत्यसाधकभाष्यम्)

वासरूपेण कृत्या अपि भविष्यन्ति ॥

(कृत्याधकभाष्यम्)

न स्युः । किं कारणम् ? । स्त्रियाः प्रागिति वच-
नात् । प्राक् स्त्रियां वाऽसरूपः ॥ प्रैपातिसर्गः ॥ १६३ ॥

(प्रदीपः) प्रैवाति ॥ १६३ ॥ वुसोपेन्ध्यमिति ।
अभिलोकं वुषेन उवलनीयमिति वस्तुस्वरूपकथनं, न तु प्रैपा-
दिप्रतिपत्तिः । घनघात्यमिति । घनेन लोहादिना घाल्य-
मिति कठिनत्वादित्यर्थः ॥ १६३ ॥

(उद्धोतः) प्रैवा ॥ १६३ ॥ भाष्ये स्त्रियाः प्रागिति । इदमपि
शापकं खयधिकापादूर्ध्वं तन्निद्राऽसरूपविषयभावस्येत्सर्गः ॥ १६३ ॥

४ अतिना शान्तये इत्यादिष्वन्तः । तान्निध, मेरुनामपेक्षेत्यर्थः ।
(र. ना.)

५ अतोः स्तोत्रावयवस्त्वं यत्तु घुषेन स्तान्निधमित्यर्थः । (र. ना.)

(५८९ तुमुन्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ३ । २ आ. १९)

११५२ कालसमयवेलासु तुमुन्

॥ ३ । ३ । १६७ ॥

(५०२३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रथमान्तेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयो-
जनम् ? । इह मा भूत्—काले भुङ्क्ते ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । प्रैषादिष्विति वर्तते । तच्चावश्यं
प्रैषादिग्रहणमनुवर्त्यम् । प्रथमान्तेष्विति ह्युच्यमानेइहापि प्रसज्येत 'कालः पचति भूतानि' 'कालः
संहरति प्रजाः' इति ॥ कालसमय ॥ १६७ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहा-
भाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीय-
माहिकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥इति श्रीमन्महामहोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे
तृतीयस्य अध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥
पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

—→○←—

	प्राक्तनयोगः	सूत्रवार्तिकसंख्याचक्रम् अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिक			सर्वयोगः
		१ म आहिके	२ य आहिके	आहिकद्वय- योगः	
व्याख्यातसूत्राणि					५८८
अव्याख्यातसूत्राणि					५७३
समुदितसूत्राणि				१७६	११६१
वार्तिकानि					

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(५९० कालान्तरे प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।४।१ आ. १)

११६२ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ ३।४।१ ॥

(प्रदीपः) धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥ संबन्धस्य अनेकैधिष्ठानत्वात्सामर्थ्याद् वृत्तावपि संख्याविशेषो द्विलमव-
गम्यते । धात्वोः संबन्धो धातुसंबन्धः । धालर्थश्चात्रोपचारा-
द्धातुसंबन्धेनोच्यते । न हि स्वार्थे रूपाभूतयोर्धात्वोः परस्परैरेण
संबन्ध उपपद्यते । धात्वर्थयोस्तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणसं-
बन्धोपपत्तिः । तत्र धातुसंबन्धे कालान्तरविहितानां प्रत्यया-
नामन्यस्मिन् काले साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमिदं सूत्रम् ।

(उद्घोतः) धातुसंबन्धे ॥ १ ॥ 'धातोः संबन्धे' इत्यर्थे-
ऽप्यावर्तकमेतत् । धातोः कारकसंबन्धस्य कारकाणां वा धातुसंब-
न्धस्य सार्वत्रिकत्वात् । धात्वोः संबन्ध इत्यर्थे तु समासो दुरूपपादः ।
वृत्तौ सङ्ख्याविशेषस्याभावात् आह—संबन्धस्येति । द्वित्वमव-
गम्यते इति । वस्तुनो द्वित्वाद्येऽपि धातुत्वेनैव धातुद्वयबोध
इति बोध्यम् ॥ गुणीभूतयोरिति । स्वार्थप्रतिपादनव्यग्रयोरित्यर्थः ॥
नन्वर्थद्वारकसंबन्धो धात्वोरेवाश्रीयताम् । कर्मत्वसमानकचकत्वादि-
वदिति चेत् । न । गोमानासीदित्यादौ प्रवृत्तनापत्तेः । नह्य-
प्रयुज्यमानयोरर्थद्वारकोपि संबन्धो वक्तुं शक्य इति भावः ॥ अर्थ-
योश्च कः संबन्ध इत्यत आह—विशेषणेति । स च प्रत्ययार्थ-
द्वारको वाक्यार्थ इति बोध्यम् ॥ अन्यस्मिन्काले इति । उपपदो-
पाधिप्रकृत्यर्थानां तु न बाधः । वर्तमानसामीप्य इत्यारभ्य
कालान्यत्वस्यैव प्रतिपादनादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रत्यय इति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ।

(प्रदीपः) प्रत्यय इति वर्तमान इति । यद्यपि खलु-
पपदार्थकः प्रत्ययशब्दः प्रकृतः । तथापीह संज्ञितनिर्देशाभावा-
त्संज्ञिपदार्थको विज्ञास्यत इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अधातुप्रत्ययानामपि धातुसंबन्धे साधुत्वं यथा
स्यात् । गोमानासीत् । गोमान्भवितेति ॥

(प्रदीपः) अधातुप्रत्ययानामपीति । अन्यथा प्रकृ-
तानामेव धातुप्रत्ययानां ग्रहणं स्यात् । प्रत्ययग्रहणात् सर्वप्र-
त्ययपरिग्रहात्संज्ञितानामपि कालभेदे साधुत्वं भवति । गो-
मानासीदिति । तदस्यास्त्वस्मिन्निति मत्तुप्रत्ययो वर्त-

मानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तेऽर्थे विहितः । धातुसंबन्धे तु प्रकृ-
त्यर्थस्य भूतभविष्यत्वेऽपि साधुर्भवति ॥

(उद्घोतः) प्रकृतानामिति । प्रकरणादिति भावः ॥ वर्त-
मानसत्तेति । न च तदस्यास्तीत्यत्र संख्यावद्वर्तमानकालोप्यविव-
क्षित इति वाच्यम् । दण्डिनमानयेत्युक्तेऽतीतदण्डस्याप्यानयना-
पत्तेः । इदं च तत्रैव भाष्येऽत्र च स्पष्टम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

इह पश्यामः भूतकालो भविष्यत्कालेनाभिसंब-
न्धमानो भविष्यत्कालः संपद्यते । कस्मान्न भवि-
ष्यत्कालो भूतकालेनाभिसंबन्धमानो भूतकालः
संपद्यते ।

(प्रदीपः) इह पश्याम इति । अग्निष्टोमयाज्यस्य
पुत्रो जनितेति कालभेदे साधुत्वाभ्यनुज्ञानाय सूत्रम् । तत्र
विशेषाधुपादानाद्यथा भूतकालपरित्यागेन जनितेस्येतत्संबन्धाद्
गिनिर्भविष्यति काले भवति तथा जनितेति छुदप्रत्ययो भवि-
ष्यत्कालस्यगोनाग्निष्टोमयाजीत्यतत्संबन्धाद् भूते कस्मात् भव-
तीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये भूतकाल इत्यादयो बहुव्रीहयः ॥

(५०२४ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धातुसंबन्धे प्रत्ययस्य यथाकाल-
विधानात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धातुसंबन्धे यथाकालविहिता एवैते
प्रत्ययाः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते ॥

(प्रदीपः) यथाकालविधानादिति । सूत्रप्रत्याख्या-
नेन उत्तरम् । अग्निष्टोमयाजीति भूत एव गिनिर्भविष्यते ।
जनितेस्येतत्संबन्धात् भाविष्यपदेशप्रतिपत्तिर्यथास्य सूत्रस्य
धातुकं वयेतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाविष्यपदेशेति । भाविष्यवशरेत्यर्थः ॥ अग्नि-
ष्टोमयाजीत्युत्तरम् । इति व्यवहृतिष्यमाण इति शेषः । इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्हि कालान्यत्वं गम्यते ॥

(प्रदीपः) इतरोऽग्रहीताभिप्राय आह—कथं तर्हीति ।
पुत्रोस्य जनितो स चाग्निष्टोमेन यद्येति तत्र यदि भूते गिनिर्भ-
विष्यते तदा यागस्य भविष्यत्तावगमो न प्राप्नोतीति प्रश्नः ।

(उद्घोतः) यद्येतीति । इत्यर्थः प्रदीपत इति शेषः ।

१ अनेकाधिष्ठानत्वात्, द्विल्ल्यादित्यर्थः । (र. ना.)

२ सामान्यार्थवगम्यते इत्युक्त्याऽर्थावच्छिन्नत्वं इत्येव बोध्यते । तेन वृत्ता-
कोर्दकत्वसंख्यामाननेनेति चिद्वान्बिकरोपो न । (र. ना.)

३ यद्यद्विष्टेऽर्थे ग्रहणानां कारिकाणि चादिक्कनये दुरूपमोर्भासोः ग्याम-
योर्विद्येतेन परत्वरान्ये आशुतागिरह इति भावः । (र. ना.)

(५०२५ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपपदस्य तु कालान्यत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपपदस्यैतत्कालान्यत्वम् ॥

(प्रदीपः) उपपदस्येति । भाविष्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्य कालान्यत्वं वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रतीयत इत्यर्थः । विशेष्याया आख्यातादिपदवाच्यायाः क्रियायाः प्राधान्यात् स्वकाल एवावस्थानं, विशेषणभूतायास्तु क्रियाया उपलक्षणभावेनोपादानाद्भाविभूतव्यपदेशविषयताप्रतिपादनात्कालान्यत्वावगम इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाविष्यपदेशादिति । भाविष्यव्यवहारविषयादग्निष्टोमयाज्यादिपदादित्यर्थः ॥ वाक्यार्थवशादिति । जनितेलेतत्समभिव्याहारात्तत्प्रतीतेस्तस्य वाक्यार्थत्वमित्यर्थः । व्यवहारस्य भाविष्यत्वं विषयभाविष्यत्वंकृतमिति भावः ॥ वैपरीत्यनिवारणाय मूलशक्तिं दर्शयति—विशेष्याया इति । भाष्ये उपपदस्यैत्यस्य गुणभूतस्येत्यर्थः । सूत्रारम्भे तु नायं न्यायः । न्यायेन वचनसंकोचे मानाभावात् । धात्वोः संबन्धे ताभ्यां धातुभ्यां ये प्रत्यासक्तस्य-प्रापि काले भवन्तीति वाक्यार्थादित्याशयः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतत्—अग्निष्टोमयाजीत्येतदुपपदं भवति, न पुनर्जनितेति ? ।

(प्रदीपः) इतो यथोक्तमभिप्रायमनुद्धवा समीपे श्रूयमाणमुपपदमित्यवगम्य चोदयति—कुत इति । तदथाग्निष्टोमयाजस्य पुत्रो जात इत्ययमपि वाक्यार्थः कसाञ्च भवतीति प्रश्नः ।

(समाधानभाष्यम्)

एवं तद्यस्यादिभिर्योगे । अस्यादिविषयाः प्रत्यायाः साधव इति वक्ष्यामि ।

(प्रश्नभाष्यम्)

के पुनरस्यादयः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

अस्तिभूजनयः ॥

(प्रदीपः) आचार्यदेसीय आह—एवं तर्हीति । धात्वाभिरासाद्यप्रदण्डे सिद्धे धातुसंबन्ध इति पुनर्धातुप्रदणं धातुपरिपपरिप्रार्थं । तेनास्तिभूजनिचंबन्ध एव प्रत्यानां कालान्तरे खातुनगन्वाद्ययत इति सूत्रारम्भे सति विपर्ययो न भवतीत्यर्थः ॥ अस्यादिविषया इति । अस्यादिविषे-पनाय प्रयुक्ता इत्यर्थः ।

(उद्धोतः) सूत्रारम्भ इति । तथा च यस्यस्य 'यातो-र्यादेः संभवे गर्हि पाशोः प्रत्यायाः कालान्तरे' इत्यर्थे इति भावः ॥

१ अथ सूत्रात् इत्येते परेपयदिति भावः । (र. भा.)

२ अथ सूत्रात् इत्येते परेपयदिति भावः । (र. भा.)

३ अथ सूत्रात् इत्येते परेपयदिति भावः । (र. भा.)

नन्वस्यादि प्रकृतिकात्वाभावात्कथं तद्विषयत्वमत आह—अस्यादि-विशेषणायेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि यदास्यादीनामेवास्यादिभिर्योगस्तदा न शायते कः कस्य कालमनुवर्तते इति ।

भाविष्यत्वासीत् । पुत्रो जनिष्यमाण आसीत् ॥

(समाधानभाष्यम्) .

एवं तर्हि वाक्यमेवैतदेवंविषयं प्रयुज्यते । अग्निष्टोमयाजीत्येतत्तस्मिन्भविता । कस्मिन्स्योस्य पुत्रो जनिता । कदा । यदानेनाग्निष्टोमेनेष्टं भवति ॥ धातुसंबन्धे ॥ १ ॥

(प्रदीपः) आचार्यः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण सूत्रप्रत्याख्यानैव वाक्यार्थं स्थापयति—एवं तर्हीति । अवश्यं च स्वकाल एव प्रत्ययविधिरेष्टव्यः । भाविष्यत्वासीदित्यत्र भाविष्यत्त्वस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद् गुणपद-योगो न स्यात् ॥ १ ॥

(उद्धोतः) पूर्वोक्तेनेति । गुणप्रधानभावरूपन्यायाश्रय-णाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ भाविष्यत्त्वस्येति । यदि यत्कालं भावितया व्यवहृतं तदासीदिति हि तदर्थे उचितः । न तु अतीतमासीदिति । तथा सति पर्यायत्वापत्तिरिति भावः ॥ इत्येतत्तस्मिन्निति । इत्ये-त्त्वं तस्मिन्मवितेत्यर्थः । एवं प्रत्याख्याते स्ये वसन्दर्शोत्यादी वर्तमानत्वमारोप्य शता । तत्फलं तु तत्समानकालत्वस्य दर्शने लाभः । शतस्यैव क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेः । यदा दर्शन-कालिकं वासस्य वर्तमानत्वमाश्रित्य प्रत्ययः । एवमेव । ननु चोत्प-ततैव वचनलोपं चोदितः स इति सत्प्रयुज्यत्वमाध्यप्रयोगोप-पत्तिः । गोमानासीदित्यत्र देवदत्तस्य विषयान्तरेऽपि गोर्मेदूपस्या-तीतत्वाद्भूते प्रत्ययः । तत्रार्थाश्रवणमप्यतीतत्वप्रतीतिरिति दिशु ॥

(५०१ कालान्तरे लोटविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २)

११६३ क्रियासमभिवहारे लोट लोटो
हिस्वौ वा च तध्वसोः ॥ ३।४।२ ॥

(५०२६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं
लादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्स्य आत्मने-पदानामिति ॥ किं प्रयोजनम् ? । लादेशप्रतिषेधा-र्थम् । लादेशो हिस्वौ मा भूतामिति ॥

१ अथ सूत्रात् इत्येते परेपयदिति भावः । (र. भा.)

२ अथ सूत्रात् इत्येते परेपयदिति भावः । (र. भा.)

(प्रदीपः) क्रियासम ॥ २ ॥ हिस्वयोरिति । सामान्यविहितानां तिङां शतृशानञ्भ्यामिव हिस्वाभ्यां बाधः प्राप्नोतीति स्थानिनिर्देशार्थं परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) क्रियासमभि ॥ २ ॥ भाष्ये हिस्वयोरिति । तद्विधायके इत्यर्थः ॥ ननु परत्वात्तिङ्गु कृतेषु तेषामेवैतौ भविष्यत इत्यत आह—सामान्येति ।

(प्रश्नभाष्यम्)

किं च स्यात्—यदि लादेशौ हिस्वौ स्याताम् ।

(समाधानभाष्यम्)

तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा न स्यात् ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

मा भूदेवम् । सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं स्वाद्युत्पत्तिः ।

(५०२७ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लकारः कृत् तस्य कृत्वात् कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिरपि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लकारः कृदिति । तत्र स्थानिवद्भावाद् हिस्वयोरपि कृत्वात्तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वाद् स्वाद्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) लस्य कृत्वेऽपि हिस्वयोः किमायातमित्यत आह—तत्रेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि स्वाद्युत्पत्तिः, सुपां श्रवणं प्राप्नोति ।

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

अव्ययादिति सुबुल्लुक् भविष्यति ॥

कथमव्ययत्वम् ? ।

विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा । निपातोऽव्ययमिति अव्ययसंज्ञा ॥

(प्रदीपः) विभक्तीति । विभक्तिसंज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोरव्ययत्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अव्ययत्वमिति । तदन्तस्य विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वादव्ययत्वमिति भावः ॥

(दूषणभाष्यम्)

इह तर्हि 'स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति' "तिङ्गतिङः" इति निघातो न प्राप्नोति ।

(५०२८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समसंख्यार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समसंख्यार्थं च हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात् । स्व आत्मनेपदानाम् । व्यतिकरो मा भूदिति ।

(प्रदीपः) व्यतिकरो मा भूदिति । यदि लकारस्यैव स्थाने हिस्वौ विधीयेयातां तदा लः परस्मैपदमिति द्वयोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात् । ततश्च द्वावपि परस्मैपदिभ्य एव स्यातामित्यर्थं व्यतिकरः सादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) हिस्वयोरित्यस्य हिस्वौत्तयोरित्यर्थः ॥ ननु व्यतिकरो नामात्मनेपदिभ्योपि हिः, परस्मैपदिभ्योपि स्व इत्याकारः । स चातुपपन्नः आत्मनेपदसंज्ञाऽभावेन लादेशत्वेन परस्मैपदसंज्ञासत्त्वेन चात्मनेपदिभ्यो विधानानुपपत्तेरत आह—यदीति ॥

(५०२९ प्रथमवार्तिकोक्तदूषणवारकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? । तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य । यद्यं "वा च तध्वमोः" इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'पदादेशौ हिस्वौ' इति ॥

(प्रदीपः) न वेति । यदि लस्यैव हिस्वौ स्यातां तदा तध्वमोल्लेखस्यानिकयोरभावाद्वा च तध्वमोरिति स्थानित्वेनोपादानमनुपपन्नं स्यादिति तध्वमोः स्थानित्वेनोपादानाल्लेखशब्देन लोलादेशानां परस्मैपदात्मनेपदानां स्थानित्वमवशीयत इत्यर्थः ॥ पदादेशस्येति । पदशब्देन पदसंज्ञानिमित्तानि तिङ्ग उच्यन्ते । अथ वा सर्वं सर्वपदादेशा इति न्यायात्तिङन्तस्य हिस्वान्तदेशप्रवृत्तिः ॥

(उद्घोतः) ननु तिङो हिस्वौ, न च तावन्मात्रं पदं तद-

नया । (र. ना.)

१ 'स भवान् लुनीहि लुनीहि लुनाति' इत्येवमेव प्रयोगोऽभिमतः । तथैव 'निपातो न प्राप्नोति' इति संगच्छते ॥ मध्ये 'इत्येवाम्' इत्यस्य भयोगे शास्त्रविके ३ अयमित्यत्र निघन्तत्वे निपातः तिङ्गत्वेनेति न प्राप्नोतीत्यसंज्ञां स्यात् ॥ अतुप्रयोगशब्दस्य व्यवहितव्यवहितप्रकारेण शक्तिरिति दर्शयितुमेव भाष्यकृता मध्ये 'इत्येवाम्' इति प्रयुक्तम् ॥ इति दाधिमथाः ॥

२ लुनीहीत्यस्फोक्तरीत्या सुन्तत्वेन पदत्वेऽपि निघन्तत्वाभावेन निघन्तोद्देश्यप्रतिपातो न स्यादिति भगवदभिमतम् अतुप्रत्ययमानस्य निघन्तत्वे न किंपिदुपाधकं नापि निघन्तत्वे तस्य निपातत्वमित्ति तिङन्तादरत्वादिति चिन्ता दाधिमथाः । (र. ना.)

१ 'स भवान् लुनीहि लुनीहि लुनाति' इत्येवमेव प्रयोगोऽभिमतः । तथैव 'निपातो न प्राप्नोति' इति संगच्छते ॥ मध्ये 'इत्येवाम्' इत्यस्य भयोगे शास्त्रविके ३ अयमित्यत्र निघन्तत्वे निपातः तिङ्गत्वेनेति न प्राप्नोतीत्यसंज्ञां स्यात् ॥ अतुप्रयोगशब्दस्य व्यवहितव्यवहितप्रकारेण शक्तिरिति दर्शयितुमेव भाष्यकृता मध्ये 'इत्येवाम्' इति प्रयुक्तम् ॥ इति दाधिमथाः ॥

२ लुनीहीत्यस्फोक्तरीत्या सुन्तत्वेन पदत्वेऽपि निघन्तत्वाभावेन निघन्तोद्देश्यप्रतिपातो न स्यादिति भगवदभिमतम् अतुप्रत्ययमानस्य निघन्तत्वे न किंपिदुपाधकं नापि निघन्तत्वे तस्य निपातत्वमित्ति तिङन्तादरत्वादिति चिन्ता दाधिमथाः । (र. ना.)

न्तस्य पदत्वादिति पदादेशस्येत्युक्तमत आह—पदशब्देनेति ॥
निमित्तानीति । निमित्तशब्दो निलयपुंसक इति भावः ॥ केचित्तु
नामैकदेशग्रहणेन परस्यैपदात्मनेपदे पदशब्देन भाष्ये उच्येते
इत्याहुः ।

(५०३० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तत्र पदादेशो पित्त्वाटोः
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र पदादेशे पित्त्वस्याटश्च प्रतिषेधो
वक्तव्यः । पित्त्वस्य तावत्—स भवान्लुनीहि लु-
नीहीत्येवायं लुनाति । आटः खल्वपि—सोहिं लु-
नीहि लुनीहीत्येवं लुनामि ।

(प्रदीपः) पित्त्वस्येति । तिप्सिष्मिणां स्थाने विधीय-
मानो हिः स्थानिवद्भावात्पित्त्वात् ततश्च चित्त्वाभावान्लुनीही-
तीत्वं न स्यात् । अनुदात्तत्वं च हेः प्रसज्येत लुनीहि लुनीहि
स भवानित्यादौ, परस्य लुनीहिश्चदस्य तस्य 'परमात्रेडि-
तम्' 'अनुदात्तं चे'त्यनुदात्तत्वं भवति ॥

(उद्द्योतः) स्थानिवद्भावादिति । न च सार्वधातुकमपि-
दित्यतिदेशान् चित्त्वं स्यात् परत्वादिति वाच्यम् । एतद्विषयेऽपि
स्थानिवद्भावप्रवृत्त्यातिदेशिकपित्त्वमादायापिदिति निषेधप्रवृत्तेः । अ-
न्यथा एतु अकरवमित्यादौ गुणानापत्तिरिति दिक् ॥ स भवानित्या-
दापिति । आदिखण्डे इति शेषः । तद्वचनयज्ञाह—परसेति ।

(पित्त्वप्रतिषेधानावश्यकत्वभाष्यम्)

पित्त्वस्य तावन्न वक्तव्यः । पित्त्वप्रतिषेधे योग-
विभागः करिष्यते । इह "सोहिं" सोहिंभवति ।
ततः "अपिच्च" अपिच्च भवति यावान् द्विर्नामेति ।

(प्रदीपः) यावानिति । योगविभागकरणसामर्थ्यादा-
नन्तर्यं नापेक्ष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्वनन्तरस्येति न्यायात् यावानित्यसंगतमत
आह—योगविभागेति ।

(आटप्रतिषेधानावश्यकत्वभाष्यम्)

आटश्चापि प्रतिषेधो न वक्तव्यः । आटि कृते
साहकस्यादेशो भविष्यति । इदमिह संप्रधायम् ।
आट् क्रियताम्, आदेश इति । किमत्र कर्तव्यम् ? ।
परत्वादाडागमः ॥

नित्य आदेशः । कृतेप्याटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्रा-
प्नोति ॥

आटपि नित्यः । कृतेप्यादेशो प्राप्नोत्यकृतेपि ॥

अनित्य आट् । अन्यस्य कृतेप्यादेशो प्राप्नोत्यन्य-
स्याकृतेपि प्राप्नोति "शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्वि-
धिरनित्या भवात्" ॥

आदेशोप्यनित्यः । अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोति
अन्यस्याकृते प्राप्नोति । "शब्दान्तरस्य च प्राप्नुव-
न्विधिरनित्यो भवति" । उभयोरनित्ययोः परत्वा-
दाडागमः ॥ आटि कृते साहकस्यादेशो भविष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं तर्हि भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्व इत्येवं भुनजै इति "श्र-
सोरल्लोपः" इत्यकारल्लोपो न प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेति । परत्वादाटि कृते उत-
मस्य पित्त्वे खादेशः स्थानिवद्भावात्पित्त्वादिति चित्त्वाभावा-
ल्लोपाप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये भुङ्क्ष्वेत्यनुप्रयोगे 'भुनजै' इति पाठः ॥
पित्त्वेन खादेश इति पाठः कैयटे ॥

(आक्षेपपरिहारस्मारणभाष्यम्)

समसंख्यार्थत्वं चाप्यपरिहृतमेव ।

(प्रदीपः) समसंख्यार्थत्वमिति । सर्वेषां तिङां द्वा-
वपि पर्यायेण स्यातामित्यर्थः ।

(उद्द्योतः) सर्वेषां तिङामिति । तिङादेशत्वे ज्ञापितेऽप्ययं
दोष इत्यर्थः ॥

(५०३१ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु लोपमध्यमपुरुषस्यैक-
वचनस्य क्रियासमभिहारे
द्विवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । लोपमध्यम-
पुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवतः । इति
वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

केन विहितस्य क्रियासमभिहारे लोपमध्यमपुरु-
षैकवचनस्य द्विवचनमुच्यते ? ।

(समाधानभाष्यम्)

एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति क्रियासमभि-
हारे लोड्' इति । यदयं क्रियासमभिहारे लोपम-
ध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विवचनं शास्ति ॥

(प्रदीपः) एतदेवेति । वृद्धकुमारीवरन्यायेन क्रि-
यासमभिहारविषयो लोडुनीयत इत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) वृद्धकुमारीति । एतद्भाष्यवार्तिकखरघाट
क्रियासमभिहार इति वार्तिकं लोडन्तविषयकमेव द्रष्टव्यम् ।
अन्यथा तस्यैतोमिप्रवचनत्वे गौरवं स्यात् इत्याहुः ।

(ज्ञापकत्वनिरासभाष्यम्)

कुतो न खट्वेतत्—ज्ञापकाद्दत्र लोड् भविष्यति ।
न पुनर्यं पद्यासावविशेषविहितः स यदा क्रियास-
मभिहारे भवति तदा तस्य द्विवचनं भवतीति ॥

क्रियासमभिहारलोडनता तदन्तात् वचनेन द्विवचनाऽप्यवगत्यर्धे दोः-
पिपानामुनीये इति भावः । (५. गा.)

१ आह्वानस्य विधेः । (विहितस्येति) । (५. गा.)

२ वृद्धकुमारी परशुमेवमन्त्र शक्यो भवान्प्रवचनोऽनुनीयेतेति

(प्रदीपः) कुतो न्विति । ज्ञापकं विघटयति ॥ विध्या-
दिविषयस्य लोटो विद्यमानत्वात् क्रियासमभिहारविषयस्य
तस्यैवादेशयोर्द्विवचनार्थं प्रहणं स्यादित्यर्थः ॥

(दूषणान्तरभाष्यम्)

लोपमध्यमपुरुषैकवचन एव खल्वपि लिङ्गं
स्यात् । इमौ चान्यौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां
वचनानामिष्येते ।

(प्रदीपः) सर्वेषामिति । प्रसङ्ग इति शेषः ॥

(उद्घोतः) दोषान्तरमप्याह—भाष्ये लोटमध्यमेति ।
ननु सर्वेषां स्थाने इत्यर्थेऽसंभवः परस्मैपदादिग्रहणाभावादत आह—
प्रसङ्ग इति शेष इति ।

(दूषणभाष्यम्)

सूत्रं च भिद्यते ।

(उद्घोतः) दोषान्तरमप्याह—भाष्ये सूत्रं चेति ।

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तं हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं
लादेशप्रतिषेधार्थं समसंख्यार्थं चेति ।

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः ।

(५०३२ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते—“क्रियास-
मभिहारे लोट्” क्रियासमभिहारे लोट् भवति ।
ततो “लोटो हिस्वौ” लोटो हिस्वौ भवतः । लोडि-
त्येवानुवर्तते लोटो यौ हिस्वाविति ॥ कथम् “वा
च तध्वमोः” इति ? वा च तध्वंभाविनो लोट
इत्येवमेतद् विज्ञायते ॥ क्रियासमभिहारे ॥ २ ॥

(प्रदीपः) लोटौ याविति । लोटैर्दिशां यौ हिस्वौ दृष्टौ
तनुल्यावनेन हिस्वौ भवत इत्यर्थः । तेन तदीयकार्यातिदेशा-
त्परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे हिस्वयोर्भवतः । तेन परस्मैपदिभ्यो
हिरात्मनेपदिभ्यस्तु खो भवति । हिशब्दस्य कर्ता वाच्यः,
खशब्दस्य भावकर्मकर्तारः । तिङ्त्वं च भवतीति तिङ्ङितिङ्
इत्यादि कार्यं भवति ॥ पुरुषैकवचनसंज्ञे तु सामर्थ्यात् भवतः ॥
यदि हि ते अपि स्यातां हिस्वयोरनेन विधानमनर्थकं स्यात्
वचनान्तरेण तयोः सिद्धत्वात् ॥ तध्वंभाविन इति । सु-
ख्यायांसंभवे नौणो कल्पनाश्रीयते । ततश्च तध्वंभाविलालोडेव
तध्वंशब्दाभ्यामुच्यत इति भावः ।

(उद्घोतः) लोटादेशाविति । लोटित्यस्य च लोट्बदि-

त्यर्थः ॥ स्थानिवत्त्वेनैव लोट्प्रमातिदेशस्य लिङ्गे पुनर्लोट्बदिति-
वचनं लोटस्थानिकहिस्ववदतिदेशार्थमिति भावः ॥ भातिदेशफल-
माह—तेनेति ॥ वचनान्तरेणेति । पुरुषादिसंज्ञायां युष्मत्सामा-
नाधिकरण्ये प्रकृत्ये च भाष्यं तत्र च व्यर्थस्तयोर्विधिति भावः ॥ २ ॥

(५९२ अनुप्रयोगविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. ३)
११६५ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्

॥ ३ । ४ । ४ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

अनुप्रयोगो यथा स्यात् ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकम्
तेनापरिसमाप्तार्थं इति कृत्वा अनुप्रयोगो भवि-
ष्यति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् ‘यथाविधीति वक्ष्यामीति ॥

(प्रदीपः) यथावि ॥ ४ ॥ हिस्वान्तमिति । संख्या-
कालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात् ॥

(उद्घोतः) यथाविध्य ॥ ४ ॥ ननु क्रियारूपार्थप्रतीतेः
कथमनभिव्यक्तपदार्थकत्वमत आह—संख्येति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । “समुच्चये सामा-
न्यवचनस्य” इति वक्ष्यति । तत्रान्तरेण वचनं यथा
विध्यनुप्रयोगो भविष्यति ॥ यथाविध्य ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । समुच्चय एव धात्वन्तरस्यानु-
प्रयोग इति नियमात् क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भ-
विष्यति ॥ ननु समुच्चये सामान्यवचनस्यैवेति नियमः स्यात् ।
ततश्च धात्वन्तरस्यापि लोटप्रकृतिस्मानार्थस्य क्रियासमभिहारे-
ऽनुप्रयोगः स्यात् । नैतदस्ति—नह्येकस्या आकृतेश्चरितः
प्रयोगो द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याश्च भवतीति न्याया-
ल्लोदप्रकृतिरेवानुप्रयोदयते । पूर्वव्यवहितप्रयोगनिवृत्तिरपि नेष्ट,
यतस्तदर्थो योगः स्यात् ॥ ४ ॥

(उद्घोतः) नह्येकस्या इति । एतेन ‘समुच्चय एव सामा-
न्यवचनस्येति नियमेऽपि प्रकृतेन पर्यायव्यावृत्तिरित्यास्ताम् ॥
समुच्चयविषये सामान्यवचनस्येति वचनाभ्यायैवनेऽपि प्रकृतविषये
तत्रयथाविधि मानाभावादिनापि वचनं सिद्धमिति माय्याक्षरार्थः ॥
नेष्टेति । अत एव हुनीदि हुनीदि इत्येवार्थं हुनातीति भाष्ये व्य-
हितप्रयोगः संगच्छते । तेनानुप्रयोगशब्दाभ्यन्तरेण च उक्तः ॥

३ युष्मत्सामानाधिकरण्येनैवनेन च भाष्यमिति न्येनः पादो गति ।

(र. ना.)

३ नह्येकस्या इति एतावत्प्रतीत्यर्थः । (र. ना.)

१ प्रथमात्ममुवर्तनानं लोट् पदं लोडादेशपरं तद्व्यातिदिदपत इति भावः । (र. ना.)

पूर्वप्रयोगस्तु यदि नेष्टस्तदानभिधानाद्धारणीयः ॥ यद्रेष्ट एव स
इत्याहुः ॥ ४ ॥

(५९३ अनुप्रयोगविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. ४)

११६६ समुच्चये सामान्यवचनस्य

॥ ३ । ४ । ५ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

अनुप्रयोगो यथा स्यात् ।

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमनभिन्नकपदा-
र्थकं तेनापरिसमाप्तौ इति कृत्वानुप्रयोगो भवि-
ष्यति ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनं सामान्यवचनस्येति वक्ष्या-
मीति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सामान्यवचनस्यानु-
प्रयोगोस्तु विशेषवचनस्येति । सामान्यवचनस्यैवा-
नुप्रयोगो भविष्यति । लघुत्वात् ॥ समुच्चये सा ॥ ५ ॥

(प्रदीपः) समुच्चये ॥ ५ ॥ लघुत्वादिति । एतच्च लाघवं
कश्चिदेव विषये शिष्टप्रयोगदर्शनादादियते, न सर्वत्र, अन्यथा
तरुमारीनामेव प्रयोगः स्याच्च नस्त्वत्यादिशब्दानाम् ॥ ५ ॥

(उद्द्योतः) समुच्चये सामा ॥ ५ ॥ भाष्ये लघुत्वादिति ।
सर्वविशेषानुगतैकसामान्यवाचकानुप्रयोगे सामान्यस्य संनिहितवि-
शेषपर्यवसानात्सर्वेषां कालापभिन्यत्तां सिद्ध्याय विशेषवाचकनाना-
थानुप्रयोगे गौरवादिति भावः ॥ फचिदेवेति ॥ अप्रैषांयविषये
इत्यर्थः । एवं च तरुमयनरपलादिषु पर्यायेषु लापयगौरवानाद-
राए न दोषः ॥ इत्येवपर्यायत्वं स्पष्टमेवेत्याहुः ॥ ५ ॥

(५९४ लेखप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. ५)

११६९ उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ३।४।८ ॥

(५०३३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपसंवादाशङ्कयोर्वचनानर्थक्यं
लिङ्गत्वत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपसंवादाशङ्कयोर्वचनमनर्थकम् । किं

कारणम् ? । लिङ्गत्वत् । “लिङ्गर्थे लेङ्” इत्येव
सिद्धम् ॥ कः पुनर्लिङ्गर्थः ? । केचित्तावदाहुः—
“हेतुहेतुमतो लिङ्” इति । अपर आहुः—वक्तव्य
एवैतस्मिन्विशेषे लिङ् । प्रयुज्यते हि लोके ‘यदि मे
भवानिदं कुर्याद्, अहमपि त इदं दद्यामिति ॥ उप-
संवादा ॥ ८ ॥

(प्रदीपः) उपसंवादा ॥ ८ ॥ उपसंवादेति । नित्या-
र्थमिदमिति चेच्छन्दसि नित्योत्र लेङ् इत्यत इत्यत्र प्रमाणा-
भावः । व्यवस्थितविभाषया वा नित्यं लेङ् भविष्यति ॥ हेतु-
हेतुमतोरिति । उपसंवादः कर्तव्ये पणवन्धः । यदि मे भवा-
निदं कुर्याद् अहमपि ते इदं दद्यामिति । तत्र करणं हेतुदानं
हेतुमत् ॥ आशङ्कापि कारणार्कायोंत्प्रेक्षेति हेतुहेतुमद्भावः ॥
अपर इति । करणमवधिदानमवधिमदित्यवध्यवधिमद्भाव उप-
संवादे प्रतीयते न तु हेतुहेतुमद्भावः । आशङ्कायामपि नि-
श्चितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति भावः । लिङ्प्रयोगसिद्धये अ-
वश्यवक्तव्यो लिङ् न तु सूत्रप्रत्याख्यानायैव ॥ ८ ॥

(उद्द्योतः) उपसंवादा ॥ ८ ॥ इदं नित्यं लेङ्विधानार्थं
तदाह—नित्यार्थमिति । पूर्वसूत्रे हि लिङ्गर्थे लेङ्गित्वान्यतरस्यां
ग्रहणमनुवर्तत इति भावः ॥ व्यवस्थितेति । वेदे आपाथरूपा-
भावात्सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वाददोष इत्यन्ये । करणं
हेतुरिति । तदुत्तरकालत्वादानस्येति भावः ॥ करणमवधिरिति ।
तदनुदानस्य तत्करणभावेऽपि बहुशो दृष्टत्वात्करणे सत्यपि बहु-
शस्तदानाभावाच्च व्यक्तिविशेषयोः सत्यपि पूर्ववार्तिकोत्तरवार्तिके
नियमपठितकारणत्वस्य नैतच्छून्यतो भानम् । किं त्ववध्यवधिम-
द्भावस्यैवेति भावः ॥ भाष्ये इदमेवाशङ्काया अप्युदाहरणम् ।
संभावनापरत्वेन तद्यास्त्यानस्य संभवात् ॥ संभावनैव चात्राशङ्का
तदाह—आशङ्कायामपीति । अकारणैककार्योत्प्रेक्षाया अपि दर्श-
नादित्यपि बोध्यम् ॥ लिङ्प्रयोगेति । लोकेपीत्यर्थः । एवं च
अन्योरपि लिङ्गत्वलिङ्गर्थे लेङ्गित्वेव सिद्धे इदं न कार्यमिति
भावः ॥ ८ ॥

(अथाव्ययसंज्ञककृत्प्रकरणम्)

(५९५ सेमभृतिप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. ६)

११७० तुमर्थे सेसेनसेअसेन्कसेकसेन-
ध्वैअध्वैन्कध्वैकध्वैन्शध्वैशध्वैन्त-

वैतवेङ्कतवेनः ॥ ३ । ४ । १ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तुमर्थे इत्युच्यते कस्तुमर्थो नाम ।

१ एतच्च भाष्यं कश्चिदेव विषये शिष्टप्रयोगदर्शनादादियते इत्येति
कोशका । (८. पा.)

२ एतच्च भाष्यं कश्चिदेव विषये शिष्टप्रयोगदर्शनादादियते इत्येति
कोशका । (८. पा.)

१ वान्तत्वात् । एते तुप्राप्तेरनुपपत्त्या वक्तव्यमित्येति । (८. पा.)

२ तदाशङ्कामहेत्यर्थः । (८. पा.)

३ इदं कुर्याद् इदं दद्यामिति प्रकृत्य इत्यर्थः । (८. पा.)

४ अकारणैककार्योत्प्रेक्षायाः । (८. पा.)

(समाधानभाष्यम्)

कर्ता तुमर्थः ।

(समाधाननिरासभाष्यम्)

यद्येवं नार्थस्तुमर्थग्रहणेन । येनैव खल्वपि हेतुना कर्तरि तुमुन्भवति तेनैव हेतुना सयादयोपि भविष्यन्ति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुमर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'अस्त्यन्यः कर्तुस्तुमुनोर्थः' इति ॥ कः पुनरसौ ? भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतद् ? भावे तुमुन् भविष्यति, न पुनः कर्मादिषु कारकेषु स्यादिति ॥

(प्रदीपः) तुमर्थं सेसे ॥ ९ ॥ कुतोन्विति । क्रियया कर्मादीनामाक्षेपान्त्वैव तुमुन् स्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) तुमर्थं ॥ ९ ॥ ननु कर्मादिपदानुपादानात्कथं तेषु प्रसक्तिरत आह—क्रिययेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

ज्ञापकान्तावदर्थं कर्तुरपरुह्यते । न चान्यस्मिन्नर्थे औदिश्यते । "अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्ती"ति स्वार्थं भविष्यति । तद्यथा । "गुण्डिकिञ्चः सन्" "यावादिभ्यः कन्" इति । सोऽसौ स्वार्थं भवन् भावे भविष्यति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्—"अव्ययकृतो भावे भवन्ति" इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ तुमर्थं से ॥ ९ ॥

(प्रदीपः) न वक्तव्यमिति । तुमर्थग्रहणानुवृत्त्या क्त्वादीनां भावे सिद्धत्वात्साध्यमानरूपश्च भावः क्त्वादीनामर्थः । स एव च वातवर्थः । घनादीनां तु धातव्यव्यतिरिक्तः सिद्धेरूपो वाच्यः ॥ ९ ॥

(उद्घोतः) ननु अव्ययकृतो भावे इत्येतत्सत्त्वे घनादिवत्सिद्धे भावे तुमुनादयः स्युः । स्वार्थे विधाने तु साध्ये भावे इति विशेषोऽत आह—साध्यमानेति । वार्तिकेपि भावशब्देन साध्यभावग्रहणमिति भावः । तुमर्थं इत्यनुवादाच्च तुमोऽपि भावे सिद्धिरिति बोध्यम् ॥ ९ ॥

(५९६ क्त्वाप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. ७)

११८० उदीचां माडो व्यतीहारे ॥ ३ । ४ । १९ ॥

('नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति परिभाषाज्ञापनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं मेडः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं

१ आदिश्यते, उपदिश्यत इत्यर्थः । उदुधिति शेषः । (र. ना.)

३ साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यत्तस्याः च घनादिनिबन्धन इत्यभियुक्तोक्तिरिति भावः । (र. ना.)

क्रियते । न 'उदीचां मेडः' इत्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः—'उदीचां मेडः' इति व्यतीहारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । किं कारणम् । तद्विषयो हि सः । व्यतीहारविषयै एव मयतिः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यन्मेडः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः "नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवति" इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

*तत्रासरूपसर्वादेशदाप्रतिषेधेषु "पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात्" इत्युक्तम्, तन्न वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) उदीचाम् ॥ १९ ॥ नानुबन्धकृतमिति । एतच्च ज्ञापनमनुबन्धानामेकान्तत्वे उपयुज्यते । अनेकान्तत्वे स्वत एव एजन्तत्वाज्ज्ञापनप्रयोजनाभावः ॥ पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्येतद् दाप्रतिषेधग्रहणेनैव संबध्यते । दाघाघ्वादावित्यत्र दपोपि पृथक् प्रतिषेधो वक्तव्यः अनाकारान्तत्वाद्ब्रूत्वाभावादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उदीचां माडो ॥ १९ ॥ नानुबन्धेति । तेनानुबन्धविशिष्टस्याप्यत्वमिति भावः ॥ एकान्तत्वे इति । अयमेव पक्षो न्याय्य इति तस्य लोप इति यत्रे भाष्ये ॥ १९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, न "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इत्येव सिद्धम् ।

(समाधानभाष्यम्)

अपूर्वकालार्थेयमारम्भः । पूर्वं हासौ याचते पश्चादपमयते ॥ उदीचां माडो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

(प्रदीपः) अपमयत इति । वक्तादिकं परिवर्तयतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

(५९७ क्त्वाप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. ८)

११८२ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ३ । ४ । २१ ॥

(प्रदीपः) समान ॥ २१ ॥ समानशब्द एकवाची शक्तिशक्तिमतोऽभिददिवक्षया क्रिययोरेककर्तृकत्वम् ॥

(उद्घोतः) समानकर्तृकयोः ॥ २१ ॥ ननु कर्तृशब्देन शक्रेरभिधानात्तस्याश्च क्रियाद्वयविषयाया भेदाश्रयकर्तृकत्वं युक्तं

३ माडु एव मेडो निष्पन्नो व्यतिहारोऽन्योऽव्यतिहार इति नाडु इति निर्देशे

व्यतिहारग्रहणं कर्तव्यं भवति । (र. ना.)

४ पृथक्त्वनिर्देश इत्यस्य पृथक्त्वेन निर्देशः कर्तव्यः प्रतिषेधार्थमित्यर्थः स्त्रीकरणमर्थः क्लृप्तिः । (र. ना.)

क्रिययोरत आह—शक्तीति ॥ शक्तिमद्भूते कत्वस्य शक्तयोरारोपणै-
ककर्तृकत्वोपपत्तिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वशब्देनोक्तत्वाच्च भवति ॥

(प्रदीपः) स्वशब्देनेति । पूर्वकाल्ये धोत्ये क्त्वादिर्वि-
धीयते न तु विधेय इति भावः । पूर्वशब्दस्यात्र क्रियापूर्विका-
त्ववाचित्वाद्प्रादिसूत्रेणापि न भवति । अप्रादीनां साधनपूर्व-
काल्यविषयाणां तत्र प्रहणात् ।

(उद्द्योतः) भाष्ये स्वशब्देनेति । नात्र धातोः पूर्वकाल-
विशिष्टक्रियाशुचित्वात्, किं तु स्वार्थमात्रशुचित्वेति भावः ॥ पूर्वकालश्च
क्त्वाधोलखदाह—पूर्वकाल्ये धोत्ये इति । न सूक्तार्थानामिति
न्यायस्य विषयोयं पोतकस्यले प्रायश्चलदप्रवृत्तेः । तद्व्यनयन-
वक्ष्यति—इह कस्मान्न भवति आस्यते भोक्तुमिति । अन्यथा
तत्र तुमुनातिक्रियानिष्ठपूर्वकालस्य पोतितत्वात्तदसंगतिः स्पष्टेवेति
दिङ् ॥ भाष्ये स्वशब्देनेति । पूर्वशब्देनेत्यर्थः ॥ नन्वत्र विभा-
षात्रे इति सूत्रेण भवत्येव क्त्वाऽत आह—पूर्वशब्दस्येति । तत्र
प्रहणादिति । अत्र चेदनेव भाष्यं मानम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्होदानीमिदं भवति—पूर्वं भुक्त्वा ततो
व्रजतीति ।

(समाधानभाष्यम्)

नैतत् क्रियापूर्विकाल्यम् । किं तर्हि ? । कर्तृपूर्व-
काल्यमेतत् । पूर्वं ह्यसौ भुक्त्वान्येभ्यो भोक्तृभ्यः
ततः पश्चाद् व्रजति अन्येभ्यो व्रजितृभ्यः ।

(प्रदीपः) नैतदिति । द्विविधात्र भुजेः पूर्वकालता
प्रतिक्रियापेक्षा तस्यां क्त्वाप्रत्ययः । भोक्तृन्तन्त्रवाच्यभुजिक्रि-
यापेक्षा च तां पूर्वशब्द उपादत्ते । ततश्चाप्रादिसूत्रेणात्र
क्त्वाणमुलौ भवत इति भावः । कर्तृपूर्विकाल्यं च क्रियाद्वारक-
मेव बोद्धव्यम् । क्रियाविषयत्वाद् कालव्यवहारस्य ।

(उद्द्योतः) भोक्तृन्तरेति । कर्तृपूर्विकाल्यमित्यस्य कर्तृ-
न्तरेणाभ्यन्तरीयक्रियापेक्षार्थपूर्विकाल्यमित्यर्थ इति भावस्तद्व्यन-
यनाह—कर्तृपूर्वेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति । आस्यते भोक्तुमिति ॥ कुतः
कस्मान्न भवति ? । किमासेः आहो खिङ् भुजेः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भुजेः कस्मात् भवति,

(समाधानभाष्यम्)

अपूर्वकालतायात् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

आसेत्तर्हि कस्मान्न भवति ।

(समाधानभाष्यम्)

यस्मादत्र लङ् भवति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

एतदत्र प्रष्टव्यं लडत्र कथं भवतीति ।

(समाधानभाष्यम्)

लट् चात्र वासरूपेण भविष्यति ।

(प्रदीपः) आस्यत इति । आसेः पूर्वकालत्वाद्भावस्य
च प्रतिपाद्यत्वात् आसित्वा भोक्तुमिति प्राप्नोतीति भावः ॥
लट्चात्रेति । वासरूपोन्नियामित्यत्र ज्ञियाः प्रागिति पक्षो
नाश्रितः । किं तर्हि ? ह्यधिकारे वासरूपविधिर्नैति । यदा
त्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजेः तुमुच भवति अनभिधानात् ।
न ह्यासित्वा भोक्तुमित्याद्यभिधानमस्ति । तस्माल्लडाद्य एव
भुजेर्भवन्ति आसित्वा भुङ्क्ते इति ॥

(उद्द्योतः) पूर्वकालत्वादिति । तत्र भोजनफलकं पूर्व-
कालमासनमिति बोध इति भावः । तुमुन्समभिव्याहारे समभि-
व्याहृतकर्तृपूर्वात् पूर्वकालत्वं तुमुद्योत्यं प्रतीयते । एवं च तत्र क्त्वा
स्यादिति तात्पर्यम् । एवं च यत्र धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावाच-
कार्त्वं तत्र क्त्वा । तदाह—भाष्ये लङ्चात्र वासरूपेणेति । अन्य-
थास्य पूर्वकालार्थकत्वाभावेन कथं वासरूपेण सः, समानार्थत्वं हि
तत्सुप्रवृत्तेः । एवं च भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वकालभोजनकर्तृकं
व्रजनमिति बोधः ॥ ननु स्वधिकारात्परतोऽपि वासरूपविधेरभा-
वात्कथमत्र तेन लडित्यत आह—वासरूप इति । तदूर्ध्वं वासरू-
पविध्यभावस्तु कान्तिक इति भावः ॥ ननु वासरूपेण लटः
सिद्धान्तं कदाचिदुत्पद्यति स्यादत आह—यदा स्त्विति ॥ न
हीति । तुमुप्रवृत्त्यास्य स्वायंफलक्रिया प्रति विशेषणत्वनिवयमाय
क्त्वान्ताप्यस्य च स्वोत्तरकालक्रिया प्रति विशेषणत्वनिवयमाय । न
चेतदुभयं युगपरसंभवतीति भावः ॥

(५०३४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिः

[द्विवचननिर्देशात्] ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानकर्तृकयोरिति बहुषु क्त्वा न
प्राप्नोति । आत्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ।

द्विवचननिर्देशात् ।

द्विवचनेनायं निर्देशः क्रियते । तेन द्वयोरेव
पूर्वकाल्ये स्याद् यद्वा न स्यात् ॥

(५०३५ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिस्रमेतत् । कथम् ? । क्रियाप्रधान-

त्वात् । क्रियाप्रधानोयं निर्देशः । नात्र निर्देशस्त-
न्नम् ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

कथं पुनस्तेनैव निर्देशः क्रियते तच्चातन्नं स्यात् ।
तत्कारी च भवान् तद्द्वेषी च ॥

(उत्तरभाष्यम्)

नान्तरीयकत्वाद्वा द्विवचनेन निर्देशः क्रियते ।
अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः
कर्तव्यः । तद्यथा—कश्चिद्ब्राह्मी शालिकलापं सतुपं
सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात्, स यावदा-
देयं तावदादाय तुपपलालान्युत्सृजति । तथा—
कश्चित् मांसार्थी मत्स्यान् शकलान् सकण्टका-
नाहरति नान्तरीयकत्वात्स यावदादेयं तावदादाय
शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीय-
कत्वाद् द्विवचनेन निर्देशः क्रियते । न ह्यत्र निर्देश-
स्तन्नम् ॥

(प्रदीपः) क्रियाप्रधानत्वादिति । समानकर्तृकक्रि-
यान्तरापेक्षपूर्विकात्प्रतिपादनपरत्वाच्चिर्देशस्य नान्तरी-
यकत्वादुपात्तं द्वित्वमत्राविवक्षितमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) समानकर्तृकेति । समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षं
पूर्विकालं यस्यास्तत्प्रतिपादनपरत्वादित्यर्थः ॥ निर्धारणे षष्ठी । तत्र
द्विवचनबहुवचनान्यतरावश्यकत्वेनैकतरोपादनेऽन्यत्र न स्यादिति
साधुत्वार्थेन तत्र न तु विवक्षितमिति तात्पर्यम् । 'इमौ चेद् व्या-
धितौ स्वातां देयं स्याद्विदमौपधम्' इत्यादौ लोके द्वित्वस्याप्यविवे-
क्षादर्शनात् ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

एवमपि लोकविज्ञानाच्च सिध्यति । तद्यथा—
लोके ब्राह्मणानां पूर्वं आनीयतामित्युक्ते सर्वपूर्वं आ-
नीयते एवमिहापि सर्वपूर्वायाः क्रियायाः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लोकविज्ञानादिति । अमीषां ब्राह्मणानां
पूर्वमानवेत्युक्ते षड्कोऽयः सर्वेषामादिः स एवानीयते तथेहापि
ज्ञात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति ज्ञानस्यैव पूर्वत्वात् ज्ञातेरेव
प्रस्येन भाष्यं न तु भुज्जिपिवतिभ्यामित्यर्थः ।

(५०३६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अनन्त्यवचनात्तु सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानकर्तृकयोरनन्त्यस्येति वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

१ ओसरूपद्विवचननिर्देशो न विवक्षित इत्यर्थः । (र. ना.)

२ समानकर्तृकयोरित्येत्यर्थः । (र. ना.)

३ एकस्यापि व्याधित्वे औपधदानादिति भावः । (र. ना.)

(दूषणस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तं *समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्रसक्तिः*
इति ।

(परिहारस्मरणभाष्यम्)

परिहृतमेतत्—*सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वाद्*
इति ॥

(परिहारासंभवभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—'एवमपि लोकविज्ञानाच्च सिध्य-
तीति' इति ।

(परिहारसंभवभाष्यम्)

नैप दोषः । सर्वेषामत्र व्रजिक्रियां प्रति पौर्वका-
ल्यम् । ज्ञात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रज-
तीति । एवं च कृत्वा प्रयोगोऽप्यनियतो भवति ।
ज्ञात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । पीत्वा भुक्त्वा
ज्ञात्वा व्रजति ॥

(प्रदीपः) सर्वेषामिति । आख्यातवाच्यायाः क्रियाया
विशेष्यत्वात्प्राधान्यात्तां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परणा-
सम्बन्धः । यथोक्तम्—गुणानां च परार्थत्वाद्संबन्धः
समत्वादिति ।

(उद्घोतः) गुणानां चेति । प्रधानक्रियान्वये संभवति
गुणभूतक्रियान्वयोऽनुचित इति भावः ॥ प्रत्येकानन्त्यविवक्षाया-
मिष्टासिद्धिमप्याह—भाष्ये एवं च कृत्वेति । तेन प्रत्येकानन्त्य-
विवक्षायां क्त्वा न साधुरित्याहुः ॥ २१ ॥

(५०३७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानम-
पूर्वकालत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अपूर्वकाल-
त्वात् । पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्द्वयाद्दाति ।

(५०३८ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा स्वप्नस्यापरकालत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । स्व-
प्नस्यापरकालत्वात् । अपरकालः स्वप्नः अवश्यमसौ
व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति ॥ समानकर्तृक ॥ २१ ॥

(प्रदीपः) अपरकाल इति । यद्यपि स्वप्नज्ञानां
व्यादानात् पूर्वकालता तथापि व्यादानानन्तरमाविस्मप्रक्रिया-
पेक्षं व्यादानस्य पूर्वकालत्वमस्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

४ पूर्वकाले इत्यपह्यामनस्येति वक्तव्यमित्यर्थः । अनन्त्यस्येति च पक्ष-
मर्थे षष्ठी । (र. ना.)

५ नैपचिति शेषः । (र. ना.)

(५९७ क्त्वाणमुल्लप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।७। आ. ९)

११८५ विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु

॥ ३।४। २४ ॥

(प्रदीपः) विभाषाग्रे ॥ २४ ॥ इहाप्रादयः साधनपौर्वकाल्यविषया गृह्यन्ते न तु क्रियापौर्वकाल्यविषयाः । तेषां हि क्रियापौर्वकाल्यविषयत्वे तैरेव पौर्वकाल्यस्योक्तत्वात् क्त्वाणमुल्लोर्गताथत्वादुत्पत्त्या न भाष्यम् । न चैतत् सूत्रारम्भादुक्तेषु पौर्वकाल्ये तयोरुपपत्तिरिति शक्यते वक्तुम् । अस्य साधनपौर्वकाल्यविषयाप्राप्त्युपपदत्वे चरितार्थत्वाद् भाष्यकारेण च समानादिसूत्रे पूर्वशब्देन क्रियापौर्वकाल्ये उक्ते क्त्वाणप्रत्ययस्यानुत्पत्तेः प्रतिपादितत्वात् । यदि चात्र अप्रादयः क्रियापौर्वकाल्यविषया गृह्येरन् तदा अप्राप्तविभाषैव निःसन्देहा स्यादिति किमियं प्राप्ते विभाषेति संशयो नैवोपपद्येत । यस्मादाभीक्ष्ण्ये णमुल्लचेति क्त्वाणमुल्लौ क्रियापौर्वकाल्ये एव विधीयते । तच्चेदप्रादिनिष्कच्यते तदाभीक्ष्ण्यप्रहणानुसृतत्वात्प्राप्तविभाषैव स्यात् । आभीक्ष्ण्यं च द्विवचनमनन्तरेण क्त्वाणमुल्लभ्यां न योज्यत इति तद्द्योतनायापि तयोर्विधानं नोपपद्येत । तस्मात्साधनपौर्वकाल्यविषया इहाप्रादय इति स्थितम् । यद्यपि देशविशेषवचनोपप्रादयोऽस्ति प्रभोरप्रे भुक्ते इति तथापि पूर्वप्रथमसादृश्योत्कालविशेषप्रतिरेव गृह्यते ॥

(उद्द्योतः) विभाषाग्रे ॥ २४ ॥ साधनेति । साधनान्तरजन्यसञ्जातीयक्रियापौर्वकाल्यविषया इत्यर्थः ॥ न तु क्रियेति । एककर्तृकभिन्नक्रियानिरूपितपौर्वकाल्यविषया इत्यर्थः ॥ साधनपौर्वकाल्यविषयाणामेव प्रदणे प्रमाणमाह—तेषां हीति । पूर्वादीनामित्यर्थः ॥ मानान्तरमभ्याह—भाष्यकारेण चेति । प्रकृत्यन्तमाप्यपदालोचनयाऽप्येवमेवेत्याह—यदि चेति ॥ तिःसंज्ञेया । संदेहाभिज्ञानेति समासः ॥ सञ्चयानुपपत्ति दर्शयति—यस्मादिति । तदाभीक्ष्ण्येति । उच्यार्थत्वेन क्त्वाणमुल्लोरप्राप्तिरिति भावः ॥ ननु पौर्वकाल्योत्पत्तिरिति आभीक्ष्ण्यप्रतिपादनाय तयोः प्राप्तिरत आह—आभीक्ष्ण्यं चेति । एवं पाषण्ड्यकदिवंचनेनेव तयोःप्राप्तिसंभवेनाह तथाप्यप्रतिरिति भावः ॥ तयोर्विधानं तयोः प्राप्तिः ॥ पूर्वप्रथमेति । अपि पूर्वसञ्चये देशमाप्यति तथापि प्रथमसादृश्यं निवारयति नोपपत् ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

किमयं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते ॥

(प्रत्याहोपभाष्यम्)

कथं च प्राप्ते, कथं चप्राप्ते ।

(प्रत्याहोपसमाधानभाष्यम्)

आभीक्ष्ण्य इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते ॥
१. वातः ? ।

(प्राप्तविभाषायां दूषणम्)

यदि प्राप्ते । आभीक्ष्ण्येऽनिष्टा विभाषा प्राप्नोति । अन्यत्र चेष्टा न सिद्ध्यति ।

(प्रदीपः) अनिष्टाविभाषेति । आभीक्ष्ण्ये नित्यौ क्त्वाणमुल्लौ इष्येते अग्रे भुक्त्वा भुक्त्वा प्रजतीति । लडादयस्तु नैवेष्यन्ते अग्रे भुक्ते भुक्ते ततो प्रजतीति भावः ॥ अन्यत्र चेति । आभीक्ष्ण्यप्रहणानुसृतौ सत्यामनाभीक्ष्ण्ये क्त्वाणमुल्लौ न स्यातामित्यर्थः ॥

(अप्राप्तविभाषायां दूषणभाष्यम्)

अथाप्राप्ते—

(५०३९ अप्राप्तविभाषायां दूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः ॥ * ॥

अप्रादिषु अप्राप्तविधेः समासस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) अप्राप्तविधेरिति । अप्राप्तविभाषायामप्राप्तीनां प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वात्किमित्तस्य चोपपदसंज्ञाविधानानुपपदसमासः प्रतिषेध्यः । प्राप्तविभाषायां त्वप्राप्तीनां पक्षे प्रत्ययनिवृत्तौ निमित्तत्वं ननु प्रत्ययोत्पत्तौ प्रत्यययोराभीक्ष्ण्ये णमुल्लच्चेत्यनेनाविशेषेण विहितत्वादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) निमित्तस्य चेति । उपपदमिति मदासयया प्रत्ययनिमित्तस्योपपदत्वम्, न हि अभावस्योपपदत्वमिति वक्तुं शक्यमिति भावः ॥

(प्रथमभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः ।

(५०४० भाष्यवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उक्तमेतत् । अमेवाव्ययेनेत्यत्र पवकारकरणस्य प्रयोजनम्—अमेवाव्ययेन यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र समासो यथा स्याद्, अमा घान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा भूदिति ॥ विभाषाग्रे ॥ २४ ॥

(प्रदीपः) न वक्तव्य इति । अप्राप्तविभाषायात्मनेन श्रवयति ॥ पूर्वविप्रतिषेधात्प्राप्तविभाषाभीक्ष्ण्ये नित्याभ्यां क्त्वाणमुल्लभ्यां भाष्यमित्युभयत्र विभाषा चयं न भवति ॥ ननु षण्मुल्लप्राप्ते क्त्वाणप्रत्यये तु स्वमानादिसूत्रेण प्राप्ते सत्यारम्भादुभयत्र विभाषेयं युक्ता ॥ नेतदस्ति । स्वमानादिसूत्रेण विहितं न शं प्रति विभाषाप्रहणमनन्तरेण, चाऽस्वरूप इत्यनेनेव पक्षे सञ्चयनां सिद्धत्वात् ॥ क. पुनरस्य क्वः स्वमानादि-

१ क. पुनरस्य क्वः स्वमानादि-

२ अन्तरित्यु क्वः स्वमानादि-

सूत्रविहितद्विशेष इति चेद् । णमुल्प्रहितत्वमेव विशेषः । णमु-
ल्प्रहितकृत्वाविधौ विभाषाश्रुतिरिहोपादीयमाना ज्ञापकार्थं सं-
पद्यते—कृत्वाणमुल्ं यत्र सह विधीयते तत्र वासरूपविधिर्न
भवतीति । तेनाभीक्ष्ण्ये पूर्वकाल्ये लडादयो न भवन्तीति । तत्र
यदि केचलो णमुल् विधीयते विभाषाश्रुतिरभिमतमर्थं ज्ञापयितुं
न क्षमेतेति कत्वोप्यनुवादः कर्तव्यः ॥ २४ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये न वक्तव्य इत्युक्ते अवचने हेतुमाह—
उक्तं चेति । चो हेती । यत उक्तम् अतो न वक्तव्य इत्यर्थः ।
उक्तं चेति पाठेपि वाशब्दोत्र चापि एव बोध्यः । अवचने वैकल्पि-
कहेत्वन्तरानुक्ते ॥ नन्वननुवृत्तावपि आभीक्ष्ण्ये परत्वादिदमेवो-
चितमित्युभयत्रविभाषावमुचितमित्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधा-
दिति ॥ ननु चेति । साधनपूर्वकाल्यविषये क्रियापूर्वकाल्यस्यापि
सत्त्वादिति भावः ॥ वासरूपेण लडादीनां सिद्धत्वाद्दिभाषाग्रहणं
किमर्थमिति शङ्कायामपि ज्ञापकार्थमित्युचरं बोध्यम् ॥ वासरूप-
न्यायेन लडादिसिद्धेर्व्यर्थमेतदिति शङ्कते—कः पुनरिति । वक्ष्य-
माणरीत्या ज्ञापकार्थमित्युचरम् । एवं च प्रकृतसूत्रविषये लडादि-
सिम्पर्यं विभाषाग्रहणम् ॥ ग्रानफले तु पूर्वसूत्रे, यदि तु णमुल्-
विषये वासरूपो नास्तीतिव शाप्यते तदोत्तरसूत्रविषयेपि कृत्वा-
लडादयो न स्युः ॥ तदर्थेनयत्राह—तत्र यदीति । आभीक्ष्ण्य
इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ अभिमतमर्थं यत्र सह विधीयते इत्येवंरूप-
मिलभः ॥ २४ ॥

(५९८ णमुल्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ० १०)

११८७ स्वाहुमि णमुल् ॥ ३।४।२६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं स्वाहुमि मकारान्तनिपातनं क्रियते । न,
खमुञ्जप्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ? ।

(५०४१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वाहुमि मान्तनिपातनमीकारा-
भावार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाहुमि मान्तनिपातनं क्रियते ईका-
राभावार्थम् । ईकारो मा भूदिति । स्वाह्नी कृत्वा
यवागूं भुङ्क्ते । स्वाहुंकारं यवागूं भुङ्क्त इति ॥

(५०४२ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ऋयन्तस्य च मकारान्तार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋयन्तस्य च मकारान्तत्वं यथा
स्यात् । अखाहु स्वाहु कृत्वा भुङ्क्ते स्वाहुंकारं
भुङ्क्ते ॥

(प्रदीपः) स्वाहुमि ॥२६॥ ईकाराभावार्थमिति ।

मान्तत्वे भाविप्रत्ययविषये निपात्यमाने विद्वर्तितमितत्वाद्दो-
गुणवचनादिति छीप् न भवतीत्यर्थः ॥ ऋयन्तस्य चेति ।
ऋयन्तस्य सर्वत्र मुम् न सिध्यति । अनव्ययस्येत्यधिकारादिति
भावः ॥ यद्येवं मान्तत्वमेव निपात्यतां प्रत्ययल्लु खमुजेव
विषेयः । नैतदिति । अव्ययार्थमेव मान्तनिपातनं स्यादिति
छीप् स्यादेव । णमुल्लु तु मान्तत्वपूर्वं विधीयमानमीकाराभावार्थं
ऋयन्तस्य च मकारान्तार्थं विज्ञायते । अवश्यं चोत्तरार्थो
णमुल् विषेय इति लाघवाभावादिहैव विहितः ॥

(उद्घोतः) स्वाहुमि ॥ २६ ॥ भाविप्रत्ययविषयेति ।
णमुल्लुविषयेत्यर्थः । स्वाहुमीत्यनुय प्रत्ययविधानात्प्रत्यये भाविति
सति पूर्वमेव निपात्यते इति भावः । भावप्रत्ययविषयेति पाठेप्य-
यमेवार्थः । वस्तु एवं पाठं दृष्ट्वा भावप्रत्ययमात्रविषयं निपातनं तेन
कृत्वायोगोपीति ॥ तत्र, 'स्वाह्नी' कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते 'अखाहु स्वाहु'
कृत्वा भुङ्क्ते इति भाष्यप्रयोगविरोधात् । स्वाह्नी कृत्वेतिवत्स्वाहुं-
कारमित्यश्लीकारः स्यात्तदभावात् निपातनमित्यर्थो भाष्यस्य ॥
विद्वेतेति । उकारान्तत्वाभावादित्यर्थः । अव्ययार्थमेवेति ।
अपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्य लघुत्वादिति भावः ॥

(५०४३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आच तुमुनः समानाधिकरणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) आच तुमुनः प्रत्ययाः समानाधिक-
रणे भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ केन ? । अनुप्रयोगेण ॥
किं प्रयोजनम् ? । स्वाहुंकारं यवागूं भुङ्ज्यते देव-
दत्तेनेति देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च कारणं न स्यात् ? ।

(कारणप्रदर्शनभाष्यम्)

णमुलाभिहितः कर्तेति ॥

(प्रदीपः) आच तुमुन इति । पूर्वोक्तवाक्यार्थपेक्षया
समुच्चयप्रतिपादनार्थं शब्दः । न केवलं स्वाहुमि मान्तनिपात-
नमपि तु इदमपि वक्तव्यमित्यर्थः । शकधृपादिसूत्रविहित-
स्तुमुनं गृह्यते अभिविधौ चायमाकारः ॥ णमुलेति । अस्-
त्यस्मिन्वचने कर्तरि कृदिति णमुला कर्तारि भाव्यमिति भावः ॥

(उद्घोतः) आच तुमुन इत्यत्र चकारः किमपेक्ष इत्यत
आह—पूर्वोक्तेति । मान्तनिपातनम् इत्यस्य वक्तव्यम् इति शेषः ॥
अभिविधौ चेति । एवं च तुमुन्तन्त्रात्तुसंबन्धाधिकारविहिता अव्यय-
कृत इत्यर्थः । तुमुन्वृत्तान्यात्तुमुन्शुलानित्यस्यापि ग्रहणं बो-
ध्यम् ॥ अत एवामि भोक्तुभोदनः पच्यत इत्युदाहरणं संगच्छते ॥

भाष्ये समानाधिकरण इति । स्वार्थेपितमभिव्याहृताख्यात-
वाच्यकारक इत्यर्थः । भाष्येऽनुप्रयोगशब्देनेदमेवोच्यते । समा-
नाधिकरणे कारके वर्तमानाद्भातोः रित्यर्थेऽनेन तस्य धात्वर्थं प्रति

१ आभीक्ष्ण्ये इत्यर्थः । (र. ना.)

२ विद्वन्तोत्तरपदादिसिद्धेः इति सुस्थ्यादिति भावः । (र. ना.)

३ निपातनं मान्ते उद्वान्नाभावेन गौत इति छीप् नैति भाष्यं । (र. ना.)

४ तुमुनचपदस्य विहितत्वमेव कर्मधारयः । (र. ना.)

५ स्वाव्ययत्वमाहपातविशेषणम् । (र. ना.)

६ तुमुनस्य तिष्ठन्नात्वर्थं मतोऽस्यर्थः । (र. ना.)

विशेषणत्वमेवेति न बोधे वैषम्यम् ॥ ननु सत्यन्मसिन्कारके कर्तेव
कसादभिधीयतेऽत आह—असत्यसिद्धिति ॥

(तृतीयासाधकभाष्यम्)

ननु च भुजिप्रत्ययेन अनभिहितः कर्तेति कृत्वा
अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया ।

(प्रदीपः) अनभिहिताश्रय इति । अनभिहित
इति पर्युदास आश्रीयते न तु प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥

(उद्घोतः) नन्मिहिते प्रतिषेधात्कथमनभिहिताश्रयो विधि-
रत आह—पर्युदास इति ॥

(द्वितीयापत्तिभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदभि-
धानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवति
तृतीया । यवाग्वां द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् ।
णमुलानभिहितं कर्मेति ॥

(द्वितीयासाधकभाष्यम्)

यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत ।

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । अन्ययकृतः कर्मणीति
वचनं यदि क्रियत इति भावः ॥

(द्वितीयानुपपत्तिभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि स्वादुंकारं यवागूं भुहके
देवदत्त इति यवाग्वां द्वितीया न स्यात् । किं कार-
णम् । णमुलाभिहितं कर्मेति ।

(द्वितीयोपपत्तिभाष्यम्)

ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अ-
नभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया ।

(तृतीयोपपत्तिभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदभि-
धानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवि-
ष्यति द्वितीया देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कार-
णम् ? । णमुलानभिहितः कर्तेति ।

(प्रश्नभाष्यम्)

अथानेन फत्वायामर्थः । पफत्वौदनो भुज्यते
देवदत्तेनेति ॥

(प्रदीपः) अथानेनेति । आचतुमुन दलनेन वचने-
नेत्यर्थः । अनेकप्रयोजनत्वमस्य वचनस्य प्रश्नद्वारेण दर्शयति ।

(उत्तरभाष्यम्)

यादमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च
कारणं न स्यात् ? । फत्वयाभिहितः कर्तेति ॥

(तृतीयासाधकभाष्यम्)

ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वा
अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया ॥

(द्वितीयापत्तिभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदन-
भिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवि-
ष्यति तृतीया । ओदने द्वितीया प्राप्नोति ॥ किं
कारणम् ? । फत्वयानभिहितं कर्मेति ॥

(द्वितीयापत्तिवारणभाष्यम्)

यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत ॥

(द्वितीयानुपपत्तिभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि पफत्वा ओदनं भुहके देव-
दत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात् ॥
किं च कारणं न स्यात् ? ।
फत्वयाऽभिहितं कर्मेति ॥

(द्वितीयोपपत्तिभाष्यम्)

ननु च भुजिप्रत्ययेन अनभिहितं कर्मेति कृत्वा
अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया ॥

(तृतीयापत्तिभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदन-
भिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति
द्वितीया । देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति किं कारणम् ? ।
फत्वयानभिहितः कर्तेति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

अथानेन तुमुन्यर्थः । भोक्तुमोदनः पच्यते देव-
दत्तेनेति ॥

(उत्तरभाष्यम्)

यादमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ॥
किं च कारणं न स्यात् ? । तुमुनाभिहितः कर्तेति ॥

(तृतीयोपपत्तिभाष्यम्)

ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा
अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया ॥

(द्वितीयापत्तिभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदन-
भिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवि-
ष्यति तृतीया । ओदने द्वितीया प्राप्नोति । किं
कारणम् ? । तुमुनानभिहितं कर्मेति कृत्वा ॥

(द्वितीयावारणभाष्यम्)

यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत ॥

१ पचु इ कर्मणि विद् देवोऽर्थः । तथा च णमुलाऽभिहितं कर्मेति द्वितीया
न कर्मेति न भाष्यम् । (र. भा.)

२ भवे इत्यन्वय इति भाष्यम् । (र. भा.)

३ भा उच्यते यत् तुमुनो देवदत्तेनेत्येति भाष्यम् । (र. भा.)

४ 'पच्यते' इत्यादी पृच्छीयम् ।

५ 'भक्तुमोदनः कर्तेति' इत्यहोकिरिति भाष्यम् ।

६ 'पच्यते' इत्यादी पृच्छीयम् ।

७ 'पच्यते' इत्यादी पृच्छीयम् ।

८ 'भक्तुमोदनः कर्तेति' इत्यहोकिरिति भाष्यम् ।

(द्वितीयापपत्तिभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि भोक्तृभोदने पचति देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात् ।

किं च कारणं न स्यात् ? तुमुनाभिहितं कर्तेति ॥

(द्वितीयोपपत्तिभाष्यम्)

ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितं कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवति द्वितीया ॥

(तृतीयापत्तिभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कारणम् ? तुमुनानभिहितः कर्तेति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

अथ अनेनेहार्थः । पक्त्वौदनें ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति ।

(प्रदीपः) पक्त्वौदनमिति । मित्रधातव्यविषयकमेनेदेषि वचनस्यास्य दर्शयितुं प्रयोजनमुपन्यासः ।

(उद्घोतः) मित्रधातव्येति । पक्के ओदनो, गमने ग्राम, इत्यर्थः । अत्र वचनस्य प्रयोजनं दर्शयितुमिलन्यवः ।

(अभ्युपगम भाष्यम्)

वाढमर्थः । देवदत्तं तृतीया यथा स्यात् ।

किं च कारणं न स्यात् ? ।

क्त्वयाभिहितः कर्तेति ॥

(तृतीयोपपत्तिभाष्यम्)

ननु च गमिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया ।

(द्वितीयापत्तिवारणभाष्यम्)

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया ॥ यदुक्तमोदने द्वितीया प्राप्नोतीति स इह दोषो न जायते ।

(उद्घोतः) भाष्ये स इह दोषो न जायते इति । ननु अनभिहिताश्रया तृतीया सिद्धा द्वितीयापत्तिरूपो दोषश्च न तत्किमत्र प्रयोजनमिति प्रयोजनं दर्शयितुमुपन्यास इति कैयदासंगतिरिति चेद् ॥ अत्र वदन्ति—दर्शयितुमिति कैयदस्य विचारयितुमिल्यर्थः ॥ स दोष इह न जायते तस्मान्नाथं प्रतदुदाहरणविषये इति भाष्यार्थः । वैदिके प्रवर्तेत तदा पतत्ययोगाभावरूपमनिर्दे च स्यात् । तस्मात्समानैशब्द एकपर्याय इति तात्पर्यम् ॥

१ भोक्तृभोदने पचति देवदत्त इत्येति शेषः । (र. ना.)

२ ओदने पचते देवदत्तेनेत्यत्र यदि ओदने द्वितीया प्रवर्तेत तदैतत्प्रयोगाभावरूपमनिर्दे च स्यादिति योजना । (र. ना.)

३ प्रकृत्यार्तिकस्य समानाधिकरणपदघटकसमानशब्द इत्यर्थः । (र. ना.)

४ त्वदुक्तरीत्या गत्यर्थकमेत्याभावादिति भावः । (र. ना.)

(प्रश्नभाष्यम्)

तस्मिन् घक्तव्यम्*धात्वं तुमुनः समानाधिकरणे* इति ॥

(उत्तरभाष्यम्)

न घक्तव्यम् । अव्ययकृतो भावे भवन्तीति भावे भविष्यन्ति ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

किं घक्तव्यमेतत् ।

(उत्तरभाष्यम्)

नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । “तुमर्थे” इति वर्तते ॥

तुमर्थेऽथ कः ।

भावः ॥ स्वातुमि ॥ २६ ॥

(प्रदीपः) अव्ययकृत इति । यथेवं पक्त्वौदनें भुञ्जे देवदत्तः पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति क्त्वाप्रत्ययेन कर्तृकर्मणोरनभिधानात्पाकापेक्षया तृतीयाद्द्वितीये कस्मात् भवतः उच्यते आख्यातादिपदवाच्या क्रिया विशेष्यत्वात् प्रधानम् । विशेषणभूता त्वप्रधानम् । तत्क्रियासाधन्योरपि शक्तयोस्त्वद्वारको गुणप्रधानभावः । तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते । प्रधानानुरोधाद् गुणानां तन्मुखप्रेक्षित्वात् पृथक्त्वाद्विरुद्धस्वाकार्यारम्भाभावात् ।

(उद्घोतः) आख्यातादिपदवाच्येति । अत्रेदं तत्त्वम्—उपात्तकारकाणां प्रधानान्वये संभवेति न गुणे शाब्दान्वयः । अर्धत एव तदीयकारकाकादाशान्तौ तन्वान्वये मानाभावात् ॥ तद्द्वारक इति । क्रियाद्वारकः ॥ गुणक्रियानिरूपिता शक्तिरपि गुणभूतेति भावः ॥ नन्वाभ्यांन्येपि तत्क्रियानिरूपिता शक्तिरत्रास्त्वैव । अन्यथा ग्रामाय गन्तुमिच्छतीत्यादि न स्यात् । एवं च द्वितीयादिकं स्यादेवात् एए—तत्र प्रधेनेति । अत्र प्रधानशब्देन सर्वत्र प्रधानमाख्यातवाच्यक्रियैव । तच्छक्तेरेव वस्तुस्वभावमाहात्म्येन स्वसमानाधिकारेतरशक्त्यभिभावकत्वात् । अत एव धुषं प्रतिहन्तुं शक्यमित्यपि भवतीति परंपरायां कैयटेनोक्तं संगच्छते । तत्र शक्यमित्यस्यापि नामत्वेनेतरक्रियां प्रति गुणत्वेन स्वसमानाधिकारेतरशक्त्यभिभावे सामर्थ्याभावात् इति दिक् ॥ अन्ये तु समानाधिकारेण इत्यस्यानुप्रयोगेणैव व्याख्यानात् । अयमपि प्रयोगक्षित्य एव । तद्वचनवादिमतेऽसिद्धेः । न च तदाख्यातान्तानुप्रयोगविषयम्, ध्रुपदवदं शक्यमिति भाष्यप्रयोगासिद्ध्यापत्तेः । तुमुना कर्मणोऽनभिधानाद् द्वितीयापत्तेरित्याहुः ॥ पृथक्त्वादिति । मित्रत्वाद्विरुद्धं यत्तत् कार्यं तदारम्भकत्वाभावादित्यर्थः ॥ एतेन यदा

५ ‘प्रधानेतरयोश्च द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।

शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुश्रव्यते ॥

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ॥

यदा, गुणे तदा तद्वद्वत्कापि प्रतीयते ॥ इति

कारिके अत्र सत्येने ॥

६ स्वसमानाधिकारमित्यत्रशक्तिविशेषणम् । (र. ना.)

यत्र शब्दोन्वयस्तदा तद्विभक्तः साधुत्वे गोदन पक्त्वा भुज्यते, पक्त्वौदनो भुज्यते इत्युभयमपि साध्विति परास्तम् ॥ प्रकृतघ्नस्य भाष्यवार्तिकयोरेतुक्तिसंभवप्रस्तत्वापत्तेरित्यलम् । यत्तु हरदत्तेन वयं तु भूमः—सकृच्छ्रुतस्य युगपदुभाभ्यां संवन्धाभावादेकेनैव प्रधानेन शब्दोन्वयः । इतरेण तु संनिधानादाथे इति गुणनिरूपिता शक्तिस्तत्र नास्त्येवेति उक्तम् । तत्र, ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति सन्सूत्रस्य भाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः । ग्रामस्य गतिकर्मत्वाभावेन चतुर्थ्यप्राप्तेः । मम तु शब्दान्वयाभावेति - तन्निरूपितकर्मत्वस्य सत्त्वेन परत्वाद् गत्यर्थकर्मणीत्यस्य प्रवृत्त्या न दोषः । एवं ग्रामाय गत्वा इच्छतीत्यपि साध्विति दिक् ॥ २६ ॥

(५९९ गुणसूत्रप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।४।१ आ० ११)

११९३ वर्षप्रमाण उल्लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३ । ४ । ३२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

उल्लोपश्चास्यान्यतरस्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं गोष्पदग्रं वृष्टो देव इति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

प्रातिः पूरणकर्मा । तस्मादेव कः ॥

(अनिष्टापत्तिभाष्यम्)

यदि कः, विभक्तीनां श्रवणं प्राप्नोति ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

श्रूयन्त एवात्र विभक्तयः । तद्यथा—एकेन गोष्पदग्रणेति ॥ वर्षप्रमाण ॥ ३२ ॥

(प्रदीपः) वर्ष ॥ ३२ ॥ तस्मादेव क इति । गोष्पदं प्रातीत्यातोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । क्रियाविशेषणत्वाच्च कर्मलनपुंसकत्वे । गोष्पदग्रं कल्पं गोष्पदग्रन्तरामित्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमूलोपो न विधेयः । एषां प्रयोगाणां भाष्यकारेणानभ्युपगमात् । अनभ्युपगमस्तु उल्लोपप्रत्याख्यानान्यथासुपपत्त्या विज्ञायते ॥ गोष्पदग्रमिलादेरपि घञा सिद्धत्वाद् गुणसूत्रकस्मान्न प्रत्याख्यायते । स्वरे दोषप्रसङ्गात् । तथा हि—यदि करणे घञे विधाय पठीतत्पुरुषः क्रियते । तदा थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वं भवति । भावे तु घञि बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसंखरः । गुणसूत्रे तु लिट्स्वरेणौकार उदात्तः । गोष्पदग्रन्तरामित्यादि च सिद्ध्यति । गोष्पदग्रमित्यत्र तु नास्ति स्वरेभेदः । कप्रत्यये थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वाद् गुणसूत्रे उल्लोपे कृते पूर्वस्योदात्तभाजोऽभावाद् कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् ॥ ३२ ॥

(उद्द्योतः) वर्षप्रमाणे ॥ ३२ ॥ गोष्पदं प्रातीति पूर्वतीत्यर्थः ॥ नन्वस्मात्कल्पपि वृत्तौ प्रमित्यनुस्वारश्रवणं न स्यात् गुणसूत्रान्तात् भवतीत्यत आह—गोष्पदग्रमिति ॥ करणे इति । तथा सति वृषधात्वर्थेन सामानाधिकरण्यं भवति । बहुव्रीहौ भविति । गोष्पदस्य पूरणं यत्र क्रियायामित्यर्थः ॥ लिट्स्वरेणौकार इति । तत् उपपदसमासे कृत्स्वरपदप्रकृतिसंखरः ॥ कृत्स्वरेणेति प्रत्ययस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वे कृत्स्वरपदप्रकृतिसंखरेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

(६०० गुणसूत्रप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ० १२)

११९८ करणे हनः ॥ ३ । ४ । ३७ ॥

(५०४४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हनः करणेऽनर्थकं वचनं हिंसाथैभ्यो गुणसूत्रविधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हनः करणे वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? । हिंसाथैभ्यो गुणसूत्रविधानात् । हिंसाथैभ्यो गुणसूत्रविधीयते । तेनैव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) करणे ॥ ३७ ॥ बाहुल्येन हन्ति हिंसार्थो दृश्यत इति मत्वाह—हन इति ॥

(उद्द्योतः) करणे ह ॥ ३७ ॥ बाहुल्येनेति । अन्वे तु हन्ति हिंसार्थं एव । पद्व्याप्तौ हिंसारोप इत्याहुः ॥

(५०४५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्थवत्त्वहिंसार्थस्य विधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवत्त्वहन्तेर्णमुत्त्वचनम् । कोर्थः ? । अहिंसार्थस्य विधानात् । अहिंसार्थस्य हन्तेर्णमुत्त्वयथा स्यात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्ति पुनरर्थं कचिद्धन्तिरहिंसार्थः यदर्थो विधिः स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तीत्याह । पाण्युपधातं वेदिं हन्ति ॥

(५०४६ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ नित्यसमासार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नित्यसमासार्थश्च हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिरेपितव्यः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिच्छतापि हिंसार्थाद्धन्तेरनेन विधिर्लभ्यः । अनेनास्तु तेन वेति तेन स्याद्विप्रतिषेधेन ॥

१ उक्तिप्रमाणत्वेन प्रकृत्यापत्तेरित्यर्थः । (२. ना.)

२ वर्षेनेत्यादिः । (२. ना.)

३ ननु हिंसामात्रमपार्थक्येः स्वरादनेन चाद्वये मलयो विधीयते इत्यपमा-

येन तु केवलं हिंसायामेवेति हन करण इति वार्तिकप्रकृतमत आह पाहुल्येनेति प्राप्तेत्येत्यर्थः । (२. ना.)

४ 'विधानम्' ॥

५ प्राणवियोगात्कृत्व्यापत्तेरिति हिंसा सा च घञां गादीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

हन्तेः पूर्वविप्रतिषेधो वार्तिकेनैव स्थापितः । यदयं नित्यसमासार्थं चेत्याह । तज्ज्ञापयत्याचार्यः-
हिंसार्थादपि हन्तेरेनेन विधिर्भवतीति ॥ करणे
हनः ॥ ३७ ॥

(प्रदीपः) हन्तेः पूर्वविप्रतिषेध इति । यथेवं
हिंसार्थानामित्यत्र दण्डोपघातं गाः कालयतीति उदाहरणं
नोपपद्यते । नैप दोषः—यत्र एक एव धात्वर्थः सामान्यविशे-
षभावेन भिद्यमानो विशेष्यभावमनुभवति सोऽस्य विषयः ।
कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति वचनादन्यत्र भिज-
धात्वर्थसंबन्धे तु हिंसार्थानामित्यनेनैव णमुल् भवति ॥ ३७ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये पाण्युपघातमिति । पाणिना वेदिं
एन्तीत्यर्थः । हिंसा च प्राणिविषयेति भावः ॥ सामान्येति ।
यत्रानुप्रयोगणमुलन्तयोः सामान्यविशेषभावेनान्वयस्तत्रेदमेव ।
यत्र भेदसंदन्धेनान्वयस्तत्र तेनैवेति भावः ॥ हिंसार्थानामिति ।
णमुलि वृत्तियाप्रवृत्तीन्वन्यतरस्यामिति वैकल्पिकः समासः ॥ ३७ ॥

(६०१ णमुलप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. १३)
१२०२ अधिकरणे बन्धः ॥ ३।४।१३ ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति ग्रामे बन्ध इति ॥

(प्रदीपः) अधिक ॥ ४१ ॥ ग्रामे बन्ध इति ।
णमुलि सति ग्रामबन्धं बद्ध इति प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

(उद्घोतः) अधिकरणे ॥ ४१ ॥ ग्रामे बन्ध इति ।
यषपीदं वासरूपन्यायेन घना सिद्धम् तथापि अनिष्टमपि प्राप्नोती-
त्याह—ग्रामबन्धमित्यादिना । ग्रामे बद्ध इति त्वपघाठः ।
कर्मणि क्तस्य विषये भावविषयणमुलोऽप्राप्तेः । यद्यप्ययं साध्यो
भावः स च सिद्धस्वभावः । तथापि संज्ञात्वाभावात्प्रशः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं वक्ष्यामि “अधिकरणे बन्धः संज्ञायाम्”
ततः “कर्त्रोर्जाविषुषयोर्नेशिवहोः” इति ।

(भाष्येपभाष्यम्)

कथमट्टालिकाबन्धं बद्धः । चण्डालिकाबन्धं
- बद्धः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

“उपमाने कर्मणि च” इत्येवं भविष्यति ॥ अधि-
करणे ॥ ४१ ॥

(उद्घोतः) उपमाने इति । प्रथमनधिकरणविषये तेनैव
साध्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

(६०२ क्त्वाणमुलप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।४।१ आ. १४)
१२२१ तिर्यच्यपवर्गे ॥ ३ । ४ । ६० ॥

(उद्घोतः) तिर्यच्य ॥ ६० ॥ तिर्यक्यान्दोऽनुजुवाची ।
अपवर्गः समासिस्तदाची च ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

अयुक्तोयं निर्देशः । तिरश्चीति भवितव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

सौत्रो निर्देशः ॥ तिर्यच्य ॥ ६० ॥

(प्रदीपः) तिर्य ॥ ६० ॥ सौत्रो निर्देश इति ।
अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गस्तु न परिहारः । न हि प्रयोज-
नानुवर्ति प्रमाणम् ॥ ६० ॥

(उद्घोतः) न हीति । सौत्रत्वेन शाखाप्रवृत्तौ तु तैदि-
नाशप्रसङ्गो वीक्ष्यमित्यन्यदिति भावः ॥ ६० ॥

(६०३ क्त्वाणमुलप्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।४।१ आ. १५)
१२२३ नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे ॥ ३।४।१५ ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

अर्थग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

नाधाप्रत्यय इतीत्युच्यमाने इहैव स्यात्—
द्विधाकृत्य । इह च न स्यात्—द्वैधं कृत्य । अर्थ-
ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । नाधाप्रत्यये
च सिद्धं भवति । यश्चान्यत्वेन समानार्थः ॥

(प्रदीपः) नाधा ॥ ६२ ॥ द्वैधं कृत्वेति । यदा
द्विष्योश्च धमुञ्जिलादौ प्रत्ययपक्षस्त्वद्वैधप्रहणस्य प्रयो-
जनम् । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात् धाप्रहणेन ग्रहणात्सि-
ध्यति । तथा च धमुञ्जन्तात् स्वार्थे उद्दर्शनमिति उग्र-
त्यय उदाहार्यो द्वैधकृत्वेति ॥ नार्थमप्यर्थग्रहणं कर्तव्यमन्यथा
निरनुबन्धकपरिभाषया नाजो ग्रहणं न स्यात् ॥ ६२ ॥

(उद्घोतः) नाधार्थ ॥ ६२ ॥ तथा चेति । तदा चैत्यर्थः ।
द्वैधकृत्वेतीति । डान्तेन समासे विभक्तिलोपः । एतद्भाष्यस्वर-
सात्प्रत्ययपक्ष एव तत्र न्याय्य इति तत्त्वम् ॥ नार्थमपीति ।
निरनुबन्धकमादाय रूपाणां सिद्धेरनिष्टाभावाच्च तदर्थत्वं चिन्त्यम् ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

इह हि मा भूत्—हिरक् कृत्वा पृथक् कृत्वा ॥
नाधार्थ ॥ ६२ ॥

(उद्घोतः) हिरुगिति । नार्थत्वात्प्राप्तिः ॥ ६२ ॥

१ पूर्वविप्रतिषेधनात्यैव तत्रापि प्रवृत्तेरिति भावः ॥

२ सदिक्षि । अनुक्रियमाणरूपेत्यर्थः । (र. ना.)

३ सौनत्वस्य चङ्कारिष्कारणमित्यर्थः । (र. ना.)

(६४४ इत्याणमुत्प्रत्ययविधिसूत्रम् ॥ ३।४।१ आ. १६)

१३२५ अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ३।४।६४ ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोयं निर्देशः । अनुचीति भवितव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

सौत्रोयं निर्देशः ॥ अन्वच्या ॥ ६४ ॥

(अभ्ययकृतः समाप्ताः)



(अथ कृतादीनां शक्तिबोधकप्रकरणम्)

(६०५ कृतप्रत्ययशक्तिबोधकसूत्रम् ॥ ३।४।१ आ. १७)

१३२८ कर्तरि कृत् ॥ ३ । ४ । ६७ ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ।

(प्रदीपः) कर्त ॥ ६७ ॥ किमर्थमिति । वक्ष्यमाणो-
भिप्रायः ॥

(५०४७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थ-
विज्ञानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्तरि कृतो भवन्तीत्युच्यते । [किं
कारणम् ?] अनादेशे स्वार्थविज्ञानात् । अनिर्दि-
ष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति । तद्यथा—“गुसिञ्-
किञ्चः सन्” “यावादिभ्यः कञ्जि”ति । एवमिमे
प्रत्ययाः कृतः स्वार्थे स्युः । स्वार्थे मा भूवन् । कर्तरि
यथा स्युः ॥ एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) अनादेश इति । यत्र वचनेनामौ नादिश्यते
तत्र प्रत्यासत्त्या प्रह्वल्यर्थ एव प्रत्ययो भवति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥ यमिच्छति स्वार्थे, आह तं
भावे घञ् भवतीति ॥

(प्रदीपः) यमिच्छतीति । अंसलसिञ् सूत्रे घञ्जिले-
तावत् संज्ञं कर्तव्यम् । धातोर्घञ् भवतीति । तत्रानिर्दिष्टत्वा-
द्भावे घञ् भवित्येति । ततः पदरुजविशस्पृशं इति द्वितीयं
सूत्रं कर्तव्यम् । ततश्च भाव इति न कर्तव्यम् । क्रियमाणं तु
नियमार्थं भविष्यति घञेव भावे नान्य इति । ततो धात्वर्था-
क्षिते कर्तारि कृद्विष्यति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) कर्तारि कृत् ॥ ६७ ॥ ननु भावे इति घञं
धातुमात्राद् घञ् विषये भावदयकमत आह—घञित्येतावदिति ।

भावपदोपादानं विनापि भन्वप्रत्ययवत्त्वात् विधानेनैव भावे सिद्ध-
मिति भावः ॥ ततः पदरुजेति । कर्त्रर्थमिदम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

कर्मणि तर्हि मा भूवञ्जिति ।

(प्रदीपः) कर्मणीति । तस्यापि धात्वर्थेनाक्षेपादिति
भावः ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

कर्मण्यपि यमिच्छत्याह तं “धः कर्मणि घृन्”
इति ।

(प्रदीपः) कर्मणि घृञ्जिति । घृजेव कर्मणि नान्य इति
नियमो विज्ञास्यते । यद्येवं कर्मणो नियमात्प्रत्ययो न नियत
इति कारकान्तरेपि घृन् प्राप्नोति । नैप दोषः । एकमिदं वाक्यं
धः कर्मणि घृञ्जिति । तेन च कर्मणि विधीयमानं कथं कार-
कान्तरे स्यात् । अथवा द्वितीयो नियमः करिष्यते कर्मणि
एव घृञ्जिति ॥

(उद्घोतः) घृन्प्राप्नोतीति ॥ धः घृञ्जिलेकं वाक्यं विधेयं-
यैम् । ततः कर्मणीति नियमार्थमिति भावः ॥ परिहरति—एक-
मिदं वाक्यमिति ॥ कथं कारकान्तरे इति । एकवाक्येपि
विशेषणोपादानं नियमफलमित्यर्थः । ननु एवं विधिर्वचनं स्यात्
विशेषणोपादानात्कर्मण्येवेत्येव स्यात् तु घृजेवतीत्येवराह—अथ
चेति । आहुर्येति भावः ॥ धात्वर्थाक्षितकर्मण्यपि सिद्धे नियमार्थ-
मिति ताल्पैयम् ॥ एवं करणाधिकरणयोरित्यत्रापि बोध्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

करणाधिकरणयोस्तर्हि मा भूवञ्जिति ।

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

करणाधिकरणयोरपि यमिच्छत्याह तं “स्युद्
करणाधिकरणयोर्भवति” इति ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

संप्रदानापादानयोस्तर्हि मा भूवञ्जिति ।

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

संप्रदानापादानयोरपि यमिच्छत्याह तं “दाश-
गोत्रौ संप्रदाने” “भीमादयोपादाने” इति । य इदा-
नीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सौन्तरेण वचनं कर्तव्येवं
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) य इदानीमिति । ननु कर्तरि भुवः
खिण्णुच् खुकञौ कर्तरि षड्विदेवतयोरिति कर्तुरपि
नियमः प्राप्नोति । नैप दोषः । उभयत्र कर्णनिष्ठत्वा कर्तुश्चु-
विध्यैथैव न नियमार्थाः ।

(प्रयोजनभाष्यम्)

तेदेवं तर्हि प्रयोजनम् । स्वार्थे मा भूवञ्जिति ।

१ अथोनिर्देशे इत्यर्थः । (र. ना.)

२ बोधयतासंबन्धेन द्रव्यप्रत्ययविशेषणस्य कर्मणीत्युपादानं नियमफलं
मिथः कर्मोक्तिरकार्थव्यावृत्तिः फलं बलित्यर्थः । (र. ना.)

३ कर्मणीत्यस्य नियमत्वाद्भावेऽपीति दोषः । (र. ना.)

४ अनेनैव प्रकारेण कर्मणीत्यस्य नियमार्थत्वोपपत्तौ गृह्यतिः कार्येति
भावः । (र. ना.)

५ उभयत्र कर्तृपदानाते हि कर्णे इत्युत्पत्त्या धोषेण प्रत्ययाः स्युत्तोऽभाताः
कर्तारि प्रत्यया भाष्यं तत्र विधीयन्ते इति न नियमविधिः । (र. ना.)

(प्रयोजननिरासस्मरणभाष्यम्)

ननु श्लोके स्वार्थे यमिच्छत्याह तं भावे घञ्भव-
तीति ।

(प्रयोजननिरासासंभवभाष्यम्)

अन्यः स भावो वाहाः प्रकृत्यर्थात् । अनेनेदानी-
माभ्यन्तरे भावे स्युः । तत्र मा भूवन्निति कर्तृप्रह-
णम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः ।

(समाधानभाष्यम्)

उक्तो भावभेदो भाष्ये ।

(प्रदीपः) उक्त इति । सार्धघातुके यमिच्छ
वाङ्मान्तरयोर्भावयोर्विशेषो दर्शितः ।

(उद्घोतः) सार्धघातुके यमिच्छेति । नन्वाभ्यन्तरेपि
भावे न भविष्यन्ति ॥ तुमर्थे से इति तुमर्थग्रहणेनाभ्यन्तरे भावे
क्षयादीनां नियमादिति चेन्न । सति एस्मिन्त्र तुमर्थग्रहणेन भाव-
ग्रहणम्, असति त्वस्मिन् विभित्वसंपत्तये तुमर्थग्रहणेन कर्तुरेव
ग्रहणे स्यात् तुमुनोऽप्युक्तयोर्येन कर्तयेव प्रसक्तैरित्याशयः ॥ लः
कर्त्तृणि च भावे चेति भावग्रहणे तु न नियमः शक्यो विशङ्कम् ।
अकर्मकैर्भ्य इति विशेषणाय तदावश्यकत्वात् ।

(काङ्क्षप्रश्नभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

(समाधानभाष्यम्)

किं तर्हीति ।

(५०४८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र ख्युनादिप्रतिषेधो नाना-

वाक्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र ख्युनादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
ख्युनादयः कर्तरि मा भूवन्निति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये ख्युनादयः कर्तरिति । अर्थ भावः—
स्वस्वविभक्त्यैर्विहितानां प्रत्ययानां पश्चादनेकार्थोद्देशनमिति पक्षे
यथा तुजादीनामर्थ आदिश्यते एवं ख्युनादीनामप्यति दिश्येता-
विशेषात् । ततश्च वेप्यनेन कर्तरि स्युः । तत्तद्वाक्ये उर्षादाना-
त्करणादिषु चेति । करणादिरर्थो विशेषविहितत्वादिति । कार्यशब्दा-
वादेऽर्थस्यापि शास्त्रमात्रगम्यत्वेन विशेषत्वमिति भावः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

ननु घ करणे ख्युनादयो विधीयन्ते तेन कर्तरि
न भविष्यन्ति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

तेन च करणे स्युरनेन च कर्तरि ।

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

ननु चापवादत्वात् ख्युनादयो वाधकाः स्युः ॥
(प्रदीपः) ननु चेति । ख्युनादिषु करणादिरर्थो विशेष-
विहितत्वात्कर्तुर्बोधको भविष्यतीति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये ननु चापवादत्वादिति । ख्युनादि-
शांक्षोपात्ताः करणादय इत्यर्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

न स्युः ॥ किं कारणम् ? । नानावाक्यत्वाद् ।
नानावाक्यं तच्चेदं च । समाने वाक्ये चापवादैरु-
त्सर्गा वाभ्यन्ते । नानावाक्यत्वाद्वाधनं न प्राप्तोति ।

(प्रदीपः) नाना वाक्यत्वादिति । इह ब्राह्मणेभ्यो
दधि दीयतां तर्क कौण्डिन्यायेल्लभिनं काललादेकं वाक्यं विधि-
ष्टस्य दानस्य प्रतिपादकमिति तत्केण दधि वाध्यते । यदा तु
कालभेदेन वाक्यद्वयमुच्चार्यते पूर्वोहे ब्राह्मणभोजनप्रकरणे दधि
ब्राह्मणेभ्यो दीयतामिति, अपराहे तु तर्क कौण्डिन्याय दीयता-
मिति । तदां तत्केण दधि न वाध्यते । तथेहापि कालभेदेन
वाक्यद्वयोच्चारणाद् वाध्यवाचकभावो नास्तीत्यर्थः । यत्त्विगा-
दिवाक्ये यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च ततस्तच्छेषः । अथ
नानावाक्यं तदा तदपवाद इत्युक्तम् । तदसंभवाश्रयेण ।
यदाङ्गस्येति इंगोपेक्षावयववयविसंबन्धे षष्ठी तदा स्थानपृष्ठभा-
वादल्लोन्त्यस्येत्स्यत्वात्पस्थानं तदेव चापवादत्वम् । ख्युना-
दयस्तु कृत्वादानेन कर्तरि स्युः । करणादिश्रुत्या च करणादिषु ।
तत्रानेकस्यार्थस्य युगपदभिधानासंभवात् पर्यायः स्यात् ।
कदाचित्कर्तरि कदाचित्करणादिषु ॥

(उद्घोतः) इहापि कालभेदेनेति । पूर्व करणे विधानं
तदा तु न कर्त्रर्थोपस्थितिरिति वाधाभावः । विधानोत्तरं पश्चादुप-
स्थितस्य कथं वाधः, तत्प्रतिकाले तस्य नाप्राप्त्यभावात् । यथा-
ऽपराहे तत्तदानेन पूर्वोक्तदधिदानस्य न वाध इति भावः ॥ नन्वि-
को गुणवृद्धी इति स्ये नानावाक्यत्वमङ्गीकृत्य कथमपवादत्वोक्ति-
रत आह—यत्त्विति ॥ तदसंभवाश्रयेणेति । अलोन्त्यस्यो-
पस्थित्यसंभवाभिप्रायेणेत्यर्थः । तदेवाह—यदेति । कृत्वादाने-
नेति । विद्युत्करणल्ले अर्थसमर्थकेणेत्यर्थः ॥ तत्रानेकस्येति । कर्तृ-
करणयोः स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्याभ्यां भिन्नकक्षत्वादिति भावः ।

(५०४९ समावेशवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तद्वच्च कृत्वेष्वेवकारकरणम्

[तच्च भव्याद्यर्थम्] ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्वेष्वेवकारः क्रियते “तयोरेव
कृत्यकखलर्था” इति “भावे वाकर्मकैर्भ्य” इति ।
किं प्रयोजनम् ? ।

तच्च भव्याद्यर्थम् । भव्यादिषु समावेशः सिद्धो

२ परिशेषव्यायेनेत्यर्थः । (र. ना.)

३ करणादीनामिति भावः । (र. ना.)

भवति । गेयो माणवकः साज्ञाम् ॥ गेयानि माण-
वकेन सामानीति ॥

(प्रदीपः) तद्वच्चेति । योऽयमर्थ उक्तः तेन तुल्यमेव-
कारकरणमित्यर्थः ॥ तथाहि—कृत्वात्कर्तारि कृत्यादयः प्राप्ता
एवकारेण कर्तुरेवकृष्यन्ते भावकर्मणोरेव यथा स्युरित्येवमर्थमि-
त्यर्थः ॥ भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनेनाधिकारसहितं वाक्यं
दर्शयति ॥

किं प्रयोजनमिति । एवकारेणान्यत्र समावेशज्ञापनेन
किं प्रयोजनमिति प्रश्नः ॥

तच्च भव्याद्यर्थमिति । भव्यगेयादिसूत्रे वाग्रहणं न
कर्तव्यम् । तदन्तरेणापि भव्यादयः कर्तारि भवन्तीत्यनेन समा-
वेशज्ञापनादेवकारकरणान्नाभावकर्मिणी न बाधिष्येते इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) योऽयमिति । अवाधकारणनानावाक्यत्वरूप
इत्यर्थः ॥ तेन तुल्यमिति । तस्यापि तद्वोधकत्वादिति भावः ॥
इत्येवमर्थमिति । यदि बाध्यवाधकभावः स्यात्तदा भावकर्मभ्यां
कर्तुर्वाधसंभवात्तद्वैधर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादेवकारेण ज्ञाप्यतेऽर्थस्या-
र्थान्तरं न बाधकमितीति भावः ॥ ननु भावे चेत्वाचंशोच्चारणं
किमर्थमत आह—भावे चेत्स्यादि ॥ ननु कृत्यादीनां कर्तव्यप्रवृत्ति-
रेवकारप्रयोजनमिति ज्ञातत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—एवेति ॥
वाग्रहणेन तस्मिन्मत आह—भवेत्येति । कर्तारि भवन्तीति ।
कर्तारि कृदिति शाखादिति भावः ॥ इति हेतौ न कर्तव्यमित्यन्वयः ॥
नन्वेवमपि कर्त्रो भावकर्मिणीर्वाधः स्यादत आह—अनेनेति ।
अनेन कर्त्रो ॥ समावेशेति । करणव्युत्पत्त्या समावेशज्ञापकादेव-
कारकरणादित्यर्थः ॥

(५०५० असमावेशवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ ऋषिदेवतयोस्तु कृद्भिः समावेश-
वचनं ज्ञापकमसमावेशस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यं “कर्तारि चर्षिदेवतयोः” इति
सिद्धे सति समावेशार्थं चकारं शास्त्रि तज्ज्ञापय-
त्याचार्यः—‘न भवति समावेशः’ इति ॥

(प्रदीपः) इदानीं तत्र ख्युनादिप्रतिषेध इत्यस्य
परिहारमाह—ऋषिदेवतयोरिति । कृद्भिरिति जातौ
पहुवचनम् । अत्र च यथासंख्यं वार्तिककारस्यानभिमतम् ।
यथासंख्ये हि चशब्दस्य ज्ञापकत्वं न स्यात् समावेशाम्भावात् ॥

(उद्द्योतः) प्रत्ययस्यैकत्वादर्थयोरपि द्वित्वाद्पहुवचनमनुप-
पन्नमत आह—जाताविति । जातिविषयायामेकवचनस्य व्यक्ति-
विषयायाम् बहुवचनस्य साधनेन भाष्ये । जात्यादयामिति ध्रु-
प्रत्याख्यानादिदं चिन्तम् । प्रयोगभेदेनापह्नुत्वाद्पहुवचनमिति
यद्गु शुक्तम् ॥ भाष्ये कृद्भिरित्यस्य कृद्भर्कण्येकरपयोरित्यर्थः ॥ ननु
तत्र नपौ करणे देवतायाम् कर्तारोत्पत्त्यवारसमावेश एव नास्तीत्यत
आह—अत्र च यथासंख्यमिति । तस्मिन्ने हि तथा सधन्वाधनेन

चस्य साधकत्वात्सति प्रयोजने ज्ञापकं न स्यादिति भावः ॥ भाष्ये
समावेशवचनमिति । समावेशबोधककारवचनमित्यर्थः ॥

(भाष्येभाष्यम्)

किमर्थं तर्हि कृत्येष्वेवकारः क्रियते ? ।

(५०५१ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ एवकारकरणं च चार्थं तच्च
भव्याद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवकारकरणं च चार्थं इष्टव्यम् । तयो-
र्भावकर्मणोः कृत्या भवन्ति भव्यादीनां कर्तारि च ॥
किं प्रयोजनम् ।

तच्च भव्याद्यर्थं, भव्यादिषु समावेशः सिद्धो
भवति । गेयो माणवकः साज्ञां गेयानि माणवकेन
सामानीति ।

(प्रदीपः) भव्याद्यर्थमिति । भव्यगेयेति सूत्रं
न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । वैश्ये तु कृत्यादयोऽनभिधानात्कर्तारि
न भविष्यन्तीति भावः ॥

(उद्द्योतः) सूत्रं नेति । भव्यादीनां कर्तारि चेति भाष्य-
स्मरतेन सूत्रभावस्यैव लाभादिति भावः । ननु तत्त्वज्ञानभावे पूर्वो-
क्तरीत्यान्येपि कृत्याः कर्तारि स्युरत आह—अन्ये त्विति ॥

(असमावेशवार्तिकनिरासभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—ऋषिदेवतयोः कृद्भिः समावे-
शवचनं ज्ञापकमसमावेशस्य इति ॥ नैतज्ज्ञापक-
साध्यम्—‘अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ते’ इति ॥ एष
एव न्यायः—यदुत्तापवादैरुत्सर्गा बाध्येरन् ॥

(प्रदीपः) इदानीं भाष्यकारो वार्तिकदूषणमाह—यत्ता-
वदिति ॥

(उद्द्योतः) यत्तावदिति । कृद्भिरपिवाक्यानामेवैवं
शेषः । तथा च समानकालतयाऽनिर्दिष्टार्थेषु चरितार्थस्यास्य विशेष-
पार्थन्येनैव वाध इति भावः । यदा तेषामर्थो निराकाहत्वाधे-
ष्वनुपस्थितिरिव । तुजादिभिषु तु तेषामर्थोकाह्वासरत्तत्कर्तारोत्पत्त्या-
प्यर्थवत्याकाह्वासरत्वेनोभयाकाह्या तत्रैवान्वयः । न ख्युनादिषु
साक्षादर्थनिर्देशेन तेषां निराकाहत्वात् इति तत्त्वम् ॥

(दूषणस्मरकभाष्यम्)

ननु चोक्तम् नानावाक्यत्वाद् बाधनं न प्राप्नोति
इति ॥ न विदेशस्यमिति कृत्वातो नानावाक्यं
भवति ।

(समाधानभाष्यम्)

विदेशस्यमपि सदेकं वाक्यं भवति । तद्यथा
द्वितीयेऽध्याये लुगुच्यते, तस्य चतुर्थपष्ठयोरलुगु-
च्यतेऽपवाद्ः ॥

(प्रदीपः) न विदेशस्यरिति । न कालभेदाद्याना-
यात्तत्त्वं भवति । सामे विदेशकस्यानामप्यन्तरवाक्यानामा-
काहानवादिनात्तत्त्वं भवति । देशप्रदणं चात्र कालस्योप-
लक्षणम् । शब्दक्रमस्य कालवृत्तत्वात् ॥ चतुर्थपद्योरिति ।
चतुर्थेनोत्रेऽल्लुगसीति । पद्ये तु अल्लुगुत्तरपदे इति ।
तदुक्तं हरिणा—

अनेकार्थातयोनेपि धान्यं न्यायापवादयोः ।

एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम् ॥

नियमः प्रतिषेधश्च विशेषश्च तथा सति ।

द्वितीये यो लुगाख्यातस्तच्छेपमलुक्कं विदुरिति ॥

(उक्तोतः) अनेकार्थातयोः यन् भवति दीर्घं भवती-
त्यारिह्यः ॥ न्याय उक्तोतः ॥ विधिषेध इति पाठे नियमप्रति-
षेधो विधिषेधमेव न तु सतत्त्वमित्यर्थः । तदुदाहरणमाह—
द्वितीये इति । विशेषश्च तयोः पाठे विधेयोपवादः । एतद्विधेयं
विधेयकथानवतापमिलित्यर्थः ॥

(पूर्ववार्तिकदूषणभाष्यम्)

यदप्युच्यते एवकारकरणं च चार्थे इति ॥ कथं
पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे विधते । कथमेवकारश्चार्थे
वर्तते । स एव एवकारः स्वार्थे वर्तते ।

(आक्षेपभाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ।

(समाधानभाष्यम्)

ज्ञापकार्यम् ।

(अनुयोगभाष्यम्)

किं ज्ञाप्यते ? ।

(समाधानभाष्यम्)

एतज् ज्ञापयत्याचार्यः 'इत उत्तरं समावेशो भ-
वति' इति ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।

(समाधानभाष्यम्)

तच्च भव्याद्यर्थम् ।

भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । नेयो मा-
णवकः साक्षां गेयानि माणवकेन सामानीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते इहापि समावेशः प्राप्नोति—दाश-
गोत्रौ संप्रदाने भीमादयोपादान इति ।

(समाधानभाष्यम्)

अत्रापि सिद्धं भवति । यद्यम् "आदिकर्मणि
कः कर्तरि च" इति सिद्धे समावेशे, समावेशार्थं

चकारं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'प्रागमुतः समा-
वेशो भवति' इति ॥

(प्रदीपः) कथमिति । एवकारस्य लौकिके प्रयोगे न
कल्पित् चार्थवृत्तित्वं दृश्यत इति भावः ॥ उत्तरमिति ।
कर्तारं कृदित्यल्लादुत्तरमित्यर्थः ॥ तच्चेति । भव्येयादिसूत्रे
वेति न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः ॥ यद्यमिति । आदिकर्मणि
कः कर्तारिलेतापदस्यु नाथंशब्दभेदेन । समावेशोप्येवकार-
ज्ञापितो भविष्यति । कृतस्य चशब्दो ज्ञापयति आदिकर्मणी-
त्यल्लात् सूत्रात् परेषु योगेषु समावेशो न भवतीति ।

(उक्तोतः) न कर्तव्यं भवतीति । नन्वचार्यं वृत्तिमाश्रित्य
सूत्रमेव न कार्यम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति प्राप्तुक्तं
सुक्तं, अनभिधानेन प्रत्याख्यानस्याप्युक्तवादिव्याहृः । एवं च
सामे कृतां व्याहृतये सैवं कार्यम् । ख्युनादिषु करणरूपार्थेन
वाधात्र दोषः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किं पुनरयं प्रत्ययनियमः धातोः परः अकारः
अकशब्दो वा नियोगतः कर्तारं हुवन् कृत्संज्ञश्च
प्रत्ययसंप्रश्नेति ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे
इति यदुक्तं तत् स्मरयितुं विचार्यते ॥ प्रत्ययनियम इति ।
धातोः परः कृत्प्रत्ययः कर्तारं वर्ततामिति कर्तृलक्षणेणैव कृत्प्रत्ययो
नियम्यते ॥ नियोगत इति । कर्तारं कृदित्यल्लादाचार्य-
नियोगादित्यर्थः ॥ कार्यशब्दाभ्युपगमे चास्य पक्षस्य संभवः ॥

(उक्तोतः) तत्र किमिदमपूर्वतमार्थं बोधयत्प्रत्ययभित्तरार्थेभ्यो
व्यावर्तयति, किंवा तत्रार्थे लोके प्रयुज्यमानस्यैव कृदादिसंप्रैति
प्रतिपादयतीति संदिग्धं तत्र द्वितीयस्य सिद्धान्तत्वकरणेनापि ख्युना-
दीनां तत्र प्रतिषेध इति वार्तिकं प्रत्याख्यातुमुपक्रमते—भाष्ये—
किं पुनरिति ॥ कृत्प्रत्ययो नियम्यत इति । एतान्वानेव सूत्र-
व्यापारः ॥ कर्तारं भुवन्कृत्संज्ञं शलादिषु सकलशालैकवाक्यता-
लाभार्थं कथनमिति बोध्यम् ॥ ननु सिद्धशब्दान्वाख्याने कथमाचार्य-
नियोगादर्थविशेषे प्रवृत्तिरित्यत आह—कार्यशब्देति ॥ तत्राप्यपि
'कृत्प्रत्ययः कर्तारं वर्ततामिति' उक्तेऽर्थादयत्राहृत्या प्रत्ययनियमः ॥

(भाष्यम्) आहोस्वित्संज्ञानियमो धातोः परः
अकारः अकशब्दो वा स्वभावतः कर्तारं हुवन्
कृत्संज्ञश्च भवति प्रत्ययसंज्ञश्चेति ॥

(तदस्थस्य विशेषपञ्जिज्ञासाभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ।

(प्रदीपः) आहोस्विति । नित्यशब्दार्थसंबन्धा-
भ्युपगमनिवन्धनार्थं पक्षः । यः स्वभावतः कर्तारं वर्तते स
एव कृत्संज्ञो नान्य इति कृत्संज्ञा नियम्यते ॥ यथेवं ख्युना-
दीनां कृत्संज्ञा न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः—एतत्सूत्रव्यापारो

१ विधिषेधस्य सतीति पाठ इत्यर्थः । (र. ना.)

२ नियमप्रतिषेधोपवादप्रत्ययम् ॥ (र. ना.)

३ एवकारस्य चार्थं वृत्तिमाश्रित्य भव्येयेति सूत्रमेव न कार्यमित्यर्थः । (र. ना.)

४ अन्येषामपि कृत्यानां भव्येयादिवत् कर्तारि प्रसङ्गित्वित्यर्थः । (र. ना.)

५ कर्तारं कृदिति सूत्रमित्यर्थः । (र. ना.)

६ अकारानाद्योऽत्राज्ञापयत्कृतावाकावत्तद्विपर्ययः । (र. ना.)

क्तः कर्तारं नियुज्यते । नहि तत्र भजिपिवती परिगणिता-
वित्यर्थः ।

(उद्द्योतः) ननु साधुत्वमिष्टमेवेति साधुत्वं प्राप्नोतीत्य-
सङ्गतमत आह—असाधुत्वं मन्यते इति । एवं च इति न
सिध्यतीत्यत्र श्लेतेषु क्तस्य कर्तारि असाधुत्वं न सिध्यतीत्यर्थे इति
भावः ॥ असाधुत्वे वीजमाह—क्रियाकारकसंबन्धनेनेति । धन-
कर्मेकविभागकर्तार इत्यर्थे इति भावः ॥ प्रकारान्तरेण । मत्वर्थ-
संबन्धित्वेन बोधे इत्यर्थः ॥ क्तः कर्तारं नियुज्यत इति । शालेण
बोधयत इत्यर्थः ॥

(५०५ संज्ञानियमवादिवातिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ विभक्तादिषु चाप्राप्तिः प्रकृतेः

प्रत्ययपरवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याप्रा-
प्तिः । किं कारणम् ? । प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात् ।
परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः स्वभावतः
कर्तारमाह । न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते ॥

(प्रदीपः) संज्ञानियमवाद्याह—विभक्तादिषु चेति ।
गमापि गत्यर्थार्कर्मकेति सूत्रं न दण्डवारितम् । तत्र गत्य-
र्थोद्भिद्य एव क्तः स्वभावतः कर्तारं युवन् कृतप्रत्ययसंज्ञो भव-
तीति भजिपिवतिभ्यां क्तस्य कर्तारि साधुत्वाप्रसङ्गः ॥ प्रकृते-
रिति । गत्यादिकाया इत्यर्थः । प्रत्ययपरवचनादिति ।
क्तप्रत्ययस्य कर्तारि वर्तमानस्य साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः ॥
तदेवं स्थितमेतत्—स्वभावतस्तेषु तेष्वर्थेषु वर्तमानानां प्रत्यय-
संज्ञाविधानद्वारेण साधुत्वमन्वाह्यायते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—प्रकृतेः प्रत्ययेति । प्रकृतिविशेषाद्
गर्हादेः परस्य क्तप्रत्ययस्य कर्तारि साधुत्ववचनादित्यर्थः । तदाह—
क्तप्रत्ययस्येति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमयं साधुर्भवति ? ।

(प्रदीपः) इदानीं आध्यकारः प्रश्नपूर्वकं प्रयोगसमर्थनं
करोति—न तर्हीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवति साधुर्न तु कर्तारि ।

(प्रदीपः) न तु कर्तारिती । तयोरेवेति वचनात्कर्म-
ण्येव साधुरित्यर्थः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

कथं तर्हि कर्तृत्वं गम्यते ।

१ गम्यदिति पाठो भाति । गत्यादिकाया इत्यर्थेइत्यत्र कैचेदेऽपि गत्यादि-
काया इति पाठः योग्यः । (र. ना.)

२ वचनात्भावादि । 'अप्रत्यये तथैवेष्टः' इति वार्तिकार्थपूर्तस्य 'वि-
नापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदलोपो षक्तव्यः' इत्यस्य विसरणमूलकमिदमिति
चिह्नमेवेति बोध्यम् ॥ प्रदीपकृतोऽस्त्याद्य एव वर्णनीयः नित्यशब्दवादे गम्य-
मानार्थकपदस्य कार्यशब्दवादे लोपकल्पनमिति ॥ इति दापिमयाः । वस्तुतस्तु
अमस्ये इति वचनं लङ्केतितेषु लङ्केषु पदद्वयात्मकेषु नीमघेनसत्यगामादिष्वेव
पा० वृ० ३५

(समाधानभाष्यम्)

अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेवामस्तीति विभक्ताः
पीतमेवामस्तीति पीता इति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः—विभक्तधनाः
विभक्ताः पीतोदकाः पीता इति ॥ कर्तारि कृत् ॥ ६७ ॥

(प्रदीपः) विभक्तमिति । धनमिति भावः ॥ पीत-
मिति । उदकमित्यर्थः । आकृतिगणश्च अर्शआदिः ॥ अथ
वेति । गम्यमानार्थस्य शब्दस्याप्रयोग एव लोपोऽभिमतः ।
विभक्ता भ्रातर इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद् भ्रातृपूपच-
र्यते । पीता गाव इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोध्वारोप्यते ॥ ६७ ॥

(उद्द्योतः) भवति साधुर्न तु कर्तारिती भाष्याद् यत्र
कर्तारि स्वरसतो विधानं तत्रेति लभ्यत इत्याशयेनाह—धनमिति
भाव इति । एतेनेदं भाष्यं सकर्मकेभ्योपि भावे को साधकमुप-
न्यस्यन्तः परस्ताः ॥ उत्तरपदलोपविधायकवचनभावादाह—
गम्यमानेति ॥ ६७ ॥

(६०६ लकारशक्तिबोधकसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. १८)

१२३० लः कर्मणि च भावे चाकर्म-

केभ्यः ॥ ३ । ४ । ६९ ॥

(प्रदीपः) लः कर्मणि ॥ ६९ ॥ केचिन्न इति प्रथमां
व्याचक्षते ॥ अपरे षष्ठीं लस्य य आदेश इति । तत्र लकारो
द्विविधः तिङ्भाष्यतित्दभावीति । तत्र तिङ्भाविनः कृतवशा-
निषेधात् कर्तारि कृदित्यलानुपस्थानात् स्वार्थे भावे विधानं
प्राप्नोति । अतिङ्भाविनस्तु कर्तारि कृदिति वचनात्कर्तार्येव
साधुत्वं प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्द्योतः) लः कर्मणि ॥ ६९ ॥ केचिदिति । उच्चार-
णार्थाकारेण च्छे लस्येति षष्ठ्येकवचनवत्प्रथमैकवचनं जाते । एता-
वांश्च लो यदुत् परस्मैपदमिति भाष्ये परस्मैपदादिशब्दानां तद्वि-
षये लक्षणेति तद्भावः ॥ अपरे इति । लस्य प्रयोगासमाखित्वाच्-
स्वार्थेकथनं व्यर्थम् । भाष्ये लक्षणाप्रसङ्गश्चेति तद्भावः ॥ वर्तमाने
लडिल्यादौ प्रतिज्ञापितद्योतकत्वं यथा लकारस्य तथात्रापि भवि-
ष्यतीति । आद्यमदमेव युक्तम् ॥ अन्येषु वैकथ्यैकदेशन्यायेन प्रयो-
गस्य लक्षणया समत्वात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोभिप्रायः ॥

भवते न तु योगिकेषु परपशादिकरथस्य सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इति भाष्येऽ-
न्यतः सिद्धः सिद्धः पूर्वपदलोपोऽत्र प्रथम्य इति प्रतीकरथस्य मदीपमन्थस्य
तादृशतात्पर्यदर्शनाच्चिन्तनमेव चिन्त्यम् । (र. ना.)

३ 'ल एतेषु सधनेषु यथा स्वात्' इति वक्ष्यमाणभाष्यात् ॥

४ परस्मैपदं तद्वदायं । (र. ना.)

५ लस्य य आदेश इत्यस्य स्थाने ल इतीत्यादिः । (र. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

ल पतेषु साधनेषु यथा स्यात् । कर्तरि कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति ।

(प्रदीपः) ल पतेष्विति । लकार इत्यर्थः । अथवा लस्य य आदेश इति भावः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । “भावकर्मणोः” आत्मने-पदं विधीयते, “शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्” । एतावांश्च लकारः=यदुत परस्मैपदम्, आत्मनेपदं च । स चायमेवं विहितः ॥

(प्रदीपः) भावकर्मणोरिति । असत्यस्मिन् सूत्रे भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्कर्तरिति च परस्मैपदविधानाल्लकारस्य भावकर्मकर्तारोर्था अनुमास्यन्ते । लकारस्य प्रयोगासमवायाद्वा लदेशानामेवैतेऽर्था भविष्यन्तीत्यर्थः ॥

एतावानिति । नन्वास्मिपयोपि लो विद्यते । नैष दोषः । तस्य लुकापहारात् । अनुप्रयोगलकारेण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात् ।

(उद्द्योतः) ननु भावादिधात्मनेपदादिविधानेपि लं किमायातमत आह—असतीत्यादि ॥ भावकर्मणोरात्मनेपदेति । भावकर्मणोरैस्यात्मनेपदमिति तदर्थः ॥ आदेशानामेवेति । लस्य स्थाने भावकर्मणोरात्मनेपदमित्यर्थ इति भावः ॥ तस्य लुकेति । एतद्विषयनिष्कर्षभङ्गे वक्ष्यति ॥ अनुप्रयोगेति । एवं च स निरर्थक एव संख्याप्रतिपत्तये तदनुसरणस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ स चायमेवं विहित इति । सोऽयं लकार एव लः कर्मणि चेति सूत्रसर्वे यथा निहितस्तथा विहित इत्यर्थः । अतोपि ल इत्यस्य पष्ठ्यन्तत्वपक्षोऽयुक्तः । तथा सति ते चेमे इति वदेत् भाष्ये ॥

(समाधानवार्तिकावतरणभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(५०५६ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लग्नहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लग्नहणं क्रियते [किं प्रयोजनम्?] सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् । सकर्मकाणां भावे लो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) लग्नहणमिति । नवीदं नारभ्येत तदा यथा भावे विधीयमाना घनादयः सकर्मकेभ्यो भवन्ति बोदनस्य पाकः सूत्रस्य कृतिरिति, तथा भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेपदं सकर्मकेभ्योपि स्यात् । ततश्च पच्यते यवागू देवदत्तेनेत्यपि स्यात् ॥

(उद्द्योतः) इत्यपि स्यादिति । लकारेण कर्मणोरिति भिन्नानारिति भावः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदि पुनस्तथैवाकर्मकग्रहणं क्रियेत ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । भावकर्मणोरकर्मकादित्येवं किरिष्यते सामर्थ्याच्चाकर्मकग्रहणं भावार्थं भविष्यति । अकर्मकाणां कर्मासेमत्वात् ॥

(सूत्रारम्भभाष्यम्)

तत्तत्राकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सूत्रारम्भवाद्याह—तत्रेति ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

ननु चेहापि क्रियते “भावे चाकर्मकेभ्य” इति ॥

(प्रदीपः) सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह—ननु चेति । त्वयार्पीति शेषः ॥

(सूत्रारम्भभाष्यम्)

परार्थमेतद् भविष्यति “तयोरेव कृत्यकखलार्थाः” भावे चाकर्मकेभ्य इति ॥

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—परार्थमिति ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवमपि यावदिह लग्नहणं तावत् तत्राकर्मकग्रहणम् ॥ इह वा लग्नहणं क्रियते । तत्र चाऽकर्मकग्रहणम् । कोऽप्यत्र विशेषः ? ।

(प्रदीपः) सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह—यावदिहेति । कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतदत्र प्रदेशे द्वाभ्यामपि वक्तव्यम् । त्वयार् तु ल इत्येतत्पदमत्र कर्तव्यम् । मया भावकर्मणोरित्यत्र अकर्मकग्रहणमिति पदेन पदस्य साम्यम् । मात्रालापचं त्वत्र न निवक्षितम् ॥

(उद्द्योतः) इत्येतदत्र प्रदेशे इति । तयोरेवेति सूत्रार्थमित्यर्थः ॥ पदेनेति । पदसमुदायात्पके सूत्रे भगवान्मात्रालापचं नाद्रियत इति भावः । वस्तुतस्तु अत्र लग्नहणे कर्मभावाभ्यां कर्तृरुपाधीवाधाय चदयं कार्यम् । उत्तरसूत्रे च तयोरिति याच्यम् । मम तु “कर्मणि कृत्यकखलार्था भावेऽकर्मकेभ्य” इत्येवेति मात्रालापचमप्यस्येवेति बोध्यम् । भाष्ये सूत्रानुसारेण च पठितो न्यासः । शेषे च तथैव न्यासो दक्षितः ॥

(सूत्रारम्भभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः—इह लग्नहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति । तत्र पुनरकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—अयमस्तीति । आन इति । आत्मनेपदसंज्ञत्वाद्भाष्यकर्मणोरिति वचनाद्भावकर्मोभिधाधित्वमेव स्यात् तु कर्तृवाचित्वमिति शयान इत्यादी कर्तव्यानी न स्यात् । सूत्रारम्भे तु कर्तव्यप्यानः सिध्यतीत्यर्थः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

तत्राप्यकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सि-

द्धो भवति । कथम् ? । “भावकर्मणोः” इत्यतो यद-
न्यदात्मनेपदानुक्रमणम्, तत्सर्वं कर्त्रर्थम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—तत्रापीति । अनुदा-
त्तञ्जित इत्यादिभिः सूत्रैः कर्त्रर्थ्यात्मनेपदविधानार्थानः कर्तरि
शयान इत्यादौ भविष्यतीत्यर्थः ॥

(५०५७ प्रत्याख्यानवादिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधाद्दानः कर्तरि ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधाद्दानः कर्तरि भवि-
ष्यति ॥ तत्र “भावकर्मणोः” इत्येतदस्तु, “कर्तरि
कृद्” इति । “कर्तरि कृद्” इत्येतद्भविष्यति विप्र-
तिषेधेन ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधाद्धेति । भावकर्मणोरित्यस्य
तद्वक्त्राशः यत्र कृत्संज्ञाया अभावात्कर्तरि कृदिति न प्रव-
र्तते आस्ते पच्यत इति । कर्तरि कृदित्यस्य वृजादयोव-
काशाः । आनस्य तूभयप्रसङ्गे कर्तरि कृदिति परत्वात्कर्ताथो
भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) वृजादय इति । तेषामात्मनेपदादिंशाऽभावा-
दिति भावः ॥ परत्वात्कर्ताथे इति । इदं कार्यशब्दवादे । एवं हि
भावकर्मणोर्न स्यादिति त्वये माथे एव स्पष्टम् ॥

(५०५८ आरम्भवादिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सर्वप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वेभ्यस्तु धातुभ्य आनः कर्तरि
प्राप्नोति । परस्यैपदिभ्योपि ॥

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—सर्वप्रसङ्ग इति । परस्यै-
पदिभ्यो धातुभ्य आनः कर्तरि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सर्वप्रसङ्ग इति । विप्रतिषेधवादे दूषणम् ॥
(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

नैप दोषः । “अनुदात्तञ्जित” इत्येष योगो निय-
माथो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—नैप दोष इति । अ-
नुदात्तञ्जित आत्मनेपदं नान्यस्यादिति नियमादानः कर्तरि
परस्यैपदिभ्यो न भविष्यतीत्यर्थः ।

(आरम्भवादिभाष्यम्)

यद्येष योगो नियमार्थः, विधिर्न प्रकल्पते—आस्ते
शेते इति । अथ विध्यर्थः, आनस्य नियमो न प्राप्नो-
ति—आसीनः शयान इति । तथा “नेर्विश” इत्येव-
माद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थम्,—विधिर्न प्रकल्पते ।
अथ विध्यर्थम्,—आनस्य नियमो न प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—यदीति । भावकर्मणोरा-
त्मनेपदविधानात्तन्नोनुदात्तञ्जितो न प्राप्नुवन्ति । अनुदात्त-

ञ्जित इत्यनेन आन एव धातुविशेषे नियम्यत इत्यर्थकत्वादे-
कस्य वाक्यस्य विधिनियमावेकेन सूत्रेण न प्रकल्पेते इत्यर्थः ।

(उद्घोतः) तद्धोनुदात्तेति । कर्तरीति शेषः । एवं नेर्विश
श्ल्यादीनां नियमत्वे कर्तरि तद् न स्यात् । विधित्वे केवलदप्यातः
स्यादिति बोध्यम् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि नियमार्थम् ।

(दूषणस्वारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं “विधिर्न प्रकल्पते” इति ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

विधिश्च प्रकृतः । कथम् ? । “भावकर्मणोः” इ-
त्यत्र “अनुदात्तञ्जितः” इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—अस्तु तर्हाति । भा-
वकर्मणोरित्यत्रेति । अनुदात्तञ्जित आत्मनेपदं मिल्यने-
नैकेन वाक्येन आनस्य नियमः क्रियते । भावकर्मणोरित्यत्र
त्वनुवृत्त्या द्वितीयेन वाक्येन तदां विधिः क्रियत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तदां विधिरिति । कर्तरीति शेषः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यनुवर्तते । एवमपि “अनुदात्तञ्जितः” एव
भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । भावकर्मणोरित्यस्यानुदा-
त्तञ्जित इत्यनेनैकवाक्यता सत्यामनुवृत्तौ स्यात् । ततश्चास्त्येते
गुण्णा अतिशयते गुरुरित्यादौ आत्मनेपदं स्यात् । भूयते
गम्यते शेते आस्ते इत्यादौ तु नैव स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भावकर्मणोरिति । तथा च आसादिभ्यः
कर्तरि न स्यादन्त्येभ्यो भावकर्मणोर्न स्यादित्यर्थः ।

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—“अनुदात्त-
ञ्जित आत्मनेपदम्” भवति ॥ ततो “भावकर्मणोः” ॥-
ततः “कर्तरि” कर्तरि चात्मनेपदं भवति । अनु-
दात्तञ्जित इत्येव । आस्ते शेते । भावकर्मणोरिति
निवृत्तम् ॥ ततः “कर्मव्यतिहारे” कर्तरीत्येवानु-
वर्तते । “अनुदात्तञ्जितः” इत्यपि निवृत्तम् ।

(उद्घोतः) माथे भावकर्मणोस्ततः कर्तरीति । योग-
विभागसामर्थ्याद् भावकर्मणोरित्यत्रासंबद्धमेवानुदात्तञ्जिद्व्यहर्ण-
कर्तरीत्यत्र संबध्यत इति भावः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—तथा “नेर्विश” इत्येवमाद्यनुक्रमणं
यदि नियमार्थं, विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थ-
मानस्य नियमो न प्राप्नोतीति ॥ अस्तु विध्यर्थम् ॥

१ अनुदात्तञ्जितो धातुभ्यः तदः कर्तरि न प्राप्नुवन्तीति योगना । (र. ना.)
२ भावकर्मणोरित्यत्रात्मनेपदमनुदात्तञ्जिद्व्यहर्ण एवेति च नियमे भूयस्योरनुदात्त-

त्वाद्यभावेन ततो भावकर्मणोस्तदः न स्यादेवं शोकादिभ्यः कर्तरि च न
स्यात् । (र. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

ल पतेषु साधनेषु यथा स्यात् । कर्तरि कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति ।

(प्रदीपः) ल पतेष्विति । लकार इत्यर्थः । अथवा लस्य च आदेश इति भावः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । “भावकर्मणोः” आत्मनेपदं विधीयते, “शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्” । एतावांश्च लकारः=यदुत परस्मैपदम्, आत्मनेपदं च । स चायमेवं विहितः ॥

(प्रदीपः) भावकर्मणोरिति । असत्यस्मिन् सूत्रे भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्कर्तरि च परस्मैपदविधानाल्लकारस्य भावकर्मकर्तारोर्था अनुमास्यन्ते । लकारस्य प्रयोगासमवायाद्वा लोदेशानामेवैतेऽर्था भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ एतावानिति । नन्वामुपयोगिणो लो विद्यते । नैप दोषः । तस्य लुकापहारात् । अनुप्रयोगलकारेण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात् ।

(उद्द्योतः) ननु भावादिष्वात्मनेपदादिविधानेऽपि किं क्रियात्मत आह—असतीत्यादि ॥ भावकर्मणोरात्मनेपदेति । भावकर्मणोरेत्यनेपदमिति तदर्थः ॥ आदेशानामेवेति । लस्य स्थाने भावकर्मणोरात्मनेपदमित्यर्थ इति भावः ॥ तस्य लुकेति । तद्विषयनिष्कर्षमये वक्ष्यति ॥ अनुप्रयोगेति । एवं च स निरर्थक एव संख्याप्रतिपत्तये तदनुसरणस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ स चायमेवं विहित इति । सोऽयं लकार एवं लः कर्मणि चेति सूत्रसत्त्वे यथा निहितस्तथा निहित इत्यर्थः । अतोपि ल इत्यस्य पठ्यन्तत्वप्रश्नोऽयुक्तः । तथा सति ते चेमे इति वदेत् भाष्ये ॥

(समाधानवार्तिकवत्तरणभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(५०५६ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लग्नहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लग्नहणं क्रियते [किं प्रयोजनम्?] सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् । सकर्मकाणां भावे लो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) लग्नहणमिति । यदीदं नारभ्येत तदा यथा भावे विधीयमाना पचादयः सकर्मकेभ्यो भवन्ति ओदनस्य पाकः सूत्रस्य कृतिरिति, तथा भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेपदं सकर्मकेभ्योपि स्यात् । ततश्च पच्यते यवान् देवदत्तेनेत्यपि स्यात् ॥

(उद्द्योतः) इत्यपि स्यादिति । लकारेण कर्तृकर्मणोरनेभिर्भावनादिभिः भावः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदि पुनस्तत्रैवाकर्मकग्रहणं क्रियेत ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । भावकर्मणोरकर्मकादित्येवं करिष्यते सामर्थ्याच्चाकर्मकग्रहणं भावार्थं भविष्यति । अकर्मकाणां कर्मासंभवात् ॥

(सूत्रारम्भभाष्यम्)

तत्तत्राकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सूत्रारम्भवाद्याह—तत्रेति ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

ननु चेहापि क्रियते “भावे चाकर्मकेभ्य” इति ॥

(प्रदीपः) सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह—ननु चेति । त्वर्थापीति शेषः ॥

(सूत्रारम्भभाष्यम्)

परार्थमेतद् भविष्यति “तयोरेव कृत्यकत्वलर्थाः” भावे चाकर्मकेभ्य इति ॥

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—परार्थमिति ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवमपि यावदिह लग्नहणं तावत् तत्राकर्मकग्रहणम् ॥ इह वा लग्नहणं क्रियते । तत्र वाऽकर्मकग्रहणम् । कोऽन्वच विशेषः ? ।

(प्रदीपः) सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह—यावदिहेति । कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतदत्र प्रदेशे द्वाभ्यामपि वक्तव्यम् । त्वर्था तु ल इत्येतत्पदमत्र कर्तव्यम् । नैया भावकर्मणोरित्यत्र अकर्मकग्रहणमिति पदेन पदस्य साम्यम् । मात्रालाघवं त्वत्र न विवक्षितम् ॥

(उद्द्योतः) इत्येतदत्र प्रदेशे इति । तयोरेवेति यत्रार्थमित्यर्थः ॥ पदेनेति । पदसमुदायात्मके चक्षे भगवान्मात्रालापवं नाद्रियत इति भावः । वस्तुतस्तु अत्र लग्नहणे कर्मभावार्थमां कर्तृरूपार्थावाधाय चद्वयं कार्यम् । उत्तरस्ये च तयोरिति वाच्यम् । मम तु “कर्मणि कृत्यकत्वलर्था भावेऽकर्मकेभ्य” इत्येवेति मात्रालापवमप्यरत्येवेति बोधयम् । भाष्ये यत्रानुसारेण च पठितो न्यातः । कैयटे च तथैव न्यासो दक्षितः ॥

(सूत्रारम्भभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः—इह लग्नहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति । तत्र पुनरकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—अयमस्तीति । आनः इति । आत्मनेपदं शब्दाद्भाष्यकर्मणोरिति वचनाद्भाष्यकर्तृभिर्भाष्यितत्वमेव स्यात् तु कर्तृवाचित्वमिति शयान इत्यादी कर्तारानो न स्यात् । सूत्रारम्भे तु कर्तार्यप्यानः सिध्यतीत्यर्थः ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

तत्राप्यकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सि-

ज्ञो भवति । कथम् ? । “भावकर्मणोः” इत्यतो यद-
न्यदात्मनेपदानुक्रमणम्, तत्सर्वं कर्त्रर्थम् ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—तत्रापीति । अनुदा-
त्तञ्चित इत्यादिभिः सूत्रैः कर्तव्योत्तमनेपदविधानार्थैः कर्तारि
शयान इत्यादी भविष्यतीत्यर्थः ॥

(५०५७ प्रत्याख्यानवादिवातिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधाद्धानः कर्तारि ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधाद्धानः कर्तारि भवि-
ष्यति ॥ तत्र “भावकर्मणोः” इत्येतदस्तु, “कर्तारि
कृद्” इति । “कर्तारि कृद्” इत्येतद्भविष्यति विप्र-
तिषेधेन ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधाद्धेति । भावकर्मणोरित्यस्य
तद्वचकाशः यत्र कृतसंज्ञाया अभावात्कर्तारि कृदिति न प्रव-
र्तते आस्यते पच्यत इति । कर्तारि कृदित्यस्य तुजादयोव-
काशाः । आनस्य तुभयप्रसङ्गे कर्तारि कृदिति परत्वात्कर्तार्यो
भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तुजादय इति । तेषामात्मनेपदादिसंज्ञाभावा-
दिति भावः ॥ परत्वात्कर्तार्य इति । इदं कार्यशब्दवादे । एवं हि
भावकर्मणोर्न स्यादिति त्वये माधे एव स्पष्टम् ॥

(५०५८ आरम्भवादिवातिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सर्वप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वेभ्यस्तु धातुभ्य आनः कर्तारि
प्राप्नोति । परस्मैपदिभ्योऽपि ॥

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—सर्वप्रसङ्ग इति । परस्मै-
पदिभ्यो धातुभ्य आनः कर्तारि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सर्वप्रसङ्ग इति । विप्रतिषेधवादे दूषणम् ॥
(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

नैष दोषः । “अनुदात्तञ्चित” इत्येव योगो निय-
मार्थो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—नैष दोष इति । अ-
नुदात्तञ्चित आत्मनेपदं नान्यस्मादिति नियमादानः कर्तारि
परस्मैपदिभ्यो न भविष्यतीत्यर्थः ।

(आरम्भवादिभाष्यम्)

यद्येव योगो नियमार्थः, विधिर्न प्रकल्पते—आस्ते
शेते इति । अथ विध्यर्थः, आनस्य नियमो न प्राप्नो-
ति—आसीनः शयान इति । तथा “नेर्विश” इत्येव-
माद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थम्,—विधिर्न प्रकल्पते ।
अथ विध्यर्थम्,—आनस्य नियमो न प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) आरम्भवाद्याह—यदीति । भावकर्मणोरा-
त्मनेपदविधानात्तद्वोदात्तञ्चितो न प्राप्नुवन्ति । अनुदात्त-

ञ्चित इत्यनेन आन एव धातुविशेषे नियम्यत इत्यर्थकत्वादे-
कस्य वाक्यस्य विधिनियमावेकेन सूत्रेण न प्रकल्पेते इत्यर्थः ।
(उद्घोतः) तद्वोदात्तञ्चितेति । कर्तारि शेषः । एवं नेर्विश
इत्यादीनां नियमत्वे कर्तारि तत्र न स्यात् । विधित्वे केवलदप्यानः
स्यादिति बोध्यम् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि नियमार्थम् ।

(दूषणस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं “विधिर्न प्रकल्पते” इति ।

(दूषणोद्धारभाष्यम्)

विधिश्च प्रकृतः । कथम् ? । “भावकर्मणोः” इ-
त्यत्र “अनुदात्तञ्चितः” इत्येतदनुवर्तित्येते ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—अस्तु तर्हाति । भा-
वकर्मणोरित्यत्रेति । अनुदात्तञ्चित आत्मनेपदमित्यने-
नैकेन वाक्येन आनस्य नियमः क्रियते । भावकर्मणोरित्यत्र
त्वनुवृत्त्या द्वितीयेन वाक्येन तत्रां विधिः क्रियत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तत्रां विधिरिति । कर्तारि शेषः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यनुवर्तते । एवमपि “अनुदात्तञ्चितः” एव
भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । भावकर्मणोरित्यनानुदा-
त्तञ्चित इत्यनेनैकवाक्यता सत्यामनुवृत्तौ स्यात् । ततश्चास्यते
गुरुणा अतिशययते गुरुरित्यादौ आत्मनेपदं स्यात् । भूयते
गम्यते शेते आस्ते इत्यादौ तु नैव स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भावकर्मणोरिति । तथा च आसादिभ्यः
कर्तारि न स्यादन्त्येभ्यो भावकर्मणोर्न स्यादित्यर्थः ।

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—“अनुदात्त-
ञ्चित आत्मनेपदम्” भवति ॥ ततो “भावकर्मणोः” ॥
ततः “कर्तारि” कर्तारि चात्मनेपदं भवति । अनु-
दात्तञ्चित इत्येव । आस्ते शेते । भावकर्मणोरिति
निवृत्तम् ॥ ततः “कर्मव्यतिहारे” कर्तारित्वेवानु-
वर्तते । “अनुदात्तञ्चितः” इत्यपि निवृत्तम् ।

(उद्घोतः) माधे भावकर्मणोस्ततः कर्तारिति । योग-
विभागसामर्थ्याद् भावकर्मणोरित्यनानुदात्तञ्चितञ्चिद्ग्रहणं
कर्तारित्यत्र संबध्यत इति भावः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—तथा “नेर्विश” इत्येवमाद्यनुक्रमणं
यदि नियमार्थं, विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थ-
मानस्य नियमो न प्राप्नोतीति ॥ अस्तु विध्यर्थम् ॥

१ अनुदात्तञ्चित्यो धातुभ्यः तदः कर्तारि न प्राप्नुवन्तीति योजना । (र. ना.)

२ भावकर्मणोरेवात्मनेपदानुदात्तञ्चित्यप्येति च नियमे भूमास्योरनुदात्त-

त्वाद्यभावेन ततो भावकर्मणोस्तदः न स्यादेवं शीघ्रादिभ्यः कर्तारि च न
स्यात् । (र. ना.)

(दूषणस्वारणभाष्यम्)

ननु चोक्तमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति ।

(दूषणवारणभाष्यम्)

नैप दोषः । यथैवात्राप्राप्तास्तद्धो भवन्त्येवमानोपि भविष्यति ।

(प्रदीपः) यथैवात्रेति । अनुदात्तञ्जित इत्यनेनानस्य नियमादप्राप्तिः । तत्रोपि भावकर्मणोर्विधीयमानाः निविशत इत्यादौ कर्तरि न प्राप्नुवन्ति । तत्राविशेषाच्चेद्विश इत्यादिभिः सूत्रैस्त्वानाः कर्तरि विधास्यन्त इत्यर्थः ॥

(५०५९ सूत्रारम्भवादिवातिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सर्वत्राप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वेषु च साधनेष्वानो न प्राप्नोति । "विप्रतिषेधाद्वातः कर्तरि" इति भावकर्मणोर्न स्यात् । कर्तर्येव स्यात् ॥ इह पुनर्लङ्ग्रहणे क्रियमाणे "कर्तरि कृद्" इत्येतदस्तु, "लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः" इति, "लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः" इत्येतद्भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) सर्वत्राप्रसङ्गस्त्विति । अस्यस्मिन् सूत्रे भयदुक्तेन विप्रतिषेधेनानः कर्तरि कृदिति कर्तर्येव स्यात् न तु भावकर्मणोः । ततश्च भूयमानं गन्थमानमित्यादिप्रयोगो न स्यादित्यर्थः ॥ इह पुनरिति । यदि ल इति पष्ठो तदास्य विष्वावी लकारोवकाशः । आनभाविनस्तु लकारस्य परत्वा-दनेनैवार्थव्यवस्था ॥

(उद्द्योतः) तदास्येति ॥ लः कर्मणि चेलस्येत्यर्थः । पष्ठपन्तत्वं न भाष्यसंगतमित्युक्तम् । वक्ष्यते च ॥

(५०६० दूषणवातिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सर्वप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) लादेशः सर्वेषु साधनेषु प्राप्नोति । दावृकस्य च भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः ।

(दूषणवारणभाष्यम्)

नैप दोषः । "शेषात्परस्यैपदं कर्तरि" इत्येवं तौ कर्तरि हिष्येते ॥ लः कर्मणि च ॥ ६९ ॥

(प्रदीपः) शेषादिति । कर्तर्येव परस्यैपदमित्येवं निय-मात् शशुकस्य भावकर्मणोर्न भविष्यत इति भावः । ल इत्या-देशोपेक्षपक्षो निर्देशपक्षे आम इति विधीयमानस्य लङ्गोप्य-नमर्थनिर्देशः । धर्मावसाप्यदेशत्वात् । तथा च अत्रः पर-स्मिन्निष्पन्न लोपस्याप्यत्रादेशस्य स्यादितिः प्रदर्शितः । एतेऽभावावस्थात्वात् एवमर्थनिष्पानमिति चेत् । प्रतिज्ञाप्राप्तिसि-द्धिर्वाहीनामिव प्रयोगेऽभ्यवस्येति तुदार्थवत्प्रयोगानुसृत्य तद-र्थनिष्पानवत्प्रतिष्ठादीपः ॥ ६९ ॥

(उद्द्योतः) शेषादेव परस्यैपदमिति नियमे तदवस्थो दोष इत्यत आह—कर्तर्येवेति । लक्ष्यानुसारादिति भावः ॥ लुको-ऽप्ययमिति । नन्वनुप्रयोगस्यलादेशैरेव भावाद्यभिव्यक्तौ किमस्या-धादेशेनेति चेत् । न, एवं द्वाभिव्ययस्य कर्तरि कृदिति कर्तर्येकत्व-मेव स्याद् एवं हि विरोधादन्यवान्प्रिप्रत्ययपरोनुप्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ लोपस्याप्यजेति ॥ पठयतीत्यादौ ॥ प्रतिज्ञेति । अनेन प्रथमान्तत्वमेव युक्तमिति सूचयति—लङ्ग्रहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थ-मिति भाष्याच्च । पठयन्तत्वे ल इति ग्रहणमिति स्यात् समासेऽपि विभक्तिलोपेऽकारध्रवणानापत्तिः । अलोपे विसर्गध्रवणापत्तिः । अन्यदपि प्रथमान्तत्वसाधकं प्रायुक्तम् ॥ ६९ ॥

(६०७ अधिकारसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. १९)

१२३८ लस्य ॥ ३ । ४ । ७७ ॥

(५०६१ आक्षेपवातिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ लादेशो सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥*॥

(भाष्यम्) लादेशो सर्वस्य प्रसङ्गः । सर्वस्य ल-कारस्यादेशः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । तुनाति लभते । किं कारणम् ? अविशेषात् । न हि कश्चि-द्विशेष उपादीयते—एवंजातीयस्य लकारस्यादेशो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

(५०६२ आक्षेपपरिहारवातिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवतो लकारस्य ग्रहणम् । न चैवोर्थवान् ॥

(प्रदीपः) लस्य ॥ ७७ ॥ अर्थवद्ग्रहणादिति । लडादय एव भाषावर्थाभिधायिनः स्थानित्वेन एव्यन्त इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) लस्य ॥ ७७ ॥ भाषावर्थाभिधायिन इति । शास्त्रप्रतिष्ठाताथैवत इति भावः ।

(५०६३ आक्षेपपरिहारानुपपत्तिवातिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत् ॥ तत्र । किं कारणम् ? वर्णग्रहणमिदम् । न चैतद्वर्ण-ग्रहणेषु भवति "अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यम्" इति ॥

(प्रदीपः) न वर्णग्रहणेऽपि सति । लस्येत्प्रकारेऽकार उच्चारणार्थः । ततश्च वर्णमात्रस्यामं निर्देशः । वर्णनिर्देशेषु विद्यमानाभ्यवस्था दावृतेन नाशित्वा वर्णरूपमात्रस्याधवणात् । तथा च तस्येति शेषोऽनर्थक्यमपि भवति देवर्णनिर्देशः ॥

(उद्द्योतः) अकार उच्चारणार्थ इति । अथवा निर्देशः

तिङो न स्युः । ततश्च परस्यैपदानां णलित्वापसंगतं स्यादिति भावः ।

(५०६४ आक्षेपसंहारवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तस्माद्विशिष्टग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । भावाद्यर्थाभिधायिनो लस्येति वक्तव्यमित्यर्थः ।

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । धातोरिति वर्तते ।

(प्रदीपः) धातोरिति वर्तत इति । विहितविशेषणं च धातुग्रहणमाश्रीयत इत्यभिचिह्नमत इत्यत्रापि न भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि शाला माला मल्ल इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) शालेति । शामामलिभ्य लौणादिको ल-प्रत्ययः ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ।

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि नन्दन इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

(परिहारभाष्यम्)

इत्संज्ञाप्र वाधिका भविष्यति ।

(प्रदीपः) इत्संज्ञात्रेति । तस्यां च सत्यां लोपे च कृते स्थान्यभावादतिवधित्वाच्च स्थानिवद्भावाभावादादेशो न भविष्यतीत्यर्थः ।

(उद्घोतः) विहितविशेषणमिति । न चैवं शालादिषु प्राप्नोतीति भाष्यासंगतिः । समुदायस्य ततो विधानेऽपि निर्दिष्टस्य लकारस्य वर्णस्य ततोऽविधानादिति वाच्यम् । समुदायविधानेऽव्यवधानस्यापि सत्त्वमित्यभिमानेन ॥ एवमपीत्यादिभाष्यस्यैकदेशस्युक्तिवैनाक्षतेः ॥ एतेन स्युट् धातोर्विहितो न तु लकार इति परास्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि वाधेत—पचति पठतीति ।

(प्रदीपः) इहापीति । ततश्चात्राप्यादेशा न स्युरित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

इदमस्तीत्कार्यम् । “लिति” प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति इत्येव स्वरो यथा स्यात् ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

लित्तीत्युच्यते । न चात्र लिङं पद्यामः ॥

अथापि कथंचिद्ध्वनादनुवर्तनाद्वा इत्संज्ञकानामादेशः स्यात् । एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशेषु लिङ्कृतं भवतीति । यद्यं णलं लिङं करोति ॥

(प्रदीपः) लित्तीत्युच्यत इति । ल इदस्येति बहुव्रीहिराश्रितः । अत्र च लस्य लोपे कृते न कश्चित्कार इत्संज्ञकः प्रत्ययोस्तीत्यर्थः । अथापीति । ल एवेह्लिदस्येवं तत्पुरुषो यथाश्रियते तथापि लस्येति स्थानित्वेनाश्रयणात्सत्यामपि इत्संज्ञायां लोपो न क्रियते ॥ अनुवर्तनाद्देति । भावादीनामनुवृत्त्या भावकर्मकर्तृवाचितो लस्यादेशः । न च लोपे सति भावाद्यर्थाभिधायित्वं संभवतीत्यकृतलोयानामेव लकाराणामादेशाः करिष्यन्ते । ज्ञापकात्तु लिङ्स्वरो न भविष्यतीत्यर्थः ।

(उद्घोतः) अथापि कथंचिदिति । अस्य ‘लित्तैरार्धमित्त्वं स्या’दिति शेषः ॥ तदेवाह—ल एवेदिति । तत्रेत्संज्ञासामर्थ्याहो-पात्पूर्वं लोपेऽपि स्थानिवत्त्वाद्वा स्वर इति भावः ॥ तत्पुरुषत्वे ण्वुलादौ कथं स्वर इति विन्यस्य ॥ श्रसंसकलस्य परत्वाभावात्तदव्यवहितपूर्वस्य तदनिष्टस्य । तसाद्बहुव्रीहिरिव । अथापि कथंचिदिति भाष्यस्य व्यपदेशिवद्भावेनेत्याशय उच्यते । वचनादिलस्य—इत्त्वे यद्यप्यादेशा न स्युस्तथापि’ इत्यादिः तदाह—तथापि लस्येति । एवं चेत्संज्ञायामप्यादेशसिद्धिर्भावादिविहितलस्य, स्युटि तु दोषः ॥

(पूर्वोक्ताक्षेपपरिहारभाष्यम्)

अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्ते । एवमपि न दोषः । क्रियते विशिष्टग्रहणं लस्येति ॥

(प्रदीपः) क्रियत इति । अनुनासिको लकारः स्थानित्वेनोपात्त इत्यर्थः । अथ वा ल् अस्य लस्येत्त्वं निर्देशः कृतः । अस्येति सर्वनाम्ना भावाद्यर्थाभिधायी परानुश्रयते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एवमपीति । एवं चात्र प्रयोजनाभावादिस्त्वाभावेन लादेशस्वराभावौ सिद्धौ स्युटि तु इत्संज्ञया लोपेन च वाधात्त्र दोष इति भावः ॥ ल् अस्येति । अत्र पक्षे ल् इति उक्तपक्षीकम् ॥ अस्येति समानाधिकरणं तस्य विशेषणम् । वस्तुतो धातोर्लस्यनुवृत्त्या धातुविहितलकारस्य वर्णस्य तत्र ग्रहणम्, अकार-रस्योच्चारणाथंत्वात् । शालादौ तु न व्यञ्जनमात्रं धातोर्विहितम्, क्तिवत्कारविशिष्ट इति भाष्यार्थः ॥

(५०६५ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ लादेशो वर्णविधेः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लादेशो वर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । लादेशस्यावकाशः—पचतु पठतु । वर्णविधेरवकाशः—दध्यत्र मध्यत्र । इहोभयं प्राप्नोति—

१ इत्संज्ञकलकारसंनिधिर्न प्रत्ययान्विशिष्टमात्रम् । (र. ना.)

२ लकारसंज्ञक इति समस्तपाठः साधुः । (र. ना.)

३ न तु लोभार्थं, वचनादनुवर्तनाद्वा लोपाभावादिति भावः । (र. ना.)

४ स्युटो लकारस्य तिवाद्यादेशपत्तिरूप इति भावः । (र. ना.)

५ ल् इति च उक्तपक्षीकमिति भावः । (र. ना.)

६ लादेशस्य परस्मिन्स्येत्यर्थः । (र. ना.)

(प्रदीपः) आदीति । दाजो लळ उत्तमैकवचनम् । शपः श्लुः, द्विवचनप्रसङ्गे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । यदि ठिदिद् स्यात्ता आतो लोप इति चेत्याकारलोपो न स्यात् । अत्र च छन्दस्युभययोरार्धधातुकत्वमिद एष्टव्यम् । आर्धधातुक इत्यालोपविधानात् ॥

(उद्घोतः) नन्वेवमिद आर्धधातुकत्वाभावादालोपो न स्यादत आह—अत्र चेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

आदिस्तिहं कस्मान्न भवति ।

(समाधानभाष्यम्)

सप्तदशादेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्ति तानेको नोत्सहते विहन्तुमिति कृत्वा आदिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सप्तदशेति । लस्येकेषा पष्ठी सा यद्यवधावयवसिन्धवन्धे स्यात् तदा इट एवानुग्रहः स्यात् न तिवादीनाम् । तस्माद् भूयसां स्थान्यदेशसंबन्धस्य प्रयोजकत्वान्नस्येति स्थानेयोगा पष्ठीत्यादेश एवेह भवति, न लागमः ॥

(उद्घोतः) स्थान्यदेशसंबन्धस्येति । स्थान्यदेशसंबन्धं प्रति भूयसां प्रयोजकत्वात्स्थानपष्ठीलन्वयः ॥ टकारस्तु इत्येदिलत्र विशेषणार्थः ॥

(प्रश्नभाष्यम्)

पर्यवपाद्यस्य तर्हि कस्मान्न भवति—लविषीष्टेति ?

(समाधानभाष्यम्)

असिद्धं वहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति ।

(प्रदीपः) असिद्धमिति । बलाद्यार्धधातुकापेक्षणादङ्गापेक्षलाच वहिरङ्ग इलागमः । इटोदिलदभावस्तु लिङ्गसंबन्धीलपेक्षणादन्तरङ्गः । तत्र कर्तव्ये आगमस्यासिद्धत्वाद्ब्राह्मणभावः ।

(उद्घोतः) बलाद्यार्धधातुकेति । अनेन प्रकृतिप्रलयोभ्यापेक्षत्वमागमस्य दर्शयति ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदं तर्ह्युक्तम्—प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवतीति । के च प्रकृताः ? । तादयः ॥

(प्रदीपः) प्रकृतानामिति । तिवादय इहानुवर्तन्ते तैरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते । अथ वा प्रकरणस्य विशेषपद्धतिहेतुत्वात्प्रकृतान्येवात्मनेपदानिहात्मनेपदशब्देनोच्यन्ते ।

(उद्घोतः) भाष्ये इदं तर्ह्युक्तमिति । इदमपि गाह्लिटीलत्रैकोक्तम् ॥ तैरात्मने इति । तिवादीनां मध्ये यान्यात्मनेपदानील्यर्थः ॥ न च तन्मध्ये शानजनविष्ट इति भावः । अनुवृत्तिविनापीष्टसिद्धिमाह—अथ वेति ॥

(भाष्यम्)

आने मुग्रज्ञापकं त्वेत्वे, टित्तडासिशिसीरिचः ।

डारौरःसु, टिट्टितः, प्रकृते तद्, गुणे कथम् ॥ टित आत्मने ॥ ७९ ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकमाह—आनेमुगिति । यथेत्वमानस्य स्याद् आनयिमुगिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः ॥ टित्तडासिति । टितः स्थाने ये तडः तेषामेत्वं न लानस्यापि । अथाध्येतेत्यादौ डारौरसामेत्वं कस्मान्न भवतीत्याह—इशिसीरिच इति । लिटस्तद्गुरोरेशिरिच, थासः से इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां लाघवाय इश, सिहिरिच इत्येते आदेशा विधेयाः । एत्वस्थानेन सिद्धत्वात् । ज्ञापनाय तु सयादयो विहिता लादेशादेशानामित्वाभावस्य ॥ टिट्टित इति । अकुर्वीलत्र परिहारः । अटितो लळः स्थाने टिट्टिद् कृत इत्येत्वं न भवति ॥ प्रकृतेतदिति । तदेत्वं प्रकृते तड्यात्मनेपदे भवति न लाने ॥ गुणे कथमिति । श्लोकपूर्णाथैतदुक्तम् । एत ए इत्यत्र पचावेदम् इत्याद्गुणेकृते कथमेत्वं न भवतीति बोध्यम् । परिहारस्तु वक्ष्यते—वहिरङ्ग आद्गुण इति ॥ ७९ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एकदेश्याह—आने मुगिति । आनसीति । प्रयोगे दृश्यमानरूपसैवानुकरणं न्याय्यमिति भावः ॥ वस्तुस्तु अलादेशे शानन्चानशादिसंबन्धानेपि मुक्त्सिद्धये तथा निर्देशभावश्चकः पवमानो यजमानः इति भावकर्मणोरप्रवृत्तये न ते लादेशा इति ज्ञापकासंगलरुचेर्वक्ष्यति—प्रकृते तदिति ॥ ज्ञापनाय तु सयादय इति ॥ ननु परत्वादेत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन डादिषु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेनेत्वाप्रवृत्तौ किमर्थमिदं स्पष्टं च डाविधांयकभाष्ये एतदिति चेत् । एकदेश्युक्तिवैनाक्षते ॥ ज्ञापकस्य फलाभावाच्चासास्तस्वम् ॥ पश्चन्त इत्यादौ परत्वाद्ग्राणीदाङ्गमिति वा पूर्वमन्तादेशे पूर्वरूपे सर्वेसर्वपदादेशा इति न्यायेनान्तशादेशादेशत्वेन ज्ञापकेन तैर्वैपत्तिरित्यन्ते ॥ श्लोकेति ॥ श्लोकपूर्णाथान्यसूत्रविषयपूर्वपक्षोत्र दर्शित इति भावः । तदध्वनयत्ताह—एत ए इत्यत्रेति । अनेनास्य श्लोकसैकदेश्युक्तिर्व स्फुरीकृतम् ॥ ७९ ॥

(६०९ लिटः परस्मैपदानामादेशानिधिसुत्रम्

॥ ३ । ४ । १ आ. २१)

१२३३ परस्मैपदानां गलतुसुस्थल-

शुसगलत्वमाः ॥ ३ । ४ । ८२ ॥

(५०६९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ गलः शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) गलः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थम् ? । 'शित्सर्वस्य' इति सर्वादेशो यथा स्यात् ॥ अक्रियमाणे हि शकारे "अलोन्यस्य" विधयो भवन्तीत्यन्यस्य प्रसज्येत ॥

१ अत एव 'उभे अभ्यस्तम्' इति श्राम्यस्तस्येति 'श्राम्यस्तयो रात' इत्यस्य नै मातिरिति भावः ॥

२ 'येति सार्व' इति काशीसुद्धितपाठः ॥

३ अकुर्वीलत्रानौटकिताविति सहकारणभातोरादिवेदेत्यादि भावः । (र. ना.)

४ तत्र आदेशाय, एक आगम इदं विदुस्तु स्थाने योगत्वयोजकत्वाद् व्यावर्तितुमित्यर्थः । (र. ना.)

५ पूर्वोक्तज्ञापकलीकारे एतन्ते इत्यत्रैवानुपपत्तिरिति भावः । (र. ना.)

(प्रदीपः) परस्मै ॥ ८२ ॥ णल् इति । क पुनरस्य शकारः क्रियते । यथादौ णकारस्य अनादित्वादित्संज्ञा न प्राप्नोति । मध्ये शस्येतसंज्ञाया अभावः । अन्ते तु लस्येतसंज्ञाया अप्रसङ्गः । एवं तर्हि लङ्गविधातव्यः । लङ्शुत्तमोवेति करिष्यते । योगविभागश्चेति मन्यते । अथ वा णल्शिदित्यतिदेशः कर्तव्यः ॥ अक्रियमाणेहीति । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्वयस्य स्यादित्यर्थः । एतच्च प्रागल्देशाद्धात्वधिकार इति पक्षमाश्रित्योच्यते । धात्वधिकारे तु सत्यादेः परस्यैत्यादेः प्राप्नोति ।

(उद्घोतः) परस्मैपदानाम् ॥ ८२ ॥ मध्ये शस्येति । अनादित्वादिति शेषः ॥ प्रथमपुरुषे पपाचेत्यादौ वृद्धिसिद्धये आह—योगविभागश्चेति ॥ धात्वधिकारे त्विति । परविशेषणपक्षे इदम् ॥ निहितविशेषणे तु तदप्रवृत्त्यान्वयस्यैव प्राप्नोतीति यथाश्रुतमेव भाष्यं रमणीयमिति दिक् ॥

(५०७० समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? । * अनित्त्वात् सिद्धम् * इति । णकारः क्रियते । तस्य अनित्त्वात्सिद्धमिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अनित्त्वादिति । वाक्याधेवोषे सति तस्यपरवशाने इत्संज्ञासमकालमेव सर्वादेशतेति तदानेकात्त्वस्यान्येतिरित्यर्थः ॥ तस्यानित्त्वादिति ॥ वाक्याधेवोषात्प्रागनिश्वादास्यान्वाख्यातुरनित्त्वपदानादित्यर्थः । एवं चानुबन्धत्वज्ञानाभावात्तरसमये न नानुबन्धकृतमित्यस्य प्राप्तिरिति भावः । यदि तु भाष्यनुबन्धत्वं गृहीत्वा तत्रप्रवृत्तिसदा दावत् ण ललिति प्रशेषेणानेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वम् ॥ निरूपितं चेदं लुटः प्रथमस्येति स्येसाभिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कं एष परिहारोऽन्याय्यः ? । शकारमलि चोदितः । णकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामीति । णकारो वात्र क्रियेत शकारो वा । कोन्वत्र विशेषः ? ।

(समाधानभाष्यम्)

[अयमस्ति विशेषः] अवश्यमत्र णकारो वृद्धयर्थः कर्तव्यः णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् ।

(उद्घोतः) क एष परिहारोऽन्याय्य इति । अन्याय्य एषः परिहारः क उच्यते इत्यर्थः ॥

(णकारव्यर्थभाष्यम्)

नार्थो वृद्धयर्थेन णकारेण । णिन्वे योगविभागः

करिष्यते—इदमस्ति “गोतो णित्” । ततः “अल्” अल् च णिङ्भवति । ततः “उत्तमो वा” इति ।

(शिक्करणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवं तर्हि लकारः क्रियते । तस्य अनित्त्वात्सिद्धम् । (उद्घोतः) एवं तर्हि लकार इति । ल इति लणिति वादेशः कार्य इति भावः ॥

(शित्त्वादिकर्तृकाक्षेपभाष्यम्)

एवमपि क एष परिहारोऽन्याय्यः । शकारमलि चोदितः लकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामीति । लकारो वा क्रियेत शकारो वा कोन्वत्र विशेषः ।

(लकारस्य न्याय्यताभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः । अवश्यमत्र स्वरार्थो लकार इत्कर्तव्यः । “लिति” प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरौ यथा स्यात् ।

(लकारवैयर्थ्यभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातुस्वरे कृते द्विवचनं तत्रान्तर्त्यन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) धातुस्वर इति । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तात् धातुस्वरः प्रवर्तते ॥

(उद्घोतः) धातुस्वरः प्रवर्तते इति प्रवृत्तः सतिशिष्टस्वरेण न निवर्तते इत्यर्थः ॥ भाष्ये अन्तेोदात्त आदेश इति ॥ स्थाने दिवचनमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरयमन्तोदात्तः स्यात् । यदैकाच् ।

(प्रदीपः) यदैकाजिति । यौनैकाच् जजागारेति तत्र धातुस्वरे कृते शिष्टस्यानुदात्तत्वे प्रथमैकाचो द्विवचनं सर्वानुदात्तं तिभ्यतीत्येकाजवे धातुनिरूप्यते ॥

(उद्घोतः) सर्वानुदात्तम् । अनुदात्ताभ्यासमपीत्यर्थः ॥ निरूप्यते इति । विचारविषयीक्रियत इत्यर्थः ॥ भाष्ये कथं पुनरयमिति । दिवचनप्रकृतिरित्यर्थः ॥ यदैकाजिति । यदैकाजिपादिः प्रकृतिरित्यर्थः ॥ धातोर्न्तोदात्त इत्यर्थ इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

व्यपदेशिवद्भावेन ।

(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भावेनेति । आद्यन्तमयेकस्मिन्नित्यनेनेत्यर्थः ॥

१ अलित्त्वात्सिद्धम् । अलित्त्वात्सिद्धम् इति शब्दः । अन्तेोदात्तं वा अलित्त्वात्सिद्धम् इति शब्दः । (८. भा.)

२ अन्तेोदात्तं वा अलित्त्वात्सिद्धम् इति शब्दः । (८. भा.)

३ अन्तेोदात्तं वा अलित्त्वात्सिद्धम् इति शब्दः । (८. भा.)

४ अन्तेोदात्तं वा अलित्त्वात्सिद्धम् इति शब्दः । (८. भा.)

५ अन्तेोदात्तं वा अलित्त्वात्सिद्धम् इति शब्दः । (८. भा.)

६ अन्तेोदात्तं वा अलित्त्वात्सिद्धम् इति शब्दः । (८. भा.)

७ अन्तेोदात्तं वा अलित्त्वात्सिद्धम् इति शब्दः । (८. भा.)

८ अन्तेोदात्तं वा अलित्त्वात्सिद्धम् इति शब्दः । (८. भा.)

९ अन्तेोदात्तं वा अलित्त्वात्सिद्धम् इति शब्दः । (८. भा.)

१० अन्तेोदात्तं वा अलित्त्वात्सिद्धम् इति शब्दः । (८. भा.)

(उद्घोतः) व्यपदेशिवदिति । तेनातिदेशेनान्तत्वातिदेशा-
त्स्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ अस्याध्नन्तवत्प्रपतया कैयटोके व्याख्याने
बीजं चिन्त्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तः । एव-
माद्युदात्तोऽपि । तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्य आद्युदात्त
आदेशः प्रसज्येत ।

(प्रदीपः) यथैवेति । कार्यातिदेशं मन्यते ॥

(उद्घोतः) इतरोन्तोदात्तत्वव्यवहार एवानेन व्यपदेशि-
वद्भावेनोक्त इति मत्वाऽऽह—भाष्ये यथैवेति । अन्तोदात्तत्वादि-
धर्मातिदेश एव कैयटे कार्यातिदेशपदेनोक्तः ॥

(समाधानभाष्यम्)

सत्यमेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति—धातो-
रादिरुदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति—धातोरन्त
उदात्तो भवतीति । सोऽयं लक्षणेनान्तोदात्तः, तत्रा-
न्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशो भविष्यति ।

(प्रदीपः) नत्विदमिति । शास्त्रातिदेश इति भावः ।

(उद्घोतः) न त्विदमिति । एवं चानेनान्तत्वातिदेशे शास्त्रे-
णान्तत्वप्रयुक्तोदात्तत्वे तत्र्यवहारसिद्धिः । आद्युदात्तविधायकशास्त्रा-
भावात् न तत्र्यवहार इति भावः ॥ शास्त्रातिदेश इत्यस्य शास्त्रप्रयुक्तौ
निमित्तस्यान्तत्वस्यानेनातिदेश इत्यर्थः ॥ भाष्ये सोऽयमिति ।
प्रकृतिभूतो धातुरित्यर्थः ॥ अन्तोदात्तः—तथा व्यवहारविषयः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

एतदप्यादेशो नास्ति—आदेशस्यान्त उदात्तो भव-
तीति । प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्यः । प्रकृतिश्चास्य
यथैवान्तोदात्ता, एवमाद्युदात्ताऽपि ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । स्यानिवदिति कार्यातिदेशः
प्राधान्यादिति भावः ॥ प्रकृतित इति । स्यानि इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तदप्यति—भाष्ये एतदपीति । अन्तोदात्त
आदेश इति वचनं नास्तीत्यर्थः । स्यानिवदिति न धर्मातिदेशक-
मित्याह—स्यानिवदिति कार्यातिदेश इति ॥ भाष्ये प्रकृतित
इति । आदेशे प्रकृतिसाहचर्यबोधकारणान्तरतमसूत्रादित्यर्थः ॥
साहचर्यं च तद्वृत्तिधर्मवत्त्वम् । स च यथा व्यपदेशिवद्भावेनान्तो-
दात्तत्वात्तथाऽऽद्युदात्तत्वानपीति भावः ॥

(द्विःप्रयोगपक्षेऽपि शिक्तरणदूषणापादकभाष्यम्)

द्विःप्रयोगे खल्वपि द्विवचने उभयोरन्तोदात्तत्वं
प्रसज्येत ।

१ लक्षणस्य प्रत्यक्षत्वेन ततो निर्वाह्याव एव हापकन्यायसिद्ध्या आनु-
मानिकयाः परिभाषया लक्ष्यसिद्धयर्थमुक्त्यात् उचित इति कैयटारोच्य इति
वचम् । (र. ना.)

२ 'खल्वपि' इति भाष्ये पाठः ॥

३ अनेकेनानुदात्तानामिति श्रेयस्त्रयाध्यायान्तोदात्तमादाय पूर्वस्य निघाते सिद्धो-
न्तोदात्त इति । (र. ना.)

४ कुतोऽन्तत्वव्युदात्तमादायादेरुदात्तत्वं नाद्युदात्तमादान्तत्वमुदात्ता-
पा० वृ. ३६

(प्रदीपः) द्विःप्रयोग इति । षाष्टिकं द्विवचनं द्विःप्र-
योगः, न तु स्थाने द्विवचनमिति निर्णयः ॥

(उद्घोतः) स्थाने द्विवचनपक्ष एवास्तत्र इत्याह—द्विः-
प्रयोगे चापीति । तदाह—निर्णय इति ॥

(शिक्त्वादिभेदेन दूषणोद्धारभाष्यम्)

अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति नास्ति यौगपद्येन
संभेदः ।

(शिक्त्वादिभेदेन दूषणस्यापनपूर्वकं लकारसार्धकयोपसंहारः
भाष्यम्)

पर्यायैः प्रसज्येत । तस्मात्स्वरार्थो लकारः कर्त-
व्यः ॥ लकारः क्रियते, तस्यानित्त्वत्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) लकार इति । ततश्च लं उक्तमो वेति क-
र्तव्यं योगविभागश्च कार्यः ॥

(उद्घोतः) योगविभागश्चेति । णकाराभाव इदम् ॥

(५०७२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अकारस्य शिक्तरणं सर्वा-
देशार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकारः शिक्कर्तव्यः । किं प्रयोज-
नम् ? सर्वादेशार्थम् । "शिक्त्वर्थस्येति" सर्वाददेशो
यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे "अलोऽन्यस्य"
विधयो भवन्तीत्यन्यस्य प्रसज्येत ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

ननु च अकारस्य अकारवचने प्रयोजनं नास्तीति
कृत्वा अन्तरेण शकारं सर्वाददेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अकारस्येति । यस्य स्थाने विधीयते तस्ये-
त्यर्थः । एतदपि प्रागल्देशाद्भावात्त्वधिकार इति पक्षाश्रये-
णोक्तये । धात्वधिकारे ह्यादेः परस्येत्वादेरकारे सति रूपं
सिद्धम् ॥

(उद्घोतः) धात्वधिकार इति ॥ परविशेषण इदम् ।
विहितविशेषणपक्षे त्वन्यादेश एव प्राप्नोति । अत एव नित्यं कृत
श्यादौ नै दोष इति बोध्यम् ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

अस्त्यन्यदकारस्य अकारवचने प्रयोजनम् ।
किम् ? ।

(५०७२ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अकारवचनं समसंख्यार्थम् ॥ * ॥
(भाष्यम्) संख्यातानुदेशो यथा स्यात् ।

त्वमेवं च विनिगनकामाये पर्यायापत्तापिद्ये ज्यवदितयत् इत्यपेत्वादे न
स्यादिति भावः । (र. ना.)

५ तिव् मियोः रथाने इ इत्यन्यादेशे णिद् स्यात्, उत्तमस्तु वा णिदिति
तदर्थः । (र. ना.)

६ अमलयादेशस्य अकारत्वत्वर्थः । (र. ना.)

७ धातोरित्यस्य परविशेषणस्ये तु अनवापेत्वादे सज्यो न स्यात् । नवा
व्यवधानात् इति भावः । (र. ना.)

(५०७३ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तस्माच्छित्करणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि शकारः कर्तव्यः ।

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । प्रच्छिद्यनिर्देशोऽयम् । अ अ इति । सोऽसौ अनेकाल् । अनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥ परस्मै ॥ ८२ ॥

(प्रदीपः) अ अ इति । अकारद्वयसमुदायस्य आदेशतन्मित्यर्थः ॥ ८२ ॥

(उद्द्योतः) अकारद्वयेति । एवं 'ण अलिति' अत्रापि प्रैशेपो बोध्यः ॥ ८२ ॥

(६१० अतिदेशसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २२)

३२४६ लोटो लङ् ॥ ३ । ४ । ८५ ॥

(प्रदीपः) लोटो ल । लोट इत्युपमेये पष्ठीनिर्देशादुपमानं पष्ठान्तं विज्ञायते, तेन लजे यत्कार्यं तल्लोटोऽतिदिश्यते, न तु लटि यत्कार्यं तत्-इत्याद्यौ लोटि न भवतः ।

(उद्द्योतः) लोटो ल ॥ ८५ ॥ अस्मादतिदेशलोटि अटाटावपि प्राप्तु इत्यत आह—लोट इतीति ॥

(५०७४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लङ्प्रतिदेशे जुस्भावप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लङ्प्रतिदेशे जुस्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । यान्तु वान्तु । लङः शाकटायनस्येति जुस्भावः प्राप्नोति ॥

(५०७५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उत्त्ववचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्त्वमत्र बाधकं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) उत्त्ववचनादिति । नाप्राप्ते लङ्प्रभावे उत्त्वमारब्धं तस्य बाधकमित्यर्थः ।

(समाधानबाधकभाष्यम्)

अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति । सावकाशं चोत्त्वम् । कोऽवकाशः पंचतु-पठतु ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अप्रापीकारलोपः प्राप्नोति । तद्यथैद्योत्वमीकारलोपं बाधते । एवं जुस्भावमपि बाधत ।

(प्रदीपः) अत्रापीति । लङ्प्रभावादितश्चेत्यनेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

न बाधते । किं कारणम् ? । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते इकारलोपे उत्त्वमारभ्यते । जुस्भावे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्याधन्ते इत्येवमिदमुत्त्वमिकारलोपं बाधते जुस्भावं न बाधते ॥

(उद्द्योतः) ननु क्षिपिये परवाञ्जुसा इत्यश्लेषस्य बाधात्र तस्यापि प्तद्विषये सर्वत्र प्राप्तिः । जुसा इकारापहारे तदभावादितश्चेत्यस्याऽप्राप्तिः । इकारलोपे ज्ञेयभावाञ्जुसोऽप्राप्तिरिति यौगपद्यासंभवात् । स्यानिवर्त्तं तु आदेशप्रवृत्तत्वे न तत्समकालम् । एवं सत्यन्तरविषयत्वे मानाभावात् । विनिगमनाविरहेणोभयबाधकं स्यादत आह भाष्ये अथवा पुरस्तादपवादा इति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि वक्ष्यति तत्र लङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । लङ्प्रव यो लङ् तत्र यथा स्यात् । लङ्प्रवृत्तेन यो लङ् तत्र मा भूदिति ॥ लोटो लङ् ॥ ८५ ॥

(उद्द्योतः) तत्र लङ्ग्रहणस्येति । तत्र=लङः शाकटायनस्येति सूत्रे इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

(६११ आदेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ० २३)

३२४८ सेर्हापिच्च ॥ ३ । ४ । ८७ ॥

(६१२ आदेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २४)

३२५० मेनिः ॥ ३ । ४ । ८९ ॥

(५०७६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हिन्योरुत्वप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिन्योरुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लुनीहि । लुनानि । "परुः" इत्युत्वं प्राप्नोति ॥

(५०७७ आक्षेपपरिहारवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वोच्चारणसामर्थ्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? उच्चारणसामर्थ्यात् । उच्चारणसामर्थ्यादत्रोत्वं न भविष्यति । अलवीयक्ष्वेव हि इकारोच्चारणमुकारोच्चारणात् । इकारं चोच्चारयति । उकारं च नोच्चारयति । तस्यैतत्प्रयोजनम्—उत्वं मा भूदिति ॥ सेर्हापिच्च ॥ मेनिः ॥ ८९ ॥

(प्रदीपः) सेह्यं ॥ ८७ ॥ अलघीय इति । उकारे सति प्रक्रियायां लाघवं भवति । इकारे तु सति लक्षणान्तर-
णोत्वे प्रक्रियागौरवं स्यात् । न चेकारोच्चारणे लाघवं भवति ।
तस्मादिकारोच्चारणमुत्वस्य बाधकमेवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥ ८९ ॥

(उद्घोतः) सेह्यं ॥ ८७ ॥ भाष्ये अलघीयश्चैव हीति ।
मानाहुतलाघवाभाव इत्यर्थः । प्रक्रियालाघवं तूकारोच्चारणेऽस्त्येवेति
भावः ॥ उत्त्वस्य बाधकमेवेति ॥ उत्त्वग्रहणमिकारलोपस्याप्यु-
लक्षणम् ॥ ८७ ॥ ८९ ॥



(६१३ आदेशविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २५)

१२५४ एत ऐ ॥ ३ । ४ । १३ ॥

(५०७८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

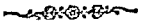
॥ * ॥ एत ऐत्वे आद्गुणप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एत ऐत्वे आद्गुणस्य प्रतिषेधो व-
क्तव्यः । पचावेदम् । पचामेदम् । आद्गुणे कृते
“एत ऐ” इत्यैत्वं प्राप्नोति ॥

(५०७९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा वहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? ।
वहिरङ्गलक्षणत्वात् । वहिरङ्गलक्षण आद्गुणः ।
अन्तरङ्गमेत्वम् । असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ एत
ऐ ॥ १३ ॥



(६१४ आगमविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २६)

१२६३ लिङः सीयुट् ॥ ३ । ४ । १०२ ॥

(५०८० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यासुडादेः सीयुट् प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यासुडादेः सीयुट् प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
चिनुयुः । सुनुयुः । “लिङः सीयुट्” इति सीयुट्
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लिङः ॥ १०२ ॥ नथैव कृपीष्ट कृपीष्टा इत्येव-
मादां सुटि कृते विरोधाभावाद्भाष्यबाधकभावाभावात्सीयुट् भ-
वति । एवं यासुट्यपि कृते तस्य लिङ्भक्तत्वात्तदादेः सीयुट्प्रसङ्ग
इति गत्वाऽऽह—यासुडादेरिति ।

(उद्घोतः) लिङः सी ॥ १०२ ॥ नन्वपवादतया यासुटा
यापाल्क्यं तद्विषये सीयुट् आह—यथैवेति ।

(५०८१ आक्षेपपरिहारवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा वाक्यापकर्षात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? ।

वाक्यापकर्षात् । वाक्यापकर्षाद् यासुट् सीयुटं
वाधिष्यते ।

(प्रदीपः) न वेत्ति । लिङः सीयुडित्यस्य वाक्यस्य
यासुडिधिवान्ये नापकर्षः बाधनमित्यर्थः । विनापि विरोधेन
सामान्यविधिर्विशेषविधिना बाध्यते, तत्केणेव दधीति भावः ।

(उद्घोतः) विनापीति । अत एव पूर्वमपि सीयुट् न ।
अपवादविषये उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

(५०८२ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सुट्तिथोस्त्वपकर्षविज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुटोपीदानीं तिथोरपकर्षो विज्ञा-
येत । कृपीष्ट । कृपीष्टाः । हृपीष्ट । हृपीष्टाः ।

(उद्घोतः) भाष्ये सुटोऽपीति । कर्त्तरि षष्ठी । कर्मणोऽनु-
पादानात् उभयप्राप्त्यभावः ॥ सुट्कर्तृकः सीयुटो बाधः स्यादित्यर्थः ॥

(५०८३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनादेशश्च सुड्चनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनादेशश्च सुड्चन्यः । कृपीयास्तां
कृपीयास्याम् । तकारथकारादेर्लिङ् इति सुण् न
प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) अनादेश्चेति । तिथोरिति उत्तमो मन्वते,
ततस्वदादिविधिसङ्क्रावात्तकारथकारादेरेव लिटादेशस्य सुट्
स्यात्, कृपीष्टा इत्यादाविति भावः ॥

(५०८४ आक्षेपपरिहारवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा तिथोः प्रधानभावात्तद्विशे-
षणं लिङ्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? ।
तिथोः प्रधानभावात् । तिथावन्न प्रधानं तयोर्विशे-
षणं लिङ्ग्रहणम् । नैत्रं विश्लायते । तकारथकारादे-
र्लिङ् इति । कथं तर्हि ? तकारथकारयोः सुट् भव-
ति । तौ चेल्लिङ् इति ॥ लिङः सीयुट् ॥ १०२ ॥

(प्रदीपः) न वेत्ति । चोद्यद्वयमपि परितृप्तम् । सुट्त्वा-
कारथकारावागमिनी, सीयुट्त्वं समुदाग इति कार्त्विमेदाद् वा-
ध्यबाधकभावाभावः ॥ तिथोरिति च षष्ठीनिर्देशात्तदादिवि-
ध्यभावाद्नचोरपि तिथोः सुट् भवति ॥ १०२ ॥

(उद्घोतः) कार्त्विभेदादिनि । प्रथमनिर्देशान्नर द्विती-
द्विचनेन कार्त्विभेदेऽपि बाधदशनाभिल्लमित्यम् ॥ तस्मात्पकर्षो
विज्ञापयेत्सुट्त्वं भाष्ये तन्नायासुटादेः सीयुट् प्रतिषेधो वक्तव्य
इति ऐपल्लेखे च वचनं शक्यमत्र प्रकृतं बाधकभावाभावात्सा-
स्ति । सुट् सीयुटो न बाध इति भावः ऋणुति ॥ १०२ ॥

(६१५ आगमविधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ० २०)

१२६४ यासुद् परस्मैपदेपूदात्तो ङिच्च

॥ ३ । ४ । १०३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं यासुटो ङित्त्वमुच्यते ।

(५०८५ आक्षेपपरिहारवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यासुटो ङिच्चनं पिदर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) [यासुटो ङित्त्वं क्रियते । किं प्रयोजनम् ? पिदर्थम्] पितिं वचनानि प्रयोजयन्ति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थमुदात्तवचनं क्रियते ।

(५०८६ परिहारवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उदात्तवचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) [उदात्त इति उच्यते । किं प्रयोजनम्]

किम् । पिदर्थमेव ।

(५०८७ परिहारान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आगमानुदात्तार्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—आगमा अनुदात्ता भवन्तीति ॥

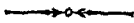
(ज्ञापकत्वानुपपत्तिभाष्यम्)

असत्यन्यस्मिन्प्रयोजने ज्ञापकं भवति । उक्तं चैतद्—'यासुटो ङिच्चनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति ॥

(ज्ञापकत्वोपपादकभाष्यम्)

शक्यमनेन वक्तुम् । यासुद् परस्मैपदेषु भवति, अपिच्च लिङ् भवतीति । सोऽमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'आगमा अनुदात्ता भवन्ति' इति ॥ यासुद् परस्मैपदेपूदात्तो ङिच्च ॥ १०३ ॥

(उद्घोतः) यासुद् प ॥ १०३ ॥ आगमा अनुदात्ता इति भाष्ये अनुदात्तं पदमित्येकावक्यतापशोदात्तादिविधिप्रवृत्ति-कारेण संनिहितानामपि तेन निघातप्रवृत्तिशोष्यत इत्यर्थः । विस्तरेण चैतदाद्युदात्तक्षेत्रम् निरूपितम् ॥ प्रकृतयस्ते शब्देन्दुशेखरे च १०३



१ पिति निषादो हादेशे माहाति मनि वचनानि साविधातुकाधिधातुकयो-रित्यादीनि तानि यासुदे ङित्त्वचनं प्रयोजयन्ति इति योजना । (र. ना.)

२ पितिद्वयान्तरमणं उषि नियमार्थमिति योजना । (र. ना.)

३ नियम इति शेषः । (र. ना.)

४ नियमवचना पिपिययेन मण्डितिरित्यनिमाधेयेदम् । (र. ना.)

(६१६ नियमसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २८)

१२७१ आतः ॥ ३ । ४ । ११० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थम् । आहो स्वित्प्रापकम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं च नियमार्थं स्यात् । कथं वा प्रापकम् ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यदि सिज्ग्रहणमनुवर्तते । ततो नियमार्थम् ॥

अथ निवृत्तम् । ततः प्रापकम् ॥

(विशेषजिज्ञासाभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ।

(५०८८ नियमपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्जुगग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जुसि आकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्जुगग्रहणं कर्तव्यम् । आतः सिज्जुगन्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अकार्पुः । अहार्पुः ॥

(प्रदीपः) आतः ॥ ११० ॥ अकार्पुंरिति । अत्र नाकारान्तास्त्रिज्विहितः । नापि परः, रेफेण व्यवधानादिति जुसु न स्यात् ॥ ननु यद्यकार्पुंरिखादावपि नियमः स्यात्, तदा पूर्वसूत्रेण सिजन्तास्त्रिधानमनवकाशं स्यात् ॥ नैप दोषः । अगुरस्थुरित्यादेरवकाशस्य संभवात्, विषयविभागश्च न लभ्यते । यतोऽकार्पुंरिति जुसु भवति । अभूवन्निसत्र तु न भवति ॥ यथैवं पूर्वसूत्रे सिज्जुग्रहणमकृत्वा आतः सिच इति वक्तव्यं स्यात् । नैतदस्ति । उत्तरत्रात इत्यस्यानुवृत्त्यर्थो योगविभागः स्यात् । अथ वा योगविभागोऽस्य नियमार्थत्वाय स्यात् । अथ हि नियमार्थत्वे उत्तरत्र लङ्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

(उद्घोतः) आतः ॥ ११० ॥ भाष्ये इह मा भूत् अकार्पुंरिति । नियमेन व्यैकच्छेदो मा भूदित्यर्थः ॥ ननु सिचः परस्य श्रेष्ठं चैदाकारपरसिचः परस्येति न दोष इत्यत आह—अत्रेति । नियमः स्यादिति । नियमेन व्यैकच्छेदः स्यादित्यर्थः ॥ अगुरिति । योगविभागान्धेवं त्वनुपदमेव परिहरिष्यति ॥ अत एव दूषणान्तरमाह—विषयविभागश्चेति । अभूवन्निति ॥ अत्र मत्वयलक्षणेन सिचस्यत्वा बोध्या । योगविभागः स्यादिति । लङः शाकटायनस्ये-

५ विषयविभागोत्तरत्र न भवतीत्यन्तवायमस्य अतः सिज्जुग्रहणं परे-त्यमिति शेषः । (र. ना.)

६ यथेवं विषयविभागान्धेवं त्वनुपदमेव परिहरिष्यति । (र. ना.)

७ उलोप्यानुवृत्तित्यर्थः । (र. ना.)

यत्र सिच् पदासंसृष्टस्यात् इत्यस्यानुवृत्त्यर्थो योगविभाग इत्यर्थः ॥
नन्वातः सिच इत्युच्यमानेषु स्वरितलिङ्गासङ्गादात् इत्येवानुवर्तिष्यते,
न तु सिच इति, उत्तरत्र लङ्ग्रहणाच्चात् आह—अथवेति ॥
नियमार्थत्वायेति । तत्फलं तु अभूवशित्यस्य व्यावृत्तिः ॥ नियमपक्षे
योगविभागप्रयुक्तगौरवेऽपि लाघवान्तरं दर्शयति—अस्य हीति ॥

(विध्यर्थत्वपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रापकम् ।

(५०८९ विध्यर्थत्वपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रति-
षेधो वक्तव्यः । अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्-
भावः प्राप्नोति ॥

(५०९० दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एवकारकरणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवकारकरणं च कर्तव्यम् । लङः
शाकटायनस्यैवेति ॥ नियमार्थं पुनः सति नार्थ
एवकारकरणेन ।

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च प्रापकेऽपि सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो-
न्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्होवकारः कर्तव्यः—यथैवं
विशायते 'लङः शाकटायनस्यैव' इति । मैवं विशायि
'लङ एव शाकटायनस्य' इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च स्यात् ।

(समाधानभाष्यम्)

लङः शाकटायनस्य न स्यात् । अहुः । अयुः ।
अधुः । अस्थुः ॥

(५०९१ गौरववार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लङ्ग्रहणं च ॥ * ॥

कर्तव्यः । अन्येषां मतेन अयानित्यादि यथा स्यात् । यदा तु
सिज्ग्रहणानुवृत्त्या नियमार्थमिदं तदा लङः शाकटायन-
स्यैवेव पक्षे विध्यर्थं कर्तव्यं नार्थ एवकारेणेत्यर्थः ॥ मैवं वि-
शायीति । लङ एव शाकटायनस्येति विशायमाने लङः शा-
कटायनस्य न स्यात् । ततश्च लुङि विकल्पः प्रसज्येत । लङि
तु नित्यः स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ततश्च लुङीति । शाकटायनमते लृ लृ-
न्वस्य तन्मते नेत्यर्थे लुङि शाकटायनमते निषेधः, अन्यस्य मते लुङि-
त्यर्थो विकल्पः फलितः ॥ लङि तु शाकटायनमतेऽन्यमते च प्राप्या
नित्यत्वं फलतीति भावः ॥ भाष्ये लङ्ग्रहणं चेति । असति लृ-
ग्रहणे लुङ्यपि विकल्पः स्यात् ॥ न चात इति योगविभागाहुङि
नित्य इति वाच्यम् । लुङि विकल्पो लङि नित्य इति वैपरीत्यस्यापि
संभवादिति भावः ॥

(नियमार्थत्वपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि नियमार्थम् ॥

(दूषणसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं *जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्
सिज्जुक्ग्रहणम्* इति ।

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैव दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्य-
जातीयः ? । यो ह्याभ्यामनन्तरः, आतश्च सिचश्च ।

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ तदेवकारकरणं नैव कर्तव्यम् ।

(सिद्धान्तसमाधानभाष्यम्)

कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? । उत्तरार्थम् । "लिङ्
च" "लिङ्गशिपि" आर्धधातुकमेव यथा स्यात् ।
इतरथा हि चचनादार्धधातुकसंज्ञा स्यात् । तिङ्-
ग्रहणेन च ग्रहणात्सावर्धधातुकसंज्ञा ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ तल्लङ्ग्रहणं नैव कर्तव्यम् ।

(समाधानभाष्यम्)

कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? । लङ् एव यो लृ-
तत्र यथा स्यात् । लृङ्ग्रहणेन यो लृङ् तत्र ना भू-

(उद्द्योतः) एवं चात इति सूत्रं तिच इत्यनुष्ठया निय-
माधर्म्यं, उत्तरसूत्रं तु विध्यधर्म्यं ॥ शाकटायनस्यैवेत्येवकार उत्तरार्धः ।
लङ्ग्रहणं लङ्गुद्भावनेन लङोऽग्रहणार्थमिति बोध्यम् ॥ एवं च धातो-
रिति सूत्रस्यं भाष्यं प्रौढ्या, एतत्सूत्रस्यभाष्यविरोधात् इति बो-
ध्यम् ॥ ११० ॥

(६१७ आर्धधातुकसंज्ञासूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ आ. २९)

१२७१ आर्धधातुकं शेषः ॥ ३।४।११४ ॥

(५०९२ भाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आर्धधातुकसंज्ञायां धातु-
ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आर्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्त-
व्यम् । धातोः परस्वार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात्
इह मा भूत्—वृक्षत्वं वृक्षतेति ।

(५०९३ भाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे,
स्वादिप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा
भूत्—लृभ्यां लृभिरिति ।

(भाक्षेपपरिहारभाष्यम्)

अनुक्रान्तापेक्षं शेषग्रहणम् ।

(प्रदीपः) आर्धधा ॥ ११४ ॥ अनुक्रान्तापेक्ष-
मिति । ये प्रत्ययास्तिङ्शित्त्वजित्वास्ते आर्धधातुकसंज्ञा भवन्ति
न त्वनुकंस्यमाना इत्यर्थः ॥

(परिहारानुपपत्तिभाष्यम्)

एवमपि अशिकाभ्यति वायुकाभ्यतीति प्राप्नोति ।
तस्माद्धातुग्रहणं कर्तव्यम् ।

(भाक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । आतृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारः
प्रकृतोऽनुवर्तते । क प्रकृतः ? । “धातोरेकाचो हला-
देः” इति ।

(उद्द्योतः) आर्धधातु ॥ ११४ ॥ भाष्ये धातोरेकाच
इति । धातोरेति पृथक् सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेव ॥

(समाधानसंगतिभाष्यम्)

एवमपि श्रीकाम्यति भूकाम्यतीति प्राप्नोति ।

(समाधानसंगतिभाष्यम्)

तद्विधानात् सिद्धम् । विहितविशेषणं धातुग्रहणं
‘धातोर्थो विहितः’ इति । ‘धातोरेप विहितः’ सं-
कीर्त्य धातोरेत्येवं यो विहित इति ॥ आर्धधातु-
कम् ॥ ११४ ॥

(प्रदीपः) धातोरेति । धातोरेत्येवं धातुशब्दमुच्चार्य
ये विहिता इत्यर्थः ॥ ११४ ॥

(उद्द्योतः) धातोरेत्येवमिति ॥ व्याख्यानादिति भावः ११४

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहा-
भाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहि-
कम् ॥ पादश्चाध्यायश्च समाप्तस्तृतीयः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ॥

पादोऽध्यायश्च समाप्तः तृतीयः ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टमुत्तसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे
प्रथममाहिकम् ॥ पादश्चाध्यायश्च समाप्तः ॥

